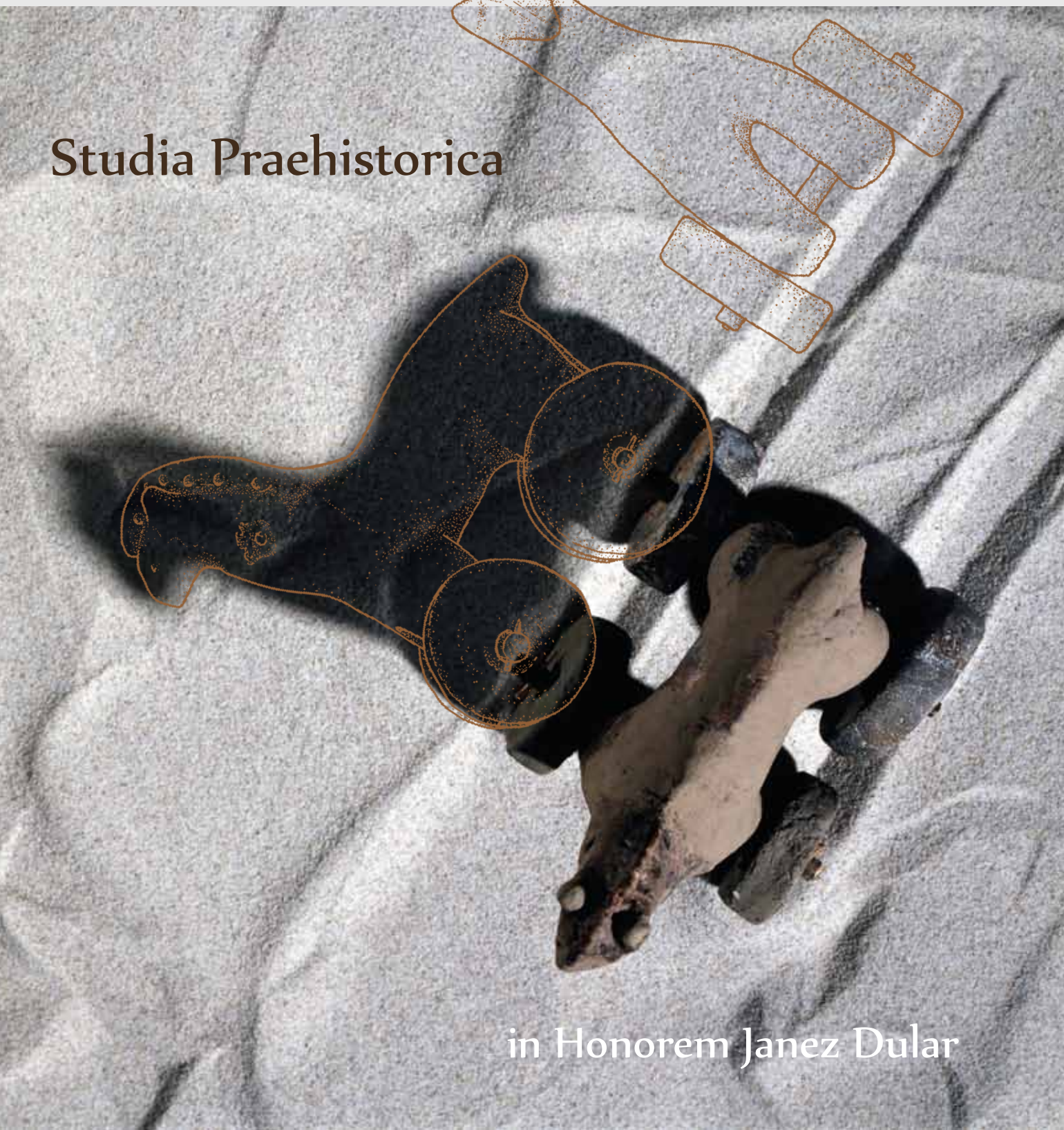

Studia Praehistorica

in Honorem Janez Dular

Zbirka / Series
Uredniki zbirke / Editors of the series

OPERA INSTITUTI ARCHAEOLOGICI SLOVENIAE 30
Jana Horvat, Andrej Pleterski, Anton Velušček

Sneža Tecco Hvala (ur. / ed.)

STUDIA PRAEHISTORICA IN HONOREM JANEZ DULAR

Recenzenti / Reviewed by
Jezikovni pregled / Language Editors
Tehnična ureditev / Technical Editor
Oblikovanje ovitka /
Front cover design
Priprava slikovnega gradiva in prelom /
Preparation of illustrations and DTP
Izdala in založila / Published by
Zanju / Represented by
Glavni urednik / Editor-in-Chief
Tisk / Printed by

Andrej Gaspari, Timotej Knific, Biba Teržan
Ada Černoša, Marjeta Humar, Špela Križ, Dušan Merhar
Primož Pavlin
Tamara Korošec
Mateja Belak
Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC
Oto Luthar, Jana Horvat
Aleš Pogačnik
Present d. o. o., Ljubljana

Izid knjige sta podprla /
Published with the support of

Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS, Znanstvenoraziskovalni center SAZU

Ovitek / Cover Glinasta figura konjička iz Podzemlja / Clay horse statuette from Podzemelj
(foto / photo: Tomaž Lauko © Narodni muzej Slovenije; risba / drawing: Dragica Knific Lunder)

Digitalna verzija (pdf) je pod pogoji licence <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>
prosto dostopna: <https://doi.org/10.3986/9789610503651>.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

902(497.4):929Dular J.(082)
903(497.4)(082)

STUDIA praehistorica in honorem Janez Dular / uredila, edited by Sneža Tecco
Hvala. - Ljubljana : Inštitut za arheologijo ZRC SAZU : Založba ZRC, 2014. - (Opera
Instituti Archaeologici Sloveniae ; 30)

ISBN 978-961-254-702-8
1. Tecco Hvala, Sneža
274115840

© 2014, ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo, Založba ZRC

Vse pravice pridržane. Noben del te knjige ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

STUDIA PRAEHISTORICA
IN HONOREM JANEZ DULAR

Uredila / Edited by
Sneža Tecco Hvala

LJUBLJANA 2014

VSEBINA

Portret Janeza Dularja (Sneža TECCO HVALA)	11
Izbrana bibliografija Janeza Dularja (Sneža TECCO HVALA, Primož PAVLIN)	15
Bakrena doba v Pomurju (Irena ŠAVEL)	19
Kolišča na Ljubljanskem barju (Anton VELUŠČEK, Katarina ČUFAR)	39
Maslo, vino ali med? Razmislek o posebni obliki dna posod z Gradine Monkodonja pri Rovinju v Istri (<i>Povzetek</i>) (Anja HELLMUTH)	75
Dva groba kasne faze kulture polja sa žarama iz Belišća (Podravina, Hrvatska) (<i>Povzetek</i>) (Daria LOŽNJAK DIZDAR).....	88
Poznobronastodobni grob 79 iz Kainacha pri Wildonu, o. Weitendorf, Avstrijska Štajerska (<i>Povzetek</i>) (Christoph GUTJAHR)	108
Brončane sjekire sa zaliscima u zbirci Arheološkog muzeja Istre u Puli (Kristina MIHOVIČIĆ)	113
Bronastodobna polnoročajna meča iz Ljublanice (Peter TURK). Z dodatkom: RTG-radiografija bronastih polnoročajnih mečev iz Ljublanice (Zoran MILIĆ)	123
Zgodnje zlato iz Avstrijske Koroške (<i>Povzetek</i>) (Paul GLEIRSCHER)	147
K simboliki konjskih lobanj v grobovih iz poznega žarnogrobišnega in starejšega halštatskega obdobja (<i>Povzetek</i>) (Petra KMEŤOVÁ, Susanne STEGMANN-RAJTÁR)	165
Ormož in Hajndl – prispevek k raziskovanju kulturne krajine v zgodnji železni dobi (Marko MELE)	167
Pokrajina in politika identitet utrjene naselbine na Pošteli (<i>Povzetek</i>) (Dimitrij MLEKUŽ, Matija ČREŠNAR)	211
Kučar pri Podzemlju: železnodobni kompleks gradišča in njegovo zaledje v luči arheoloških raziskav po letu 1979 (<i>Povzetek</i>) (Philip MASON)	223
Pozabljene in odstrte železnodobne najdbe iz Podzemlja (Lucija GRAHEK)	225
Starejšeželeznodobna gomila iz Reve pri Dobrniču (Borut KRIŽ). Z dodatkom: Antropološka analiza kostnih ostnakov iz groba 15/3 iz Reve pri Dobrniču (Petra LEBEN SELJAK)	239

CONTENTS

Portrait of Janez Dular (Sneža TECCO HVALA)	11
Selected bibliography of Janez Dular (Sneža TECCO HVALA, Primož PAVLIN)	15
Copper Age in the Pomurje region, Slovenia (<i>Summary</i>) (Irena ŠAVEL)	30
Pile-dwellings at Ljubljansko barje (<i>Translation</i>) (Anton VELUŠČEK, Katarina ČUFAR)	57
Butter, Wein oder Honig? Betrachtungen zu einer besonderen Gefäßbodenform aus der Gradina von Monkodonja bei Rovinj in Istrien (Anja HELLMUTH)	65
Two graves of the Late Urnfield period from Belišće (Podravina region, Croatia) (Daria LOŽNJAK DIZDAR)	81
Das spätbronzezeitliche Grab 79 aus dem Gräberfeld von Kainach bei Wildon, Gem. Weitendorf, Stmk. (Christoph GUTJAHR). With a contribution: Anthropologische Bestimmung der Leichenbrandreste aus Grab 79 des Spätbronze- und Früheisenzeitlichen Gräberfeldes von Kainach bei Wildon, Gem. Weitendorf, Stmk. (Silvia RENHART)	91
Bronze winged axes in the collection of the Archaeological Museum of Istria in Pula, Croatia (<i>Summary</i>) (Kristina MIHOVILIĆ)	120
Two Bronze Age solid-hilted swords from the River Ljubljanica (<i>Translation</i>) (Peter TURK)	133
Frühes Gold aus Kärnten (Paul GLEIRSCHER)	137
Zur symbolischen Bestattung von Pferdeschädeln in Gräbern der späten Urnenfelder- und älteren Hallstattzeit (Petra KMEŤOVÁ, Susanne STEGMANN-RAJTÁR)	149
Ormož und Hajndl – ein Beitrag zur Erforschung einer Kulturlandschaft in der älteren Eisenzeit (<i>Zusammenfassung</i>) (Marko MELE)	192
Landscape and identity politics of the Poštela hillfort (Dimitrij MLEKUŽ, Matija ČREŠNAR)	197
Kučar near Podzemelj: an Iron Age hillfort complex and its environs in the light of archaeological fieldwork since 1979 (Philip MASON)	213
Iron Age finds from Podzemelj – forgotten and found again (<i>Summary</i>) (Lucija GRAHEK)	236
Early Iron Age barrow from Reva near Dobrnič (<i>Summary</i>) (Borut KRIŽ)	248

Prvi med prvimi – o centralnem grobu gomile I na Kapiteljski njivi v Novem mestu (Biba TERŽAN). Z dodatkom: Analiza belega pigmenta na keramiki iz centralnega groba gomile I s Kapiteljske njive v Novem mestu (Žiga ŠMIT).....	251
Grob z dvogrebenasto čelado in konjem, izkopan pri Vačah leta 1887 (<i>Povzetek</i>) (Dragan BOŽIČ)	284
Lončarjeva delavnica ob “obrti poti” v železnodobni naselbini na Mostu na Soči (Drago SVOLJŠAK)	287
Keramični oltar iz halštatske naselbine Kotare-Baza pri Murski Soboti (Branko KERMAN)	297
Zahodnopanonski vijčki (Andrej PRELOŽNIK)	311
Lončene situle iz starejše železne dobe na območju Slovenije (Sneža TECCO HVALA)	323
Starejšeželeznodobni košarasti obeski, okrašeni z vodoravnimi črtami (Primož PAVLIN)	341
Kasno-latenski ratniški grob iz Maloga Bilača (Požeška kotlina, Hrvatska) (<i>Povzetek</i>) (Marko DIZDAR, Hrvoje POTREBICA)	373
Latensko grobišče na Kapiteljski njivi v Novem mestu: kronološka in prostorska analiza (Vojka CESTNIK)	377
Staroslovanski žarni grob s Kapiteljske njive v Novem mestu (Mateja BELAK)	397
Konstrukcija brez sledu. Staroslovanske zemljanke iz Prekmurja in pastirski stan z obrežja Skadarskega jezera (Mitja GUŠTIN)	405

First among firsts – the central grave of tumulus I at the Kapiteljska njiva in Novo mesto (<i>Translation</i>) (Biba TERŽAN)	263
Das Doppelkammhelm- und Pferdegrab, ausgegraben bei Vače im Jahre 1887 (Dragan BOŽIČ)	271
Pottery workshop on the ‘artisans’ street’ in the Iron Age settlement at Most na Soči (<i>Summary</i>) (Drago SVOLJŠAK)	294
Clay altar from the Hallstatt settlement at Kotare-Baza near Murska Sobota (<i>Summary</i>) (Branko KERMAN)	305
West Pannonian spindle whorls (<i>Translation</i>) (Andrej PRELOŽNIK)	319
Early Iron Age ceramic situlae from Slovenia (<i>Summary</i>) (Sneža TECCO HVALA)	338
Early Iron Age basket-shaped pendants with horizontal line decoration (<i>Translation</i>) (Primož PAVLIN)	350
Late La Tène warrior grave from Mali Bilač (Požega Valley, Croatia) (Marko DIZDAR, Hrvoje POTREBICA)	355
La Tène necropolis at Kapiteljska njiva in Novo mesto: a chronological and spatial analysis (<i>Summary</i>) (Vojka CESTNIK)	395
Early Medieval cremation grave from Kapiteljska njiva in Novo mesto, Slovenia (<i>Translation</i>) (Mateja BELAK)	402
Traceless construction. Early Slavic pit-huts from the Prekmurje region, Slovenia, and a shepherd’s dwelling on the shores of Lake Skadar, Montenegro (<i>Summary</i>) (Mitja GUŠTIN)	413

J. D. V.

PORTRET JANEZA DULARJA

PORTRAIT OF JANEZ DULAR

Janeza Dularja, ki se je rodil 16. avgusta 1948 v Metliki in ki mu ob petinšestdesetletnici posvečamo ta zbornik, odlikujejo vse lastnosti vrhunskega raziskovalca, kot so delovna zavzetost, osredotočenost, sistematičnost, temeljitost, vztrajnost, prodornost, znanstvena strogost pa tudi odprtost za nove ideje, smisel za skupinsko delo, pravšnji občutek za mejo med mogočim in nemogočim, stvarnim in špekulacijo in še bi lahko dodali.

Formalno arheološko izobrazbo je pridobil na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, kjer se je izkazal kot izjemen študent. Leta 1972 je diplomiral pod mentorstvom profesorja Staneta Gabrovca s temo *Bela krajina v starejši železni dobi*. Študij na ljubljanski univerzi je zaključil z doktorsko disertacijo o keramiki iz grobov halštatske dobe na območju Slovenije (1982), ki je še vedno referenčno delo za preučevanje prazgodovinske lončenine. Arheološka obzorja in stike si je nato širil kot štipendist Humboldtove fundacije na Inštitutu za prazgodovinsko, rimsko provincialno in zgodnjeresrednjeveško arheologijo Univerze v Münchnu (1984–1985), kjer je tudi izostril svoj znanstveni interes in raziskovalne cilje.

Njegovo prvo delovno mesto je bilo v Belokranjskem muzeju v Metliki (1973–1975). Kot kustos za arheologijo je inventariziral celoten tamkajšnji arheološki fond, zasnoval postavitev stalne muzejske razstave *Bela krajina v arheoloških dobah*, ki stoji še danes, in začel z izkopavanjem železnodobne utrjene naselbine in zgodnjekrščanskega stavbnega kompleksa na Kučarju pri Podzemlju. Izkopavanja na tem najdišču je nadaljeval in zaključil že kot sodelavec Inštituta za arheologijo Slovenske akademije znanosti in umetnosti, kjer se je zaposlil leta 1975 in postopno napredoval od asistenta v najvišji naziv znanstvenega svetnika.

Znanstveno raziskovanje je osredotočil na problematiko poselitve slovenskega prostora v 2. in 1. tisočletju pr. n. št., tj. v času bronaste in železne dobe. Oprl ga je na pridobivanje podatkov na terenu in v arhivih, zavedajoč se temeljnega pomena primarnih virov. V letih 1980–1985 je skupaj z arheologinjo Ireno Šavel iz Pomurskega muzeja Murska Sobota vodil sistematična izkopavanja na naselbini Oloris pri Dolnjem Lakošu v

Janez Dular – who was born on 16 August 1948 in Metlika and whose 65th anniversary is honoured with this collection of papers – has all the traits of an eminent scholar; he is distinguished by an assiduous work ethic, great ability to maintain focus, a systematic mind, thoroughness, perseverance, insightfulness, scientific rigour, as well as an openness to new ideas and a sense of team work, a sense of what is possible and what is not, of the difference between the reliable and the speculative and numerous other qualities.

He gained his formal education at the *Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani* (Department of Archaeology, Faculty of Arts, University of Ljubljana). A brilliant student, he graduated in 1972 with a paper dealing with the region of Bela krajina during the Early Iron Age, written under the mentorship of Stane Gabrovca. He concluded his formal education in 1982 with the dissertation on the pottery from the graves of the Hallstatt period in Slovenia. To this day, this work remains the reference book for the study of the prehistoric pottery production. He went on to broaden his scientific interests and research ambitions to Munich, as a scholarship holder of the Humboldt Foundation at the *Institut für Vor- und Frühgeschichte, provinzialrömische und vorderasiatische Archäologie der Ludwig-Maximilians-Universität* in Munich (1984–1985).

His first employment was in the *Belokranjski muzej Metlika* (Bela krajina Museum in Metlika) (1973–1975). As curator for archaeology, he inventoried all the archaeological finds kept in the museum, mounted the permanent exhibition on Bela krajina through archaeological periods, which has been on display to this day, and began excavating the Iron Age hillfort and Early Christian complex on the hill of Kučar near Podzemelj. He continued and also concluded the excavations on Kučar as a member of the *Inštitut za arheologijo Slovenske akademije znanosti in umetnosti* (Institute of Archaeology of the Slovenian Academy of Sciences and Arts), where he has been employed since 1975. His status there progressed from assistant to finally holding the highest title of research adviser.

Prekmurju, ki so prinesla nova spoznanja o bronasti dobi na zahodnem obrobju Panonije. Zatem se je usmeril v terenske preglede in raziskave prazgodovinskih najdišč na Dolenjskem, ki jih je izpeljal v sodelovanju s številnimi sodelavci in ustanovami, kot so Narodni muzej Slovenije, Dolenjski muzej v Novem mestu in tamkajšnja območna enota Zavoda za varstvo kulturne dediščine. S tem širokopoteznim projektom, ki je trajal kar dvajset let, smo dobili prvo jasnejšo poselitveno sliko in vpogled v poselitveno dinamiko kake kulturne regije v arheoloških dobah pri nas. Dokumentiranih je bilo 510 najdišč iz bakrene, pozne bronaste, železne in pozne rimske dobe ter sondiranih več kot 50 višinskih naselij. Janez Dular si je tako pridobil ugled največjega strokovnjaka za naselbinsko arheologijo v Sloveniji, čigar delo žanje priznanje ne le v slovenskih marveč tudi v mednarodnih strokovnih krogih. Slovensko arheološko društvo mu je podelilo dve priznanji – prvo leta 2003 za knjigo *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu* (2002), drugo leta 2009 za monografijo *Jugovzhodna Slovenija v starejši železni dobi: poselitev, gospodarstvo, družba* (2007) – nazadnje pa je od tega stanovskega združenja prejel še nagrado za življenjsko delo (2013). Častno priznanje njegovemu delu je tudi njegovo sodelovanje s tujimi uglednimi ustanovami in mednarodnimi strokovnimi komisijami – kot dopisni član Nemškega arheološkega inštituta v Berlinu, član ocenjevalne komisije Raziskovalnega inštituta za prazgodovino pri Rimsko-germanskem muzeju v Mainzu in član Stalnega sveta mednarodnega združenja za prazgodovino. Z objavljanjem gradiva, izsledkov in sintetičnih pregledov je znatno pripomogel k širjenju novih dognanj in dvigu strokovne in znanstvene ravni ter uveljavljanju slovenske prazgodovinske arheologije. Svoje delo je doslej kronal z desetimi znanstvenimi monografijami in s številnimi članki, bodisi samostojno ali v soavtorstvu, kar je razvidno iz njegove bibliografije. Bil je tudi pobudnik, organizator, urednik in eden glavnih avtorjev do zdaj edinega celovitega poljudnega pregleda arheologije v Sloveniji z naslovom *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov* (1999).

Njegove vodstvene in organizacijske sposobnosti so prišle do izraza pri vodenju Inštituta za arheologijo Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, katerega dolgoletni predstojnik (1982–2000) je bil, nazadnje pa je predsedoval njegovemu Znanstvenemu svetu. Bil je tudi vodja več uspešno izvedenih temeljnih in ciljnih raziskovalnih projektov, kot so denimo Arheološka dediščina Slovenije (1995–2003), Standardizacija podatkov za nepremično arheološko dediščino (2000–2002) in Informacijski sistem za arheološko dediščino Slovenije (2007–2009), Družbena razslojenost in kulturne identitete v železni dobi na ozemlju Slovenije (2011–2014), ki jih je financiralo Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije. Na inštitutu je okreplil infrastrukturno podporo raziskavam in pripomogel k

Throughout his career, the focus of his research efforts has lain in the study of the settlement on the territory of Slovenia during the second and first millennia BC, i.e. in the Bronze and Iron Ages. Comprehending the significance of primary sources, he based his research on obtaining data on the field and in the archives. Between 1980 and 1985, he and fellow archaeologist Irena Šavel, from the *Pomurski muzej Murska Sobota* (regional museum in Murska Sobota), headed systematic excavations of the settlement at Oloris near Dolnji Lakoš, in the Prekmurje region, which brought new knowledge of the Bronze Age on the western fringes of the Pannonian Plain. After this, he directed his attention to field surveys and research of the prehistoric sites in the Dolenjska region. This project was conducted in collaboration with numerous colleagues from various institutions, i.e. from the *Inštitut za arheologijo*, the *Narodni muzej Slovenije* (National Museum of Slovenia), the *Dolenjski muzej* (Dolenjska Museum) and the *Območna enota Zavoda za kulturno dediščino v Novem mestu* (Regional Office of the Institute for the Protection of Cultural Heritage in Novo mesto). This large-scale, but also long-term project, conducted over a period of twenty years, resulted in offering to the public the first clearer picture of the settlement of the region, but also an insight into the settlement dynamics of a cultural region within a single archaeological period in Slovenia. The project provided documentation on 510 sites from the Copper, Late Bronze and Iron Ages and Late Antiquity, as well as results of trial trenching on more than 50 hillforts. With it, Janez Dular became the leading expert in settlement archaeology in Slovenia, whose work was and is acclaimed not only among the archaeologists in Slovenia, but also abroad. He was presented with two awards of the *Slovensko arheološko društvo* (Slovenian Archaeological Society); the first one in 2003 for the book entitled *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu* (on the Bronze Age settlement at Oloris near Dolnji Lakoš), published in 2002, and the second in 2009 for the monograph entitled *South-Eastern Slovenia in the Early Iron Age: Settlement, Economy, Society*, published in 2007. In 2013, the Society also bestowed on him a lifetime achievements award. A further mark of honour is his membership in various international expert committees and distinguished institutions across Europe, such as the *Deutsches Archäologisches Institut* in Berlin, the *Bewertungskommission des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte)* in Mainz and the *Conseil Permanent de l'Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*. His publications of finds and findings, as well as syntheses added to the spread of knowledge and to a higher level of professional and scientific endeavour, but also added to the renown of Slovenian prehistoric archaeology. He boasts ten scientific monographs and numerous articles, either as the sole or as one of the authors; as visible in

Odprtje novih prostorov Inštituta za arheologijo 28. decembra 1990.

Opening the new premises of the Institute of Archaeology on 28 December 1990.

vzpostavitvi laboratorijev za palinološke, arheozoološke in arheobotanične raziskave. V tem času, ki ga je med drugim zaznamovalo uveljavljanje novih informacijskih tehnologij in digitalnih medijev, je spodbudil nastanek spletne podatkovne zbirke Arheološki kataster Slovenije (ARKAS), ki predstavlja posodobitev temeljnega dela, objavljenega leta 1975 z naslovom *Arheološka najdišča Slovenije*. V obdobju njegovega predstojništva je bila ustanovljena še nova monografska serija *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae*, v kateri je kot prva knjiga leta 1995 izšla prav študija o Kučarju pri Podzemlju izpod peres Janeza Dularja in sodelavcev; to zbirko je pozneje obogatil še z drugimi svojimi odmevnimi študijami.

Kot predstojniku mu je uspelo ustvariti prijazno delovno okolje in odnose ter dvigniti inštitut na raven moderne in evropsko primerljive arheološke ustanove. K boljšim pogojem za delo je pripomogla tudi selitev inštituta v nove prostore leta 1990. Poleg tega je bil dejaven izven inštitutskih okvirov, med drugim kot vršilec dolžnosti (1994) in pozneje svetovalec direktorja Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU. Kot član znanstvenega sveta za humanistiko in nacionalni koordinator za arheologijo pri Ministrstvu za znanost in tehnologijo Republike Slovenije (1986–1998) pa je sooblikoval znanstvenoraziskovalno politiko arheološke stroke.

his bibliography. He also initiated, organised, edited and contributed several articles in the only popular overview of the archaeological periods in Slovenia to date, entitled *Zakladi tisočletij: zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov* (Treasures of Millennia: History of Slovenia from the Neanderthals to the Slavs; 1999).

His managerial and organizational skills came to the forefront during his term, from 1982 to 2000, as head of the *Arheološki inštitut* and lastly also as the president of the scientific board of the said Institute. He also successfully headed several basic, as well as more narrowly targeted research projects relating to the archaeological heritage of Slovenia (1995–2003), data standardization for the immovable archaeological heritage (2000–2002), information system for the archaeological heritage of Slovenia (2007–2009), social stratification and cultural identities in the Iron Age on the territory of Slovenia (2011–2014), all financially supported by the Slovenian ministry of science and technology. At the Institute, he improved infrastructural support for the research and contributed to the establishment of laboratories for palinological, archaeozoological and archaeobotanical research. In the time marked by the rapid development of new information technologies and digital media, he promoted the establishment of an internet database or archaeological cadastre of Slovenia (*Arheološki kataster Slovenije*; ARKAS in short), which represents an upgrade and modernization of *Arheološka najdišča Slovenije*, a basic publication of the archaeological sites of Slovenia that came out in 1975. During his term as head of the Institute, a new monographic series titled *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* also began to be published, with the first book being the study of the settlement on Kučar written by Janez Dular and colleagues that came out in 1995. Since then, Dular contributed several other comprehensive studies to the series, of significance to researchers both in Slovenia and abroad.

As head of the Institute, Janez Dular created a stimulating work environment and friendly relationships; he contributed to better working conditions by moving the Institute to new premises and establishing a modern archaeological institution comparable to others across Europe. He was also active outside the Institute, among others as acting director (1994) and later adviser to the director of the *Znanstvenoraziskovalni center SAZU* (Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts). As member of the Scientific Council for Humanities and national coordinator for archaeology at the Slovenian ministry of science and technology (1986–1998), he was also involved in formulating the scientific and research policy of the archaeological profession.

Always willing to freely share his knowledge and experience, he was and still is pleasant to work with and a lively partner in helpful scholarly discussions. He acted as mentor to several early-stage researchers, who

Svoje znanje in izkušnje je bil voljan nesebično deliti, z njim je bilo in je vselej prijetno sodelovati in zelo poučno razpravljati. Bil je mentor več mladim raziskovalcem, ki so se izpopolnjevali na Inštitutu za arheologijo. Poleg tega je ocenjevalec in član komisij pri individualnih podiplomskih študijskih programih različnih visokošolskih ustanov pa tudi član uredništev osrednje slovenske strokovne revije *Arheološki vestnik* in knjižne serije *Katalogi in monografije*.

Za njegov prispevek k razvoju in napredku vede smo mu hvaležni ne le sodelavci inštituta, ki se nas je večina zaposlila v času njegovega predstojništva, temveč tudi širša arheološka srenja. Želimo mu še veliko ustvarjalnih let, saj mu v bogati zakladnici znanja zlepa ne bo zmanjkalo zanimivih tem. Zagotovo se lahko nadajamo, da bo kmalu pridal še kakšno knjigo v svoj opus, ki govori sam zase.

Sneža Tecco Hvala

furthered their studies at the Institute. As assessor and member of committees, he is involved in individual post-graduate study programmes of various higher-education institutions, but is also a member of the editorial boards of the *Arheološki vestnik* (the central Slovenian archaeological journal) and the *Katalogi in monografije* (the book series of the National Museum of Slovenia).

Not only the current members of the Institute of Archaeology, most of whom came to the institute during his term as head, but also a wide archaeological community is grateful to Janez Dular for his contribution to the development and advancement of the discipline of archaeology. Knowing him to possess an inexhaustible supply of research topics, we wish him a number of creative years yet to come and look forwards to him adding yet another book to his already praiseworthy opus.

1970

Rimska doba, Loka pri Črnomlju. – *Varstvo spomenikov* 15, 1970, str. 157–158.

1971

F. E. Barth, Die hallstattzeitlichen Gräberhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien). *Antiquitas*, Reihe 3, Band 5, 1969, 169 strani teksta, 7 slik v tekstu, 55 tabel in katastrski načrt z lokacijo nekropol. – *Argo* 10/2, 1971, str. 299–300.

D. Mano-Zizi, Lj. B. Popović, Novi Pazar, ilirsko-grški nalaz. Posebna izdanja Narodnog muzeja Beograd, Beograd 1969, 132 strani teksta z angleškim prevodom, 30 črno-belih in 9 barvnih tabel, 1 načrt. – *Argo* 10/2, 1971, str. 302.

1973

Bela krajina v starohalštatskem obdobju (Die Bela krajina in der frühen Hallstattzeit). – *Arheološki vestnik* 24, 1973, str. 544–591.

1974

Rimski grobovi z Borštka v Metliki (Die römischen Gräber von Borštek in Metlika). – *Arheološki vestnik* 25, 1974, str. 353–369.

Bronasti jezičastoračajni meči iz Slovenije. – V: M. Guštin (ur.), *Varia archaeologica* 1, 1974, str. 11–29.

Starejša železna doba, Metlika. – *Varstvo spomenikov* 17/19, 1974, str. 104–105.

Rimska doba, Štrekljevec. – *Varstvo spomenikov* 17/19, 1974, str. 160.

1975

Bronast polnoročajni meč iz Ormoža (Das bronzene Vollgriffschwert aus Ormož). – *Arheološki vestnik* 26, 1975, str. 185–187.

Podzemelj – Kučar (starokrščanska cerkev). – *Arheološki pregled* 17, 1975, str. 121–123.

1976

Atti del simposio internazionale sulla antica età del bronzo in Europa. – *Preistoria Alpina*, Vol. 10, 1974. – *Arheološki vestnik* 27, 1976, str. 301.

1977

Podzemelj, Kučar. – *Varstvo spomenikov* 21, 1977, str. 241–242. Soavtor: Slavko Ciglencečki.

1978

Podzemelj: katalog najdb. – Katalogi in monografije 16, 1978, 29 str., 43 tab.

Poskus kronološke razdelitve dobovskega žarnega grobišča (Versuch einer Einteilung des Urnenfeldes in Dobova). – *Arheološki vestnik* 29, 1978, str. 36–45.

Early Christian church on Kučar near Podzemelj. – *Arheološki vestnik* 29, 1978, str. 528–532.

1979

Žarno grobišče na Borštku v Metliki (Das Urnenfeld auf Borštek in Metlika). – *Arheološki vestnik* 30, 1979, str. 65–100.

Podzemelj. – *Varstvo spomenikov* 22, 1979, str. 291–292.

1980

Kučar pri Podzemlju. – V: P. Petru, L. Bolta (ur.), *Rešena arheološka dediščina Slovenije: 1945–1980*, Ljubljana 1980, str. 68–69.

Metlika. – V: P. Petru, L. Bolta (ur.), *Rešena arheološka dediščina Slovenije: 1945–1980*, Ljubljana 1980, str. 83.

1981

Grobna keramika halštatskega obdobja v Sloveniji. – Doktorska disertacija, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1981, 181 str., 27 tab.

Problemi arheološke dokumentacije v Sloveniji (Probleme der archäologischen Dokumentation in Slowenien). – *Arheološki vestnik* 32, 1981, str. 559–561.

Starejša železna doba, Podzemelj, Kučar. – *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 213–214.

Starejša železna doba, Podzemelj. – *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 212–213. Soavtorica: Anja Dular.

1982

Halštatska keramika v Sloveniji. Prispevek k proučevanju halštatske grobne keramike in lončarstva na Dolenjskem / Die Grabkeramik der älteren Eisenzeit in Slowenien. – Dela 1. razreda SAZU. Inštitut za arheologijo 23/12, 1982, 254 str., 27 tab.

Najstarejša zgodovina Vinice. – V: *Mladinska raziskovalna tabora Vinica '79 in '80*, Ljubljana 1982, str. 3–9.

1983

Gomilno grobišče v Loki pri Črnomlju (Die Hügelgräbernekropole in Loka bei Črnomelj). – *Arheološki vestnik* 34, 1983, str. 219–244.

1985

Topografsko področje XI (Bela krajina). – Arheološka topografija Slovenije, Ljubljana 1985, 120 str., 8 pril.

1986

Ob petinšestdesetletnici Mitje Brodarja. – *Arheološki vestnik* 37, 13–16.

Tone Knez, Novo mesto I., Halštatski grobovi, Carniola *Archaeologica* 1, 1986. – *Arheološki vestnik* 37, 1986, str. 448–450.

1987

Naselja / Settlements. – V: N. Trampuž Orel, B. Teržan, D. Svoljšak (ur.), *Bronasta doba na Slovenskem: 18.–8. st. pr.n.š.*, Ljubljana 1987, str. 37–45.

1988

Gradec pri Mirni: eneolitsko naselje / Eneolithic settlement. – *Arheološki pregled* 29, 1988, str. 75–76.

1989

Gradec pri Mirni. – *Varstvo spomenikov* 31, 1989, str. 205–206.

1990

Železnodobno naselje in grobišče v Brezjah pri Trebelnem (Die eisenzeitliche Siedlung und Nekropole in Brezje bei Trebelno). – *Arheološki vestnik* 41, 1990, str. 531–556. Soavtor: Borut Križ.

Kučar nad Podzemljem: Metlika. – *Arheo. Arheološka najdišča Dolenjske*, 1990, str. 31–34.

Sv. Ana nad Vrhpečjo. – *Varstvo spomenikov* 32, 1990, str. 149.

Gradišče nad Gradiščem pri Trebnjem. – *Varstvo spomenikov* 32, 1990, str. 149.

Kincej nad Trbincem. – *Varstvo spomenikov* 32, 1990, str. 154.

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 4, 1987–2002, str. 157.

Predgovor. – V: I. Šavel, *Oloris: bronastodobna naselbina pri Dolnjem Lakošu / Bronzkorszakbeli település Alsólakosnál*, Murska Sobota, Lendava 1990, str. 6.

1991

Topografija in viri / Topographie und Quellen. – V: A. Dular, *Šmarjeta 2. Prazgodovinska grobišča v okolici Vinjega Vrha nad Belo Cerkvijo / Šmarjeta 2. Die vorgeschichtlichen Nekropolen in der Umgebung von Vinji Vrh oberhalb von Bela Cerkev*, Katalogi in monografije 26, 1991, str. 19–63. Soavtorica: Anja Dular.

Izhodišča za raziskovalno polje arheologije: gradivo za Ministrstvo za znanost, raziskovalno dejavnost in tehnologijo. – *Arheo* 13, 1991, str. 91–93. Soavtorja: Mitja Guštin, Božidar Slapšak.

Utrjena prazgodovinska naselja v Mirenski in Temeniški dolini (Befestigte prähistorische Siedlungen in der Mirenska dolina und in der Temeniška dolina). – *Arheološki vestnik* 42, 1991, str. 65–198. Soavtorji: Borut Križ, Drago Svoljšak, Sneža Tecco Hvala.

1992

Zgodovina raziskovanj železnodobnih naselij in poselitev v osrednji Sloveniji (Geschichte der Erforschung der eisenzeitlichen Siedlungen und der Besiedlung in Zentralslowenien). – *Arheološki vestnik* 43, 1992, str. 37–52.

Kučar. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 6, 1987–2002, str. 63.

Arheologija in GIS. – Oddelek za geografijo Filozofske fakultete, *Dela* 9, Ljubljana 1992, str. 213–222. Soavtorji: Božidar Slapšak, Zoran Stančič, Sneža Tecco Hvala.

1993

Začetki železnodobne poselitve v osrednji Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 44, 1993, str. 101–112.

Befestigte Prähistorische Siedlungen in Slowenien. – V: H. Ciugudean, N. Boroffka (ur.), *The early Hallstatt period (1200–700 B.C.) in South-Eastern Europe: proceedings of*

the International Symposium from Alba Iulia, 10–12 June, 1993, Bibliotheca Musei Apulensis 1, 1994, str. 41–47.

Metlika. Arheologija. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 7, 1987–2002, str. 107–108.

Spremna beseda. – V: S. Flego, L. Rupel, *Prazgodovinska gradišča tržaške pokrajine*, Zbirka Kulturna dediščina, Trst 1993, str. 5–6.

A GIS-based analysis of later prehistoric settlement patterns in Dolenjska, Slovenia. – V: J. Wilcock, K. Lockyear (ur.), *Computer applications and quantitative methods in archaeology*, BAR. International series 598. 1993 (1995), str. 161–164. Soavtorji: Zoran Stančič, Vincent Gaffney, Sneža Tecco Hvala.

1994

Beginn der eisenzeitlichen Besiedlung in Zentralslowenien. – V: C. Dobiati (ur.), *Festschrift für Otto-Herman Frey zum 65. Geburtstag*, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 16, 1994, str. 183–195.

Sonda 11 / Schnitt 11. – V: S. Gabrovec, *Stična 1. Naselbinska izkopavanja / Stična 1. Siedlungsausgrabungen*, Katalogi in monografije 28, 1994, str. 138–143.

Pečnik, Jernej. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 8, 1987–2002, str. 287.

1995

Kučar. Železnodobno naselje in zgodnjekrščanski stavbni kompleks na Kučarju pri Podzemlju / Eisenzeitliche Siedlung und frühchristlicher Gebäudekomplex auf dem Kučar bei Podzemelj. – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 1, 1995, 242 str., 85 tab. Soavtorja: Slavko Ciglenečki, Anja Dular.

Podzemelj, Arheologija. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 9, 1987–2002, str. 29–30.

Prazgodovinska višinska naselja v Suhi krajini (Vorgeschichtliche Höhensiedlungen in der Suha krajina). – *Arheološki vestnik* 46, 1995, str. 89–168. Soavtorji: Borut Križ, Drago Svoljšak, Sneža Tecco Hvala.

1996

New results from excavation of upland settlements in Slovenia. – *Archaeolingua. Series minor* 7, 1996, str. 47–52. Starinoslovec Jernej Pečnik. – *Dobrepoljsko-struški zbornik* 1, 1996, str. 226–233.

Poznohalštatska hiša na Gradišču pri Valični vasi (Späthallstattzeitliches Haus in Gradišče bei Valična vas). – *Arheološki vestnik* 47, 1996, str. 145–162. Soavtor: Danilo Breščak.

1997

Gorjanci v prvem tisočletju pred našim štetjem. V: M. Dražumerič, A. Hudoklin, T. Brate, Gorjanci, *Dolenjski zbornik*, Novo mesto 1997, str. 84–91.

Die Pfahlbauten des Laibacher Moors (Ljubljansko barje). – V: H. Schlichtherle, A. Aspes (ur.), *Pfahlbauten rund um die Alpen*, Archäologie in Deutschland. Sonderheft, 1997, str. 71–75. Soavtor: Hermann Parzinger.

Ljubljansko barje. – V: M. Javornik et al. (ur.), *Veliki splošni leksikon* 4, 1997–1998, str. 2342.

- Magdalenska gora. – V: M. Javornik et al. (ur.), *Veliki splošni leksikon* 4, 1997–1998, str. 2417.
- 1998**
- Skrivnost Kapiteljske njive. – *Razgledi* 12 (1115), 10. 6. 1998, str. 18–19.
- Poselitev v arheoloških dobah. – J. Fridl et al. (ur.), *Geografski atlas Slovenije: država v prostoru in času*, Ljubljana 1998, str. 282–287. Soavtorji: Slavko Ciglencečki, Jana Horvat, Andrej Pleterski, Ivan Turk.
- 1999**
- Ältere, mittlere und jüngere Bronzezeit in Slowenien - Forschungsstand und Probleme / Starejša, srednja in mlajša bronasta doba v Sloveniji - stanje raziskav in problemi. – *Arheološki vestnik* 50, 1999, str. 81–96.
- Höhensiedlungen in Zentralslowenien von der Kupfer- bis zur Eisenzeit - Bericht über ein Forschungsprojekt. – *Praehistorische Zeitschrift* 74/2, 1999, str. 129–153.
- Copper Age highland settlements in Central Slovenia. – V: G. Ilon (ur.), *Tanulmányok Bárdi Gábor születésének 60. évfordulójára*, Savaria, Pars archaeologica, 24/3, 1998–1999, Szombathely 1999, str. 65–71.
- Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*, D. Božič in J. Dular (ur.), Ljubljana 1999 – sledeča poglavja:
- Razvoj slovenske arheologije, str. 16–21.
- Slovenija v bronasti dobi, str. 78–80.
- Naselja in bivališča, str. 81–83.
- Bronastodobna vas pri Dolnjem Lakošu, str. 84–87.
- Ormož – naselje nad reko, str. 88–90.
- Škocjan – kultno središče v osrčju Krasa, str. 91–93.
- Pogrebni običaji in duhovni svet, str. 94–97.
- Jugovzhodne Alpe v starejši železni dobi, str. 100–102.
- Poselitvene spremembe v kulturni krajini, str. 103–105.
- Gradišča – utrjena železnodobna naselja., str. 106–108.
- Mogočno gradišče nad Virom pri Stični, str. 109–112.
- Most na Soči – naselje v zavetju rek, str. 113–115.
- Vače – središče na meji halštatskih skupnosti, str. 116–119.
- Novo mesto – sedež železnodobnih veljakov, str. 120–122.
- Živinoreja, poljedelstvo, lov, str. 123–125.
- Osnove blagostanja – železarstvo in kovaštvo, str. 126–128.
- Obrt – od lončarja do torevta, str. 129–132.
- Stiki s svetom – trgovina in menjava, str. 133–135.
- Mesta mrtvih, str. 136–138.
- Noša – zrcalo družbene strukture, str. 139–142.
- Bojevniki, str. 143–146.
- Govorica figur – situlska umetnost, str. 147–149.
- Markus Egg: Das hallstattzeitliche Fürstengrab von Stretweg bei Judenburg in der Obersteiermark. Mit einem Beitrag von G. Stawinoga. Monographien, Band 37. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 1996. 293 strani, 155 slik in tabel. – *Arheološki vestnik* 50, 1999, str. 440–442.
- Markus Egg, Das hallstattzeitliche Fürstengrab von Stretweg bei Judenburg in der Obersteiermark. Mit einem Beitrag von G. Stawinoga. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Band 37. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 1996, 293 Seiten, 155 Abbildungen und 50 Tafeln. – *Germania* 77/2, str. 789–793.
- Šmarjeta. Arheologija. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 13, 1987–2002, str. 68.
- Topografija, Arheologija. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 13, 1987–2002, str. 291.
- 2000**
- Vinica. Arheologija. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 14, 1987–2002, str. 245.
- Vinkov Vrh. Arheologija. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 14, 1987–2002, str. 246.
- Vinomer, Arheologija. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 14, 1987–2002, str. 251.
- Prazgodovinska višinska naselja v dolini Krke / Vorgeschiedliche Höhensiedlungen im Krkatal. – *Arheološki vestnik* 51, 2000, str. 119–170. Soavtorji: Borut Križ, Primož Pavlin, Sneža Tecco Hvala.
- 2001**
- Neolitska in eneolitska višinska naselja v osrednji Sloveniji (Neolithische und äneolithische Höhensiedlungen in Zentralslowenien). – *Arheološki vestnik* 52, 2001, str. 89–106.
- Temeljne prelomnice v prazgodovini slovenskega ozemlja. – V: S. Granda, B. Šantelj (ur.), *Temeljne prelomnice preteklih tisočletij: zbornik referatov*, Ljubljana 2001, str. 13–18.
- 2002**
- Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu / Bronzezeitliche Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 5, 2002, 228 str. Soavtorici: Irena Šavel, Sneža Tecco Hvala.
- Prazgodovinsko in poznoantično naselje Šumenje pri Podturnu (The prehistoric and late Roman settlement of Šumenje near Podturn). – *Arheološki vestnik* 53, 2002, str. 101–115. Soavtor: Danilo Breščak.
- Borut Križ: Novo mesto IV, V. Kapiteljska njiva, gomila II–V. Carniola Archeologica 4, 5. Dolenjski muzej, Novo mesto, 1997, 2000. – *Arheološki vestnik* 53, 2002, str. 434–435.
- Božič, Dragan. – V: M. Javornik, D. Voglar, A. Dermastia (ur.), *Enciklopedija Slovenije* 16, 1987–2002, str. 19.
- 2003**
- Halštatske nekropole Dolenjske / Die hallstattzeitlichen Nekropolen in Dolenjsko*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 6, 2003, 272 str., 94 tab.
- France Leben (1928–2002). – *Arheološki vestnik* 54, 2003, str. 449–452.
- Prazgodovinska višinska naselja v okolici Dol pri Litiji (Vorgeschiedliche Höhensiedlungen in der Umgebung von Dole pri Litiji). – *Arheološki vestnik* 54, 2003, str. 159–224. Soavtorja: Primož Pavlin, Sneža Tecco Hvala.
- An approach to the ancient roads study: the case study of the region Dolenjska (Slovenia) in Iron Age. – V: *Enter the past: the e-way into the four dimensions of cultural*

heritage: abstracts, Vienna 2003, str. 79. Soavtorja: Tomaž Podobnikar, Sneža Tecco Hvala.

2004

Železnodobne gomile na Magdalenski gori / Eisenzeitliche Grabhügel auf der Magdalenska gora. – Katalogi in monografije 36, 2004, 194 str., 182 tab. Soavtorici: Sneža Tecco Hvala, Eva Kocuvan.

Železnodobno naselje na Cvingerju pri Dolenjskih Toplicah (Eisenzeitliche Siedlung auf dem Cvinger bei Dolenjske Toplice). – *Arheološki vestnik* 55, 2004, str. 207–250. Soavtor: Borut Križ.

Železnodobno naselje na Sitarjercu nad Litijo: arheologija. – *Gea* 14/4, april 2004, str. 28.

Iterative approach to ancient paths modelling in the Iron Age study of the Dolenjska region (Slovenia). – V: K. Fischer Ausserer (ur.), *[Enter the past]: the e-way into the four dimensions of cultural heritage: proceedings of the 30th conference*, BAR. International series 1227, 2004, str. 254–257. Soavtorja: Tomaž Podobnikar, Sneža Tecco Hvala.

2006

Železnodobno naselje in grobišča na Libni: topografija in viri / Die eisenzeitliche Siedlung und die Gräberfelder auf der Libna. Topographie und Quellen. – *Arheološki vestnik* 57, 2006, str. 163–181.

2007

South-Eastern Slovenia in the Early Iron Age. Settlement – economy – society / Jugovzhodna Slovenija v starejši železni dobi. Poselitev – gospodarstvo – družba. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 12, 2007, 392 str., 9 pril. Soavtorica: Sneža Tecco Hvala.

Pferdegräber und Pferdebestattungen in der hallstattzeitlichen Dolenjsko-Gruppe / Konjski grobovi in pokopi konj v dolenski halštatski skupini. – V: M. Blečić Kavur et al. (ur.), *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, Situla 44, 2007, str. 737–752.

K problematiki prostorskega umeščanja in poimenovanja arheoloških najdišč (Spatial positioning and naming of the archaeological sites reconsidered). – *Arheološki vestnik* 58, 2007, str. 435–443.

Prazgodovinska višinska naselja v Posavskem hribovju (Prehistoric hilltop settlements in the Posavje Hills). – *Arheološki vestnik* 58, 2007, str. 65–120. Soavtor: Primož Pavlin.

2008

Izgubljeni boj Deželnega muzeja (The lost battle of the Provincial Museum). – *Argo* 51/1, str. 22–28.

Dr. Dragotin Lončar: prezrti ravnatelj Narodnega muzeja (Dr. Dragotin Lončar - an overlooked director of the National museum). – *Argo* 51/2, 2008, str. 42–45.

Mihovo in severni obronki Gorjancev v prvem tisočletju pr. Kr. / Mihovo und die nördlichen Ausläufer der Gorjanci im ersten Jahrtausend v. Chr. – *Arheološki vestnik* 59, 2008, str. 111–148.

Prazgodovinske lesne gradbene tehnike in njihova terminologija (Prehistoric building techniques and their terminology). – *Annales. Series historia et sociologia* 18/2, 2008, str. 337–348.

Pogled na družbeno strukturo železnodobne Dolenjske (A look at the social structure of the Iron-Age Dolenjska region (Lower Carniola) / Die Gesellschaftsstruktur in der Eisenzeit in Dolenjska (Unterkrain)). – *Kronika* 56/3, 2008, str. 425–434.

Južna Bela krajina v arheoloških dobah. – V: D. Plut (ur.), *Bela krajina in Krajinski park Lahinja*, Ljubljana 2008, str. 43–52.

2009

Kako je nastala in zakaj je odšla na tuje Mecklenburška zbirka. – *Argo* 52/1-2, 2009, str. 30–47.

Sledovi poznolatenske poselitve v Ormožu / Spuren spätlatenezeitlicher Besiedlung in Ormož. – *Arheološki vestnik* 60, 2009, str. 159–193. Soavtorica: Marjana Tomanič-Jevremov.

Sava v bronasti in železni dobi. – V: J. Peternel, J. Baracchini, *Ukročena lepatica. Sava in njene zgodbe*, Sevnica 2009, str. 36–41.

2010

Ormož: utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe / Ormož: befestigte Siedlung aus der späten Bronze- und der älteren Eisenzeit. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 18, 2010, 212 str, 171 tab. Soavtorji: Marjana Tomanič-Jevremov, Borut Toškan, Janez Dirjec.

Livarski kalup iz Ormoža. – *Zbornik Soboškega muzeja* 15, 2010, str. 173–178.

2011

Zur Datierung der bronzezeitlichen Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš / O dataciji bronastodobnega naselja Oloris pri Dolnjem Lakošu. – *Arheološki vestnik* 62, 2011, str. 111–130.

2013

Severovzhodna Slovenija v pozni bronasti dobi / Nordost-slowenien in der späten Bronzezeit. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 27, 2013, 218 str., 98 tab.

Sledovi železnodobne poselitve v Rabelčji vasi na Ptuj (Spuren hallstattzeitlicher Besiedlung in Ptuj (Rabelčja vas)). – *Arheološki vestnik* 64, 2013, str. 103–121. Soavtorica: Marjana Tomanič-Jevremov.

Sneža TECCO HVALA, Primož PAVLIN

BAKRENA DOBA V POMURJU

COPPER AGE IN THE POMURJE REGION, SLOVENIA

Irena ŠAVEL

Izvleček

V prispevku je predstavljena poselitev pomurskega prostora v času bakrene dobe. V keramičnih izdelkih z nekaterih najdišč (Šafarsko, Bukovnica, Popava pri Lipovcih, Pri Muri pri Lendavi) so opazni poznolengyeljski vplivi s konca mlajše kamene dobe. Bolj je prepoznavna poselitev v času zgodnjebakrenodobne lasinjske kulture (Šafarsko, Sodolek pri Sv. Juriju ob Ščavnici, Popava 1 pri Lipovcih, Zagonce pri Renkovcih, Gorice pri Turnišču, Turnišče, Kalimovnjek pri Turnišču, Nedelica, Ivanjkovci ter Pri Muri pri Lendavi in Bukovnica) in v času horizonta keramike z brazdastim vrezom (Šafarsko, Pod Kotom – jug pri Krogu, Nova tabla pri Murski Soboti, Turnišče, Kalimovnjek pri Turnišču, Gornje njive pri Dolgi vasi in Bukovnica). Nekaj skromnih sledov iz Popave 2 pri Lipovcih pa kaže na poselitev v času boleraške skupine bakrenodobne badenske kulture.

Gljučne besede: Pomurje, pozni lengyel, lasinjska kultura, horizont keramike z brazdastim vrezom, Boleraz stopnja badenske kulture

Abstract

The contribution presents the settlement of the Pomurje region in the Copper Age. The earliest settlement remains are the ceramic products that show Late Lengyel influence of the Late Neolithic and were found at several sites (Šafarsko, Bukovnica, Popava near Lipovci, Pri Muri near Lendava). Better discernible is the settlement attributable to the Early Copper Age Lasinja culture (Šafarsko, Sodolek near Sv. Jurij ob Ščavnici, Popava 1 near Lipovci, Zagonce near Renkovci, Gorice near Turnišče, Turnišče, Kalimovnjek near Turnišče, Nedelica near Turnišče, Ivanjkovci near Lendava and Pri Muri near Lendava, Bukovnica), but also the settlement attributable to the Horizon of pottery with furrowed incisions (Šafarsko, Pod Kotom – jug near Krog, Nova tabla near Murska Sobota, Turnišče, Kalimovnjek near Turnišče, Gornje njive near Dolga vas, Bukovnica). Apart from those, a small number of finds from the Popava 2 site near Lipovci also indicates settlement in the time of the Boleráz phase of the Copper Age Baden culture.

Keywords: Pomurje, Late Lengyel, Lasinja culture, Horizon of pottery with furrowed incisions, Boleráz phase of the Baden culture

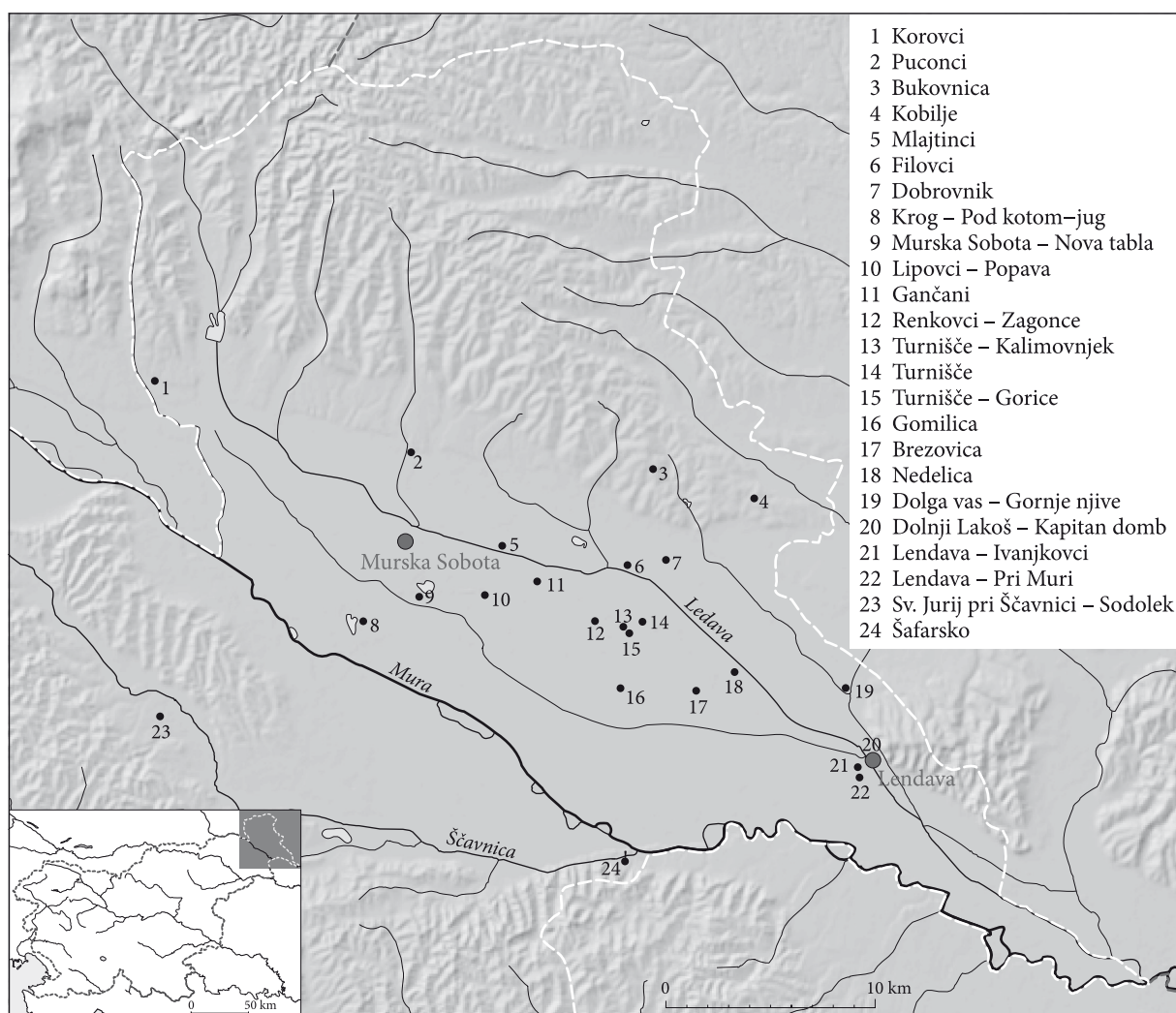
Z arheološkimi terenskimi pregledi v Pomurju so bila v letih 1965–1988 odkrita številna najdišča iz pozne mlajše kamene in bakrene dobe, med njimi Šafarsko, Bukovnica, Kapitan domb pri Dolnjem Lakošu, Filovci, Dobrovnik, Kobilje, Mlajtinci, Gomilica, Gančani, Puconci, Korovci, Brezovica, Lipovci in Krog (*sl. 1*).¹ Od naštetih sta bili v osemdesetih in devetdesetih letih

prejšnjega stoletja v manjšem obsegu raziskani naselbini v Bukovnici² in Šafarskem³. Številna najdišča s poselitvenimi sledovi iz različnih časovnih obdobij so bila odkrita v novejšem času na trasi pomurskega dela avtoceste, večina med njimi pa nakazuje poselitev v bakreni dobi.

² Šavel 1992, 57–85, Šavel 1994, 39–50.

³ Horvat Šavel 1980, 51–77; Horvat Šavel 1984, 39–71; Horvat Šavel 1985, 17–27.

¹ Šavel 1991, 36, 40, 41, 45, 47, 48, 59, 63, 72, 79.

Sl. 1: Najdišča pozne mlajše kamene dobe in bakrene dobe v Pomurju.

Fig. 1: Late Neolithic and Copper Age sites in the Pomurje region.

To so najdišča Sodolek pri Sv. Juriju ob Ščavnici,⁴ Pod Kotom – jug pri Krogu,⁵ Nova tabla pri Murski Soboti,⁶ Popava 1 in Popava 2 pri Lipovcih,⁷ Turnišče,⁸ Zagonce pri Renkovcih,⁹ Kalimovnjek,¹⁰ Gorice,¹¹ ter Nedelica

pri Turnišču,¹² Gornje njive pri Dolgi vasi,¹³ Ivanjkovci¹⁴ in Pri Muri pri Lendavi (sl. 1).¹⁵ V naselbinah so bili odkriti različni objekti, kot so nadzemne stavbe, zemljanke, večje in manjše jame, ognjišča, peči in zbiralniki za vodo, v katerih so bili najdeni predvsem keramika in kamnito orodje.

V nadaljevanju bom obravnavala izključno keramične najdbe z najdišč, ki smo jih odkrili v okviru akcij Pomurskega muzeja Murska Sobota, in tistih, ki so že objavljena.

⁴ Kavur 2006a, 121–128.

⁵ Šavel et al. 2009.

⁶ Tiefengraber 2006, 99–102.

⁷ Šavel, Karo, Popava 1 pri Lipovcih; Knific, Šavel, Popava 2 pri Lipovcih (v tisku, zbirka AAS)

⁸ Tomaž 2006, 103–108.

⁹ Kavur 2006b, 109–112.

¹⁰ Neobjavljeno, Pomurski muzej Murska Sobota (odslej PMMS).

¹¹ Plestenjak 2010.

¹² Šavel, Sankovič, v tisku (zbirka AAS).

¹³ Šavel, Kerman 2008.

¹⁴ Tušek, Kavur 2011.

¹⁵ Šavel, Sankovič 2011.

LENGYELSKE KERAMIČNE OBLIKE

Nekatere oblike posod z naših najdišč kažejo značilnosti poznoneolitske oziroma poznolengyelske keramike. To so predvsem lonci z vodoravno predrtim ročajem s Šafarskega,¹⁶ Bukovnice (*t. 1: 1*),¹⁷ Popave 1 (*t. 1: 2*),¹⁸ Pri Muri,¹⁹ ki imajo primerjave na najdiščih severne Hrvaške (Koška, Blizna pri Jakopovcu)²⁰ in zahodne Madžarske (Nagykanizsa-Inkey-kápolna,²¹ Rigvác²² ter Zalaegerszeg-Andráshida²³). Marković vidi v njih prežitek iz neolitskega oz. zgodnjeolitskega obdobja,²⁴ Kalicz²⁵ pa lengyelsko tradicijo.

Med gradivom iz Bukovnice²⁶ in Popave 1 so zastopane skledе z navpičnim ali rahlo izvihanim ustjem, pod katerim je rahel kolenčast prelom (*t. 1: 5*),²⁷ ki jih Velušček uvršča v stopnjo Lengyel III.²⁸ Na najdišču Pri Muri pri Lendavi je bila najdena polkroglasta skleda s podolgovato oblikovano bradavico (*t. 1: 6*),²⁹ kakršne nastopajo na skledah poznolengyelske kulture z jugozahodnih madžarskih najdišč Nagykanizsa-Inkey kápolna in Tekenye.³⁰

Konično oblikovane noge posod, ki so dokumentirane na najdiščih Popava 1 pri Lipovcih (*t. 1: 8,9*),³¹ Nedelica pri Turnišču³² in Bukovnica (*t. 1: 10*),³³ so po mnenju Pahiča prav tako značilne za lengyelsko kulturo.³⁴

Lengyelsko poreklo pripisujeta Pahič in Kalicz³⁵ tudi zajemalkam s predrtim ročajem, ki jih poznamo iz Bukovnice,³⁶ Popave 1³⁷ in Pri Muri.³⁸ V Bukovnici sta bili odkriti jami z izključno lengyelskimi oblikami posod. Mednje spadajo lonci z vodoravno predrtim ročajem (*t. 1: 1*), lonci S-profila z ročaji (*t. 1: 3*), konične skledе (*t. 1: 4*), votle konične noge posod (*t. 1: 10*)

in okras manjših okroglih bradavic (*t. 1: 7*).³⁹ Odlične primerjave za ta keramični zbir najdemo na poznolengyelskih najdiščih zahodne Madžarske (Zalaszentbalázs,⁴⁰ Kisunymom-Nádasi tabla).⁴¹ Bánffy in Károlyi ugotavljata, da se na nekaterih naselbinah v Panoniji pojavlja poznolengyelska keramika skupaj s keramiko lasinjske kulture,⁴² kar lahko potrdimo tudi za naš prostor.

LASINJSKE KERAMIČNE OBLIKE

Na najdiščih, kot so Šafarsko, Sodolek pri Sv. Juriju ob Ščavnici, Popava pri Lipovcih, Zagonce pri Renkovcih, Turnišče, Gorice in Kalimovnjek pri Turnišču, Nedelica, Ivanjkovci, Pri Muri pri Lendavi ter Bukovnica je ugotovljena poselitev iz časa zgodnje bakrenodobne lasinjske kulture.

Med keramičnimi oblikami tega časa nastopajo bikonični lonci z ročaji na ustju, na največjem obodu ali zgornjem konusu, ki jih poznamo iz Šafarskega,⁴³ Popave 1 (*t. 2: 1*),⁴⁴ Turnišča,⁴⁵ Pri Muri⁴⁶ in Bukovnice.⁴⁷ Primerki brez ročajev so znani iz Šafarskega,⁴⁸ Popave 1 (*t. 2: 2*),⁴⁹ Turnišča,⁵⁰ Pri Muri⁵¹ in Bukovnice.⁵² Pogosti so tudi trebušasto oblikovani lonci z usločenim vratom in zaobljenim ustjem. Taki lonci brez ročajev so zastopani v Šafarskem⁵³ in Popavi 1 (*t. 2: 4*),⁵⁴ z ročaji pa v Šafarskem,⁵⁵ Popavi 1 (*t. 2: 3*),⁵⁶ Turnišču,⁵⁷ Pri Muri⁵⁸ in Bukovnici.⁵⁹ Manjše lonce bikonične oblike zasledimo v Popavi 1 (*t. 2: 5*),⁶⁰ Nedelici,⁶¹ Bukovnici,⁶² medtem ko so konične, cilindrične, trebušaste in ovalne oblike znane samo iz Popave 1 (*t. 2: 6–8*).⁶³

³⁹ Šavel 1992, t. 2: 3,5,6; t. 3: 1–5,8,14; t. 4: 1–7; t. 5: 1–8.

⁴⁰ Bánffy 1995, 71–102, sl. 78–110.

⁴¹ Károlyi 1002, 89, 90, t. 4: 4, t. 7: 1,2, t. 13: 5,7, t. 21: 7, t. 21: 9, t. 31: 6,7, t. 35: 6.

⁴² Bánffy 1995, 183–185; Károlyi 1992, 90.

⁴³ Horvat Šavel 1984, t. 4: 1, t. 13: 4.

⁴⁴ PMMS, npr. inv. št. AI 12101, 12087/51, 12102, 12108, 11724.

⁴⁵ Tomaž 2006, sl. 3.

⁴⁶ Šavel, Sankovič 2011, G131, G132.

⁴⁷ Šavel 1992, t. 15: 1; Šavel 1994, pril. 21, sl. 1, sl. 2.

⁴⁸ Horvat Šavel 1984, t. 13: 1.

⁴⁹ PMMS, npr. inv. št. AI 11916, 12106.

⁵⁰ Tomaž 2006, sl. 4.

⁵¹ Šavel, Sankovič 2011, G94.

⁵² Šavel 1992, t. 16: 1.

⁵³ Horvat Šavel 1984, t. 4: 5, t. 12: 1.

⁵⁴ PMMS, npr. inv. št. AI 11398.

⁵⁵ Horvat Šavel 1984, t. 6: 1, t. 9: 1.

⁵⁶ PMMS, npr. inv. št. AI 11722, 11721.

⁵⁷ Tomaž 2006, sl. 5.

⁵⁸ Šavel, Sankovič 2011, G42, G92, G93.

⁵⁹ Šavel 1992, t. 15: 2.

⁶⁰ PMMS, npr. inv. št. AI 11271, 11998/17/68, 12007.

⁶¹ PMMS, npr. inv. št. AI 12936, 13618.

⁶² Šavel 1992, t. 10: 1, t. 11: 8.

⁶³ PMMS, npr. inv. št. AI 11718, 11715, 12207, 11256/3,

¹⁶ Horvat Šavel 1980, t. 2: 1; Horvat Šavel 1984, t. 9: 1.

¹⁷ Šavel 1992, t. 4: 1–7, t. 12: 1.

¹⁸ PMMS, inv. št. AI 11793, 12091/79, 11735/11.

¹⁹ Šavel, Sankovič 2011, G25.

²⁰ Bekić et al. 2006, 96–99, t. 1: 7.

²¹ Kalicz 2003, sl. 12: 7–9.

²² Tokai 2007, sl. 10: 3,4.

²³ Barna, Kreiter 2006, sl. 8: 1–3,5.

²⁴ Marković 1994, 92, t. 20: 4.

²⁵ Kalicz 1992, 323.

²⁶ Šavel 1992, t. 2: 1.

²⁷ PMMS, inv. št. AI 11080/1, 11801/6, 11809/7, 11832/1, 11726/122, 11985/138, 12029, 11406.

²⁸ Velušček 2006, 32–35.

²⁹ Šavel, Sankovič 2011, G134.

³⁰ Kalicz 1991, sl. 2: 5,17, 21.

³¹ PMMS, inv. št. AI 11335, 11788/21, 11809/69, 11788/2, 11899/4.

³² PMMS, inv. št. AI 13288.

³³ Šavel 1992, t. 3: 5.

³⁴ Pahič 1976, 68–69.

³⁵ Pahič 1976, 68; Kalicz 1992, 323.

³⁶ Šavel 1992, t. 6: 2–4,6.

³⁷ PMMS, inv. št. AI 11716, 11243, 11781.

³⁸ Šavel, Sankovič 2011, G128.

Vrči bikonične oblike s konkavno usločenim spodnjim delom ter izbočenim ramenom in usločenim vratom, pri katerih ročaj izhaja iz ustja, so zastopani v Šafarskem,⁶⁴ Popavi 1 (t. 4: 8),⁶⁵ Nedelici⁶⁶ in Pri Muri.⁶⁷ Zaobljene bikonične oblike z usločenim vratom in presegajočim ročajem, ki povezuje rob ustja z ramenom posode, pa so znane iz Popave 1 (t. 4: 9),⁶⁸ Pri Muri⁶⁹ in Bukovnice.⁷⁰ Številni manjši bikonični vrčki z usločenim vratom in ročajem, ki povezuje rob ustja z izbočenim ramenom posode, zasledimo v Popavi 1 (t. 4: 10),⁷¹ Zagoncih⁷² ter Bukovnici.⁷³

Zanimive so visoke konične in bikonične skledе večjih dimenzij z najdišč Popava 1 (t. 3: 1)⁷⁴ in Pri Muri⁷⁵ ter večje in manjše skledе z gumbastimi nastavki na robu ustja, ki so dokumentirane v Popavi 1 (t. 3: 11),⁷⁶ Pri Muri,⁷⁷ Nedelici⁷⁸ in Bukovnici (t. 3: 10).⁷⁹ Skledе z večjimi ali manjšimi bradavicami oz. držaji, nameščeni na največjem obodu skledе, ki klekasto prehaja v spodnji del, so znane v Šafarskem,⁸⁰ Popavi 1 (t. 3: 8),⁸¹ Ivanjkovcih,⁸² Pri Muri⁸³ in Bukovnici.⁸⁴ Bikonične skledе z ostrim klekom brez bradavic z navpičnim ali uvihanim robom ustja zasledimo v Šafarskem,⁸⁵ Popavi 1 (t. 3: 7),⁸⁶ Nedelici,⁸⁷ Ivanjkovcih,⁸⁸ Pri Muri,⁸⁹ Bukovnici,⁹⁰ medtem ko so skledе z blagim klekom dokumentirane v Šafarskem,⁹¹ Popavi 1 (t. 3: 9),⁹² Zagoncih,⁹³ Gorica

pri Turnišču,⁹⁴ Nedelici,⁹⁵ Ivanjkovcih,⁹⁶ Pri Muri.⁹⁷ Odlomki zgornjih delov globokih skled s klekom pod ustjem pa so bili najdeni v Popavi 1 (t. 3: 4),⁹⁸ Bukovnici,⁹⁹ Pri Muri.¹⁰⁰ Skledе polkroglaste oblike srečamo v Šafarskem,¹⁰¹ Popavi 1 (t. 3: 3),¹⁰² Gorica pri Turnišču,¹⁰³ Nedelici,¹⁰⁴ Pri Muri¹⁰⁵ Ivanjkovcih,¹⁰⁶ skledе konične oblike pa v Popavi 1 (t. 3: 2),¹⁰⁷ Gorica pri Turnišču¹⁰⁸ in Nedelici.¹⁰⁹ Skledice bikonične oblike s klekom, ki so okrašene na najširšem obodu z vrezji ali vtisi, poznamo iz Popave 1 (t. 3: 5)¹¹⁰ in Bukovnice,¹¹¹ polkroglaste oblike pa iz Šafarskega,¹¹² Popave 1 (t. 3: 6),¹¹³ Gorica pri Turnišču¹¹⁴ in Ivanjkovcev.¹¹⁵

Bikonične skodele so dokumentirane v Popavi 1 (t. 4: 2)¹¹⁶ in Nedelici,¹¹⁷ polkroglaste in konične pa v Popavi 1 (t. 4: 1,3)¹¹⁸ in Pri Muri.¹¹⁹ Manjše skodelice s konkavno usločenim spodnjim delom in zaobljenim prehodom v izbočeno oblikovano rame ter z ravnim vratom, pri katerih ročaj izhaja iz ustja, so znane iz Šafarskega,¹²⁰ Popave 1 (t. 4: 4,5)¹²¹ in Bukovnice (t. 4: 6).¹²² Posebnost predstavljajo skodelice bikonične oblike s presegajočim trakastim ročajem, ki ima ploščat čepast zaključek, kakršne se pojavljajo v Šafarskem (t. 4: 7),¹²³ Popavi 1,¹²⁴ Nedelicih¹²⁵ in Pri Muri.¹²⁶ Kalicz jim pripisuje balkansko poreklo,¹²⁷ Bánffy pa opozarja, da

11793, 12004.

⁶⁴ Horvat Šavel 1984, t. 3: 1.

⁶⁵ PMMS, npr. inv. št. AI 12205.

⁶⁶ PMMS, npr. inv. št. AI 12970.

⁶⁷ Šavel, Sankovič 2011, G4.

⁶⁸ PMMS, npr. inv. št. AI 11262, 11931/2/3/10.

⁶⁹ Šavel, Sankovič 2011, G83.

⁷⁰ Šavel 1992, t. 15: 2.

⁷¹ PMMS, npr. inv. št. AI 12151, 11915, 11811/3, 12057/2.

⁷² Kavur 2006b, sl. 2.

⁷³ Šavel 1992, t. 10: 2, 4; Šavel 1994, pril. 21, sl. 3.

⁷⁴ PMMS, npr. inv. št. AI 11269, 11264, 11713.

⁷⁵ Šavel, Sankovič 2011, G14, G99.

⁷⁶ PMMS, npr. inv. št. AI 11711, 12209, 11990/8, 11792.

⁷⁷ Šavel, Sankovič 2011, G15.

⁷⁸ PMMS, npr. inv. št. AI 12835/2.

⁷⁹ Šavel 1994, pril. 21, sl. 14.

⁸⁰ Horvat Šavel 1980, t. 8: 3,4, Horvat Šavel 1984, 51, t. 5: 4.

⁸¹ PMMS, npr. inv. št. AI 11720, 11946.

⁸² Tušek, Kavur 2011, G143.

⁸³ Šavel, Sankovič 2011, G16, G75, G100, G144.

⁸⁴ Šavel 1992, 58, t. 8: 4,5; t. 11: 2.

⁸⁵ Horvat Šavel 1980, t. 8: 5.

⁸⁶ PMMS, npr. inv. št. AI11723, 12090/90.

⁸⁷ PMMS, npr. inv. št. AI 13164/4.

⁸⁸ Tušek, Kavur 2011, G10, G140, G144.

⁸⁹ Šavel, Sankovič 2011, G2, G101, G103, G106, G133.

⁹⁰ Šavel 1992, t. 11: 1.

⁹¹ Horvat Šavel 1984, 51, t. 6: 2.

⁹² PMMS, npr. inv. št. AI 12228, 11726/8, 11999/1.

⁹³ Kavur 2006b, 110, sl. 3.

⁹⁴ Plestenjak 2010, G49, G50.

⁹⁵ PMMS, npr. inv. št. AI 13286/4.

⁹⁶ Tušek, Kavur 2011, G14, G24, G26, G147.

⁹⁷ Šavel, Sankovič 2011, G21, G45, G104.

⁹⁸ PMMS, npr. inv. št. AI 12013/13.

⁹⁹ Šavel 1992, t. 11: 3.

¹⁰⁰ Šavel, Sankovič 2011, G2, G20.

¹⁰¹ Horvat Šavel 1980, t. 3: 3,5,6; t. 7: 4.

¹⁰² PMMS, npr. inv. št. AI 11273, 1180071.

¹⁰³ Plestenjak 2010, 36, G9.

¹⁰⁴ PMMS, npr. inv. št. AI 13228/2, 13286/1.

¹⁰⁵ Šavel, Sankovič 2011, G17, G18, G21, G45.

¹⁰⁶ Tušek, Kavur 2011, G5, G139.

¹⁰⁷ PMMS, npr. inv. št. AI 11714.

¹⁰⁸ Plestenjak 2010, 36, G82.

¹⁰⁹ PMMS, npr. inv. št. AI 13601/2.

¹¹⁰ PMMS, npr. inv. št. AI 11272.

¹¹¹ Šavel 1992, t. 10: 6; t. 11: 6.

¹¹² Horvat Šavel 1985, t. 1: 6.

¹¹³ PMMS, npr. inv. št. 11920.

¹¹⁴ Plestenjak 2010, 36, G7.

¹¹⁵ Tušek, Kavur 2011, G5.

¹¹⁶ PMMS, npr. inv. št. AI 11825, 12092/2, 11719.

¹¹⁷ PMMS, npr. inv. št. AI 13290, 13498/2.

¹¹⁸ PMMS, npr. inv. št. AI 12217/1, 11735/3.

¹¹⁹ Šavel, Sankovič 2011, G135.

¹²⁰ Horvat Šavel 1980, t. 9: 2.

¹²¹ PMMS, npr. inv. št. AI 12058, 11811/6.

¹²² Šavel 1992, t. 7: 5, t. 11: 5,7.

¹²³ Horvat Šavel 1984, 51, t. 7: 3; 9: 3; Šavel 1994, pril. 8, sl. 3; pril. 12, sl. 16.

¹²⁴ PMMS, npr. inv. št. AI 11279/4, 11995.

¹²⁵ PMMS, npr. inv. št. AI 13523/1.

¹²⁶ Šavel, Sankovič 2011, G31.

¹²⁷ Kalicz 1992, 323.

gre za nove vplive v keramiki lasinjske kulture, ki so se širili z juga oz. vzhoda prek kulture Vinča-Sopot II in so zaznamovali lasinjsko kulturo predvsem na Hrvaškem in v Sloveniji.¹²⁸ Ti vplivi se odražajo v omenjenih skodelicah z naših najdišč, za katere lahko iščemo poreklo v pozni vinčanski kulturi. V Prekmurje in jugozahodno Madžarsko so verjetno prišli s posredovanjem kulture Bubanj-Salčuša.¹²⁹

Posode na nogi so pogost inventar naših najdišč, kjer velikokrat srečamo trebušasto oblikovane noge, kot npr. v Sodoleku,¹³⁰ Šafarskem,¹³¹ Popavi 1 (*t.* 4: 11),¹³² Zagoncih,¹³³ Nedelici¹³⁴ in Bukovnici.¹³⁵ Znanih pa je tudi nekaj cedil iz Šafarskega (*t.* 5: 1)¹³⁶ in Popave 1.¹³⁷

Posode z omenjenih najdišč so najpogosteje okrašene s snopi poševnih, navpičnih, vodoravnih in polkrožnih vrezov (Šafarsko,¹³⁸ Popava 1,¹³⁹ Gorice¹⁴⁰ in Bukovnica¹⁴¹), pojavljajo se tudi motivi, kot so šrafirani trikotniki (Popava 1,¹⁴² Ivanjkovci,¹⁴³ Bukovnica¹⁴⁴), cikcak (Popava 1,¹⁴⁵ Pri Muri (*t.* 5: 5),¹⁴⁶ Gorice¹⁴⁷), ribja kost (Šafarsko,¹⁴⁸ Popava 1,¹⁴⁹ Bukovnica,¹⁵⁰ Pri Muri (*t.* 5: 7)¹⁵¹) ter mrežast (Gorice,¹⁵² Bukovnica¹⁵³) ali lestvičast motiv (Popava 1).¹⁵⁴ Posode so pogosto okrašene tudi z vtisi (Šafarsko,¹⁵⁵ Popava 1 (*t.* 5: 6),¹⁵⁶ Gorice,¹⁵⁷ Nedelice,¹⁵⁸ Ivanjkovci,¹⁵⁹ Bukovnica¹⁶⁰) ali

v kombinaciji vrezov, vtisov ali vbodov (Šafarsko,¹⁶¹ Popava 1,¹⁶² Pri Muri (*t.* 5: 5),¹⁶³ Bukovnica).¹⁶⁴ Na posodah se pojavlja tudi plastični okras v obliki gumbastih nastavkov, jezičastih, okroglih ali podolgovatih bradavic (*t.* 2: 6; 3: 8,10,11; 4: 2,7; 5: 7).

Med keramičnimi najdbami so zastopani tudi pokrovi, npr. v Šafarskem (*t.* 5: 3),¹⁶⁵ Popavi 1,¹⁶⁶ Ivanjkovcih,¹⁶⁷ Pri Muri.¹⁶⁸ V Popavi 1 so bila najdena še vretenca (*t.* 5: 4), manjši svitek, glinasta jagoda¹⁶⁹ in piramidalna utež.¹⁷⁰ Piramidalna utež je znana tudi s Šafarskega,¹⁷¹ medtem ko bi glinasti predmet iz Popave 1 lahko opredelili kot amulet.¹⁷²

Najdbe z naštetih najdišč imajo primerjave na drugih najdiščih lasinjske kulture v Sloveniji, severozahodni Hrvaški, zahodni Madžarski in vzhodni Avstriji.¹⁷³ Najboljše primerjave najdemo na štajerskih najdiščih (Andrenci, Spodnji Porčič,¹⁷⁴ Zbelovo,¹⁷⁵ Hardek in Hajndl pri Ormožu,¹⁷⁶ Škoršičev vrt v Ormožu, Ptujski grad¹⁷⁷ in v Drulovki na Gorenjskem.¹⁷⁸ V severozahodni Hrvaški najdemo analogije na najdiščih Blizna pri Jakopovcu, Stara ves pri Nedelišču, Gromače 2 pri Varaždinskih Toplicah, Gornji Pustakovac pri Čakovcu,¹⁷⁹ Beketinec,¹⁸⁰ Bentež pri Beketincu,¹⁸¹ Dubranac,¹⁸² Cerine 3 pri Koprivnici.¹⁸³ Številne so tudi primerjave na najdiščih kulture Balaton-Lasinja I z jugozahodnega dela Madžarske, kot npr. Andocs-Nagyoldipuszta,¹⁸⁴ Hidegkut,¹⁸⁵ Balatonmagyaród-Homoki-dűlő,¹⁸⁶ Nagykanizsa-Inkey-kápolna, Nagykanizsa-Sánc, Letenye-Szentkeresztomb,¹⁸⁷

¹²⁸ Bánffy 1995, 183–185.

¹²⁹ Marković 1994, 96.

¹³⁰ Kavur 2006a, sl. 9.

¹³¹ Horvat Šavel 1984, t. 7: 1; Šavel 1994, pril. 13, sl. 10.

¹³² PMMS, npr. inv. št. AI 11195.

¹³³ Kavur 2006b, 111, sl. 1.

¹³⁴ PMMS, npr. inv. št. AI 12755/4.

¹³⁵ Šavel 1992, t. 7: 4.

¹³⁶ Horvat Šavel 1984, t. 7: 4.

¹³⁷ PMMS, npr. inv. št. AI 11818/2.

¹³⁸ Horvat Šavel 1984, t. 7: 3; t. 11: 9.

¹³⁹ PMMS, npr. inv. št. AI 11813/12, 11915, 12097/24.

¹⁴⁰ Plestenjak 2010, G31.

¹⁴¹ Šavel 1992, t. 11: 6.

¹⁴² PMMS, npr. inv. št. AI 11289.

¹⁴³ Tušek, Kavur 2011, G42.

¹⁴⁴ Šavel 1992, t. 10: 3.

¹⁴⁵ PMMS, npr. inv. št. AI 11731/20.

¹⁴⁶ Šavel, Sankovič 2011, G60, G83, G89, G92.

¹⁴⁷ Plestenjak 2010, G5.

¹⁴⁸ Horvat Šavel 1980, t. 11: 7; Horvat Šavel 1984, t. 5: 7; 9: 6.

¹⁴⁹ PMMS, npr. inv. št. AI 11813/11.

¹⁵⁰ Šavel 1992, t. 13: 12.

¹⁵¹ Šavel, Sankovič 2011, G35, G94.

¹⁵² Plestenjak 2010, G27.

¹⁵³ Šavel 1992, t. 11: 7; 13: 11,13.

¹⁵⁴ PMMS, npr. inv. št. AI 12215/8.

¹⁵⁵ Horvat Šavel 1980, t. 10: 4; Horvat Šavel 1984, t. 3: 4; 9: 4.

¹⁵⁶ PMMS, npr. inv. št. AI 11270.

¹⁵⁷ Plestenjak 2010, G12.

¹⁵⁸ PMMS, npr. inv. št. AI 123315/2.

¹⁵⁹ Tušek, Kavur 2011, G40.

¹⁶⁰ Šavel 1992, t. 10: 6; 11: 8; 15: 1.

¹⁶¹ Horvat Šavel 1980, t. 2: 2; Horvat Šavel 1984, t. 3: 1; 13: 1.

¹⁶² PMMS, npr. inv. št. AI 12097750.

¹⁶³ Šavel, Sankovič 2011, G92, G123, G136.

¹⁶⁴ Šavel 1992, t. 7: 3,7; 8:1; 10: 1; 13: 8.

¹⁶⁵ Horvat Šavel 1984, t. 7: 2.

¹⁶⁶ PMMS, npr. inv. št. AI 11816.

¹⁶⁷ Tušek, Kavur 2011, G120, G121.

¹⁶⁸ Šavel, Sankovič 2011, G50.

¹⁶⁹ PMMS, npr. inv. št. AI 11965, 12005, 11984.

¹⁷⁰ PMMS, npr. inv. št. AI 11762.

¹⁷¹ Horvat Šavel 1984, t. 1: 3.

¹⁷² PMMS, inv. št. AI 11753.

¹⁷³ Homen 1990, 56–65.

¹⁷⁴ Pahič 1976, 20–83.

¹⁷⁵ Pahič 1983, 85–142.

¹⁷⁶ Žižek 2006a, 129–140, Žižek 2006b, 141–153.

¹⁷⁷ Tomanič Jevremov et al. 2006a, 155–174; Tomanič Jevremov et al. 2006b, 175–194.

¹⁷⁸ Guštin et al. 2005, 37–63.

¹⁷⁹ Bekić et al. 2006, 21–29, 91–179, 181–201, 203–251.

¹⁸⁰ Homen 1990, 51–68.

¹⁸¹ Minichreiter, Marković 2009, 21–44.

¹⁸² Balen 1998, 13–31.

¹⁸³ Marković 1983, 215–262.

¹⁸⁴ Somogy 2000, 5–48.

¹⁸⁵ Kalicz 1973, 131–165.

¹⁸⁶ Bánffy 1994, 239–249.

¹⁸⁷ Kalicz 1991, sl. 8: 17.

Rigyác ter Eszteregnye-Ojtó-dűlő,¹⁸⁸ Zalaszentbalás-Pusztatető ter Hahót-Szartóri,¹⁸⁹ Zalaegerszeg-Andráshida, Gellénháza-Városrét in Tekenyé.¹⁹⁰ Povezava z najdišči vzhodne Avstrije (Stillfried, Oberpullendorf, Bisamberg) pa se kaže predvsem v posodah z gumbastimi nastavki na robu ustja iz skupine Bisamberg-Oberpullendorf, ki je datirana v čas med poznim neolitikom in srednjim eneolitikom.¹⁹¹

KERAMIKA Z BRAZDASTIM VREZOM

Keramiko z brazdastim vrezom, ki do neke mere zapolnjuje vrzel med starejšo bakrenodobno lasinjsko in srednjo bakrenodobno badensko kulturo, poznamo z najdišč Šafarsko, Pod Kotom – jug pri Krogu, Nova tabla pri Murski Soboti, Turnišče, Kalimovnjek pri Turnišču, Gornje njive pri Dolgi vasi in Bukovnica. Pomembno je predvsem najdišče Pod Kotom – jug, kjer je bilo odkrito žarno grobišče s 179 grobovi. V žarah so bile poleg sežganih človeških kosti tudi sežgane kosti živali (jelen, govedo, ovce, koze) in poredkoma še manjši keramični izdelki, koščena in kamnita orodja; slednja so bila najdena tudi v neposredni bližini grobov.¹⁹²

V loncih z majhnimi ročaji na ustju, ki so zastopani na najdiščih Pod Kotom – jug (t. 6: 1),¹⁹³ Gornje njive pri Dolgi vasi¹⁹⁴ in Turnišču,¹⁹⁵ bi lahko videli navezavo na starejšo bakreno dobo. Primerjali bi jih lahko z lonci za mleko (*Milchtopf*) starejše stopnje vzhodne madžarske kulture Bodrogkeresztur. Lonec z dvema ročajema na najširšem obodu z najdišča Pod Kotom – jug (t. 6: 2)¹⁹⁶ pa je podoben primerku z najdišča Tiszalúc vzhodne madžarske kulture Hunyadi-Halom ter drugim z zahodnih madžarskih najdišč, ki pripadajo horizontu keramike z brazdastim vrezom. V ta horizont lahko uvrstimo tudi posode z našega najdišča Pod Kotom – jug, kot so trebušasti lonci (t. 6: 5)¹⁹⁷ in lonci bikonične oblike z blagim prehodom v visok usločen vrat in rahlo izvihanim ustjem (t. 6: 4)¹⁹⁸ ali z ostrim prehodom med spodnjim in zgor-

njim delom posode,¹⁹⁹ pa tudi lonce z visokim stožčastim vratom²⁰⁰ in lonce kroglaste oblike (t. 6: 3).²⁰¹

Med vrči s tega najdišča nastopajo bikonične oblike (t. 6: 7)²⁰² in bolj kroglasti (t. 6: 6)²⁰³ ter vrček, okrašen v brazdastem vrezu (t. 7: 3).²⁰⁴

Skodelice s polkroglasto oblikovanim trupom, okrašene v brazdastem vrezu, so znane z najdišč Šafarsko,²⁰⁵ Pod Kotom – jug (t. 7: 1),²⁰⁶ Gornje njive²⁰⁷ in iz Bukovnice (t. 7: 2).²⁰⁸

Na najdišču Pod Kotom – jug je bilo precej zjemalk ali žlicam podobnih predmetov s polnim držajem in globoko polkrožno skledico ter okrasom drobnih zarez na ustju (t. 7: 4),²⁰⁹ ali pa gre za majhne konične skledice z ravnim dnom in polnim držajem, ki imajo ustje okrašeno z drobnimi zarezami;²¹⁰ zastopane so tudi plitke polkrožne skledice s polnim držajem,²¹¹ ki so znane še z Gornjih njiv.²¹²

Vretenca diskaste oblike, ki so v sredi prevrtana, zasledimo na najdiščih Pod Kotom – jug (t. 7: 5)²¹³ in Gornje njive.²¹⁴ V ta čas bi sodile tudi glinene figurice z Bukovnice (t. 7: 6),²¹⁵ Kalimovnjeka²¹⁶ in Nove table,²¹⁷ ki so prav tako okrašene z brazdastim vrezom.

Okras na keramičnem posodju je raznovrsten, izdelan je z vrezovanjem, vtiskovanjem, včasih v kombinaciji s plastičnim okrasom, ki je lahko modeliran ali pa prilepljen na posodo, in s kaneliranjem. Brazdasti ali navadni vrez zasledimo na posodah z najdišč Šafarsko,²¹⁸ Pod Kotom – jug (t. 7: 7)²¹⁹ in Gornje njive.²²⁰ Na posodah z najdišča Pod Kotom – jug se pojavlja še okras

¹⁹⁹ Šavel 2009, G14, G21, G42, G43, G48, G50, G87, G100, G124, G126, G153, G167, G168, G176, G195, G219, G221.

²⁰⁰ Šavel 2009, G2, G22, G24, G25, G54, G91, G93, G94, G101, G102, G119, G137, G155, G162, G173, G181, G188, G191, G195, G197.

²⁰¹ Šavel 2009, G9, G62, G73, G74, G80, G86, G97, G113, G149, G169, G171, G174, G180, G185, G198, G224.

²⁰² Šavel 2009, G96, G106, G108, G133, G134, G135, G177, G192, G208, G217.

²⁰³ Šavel 2009, G3, G89, G136, G160, G169.

²⁰⁴ Šavel 2009, G160.

²⁰⁵ Horvat Šavel 1980, t. 11: 8, Horvat Šavel 1984, t. 8: 7.

²⁰⁶ Šavel 2009, G20, G38.

²⁰⁷ Šavel, Kerman 2008, G1178.

²⁰⁸ Šavel 1995, t. 2.

²⁰⁹ Šavel 2009, G32, G69, G212.

²¹⁰ Šavel 2009, G141, G142, G158, G159.

²¹¹ Šavel 2009, G4, G121.

²¹² Šavel, Kerman 2008, G1175.

²¹³ Šavel 2009, G51, G140, G143, G157, G161.

²¹⁴ Šavel, Kerman 2008, G93.

²¹⁵ Šavel 1995, 7–19, sl. 1–2; t. 1.

²¹⁶ Kerman 2010, 49–61, sl. 3,4.

²¹⁷ Tomaž 2008, 47–55, sl. 32; 36; 37.

²¹⁸ Horvat Šavel 1980, t. 11: 8; Horvat Šavel 1984, t. 8: 7.

²¹⁹ Šavel 2009, G20, G38, G120, G122, G160, G170, G200, G215, G217, G218, G223.

²²⁰ Šavel, Kerman 2008, G1178.

¹⁸⁸ Tokai 2007, sl. 6: 8.

¹⁸⁹ Bánffy 1996, 97–147.

¹⁹⁰ Horváth, H. Simon 2003.

¹⁹¹ Ruttkay 1995, 120–122, sl. 4: 6,10; 5: 2,3.

¹⁹² Šavel 2009.

¹⁹³ Šavel 2009, G25, G34, G80, G84, G95, G119, G127, G138, G174, G224.

¹⁹⁴ Šavel, Kerman 2008, G1177.

¹⁹⁵ Tomaž 2006, sl. 7.

¹⁹⁶ Šavel 2009, G197.

¹⁹⁷ Šavel 2009, G1, G77, G81, G85, G92, G117, G118, G128.

¹⁹⁸ Šavel 2009, G5, G111, G120, G139, G170, G211, G222.

z zarezi,²²¹ vbodi²²² ali odtisi;²²³ okras z odtisi je dokumentiran tudi na Gornjih njivah.²²⁴ Plastični okras delimo na barbotin, ki prekriva spodnji del posode (Pod Kotom – jug (*t. 7: 8*)),²²⁵ na razčlenjena rebra z globokimi okroglimi vtisi (Pod Kotom – jug (*t. 7: 8*)),²²⁶ in na okrogle bradavice (Pod Kotom – jug, Gornje njive).²²⁷ Na prikazani posodi (*t. 7: 8*) z najdišča Pod Kotom – jug²²⁸ prekinjajo razčlenjeno rebro plastično oblikovani dvojni listi.

Primerjave za ta keramični zbir najdemo na tistih slovenskih, hrvaških, madžarskih in avstrijskih najdiščih, ki se uvrščajo v horizont keramike z brazdastim vrezom oz. v kulturo Retz-Gajary. Primerjamo ga lahko z najdbami z najdišč vzhodne in osrednje Slovenije (Pavlovski vrh,²²⁹ Slivnica,²³⁰ Malečnik,²³¹ Hočevarica,²³² jama Kevderc).²³³ Dobre analogije so prav tako znane s hrvaškega jamskega najdišča Velika pečina pri Višnjici.²³⁴ Na Madžarskem srečamo podobne primerke v kulturni skupini Hunyadi-Halom,²³⁵ ki je deloma sočasna z mlajšo stopnjo kulture Bodrogkeresztur in s stopnjo Balaton II–III oz. s horizontom keramike z brazdastim vrezom.²³⁶ Vodilno obliko starejše bakrenodobne kulture Bodrogkeresztur predstavljajo lonci za mleko (*Milchtöpf*),²³⁷ ki so jim podobni lonci z majhnimi ročaji na ustju z naših najdišč. Povezave v keramičnih oblikah in okrasu najdemo tudi na najdiščih v županiji Zala, ki sodijo v horizont keramike z brazdastim vrezom,²³⁸ ter na avstrijskih najdiščih vzhodne Štajerske, predvsem v skupini oz. tipu Waltrahöhle.²³⁹ Analogije pa sežejo še dlje na Moravsko (Brno Lišen, Jevišovice-Stare Zamky in Křepice-Hradisko).²⁴⁰

²²¹ Šavel 2009, G32, G69, G98, G111, G123, G141.

²²² Šavel 2009, G162.

²²³ Šavel 2009, G23, G29, G43, G50, G62, G73, G102, G168, G171.

²²⁴ Šavel, Kerman 2008, G1170.

²²⁵ Šavel 2009, G23, G42, G50, G171.

²²⁶ Šavel 2009, G23, G50, G171, G176, G195, G221.

²²⁷ Šavel 2009, G5, G6, G14, G21, G25, G33, G34, G42, G48, G52, G65, G74, G75, G78, G109, G128, G131, G144, G149, G153, G156, G164, G167, G168, G173, G184, G193, G198, G207; Šavel, Kerman 2008, G1171, G1172, G1176.

²²⁸ Šavel 2009, G171.

²²⁹ Tomanič Jevremov 1973, 26, t. 1: 2–7; 2: 4,8; 3: 5.

²³⁰ Strmčnik–Gulič 2001, 120, sl. 4.

²³¹ Strmčnik–Gulič 2006, 198, sl. 1,2,7.

²³² Velušček 2004.

²³³ Velušček, 2004, 238, sl. 5.3.5: 7–15.

²³⁴ Dimitrijević 1929, t. 46: 3,4,7,12.

²³⁵ Šavel 2009, G197.

²³⁶ Kalicz 1991, 374–375.

²³⁷ Patay 1978, 49, 54–55, t. 3: 8,10; 4: 10.

²³⁸ Nováki et al. 1979, 76–77, sl. 87: 3–5; 88: 6,7,9; Horváth 1990, t. 4: 3; 5: 1; 6: 3,4; 8: 1,3; Horváth, H. Simon 2003, 129, sl. 29: 2; Straub 2006, t. 6: 1; 8: 1,4,6; 10: 1.

²³⁹ Ruttkay 1997, 166–167, sl. 1: 1,1a,3.

²⁴⁰ Dimitrijević 1980, 24–25, t. 15: 7,10,11.

Večino opisanih keramičnih izdelkov in okrasov z naših najdišč lahko torej uvrstimo med vodilne tipe srednjeevropske kulturne skupine s keramiko z brazdastim vrezom. To kulturno skupino Velušček uvršča v čas po lasinjski kulturi in pred t. i. boleraškim horizontom, ki je v Sloveniji dobro dokumentirana, zlasti na najdiščih Ljubljanskega barja tipa Maharski prekop.²⁴¹ Tudi Kalicz ugotavlja, da pojav keramike z brazdastim vrezom zapolnjuje vrzel med lasinjsko in badensko kulturo, saj jo kronološko postavlja med stopnjo Balaton-Lasinja I in boleraško stopnjo badenske kulture.²⁴²

Z boleraško skupino pa lahko povežemo kaneliran okras na posodi iz grobišča Pod Kotom – jug pri Krogu.²⁴³ V to skupino badenske kulture bi lahko uvrstili še odlomek ustja lonca z razčlenjenimi plastičnimi rebri (*t. 7: 9*) in podolgovat ploščat glineni pečatnik z odlomljenim držajem z najdišča Popava 2 (*t. 7: 10*).²⁴⁴ Podobna pečatnika in ustji loncev so znani z dolenskega Gradca pri Mirni, kjer sodijo v fazo Gradec III oziroma v skupino Boleraz.²⁴⁵ V to srednjeneolitsko stopnjo Boleraz je opredeljen tudi odlomek sorodnega lonca iz Kostela na Kočevskem.²⁴⁶ Pečatnik iz Popave 2 pa lahko povežemo tudi s primerki z jugozahodnih madžarskih najdišč, kjer so bili najdeni skupaj s keramiko z brazdastim vrezom (Bak,²⁴⁷ Esteregnye-Bozók-földje).²⁴⁸ Skupaj s keramiko z brazdastim vrezom se prav tako pojavlja na slovaškem najdišču Ondrochov.²⁴⁹ Čeprav so tovrstni pečatniki najdeni običajno s keramiko z brazdastim vrezom, pa naš primerek kljub temu uvrščamo v stopnjo Boleraz. Na nekaterih najdiščih skupine Boleraz se namreč pojavlja tudi keramika, okrašena z brazdastim vrezom (Letkes-Ipolypart,²⁵⁰ Iža,²⁵¹ Gbelce),²⁵² kar kaže na povezovanje oz. vplive te kulture brazdastega vreza na boleraško skupino badenske kulture. Pripadnost našega pečatnika v stopnjo Boleraz dodatno potrjuje odlomek ustja lonca z okrasom treh nizov plastičnih razčlenjenih reber (*t. 7: 9*).²⁵³ Tak okras se pojavlja na loncih z najdišč v jugozahodni in osrednji Madžarski (Balatonberény, Zalaszentiván, Pári),²⁵⁴ ki so opredeljena v stopnjo Boleraz.²⁵⁵ V boleraško kulturno skupino sodijo tudi najdbe

²⁴¹ Velušček 2004, 262.

²⁴² Kalicz 1991, 362ss.

²⁴³ Šavel 2009, G197.

²⁴⁴ Najdbo hrani PMMS, inv. št. A 12409.

²⁴⁵ Dular 2001, 95, t. 3: 2,3,9,11.

²⁴⁶ Velušček 1996, 61, t. 13: 29; 31: 13.

²⁴⁷ Horváth 1990, 36, sl. 5: 3; 9: 4.

²⁴⁸ Straub 2006, sl. 10: 7–10.

²⁴⁹ Točík 1961, sl. 12: 7.

²⁵⁰ Kalicz 1973, sl. 18: 4.

²⁵¹ Nemejcova–Pavukova 1968, sl. 15: 8.

²⁵² Nemejcova–Pavukova 1973, sl. 4: 9.

²⁵³ PMMS, inv. št. A 12525.

²⁵⁴ Bondár 2004, sl. 7: 13; Horváth, H. Simon 2003, sl. 34: 6; Torma 1973, 484, 492, sl. 9: 1–4; 10: 16–18.

²⁵⁵ Horváth, H. Simon 2003, 141–142.

Lengyelske keramične oblike / Lengyel pottery forms

Najdišča Sites	Lonci Jars <i>t. 1: 1,2</i>	Lonci Jars <i>t. 1: 3</i>	Sklede Bowls <i>t. 1: 4</i>	Sklede Bowls <i>t. 1: 5</i>	Sklede Bowls <i>t. 1:6</i>	Noge Feet <i>t. 1: 8,10</i>	Zajemalke Ladles
Bukovnica							
Lipovci							
Lendava							
Šafarsko							
Nedelica							

Lasinjske keramične oblike / Lasinja pottery forms

Najdišča Sites	Lonci Jars <i>t. 2: 1,2</i>	Lonci Jars <i>t. 2: 3</i>	Lonci Jars <i>t. 2: 4</i>	Lonci Jars <i>t. 2: 5</i>	Lonci Jars <i>t. 2: 6-8</i>	Skodelice Cups <i>t. 4: 4-7</i>	Vrči Jugs <i>t. 4: 8</i>	Vrči Jugs <i>t. 4: 9</i>	Vrči Jugs <i>t. 4: 10</i>	Noge Feet <i>t. 4: 11</i>	Cedila Strainers <i>t. 5: 1</i>
Bukovnica											
Lipovci											
Lendava											
Šafarsko											
Nedelica											
Turnišče											

Najdišča Sites	Sklede Bowls <i>t. 3: 1</i>	Sklede Bowls <i>t. 3: 2</i>	Sklede Bowls <i>t. 3: 3</i>	Sklede Bowls <i>t. 3: 4</i>	Sklede Bowls <i>t. 3: 5</i>	Sklede Bowls <i>t. 3: 6</i>	Sklede Bowls <i>t. 3: 7</i>	Sklede Bowls <i>t. 3: 8</i>	Sklede Bowls <i>t. 3: 9</i>	Sklede Bowls <i>t. 3: 10,11</i>	Sklede Bowls <i>t. 4: 1,3</i>	Sklede Bowls <i>t. 4: 2</i>
Bukovnica												
Lipovci												
Lendava												
Šafarsko												
Nedelica												
Turnišče												
Ivanjkovci												

Keramika z brazdastim vrezom / Pottery with furrowed incisions

Najdišča Sites	Lonci Jars <i>t. 6: 1</i>	Lonci Jars <i>t. 6: 2</i>	Lonci Jars <i>t. 6: 3-5</i>	Vrči Jugs <i>t. 6: 6,7; 7: 3</i>	Skodele Cups <i>t. 7: 1,2</i>	Zajemalke Ladles <i>t. 7: 4</i>
Bukovnica						
Šafarsko						
Turnišče						
Dolga vas						
Krog						

Sl. 2: Keramične oblike pomurskih bakrenodobnih najdišč.

Fig. 2: Pottery forms from the Copper Age sites in the Pomurje region.

podobno okrašenih loncev iz Slovaške (Svodin, Červený Hrádok, Nitriansky Hrádok-Vysoký breh, Gbelce).²⁵⁶

S stopnjo Boleraz, ki predstavlja najstarejšo kulturno skupino Badenske kulture, zaključujem prikaz poselitve pokrajine ob Muri v bakreni dobi s pričakovanjem, da

²⁵⁶ Němejcová Pavúková 1979, sl. 13: 10; 15: 9; ista 1964, sl. 22: 20–24; ista 1973, sl. 4: 10,13.

bodo prihodnja raziskovanja dopolnila poselitveno vrzel med srednje bakrenodobno badensko kulturo in zgodnjo bronasto dobo, ki jo na našem prostoru zaznamuje kultura Somogyvar-Vinkovci, kot je ugotovljeno na naselbini Za Raščico pri Krogu.²⁵⁷

²⁵⁷ Šavel, Sankovič 2010.

Najdišča / Sites	Vzorci / Samples	Lokacija / Location	BP	1Σ cal BC	2Σ cal BC
Lipovci - Popava 1	No. 1	Objekt / Feature (SE 499)	5396±31	4325–4285 4269–4239	4337–4228 4201–4169 4092–4079
	No. 2	Polzemljanka / Semi-sunken hut (SE 7)	5417±32	4330–4310 4304–4259	4342–4233 4187–4182
Lendava - Pri Muri	No. 1	Zemljanka / Sunken hut (SE 1043)	5254±27	4222–4210 4154–4133 4060–4034 4025–3991	4228–4200 4170–4127 4120–4094 4081–3980
Krog - Pod Kotom – jug	No. 1	Grob / Grave 141	4710±35	3626–3598 3526–3498 3436–3378	3631–3560 3536–3491 3469–3373
	No. 2	Grob / Grave 20	4735±40	3631–3578 3572–3568 3535–3512	3635–3497 3453–3377

Sl. 3: Radiokarbonske datacije iz pomurskih bakrenodobnih najdišč.

Fig. 3: Radiocarbon dates for the Copper Age sites in the Pomurje region.

Iz razpredelnice keramičnih oblik s pomurskih bakrenodobnih najdišč (sl. 2) je razvidno, da je največ keramičnih tipov lengyelske kulture zastopanih v Bukovnici, največji oblikovni spekter lasinske kulture je znan z najdišča Popava 1 pri Lipovcih, medtem ko je horizont keramike brazdastega vreza najizrazitejši na najdišču Pod Kotom – jug pri Krogu.

RADIOKARBONSKA DATACIJA

Za najdišča Popava 1 pri Lipovcih, Pri Muri pri Lendavi in Pod Kotom – jug pri Krogu imamo tudi nekaj radiokarbonskih datacij. Radiokarbonsko analizo vzorcev oglja je opravil Leibniz–Labor für Altersbestimmung und Isotopen-forschung, Christian-Albrechts-Universität, Kiel.

Vzorec 1 z najdišča Popava 1 je bil vzeta iz večjega vkopanega objekta (SE 499), ki ga sestavlja plast trdnega rjavega peščenega melja (dl. 21,44 m, š. 11,45 m, gl. do 0,40 m) s prazgodovinskimi najdbami: 364 odlomkov zgornjih delov loncev bikonične in trebušaste oblike in skled (*t.* 3: 4,8), 3 lončki, 6 odlomkov skodelic, od tega ena z ročajem s ploščatim čepastim zaključkom, spodnji del lonca, 39 odlomkov nog posod, 376 dnov posod, 1 odlomek cedila, 212 ročajev posod, 111 okrašenih ostenij posod, 1 okrašeno vretenca (G819), 1 luknjičast kos glinene cevi, 1 odlomek vretenca, 4792 ostenij posod, 1 cela zajemalka, 42 odlomkov zajemalk, del glinastega obročka, 22 kamnitih orodij, 4 odlomki žrnelj ter 87 kosov prežgane gline.

Analiza je pokazala starost BP 5396±31 ter radiokarbonsko starost 1Σ cal BC 4325–4285 (38,9 % verjetnost), 4269–4239 (29,4 % verjetnost), in 2Σ cal BC 4337–4228 (85,9 % verjetnost), 4201–4169 (7,6 % verjetnost), 4092–4079 (1,9 % verjetnost).

Vzorec 2 z istega najdišča je bil vzeta iz polzemljanke (SE 7). Predstavljala jo je večja jama (vel. 4,10 x 2,63 m, gl. 0,32 m), ki je bila zapolnjena s plastjo rdeče rjavega trdnega peščenega melja z manjšimi kamni in najdbami: 5 loncev, 1 lonček, 17 ustij loncev, 1 vrč (*t.* 4: 9), 8 skled (*t.* 3: 1,3; 5: 6), 1 skledica (*t.* 3: 5), 11 odlomkov dna posod, 4 okrašena ostenja posod, 11 odlomkov ročajev posod, 194 ostenij posod, 4 odlomki zajemalk, 1 tolkač, 1 odbitek, 1 kamnita ploščata sekira, 1 odlomek brusa in 9 odlomkov ožgane gline.

Ugotovljena je bila starost BP 5417±32 ter radiokarbonska starost 1Σ cal BC 4330–4310 (21,1 % verjetnosti), 4304–4259 (47,1 % verjetnosti), in 2Σ cal BC 4342–4233 (94,4 % verjetnosti), 4187–4182 (1,0 % verjetnosti).

Na najdišču Pri Muri je bil vzorec oglja vzeta iz zemljanke (SE 1043). Bila je nepravilne podolgovate oblike, velikosti 6,00 x 3,66 m. Vkopana je bila 1,12 m globoko. Polnilo je bilo iz sivorjave rahlo sprijete peščene gline z drobcu oglja in prazgodovinskimi najdbami: 2 lonca bikonične oblike, več okrašenih odlomkov ene posode, 1 zgornji del sklede, 1 polkroglasta skleda s podolgovato bradavico (*t.* 1: 6), 1 dno posode, 2 ročaja posod, 7 okrašenih ostenij, 4 ostenja z bradavico in 151 ostenij posod.

Analiza vzorca je pokazala starost BP 5254±27 ter radiokarbonsko starost 1Σ cal BC 4222–4210 (6,8 % verjetnost), 4154–4133 (13,0 % verjetnost), 4060–4034 (20,5 % verjetnost), 4025–3991 (28,0 % verjetnost), 2Σ cal BC 4228–4200 (10,5 % verjetnost), 4170–4127 (19,1 % verjetnost), 4120–4094 (5,7 % verjetnost), 4081–3980 (60,1 % verjetnost). Ti rezultati se ujemajo z radiokarbonskimi datacijami s sorodnih najdišč.²⁵⁸

²⁵⁸ Velušček 2011, 229–231, tab. 5.2.

Na najdišču Pod Kotom – jug je bil vzorec 1 vzet iz groba 141. Grob je bil vkopan v peščeno prodnato plast. V žari (lonec polkroglaste oblike s plastičnim okrasom, t. 7: 8) so bile ohranjene kosti moškega (starost 20–40 let) in tudi kosti ovce ali koze.

Analiza vzorca²⁵⁹ je pokazala starost BP 4710±35 ter radiokarbonsko starost 1Σ cal BC 3626–3598 (15,7 % verjetnost), 3526–3498 (16,4 % verjetnost), 3436–3378 (36,2 % verjetnost) in 2Σ cal BC 3631–3560 (25,8 % verjetnost), 3536–3491 (21,0 % verjetnost), 3469–3373 (48,7 % verjetnost).

²⁵⁹ Šavel 2009, 138.

Vzorec 2 s slednjega najdišča pa je bil vzet iz groba 20. Grob je bil vkopan v prodnato plast. V žari (lonec bikonične oblike s plastičnim razčlenjenim rebrom z dvema bradavicama in barbotinom v spodnjem delu) so bile ohranjene kosti, ki pripadajo ženski (starost od 20 do 40 let).

Ugotovljena je bila starost BP 4735±40 ter radiokarbonska starost 1Σ cal BC 3631–3578 (32,5 % verjetnost), 3572–3568 (2,0 % verjetnost), 3535–3512 (13,5 % verjetnost), in 2Σ cal BC 3635–3497 (65,8 % verjetnost), 3453–3377 (29,6 % verjetnost), s čimer je potrjena uvrstitev v horizont keramike z brazdastim vrezom in sočasnost z ostalimi sorodnimi najdišči v Sloveniji.²⁶⁰

²⁶⁰ Velušček 2011, 233.

- BALEN, J. 1998, Nalazište lasinjske kulture u Dubrancu. – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3 ser., 30/31, 13–31.
- BÁNFFY, E. 1994, A Balaton-Lasinja-kultúra leletei Balatonmagyaród-Homoki-dűlőről. – *Zalai Múzeum* 5, 239–249.
- BÁNFFY, E. 1995, South-West Transdanubia as a mediating area. On the cultural history of the Early and Middle Chalcolithic. – *Antaeus* 22, 157–196.
- BÁNFFY, E. 1996, Újköri és rézkori települések Hahót és Zalaszentbalázs határában. – *Zalai Múzeum* 6, 97–147.
- BARNA, P. J., E. KREITER 2006, Középső rézkori települések Zalaegerszeg-Andráshida, Gébárti-tó (II) lelőhelyen. – *Zalai Múzeum* 15, 47–78.
- BEKIĆ, L., D. KOMŠO, Z. MARKOVIĆ 2006, *Zaštitna arheologija u okolici Varaždina*. – Zagreb.
- BONDÁR, M. 2004, A koci a késő rézkori Európában. – *Archaeologiai Értesítő* 129, 5–34.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1979, Lasinjska kultura. – V: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 3, *Eneolitsko doba*, 137–181, Sarajevo.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1980, Zur Frage der Retz-Gajary-Kultur in Nordjugoslawien und ihre Stellung im Pannonischen Raum. – *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 61, 15–90.
- DULAR, J. 2001, Neolitska in eneolitska višinska naselja v osrednji Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 52, 89–106.
- GUŠTIN, M., A. TOMAŽ, B. KAVUR 2005, Drulovka pri Kranju. – V: M. Guštin (ur.), *Prvi poljedelci*, *Annales Mediterranea*, 37–63, Koper.
- HOMEN, Z. 1990, Lokaliteti lasinjske kulture na križevačkom području. – *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 14, 51–68.
- HORVAT ŠAVEL, I. 1980, Rezultati sondiranja v Šafarskem. – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 8, 51–77.
- HORVAT ŠAVEL, I. 1984, Poročilo o raziskovanju od leta 1981 do 1983 v Šafarskem. – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 12, 39–70.
- HORVAT ŠAVEL, I. 1985, Raziskovanje v Šafarskem od leta 1984 do 1988. – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 13, 17–27.
- HORVÁTH, L. A. 1990, Eine kupferzeitliche Kultstätte in der Gemarkung von Bak. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 42, 21–44.
- HORVÁTH, L. A., K. H. SIMON 2003, *Das Neolithikum und Die Kupferzeit in Südwesttransdanubien*. – *Inventaria Praehistorica Hungariae* 8.
- KALICZ, N. 1973, Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn. – V: *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, 131–165, Bratislava.
- KALICZ, N. 1991, Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. – *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde* 55/1, 347–387.
- KALICZ, N. 1992, Die Balaton- Lasinja-Kultur und ihre südlichen Beziehungen. – *Studia Praehistorica* 11/12, 313–333.
- KALICZ, N. 2003, Az újkőkorszaki és rézkori megtelepedés maradványai a nagykanizsai Inkey-kápolna mellett. – *Zalai Múzeum* 12, 7–47.
- KÁROLY, M. 1992, *A korai rézkor emlékei Vas Megyében*. – Szombathely.
- KAVUR, B. 2006b, Prazgodovinsko naselje v Zagoncah. – V: A. Tomaž (ur.), *Od Sopota do Lengyela*, *Annales Mediterranea*, 109–112, Koper.
- KAVUR, B., A. TOMAŽ, Z. MILEUSNIĆ 2006a, Sodolek – naselje bakrene dobe. – V: A. Tomaž (ur.), *Od Sopota do Lengyela*, *Annales Mediterranea*, 121–128, Koper.
- KERMAN, B. 2010, Glinena figurica s Kalimovnjeka pri Turnišču. – *Zbornik Soboškega muzeja* 15, 49–61.
- MARKOVIĆ, Z. 1983, Prilog poznavanju razvijene i kasne lasinjske kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. – *Podravski zbornik* 83, 251–262.
- MARKOVIĆ, Z. 1994, *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba. Problem kontinuiteta stanovništva i kultura sjeverne Hrvatske od ranog neolita do početka brončanog doba*. – Koprivnica.

- MINICHREITER, K., Z. MARKOVIĆ, 2009, Prapovijesno i ranosrednjovjekovno naselje Bentež kod Beketinaca. – *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 26, 21–44.
- NĚMEJCOVÁ PAVÚKOVÁ, V. 1964, Sidlisko bolerázského typu v Nitrianskom Hrádku. – *Slovenská archeológia* 12/1, 163–268.
- NĚMEJCOVÁ PAVÚKOVÁ, V. 1968, Äneolithische Siedlung und Stratigraphie in Iža. – *Slovenská archeológia* 16/2, 353–433.
- NĚMEJCOVÁ PAVÚKOVÁ, V. 1973, Zu Ursprung und Chronologie der Boleráz-Gruppe. – V: *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, 297–316, Bratislava.
- NĚMEJCOVÁ PAVÚKOVÁ, V. 1979, Počiatky bolerázskej skupiny na Slovensku. – *Slovenská archeológia* 27/1, 17–55.
- NĚMEJCOVÁ PAVÚKOVÁ, V. 1984, K problematike trvania a konca bolerázskej skupiny na Slovensku. – *Slovenská archeológia* 32/1, 75–146.
- NOVÁKI, G., G. SÁNDORFI, Z. MIKLÓS 1979, *A Börzsöny hegység öskori és középkori várai*. – *Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapest.
- PAHIČ, S. 1976, Seliščne najdbe v zahodnih Slovenskih goricaх-Andrenci, Spodnji Duplek, Spodnji Porčič, Vumpah. – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 5, 29–83.
- PAHIČ, V. 1983, Zbelovo. – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 11, 85–142.
- PATAY, P. 1978, *Das Kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld*. – *Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapest.
- PLESTENJAK, A. 2010, *Gorice pri Turnišču*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 12.
- RUTTKAY, E. 1995, Jungneolithikum. – V: E. Lenneis, Ch. Neugebauer-Maresch, E. Ruttkay, *Jungsteinzeit im Osten Österreichs*, Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 102–105, 110–160.
- RUTTKAY, E. 1997, Zur jungneolithischen Furchenstichkeramik im östlichen Mitteleuropa – Die Fazies Gajary. – V: *Festschrift Bernhard Hänsel*, Internationale Archäologie. Studia Honoraria 1, 165–180.
- SOMOGYI, K. 2000, A Balaton-Lasinja-Kultúra leletanyaga Somogy megyében. – *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 5–48.
- STRAUB, P. 2006, Esteregnye-Bozók-földje. Eine Siedlung aus dem Ende der mittleren Kupferzeit. – *Zalai Múzeum* 15, 79–92.
- STRMČNIK GULIČ, M. 2001, Nova podoba prazgodovinske poselitve na zahodnem obrobju Dravskega polja. – *Arheološki vestnik* 52, 117–130.
- STRMČNIK GULIČ, M. 2006, Malečnik-arheološko najdišče. – V: A. Tomaž (ur.), *Od Sopota do Lengyela*, Annales Mediterranea, 195–201, Koper.
- ŠAVEL, I. 1991a, *Arheološka topografija Slovenije. Topografsko področje XX (Prekmurje)*. – Ljubljana.
- ŠAVEL, I. 1992, Bukovnica – rezultati terenskih raziskav v letih 1987–1988. – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 20, 57–85.
- ŠAVEL, I. 1994, *Prazgodovinske naselbine v Pomurju*. – Murska Sobota.
- ŠAVEL, I. 1995, Glinasta figurica iz Bukovnice. – *Zbornik Soboškega muzeja* 4, 7–19.
- ŠAVEL, I. 2009, Pod Kotom – jug pri Krogu. – Arheologija na avtocestah Slovenije 7, Ljubljana.
- ŠAVEL, I. B. KERMAN 2008, *Gornje njive pri Dolgi vasi*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 6, Ljubljana, 31–36.
- ŠAVEL, I., S. SANKOVIČ 2010, *Za Raščico pri Krogu*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 13, Ljubljana.
- ŠAVEL, I., S. SANKOVIČ 2011, *Pri Muri pri Lendavi*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 23, Ljubljana.
- TIEFENGRABER, G. 2006, Neo- und eneolitische funde aus Nova Tabla bei Murska Sobota. – V: A. Tomaž (ur.), *Od Sopota do Lengyela*, Annales Mediterranea, 99–102, Koper.
- TOČIK, A. 1961, Keramika zdolbená brázdnyum vpichom na juhozápadnom Slovensku. – *Památky archeologické* 52/1, 321–344.
- TOKAI, Z. M. 2007, A Balaton-Lasinja kultúra lelöhelyei Eszteregnye és Rigyc határában. – *Zalai Múzeum* 16, 7–24.
- TOMANIČ JEVREMOV, M., 1973, Eneolitska naselbina na Pavlovskem vrhu pri Ormožu. – V: *Ormož skozi stoletja*, 20–31, Maribor.
- TOMANIČ JEVREMOV, M., A. TOMAŽ in B. KAVUR 2006a, Ormož-Škoršičev vrt, bakrenodobna jama. – V: A. Tomaž (ur.), *Od Sopota do Lengyela*, Annales Mediterranea, 155–174, Koper.
- TOMANIČ JEVREMOV, M., A. TOMAŽ in B. KAVUR 2006b, Neolitske in bakrenodobne najdbe s Ptujkega gradu. – V: A. Tomaž (ur.), *Od Sopota do Lengyela*, Annales Mediterranea, 175–194, Koper.
- TOMAŽ, A. 2006, Bakrenodobna naselbina v Turnišču. – V: A. Tomaž (ur.), *Od Sopota do Lengyela*, Annales Mediterranea, 103–108, Koper.
- TOMAŽ, A. 2008, Prva dama iz Murske Sobote. – V: A. Tomaž, *Prva dama*, Annales Mediterranea, 47–66, Koper.
- TORMA, I. 1973, Die Boleráz Gruppe in Ungarn. – V: B. Chropovsky (ur.), *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, 483–512, Bratislava.
- TUŠEK, I., B. KAVUR 2011, *Ivankovci (Ivánkóc) pri Lendavi*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 15.
- VELUŠČEK, A. 2004, *Hočevarica – eneolitsko kolišče na Ljubljanskem barju*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 8.
- VELUŠČEK, A. 2006, *Resnikov prekop*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 10.
- VELUŠČEK, A. 2011, *Spaha*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 22.
- ŽIŽEK, I. 2006a, Bakrenodobna naselbina Hardek. – V: A. Tomaž (ur.), *Od Sopota do Lengyela*, Annales Mediterranea, 129–140, Koper.
- ŽIŽEK, I. 2006b, Hajndl pri Ormožu, naselje bakrene dobe. – V: A. Tomaž (ur.), *Od Sopota do Lengyela*, Annales Mediterranea, 141–153, Koper.

COPPER AGE IN THE POMURJE REGION, SLOVENIA

Summary

The archaeological surveys conducted in recent decades in the Pomurje region, Slovenia, have revealed numerous sites from the Late Neolithic and the Copper Age, for example Šafarsko, Bukovnica, Kapitan domb near Dolnji Lakoš, Filovci, Dobrovnik, Kobilje, Mlajtinci, Gomilica, Gančani, Puconci, Korovci, Brezovica, Lipovci and Krog (fig. 1). Of these, small-scale archaeological excavation was conducted in the settlements at Bukovnica and Šafarsko in the 1980s and 90s, while the greatest number of new sites, with settlement traces from various periods, came to light in recent years, in advance of the Slovenian motorway construction. Settlement remains from the Copper Age were found on most of the above-listed sites, namely at Sodolek near Sv. Jurij ob Ščavnici, Pod Kotom – jug near Krog, Nova tabla near Murska Sobota, Popava 1 and 2 near Lipovci, Turnišče, Zagonce near Renkovci, Kalimovnjek near Turnišče, Gorice near Turnišče, Nedelica near Turnišče, Gornje njive near Dolga vas, Ivanjkovci near Lendava and Pri Muri near Lendava. They revealed various features, such as remains of above-ground huts, sunken huts, large and small pits, hearths, fireplaces and reservoirs. The finds from these features mostly consist of ceramic products and stone tools.

Certain ceramic forms from the sites at Šafarsko, Bukovnica, Popava 1 and Pri Muri show characteristics of the Late Neolithic, more precisely the Late Lengyel culture. These forms include jars with a perforated horizontal handle, handled jars of a S-profile, conical bowls, semi-globular bowls with an elongated knob, conical vessel feet and knob decoration (fig. 2; pl. 1).

The Early Copper Age settlement remains of the Lasinja culture were documented on sites such as Šafarsko, Sodolek, Popava 1, Zagonce, Gorice, Turnišče, Kalimovnjek, Nedelica, Ivanjkovci, Pri Muri and Bukovnica (fig. 2). The pottery from these sites includes numerous biconical jars with handles attached at the rim, at maximum diameter or the upper conical part, but also a high number of belly-shaped jars with a curved neck and a rounded rim, biconical jugs with a concave lower part, rounded biconical jugs, small biconical jugs, high biconical and conical bowls, bowls with lugs on the lip, bowls with knobs at maximum diameter, deep bowls with a carination below the rim, semi-globular bowls, biconical cups, cups with a concave lower part, biconical cups with a high strap handle with a flat knob, belly-shaped vessel feet, while the decoration usually consists of incisions, impressions and knobs (pls. 2–5).

The Horizon of pottery with furrowed incisions was documented at Šafarsko, Pod Kotom – jug, Nova tabla,

Turnišče, Kalimovnjek, Gornje njive and Bukovnica (fig. 2). Early Copper Age characteristics could be detected in the jars with small handles attached at the rim from Pod Kotom – jug (pl. 6: 1), Gornje njive and Turnišče, which can be compared with the milk pans or *Milchtöpfe* characteristic of the early phase of the Bodrogkeresztur culture in eastern Hungary. The Pod Kotom – jug site also revealed a jar with two handles at maximum diameter (pl. 6: 2), which is comparable to a jar from the site at Tiszalúc of the Hunyadi-Halom culture in eastern Hungary. It is also similar to the jars from west Hungarian sites that are attributed to the Horizon of pottery with furrowed incisions. Other pottery forms from Pod Kotom – jug are also tied to this horizon, namely belly-shaped jars (pl. 6: 5), biconical jars with a gentle or a sharp transition into a high curved neck and a slightly everted rim (pl. 6: 4), jars with a high conical neck as well as globular jars (pl. 6: 3), biconical or globular jugs (pl. 6: 6,7) and cups with a semi-globular body and furrowed incisions (pl. 7: 1,2). The sites of this horizon revealed numerous ladles or spoon-like objects with a deep semi-globular or conical bowl (pl. 7: 4), as well as disc-shaped spindle whorls with a central perforation (pl. 7: 5). Also attributable to this time frame are the clay figurines from Bukovnica (pl. 7: 6), Kalimovnjek and Nova tabla, which are decorated with furrowed incisions. The decoration on the pottery is varied and consists of incisions and impressions, sometimes appearing in combination with raised decoration, either drawn from the wall or applied to a vessel (pl. 7: 7,8).

The presence of the Boleráz group of the Baden culture in Pomurje is evidenced by an elongated and flat clay seal with the stub of a handle, which was found at Popava 2 (pl. 7: 10). Similar seals were usually recovered together with pottery with furrowed incisions. However, the sites of the Boleráz group do sometimes reveal also pottery with furrowed incisions and thus indicate a connection or influence of the furrowed incision culture onto the Boleráz phase of the Baden culture. At Popava 2, the Boleráz phase is further evidenced by a rim fragment of a jar with three sets of ribs with impressions, which represents a characteristic form of the Boleráz phase.

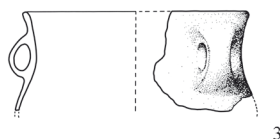
Translation: Andreja Maver

Irena Šavel
Liškova ulica 61
Černelavci
SI-9000 Murska Sobota
irena.savel@guest.arnes.si

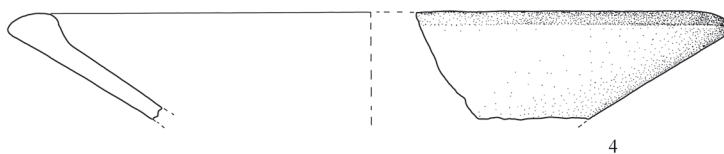
Posode s predrtim vodoravnim ročajem / Vessels with a perforated horizontal handle

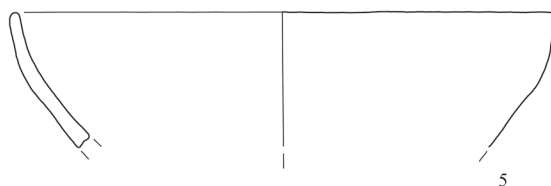
Lonci S-profila z ročajji / Handled jars of a S-profile

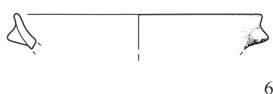
Konične sklede / Conical bowls

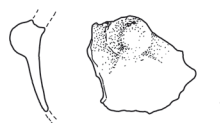
Sklede s kolenčastim prelomom / Bowls with a gentle transition into a neck

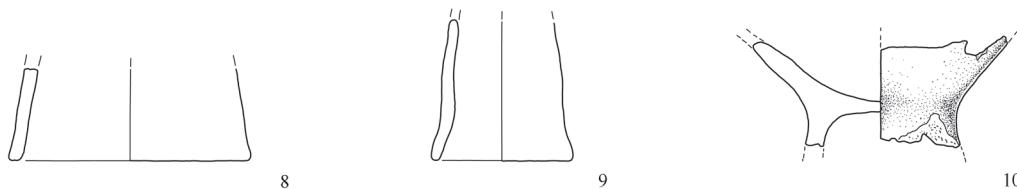
Polkroglaste sklede s podolgovato bradavico / Semi-globular bowls with an elongated knob

Okras z bradavicami / Ornament with knobs

Konično oblikovane noge posod / Conical-shaped vessel feet

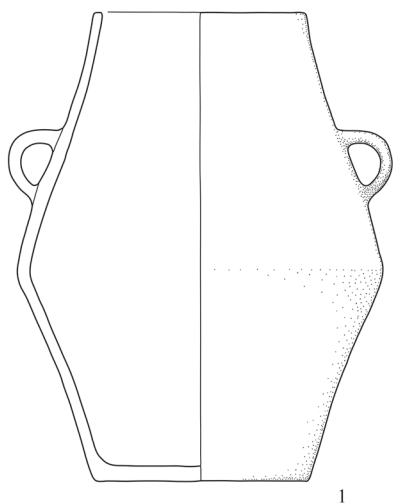

T. 1: Poznolengyelske oblike keramičnih izdelkov. M = 1:5.

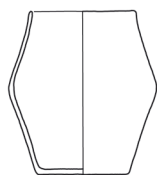
Pl. 1: Late Lengyel pottery forms. Scale = 1:5.

1,3,4,7,10 – Bukovnica; 2,5,8,9 – Lipovci – Popava 1; 6 – Lendava – Pri Muri.

Bikonični lonci / Biconical jars

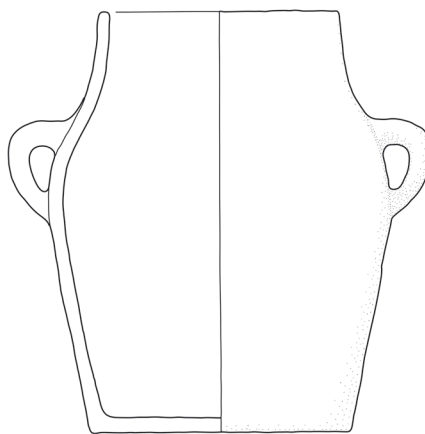

1

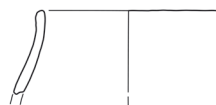

2

Trebušasti lonci / Belly-shaped jars

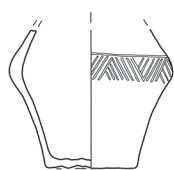

3

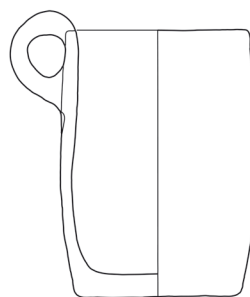

4

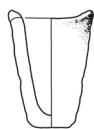
Lončki / Small jars

5

7

6

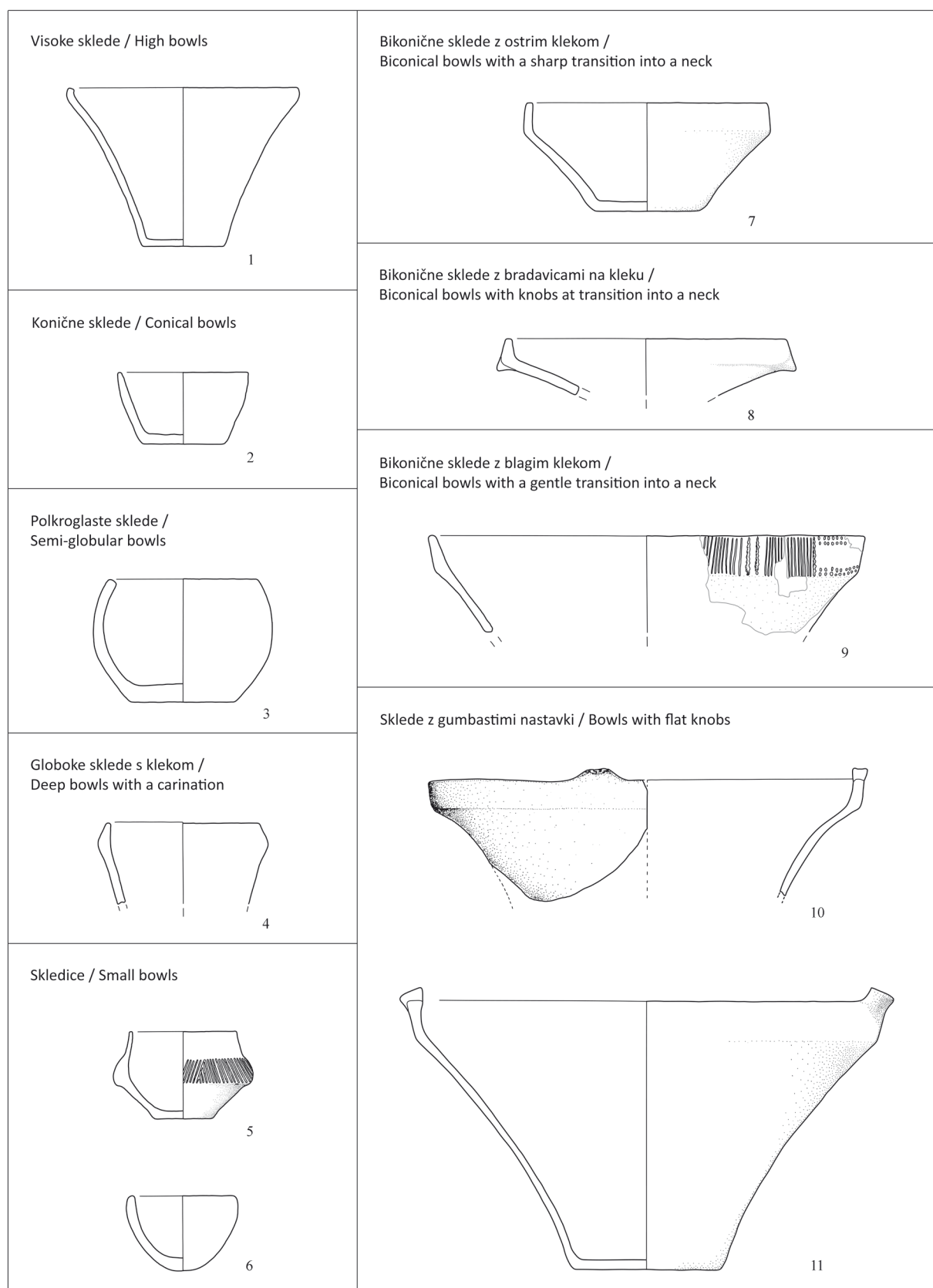

8

T. 2: Lasijske oblike keramičnih izdelkov. M = 1:5.
 Pl. 2: Lasijska pottery forms. Scale = 1:5.

1-8 - Lipovci - Popava 1.

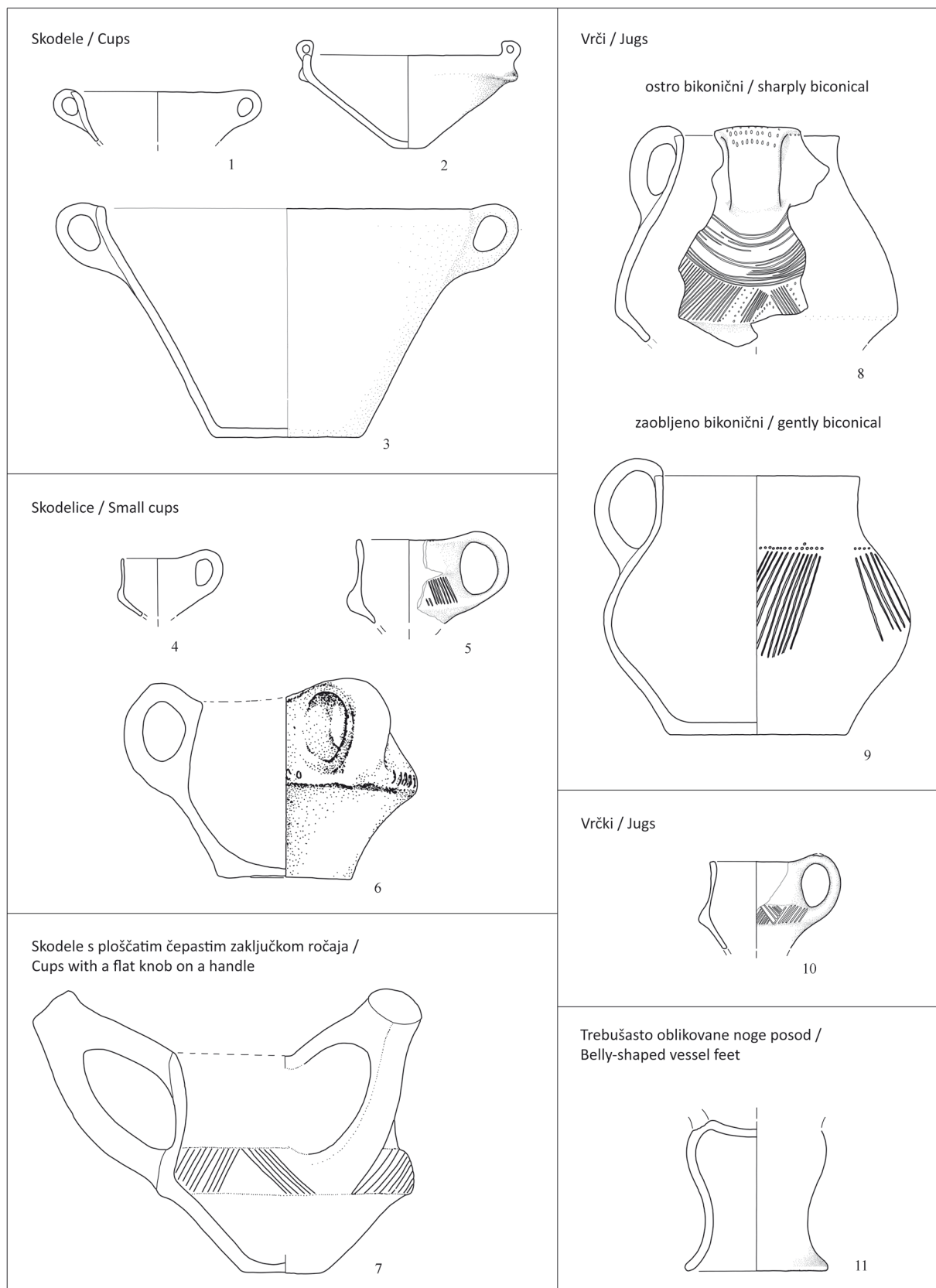

T. 3: Lasinjske oblike keramičnih izdelkov. M = 1:5.

Pl. 3: Lasinja pottery forms. Scale = 1:5.

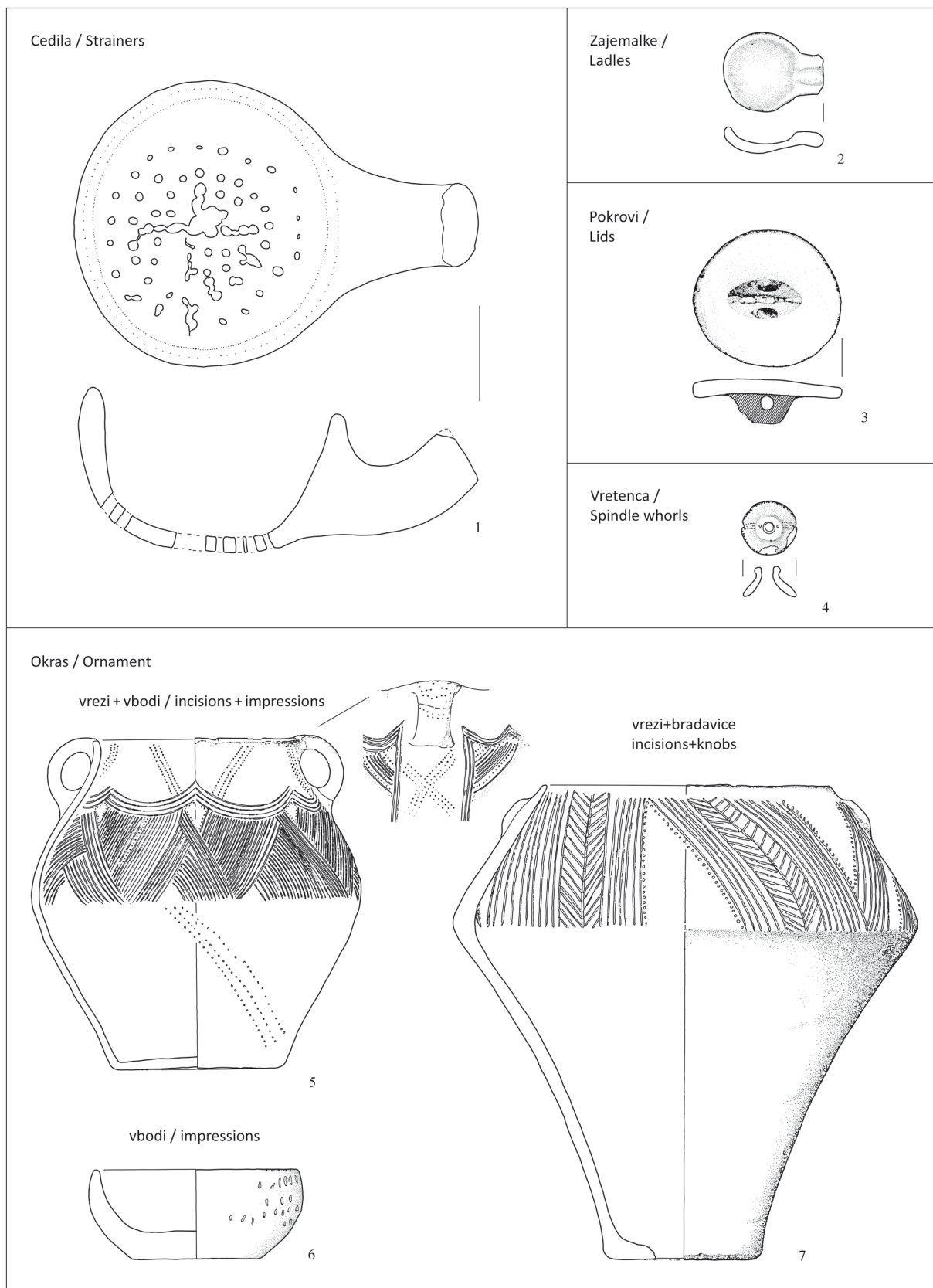
1-9,11 - Lipovci - Popava 1; 10 - Bukovnica.

T. 4: Lasinjske oblike keramičnih izdelkov. M = 1:5.

Pl. 4: Lasinja pottery forms. Scale = 1:5.

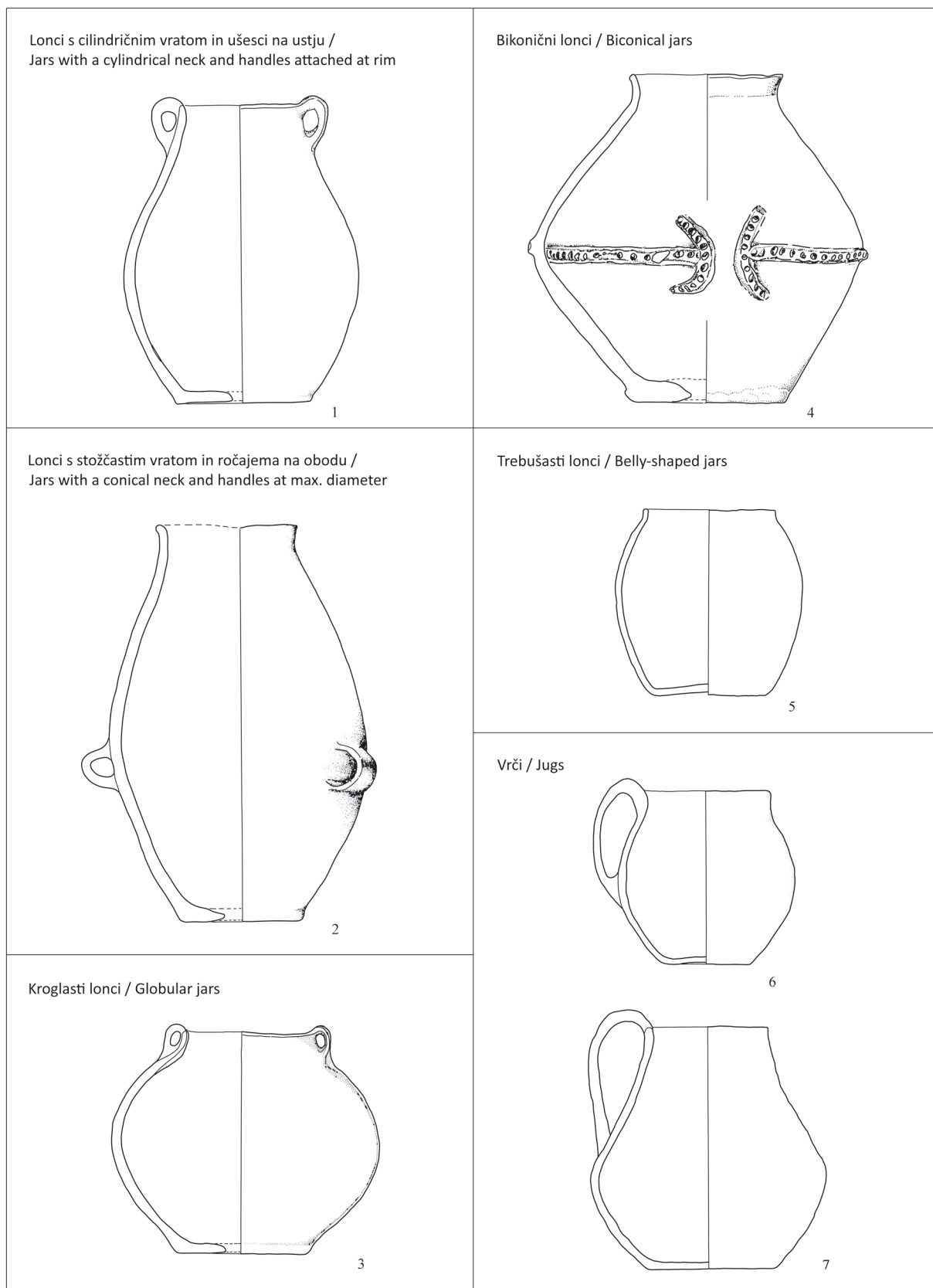
1–5, 8–11 – Lipovci – Popava 1; 6 – Bukovnica; 7 – Šafarsko.

T. 5: Lasinjske oblike keramičnih izdelkov. M = 1:5.

Pl. 5: Lasinja ceramic products. Scale = 1:5.

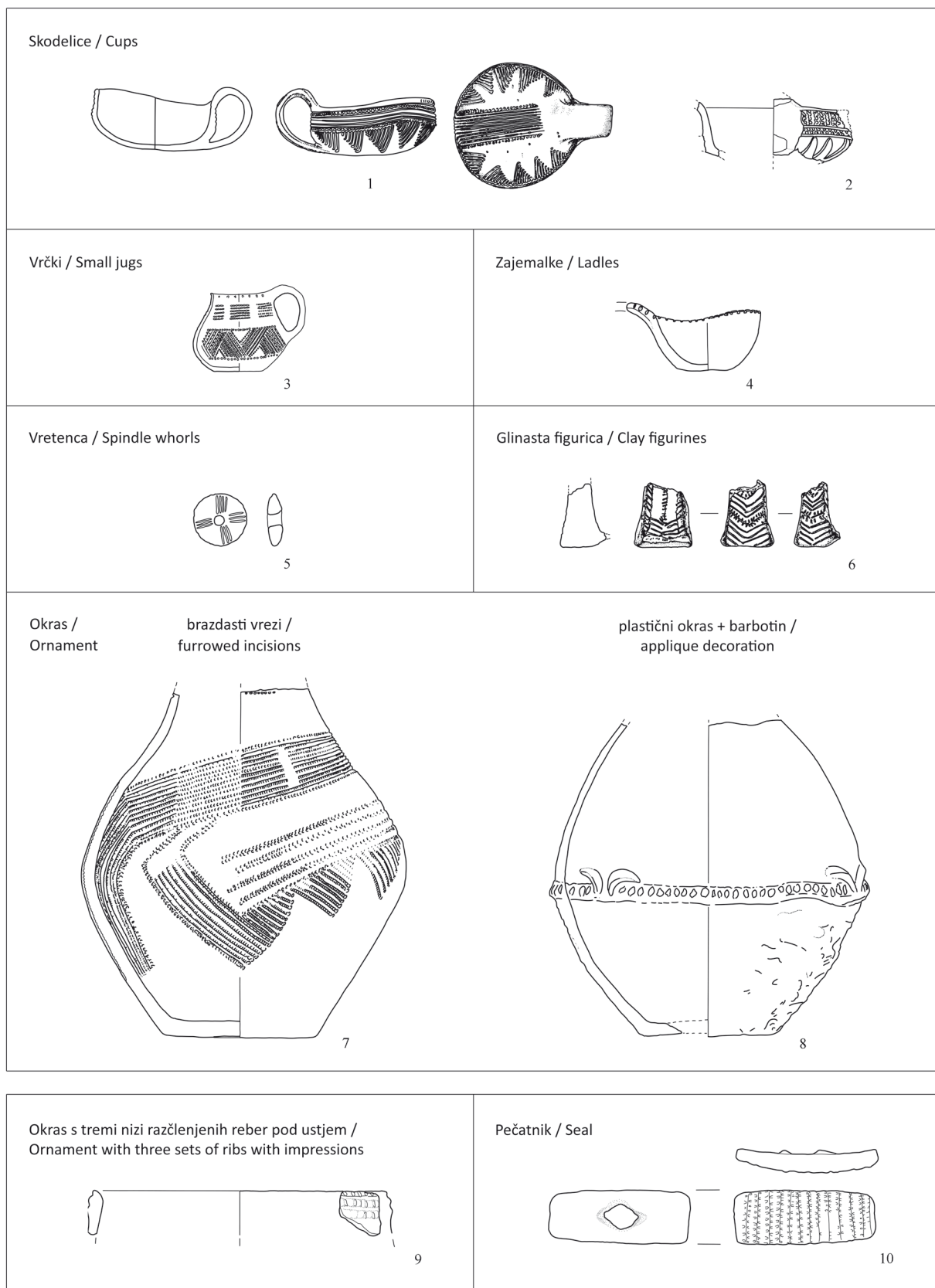
1,3 – Šafarsko; 2,4,6 – Lipovci – Popava 1; 5,7 – Lendava – Pri Muri.

T. 6: Oblike keramičnih izdelkov horizonta keramike z brazdastim vrezom. M = 1:5.

Pl. 6: Forms of the Horizont of pottery with furrowed incisions. Scale = 1:5.

1-7 – Krog – Pod Kotom – jug.

T. 7: Oblike keramičnih izdelkov horizonta keramike z brazdastim vrezom (1–8) in boleraške skupine (9,10). M = 1:5.
 Pl. 7: Ceramic products of the Horizon of pottery with furrowed incisions (1–8) and of the Boleraz phase (9,10). Scale = 1:5.
 1,3–5,7,8 – Krog – Pod Kotom – jug; 2,6 – Bukovnica; 9,10 – Lipovci – Popava 2.

KOLIŠČA NA LJUBLJANSKEM BARJU

PILE-DWELLINGS AT LJUBLJANSKO BARJE

Anton VELUŠČEK, Katarina ČUFAR

Izvleček

S krajšimi prekinitvami od leta 1875 na Ljubljanskem barju potekajo interdisciplinarne raziskave kolišč. V zadnjem desetletju in pol večinoma pod vodstvom raziskovalne skupine z Inštituta za arheologijo ZRC SAZU in v sodelovanju z Dendrokronološkim laboratorijem na Oddelku za lesarstvo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani.

V prispevku predstavljamo najpomembnejše rezultate. Pišemo o natančni, z dendrokronologijo, radiokarbonskim datiranjem in arheološkimi najdbami podprti kronologiji kolišč. Razpravljamo o dinamiki poselitve, časovnih razponih kolišč, tlorisih koliščarskih vasi itd. Poudarjamo tudi preučevanje okolja in gospodarstva koliščarjev. Ugotavljamo, da so bili koliščarji večči metalurgi najmanj od druge četrtine 4. tisočletja dalje. Razpravljamo o prisotnosti obrtnikov specialistov. Pri terenskih raziskavah so se pojavile tudi mednarodno pomembne najdbe, ki pričajo o visoki stopnji tehnološke razvitosti koliščarjev.

Ključne besede: Ljubljansko barje, kolišča, absolutna kronologija, gospodarstvo, najdbe

Abstract

Since 1875, with short interruptions, interdisciplinary research of pile-dwellings has been carried out at the Ljubljansko barje. During the last decade and a half these have mostly been done under the leadership of a research group from the Institute of archaeology of ZRC SAZU and in cooperation with the Dendrochronological laboratory of the Department of Wood Science and Technology of the Biotechnical faculty of the University of Ljubljana.

This article presents the most important results. We discuss the precise, through dendrochronology and radiocarbon dating supported chronology of pile-dwellings, supported also by archaeological finds. We debate the settlement dynamics, time-spans of pile-dwellings, pile-dwelling settlement ground plans etc. We put emphasis on environmental studies and pile-dwellers economy. We discover that pile-dwellers were skilled metallurgists from at least the second quarter of the 4th millennium on. We discuss the presence of craftsmen-specialists. During field research internationally significant finds have been discovered which testify to the high level of pile-dwellers' technological development.

Keywords: Ljubljansko barje, pile-dwellings, absolute chronology, economy, finds

ZGODOVINA RAZISKAV

Po mednarodni klasifikaciji je arheologija humanistična veda, nedvomno pa sodi v skupino znanstvenih disciplin, ki velik del podatkov črpa iz naravoslovnih raziskav. Slednje lahko še posebej trdimo za t. i. arheologijo mokrih oz. vlažnih tal, ki se ukvarja z ostanki človekove

aktivnosti v močvirjih, na barjih in tudi v vodi – v potokih, rekah, jezerih in morjih. Naravoslovne raziskave arheologijo mokrih tal spremljajo vse od njenih začetkov v petdesetih letih 19. stoletja, ko so bila kot ostanki prazgodovinskih kolišč interpretirana arheološka najdišča na švicarskih jezerih. Gre za simbiozo, ki traja do danes.¹

¹ Menotti 2004.

Najdišče Site	Leto raziskovanja Year of investigation	Literatura Bibliography
Založnica	1995, 1999, 2001, 2009	Čufar et al. 1997a; Velušček, Čufar 2003; Velušček, Toškan, Čufar 2011
Hočeverica	1995, 1998	Velušček 2004a
Spodnje mostišče	1996, 1997	Čufar et al. 1997b; Čufar et al. 1998
Parte	1996	Čufar et al. 1997a; Velušček, Čufar 2003
Parte-Iščica	1997, 1998	Čufar et al. 1999; Velušček et al. 2000
Stare gmajne	1995, 2002, 2004, 2006, 2007	Velušček 2002a; 2002b; Velušček 2009a
Resnikov prekop	2002	Tomaž, Velušček 2005; Velušček 2006a
Črešnja pri Bistri	2003	Velušček et al. 2004
Blatna Brezovica	2003	Velušček 2009a
Maharski prekop	2005	Velušček, Čufar 2008
Veliki Otavnik Ib*	2006	Velušček 2009a
Špica**	2009, 2010	Šinkovec 2012
Črni graben	2010	Velušček, Toškan, Čufar 2011
Dušanovo	2010	Velušček, Toškan, Čufar 2011
Blato	2010	Velušček, Toškan, Čufar 2011
Strojanova voda	2012	v pripravi / in preparation

* Terenske raziskave je vodil Andrej Gaspari (SPA). / Fieldwork was led by Andrej Gaspari (GUA).

** Terenske raziskave je vodila Irena Šinkovec iz Mestnega muzeja Ljubljana. / Fieldwork was led by Irena Šinkovec from the City Museum of Ljubljana.

Tab. 1: Raziskave kolišč, ki so jih vodili sodelavci Inštituta za arheologijo ZRC SAZU oz. so pri obdelavi materiala sodelovali kot strokovni sodelavci. Temeljna objava je poudarjena z mastnim tiskom.

Tab. 1: Pile-dwellings research that was led by experts from the Institute of Archaeology of ZRC SAZU or where they participated as experts in the processing of the material. The basic literature is emphasized by bold print.

Podobno velja tudi za Ljubljansko barje, kjer je bilo odkrito prvo kolišče leta 1875. Ostanke so ležali v barjanskih tleh vzdolž Ižanske ceste pri Studencu (današnjem Igu). Po kratkih pripravah so sledila obsežna izkopavanja, ki jih je organiziral in vodil Karl Deschmann, ravnatelj in kustos Deželnega muzeja v Ljubljani. Po izobrazbi je sicer bil pravnik, toda spoznal se je na botaniko, zoologijo, mineralogijo, geologijo, zanimala pa ga je tudi arheologija.² Izredno bogat nabor znanja združenega v eni osebi, se odraža tudi v poročilih o izkopavanjih, kjer najdemo prve identifikacije lesa, semen in plodov, živalskih in človeških kosti, kamnitih orodij in podatke oz. sklepanja o nekdanjem okolju.³

V začetnem obdobju raziskav niso izostala tudi specialistična dela, ki so obravnavala ožja področja, kot je npr. Wilckensova študija o domačem govedu (1877),⁴ leta 1913 pa je izšla študija Ulmanskega, posvečena kostnim ostankom divjih in domačih prašičev.⁵ V tem sklopu je treba omeniti tudi Kramerjevo *Das Laibacher Moor das größte und interessanteste Moor Österreichs in naturwissenschaftlicher, kulturtechnischer und landwirtschaftlicher Beziehung* (1905) in Melikovo *Ljubljansko mostiščarsko jezero in dediščina po njem* (1946). Obe knjigi, prva

posredno, druga neposredno, sta imeli opazen vpliv v interpretacijah domačih avtorjev, ki se po drugi svetovni vojni ukvarjajo s kolišči Ljubljanskega barja.

V zborniku, posvečenem spominu na velikega slovenskega arheologa prazgodovinarja Rajka Ložarja, je bilo sicer izpostavljeno, da je bil začetnik oz. pobudnik modernih arheoloških raziskav na Ljubljanskem barju,⁶ a vendar moramo v obdobju okoli sredine 20. stoletja zaslugo za vključevanje naravoslovja v raziskave kolišč pripisati Josipu Korošču. Kot profesor za prazgodovino na ljubljanski univerzi, je začel z raziskovanjem kolišč leta 1953. Prvo je prišlo na vrsto kolišče Blatna Brezovica.⁷ K sodelovanju je povabil tudi arheo- oz. paleobotanika Alojza Šerclja, s kostnimi ostanki pa se je ukvarjal paleontolog Ivan Rakovec, katerega delo je nadaljevala Katica Drobne.⁸

Koroščevim smernicam je sledila tudi njegova učenka Tatjana Bregant. Po sondiranjih v okolici Iga⁹ in Bevk¹⁰ je med letoma 1970 in 1977 raziskala kolišče Maharski prekop pri Igu.¹¹ Več kot 1200 m² raziskane

⁶ Velušček 2005a, 191-216.

⁷ Glej Korošec 1963.

⁸ Rakovec 1953; 1958; Šerclj 1955a; 1955b; 1966; Drobne 1973.

⁹ Bregant 1964-1965, 179-209.

¹⁰ Bregant 1969, 149-254.

¹¹ Bregant 1974a, 7-35; 1974b, 39-68; 1975, 7-114; 1996, 18-45.

² Kastelic, Melik 1988, 255.

³ Npr. Deschmann 1875; 1876; 1878.

⁴ Po Drobne 1973, 217.

⁵ Po Drobne 1973, 217.

površine predstavlja največjo raziskavo po Deschmannu. Rezultati so večinoma objavljeni, zato jih ne bomo ponavljali. Zdi pa se pomembno, da izpostavimo zelo plodno sodelovanje s pedologi in drugimi naravoslovnimi strokovnjaki, ki ga je Bregantovi uspelo začeti, nadaljevalo pa se je tudi pri raziskavah na koliščih Notranje Gorice in Parte, ki jih je vodil Zorko Harej.¹²

Pomemben mejnik v raziskovanju kolišč predstavlja evropsko primerljiva kronološka shema koliščarske poselitve Ljubljanskega barja, ki jo je v prvi polovici osemdesetih let predstavil nemški prazgodovinar Hermann Parzinger.¹³ Na podlagi tipološke analize najdb je definiral sedem kulturnih horizontov kolišč in tako osrednjeslovenski prostor postavil v širši evropski okvir.

Do podobnih ugotovitev je prišel tudi Mihael Budja,¹⁴ ki je po upokojitvi Bregantove in prezgodnji Harejevi smrti prevzel pobudo v raziskovanju kolišč na Ljubljanskem barju. Kot Bregantova tudi on prihaja z Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Sprva se je ukvarjal bolj s teorijo.¹⁵ V raziskovanje kolišč je vnesel zelo problematično tezo o njegovem geomorfološkem razvoju, ki sloni na dognanjih geografa in geomorfologa Milana Šifrerja.¹⁶ Budja zagovarja tezo, ki zanika obstoj jezera v začetnem obdobju holocena. Do ojezeritve območja Ljubljanskega barja naj bi prišlo šele po zaključku koliščarske dobe, med drugim tudi zaradi zasipavanja Ljubljanice z ruševinami rimske Emone.¹⁷ Polžarica, kot domačini imenujejo jezersko kredo, pa naj bi bila fluvialnega izvora.

Po Budjevem mnenju so se na bakrenodobnem Ljubljanskem barju poleg kolišč pojavile tudi naselbine ob rekah in potokih. Suha tla v neposredni bližini naselbin pa so omogočala poljedelsko proizvodnjo, kjer so koliščarji, po njegovo "navadni trdinci", gojili ječmen in pšenico. S pomočjo posnetkov iz zraka, uporabe GIS-ov in kasneje tehnologije LIDAR, z radiokarbonskim datiranjem kosti, najdenih pri izkopavanjih v sedemdesetih letih, radiokarbonskim datiranjem vzorcev iz vrtin – na območju severovzhodno od Iga, ki pokriva več kot 70.000 m², je bilo zastavljenih devet vrtin, od tega so po en radiokarbonski datum pridobili samo iz petih –, je ekipa, ki jo vodi, domnevno razvozlala poselitveno dinamiko prazgodovinske poselitve. Po interpretaciji iz leta 2006 naj bi posamezne naselbine živele celo tisoč let in več.¹⁸

Ker so sočasno z objavami Budje in sodelavcev sistematično potekale tudi raziskave pod vodstvom

Inštituta za arheologijo ZRC SAZU, smo naš pogled na omenjene interpretacije predstavili v *Arheološkem vestniku* 60 (2009)¹⁹ in hkrati odgovorili na prispevek Budje in Dimitrija Mlekuža v *Arheološkem vestniku* 59 (2008).²⁰ Tako je Budjev pristop zelo poživil diskusijo o koliščih in razvoju Ljubljanskega barja.²¹

Na Inštitutu za arheologijo ZRC SAZU smo s sistematičnim raziskovanjem Ljubljanskega barja začeli konec leta 1994 z veliko podporo slavljenca Janeza Dularja, ki je bil takrat predstojnik Inštituta. Glavna cilja sta bila: najprej natančno lociranje znanih koliščarskih naselbin in iskanje novih,²² kmalu zatem je sledilo uvajanje dendrokronologije za čim boljše datiranje koliščarskih naselbin ter razvoj oz. uporaba moderne metodologije izkopavanj na mokrih tleh, da se izboljša vedenje o koliščarski poselitvi Ljubljanskega barja in da naše raziskave naredimo primerljive raziskavam v tujini. Po skoraj dveh desetletjih lahko z zadovoljstvom zapišemo, da so bili prvotni cilji doseženi oz. preseženi, kar je razvidno iz številnih objav v domačih in tujih strokovnih revijah (*tab. 1*). Od leta 2004 do 2009 je skupina izdala tri znanstvene monografije,²³ ki obravnavajo problematiko kolišč Ljubljanskega barja. Leta 2005, ob stotrideseti obletnici odkritja kolišč, smo pripravili tudi razstavo z naslovom *Dediščina Ostrorogega jelena*, ki je obiskala 4 občine Ljubljanskega barja, gostovala pa je tudi v Dolenjskem muzeju v Novem mestu. Ogledalo si jo je skoraj 5000 obiskovalcev. K promociji našega dela in seznanjanju ljudi o kulturnem bogastvu Ljubljanskega barja pa nedvomno pripomore tudi niz štirih strokovnih predavanj *Barje, ali te poznam?*, ki jih od zime 2003/04 vsako leto na Igu organizirata Društvo Fran Govekar Ig in Inštitut za arheologijo ZRC SAZU. Pomemben je tudi t. i. *Koliščarski dan* – družabna prireditve za mlado in staro, ki popularizira koliščarje in koliščarsko kulturo vsako leto od leta 2008 dalje.

Seveda pa Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete in Inštitut za arheologijo ZRC SAZU nista edina, ki arheološko raziskujeta na Ljubljanskem barju. Predvsem z arheologijo Ljubljanice in drugih vodotokov se je zadnja leta ukvarjal Andrej Gaspari v okviru Skupine za podvodno arheologijo (SPA).²⁴ Eden izmed vrhuncev njegovega dela je bila razstava o Ljubljanici, ki jo je leta 2008 pripravil Narodni muzej Slovenije.²⁵ Prav je tudi, da se omeni še delovanje Centra za preventivno arheologijo in Mestnega muzeja iz Ljubljane,²⁶ ki v zadnjem času na Barju v glavnem vodita zaščitna izkopavanja.

¹² Glej npr. Drobne 1973, 217-224; Šercelj 1974, 71; 1976, 119-12; 1981-1982, 101-106; Šercelj, Culiberg 1980, 83-88; Stritar 1975, 142-144; Stritar, Lobnik 1985, 67-73.

¹³ Parzinger 1984.

¹⁴ Budja 1983.

¹⁵ Budja 1994, 163-181.

¹⁶ Glej Šifrer 1983, 7-52.

¹⁷ Šifrer 1983, 46.

¹⁸ Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006; glej še Mlekuž 1999; Budja, Mlekuž 2008a; 2008b; 2010.

¹⁹ Velušček 2009č, 297-315.

²⁰ Budja, Mlekuž 2008a, 359-370.

²¹ Glej še Andrič 2009, 317-331; Verbič 2011, 83-109.

²² Velušček 1997.

²³ Velušček 2004a; 2006a; 2009a.

²⁴ Glej Gaspari, Erič 2012.

²⁵ Turk et al. 2009.

²⁶ Šinkovec 2012, 251-258.

NAJNOVEJŠI REZULTATI RAZISKOVANJA KOLIŠČ NA LJUBLJANSKEM BARJU

KRONOLOGIJA

Raziskovalna skupina Inštituta za arheologijo ZRC SAZU je v sodelovanju s kolegi z Oddelka za lesarstvo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani in s pomočjo dendrokronologije sestavila doslej najbolj natančno kronologijo kolišč Ljubljanskega barja.²⁷ Kronologija temelji na relativno in absolutno datiranem lesu (predvsem kolov, na katerih so bila postavljena bivališča) s

14 kolišč (*tab. 2*). Za vsa kolišča smo z analizami širin branik lesa najprej sestavili plavajoče kronologije. Premišljeno izbrane branike lesa s točno določenih odsekov na kronologijah smo nato poslali na radiokarbonsko datiranje na Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Institut für Umweltp Physik, kjer deluje dr. Bernd Kromer. Z metodo wiggle-matching smo za nekatera obdobja prišli do datacije lesa z do 2-sigma natančnosti ± 10 let.²⁸ Trenutno kronologijo kolišč Ljubljanskega barja (stanje november 2012) z zaokroženimi datumi najmlajše branike, ki ustreza poseku najmlajšega drevesa za les v datiranih konstrukcijah posamezne naselbine podajamo v *tabeli 2*.

²⁷ Glej npr. Velušček, Čufar 2003, 123-158; Čufar, Velušček 2004, 263-273; Čufar et al. 2010; Čufar, Velušček 2012.

²⁸ Čufar et al. 2010.

Kolišče Pile dwelling	Okvirna absolutna datacija konca poselitve Approximative absolute datation of the end of occupation	Kulturna opredelitev Cultural determination
Resnikov prekop	47./46. stol. pr. Kr. / cent. BC	savska skupina lengyelske kulture / Sava group of Lengyel culture
Hočevarica	3542 pr. Kr. / BC	kultura keramike z brazdastim vrezom / Furchenstich pottery
Strojanova voda	3550 pr. Kr. (delni rezultati tekočih raziskav) / BC (approximative results of current investigations)	kultura keramike z brazdastim vrezom / Furchenstich pottery
Maharski prekop	3487 pr. Kr. / BC	skupina Stare gmajne / Stare gmajne group
Spodnje mostišče	3351 pr. Kr. / BC	skupina Stare gmajne / Stare gmajne group
Črešnja pri Bistri	3407 pr. Kr. / BC	skupina Stare gmajne / Stare gmajne group
Stare gmajne (starejše kolišče / older pile dwelling)	3332 pr. Kr. / BC	skupina Stare gmajne / Stare gmajne group
Veliki Otavnik Ib	3108 pr. Kr. / BC	skupina Stare gmajne / Stare gmajne group
Stare gmajne (mlajše kolišče / younger pile dwelling)	3100 pr. Kr. / BC	skupina Stare gmajne / Stare gmajne group
Blatna Brezovica	3071 pr. Kr. / BC	skupina Stare gmajne / Stare gmajne group
Parte-Iščica	28./27. stol. pr. Kr. / cent. BC	vučedolska kultura / Vučedol culture
Parte	2458 pr. Kr. / BC	kultura Somogyvár-Vinkovci / Somogyvár-Vinkovci culture
Črni graben	2490 pr. Kr. / BC	kultura Somogyvár-Vinkovci / Somogyvár-Vinkovci culture
Založnica	2417 pr. Kr. / BC	kultura Somogyvár-Vinkovci / Somogyvár-Vinkovci culture
Špica	sredina 3. tisočletja pr. Kr. (delni rezultati tekočih raziskav) / middle of 3rd millennium BC (approximative results of current investigations)	kultura Somogyvár-Vinkovci / Somogyvár-Vinkovci culture

Tab. 2: Kronološki pregled dendrokronološko raziskanih kolišč Ljubljanskega barja s kulturno opredelitvijo. Okvirne absolutne datacije pomenijo konec gradbenih aktivnosti na posameznem kolišču in temeljijo na datumu (letu) najmlajše branike v datiranih konstrukcijah posamezne naselbine.

Tab. 2: A chronological overview of dendrochronologically researched pile-dwelling settlements from the Ljubljansko barje with cultural definition. Approximate absolute dates mean the end of building activities at an individual pile-dwelling settlement and are based on the datum (year) of the youngest tree-ring in the dated constructions of an individual settlement.

Pri tem je treba izpostaviti sledeče ugotovitve, ki obdobje kolišč Ljubljanskega barja trenutno postavljajo v več kot tritisočletni časovni okvir, od pribl. 4600 do 1500/1300 pr. Kr.²⁹ V tem času poselitve ni bila neprekinjena, obdobjem poselitve so sledili poselitveni hiatusi. Najdaljši je trajal približno tisoč let – med pribl. 4600 in 3650 pr. Kr. Razlogi, da Barje ni bilo stalno poseljeno, še niso povsem pojasnjeni, verjetno je šlo za preplet gospodarskih in klimatskih dejavnikov.³⁰ Razlaga, da so hiatusi zgolj navidezni in da so posledica stanja raziskav, se glede na trenutno stanje raziskav zdi še najmanj verjetna.

Nekatera kolišča so živela tudi več kot 80 let,³¹ prevladujejo pa kolišča, ki so bila obljudena manj časa, npr. pribl. 60 let,³² le dve desetletji ali še manj.³³ Ugotovljeno je bilo, da so bila nekatera kolišča na različnih delih Barja obljudena sočasno.³⁴ V nekaterih primerih so bile iste točke poseljene večkrat.³⁵

Dendrokronološke ugotovitve se vzajemno dopolnjujejo z ugotovitvami o materialni kulturi. Na podlagi keramike lahko izluščimo več kulturnih horizontov oz. obdobji poselitve (*sl. 1*), kot so:

1. savska skupina lengyelske kulture,
2. kultura keramike z brazdastim vrezom,
3. kulturna skupina Stare gmajne,
4. horizont zgodnjega in sredine 3. tisočletja pr. Kr. (vučedolska kultura, kultura Somogyvár-Vinkovci),³⁶
5. pramenasta keramika,
6. horizont kolišč srednje in začetka pozne bronaste dobe.

Pri naselbinah, kjer je dendrokronološko dokazana sočasnost obstoja, to potrjujejo tudi najdbe, ki so skoraj identične. Reprezentativen primer so keramične najdbe s kolišč Parte in Založnica (*sl. 3*).

Kolišče Pile dwelling	Okvirna relativna datacija Approximative relative datation	Kulturna opredelitev Cultural determination
Gornje mostišče	2. četrtina 4. tisočl. pr. Kr. / 2nd quarter of 4th millennium BC	kultura keramike z brazdastim vrezom / Furchenstich pottery
Notranje Gorice	4. tisočl. pr. Kr. / 4th millennium BC	skupina Stare gmajne / Stare gmajne group
Deschmannova kolišča* / Deschmann's pile dwellings*	zgodnje in sredina 3. tisočl. pr. Kr. / Early and Middle 3rd millennium BC	vučedolska kultura, kultura Somogyvár-Vinkovci / Vučedol culture, Somogyvár-Vinkovci culture
Konec	zadnja četrtina 3. tisočl. pr. Kr. / last quarter of 3rd millennium BC	zgodnjebronastodobna kultura / Early Bronze Age culture
Deschmannova kolišča* / Deschmann's pile dwellings*	prva polovica 2. tisočl. pr. Kr. / 1st half of 2nd millennium BC	pramenasta keramika / Litzen pottery
Notranje Gorice	prva polovica 2. tisočl. pr. Kr. / 1st half of 2nd millennium BC	pramenasta keramika / Litzen pottery
(?) Mali Otavnik	prva polovica 2. tisočl. pr. Kr. / 1st half of 2nd millennium BC	pramenasta keramika / Litzen pottery
Blato	tretja četrtina 2. tisočl. pr. Kr. / 3rd half of 2nd millennium BC	srednje- oz. poznobronastodobna kultura / Middle or Late Bronze Age culture
Šivčev prekop	tretja četrtina 2. tisočl. pr. Kr. / 3rd half of 2nd millennium BC	(?) virovitiška skupina / (?) Virovitica group

* Kolišča: Kepje, Partovski kanal in verjetno Parte. / Pile-dwelling settlements: Kepje, Partovski kanal, and probably Parte.

Tab. 3: Kronološki pregled kolišč z Ljubljanskega barja, ki niso raziskana z dendrokronološko metodo; okvirne datacije temeljijo na kulturni opredelitvi arheoloških najdb.

Tab. 3: Chronological overview of pile-dwelling settlements from the Ljubljansko barje, which have not been researched with the dendrochronological method; approximate dates are based on the cultural definition of archaeological finds.

²⁹ Glej še op. 59 v nadaljevanju.

³⁰ Čufar et al. 2010.

³¹ Založnica.

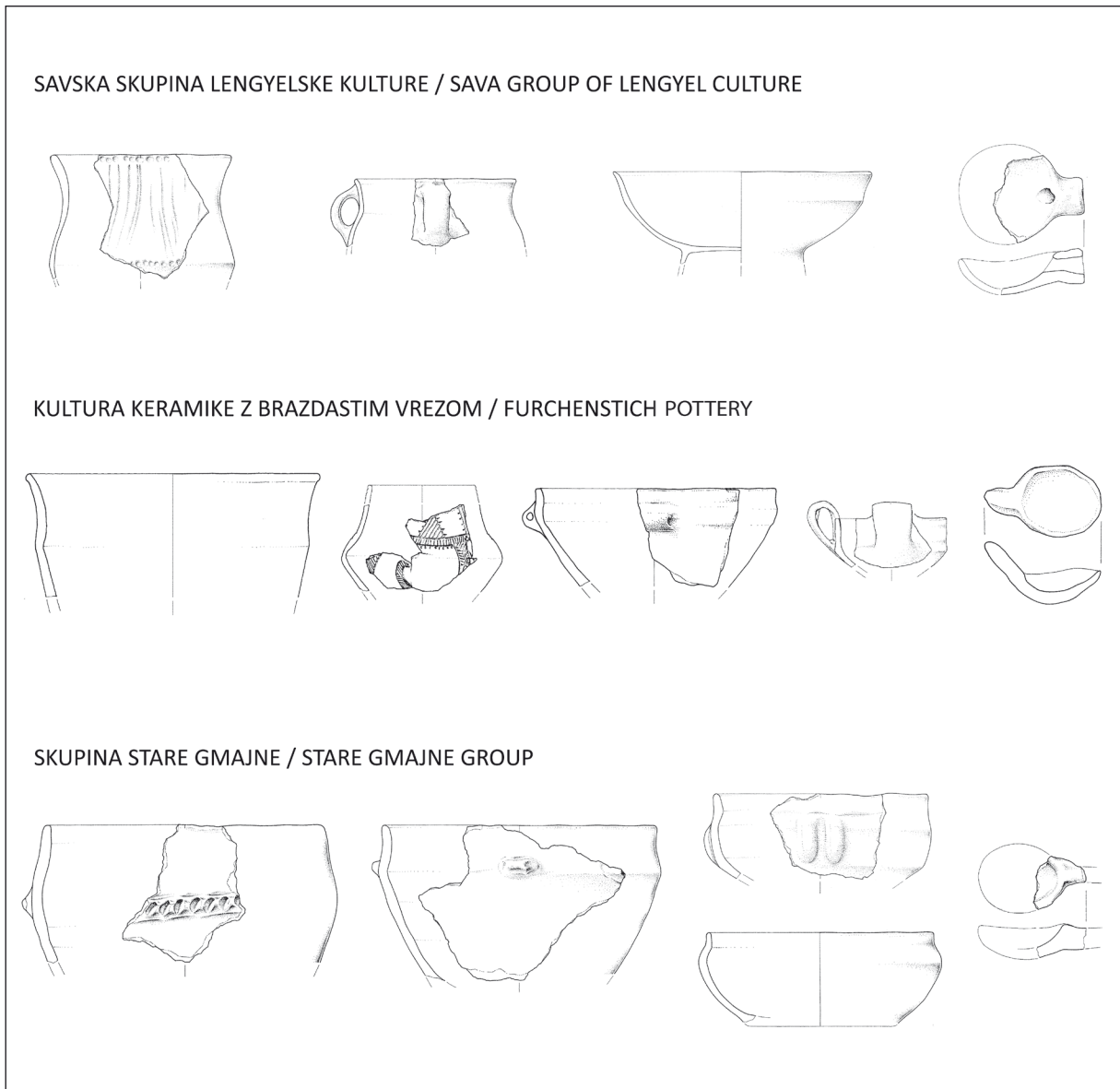
³² Stare gmajne (mlajše kolišče).

³³ Npr. Resnikov prekop, Maharski prekop, Stare gmajne (starejše kolišče).

³⁴ Npr. Hočevarica in Strojanova voda; Stare gmajne (mlajše kolišče) in Veliki Otavnik Ib; Parte, Črni graben in Založnica.

³⁵ Npr. Hočevarica, Stare gmajne in Parte-Iščica.

³⁶ O najdbah ljubljanske kulture z Ljubljanskega barja in kronologiji te kulture v prispevku ne razpravljamo, ker v tem trenutku še ni mogoče podati drugačne interpretacije od že predstavljene v *Arheološkem vestniku* 54 (glej Velušček, Čufar 2003). Dejstvo je, da se na Ljubljanskem barju keramika ljubljanske kulture pojavlja na več najdiščih od Založnice, Deschmannovih kolišč do Špice.

Sl. 1: Kronološka razvrstitev in kulturna opredelitev keramičnih najdb z Ljubljanskega barja. Savska skupina lengyelske kulture (po Velušček 2006b, t. 1: 7,8; 16: 1; Tomaž, Velušček 2005, sl. 16), kultura keramike z brazdastim vrezom (po Velušček 2004c, t. 4.1.1: 1; 4.1.3: 1; 4.1.5: 9; 4.1.8: 1; Velušček, Čufar 2008, sl. 2: 1), skupina Stare gmajne (po Velušček 2009c, t. 3.5: 7; 3.9: 6; 3.22: 5; 3.26: 2; 3.32: 1). M. = 1:6.

Fig. 1: Chronological classification and cultural definition of pottery finds from the Ljubljansko barje. The Sava group of the Lengyel culture (according to Velušček 2006b, Pls. 1: 7,8; 16: 1; Tomaž, Velušček 2005, Fig. 16), culture of Furchenstich pottery (according to Velušček 2004c, Pls. 4.1.1: 1; 4.1.3: 1; 4.1.5: 9; 4.1.8: 1; Velušček, Čufar 2008, Fig. 2: 1), group Stare gmajne (according to Velušček 2009c, Pls. 3.5: 7; 3.9: 6; 3.22: 5; 3.26: 2; 3.32: 1). Scale = 1:6.

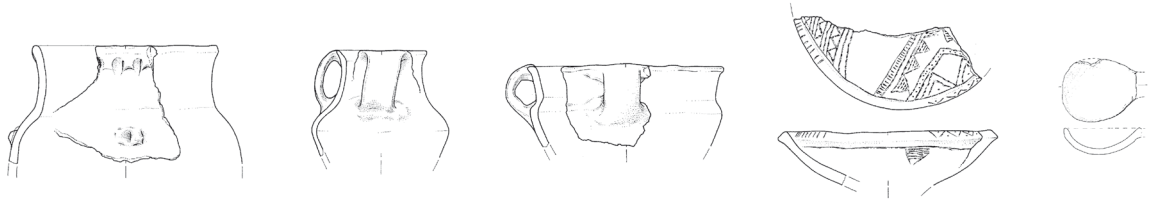
Sl. 2: Kronološka razvrstitev in kulturna opredelitev keramičnih najdb z Ljubljanskega barja. Vučedolska kultura (po Korošec, Korošec 1969, t. 13: 1; 31: 1a; 46: 5; 70: 6), kultura Somogyvár-Vinkovci (po Harej 1981–1982, t. 27: 11; Velušček, Čufar 2003, t. 8: 4; 10: 6; 13: 2; 14: 3), pramenasta keramika (po Gaspari 2008, t. 2: 1,3,4; 12: 3), srednje- oz. poznobronastodobna kultura (po Velušček, Toškan, Čufar 2011, t. 6: 1,3,12,15). M. = 1:6.

Fig. 2: Chronological classification and cultural definition of pottery finds from the Ljubljansko barje. Vučedol culture (according to Korošec, Korošec 1969, Pls. 13: 1; 31: 1a; 46: 5; 70: 6), culture Somogyvár-Vinkovci (according to Harej 1981–1982, Pl. 27: 11; Velušček, Čufar 2003, Pls. 8: 4; 10: 6; 13: 2; 14: 3), Litzen pottery (according to Gaspari 2008, Pls. 2: 1,3,4; 12: 3), middle- or Late Bronze Age culture (according to Velušček, Toškan, Čufar 2011, Pl. 6: 1,3,12,15). Scale = 1:6.

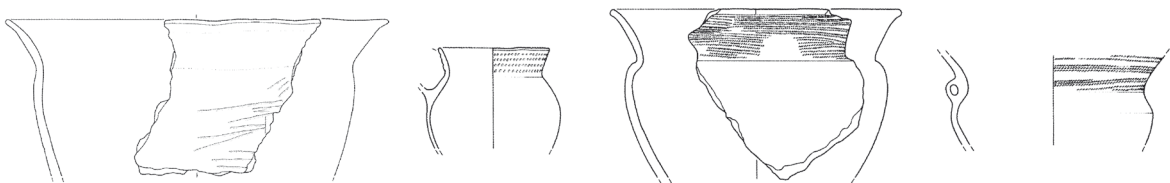
VUČEDOLSKA KULTURA / VUČEDOL CULTURE

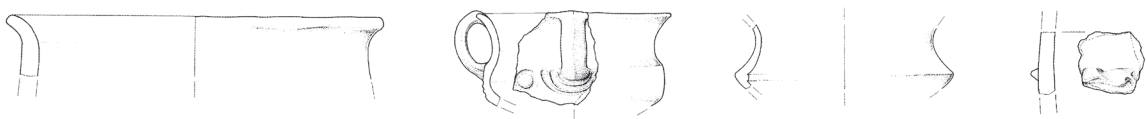
KULTURA SOMOGYVAR-VINKOVCI / SOMOGYVAR-VINKOVCI CULTURE

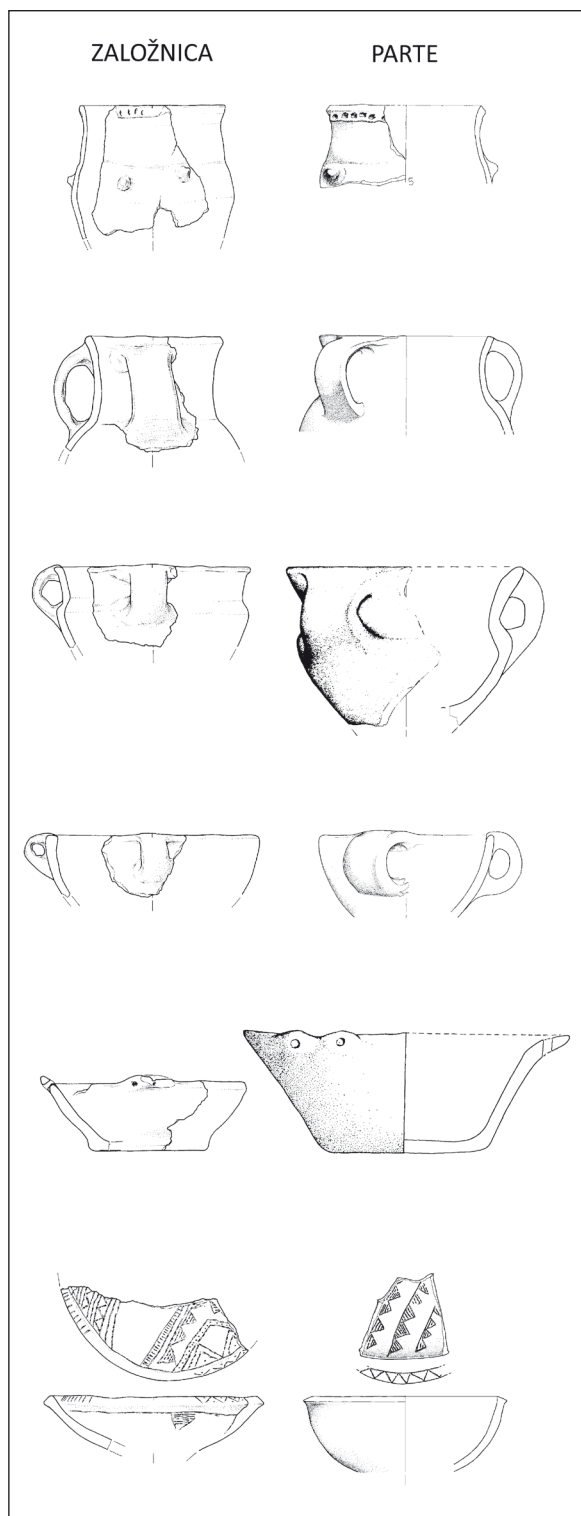

PRAMENASTA KERAMIKA / LITZEN POTTERY

SREDNJE- oz. POZNOBRONASTODOBNA KULTURA / MIDDLE or LATE BRONZE AGE CULTURE

Sl. 3: Primerjava značilnih keramičnih oblik s kolišč Založnica (po Velušček, Čufar 2003, t. 3: 6; 8: 1,4; 10: 6; 13:2; 15: 5) in Parte (po Harej 1981–1982, t. 17: 1,3; 1987, t. 3: 7; 5: 11; 12: 1; 15: 5). M. = 1:6.

Fig. 3: Comparison of typical pottery forms from the pile-dwelling settlements of Založnica (according to Velušček, Čufar 2003, Pls. 3: 6; 8: 1,4; 10: 6; 13:2; 15: 5) and Parte (according to Harej 1981–1982, Pl. 17: 1,3; 1987, Pls. 3: 7; 5: 11; 12: 1; 15: 5). Scale = 1:6.

KOLIŠČARSKE KOLIBE IN KOLIŠČA

Raziskave Inštituta za arheologijo ZRC SAZU so v zadnjih dveh desetletjih privedle do pomembnih sprememb pri interpretaciji koliščarske kolibe in tlorisa oz. oblike kolišča. Če se je še leta 1996 govorilo o velikih koliščarskih ploščadih, na katerih so postavljene kolibe,³⁷ danes lahko zanesljivo trdimo, da so si na Ljubljanskem barju koliščarji za bivališča postavljali manjše pravokotne kolibe s privzdignjenim podom. To smo najprej ugotovili z rekonstrukcijo tlorisov bivališč na osnovi datiranih kolov iz struge Iščice (sl. 4: a).³⁸ Ugotovitev smo kasneje uporabili tudi pri reinterpretaciji načrta s koli na kolišču Maharski prekop (sl. 4: b).³⁹

Raziskave kažejo, da so bile koliščarske vasi po obsegu razmeroma majhne. Na raziskanem delu kolišča Maharski prekop, kar zelo verjetno predstavlja več kot polovico celotne naselbine, je npr. ugotovljenih okoli 10, verjetno sočasnih kolib. Zaradi številnih kolov lahko sklepamo na živahno popraviljanje in postavljanje novih kolib (glej sl. 4: b).⁴⁰

OKOLJSKE RAZISKAVE

Vzporedno z arheološkimi potekajo tudi okoljske raziskave. Na Inštitutu za arheologijo delujejo palinološki, arheobotanični in arheozoološki laboratorij. V raziskave pa so vključeni tudi raziskovalci z drugih inštitucij, kot npr. z Inštituta za raziskovanje krasa ZRC SAZU iz Postojne, univerz v Ljubljani, Mariboru in Trstu, Akademije znanosti v Heidelbergu, Narodnega muzeja Slovenije, Centra za kartografijo favne in flore in Geološkega zavoda Slovenije.

Pri raziskovanju Ljubljanskega barja nas je zanimal celostni vpogled v dogajanje na koliščih, zanimali so nas tako artefakti kot tudi okolje. Naj se najprej ustavimo pri t. i. koliščarskem oz. mostiščarskem jezeru. Čeprav se je o njem v arheološki literaturi razvila živahna diskusija,⁴¹ danes lahko z gotovostjo zapišemo, da raziskave potrjujejo obstoj jezera v času koliščarjev. Območje se je očitno ojezerilo že ob koncu pleistocena in ostalo prekrito z vodo do 2. tisočletja pr. Kr.⁴² Podrobnosti o dinamiki krčenja jezera še niso bile ugotovljene. O tem še največ povedo arheološki podatki, ki kažejo, da je bila poselitev

³⁷ Bregant 1996, 30.

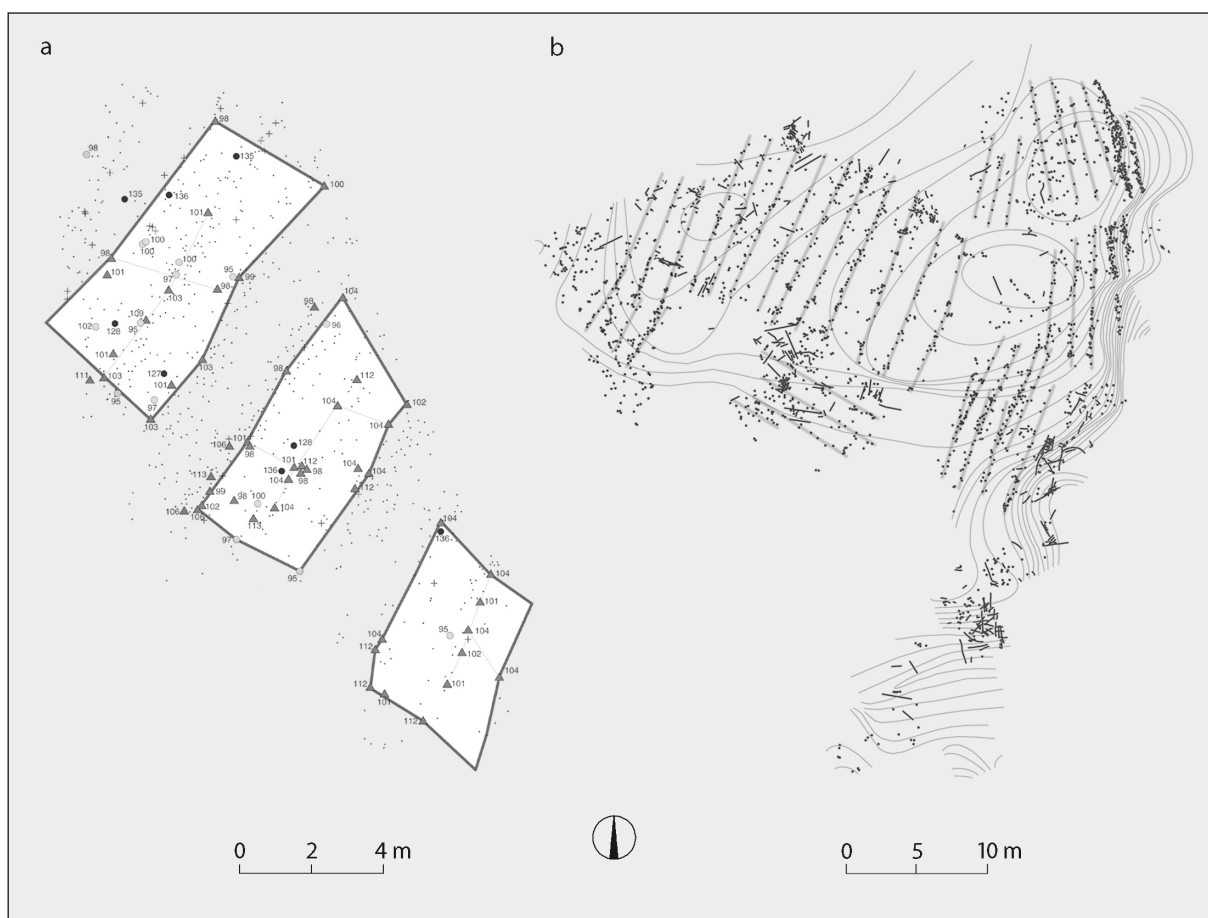
³⁸ Velušček, Čufar, Levanič 2000, 83-107.

³⁹ Velušček 2001, 75-77, sl. 23; 2005a, 202.

⁴⁰ Glej Velušček, Čufar, Levanič 2000.

⁴¹ Glej npr. Budja 1994, 163-181; Velušček 2007, 425-434; 2009č, 297-315; Budja, Mlekuž 2008a, 359-370; Andrič 2009, 317-331.

⁴² Velušček 2005b, 73-89; Velušček, Toškan, Čufar 2011, 51-82; Verbič 2006, 33-37; 2011; Andrič et al. 2008, 150-165.

Sl. 4: **a.** Tlorisi koliščarskih kolib na kolišču Parte-Iščica rekonstruirani s pomočjo lege kolov z istim datumom zadnje branike; **b.** vrste s koli, ki so razvidne iz načrta kolišča Maharski prekop (po Bregant 1996), skoraj zanesljivo predstavljajo tlorise pravokotnih koliščarskih kolib. Omenjene ugotovitve se popolnoma ujemajo z rezultati raziskav drugod po Srednji Evropi (npr. Suter, Schlichtherle 2009).

Fig. 4: **a.** Ground plans of pile-dwelling houses at the pile-dwelling settlement of Parte-Iščica, reconstructed with the help of pile position with the same date of the last tree-ring; **b.** rows of piles evident from the plan of the pile-dwelling settlement of Maharski prekop (according to Bregant 1996) almost certainly represent ground plans of rectangular pile-dwelling houses. The mentioned findings completely agree with the results of research elsewhere in central Europe (e.g. Suter, Schlichtherle 2009).

mokrotnega dela Ljubljanskega barja tesno povezana z njegovim obstojem oz. izginotjem.⁴³

O paleolitik in paleolitskih najdiščih praktično ni nobenih podatkov. Iz preteklosti poznamo le dve najdbi: domnevno srednje-⁴⁴ oz. mlajše paleolitsko⁴⁵ kameno strgalo in na koncu odlomljeno levo rogovilo severnega jelena z urezninami⁴⁶ ter eno najdišče domnevno poznopaleolitske, vsekakor pa predneolitske starosti.⁴⁷

⁴³ Glej npr. Velušček, Čufar 2008, 31-48; Turk, Velušček 2013, 183-189.

⁴⁴ Glej Snoj 1987, 233-234, sl. 2; Bregant 1996, 18.

⁴⁵ Mitja Brodar kameno strgalo s Hrušice pogojno postavlja v mlajši paleolitik, toda zaradi po njegovo vprašljive kulturne pripadnosti najdbe najdišča ne uvršča med paleolitske postaje (Brodar 2009, 136-137).

⁴⁶ Npr. Brodar 2009, 511-512 in tam citirana literatura.

⁴⁷ Culiberg, Turk, Vuga 1984, 191.

Pred kratkim sta bili odkriti dve plani najdišči, prvo na severnem obrobju Ljubljanskega barja,⁴⁸ drugo pri Suhem Dolu nad Horjulom.⁴⁹ Na zahodu Ljubljanskega barja v Ljubljanici pri Sinji Gorici je bila najdena tudi t. i. lesena konica iz lesa tise.⁵⁰ Njena starost je na osnovi radiokarbonskih analiz ocenjena na pribl. 40.000 let. Kljub odmevnosti najdbe v javnosti vprašanje, ali je predmet res artefakt, ostaja odprto. Dosedanje raziskave namreč še niso ponudile zanesljivih argumentov v prid takšni tezi.

Kakor koli že, ti podatki nakazujejo, da je paleolitski človek najverjetneje hodil tudi po Ljubljanskem barju in da bi ostanke njegove materialne kulture lahko

⁴⁸ Turk, Svetličič 2005, 56-59.

⁴⁹ Turk, Culiberg 2007, 29-38.

⁵⁰ Gaspari, Erič, Odar 2011, 186-192; 2012, 231-238; Kavur 2012, 239-242.

pričakovali pod več metrov debelimi poznopleistocenskimi in holocenskimi usedlinami.

Nekoliko drugače je z mezolitskim obdobjem. Iz tega časa poznamo večje število najdišč.⁵¹ Vsa se nahajajo ob vznožju osamelcev ali na bolj ali manj trdinskem obrobju Ljubljanskega barja. Takšna razporeditev najdišč potrjuje tezo, da predstavljajo mesta ob jezeru, kjer je deloval in morda občasno živel mezolitski človek.⁵²

Največ podatkov je za koliščarsko obdobje. Čeprav dogajanja na Ljubljanskem barju tudi za to obdobje ne smemo posploševati, je pomenljivo, da je na mestih, kjer je več zanesljivo datiranih kolišč, mogoče zaznati, da so naselbinska območja od starejših proti mlajšim sledila v smeri proti središču Ljubljanskega barja, kot da bi naselbine sledile umikanju jezera.⁵³

Pri izbiri poselitvenih točk so pomembno vlogo igrali tudi predhodniki današnjih vodotokov: Ljubljanice, Iščice ... Zdi se, da je človek največkrat poselil brežine jezera nedaleč od stalnih izvirov ali pa izlivov rek in potokov v jezero⁵⁴ in nedaleč od odtokov iz jezera.⁵⁵ Drugi razlog za izbiro pa je bila najbrž bližina terenov, ugodnih za poljedelstvo. Analize namreč kažejo, da je bil teren, kjer so stala kolišča, običajno premoker za poljedelstvo.⁵⁶

V drugi polovici 2. tisočletja pr. Kr. se obdobje kolišč na Ljubljanskem barju bliža koncu. Eno izmed najmlajših kolišč, Blato, je bilo odkrito severno od Brega pri Borovnici nasproti Kamina in verjetno sodi v srednjo bronasto dobo oz. na začetek pozne bronaste dobe,⁵⁷ kamor najbrž sodi tudi že dalj časa poznano kolišče Šivčev prekop.⁵⁸ Legi teh dveh kolišč morda kažeta na enega izmed zadnjih stadijev jezera. Spričo velikega števila arheoloških najdb s tega območja Ljubljanskega barja, predvsem iz Ljubljaniče, pa se zdi slika še vedno precej nejasna in morda kaže na to, da moremo zadnjo fazo poselitve mokrotnega osrednjega dela Ljubljanskega barja postaviti v nekoliko mlajši čas, morda celo na začetek 1. tisočletja pr. Kr.⁵⁹ Razlaga, po kateri naj bi se npr. na delu Ljubljaniče Pri

Ahčanu izvajal ritual v obliki vodnega pokopa,⁶⁰ je po našem mnenju preveč izsiljena. Vsekakor gre za območje, ki mu bo treba v bodoče posvetiti več raziskovalne pozornosti, kar je bilo že izpostavljeno.⁶¹

Kmalu po opustitvi kolišč Blato in Šivčev prekop oz. morda sočasno z njima⁶² se pojavljajo naselbine na trdinskem obrobju, ki kasneje popolnoma prevladajo. Prva med njimi je bila odkrita Iška Loka,⁶³ nato so sledile Kamna Gorica,⁶⁴ Zalog pri Verdu⁶⁵ itd. Tudi to drastično spremembo v poselitvi si razlagamo s spremembo v okolju. Ravnino, kjer je nekoč dominiralo jezero, so prerasli poselitveno nezanimivi močvirje ter nizko in visoko barje. Do ponovne kolonizacije vlažnih, proti osredju usmerjenih območij Ljubljanskega barja pride šele v 19. stoletju po Kr.⁶⁶

Okoljske raziskave pa se ne ukvarjajo samo z vprašanjem obstoja jezera in njegovo povezavo s koliščarsko poselitvijo, temveč lahko na podlagi arheo-, paleobotaničnih, dendrokronoloških in arheozooloških raziskav govorimo tudi o okolju v bližini Ljubljanskega barja⁶⁷ in o človekovem vplivu nanj.⁶⁸ Gre za problematiko, ki je še vedno razmeroma slabo poznana in ji bo treba v prihodnosti prav tako posvetiti več raziskovalnega časa.

KMETOVALCI IN NABIRALCI

V zadnjih letih Inštitut za arheologijo ZRC SAZU posveča veliko pozornosti tudi raziskovanju makrorastlinskih in živalskih ostankov. Na problematiko živalskih ostankov s kolišč Ljubljanskega barja in interpretativne možnosti je v referatu na strokovnem srečanju z naslovom "Naravoslovne raziskave premične arheološke dediščine v Sloveniji 1998–2008" opozoril Borut Toškan,⁶⁹ zato bomo na tem mestu samo na kratko izpostavili pomen raziskovanja makrorastlinskih ostankov.

Deschmann je pisal, da se koliščarji morda niso ukvarjali s poljedelstvom,⁷⁰ kar se je v zadnjih desetletjih

⁵¹ Npr. Frelih 1986, 21-57; 1987, 109-125; Gaspari 2006a.

⁵² Npr. Velušček 2005-2007, 62.

⁵³ Velušček, Čufar 2008, 31-48; Velušček 2009b, 14-15; Turk, Velušček 2013, 183-189.

⁵⁴ Npr. kolišča v okolici Iga, med Blatno Brezovico in Bistrom in Črešnjo pri Bistri.

⁵⁵ Kolišče Špica.

⁵⁶ Glej npr. Turk, Horvat 2009a, 35-48; 2009b, 123-131.

⁵⁷ Velušček, Toškan, Čufar 2011.

⁵⁸ Glej Gaspari 2006b, 217, 219 in prim. z Dular 1999, 89.

⁵⁹ V tem oziru se zdi pomemben leta 1960 na ledini Na Blatu odkrit dvoročajni lonček (inv. št. NM, P 11696), ki je morda sled ene izmed najmlajših prazgodovinskih naselbin na mokrotnem delu Ljubljanskega barja (glej Stare 1960-1961, 189-190, t. 1: 1; Vuga 1979, 258; Velušček 1997, 219-220; prim. z Gaspari 2012, sl. 9; t. 9-11; 15-16; 18; 20). Kakorkoli že, zanesljiva datacija posode, ki je v magistrski nalogi uvrščena v eneolitik (Velušček 1997, 219), zraven pa je kasneje s svinčnikom pripisano "zelo verjetno KŽG", in interpretacija njenega pomena ostajata še vedno odprti.

⁶⁰ Glej Erjavec, Gaspari 2012, 276 in tam citirana literatura.

⁶¹ Velušček, Toškan, Čufar 2011, 65; prim. z Erjavec, Gaspari 2012, 276.

⁶² Odkritje domnevnega kolišča Mali Otavnik iz obdobja pramenaste keramike (Gaspari 2008), postavlja pojav vzporednih "trdinskih" naselbin v nekoliko zgodnejši čas, v prvo polovico 2. tisočletja pr. Kr. Interpretaciji v prid kolišču, ki se je še nedavno zdela za povsem logično (glej Velušček 2008, 35), namreč nasprotujeta radiokarbonska datacija lesenega kola v železno dobo in predvsem obrobna lega naselbine glede na njeno starost.

⁶³ Velušček 2005b, 73-89.

⁶⁴ Turk, Svetličič 2005.

⁶⁵ Gaspari 2006b, 205-221.

⁶⁶ Melik 1927.

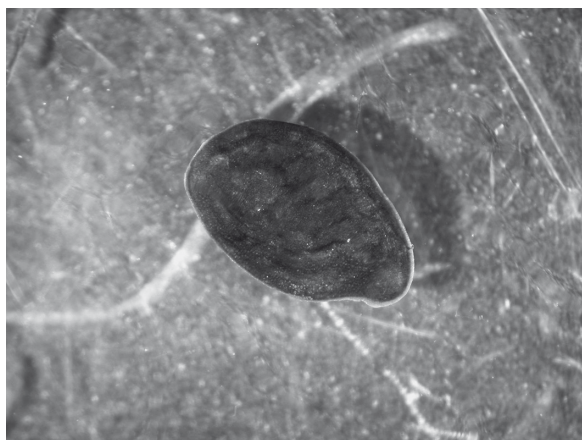
⁶⁷ Npr. Toškan 2005, 91-97.

⁶⁸ Npr. Andrič et al. 2008.

⁶⁹ Glej Toškan 2010, 90-97.

⁷⁰ Deschmann 1876, 481; 1878, 20.

Sl. 5: Krhko seme lanu (*Linum usitatissimum*) s kolišča Stare gmajne (po Tolar, Velušček 2009). Ni v merilu.

Fig. 5: Fragile flax seed (*Linum usitatissimum*) from the pile-dwelling settlement of Stare gmajne (according to Tolar, Velušček 2009). Not to scale.

ovrglo z najdbami peloda in semen kulturnih rastlin.⁷¹ Še več: pomembno je, da od leta 2006 makrorastlinske ostanke proučujemo v skladu s široko uveljavljeno metodologijo, ki je že dolgo uveljavljena v Švici in Nemčiji.⁷² Pomembne so ugotovitve, da so koliščarji v 4. tisočletju pr. Kr. na trdinskem obrobju Ljubljanskega barja gojili dve vrsti pšenice (*T. monococcum*, *T. dicoccum*) in ječmen (*Hordeum vulgare*). Poznali so tudi mak (*Papaver*

⁷¹ Npr. Culiberg, Šercelj 1991, 249-256; Jeraj, Velušček, Jacomet 2009, 75-89; Tolar et al. 2011.

⁷² Tolar et al. 2010, 53-67.

somniferum) in lan (*Linum usitatissimum*), katerega prisotnost je bila dokazana šele po sondiranju na Starih gmajnah v letu 2006 (sl. 5).⁷³

Prisenčila je tudi zelo številčna zastopanost pečk vinske trte (*Vitis vinifera*). Prve primerke so pred skoraj tridesetimi leti sicer odkrili na kolišču Parte,⁷⁴ v večjem številu pa smo jih najprej našli na Hočevarici,⁷⁵ kolišču iz druge četrtine 4. tisočletja pr. Kr. Analiza pečk je pokazala, da gre za divjo vrsto (ssp. *sylvestris*).⁷⁶ Močna zastopanost vinske trte kaže, da je bila klima sredi 4. tisočletja pr. Kr. primerljiva ali morda nekoliko toplejša od današnje.

LOKALNA METALURGIJA BAKRA IN BRONA

Koliščarsko Ljubljansko barje je v svetu poznano kot pomemben bakrenodobni metalurški center.⁷⁷ Sprva se je začetek lokalne metalurgije postavljal v 3. tisočletje pr. Kr., v okvir poznovučedolske kulture.⁷⁸ Novejše raziskave kažejo, da so se na Barju z metalurgijo bakra ukvarjali najmanj od 4. tisočletja pr. Kr. dalje.⁷⁹ Utemeljena je tudi domneva, da so se na tem območju z bakrom ukvarjali že proti koncu prve polovice 5. tisočletja, kar nakazujejo, poleg drugih argumentov,⁸⁰

⁷³ Tolar, Velušček 2009, 187-194.

⁷⁴ Culiberg 1984, 91-100.

⁷⁵ Jeraj 2004.

⁷⁶ Tolar, Korošec-Koruza, Velušček 2007, 261-266; Tolar, Jakše, Korošec-Koruza 2008, 93-102.

⁷⁷ Npr. Durman 1983; 1988, 32-38.

⁷⁸ Npr. Vuga 1982; Durman 1983.

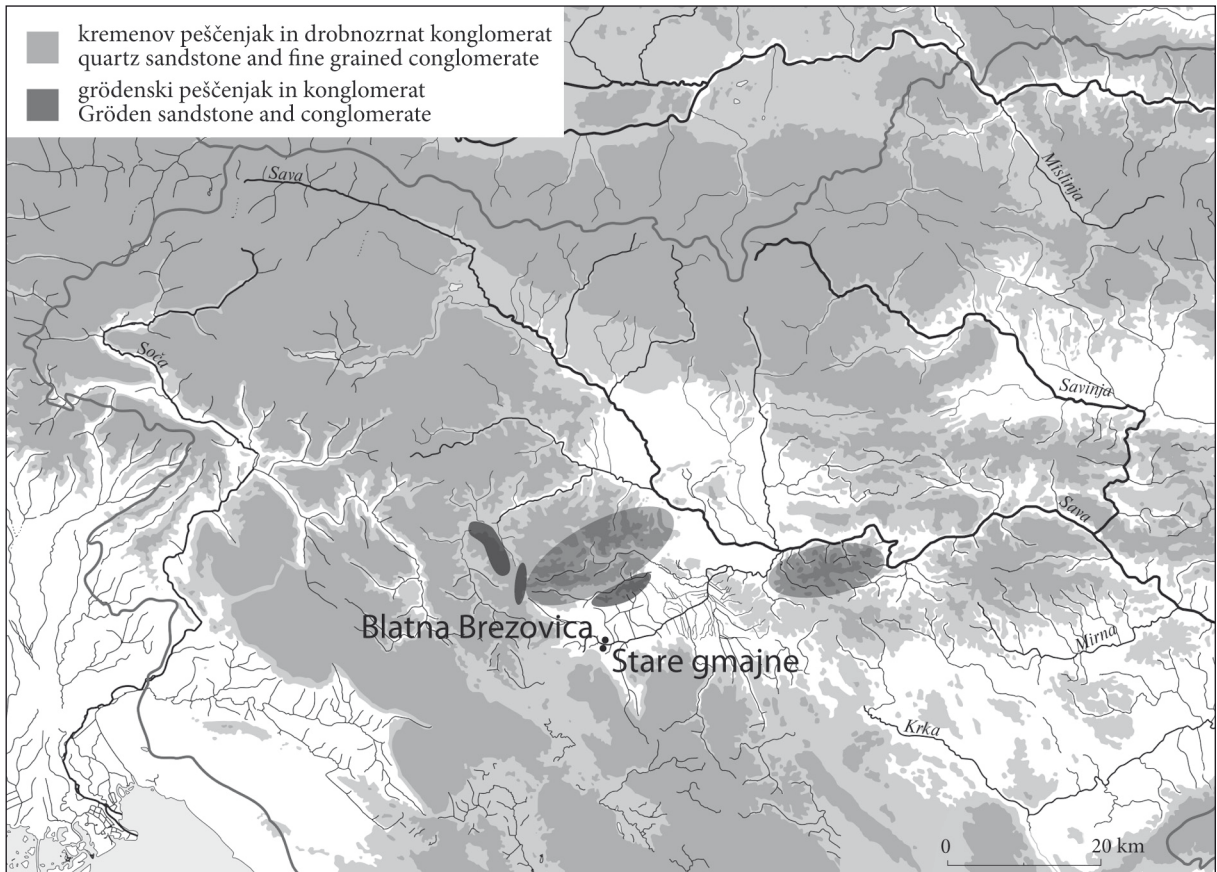
⁷⁹ Npr. Velušček, Greif 1998, 31-53; Gleirscher 2007, 93-110.

⁸⁰ Glej npr. Velušček 2006b, 44; 2011a, 26-29.

Sl. 6: Z metodo XRF analizirana mesta na glinasti posodi s Starih gmajn. Analiza je pokazala, da je bil v posodi baker (po Milić, Velušček 2009, 245-249, sl. 11.1 in 11.2). Ni v merilu.

Fig. 6: Spots analysed by XRF method on the pottery vessel from Stare gmajne. The analysis has shown that the vessel contained copper (according to Milić, Velušček 2009, 245-249, Figs. 11.1 and 11.2). Not to scale.

Sl. 7: Zemljevid osrednje-severozahodnega dela Slovenije z območji potencialno izvornih nahajališč kamnin za žrmlje, ki so bile najdene na označenih najdiščih z Ljubljanskega barja (po Turk 2009, sl. 13.4).

Fig. 7: The map of the central-northwestern part of Slovenia with areas which could be potential original deposits of rock for querns that were found at the marked sites from the Ljubljansko barje (according to Turk 2009, Fig. 13.4).

tudi analize kamnitih sekir s Spahe na Kočevskem,⁸¹ ki je bila prvokrat obljudena, podobno kot Resnikov prekop na Ljubljanskem barju, v obdobju savske skupine lengyelske kulture.⁸²

Kot najstarejši dokaz o lokalni metalurgiji veljajo najdbe – odlomka talilne posode z ostanki bakra in košček bakra – s kolišča Hočevarica iz 36. stoletja pr. Kr.⁸³ Podobne najdbe poznamo tudi s še nekaterih drugih kolišč iz 4. tisočletja⁸⁴ (sl. 6). Poleg dobro dokumentirane metalurške dejavnosti v 3. tisočletju pa najdbe, kot je npr. bodalo z Iga,⁸⁵ govore o nadaljevanju tradicije tudi v prvi polovici 2. tisočletja pr. Kr.⁸⁶

⁸¹ Bernardini et al. 2011; glej še Velušček 2011a, 27-28.

⁸² Velušček 2011b, 201-243.

⁸³ Velušček 2004b, 51-52, sl. 3.1.27; Šmit 2004, 69-71; Milić 2004, 72-74.

⁸⁴ Maharski prekop: Velušček, Greif 1998, 32-33, sl. 2; Šmit, Nečemer 1998, 55-61. Stare gmajne: Velušček 2009c, 69, 78, sl. 3.40, t. 3.19: 13-15; Milić, Velušček 2009, 245-249; Bernardini et al. 2009, tab. 12.1: Sg9. Notranje Gorice (?): Velušček 2004c, 306.

⁸⁵ Gabrovec 1983, 31-32, t. 1: 6; glej še npr. Turk 2007, 215.

⁸⁶ Glej Pavlin 2006, 77.

Analize bakrenih predmetov, ki tipološko sodijo v 4. tisočletje, kažejo, da so narejeni iz arzenovega bakra, medtem ko je v bakrenih predmetih iz 3. tisočletja pr. Kr. zaznati prisotnost antimona.⁸⁷

STIKI KOLIŠČARJEV NA KRATKE IN DOLGE RAZDALJE

Ugotovili smo tudi, da so koliščarji potovali oz. prakticali izmenjavo na kratke pa tudi dolge razdalje. Analiza kamnitih žrnelj s koliščarskih naselbin Stare gmajne in Blatna Brezovica kaže, da so narejene iz kamnin, ki jih večidel najdemo v neposrednem zaledju Ljubljanskega barja, v hribovju med Horjulom in Ljubljano (sl. 7).⁸⁸

Nekoliko drugačno sliko nam nudijo analize glajenih kamnitih orodij. Večinoma so izdelana iz lokalnih kamnin, ki jih najdemo npr. v koritu Save, med njimi

⁸⁷ Trampuž-Orel, Heath 2008, 17-29.

⁸⁸ Turk 2009, 281-286; glej še Horvat, Župančič 1987, 105-110.

pa so tudi primerki iz kamnin, ki jih je mogoče najti le v bolj oddaljenih krajih.⁸⁹

Makroskopska analiza kamnitih sekir z najstarejšega kolišča Resnikov prekop na primer kaže, da so verjetno narejene iz pohorskih kamnin.⁹⁰ Sekire iz metaltramafita s Starih gmajn pa naj bi izvirale iz vzhodnih obronkov Alp ali celo od bolj daleč. Domnevno na Maharskem prekopu, zagotovo pa na koliščih iz 3. tisočletja, se pojavljajo tudi sekire iz dolerita, katerih izvor je iskati na območju okoli 150 km oddaljenega banijsko-ofiolitskega kompleksa. Na koliščih 4. in 3. tisočletja se pojavljajo tudi sekire iz žada oz. žada ali eklogita, ki najverjetneje izvirajo iz severozahodne Italije.⁹¹

Na kolišču Hočevarica⁹² so tudi druge najdbe, ki nakazujejo stike z bolj oddaljenimi območji. V kulturni plasti smo našli odlomek repne bodice morskega goloba (*Myliobatis*), verjetno iz Jadranskega morja,⁹³ in majhne obročke za ogrlico iz metamorfne kamnine, ki naj bi izvirali bodisi s severnih Karavank ali Pohorja.⁹⁴ Kot odraz stikov moramo razumeti tudi pojav voza na Ljubljanskem barju, ki ga je v drugi polovici 4. tisočletja pr. Kr. npr. že poznala badenska kultura v srednjem Podonavju.⁹⁵ Njene elemente je namreč zaznati tudi v keramiki kulturne skupine Stare gmajne.⁹⁶

Zdi se, da so v sredini 5. tisočletja pr. Kr. koliščarji z Ljubljanskega barja ohranjali stike z vzhodom oz. jugovzhodom, kasneje pa se slika korenito spremeni. Zaznati je stike v vse smeri. Federico Bernardini in sodelavci povezujejo spremembo z razmahom metalurgije, pri kateri je Ljubljansko barje, kot smo že videli, igralo pomembno vlogo.⁹⁷

IZJEMNA ODKRITJA IN NAJDBE

Raziskave na območju kolišča Stare gmajne so razkrile manjše od naselbine ločeno območje, kjer je v obdobju med poznim 34. in 32. stoletjem pr. Kr. potekala metalurška dejavnost. Tudi na kolišču Maharski prekop sklepamo, da smo ugotovili mesto, kjer je stala koliba, v kateri je deloval metalurg.⁹⁸ Primera kažeta, da na Ljubljanskem barju vsaj od sredine 4. tisočletja pr. Kr. lahko govorimo o delitvi dela in da so se že pojavili specialisti, v teh primerih metalurgi. Tudi kolo z osjo, ki smo ga našli na Starih gmajnah, je glede na izbiro in obdelavo lesa ter izdelavo predmeta najverjetneje naredil

⁸⁹ Bernardini et al. 2009, 251-279.

⁹⁰ Federico Bernardini, osebna komunikacija.

⁹¹ Bernardini et al. 2009.

⁹² 37./36. stoletje pr. Kr.

⁹³ Pavšič, Dirjec 2004, 152-154.

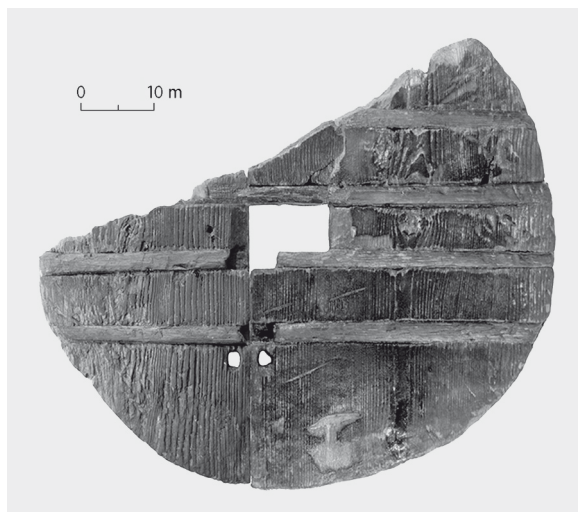
⁹⁴ Skaberne, Mladenovič 2004, 65-68.

⁹⁵ Npr. Maran 2004, 265-282.

⁹⁶ Velušček 2009b, 28-34.

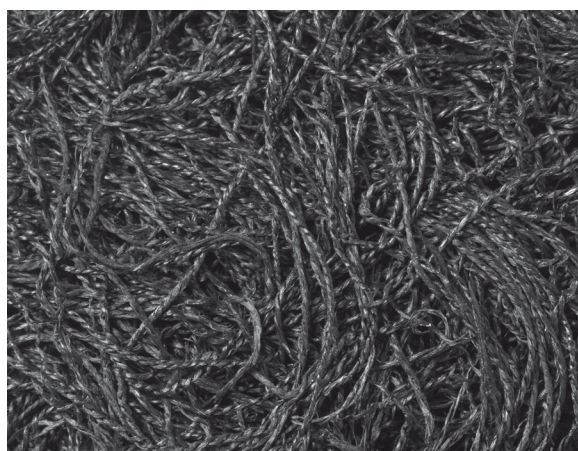
⁹⁷ Čufar, Velušček 2004, 272.

⁹⁸ Velušček 2008, 33-46; 2009b, 18-25.

Sl. 8: Okoli 5150 let staro leseno kolo s Starih gmajn (po Velušček, Čufar, Zupančič 2009, sl. 8.10).

Fig. 8: Around 5150 years old wooden wheel from Stare gmajne (according to Velušček, Čufar, Zupančič 2009, Fig. 8.10).

Sl. 9: Ostanke sukanih niti iz druge polovice 32. stoletja pr. Kr. s Starih gmajn po restavriranju v Narodnem muzeju Slovenije (po Pajagič-Bregar et al. 2009, 309-318, sl. 15.7: b). Ni v merilu. Fig. 9: Remains of spun thread from the second half of the 32nd century BC from Stare gmajne after the restoration in the National museum of Slovenia (according to Pajagič-Bregar et al. 2009, 309-318, Fig. 15.7: b). Not to scale.

specialist (sl. 8).⁹⁹ Kolo z osjo izvira z območja kolišča, ki je bilo naseljeno med približno 3160 in 3100 pr. Kr.¹⁰⁰

Na istem najdišču, stratigrafsko nekoliko višje od ostankov voza so bili najdeni tudi ostanki preje (sl. 9). Sukana je bila iz vlaken, ki jih najdemo v plodovih in steblih rastlin iz družine trav (*Poaceae*).¹⁰¹ Tudi tu

⁹⁹ Glej npr. Pétrequin, Pétrequin, Bailly 2006, 394; Velušček 2009b, 26.

¹⁰⁰ Čufar et al. 2009, 177-195.

¹⁰¹ Pajagič-Bregar et al. 2009, 309-318.

kvaliteta izdelave kaže na izjemno spretnost in znanje najverjetneje izdelovalke niti.

Zanimiva so tudi lesena toporišča kamnitih kladivastih sekir in sekir iz jelenovega rogovja. Analiza je pokazala, da je pribl. 1 kg težka kamnita kladivasta sekira s Starih gmajn imela toporišče iz lesa dreva (*Cornus* sp.) ter da je bil les izbran, tako da so bile njegove dobre lastnosti (visoka dinamična trdnost) optimalno izkoriščene. Za lažje sekire iz rogovja so koliščarji uporabljali les jesena (*Fraxinus* sp.), ki je bil bolj dostopen kot les dreva, a je tudi zelo primeren za izdelavo toporišča.¹⁰²

Odlično poznavanje lesa nakazuje tudi izbira lesa za loke. Na Ljubljanskem barju smo našli dva primerka. Oba sta narejena iz lesa tise (*Taxus baccata*), ki je glede na izbor lesnih vrst, ki so uspevale v koliščarskem okolju ali neposredni okolici, imela najprimernejši les za loke.¹⁰³

SKLEPI

Deschmann je bil osrednja osebnost začetnega obdobja raziskovanja kolišč na Ljubljanskem barju. Po drugi svetovni vojni je to vlogo prevzel Korošec. V zadnjih dveh desetletjih dajejo največ rezultatov raziskave, ki jih vodijo sodelavci Inštituta za arheologijo ZRC SAZU v sodelovanju z Oddelkom za lesarstvo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani in drugimi inštitucijami iz Slovenije in tujine. To dokazujejo odmevne najdbe in številne objave, tako doma kot v tujini. Od leta 1995 dalje smo med drugim izboljšali ali pridobili kvalitetne podatke, ki se nanašajo na naslednje vsebine:

1. kronologija kolišč in dinamika poselitve Ljubljanskega barja,

¹⁰² Tolar, Čufar, Velušček 2008, 49-56; Tolar, Zupančič 2009, 235-243.

¹⁰³ Velušček 2004b, 43-44, sl. 3.1.9-3.1.11; 2009c, sl. 3.29; Tolar, Zupančič 2009, 241-242, sl. 10.9,10.10.

2. poselitev Ljubljanskega barja neposredno po koliščarski dobi,

3. dinamika razvoja in notranja ureditev koliščarskih naselbin,

4. tloris koliščarske kolibe,

5. gospodarska dejavnost koliščarjev,

6. začetki in obseg metalurške dejavnosti na Ljubljanskem barju,

7. stiki koliščarjev in izvor surovin iz koliščarske dobe,

8. okolje v dobi kolišč in takoj po njem.

Izrazito interdisciplinarno zastavljene raziskave kolišč, ki jih vodi Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, in njihovi rezultati so nedvomno povečali zanimanje tako strokovne kot laične javnosti za problematiko koliščarske poselitve Ljubljanskega barja in hkrati prispevali pomemben delež pri ohranjanju občutljivega okolja, ki leži na pragu slovenske prestolnice. Ob tem je treba izpostaviti, da so zaradi izjemne kulturne vrednosti ižanska kolišča od leta 2011 vpisana na seznam svetovne kulturne dediščine UNESCO. Kolišča si to nedvomno zaslužijo, toda brez raziskav, ki jih v okviru raziskovalnega programa in več projektov pod okriljem ARRS na Ljubljanskem barju vodi Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Slovenija verjetno ne bi bila niti povabljena v mednarodni projekt nominacije kolišč, kar se je zgodilo leta 2004.

ZAHVALA

Tamari Korošec z Inštituta za arheologijo ZRC SAZU se zahvaljujemo za tehnično pomoč pri pripravi tega prispevka, ki je bil pripravljen v okviru projekta *Prazgodovinska kolišča na Ljubljanskem barju, Slovenija: kronologija, kultura in paleokolje* (L6-4157) in raziskovalnega programa *Arheološke raziskave* (P6-0064), ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ANDRIČ, M. 2009, Holocenske paleoekološke in paleohidrološke razmere na Ljubljanskem barju – prispevek k diskusiji / The Holocene palaeoecological and palaeohydrological conditions at Ljubljansko barje – a contribution to discussion. – *Arheološki vestnik* 60, 317–331.

ANDRIČ, M., B. KROFLIČ, M. J. TOMAN, N. OGRINC, T. DOLENEC, M. DOBNIKAR, B. ČERMELJ 2008, Late quaternary vegetation and hydrological change at Ljubljansko barje (Slovenia). – *Palaeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 270, 150–165.

BERNARDINI, F., A. ALBERTI, G. DEMARCHI, A. DE MIN, M. DI REMIGIO, E. MONTAGNARI-KOKELJ 2011, Polished stone axes from Spaha / Glajene kamnite sekire s Spahe. – V: A. Velušček (ur.), *Spaha / Spaha*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 22, 245–252.

BERNARDINI, F., E. MONTAGNARI-KOKELJ, G. DEMARCHI, A. ALBERTI 2009 Scambi e strategie di approvvigionamento nel Ljubljansko barje del IV millennio a.C. dedotti dallo studio archeometrico di manufatti in pietra / Izmenjava in oskrbovalne strategije na Ljubljanskem barju v 4. tisočletju pr. Kr. na podlagi arheometričnih raziskav kamnitih orodij. – V: Velušček (ur.) 2009a, 251–279.

BREGANT, T. 1964–1965, Sondažna raziskovanja v okolici Iga na Ljubljanskem barju (Sondages aux environs de Ig dans le marais de Ljubljana). – *Arheološki vestnik* 15–16, 179–209.

BREGANT, T. 1969, Nekaj novih elementov alpskega faciesa lengyelske kulture pri Bevkah na Ljubljanskem barju (Einige neue Elemente der Alpenen Fazies der

- Lengyelkultur bei Bevke auf dem Moor von Ljubljana). – *Arheološki vestnik* 20, 149–154.
- BREGANT, T. 1974a, Kolišče ob Maharskem prekopu pri Igu – raziskovanja leta 1970 (Der Pfahlbau am Maharski-Kanal bei Ig – Untersuchungen im Jahre 1970). – *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 3, 7–35.
- BREGANT, T. 1974b, Kolišče ob Maharskem prekopu pri Igu – raziskovanja leta 1972 (Der Pfahlbau am Maharski-Kanal bei Ig – Untersuchungen im Jahre 1972). – *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 3, 39–68.
- BREGANT, T. 1975, Kolišče ob Maharskem prekopu pri Igu – raziskovanja 1973. in 1974. leta (Der Pfahlbau am Maharski-Kanal bei Ig – Forschungen aus den Jahren 1973 und 1974). – *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 4, 7–114.
- BREGANT, T. 1996, Starejša, srednja in mlajša kamena doba ter bakrena doba / Early, Middle and Late Stone Ages, Copper Age. – V: B. Dirjec et al. (ur.), *Pozdravljeni, prednamci! Ljubljana od prazgodovine do srednjega veka / Ancestral encounters! Ljubljana from Prehistory to the Middle Ages*, 18–45, Ljubljana.
- BRODAR, M. 2009, *Stara kamena doba v Sloveniji / Altsteinzeit in Slovenien*. – Ljubljana.
- BUDJA, M. 1983, Tri desetletja razvoja teorij o poznem neolitu in eneolitu severozahodne Jugoslavije (Drei Jahrzehnte der Entwicklung der Theorien über das Spätneolithikum und das Äneolithikum des nordwestlichen Jugoslawien). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 11, 73–83.
- BUDJA, M. 1994, Spreminjanje naravne in kulturne krajine v neolitik in eneolitik na Ljubljanskem barju I (Landscape Changes in the Neolithic and Eneolithic in Slovenia. Case Study: Ljubljansko barje I). – *Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji* 22, 163–181.
- BUDJA, M., D. MLEKUŽ 2008a, Poplavna ravnica Ižice in prazgodovinska kolišča / The Ižica floodplain and “pile-dwellings” in prehistory. – *Arheološki vestnik* 59, 359–370.
- BUDJA, M., D. MLEKUŽ 2008b, Settlements, landscape and paleoclimate dynamics on the Ižica floodplain of the Ljubljana Marshes. – *Documenta Praehistorica* 35, 45–54.
- BUDJA, M., D. MLEKUŽ 2010, Lake or floodplain? Mid-Holocene settlement patterns and the landscape dynamics of the Ižica floodplain (Ljubljana Marshes, Slovenia). – *Holocene* 20/8, 1269–1275.
- CULIBERG, M. 1984, Karpološke in ksilotomske raziskave kolišča na Partih (Karpologische und xyltomische Forschungen im Pfahlbau auf Parti – Ausgrabungen 1981). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 12, 91–100.
- CULIBERG, M., A. ŠERCELJ 1991, Razlike v rezultatih raziskav makroskopskih rastlinskih ostankov s kolišč na Ljubljanskem barju in pelodnih analiz – dokaz človekovega vpliva na gozd (Die Unterschiede zwischen den Resultaten der Untersuchungen der makroskopischen Reste aus den Pfahlbauten und den Pollenanalysen – ein Beweis für den Einfluß des Menschen auf die Wälder). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 19, 249–256.
- CULIBERG, M., I. TURK, D. VUGA 1984, Plešivica. – *Varstvo spomenikov* 26, 189–191.
- ČUFAR, K., A. VELUŠČEK 2004, Dendrokronologija in dendrokronološke raziskave v Sloveniji / Dendrochronology and dendrochronological investigation in Slovenia. – V: Velušček (ur.) 2004a, 263–273.
- ČUFAR, K., A. VELUŠČEK 2012, Les s koliščarskih naselbin na Ljubljanskem barju in njegov raziskovalni potencial / Wood from prehistoric pile dwellings at Ljubljansko barje, Slovenia, and its research potential. – *Les* 64/3–4, 49–56.
- ČUFAR, K., T. LEVANIČ, A. VELUŠČEK 1997a, Dendrokronološke raziskave na koliščih Založnica in Parte (Dendrochronological investigations in the pile dwellings Založnica and Parte from the Ljubljana moor). – *Arheološki vestnik* 48, 15–26.
- ČUFAR, K., T. LEVANIČ, A. VELUŠČEK 1998, Dendrokronološke raziskave na koliščih Spodnje mostišče 1 in 2 ter Hočevarica (Dendrochronological investigations in the pile dwellings Spodnje Mostišče 1 and 2 and Hočevarica from the Ljubljana moor, Slovenia). – *Arheološki vestnik* 49, 75–92.
- ČUFAR, K., T. LEVANIČ, VELUŠČEK 1999, Dendrokronološke raziskave na kolišču Parte-Iščica, Ljubljansko barje, Slovenija / Dendrochronological investigations in the pile dwelling Parte-Iščica, Ljubljana moor, Slovenia. – *Zbornik gozdarstva in lesarstva* 58, 165–188.
- ČUFAR, K., B. KROMER, T. TOLAR, A. VELUŠČEK 2010, Dating of 4th millennium BC pile-dwellings on Ljubljansko barje, Slovenia. – *Journal of Archaeological Science* 37, 2031–2039.
- ČUFAR, K., T. LEVANIČ, A. VELUŠČEK, B. KROMER 1997b, First chronologies of the Eneolithic pile dwellings from the Ljubljana Moor, Slovenia. – *Dendrochronologia* 15, 39–50.
- ČUFAR, K., A. VELUŠČEK, T. TOLAR, B. KROMER 2009, Dendrokronološke raziskave na koliščarski naselbinah Stare gmajne in Blatna Brezovica / Dendrochronological research at the pile-dwelling settlements Stare gmajne and Blatna Brezovica. – V: Velušček (ur.) 2009a, 177–195.
- DESCHMANN, K. 1875, Die Pfahlbautenfunde auf dem Laibacher Moore. – *Verhandlungen der kaiserlich-königlichen geologischen Reichsanstalt* 15, 275–284.
- DESCHMANN, K. 1876, Bericht über die Pfahlbauteaufdeckungen im Laibacher Moore im Jahre 1876. – *Dezemberheft des Jahrgang 1876 der Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 84, 471–484.
- DESCHMANN, K. 1878, Ueber die vorjährigen Funde im Laibacher Pfahlbau. – *Separat-Abdruck aus Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 8/3–4.
- DROBNE, K. 1973, Favna koliščarskih naselbin na Ljubljanskem barju (Fauna der Pfahlbautensiedlungen auf dem Moor von Ljubljana). – *Arheološki vestnik* 24, 217–224.
- DULAR, J. 1999, Ältere, mittlere und jüngere Bronzezeit in Slowenien – Forschungsstand und Probleme / Starejša, srednja in mlajša bronasta doba v Sloveniji – stanje raziskav in problemi. – *Arheološki vestnik* 50, 81–96.
- DURMAN, A. 1983, Metalurgija vučedolskog kulturnog kompleksa. – *Opuscula Archaeologica* 8.
- DURMAN, A. 1988, Metal u vučedolskom kulturnom kompleksu. – In: A. Durman (ed.), *Vučedol treće tisućljeće p.n.e. / Vučedol three thousand years b.c.*, 32–38, Zagreb.

- ERJAVEC, R., A. GASPARI 2012, Sledovi bronastodobnih nekropol v Kaminu pri Bevkah (Traces of Bronze Age cemeteries at Kamin near Bevke). – V: Gaspari, Erič (ur.) 2012, 269–282.
- FRELIH, M. 1986, Breg pri Škofljici – mezolitsko najdišče na Ljubljanskem barju (Breg bei Škofljica – Mesolithischer Fundort am Ljubljansko barje). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 14, 21–57.
- FRELIH, M. 1987, Novo odkrita prazgodovinska plana najdišča na Ljubljanskem barju (Die neuentdeckten vorgeschichtlichen Freilandfundorte am Ljubljansko barje). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 15, 109–125.
- GABROVEC, S. 1983, Jugoistočnoalpska regija. – In: B. Čović (ed.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja 4. Bronzano doba*, 19–96, Sarajevo.
- GASPARI, A. (ur.) 2006a, *Zalog pri Verdu, tabor bakrenodobnih lovcev na zahodnem robu Ljubljanskega barja / Zalog near Verd, Stone Age hunter's camp at the western edge of the Ljubljansko barje*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 11.
- GASPARI, A. 2006b, Bronastodobne najdbe iz potoka Ljubija pri Verdu / Bronze Age finds from the Ljubija Stream near Verd. – V: Gaspari (ur.) 2006a, 205–221.
- GASPARI, A. 2008, Bronastodobno kolišče Mali Otavnik pri Bistri na Ljubljanskem Barju / Bronze Age pile-dwelling site at Mali Otavnik near Bistra in the Ljubljansko barje. – *Arheološki vestnik* 59, 57–89.
- GASPARI, A. 2012, Arheološki pregledi Ljubljanice 1998–2005. Konceptno-metodološki razvoj, raziskovalna problematika in katalog izbora najdb (Archaeological surveys of the River Ljubljana in the 1998–2005 period. Development of concepts and methodologies, problems in research and catalogue of select finds). – V: Gaspari, Erič (ur.) 2012, 177–224.
- GASPARI, A., M. ERIČ (ur.) 2012, *Potopljena preteklost. Arheologija vodnih okolij in raziskovanje podvodne kulturne dediščine*. – Radovljica.
- GASPARI, A., M. ERIČ, B. ODAR 2011, A Paleolithic Wooden Point from Ljubljansko barje (Slovenia). – In: J. Benjamin et al. (eds.), *Submerged Prehistory*, 186–192, Oxford.
- GASPARI, A., M. ERIČ, B. ODAR 2012, Paleolitska lesena konica iz Ljubljanice (Paleolithic Wooden point from the Ljubljana at Sinja Gorica). – V: Gaspari, Erič (ur.) 2012, 231–238.
- GLEIRSCHER, P. 2007, Frühes Kupfer und früher Kupferbergbau im und um den Ostalpenraum. – V: M. Blečić et al. (ur.), *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan*, Situla 44, 93–110.
- HAREJ, Z. 1981–1982, Kolišče v Partih pri Igu na Ljubljanskem barju – raziskovanja 1978. in 1979. leta (Der Pfahlbau in Parte bei Ig auf dem Moor von Ljubljana – Forschungen in den Jahren 1978 und 1979). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 9–10, 31–99.
- HAREJ, Z. 1987, Kolišče v Partih pri Igu na Ljubljanskem barju. Raziskovanja leta 1981 (Der Pfahlbau in Parti bei Ig auf dem Moor von Ljubljana. Die Forschungen im Jahr 1981). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 15, 141–193.
- HORVAT, A., M. ŽUPANČIČ 1987, Prazgodovinske in rimske žrmlje v zahodni Sloveniji (prvi rezultati petrografske analize) (Macine romane e protostoriche nella Slovenia occidentale (Primi risultati dell'analisi petrografica)). – *Geološki zbornik* 8, 105–110.
- JERAJ, M. 2004, Paleobotanične raziskave na kolišču Hočevarica / Paleobotanical analyses of the Hočevarica pile dwelling. – V: Velušček (ur.) 2004a, 56–64.
- JERAJ, M., A. VELUŠČEK, S. JACOMET 2009, The diet of Eneolithic (Copper Age fourth millenium cal B. C.) pile dwellers and the early formation of the cultural landscape south of the Alps : a case study from Slovenia. – *Vegetation History and Archaeobotany* 18/1, 75–89.
- KASTELIC, J., V. MELIK 1988, Dragotin, Dežman. – V: A. Dermastia (ur.), *Ce-Ed*, Enciklopedija Slovenije 2, 255, Ljubljana.
- KAVUR, B. 2012, Prispevek lesene najdbe iz Ljubljanice pri Sinji Gorici (Palaeolithic wooden object from the Ljubljana at Sinja Gorica and its significance for cultural history). – V: Gaspari, Erič (ur.) 2012, 239–242.
- KOROŠEC, J. 1963, *Prazgodovinsko kolišče pri Blatni Brezovici (Der Pfahlbau bei Blatna Brezovica)*. – Dela 1. razreda SAZU 14/10.
- KOROŠEC, P., J. KOROŠEC 1969, *Najdbe s koliščarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju / Fundgut der Pfahlbausiedlungen bei Ig am Laibacher Moor*. – Arheološki katalogi Slovenije 3.
- MARAN, J. 2004, Die Badener Kultur und ihre Räderfahrzeuge. – *Beiheft der Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland* 40, 265–282.
- MELIK, A. 1927, *Kolonizacija Ljubljanskega barja*. – Ljubljana (Doktorska disertacija, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani).
- MENOTTI, F. (ed.) 2004, *Living on the lake in prehistoric Europe. 150 years of lake-dwelling research*. – London, New York.
- MILIČ, Z. 2004, Analiza sestave dveh sekir iz Ljubljanice pri Hočevarici / Analysis of the composition of two axes from the Ljubljana near Hočevarica. – V: Velušček (ur.) 2004a, 72–74.
- MILIČ, Z., A. VELUŠČEK 2009, Analize površja talilnih posod s Starih gmajn na Ljubljanskem barju / Analyses of surface of crucibles from Stare gmajne at the Ljubljansko barje. – V: Velušček (ur.) 2009a, 245–249.
- MLEKUŽ, D. 1999, Landscape dynamics on the Ljubljana Moor. – *Documenta Praehistorica* 26, 185–192.
- MLEKUŽ, D., M. BUDJA, N. OGRINC 2006, Complex settlement and the landscape dynamic of the Iščica floodplain (Ljubljana Marshes, Slovenia). – *Documenta Praehistorica* 33, 253–271.
- PAJAGIČ-BREGAR, G., A. VELUŠČEK, T. TOLAR, M. STRLIČ, V. BUKOŠEK, J. KOLAR, I. RAVBAR 2009, Raziskave in konserviranje preje z Ljubljanskega barja / Analysis and conservation of the Ljubljansko barje yarn. – V: Velušček (ur.) 2009a, 309–318.
- PARZINGER, H. 1984, Die Stellung der Uferrandsiedlungen bei Ljubljana im äneolithischen und frühbronzezeitlichen Kultursystem der mittleren Donauländer (Mesto kolišč Ljubljanskega barja v eneolitiku in zgodnji bronasti dobi srednjega Podonavja). – *Arheološki vestnik* 35, 13–75.
- PAVLIN, P. 2006, Srednjebronastodobni levoročni jezičastoročajni srpi in meč iz Ljubljanice / Middle Bronze

- Age left-handed tanged sickles and a sword from the Ljubljanica River. – *Arheološki vestnik* 57, 69–83.
- PAVŠIČ, J., J. DIRJEC 2004, Morski skat na Ljubljanskem barju / Sea ray in the Ljubljansko barje. – V: Velušček (ur.) 2004a, 152–154.
- PÉTREQUIN, P., A.-M. PÉTREQUIN, M. BAILLY 2006, Vues du Jura français: Les premières tractions animales au Néolithique en Europe occidentale. – V: P. Pétrequin et al. (eds.), *Premiers chariots, premiers araires*, CRA – Monographies 29, 361–398.
- RAKOVEC, I. 1953, Bizon iz mostiščarske dobe na Ljubljanskem barju (On Bison of the Lacustrine Age from the Ljubljansko barje in Slovenia (NW Yugoslavia)). – *Arheološki vestnik* 3, 256–287.
- RAKOVEC, I. 1958, Bobri iz mostiščarske dobe na Ljubljanskem barju in iz drugih holocenskih najdišč v Sloveniji (The Beavers of the Lacustrine Age from the Ljubljana Moor and from other Holocene find spots in Slovenia). – *Razprave 4. razreda SAZU* 4, 211–267.
- SKABERNE, D., A. MLADENVIČ 2004, Opredelitev materiala ogrličnega obročka s Hočevarice / Determination of necklace ringlets material from Hočevarica. – V: Velušček (ur.) 2004a, 65–68.
- SNOJ, D. 1987, Vrhnika. – *Varstvo spomenikov* 29, 233–234.
- STARE, V. 1960–1961, Blatna Brezovica. – *Varstvo spomenikov* 8, 189–190, t. 1: 1.
- STRITAR, A. 1975, Pedološke raziskave kolišča ob Maharskem prekopu pri Igu – 1973. leta (Pedologische Forschungen vom Pfahlbau am Maharski-Kanal bei Ig im Jahre 1973). – *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 4, 142–144.
- STRITAR, A., F. LOBNIK 1985, Pedološke raziskave kolišča Parte pri Igu (Pedologische Erforschungen des Pfahlbaus Parte bei Ig). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 13, 67–73.
- SUTER, P. J., H. SCHLICHOTHERLE 2009, *Pfahlbauten / Palafittes / Palafitte / Pile dwellings / Kolišča*. – Bern.
- ŠERCELJ, A. 1955a, Še nekaj momentov knovim raziskovanjem na Ljubljanskem barju (Einige Momente betreffend die neuen Ausgrabungen am Moor von Ljubljana). – *Arheološki vestnik* 6/1, 141–145.
- ŠERCELJ, A. 1955b, Palinološki profil kolišča pri Kamniku pod Krimom (Un profil palinologique dans le village lacustre près de Kamnik sous le Krim). – *Arheološki vestnik* 6/2, 269–270.
- ŠERCELJ, A. 1966, Pelodne analize pleistocenskih in holocenskih sedimentov Ljubljanskega barja (Pollenanalytische Untersuchungen der Pleistozänen und Holozänen Ablagerungen von Ljubljansko barje). – *Razprave 4. razreda SAZU* 9, 431–472.
- ŠERCELJ, A. 1974, Nitka za ogrlico s kolišča ob Maharskem prekopu pri Igu – raziskovanje leta 1972 (Der Halsbandfaden vom Pfahlbau am Maharski-Kanal bei Ig, Grabung 1972). – *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji* 3, 71.
- ŠERCELJ, A. 1976, Palinološke in ksilotomske analize rastlinskih ostankov s kolišča v Notranjih Goricah (Die Palynologischen und Xylotomischen Analysen der Pflanzenreste von Pfahlbau Notranje Gorice – Untersuchungen im Jahre 1974). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 5, 119–121.
- ŠERCELJ, A. 1981–1982, Pomen botaničnih raziskav na koliščih Ljubljanskega barja (Die Bedeutung der botanischen Untersuchungen in der Pfahlbauten auf dem Moor von Ljubljana). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 9–10, 101–106.
- ŠERCELJ, A., M. CULIBERG 1980, Paleobotanične raziskave kolišča na Partih (Paläobotanische Untersuchungen des Pfahlbaus auf Parti – Ausgrabungen 1978). – *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 8, 83–88.
- ŠIFRER, M. 1983, Nova dognanja o geomorfološkem razvoju Ljubljanskega barja (New Findings on the Geomorphological Development on the Ljubljansko barje). – *Geografski zbornik* 23, 7–52.
- ŠINKOVEC, I. 2012, Kolišče na Špici v Ljubljani (Pile-dwelling site at Špica in Ljubljana). – V: Gaspari, Erič (ur.) 2012, 251–258.
- ŠMIT, Ž. 2004, Preiskava eneolitских metalurških sledov s Hočevarice z metodo PIXE / Investigation of copper metallurgy at Hočevarica using the PIXE method. – V: Velušček (ur.) 2004a, 69–71.
- ŠMIT, Ž., M. NEČEMER 1998, Sledovi metalurške dejavnosti na keramičnih fragmentih (Traces of metallurgic activity on clay fragments). – *Arheološki vestnik* 49, 55–61.
- TOLAR, T., K. ČUFAR, A. VELUŠČEK 2008, Leseno toporišče kladivaste sekire s kolišča Stare gmajne na Ljubljanskem barju / The wooden handle of a stone hammer-axe from the Eneolithic pile-dwelling settlement Stare gmajne. – *Arheološki vestnik* 59, 49–56.
- TOLAR, T., S. JACOMET, A. VELUŠČEK, K. ČUFAR 2010, Recovery techniques for waterlogged archaeological sediments – a comparison of different treatment methods for samples from Neolithic lake shore settlements. – *Vegetation History and Archaeobotany* 19/1, 53–67.
- TOLAR, T., S. JACOMET, A. VELUŠČEK, K. ČUFAR 2011, Plant economy at a late Neolithic lake dwelling site in Slovenia at the time of the Alpine Iceman. – *Vegetation History and Archaeobotany* 20/3, 207–222.
- TOLAR, T., J. JAKŠE, Z. KOROŠEC-KORUZA 2008, The oldest macroremains of Vitis from Slovenia. – *Vegetation History and Archaeobotany* 17/1, 93–102.
- TOLAR, T., Z. KOROŠEC-KORUZA, A. VELUŠČEK 2007, *Vitis vinifera* ssp. L. from archaeological sites in Slovenia: wild or cultivated? – *Histria Antiqua* 15, 261–266.
- TOLAR, T., A. VELUŠČEK 2009, Discovery of flax (*Linum usitatissimum*) at Ljubljansko barje, Slovenia. – *Histria antiqua* 18/1, 187–194.
- TOLAR, T., M. ZUPANČIČ 2009, Novoodkrita lesena najdba s Starih gmajn pri Verdu / Newly discovered wooden finds from Stare gmajne at the Ljubljansko barje. – V: Velušček (ur.) 2009a, 235–243.
- TOMAŽ, A., A. VELUŠČEK 2005, Resnikov prekop na Ljubljanskem barju 1962 in 2002 (Resnikov prekop in the Ljubljansko barje 1962 and 2002). – V: M. Guštin (ur.), *Prvi poljedelci – savska skupina lengyelske kulture (First Farmers – The Sava Group of the Lengyel Culture)*, Annales Mediterranea, 87–99, Koper.
- TOŠKAN, B. 2005, Živalski ostanki iz bronastodobnih naselbin pri Iški Loki in Žlebiču (Animal remains from the Bronze Age settlements Iška Loka and Žlebič). – *Arheološki vestnik* 56, 91–97.

- TOŠKAN, B. 2010, Živalski ostanki kot surovina za izdelavo artefaktov. Primer koliščarskih naselbin z Ljubljanskega barja (Animal remains as raw material for making artefacts. Case study. Copper Age pile-dwellings of the Ljubljana Marsh (Ljubljansko barje)). – *Argo* 53/1, 90–97.
- TRAMPUŽ-OREL, N., D. HEATH 2008, Copper finds from the Ljubljansko barje (Ljubljana Moor) – a contribution to the study of prehistoric metallurgy / Bakrene najdbe z Ljubljanskega barja – prispevek k študijam prazgodovinske metalurgije. – *Arheološki vestnik* 59, 17–29.
- TURK, J. 2009, Petrološka sestava in izvor kamnitih najdb z najdišč Stare gmajne in Blatna Brezovica / Petrologic composition and origin of stone finds from the sites Stare gmajne and Blatna Brezovica. – V: Velušček (ur.) 2009a, 281–286.
- TURK, J., A. HORVAT 2009a, Sedimentološka metoda ugotavljanja paleoekoloških razmer na Ljubljanskem barju, primer Starih gmajn / Sedimentological method for determination of palaeoenvironmental conditions at the Ljubljansko barje. Case study: Stare gmajne. – V: Velušček (ur.) 2009a, 35–48.
- TURK, J., A. HORVAT 2009b, Sedimentološka analiza profila z najdišča Blatna Brezovica / Sedimentological analysis of the profile from the site Blatna Brezovica. – V: Velušček (ur.) 2009a, 123–131.
- TURK, J., A. VELUŠČEK 2013, Multidisciplinary investigations of the pile-dwellings at Ljubljansko barje (Slovenia). – *Quaternary International* 294, 183–189.
- TURK, M., M. CULIBERG 2007, Plano paleolitsko najdišče na ledini V Griču, Suhi Dol pri Planini nad Horjulom (The open-air Palaeolithic site V Griču (Suhi Dol near Planina nad Horjulom)). – *Arheološki vestnik* 58, 29–38.
- TURK, P. 2007, Bronasti polnoročajni meč iz Jabelj v osrednji Sloveniji / A Bronze Solid-Hilted Sword from Jabelje in Central Slovenia. – V: M. Blečić et al. (ur.), *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan*, Situla 44, 209–229.
- TURK, P., J. ISTENIČ, T. KNIFIC, T. NABERGOJ (ur.) 2009, *Ljubljana – kulturna dediščina reke*. – Ljubljana.
- TURK, P., V. SVETLIČIČ 2005, Neolitska naselbina v Dragomlju (The Neolithic settlement in Dragomelj). – V: M. Guštin (ur.), *Prvi poljedelci – savska skupina lengyelske kulture (First Farmers – The Sava Group of the Lengyel Culture)*, *Annales Mediterranea*, 65–79, Koper.
- VELUŠČEK, A. 1997, *Metodologija naselbinskih raziskovanj na barjanskih tleh*. – Ljubljana (Magistrska naloga, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani).
- VELUŠČEK, A. 2001, *Srednja bakrena doba v osrednji Sloveniji*. – Ljubljana (Doktorska disertacija, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani).
- VELUŠČEK, A. 2002a, Ostanki eneolitskega voza z Ljubljanskega barja (The remains of an Eneolithic cart from the Ljubljana Marshes). – *Arheološki vestnik* 53, 51–57.
- VELUŠČEK, A. 2002b, Ein Rad mit Achse aus dem Laibacher Moor. – V: J. Köninger et al. (ur.), *Schleife, Schlitten, Rad und Wagen. Zur Frage früher Transportmittel nördlich der Alpen*, *Hemmenhofener Skripte* 3, 38–42.
- VELUŠČEK, A. (ur.) 2004a, *Hočevarica – eneolitsko kolišče na Ljubljanskem barju / Hočevarica – an eneolithic pile-dwelling in the Ljubljansko barje*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 8.
- VELUŠČEK, A. 2004b, Terenske raziskave, stratigrafija in najdbe / Field research, stratigraphy and the material finds. – V: Velušček (ur.) 2004a, 33–55.
- VELUŠČEK, A. 2004c, Hočevarica: keramične najdbe / Hočevarica: pottery. – V: Velušček (ur.) 2004a, 169–212.
- VELUŠČEK, A. 2004č, Hočevarica in začetki uporabe bakra v Sloveniji / Hočevarica and the onset of copper use in Slovenia. – V: Velušček (ur.) 2004a, 297–306.
- VELUŠČEK, A. 2005a, Ljubljansko barje v koliščarski dobi. – V: I. Slavec Gradišnik, H. Ložar-Podlogar (ur.), *Pretrgane korenine*, *Opera Ethnologica Slovenica*, 191–216.
- VELUŠČEK, A. 2005b, Iška Loka – bronastodobno naselje na obrobju Ljubljanskega barja (Iška Loka – a Bronze Age settlement on the edge of the Ljubljansko barje). – *Arheološki vestnik* 56, 73–89.
- VELUŠČEK, A. 2005–2007, Poselitev Ljubljanskega barja v prazgodovini. – *Glasnik Slovenske matice* 29–31/13, 60–77.
- VELUŠČEK, A. (ur.) 2006a, *Resnikov prekop, najstarejša koliščarska naselbina na Ljubljanskem barju / Resnikov prekop, the oldest Pile-Dwelling Settlement in the Ljubljansko barje*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 10.
- VELUŠČEK, A. 2006b, Resnikov prekop – sondiranje, arheološke najdbe, kulturna opredelitev in časovna uvrstitvev / Resnikov prekop – Sample Trenching, Archaeological Finds, Cultural and Chronological Classification. – V: Velušček (ur.) 2006a, 19–85.
- VELUŠČEK, A. 2007, Prispevek k diskusiji o procesu neolitizacije (A contribution to discussion of the process of Neolithization). – *Arheološki vestnik* 58, 425–434.
- VELUŠČEK, A. 2008, Doneski k raziskovanju metalurške dejavnosti na Ljubljanskem barju / Contribution to research on metalworking in Ljubljansko barje. – *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 25, 33–46.
- VELUŠČEK, A. (ur.) 2009a, *Koliščarska naselbina Stare gmajne in njen čas. Ljubljansko barje v 2. polovici 4. tisočletja pr. Kr. / Stare gmajne Pile-Dwelling Settlement and its era. The Ljubljansko barje in the 2nd half of the 4th millennium BC*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 16.
- VELUŠČEK, A. 2009b, Koliščarska naselbina Stare gmajne in njen čas / Stare gmajne pile-dwelling settlement and its era. – V: Velušček (ur.) 2009a, 11–34.
- VELUŠČEK, A. 2009c, Koliščarska naselbina Stare gmajne pri Verdu / Stare gmajne pile-dwelling settlement near Verd. – V: Velušček (ur.) 2009a, 49–121.
- VELUŠČEK, A. 2009č, Ljubljansko barje problemi razlage virov / The Ljubljansko barje, problems of interpretation. – *Arheološki vestnik* 60, 297–315.
- VELUŠČEK, A. 2011a, Spaha nad Brezovico pri Predgradu skozi čas – prazgodovinska poselitvena točka in njen pomen. – V: A. Velušček (ur.), *Spaha / Spaha*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 22, 29–32.
- VELUŠČEK, A. 2011b, Spaha in kronologija osrednje- in južnoslovenskega neolitika ter zgodnejšega eneolitika / Spaha and chronology of central and south Slovenian Neolithic and Early Eneolithic. – V: A. Velušček (ur.), *Spaha / Spaha*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 22, 201–243.
- VELUŠČEK, A., K. ČUFAR 2003, Založnica pri Kamniku pod Krimom na Ljubljanskem barju – naselbina kulture Somogyvár-Vinkovci / Založnica near Kamnik pod Krimom on the Ljubljansko barje (Ljubljana Moor) – a

- settlement of the Somogyvár-Vinkovci Culture. – *Arheološki vestnik* 54, 123–158.
- VELUŠČEK, A., K. ČUFAR 2008, Novoopredeljeni najdišči keramike z brazdastim vrezom na Ljubljanskem barju / Newley determined sites with pottery with furrowed incisions from the Ljubljansko barje. – *Arheološki vestnik* 59, 31–48.
- VELUŠČEK, A., T. GREIF 1998, Talilnik in livarski kalup z Maharskega prekopa na Ljubljanskem barju (Crucible and casting mould from Maharski prekop on the Ljubljana moor). – *Arheološki vestnik* 49, 31–53.
- VELUŠČEK, A., K. ČUFAR, T. LEVANIČ 2000, Parte-Iščica, arheološke in dendrokronološke raziskave / Parte-Iščica, archaeological and dendrochronological investigations. – *Arheološki vestnik* 51, 83–107.
- VELUŠČEK, A., K. ČUFAR, M. ZUPANČIČ 2009, Prazgodovinsko leseno kolo z osjo s kolišča Stare gmajne na Ljubljanskem barju / Prehistoric wooden wheel with an axle from the pile-dwelling Stare gmajne at the Ljubljansko barje. – V: Velušček (ur.) 2009a, 197–222.
- VELUŠČEK, A., B. TOŠKAN, K. ČUFAR 2011, Zaton kolišč na Ljubljanskem barju / The decline of pile-dwellings at Ljubljansko barje. – *Arheološki vestnik* 62, 51–82.
- VELUŠČEK, A., K. ČUFAR, M. CULIBERG, B. TOŠKAN, J. DIRJEC, V. MALEZ, F. JANŽEKovič, M. GOVEDIČ 2004, Črešnja pri Bistri, novoodkrito kolišče na Ljubljanskem barju (Črešnja pri Bistri, a newly discovered pile-dwelling settlement in the Ljubljansko barje). – *Arheološki vestnik* 55, 39–54.
- VERBIČ, T. 2006, Geološki in pedološki pregled sedimentov iz jedrnikov / Geological and pedological analysis of sediments from core samples. – V: Gaspari (ur.) 2006a, 33–37.
- VERBIČ, T. 2011, The sedimentary environment in the Ljubljansko barje basin during the pile-dwelling period / Sedimentacijsko okolje na Ljubljanskem barju v času kolišč. – *Arheološki vestnik* 62, 83–109.
- VUGA, D. 1979, Borovnica. – *Varstvo spomenikov* 22, 258.
- VUGA, D. 1982, *Ljubljansko barje v arheoloških obdobjih*. – Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 118.

PILE-DWELLINGS AT LJUBLJANSKO BARJE

Translation

RESEARCH HISTORY

According to the international classification archaeology is a humanistic science, yet is without a doubt also one of the scientific disciplines which draw a large number of their data from natural science research. The latter is especially true for the so-called wetland archaeology which deals with the remains of human activity in moors, marshes, and also in the water – in creeks, rivers, lakes, and seas. Natural science research has accompanied wetland archaeology ever since its beginning in the 50s of the 19th century when archaeological sites at the Swiss lakes were interpreted as remains of prehistoric pile-dwellings. This is a symbiosis which lasts until the present day.¹

The situation at the Ljubljansko barje is similar since the first pile-dwelling here was discovered in 1875. The remains were found in the moor floor along Ižanska cesta near Studenec (present-day Ig). After the short preparation period extensive excavations took place which were organised and led by Karl Deschmann, the principle and curator of the Deželni muzej (Provincial museum) in Ljubljana. By profession he was a lawyer, nevertheless, he was well versed in botany, zoology, mineralogy, geology, and he was also interested in

archaeology.² His extensive and diverse knowledge is reflected also by excavation reports, where first wood, seed, and fruit identifications, animal and human bones, stone tools, and data or assumptions about the past environment can be found.³

In the starting period of the research specialist work was also not absent and dealt with specific fields of research, such as for example Wilckens' study on domesticated cattle (1877),⁴ and Ulmanský's study on bone remains of wild and domestic pigs, published in 1913.⁵ Within this section Kramer's *Das Laibacher Moor das größte und interessanteste Moor Österreichs in naturwissenschaftlicher, kulturtechnischer und landwirtschaftlicher Beziehung* (1905), and Melik's *Ljubljansko mostiščarsko jezero in dediščina po njem* (1946) need to be mentioned. Both volumes have had, the first one directly, while the second one indirectly, a noticeable influence on the interpretations of local authors, who have dealt with the pile-dwellings of the Ljubljansko barje after World War II.

In a book dedicated to the memory of a great Slovenian archaeologist-prehistorian Rajko Ložar it was

² Kastelic, Melik 1988, 255.

³ E.g. Deschmann 1875; 1876; 1878.

⁴ According to Drobne 1973, 217.

⁵ According to Drobne 1973, 217.

¹ Menotti 2004.

written that he was the beginner or initiator of modern archaeological research at the Ljubljansko barje,⁶ still, the credit for the incorporation of natural science into the research of pile-dwellings in the period around the middle of the 20th century needs to be given to Josip Korošec. Korošec as a professor of prehistory at the University of Ljubljana started his research of pile-dwellings in 1953. The first one was the pile-dwelling at Blatna Brezovica.⁷ Korošec invited for cooperation also the archaeo- and paleobotanist Alojz Šercelj, while bone remains were under supervision of the palaeontologist Ivan Rakovec, whose work was continued by Katica Drobne.⁸

The guidelines set by Korošec were followed also by his student, Tatjana Bregant. After the trenching in the surroundings of Ig⁹ and Bevke,¹⁰ she researched the pile-dwelling Maharski prekop near Ig between 1970 and 1977.¹¹ Over 1,200 m² of researched area represents the biggest research after Deschmann. The results are mostly published thus they will not be repeated here. It seems important to highlight a very productive cooperation with pedologists and other natural science experts, which Bregant managed to start and continued also in the research at the pile-dwellings Notranje Gorice and Parte, which were led by Zorko Harej.¹²

An important milestone in the pile-dwellings research is represented by in Europe comparable chronology scheme of pile-dwellers settlement of the Ljubljansko barje, which was introduced by the German prehistorian Hermann Parzinger in the first half of the 1980s.¹³ On the basis of the typological analysis of finds he defined seven cultural horizons of pile-dwellings and thus imbedded the area of central Slovenia into the wider European framework.

Similar conclusions were drawn also by Mihael Budja,¹⁴ who took over the initiative of pile-dwelling research at the Ljubljansko barje after Bregant retired and Harej died prematurely. Just like Bregant he also belongs to the Department of archaeology of the Faculty of Arts of the University of Ljubljana. At first he mostly dealt with theory.¹⁵ He introduced into the pile-dwellings research a very problematic thesis about its geomorphological development, which relies on the findings

of the geographer and geomorphologist Milan Šifrer.¹⁶ Budja advocates the thesis which denies the existence of a lake in the initial part of the Holocene. According to him the lake appeared at the area of the Ljubljansko barje only after the end of the pile-dwellers' period, among other factors also due to the Ljubljanica filling up with the ruins of the Roman Emona.¹⁷ Polžarica, as the locals call lake marl, would thus be of fluvial origin.

According to Budja's opinion, settlements along rivers and creeks appeared besides pile-dwellings at the Copper Age Ljubljansko barje. Dry land in the immediate vicinity of these settlements enabled agricultural production, where pile-dwellers, in his opinion "common people from the dry land", cultivated barley and wheat. With the help of air recordings, the use of GISes and later on also of LIDAR technology, radiocarbon dating of bones found during the excavations in the 1970s, radiocarbon dating of samples from boreholes – in the area northeast of Ig, which covers over 70,000 m², nine boreholes were made, from which one radiocarbon date respectively was acquired only from five –, the team under his leadership supposedly untangled the settlement dynamics of prehistoric settlement. According to the interpretation from 2006, individual settlements lived even for a thousand years and more.¹⁸

Simultaneously to the publications of Budja and his colleagues also research led by the Institute of Archaeology at ZRC SAZU was systematically carried out, whereas our view on the afore-mentioned interpretations were presented in *Arheološki vestnik* 60 (2009),¹⁹ and at the same time answered the article by Budja and Dimitrij Mlekuž in *Arheološki vestnik* 59 (2008).²⁰ Thus Budja's approach enlivened the discussion about pile-dwellings and the development of the Ljubljansko barje.²¹

The systematic research of the Ljubljansko barje by the Institute of Archaeology at ZRC SAZU was started at the end of 1994 with a great support of Janez Dular, who was at that time the head of the Institute. Our main goals were first to precisely locate the already known pile-dwelling settlements and search for new ones,²² and immediately after that to introduce dendrochronology for the best possible dating of pile-dwelling settlements and the development or use of modern wetland excavation methodology with the goal to improve the knowledge about pile-dwellers settlement of the Ljubljansko barje and make our research comparable to those abroad. After almost two decades we can proudly state that our primary goals were achieved or

⁶ Velušček 2005a, 191–216.

⁷ See Korošec 1963.

⁸ Rakovec 1953; 1958; Šercelj 1955a; 1955b; 1966; Drobne 1973.

⁹ Bregant 1964–1965, 179–209.

¹⁰ Bregant 1969, 149–254.

¹¹ Bregant 1974a, 7–35; 1974b, 39–68; 1975, 7–114; 1996, 18–45.

¹² See e.g. Drobne 1973, 217–224; Šercelj 1974, 71; 1976, 119–12; 1981–1982, 101–106; Šercelj, Culiberg 1980, 83–88; Stritar 1975, 142–144; Stritar, Lobnik 1985, 67–73.

¹³ Parzinger 1984.

¹⁴ Budja 1983.

¹⁵ Budja 1994, 163–181.

¹⁶ See Šifrer 1983, 7–52.

¹⁷ Šifrer 1983, 46.

¹⁸ Mlekuž, Budja, Ogrinc 2006; see also Mlekuž 1999; Budja, Mlekuž 2008a; 2008b; 2010.

¹⁹ Velušček 2009č, 297–315.

²⁰ Budja, Mlekuž 2008a, 359–370.

²¹ See also Andrič 2009, 317–331; Verbič 2011, 83–109.

²² Velušček 1997.

even exceeded, which is evident from many publications in expert magazines at home and abroad (*Tab. 1*). From 2004 to 2009 our group published three scientific monographs,²³ which all deal with pile-dwellings at the Ljubljansko barje. In 2005, upon the 130th anniversary of pile-dwellings discovery, we prepared an exhibition with the title *Dediščina Ostrorogega Jelena (The Heritage of Ostrorogi Jelen i.e. pile-dwellers)*, which was hosted in 4 municipalities of the Ljubljansko barje and also at the Dolenjska Museum in Novo mesto. It was visited by almost 5,000 people. A series of four lectures entitled *Barje, ali te poznam? (Ljubljansko barje, do I know you?)*, which have been organised every year since the winter of 2003/2004 at Ig by the Society Fran Govekar Ig together with the Institute of Archaeology of ZRC SAZU, greatly contribute to the promotion of our work and educate people about the cultural treasures of the Ljubljansko barje. Also important is the so-called *Koliščarski dan (Pile-dwelling Day)* – an event for young and old which popularises pile-dwellers and pile-dwelling culture annually from 2008 on.

Yet by no means the Department of Archaeology of the Faculty of Arts and the Institute of Archaeology of ZRC SAZU are the only ones archaeologically researching at the Ljubljansko barje. In recent years Andrej Gaspari, within the Group for Underwater Archaeology (GUA), has been dealing mostly with the archaeology of the Ljubljanica and other watercourses.²⁴ One of the peaks of his work was the exhibition about the Ljubljanica prepared by the National museum of Slovenia in 2008.²⁵ The work of the Centre for Preventive Archaeology and the City Museum of Ljubljana²⁶ should also be mentioned since both institutions have recently led rescue excavations at the Ljubljansko barje.

THE NEWEST RESULTS FROM THE PILE-DWELLINGS RESEARCH AT THE LJUBLJANSKO BARJE

CHRONOLOGY

The research group from the Institute of Archaeology of ZRC SAZU, in cooperation with our colleagues from the Department of Wood Science and Technology of the Biotechnical Faculty of the University of Ljubljana, assembled the most accurate up to date chronology of pile-dwelling settlements at the Ljubljansko barje with the help of dendrochronology.²⁷ The chronology is based on the dated wood (primarily those piles, on

which dwellings were built) from 14 pile-dwelling settlements (*Tab. 2*). For all pile-dwelling settlements first floating chronologies were constructed with analyses of the tree-ring width. Prudently selected tree-rings, from certain sections on chronologies, were then sent for radiocarbon dating to the Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Institut für Umweltphysik, to Dr Bernd Kromer. For certain periods, with the wiggle-matching method we reached the wood date with preciseness of 2-sigma ± 10 years.²⁸ The current chronology of pile-dwelling settlements from the Ljubljansko barje (state November 2012), with rounded data of the youngest tree-rings corresponding to the felling of the youngest tree for wood in the dated constructions of an individual settlement, is given in *Table 2*.

The following findings, which currently place the period of pile-dwellings at the Ljubljansko barje into the over three thousand year long framework, from approx. 4600 to 1500/1300 BC,²⁹ need to be pointed out. In this time occupation of the basin was not continuous, periods of settlement were followed by settlement hiatuses. The longest among them lasted for approximately one thousand years – between approx. 4600 and 3650 BC. The reasons why the Ljubljansko barje was not permanently settled have not yet been completely explained, it was probably the intertwinement of economic and climatic factors.³⁰ The explanation that hiatuses are merely apparent and are the consequence of the state of research seems according to the current state of research the least probable.

Some pile-dwelling settlements lived over 80 years,³¹ nevertheless, those pile-dwelling settlements prevail which were populated for a much shorter period of time, e.g. approx. 60 years,³² or just two decades or even less.³³ It was determined that several pile-dwelling settlements at various parts of the Ljubljansko barje were populated simultaneously.³⁴ In some cases the same spots were settled more than once.³⁵

Dendrochronological findings are mutually complementary with findings about the material culture. On the basis of pottery several cultural horizons or settlement periods can be delimited (*Fig. 1*), such as:

1. the Sava group of the Lengyel culture,
2. the culture of Furchenstich pottery,
3. the cultural group Stare gmajne,

²⁸ Čufar et al. 2010.

²⁹ See also footnote 59 hereon.

³⁰ Čufar et al. 2010.

³¹ Založnica.

³² Stare gmajne (younger pile-dwelling settlement).

³³ E.g. Resnikov prekop, Maharski prekop, Stare gmajne (older pile-dwelling settlement).

³⁴ E.g. Hočevarica and Strojjanova voda; Stare gmajne (younger pile-dwelling settlement) and Veliki Otavnik Ib; Parte, Črni graben, and Založnica.

³⁵ E.g. Hočevarica, Stare gmajne, and Parte-Iščica.

²³ Velušček 2004a; 2006a; 2009a.

²⁴ See Gaspari, Erič 2012.

²⁵ Turk et al. 2009.

²⁶ Šinkovec 2012, 251–258.

²⁷ See e.g. Velušček, Čufar 2003, 123–158; Čufar, Velušček 2004, 263–273; Čufar et al. 2010; Čufar, Velušček 2012.

4. the horizon of early and middle of the 3rd millennium BC (Vučedol culture, culture Somogyvár-Vinkovci),³⁶

5. the Litzen pottery,

6. the horizon of pile-dwellings of the middle and the beginning of the Late Bronze Age.

In those settlements where existence simultaneity has been proven dendrochronologically, this is also confirmed by the finds which are almost identical. A representative example are pottery finds from pile-dwelling settlements Parte and Založnica (*Fig. 3*).

HOUSES AND VILLAGES

The research conducted by the Institute of Archaeology of ZRC SAZU has in the last two decades brought about significant changes in the interpretation of a pile-dwelling house and ground-plan or shape of a pile-dwelling. If in 1996 we were still discussing big pile-dwelling platforms on which houses were built,³⁷ today we can be certain that at the Ljubljansko barje pile-dwellers built smaller rectangular houses with elevated floors. This was first discovered with the reconstruction of dwellings ground plans on the basis of dated piles from the Iščica riverbed (*Fig. 4: a*).³⁸ This finding was later used also with the reinterpretation of the plan with piles at the pile-dwelling settlement Maharski prekop (*Fig. 4: b*).³⁹

Research indicates that pile-dwelling villages were relatively small in size. At the researched part of the pile-dwelling settlement of Maharski prekop, which very probably represents over one half of the entire settlement, for example, around 10, probably contemporary houses were defined. Due to numerous piles we can assume that lively flooding and building of new houses was going on (see *Fig. 4: b*).⁴⁰

ENVIRONMENTAL RESEARCH

Environmental research is carried out parallel to archaeological research. At the Institute of Archaeology we have palinological, archaeobotanical, and archaeozoological laboratories. In our research we include

³⁶ In this article we do not discuss the finds of the Ljubljana culture from the Ljubljansko barje and its chronology since at the moment a different interpretation from the already presented one in the *Arheološki vestnik* 54 cannot be given (see Velušček, Čufar 2003). The fact remains that at the Ljubljansko barje the pottery of the Ljubljana culture appears at several sites from Založnica, Deschmann's pile-dwellings to Špica.

³⁷ Bregant 1996, 30.

³⁸ Velušček, Čufar, Levanič 2000, 83–107.

³⁹ Velušček 2001, 75–77, sl. 23; 2005a, 202.

⁴⁰ See Velušček, Čufar, Levanič 2000.

researchers from other institutions, for example the Karst Research Institute of ZRC SAZU from Postojna, Universities of Ljubljana, Maribor, and Trieste, Academy of science in Heidelberg, National Museum of Slovenia, Centre for Cartography of Fauna and Flora, and Geological Survey of Slovenia.

With the research of the Ljubljansko barje we were interested in the complete insight into the happenings at the pile-dwellings, both artefacts and the environment. Let us first discuss the so-called "pile-dwelling" lake. Despite the fact that a lively discussion has revolved around this issue in the expert archaeological scientific writing,⁴¹ today we can state with certainty that research confirms the existence of a lake in the time of pile-dwellers. This area obviously became a lake at the end of Pleistocene and remained covered with water until the 2nd millennium BC.⁴² Details about the lake shrinking dynamics have yet not been determined. The most data about this issue can be derived from archaeological data which show that the settlement of the wetland part of the Ljubljansko barje was closely connected to its existence or disappearance.⁴³

There are practically no data about the Palaeolithic and Palaeolithic sites. Only two finds are known from the past: the supposedly middle-⁴⁴ or Upper⁴⁵ Palaeolithic stone scraper and at the end broken off left prong of an antler of a reindeer with cuts/incisions,⁴⁶ and one site of a presumably Upper Palaeolithic, but certainly of pre-Neolithic age.⁴⁷ Two open-air sites were discovered recently, one at the northern margin of the Ljubljansko barje,⁴⁸ and the other near Suhi Dol above Horjul.⁴⁹ At the west of the Ljubljansko barje, in the Ljubljana near Sinja Gorica, the so-called wooden point made of yew wood was found.⁵⁰ Its age is on the basis of radiocarbon analyses estimated at approx. 40,000 years. Despite the high publicity the question of this object truly being an artefact remains open. Namely, any research made until today has not yielded reliable arguments which would speak in favour of such thesis.

⁴¹ See e.g. Budja 1994, 163–181; Velušček 2007, 425–434; 2009č, 297–315; Budja, Mlekuž 2008a, 359–370; Andrič 2009, 317–331.

⁴² Velušček 2005b, 73–89; Velušček, Toškan, Čufar 2011, 51–82; Verbič 2006, 33–37; 2011; Andrič et al. 2008, 150–165.

⁴³ See e.g. Velušček, Čufar 2008, 31–48; Turk, Velušček 2012.

⁴⁴ See Snoj 1987, 233–234, sl. 2; Bregant 1996, 18.

⁴⁵ Mitja Brodar conditionally places the stone scraper from Hrušica to the Upper Palaeolithic, but due to, in his opinion, questionable cultural belonging of the find does not assign this site among Palaeolithic stations (Brodar 2009, 136–137).

⁴⁶ E.g. Brodar 2009, 511–512 and works cited there.

⁴⁷ Culiberg, Turk, Vuga 1984, 191.

⁴⁸ Turk, Svetličič 2005, 56–59.

⁴⁹ Turk, Culiberg 2007, 29–38.

⁵⁰ Gaspari, Erič, Odar 2011, 186–192; 2012, 231–238; Kavr 2012, 239–242.

In any case, these data indicate that the Palaeolithic man most probably also walked the Ljubljansko barje and that remains of his material culture could be expected under the several metres thick Late Pleistocene and Holocene sediments.

The Mesolithic period is somewhat different. A greater number of sites is known from this period.⁵¹ All of them are located either at the foot of solitary hills (the islands in the former lake) or at the more or less dry land margin of the Ljubljansko barje. Such distribution of sites confirms the thesis that they represent those spots by the lake where the Mesolithic man worked and possibly occasionally also lived.⁵²

The most data are known for the pile-dwelling period. Despite the fact that events at the Ljubljansko barje also in this period cannot be generalised, it is still interesting that at those spots where several certainly dated pile-dwelling settlements can be found, settlement areas follow each other from older towards younger in the direction of the centre of the Ljubljansko barje, as if the settlements followed the withdrawing lake.⁵³

In the choice of settlement points the predecessors of current watercourses played an important role: the Ljubljana, the Iščica etc. It seems that men most frequently settled the lake shores not far from permanent springs or mouths of rivers and creeks into the lake⁵⁴ and not far from outflows from the lake.⁵⁵ The other reason for such choice was probably the vicinity of areas, appropriate for farming. Namely, analyses show that the terrain, where pile-dwellings were built, was usually too wet for farming.⁵⁶

In the second half of the 2nd millennium BC the period of pile-dwellings at the Ljubljansko barje nears its end. One of the youngest pile-dwelling settlements, Blato, was discovered north of Breg pri Borovnici, opposite of Kamin, and probably belongs to the Middle Bronze Age or the beginning of the Late Bronze Age,⁵⁷ the same period as the longer known pile-dwelling settlement of Šivčev prekop.⁵⁸ The position of these two pile-dwelling settlements could indicate one of the last stages of the lake. In view of the high number of archaeological finds from this area of the Ljubljansko barje, especially from the Ljubljana, the picture still seems fairly unclear and could point to the fact that the last phase of the settlement of the wet central part of the Ljubljansko barje could be set into a somewhat

later time, possibly even to the beginning of the 1st millennium BC.⁵⁹ The explanation, according to which, for example, at one part of the Ljubljana, Pri Ahčanu, a ritual in the form of “underwater burial” was carried out,⁶⁰ is in our opinion too forced. Yet certainly this is an area well worth of further research, as it has already been pointed out.⁶¹

Soon after the pile-dwelling settlements of Blato and Šivčev prekop have been abandoned or possibly at the same time⁶² settlements on the dry land margin appear and these completely prevail later on. The first one discovered among them was Iška Loka,⁶³ then followed Kamna Gorica,⁶⁴ Zalog pri Verdu⁶⁵ etc. This drastic change in settlement is explained by a change in the environment. The plain that was once dominated by the lake was now overgrown by moor and marshes, which were uninteresting for settlement. A new colonisation of wet, towards the centre oriented areas of the Ljubljansko barje appears only in the 19th century AD.⁶⁶

Environmental research is not focused solely on the existence of the lake and its connection to the settlement of pile-dwellers, but can, on the basis of archaeo-, paleobotanical, dendrochronological, and archaeozoological research speak also about the environment surrounding the Ljubljansko barje⁶⁷ and about human influence on it.⁶⁸ This is an issue which is still relatively poorly known and should also deserve more research time in the future.

⁵⁹ In this respect a two-handle cup (inv. no. NM, P 11696), which could be a trace of one of the latest prehistoric settlements at the wet part of the Ljubljansko barje (see Stare 1960–1961, 189–190, Pl. 1: 1; Vuga 1979, 258; Velušček 1997, 219–220; cf. Gaspari 2012, Fig. 9; Pls. 9–11; 15–16; 18; 20), found at Na Blatu site in 1960 seems important. Be as it may, the certain dating of the vessel, which is in the master’s degree dissertation assigned to the Eneolithic (Velušček 1997, 219), with subsequent note in pencil stating “very probably Urnfield culture”, and the interpretation of its significance still remain open.

⁶⁰ See Erjavec, Gaspari 2012, 276 and works cited there.

⁶¹ Velušček, Toškan, Čufar 2011, 65; cf. Erjavec, Gaspari 2012, 276.

⁶² The discovery of what is supposedly a pile dwelling of Mali Otavnik from the period of the Litzen pottery (Gaspari 2008) places the appearance of parallel “dryland” settlements into a somewhat earlier time, into the 1st half of the 2nd millennium BC. Namely, the interpretation in favour of a pile-dwelling, which not long ago seemed completely logical (see Velušček 2008, 35), is now contradicted by the radiocarbon date of the wooden pile into the Iron Age and, above all, the marginal position of the settlement according to its age.

⁶³ Velušček 2005b, 73–89.

⁶⁴ Turk, Svetličič 2005.

⁶⁵ Gaspari 2006b, 205–221.

⁶⁶ Melik 1927.

⁶⁷ E.g. Toškan 2005, 91–97.

⁶⁸ E.g. Andrič et al. 2008.

⁵¹ E.g. Frelj 1986, 21–57; 1987, 109–125; Gaspari 2006a.

⁵² E.g. Velušček 2005–2007, 62.

⁵³ Velušček, Čufar 2008, 31–48; Velušček 2009b, 14–15; Turk, Velušček 2012.

⁵⁴ E.g. pile-dwelling settlements around Ig, between Blatna Brezovica and Bistra, and Črešnja pri Bistri.

⁵⁵ Pile-dwelling Špica.

⁵⁶ See e.g. Turk, Horvat 2009a, 35–48; 2009b, 123–131.

⁵⁷ Velušček, Toškan, Čufar 2011.

⁵⁸ See Gaspari 2006b, 217, 219 and cf. Dular 1999, 89.

FARMERS AND GATHERERS

In recent years the Institute of Archaeology of ZRC SAZU devotes much attention also to the research of macrofauna and animal remains. The issue of animal remains from the pile-dwelling settlements of the Ljubljansko barje and their interpretative possibilities was drawn attention to by Borut Toškan in his paper for the expert meeting “*Naravoslovne raziskave premične arheološke dediščine v Sloveniji 1998–2008*”,⁶⁹ thus here we will just briefly emphasize the meaning of macrofauna remains research.

Deschmann wrote of the possibility that pile-dwellers did not deal with farming,⁷⁰ which has been in recent decades refuted by the discoveries of pollen and seeds of cultivated plants.⁷¹ Moreover, it is important that since 2006 macrofauna remains have been studied in accordance with a widely established methodology, which has been for a long time established in Switzerland and Germany.⁷² Important discoveries include the fact that pile-dwellers in the 4th millennium BC cultivated two kinds of wheat (*T. monococcum*, *T. dicoccum*) and barley (*Hordeum vulgare*) at the dry land margin of the Ljubljansko barje. They were also familiar with poppy (*Papaver somniferum*) and flax (*Linum usitatissimum*), the presence of which was proven only after the trenching at Stare gmajne in 2006 (Fig. 5).⁷³

A very high representation of grape seeds (*Vitis vinifera*) was also surprising. The first examples were discovered almost thirty years ago at the pile-dwelling settlement Parte,⁷⁴ but a greater number of these were first discovered at Hočevarica,⁷⁵ the pile-dwelling settlement from the second quarter of the 4th millennium BC. The kernel analysis has shown that this is a wild species (ssp. *sylvestris*).⁷⁶ This strong representation of wild grape shows that the climate in the middle of the 4th millennium BC was comparable or maybe somewhat warmer than the present.

LOCAL COPPER AND BRONZE METALLURGY

The pile-dwelling Ljubljansko barje is known to the world as an important Copper Age metallurgical centre.⁷⁷ Initially the beginning of the local metallurgy was set into the 3rd millennium BC, within the time

⁶⁹ See Toškan 2010, 90–97.

⁷⁰ Deschmann 1876, 481; 1878, 20.

⁷¹ E.g. Culiberg, Šercelj 1991, 249–256; Jeraj, Velušček, Jacomet 2009, 75–89; Tolar et al. 2011.

⁷² Tolar et al. 2010, 53–67.

⁷³ Tolar, Velušček 2009, 187–194.

⁷⁴ Culiberg 1984, 91–100.

⁷⁵ Jeraj 2004.

⁷⁶ Tolar, Korošec - Koruza, Velušček 2007, 261–266; Tolar, Jakše, Korošec - Koruza 2008, 93–102.

⁷⁷ E.g. Durman 1983; 1988, 32–38.

of the Late Vučedol culture.⁷⁸ Newer research reveals that copper metallurgy was present at the Barje at least from the 4th millennium BC on.⁷⁹ It is justified to assume that copper related activities were part of life here already towards the end of the first half of the 5th millennium which is, additionally to other arguments,⁸⁰ confirmed also by analyses of stone axes from Spaha in the Kočevska region,⁸¹ which was populated for the first time, similarly to Resnikov prekop at the Ljubljansko barje, in the period of the Sava group of the Lengyel culture.⁸²

Considered as the oldest proof of local metallurgy are the finds – two fragments of a smelting vessel with copper residue and a piece of copper – from the pile-dwelling settlement of Hočevarica from the 36th century BC.⁸³ Similar finds are known also from some other pile-dwelling settlements of the 4th millennium⁸⁴ (Fig. 6). Metallurgy is well documented during the 3rd millennium whereas finds, such as for example the dagger from Ig,⁸⁵ speak about the continuation of this tradition also in the first half of the 2nd millennium BC.⁸⁶

Analyses of copper objects which typologically belong to the 4th millennium show that they are made of arsenic copper, while copper objects from the 3rd millennium BC reveal the presence of antimony.⁸⁷

SHORT AND LONG-DISTANCE CONNECTIONS OF PILE-DWELLERS

It has been discovered that pile-dwellers travelled or practiced short and long-distance exchange. The analysis of stone querns from the pile-dwelling settlements of Stare gmajne and Blatna Brezovica shows that they are made from rock which can mostly be found in the immediate outskirts of the Ljubljansko barje, in the hills between Horjul and Ljubljana (Fig. 7).⁸⁸

⁷⁸ E.g. Vuga 1982; Durman 1983.

⁷⁹ E.g. Velušček, Greif 1998, 31–53; Gleirscher 2007, 93–110.

⁸⁰ See e.g. Velušček 2006b, 44; 2011a, 26–29.

⁸¹ Bernardini et al. 2011; see also Velušček 2011a, 27–28.

⁸² Velušček 2011b, 201–243.

⁸³ Velušček 2004b, 51–52, Fig. 3.1.27; Šmit 2004, 69–71; Milić 2004, 72–74.

⁸⁴ Maharski prekop: Velušček, Greif 1998, 32–33, Fig. 2; Šmit, Nečemer 1998, 55–61. Stare gmajne: Velušček 2009c, 69, 78, Fig. 3.40, Pl. 3.19: 13–15; Milić, Velušček 2009, 245–249; Bernardini et al. 2009, Tab. 12.1: Sg9. Notranje Gorice (?): Velušček 2004č, 306.

⁸⁵ Gabrovec 1983, 31–32, Pl. 1: 6; see also e.g. Turk 2007, 215.

⁸⁶ See Pavlin 2006, 77.

⁸⁷ Trampuž - Orel, Heath 2008, 17–29.

⁸⁸ Turk 2009, 281–286; see also Horvat, Župančič 1987, 105–110.

Analyses of polished stone tools present a somewhat different picture. These are mostly made of local rock, found for example in the Sava riverbed, while some of the artefacts are also made of such rock that can only be found further away.⁸⁹

The macroscopic analysis of stone axes from the oldest pile-dwelling settlement of Resnikov prekop, for example, shows that they are probably made of Pohorje rock.⁹⁰ Axes made of metaultramaphite from Stare gmajne supposedly originate from the eastern edges of the Alps or possibly even from further away. Presumably at Maharski prekop, but certainly at pile-dwellings of the 3rd millennium BC axes made of dolerite also appear, the origin of which should be sought in the area of approximately 150 km distant Banija Ophiolitic complex. At the pile-dwelling sites of the 4th and 3rd millennium axes made of jade or eclogite also appear and most probably originate from north-western Italy.⁹¹

At the pile-dwelling settlement of Hočevarica⁹² other finds were also discovered which indicate the connections with more far away areas. A fragment of the tail spine of a fish from the family Myliobatidae has been found in the cultural layer, probably from the Adriatic Sea,⁹³ and small necklace rings made of metamorphic rock which are supposed to originate either from northern Karavanke or from Pohorje.⁹⁴ The appearance of a cart at the Ljubljansko barje should also be understood as a reflection of contact with distant areas since the cart had been, for example, in the second half of the 4th millennium BC already known to the Baden culture in central Danubian region.⁹⁵ Namely, its elements can be noticed also in the pottery of the cultural group Stare gmajne.⁹⁶

It seems that in the middle of the 5th millennium BC pile-dwellers from the Ljubljansko barje kept contact with the east or southeast, while later the picture changes drastically. Contacts in all directions can be noticed. Federico Bernardini and his colleagues link this change to the development of metallurgy, in which, as seen before, the Ljubljansko barje played an important role.⁹⁷

EXCEPTIONAL DISCOVERIES AND FINDS

The research at the area of the pile-dwelling settlement of Stare gmajne revealed a smaller, from the settlement separated area where metallurgic activities were carried out in the period between the late 34th

and 32nd century BC. At the pile-dwelling settlement of Maharski prekop we can also assume that a spot was discovered where a house was placed, in which a metallurgist worked.⁹⁸ These two examples show that at the Ljubljansko barje we can speak about the division of labour at least from the middle of the 4th millennium BC on, and that in this time specialists already appeared, in this case metallurgists. The wheel with the axle, found at Stare gmajne, was, considering the choice and processing of wood and manufacturing of the object, most probably also made by a specialist (*Fig. 8*).⁹⁹ The wheel with the axle originates from the area of the pile-dwelling which was populated between approximately 3160 and 3100 BC.¹⁰⁰

At the same site, stratigraphically somewhat higher than the remains of a cart, remains of yarn were also found (*Fig. 9*). It was spun from fibres found in fruit and stems of plants, belonging to the grass family (Poaceae).¹⁰¹ The quality of manufacturing here also indicates exceptional skill and knowledge of, most probably, a female thread manufacturer.

Wooden helve of hammer axes and axes made of deer antlers are also interesting. The analysis has shown that a stone hammer axe, weighing approximately 1 kg, from Stare gmajne had a helve made of cornel wood (*Cornus* sp.) and that this wood had been chosen in the manner in which its good qualities (high dynamic strength) could be used optimally. For lighter axes made of antlers pile-dwellers used ash wood (*Fraxinus* sp.) which was more easily accessible than that of cornel, but is also very appropriate for making helve.¹⁰²

Pile-dwellers' excellent knowledge of wood is indicated also by their choice of wood for bows. Two examples were found at the Ljubljansko barje. Both are made of yew wood (*Taxus baccata*), which had, considering the choice of wood species growing in the pile-dwelling environment or its immediate vicinity, the most appropriate characteristics for bows.¹⁰³

CONCLUSIONS

Deschmann was the central persona of the starting period of the pile-dwelling research at the Ljubljansko barje. After World War II this role was transferred to Korošec. In the last two decades the most results have been yielded by research led by the Institute of Archaeol-

⁸⁹ Bernardini et al. 2009, 251–279.

⁹⁰ Federico Bernardini, by word of mouth.

⁹¹ Bernardini et al. 2009.

⁹² 37th/36th century BC.

⁹³ Pavšič, Dirjec 2004, 152–154.

⁹⁴ Skaberne, Mladenovič 2004, 65–68.

⁹⁵ E.g. Maran 2004, 265–282.

⁹⁶ Velušček 2009b, 28–34.

⁹⁷ Čufar, Velušček 2004, 272.

⁹⁸ Velušček 2008, 33–46; 2009b, 18–25.

⁹⁹ See e.g. Pétrequin, Pétrequin, Bailly 2006, 394; Velušček 2009b, 26.

¹⁰⁰ Čufar et al. 2009, 177–195.

¹⁰¹ Pajagič - Bregar et al. 2009, 309–318.

¹⁰² Tolar, Čufar, Velušček 2008, 49–56; Tolar, Zupančič 2009, 235–243.

¹⁰³ Velušček 2004b, 43–44, Figs. 3.1.9–3.1.11; 2009c, Fig. 3.29; Tolar, Zupančič 2009, 241–242, Figs. 10.9, 10.10.

ogy ZRC SAZU in cooperation with the Department of Wood Science and Technology of the University of Ljubljana and other institutions from Slovenia and abroad. This is proven by finds, which drew much attention, and numerous publications, both at home and abroad. Since 1995 we have improved and acquired quality data regarding the following contents:

1. pile-dwelling chronology and the Ljubljansko barje settlement dynamics,
2. settlement of the Ljubljansko barje immediately after the period of pile-dwellers,
3. dynamics of development and internal arrangement of pile-dwelling settlements,
4. pile-dwelling house ground plan,
5. economic activities of pile-dwellers,
6. beginnings and scope of metallurgy at the Ljubljansko barje,
7. connections of pile-dwellers and the origin of raw materials from the pile-dwelling period,
8. environment in the period of pile-dwellings and immediately after it.

Explicitly interdisciplinary research of pile-dwelling settlements that are led by the Institute of Archaeology of ZRC SAZU and their results have without a doubt increased the interest of expert and lay public for the issue of pile-dwellers' settlement of the Ljubljansko barje and at the same time contributed an important share to the preservation of vulnerable environment which lies at the foot of the Slovenian capital. We need to remind here that due to their immense cultural value the pile-dwellings of Ig have been added among the UNESCO World Heritage Sites in 2011. There can be no doubt that these pile-dwellings deserve such place, yet without proper research, which are within the research pro-

gramme and several projects of the Slovenian Research Agency at the Ljubljansko barje led by the Institute of Archaeology of ZRC SAZU, Slovenia would probably not even have been invited to the international project of pile-dwellings nomination, which happened in 2004.

ACKNOWLEDGEMENT

We thank Tamara Korošec from the Institute of Archaeology of ZRC SAZU for the technical help with this article, which was prepared within the project *Prehistoric pile-dwellings on the Ljubljansko barje: chronology, culture and palaeoenvironment* (L6-4157) and research programme *Archaeological Research* (P6-0064), both financed by the Slovenian Research Agency.

Translation: Maja Sužnik

Anton Velušček
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
anton.veluscek@zrc-sazu.si

Katarina Čufar
Oddelek za lesarstvo
Biotehniška fakulteta
Univerza v Ljubljani
Rožna dolina, Cesta VIII/34
SI-1000 Ljubljana
katarina.cufar@bf.uni-lj.si

BUTTER, WEIN ODER HONIG? BETRACHTUNGEN ZU EINER BESONDEREN GEFÄSSBODENFORM AUS DER GRADINA VON MONKODONJA BEI ROVINJ IN ISTRIEN

MASLO, VINO ALI MED? RAZMISLEK O POSEBNI OBLIKI DNA POSOD Z GRADINE MONKODONJA PRI ROVINJU V ISTRI

Anja HELLMUTH

Izveček

Članek obravnava posebno vrsto posod, ki imajo na notranjih stenah in na dnu nalepljene izrastke. Naše izhodišče so primerki z Gradine Monkodonja v Istri, ki je bila poseljena v času zgodnje in srednje bronaste dobe. Analogije za tovrstne posode lahko najdemo v sosednjih, pa tudi bolj oddaljenih regijah. Poskušali smo opredeliti njihovo namembnost in ugotavljali, ali so morda služile za izdelavo masla, za shranjevanje alkoholnih pijač ali pa celo za točenje medu.

Ključne besede: Istra, Monkodonja, zgodnja bronasta doba, srednja bronasta doba, posode za izdelavo masla, vina ali medu

Abstract

[*Butter, wine or honey? Reflections on a special bottom form of vessels from the Gradina Monkodonja near Rovinj in Istria*]
The article discusses a special kind of vessels with attached knobs or *Zapfen* on the interior of their bottom and walls. The starting point of the discussion are the Early and Middle Bronze Age examples from the hillfort site of Monkodonja in Istria, the analogies for which are sought in the neighbouring as well as more distant regions. The article also examines the possible function of these vessels, whether used in the production of butter, alcoholic drinks or even honey.

Keywords: Istria, Monkodonja, Early Bronze Age, Middle Bronze Age, vessels for producing butter, wine or honey

Unter dem reichhaltigen keramischen Fundstoff aus der Gradina von Monkodonja bei Rovinj, welche derzeit die am besten untersuchte früh- und mittelbronzezeitliche befestigte Bergsiedlung Istriens darstellt und durch zahlreiche Publikationen einer breiteren Öffentlichkeit vorgestellt wurde¹, fanden sich drei besondere

¹ Eine Auswahl: Buršič-Matijašič 1998; Teržan, Mihovilić, Hänsel 1999; Teržan, Hänsel, Mihovilić 2006; Hänsel, Teržan, Mihovilić 2007; Hänsel, Matošević, Mihovilić, Teržan 2009; Mihovilić et al. 2009; Hellmuth 2012.

Gefäßböden, für die eine ausführlichere Behandlung in einem Aufsatz lohnend erscheint².

Die zu besprechenden Böden wurden während unterschiedlicher Zeiten der Grabungsaktivitäten auf der Gradina von Monkodonja geborgen. Zwei Stücke

² Dieser Beitrag sei Janez Dular mit herzlichem Dank für seine Betreuung während meiner Zeit als Humboldt-Stipendiatin am Archäologischen Institut der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste gewidmet.

Abb. 1: Lokalisierung der Funde von Böden mit Tutuli in Monkodonja (Kartengrundlage nach Mihovilić et al. 2009).
Sl. 1: Mesta najdb odlomkov dna posod z nalepljenimi izrastki (tutuli) na Monkodonji (načrt po Mihovilić et al. 2009).

entstammen den Altgrabungen durch B. Bačić während der 50er Jahre des vorigen Jahrhunderts und wurden in der Katalogmonographie von K. Buršić-Matijašić vorgelegt³, ein weiteres Exemplar wurden im Zuge der modernen Ausgrabungen unter der Leitung von B. Hänsel, K. Mihovilić und B. Teržan entdeckt. Da für die Altfinde keine genauen Informationen zu Fundlage und Objekt vorliegen, soll zuerst das Exemplar aus den neuen Grabungen vorgestellt werden.

Und zwar handelt es sich um einen ovalen Boden, welcher auf der Gefäßinnenseite mit zwei spitzen, ca. 2,5cm hohen kegelartigen Tutuli ausgestattet ist (siehe Taf. 1:1). Die erhaltene Länge des Bodens beträgt ca. 16cm, seine Breite ca. 12cm⁴ bei einer maximalen Wandstärke von 0,9cm, der Ton war mit einer mittleren Anzahl großer Kalkstückchen gemagert⁵. Die Oberflä-

chenbehandlung sowie die originale Oberflächenfarbe⁶ konnten auf Grund sekundären Brandes nicht mehr bestimmt werden. Gefunden wurde der Boden im Bereich der Oberstadt in einem an die Befestigung der Akropolis angrenzenden Gebäude⁷ (siehe Abb. 1).

Bei den beiden fragmentarisch erhaltenen Böden aus den Grabungen Bačić's weist ein Exemplar einen nahezu zylindrischen Tutulus mit vermutlich abgebrochener Spitze auf⁸ (vgl. Taf. 1: 5), während bei dem anderen ein flacher, konischer Tutulus auf der Bodeninnenseite angebracht ist⁹. Die Fundlage der beiden Böden kann auf Grund mangelnder Dokumentation nicht näher als auf den "Innenbereich der Akropolis" eingegrenzt werden¹⁰.

⁶ Der Brand führte zu einer überwiegend grauen Färbung.

⁷ Die Fundkoordinaten des Bodens mit der Fundnummer 31.220-8 (Fundkomplex der Sonda 3) lauten AA-CC/3-4, die Fundtiefe 80,25-79,97m.

⁸ Buršić-Matijašić 1998, Taf. 13: 236.

⁹ Buršić-Matijašić 1998, Taf. 13: 234.

¹⁰ Vgl. Grabungsbereiche der Bačić-Grabungen: Buršić-Matijašić 1998, 22; Mihovilić et al. 2001, 38.

³ Buršić-Matijašić 1998, 61, 63, Taf. 13: 234,236.

⁴ Die originale Größe des fragmentarisch erhaltenen Bodens dürfte das jeweilige Maß von Länge und Breite um ca. 1-2cm übersteigen.

⁵ Zur Definition der Waren aus Monkodonja siehe: Hellmuth 2012.

VERGLEICHE

K. Buršić-Matijašić¹¹ verwies für die beiden Böden mit Tutuli aus den Altgrabungen auf Monkodonja auf vergleichbare Gefäßböden aus der Bergsiedlung von Monte Grisa¹² im Triester Karst sowie im Bereich der "liburnischen" Fundstätten Mitteldalmatiens¹³ (Taf. 1: 3,4). Neben diesen bereits bekannten Vergleichsfunden können weitere Parallelen für Istrien und Dalmatien genannt werden. So stammt beispielsweise das Fragment eines Bodens mit konischem Tutulus aus der untersten Schicht in der Bergsiedlung Gradac-Turan¹⁴ (Taf. 1: 7). Ein weiteres Bodenfragment wurde in der bronzezeitlichen Schicht der Laganiši-Höhle im mittleren Istrien gefunden¹⁵ (Taf. 1: 2). Für Mitteldalmatien sind neben Funden aus Nin und Dugi otok auch Exemplare aus Vir¹⁶ und der Jankuša-Höhle¹⁷ zu nennen. Die am weitesten südlich gelegene Parallele findet sich in Varvara¹⁸ (Taf. 1: 8). Bei einer auffällig geraden Wandscherbe mit großem konischem Tutulus aus Elleri könnte es sich ebenfalls um ein Bodenfragment gehandelt haben¹⁹. Vollständig erhaltene Gefäße mit Tutuli auf der Gefäßinnenseite sind aus dem Adriatischen Raum bislang nicht bekannt.

Häufiger erscheinen große flaschenartige Gefäße mit ovalem oder rundem, dicht mit konischen-spitzen Tutuli besetztem Boden und Horizontal-Henkeln am Bauchmaximum in Niederösterreich, Mähren und der Slowakei und sind dort mit Fundstellen des frühbronzezeitlichen Komplexes Böheimkirchen-Věteřov-Mad'arovce verbunden²⁰. E. Lauer²¹ bezeichnete die Form als "Zapfengefäße". Für Niederösterreich können Funde aus Langenlois²² (Taf. 1: 9), Röschitz²³ oder Böheimkirchen²⁴ (Taf. 3: 1,2) genannt werden. Weitere Fragmente sollen aus Großweikersdorf, Limberg und Dippersdorf stammen²⁵. Ein vollständig erhaltenes Exemplar stammt aus der

Věteřov-Siedlung von Budkovice²⁶. S. Stuchlík²⁷ nennt für Mähren weitere fragmentarisch erhaltene Exemplare aus Mušov²⁸ und Moravský Žižkov²⁹ und bezeichnet die Gefäße als eine Sonderform, welche neben den benannten mährischen Funden vereinzelt auch in Böhmen, Niederösterreich und der Slowakei dokumentiert ist, ihre Hauptverbreitung aber in Nordwestrumänien und Ungarn haben sollte. Zuvor verwies bereits A. Točík³⁰ im Zuge der Beschreibung der Gefäße mit "dornartigen Ansätzen" auf der Innenwandung aus Veselá³¹ (Taf. 3: 5) auf Vergleichsfunde in Tószeg und Hatvan. Für die Slowakei können weitere Funde aus Nitriansky Hrádok-Zámček genannt werden³². Das Unterteil eines großen, ovalen Gefäßes mit Tutuli auf der Innenwandung und Horizontal-Henkeln am Bauchmaximum wurde im ungarischen Üllő entdeckt³³ (Taf. 3: 6). K. Kővári und R. Patay ordnen die Siedlungsfunde aus Üllő der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur zu, für das Vorkommen von Gefäßen mit Tutuli an der Innenwandung verweisen sie auf Funde der Hatvan-, Vanya und Nagyrév-Kultur³⁴. Aufschlussreich und gut dokumentiert ist der Fund eines Gefäßes aus dem ungarischen Érd³⁵ (Taf. 3: 3). Die Struktur A20/20, die während Rettungsgrabungen unter zwei mittelalterlichen Störungen freigelegt wurde, wies eine ovale Form von 350-400cm auf und war gefüllt mit gebranntem Hüttenlehm, Asche und Holzkohle³⁶. Auf der westlichen Seite konnten mehrere Gefäße, darunter auch ein großes flaschenförmiges Gefäß von ovaler Form mit spitzen, konischen Tutuli auf der Innenseite dokumentiert werden. Die Struktur wird, auf Grund der Abwesenheit eines Herds, von den Ausgräbern als spätbronzezeitliches³⁷ Lagergebäude interpretiert. G. Tóth, welcher das relevante Gefäß eingehend untersucht hat, konnte feststellen, dass dieses auf der Außenseite sorgsam poliert und auf der Innenseite gut geglättet war und damit eine auffällig sorgsamere Oberflächenbehandlung erfahren hatte als alle anderen Gefäße aus der Struktur A20/20³⁸. Dominierend war auf der Gefäßaußen- und Innenseite eine dunkle Farbe, einzig im Bereich der Henkel auf der Außenseite konnten rötliche Farbtöne festgestellt werden. Zur Magerung des Tones war überwiegend Scherbengrus/Schamotte verwendet worden, wobei die Scherbensplitter mitunter eine Größe von bis zu einem

¹¹ Buršić-Matijašić 1998, 63.

¹² Vgl. Moretti, Gerdol, Stacul 1978, Monte Grisa Abb. 4: 13.

¹³ Vgl. Batović 1970, Abb. 39; ders. 1973, Taf. 72: 8.

¹⁴ Mihovilić 1997, 50 Taf. 1: 12.

¹⁵ Komšo 2008, 14 Abb. links unten.

¹⁶ Batović 1973, Taf. 70: 2.

¹⁷ Osterman 2008, 67 Taf. 14: 2.

¹⁸ Batović 1980, Taf. 15: 11; Gavranović 2011, 188 Abb. 266.

¹⁹ *Civico Museo Muggia* 1997, 157 Taf. 1: 4.

²⁰ Vgl. z.B. Neugebauer 1987, 27ff.; Lauer 2003, 413, 595.

²¹ Lauer 2003, 595.

²² Lauer 2003, Abb. 82: 6.

²³ Lauer 2003, Abb. 132: 19.

²⁴ Neugebauer 1977, 153 Taf. 26: 1; 175 Taf. 54: 9; 181 Taf. 61: 5; ders. 1987, 38 Abb. 8: 11.

²⁵ Neugebauer 1977, 73.

²⁶ Stuchlík 2003, 465 Abb. 8; Für den Hinweis danke ich recht herzlich Biba Teržan.

²⁷ Stuchlík 2003, 448.

²⁸ Geisler, Stuchlíková 1986, Abb. 5: 5.

²⁹ Stuchlík 1982, Abb. 5: 6.

³⁰ Točík 1964, 161.

³¹ Točík 1964, 186 Taf. 34: 5,8; 203 Taf. 51: 10; 212 Taf. 60: 9

³² Točík 1978, 100; 84 Taf. 84: 16; 150 Taf. 150: 17.

³³ Kővári, Patay 2005, 116 Abb. 33-34.

³⁴ Kővári, Patay 2005, 108.

³⁵ Oravecz, Mráv 2009, 55 Abb. 4: 8.

³⁶ Oravecz, Mráv 2009, 44, 54 Abb. 3.

³⁷ Oravecz, Mráv 2009, 46.

³⁸ Tóth 2009, 62.

Zentimeter aufwiesen. Weitere Magerungsbestandteile waren einzelne Steinchen und Kalkstücke. Die Höhe der Tutuli auf der Gefäßinnenseite betrug 2,3-2,5cm bei einem Durchmesser von etwa 3cm³⁹. Eine wichtige Beobachtung sind Abnutzungsspuren an den Rändern der Henkel, die von einem Seil stammen könnten, an denen das Gefäß während der Benutzung aufgehängt war⁴⁰.

Ein weiterer Boden mit "Zapfen" stammt aus einer privaten Sammlung und wurde im bayrischen Vilshofen-Pleinting nahe Passau entdeckt⁴¹ (Taf. 1: 6).

Neben den Gefäßen mit rundem oder ovalem Boden und Tutuli auf der Gefäßinnenseite sind ferner fässchenförmige Gefäße mit kleiner, mitunter zylindrischer Öffnung auf der Oberseite zu verzeichnen. Ein vollständig erhaltenes fässchenförmiges Gefäß mit Tutuli auf der Innenseite fand sich im ungarischen Szigliget (Taf. 2: 1)⁴². L. Horváth diskutierte Zeitstellung und Verwendung des ungewöhnlichen Fundes. So wurde das Gefäß zusammen mit spätbronzezeitlicher Keramik aufgefunden und eine Analyse der chemischen Zusammensetzung des Tones zwischen dem fässchenförmigen Gefäß und der übrigen Keramik erbrachte eine Übereinstimmung. Dennoch zweifelte Horváth eine spätbronzezeitliche Zeitstellung an, da er Parallelen zu fässchenförmigen Gefäßen einerseits in der Badener-Kultur kannte, andererseits in frühbronzezeitlichen Fundplätzen des Mittelmeerraumes. Tatsächlich ähnelt das Gefäß aus Szigliget mit seinem zylindrischen Hals an der Oberseite sowie der leichten Wulstbildung an den Seitenkanten markant einem unikaten fässchenförmigen Gefäß aus Troja⁴³ (Taf. 2: 2). Unklar ist, ob auch das fässchenförmige Gefäß aus Troja mit Tutuli auf der Gefäßinnenseite ausgestattet ist. Ebenfalls nahezu identisch ist ein fässchenförmiges Gefäß aus dem niederösterreichischen Raum, welches der spätbronzezeitlichen Baierdorf-Velaticz-Gruppe zugewiesen wurde⁴⁴ (Taf. 2: 3), doch auch hier ist nicht klar, ob es auf der Gefäßinnenseite mit Tutuli versehen war oder nicht. Zumindest bietet es jedoch eine ebenfalls spätbronzezeitliche Parallele zu dem Gefäß aus Szigliget. Unter Gefäßen, die der Badener-Kultur zugewiesen

³⁹ Diese Maße stimmen mit denjenigen der Tutuli des ovalen Bodens aus Monkodonja überein.

⁴⁰ Tóth 2009, 64. – vgl. Abb. 2a-b.

⁴¹ *Fundchronik* 1996, 116 Abb. 103: 16. – Bei Ausgrabungen in Tabor nad Vrabčami in Westslowenien wurde in jüngster Zeit ein weiterer Fund eines ovalen Bodens mit mehreren spitzen Tutuli auf seiner Innenseite gemacht. Ich danke für diese Information und der Möglichkeit zur Ansicht und Nennung des neuen Fundes in diesem Aufsatz recht herzlich mag. Draško Josipović und dipl. arh. Manca Vinazza.

⁴² Horváth 1974, 58 Abb. 3; Für den Hinweis auf dieses Gefäß danke ich recht herzlich Biba Teržan.

⁴³ Schliemann 1881, 451 Nr. 439; Easton 2002, Abb. 192: At. 189-3462.

⁴⁴ Pittioni 1954, 441, Abb. 312 Mitte.

werden, ähnelt besonders ein Stück aus St. Andrä a. d. Traisen dem Szigliget-Gefäß⁴⁵ (Taf. 2: 4). Im Gegensatz zu diesem besitzt es jedoch eine einfache Öffnung auf der Oberseite, welche von vier großen kegelförmigen Tutuli eingerahmt wird. Zu einem ganz ähnlichen Gefäß dürften auch Fragmente aus Pulgarn⁴⁶ (Taf. 2: 5) und Ossarn⁴⁷ gehört haben. Eine weitere Form der ovalen Gefäße mit engem zylindrischem Hals stellen die sog. "Fischbüttengefäße" (fish bark-shaped vessels⁴⁸ oder fishboat-like vessel⁴⁹) dar (Taf. 2: 6).

FUNKTION

Zu der Funktion der Gefäße mit "Zapfen" bzw. kegelförmigen Tutuli an der Gefäßinnenwand und am Boden wurden verschiedene Möglichkeiten diskutiert. L. Horváth verwies in Bezug auf das spätbronzezeitliche fässchenförmige Gefäß aus Szigliget auf ethnographische Parallelen, bei denen in hölzernen oder ledernen fässchenförmigen Gefäßen bzw. Beuteln durch Schleudern Butter erzeugt wird⁵⁰ (Abb. 2a). Bei den Kel Ahnet-Nomaden des südlichen Algerien (Zentralsahara) beispielsweise obliegt die Kontrolle über die Milchökonomie den Frauen⁵¹. Sie stellen in einem Ziegenledersack, der mit Schnüren an einem Stock aufgehängt wird, durch rhythmisches Schütteln aus Ziegenmilch Ziegenbutter her (Abb. 2b)⁵².

Für die Gefäße der Badener-Kultur sowie das fässchenförmige Gefäß aus Troja wurde eine Verwendung als Aufbewahrungskontainer für Milch oder Wein vorgeschlagen⁵³. Des Weiteren wurde für die "Fischbüttengefäße" eine Deutung als Gerätschaft zum Verdunsten von Salz in Betracht gezogen⁵⁴.

Für die Gefäße aus dem Milieu des Böheimkirchen-Věteřov-Madárovce-Komplexes liegt die Vermutung vor, dass es sich um Gärgefäße zur Herstellung alkoholischer Getränke gehandelt hat⁵⁵. Mit Bezug auf die Untersu-

⁴⁵ Pittioni 1954, 198 Abb. 130: 2; Rammer, Binsteiner 2010, 248 Taf. 3: 2.

⁴⁶ Rammer, Binsteiner 2010, 247 Taf. 2: 1-6; 267 Taf. 22: 9.

⁴⁷ Pittioni 1954, Abb. 134 unten links; Rammer, Binsteiner 2010, 248 Taf. 3: 3.

⁴⁸ Horváth 2008, 76.

⁴⁹ Bognár-Kutzián 1973, 42.

⁵⁰ Horváth 1974, 61-63, 61 Abb. 5; Tóth 2009, 63-65.

⁵¹ Fischer 2008, 89ff.

⁵² Herzlicher Dank für die Zusendung des Fotos in Abb. 2b geht an Dr. Anja Fischer (Wien). Die auf dem Foto abgebildete Nomadin hält während des zeitaufwändigen Vorgangs der Butterherstellung ihr Kleinkind auf dem Schoß (freundliche Mitteilung von A. Fischer).

⁵³ vgl. Horváth 1974, 59.62 mit Bezug auf Banner, Korek 1956, 146-147 und Kalicz 1963, 36-37.

⁵⁴ Horváth 2008, 76.

⁵⁵ Neugebauer 1977, 73; Lauermaun 2003, 595; Kővári, Patay 2005, 108; Tóth 2009, 63.

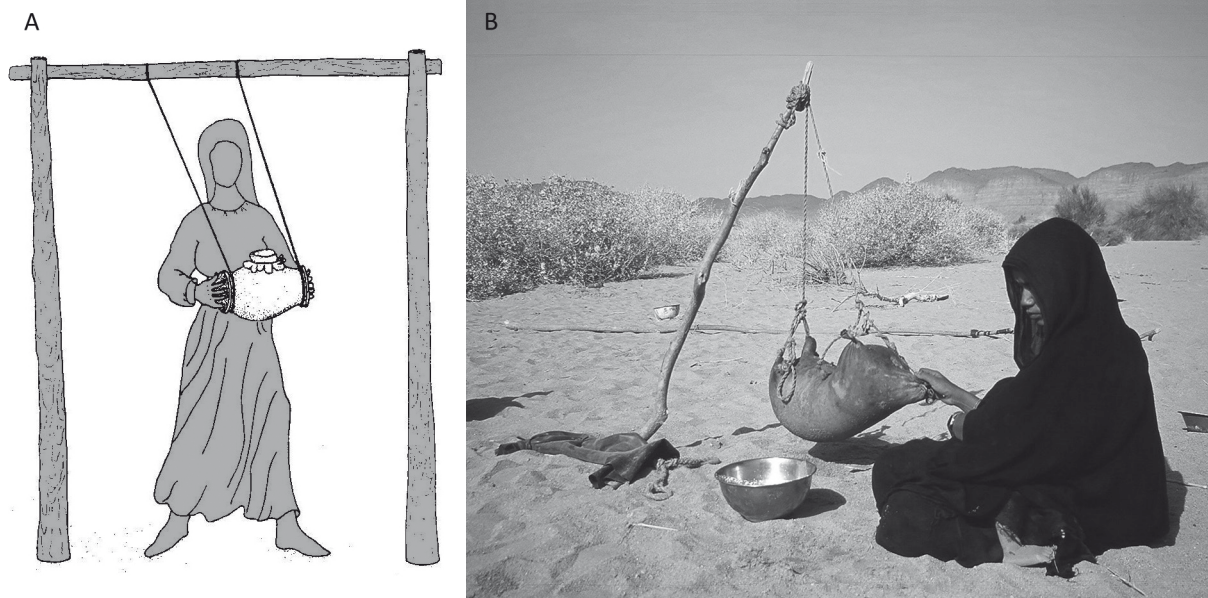

Abb. 2: A – Rekonstruktion der Butterherstellung im Gefäß aus Szizliget (nach Horváth 1974);

B – Nomadin bei der Butterherstellung (Foto: Anja Fischer, Wien).

Sl. 2: A – Rekonstrukcija priprave masla v posodi iz Szizligeta (po Horváth 1974);

B – nomadinja pri pripravi masla (Foto: Anja Fischer, Dunaj).

chung L. Horváths wurde in jüngerer Zeit auch wieder ihre Verwendung als Buttergefäße diskutiert⁵⁶.

E. Rammer und A. Binsteiner⁵⁷ schlugen für die Baden-zeitlichen “Fässer mit Knubben an der Innenseite” aus Pulgarn, St. Andrä a. d. Traisen und Ossarn eine Deutung als Bienenstock vor. Ihrer Ansicht nach wurden die Gefäße mit einem Füllvolumen von ca. 26 Litern, was ungefähr dem eines modernen Bienenkastens entspricht, senkrecht aufgestellt wobei die Knubben bzw. Tutuli an der Innenseite dann das Bauen der Waben erleichterten. Die bei dem senkrecht stehenden Gefäß an der Seite befindliche, mitunter mit zusätzlichen Zapfen versehene⁵⁸, Öffnung konnte für den Transport des “Bienenstocks” verschlossen werden oder ermöglichte einen bequemen Zugriff auf den Inhalt.

Sehr verallgemeinernd ist die Annahme, dass es sich um “Kultgefäße” handelte⁵⁹. Für den Boden aus Varvara wurde von M. Gavranović eine Deutung als Schmelztiegel vorgeschlagen⁶⁰.

In der Diskussion um die Funktion der Gefäße mit Tutuli auf der Bodeninnenseite gilt es die verschiedenen Erklärungsoptionen zu hinterfragen – liegen sie für Monkodonja im Bereich des Möglichen oder nicht. Im

Folgenden soll dreien der häufiger vertretenen Theorien nachgegangen werden: Milch/Butter, Alkohol und Honig.

Butter kann grundsätzlich aus jeder fetthaltigen Milch gewonnen werden, wobei die Milch von Kühen, Schafen und Ziegen dafür als besonders geeignet gilt. Unter über 50.000 Tierknochenfunden aus Monkodonja, die während der ersten Grabungskampagnen zwischen 1997-2000 zutage kamen, dominieren mit 36% Knochen von Schaf und Ziege, Rinderknochen machen ein Viertel des Gesamtanteils aller Haustierknochen aus⁶¹. Die Bestimmung des Schlachtalters der Tiere lieferte Hinweise auf ihre Nutzung⁶². Für das Material aus Monkodonja konnte dabei bislang festgestellt werden, dass das Schlachtalterprofil bei den Haustieren unausgewogen ist – es dominieren entweder Jungtiere oder ältere Individuen⁶³. C. Becker schließt aus diesem Ergebnis, dass in der Siedlung von Monkodonja selbst keine Haustierhaltung größeren Umfangs betrieben wurde, sondern vielmehr ausgewählte Tiere an die Bewohner geliefert wurden⁶⁴. Eine Milchnutzung kann sich im osteologischen Befund anhand eines besonders hohen Prozentsatzes jung geschlachteter Tiere, also einer Reduktion der Milchkonkurrenten, bemerkbar machen⁶⁵. Für Monkodonja lässt sich

⁵⁶ Horváth 2008.

⁵⁷ Rammer, Binsteiner 2010, 42, 51.

⁵⁸ Z.B. Pittioni 1954, Abb. 130.

⁵⁹ Točik 1964, 161, 228; vgl. Neugebauer 1977, 73; Lauer-
mann 2003, 595.

⁶⁰ Gavranović 2011, 188.

⁶¹ Becker 2001, 30.

⁶² Becker 2001, 31; vgl. Becker 1986, 31ff.

⁶³ Becker 2001, 31. 32 Abb. 7-8. 34.

⁶⁴ Siehe auch: Hänsel, Matošević, Mihovilić, Teržan
2009, 154.

⁶⁵ Benecke 1994, 97; Becker 2001, 34 Anmerk. 12; Legge
2002, 10.

dies jedoch, vermutet man die Haustierhaltung außerhalb der Siedlung, derzeit nicht feststellen.

Für die Butterherstellung muss Milch zuerst einige Tage stehen gelassen werden, bevor der sich an der Oberfläche absetzende Rahm abgeschöpft und weiterverarbeitet werden kann. Zum Abschöpfen von Rahm könnten mehrere in Monkodonja angefundene Siebtassen gedient haben⁶⁶. Auch das Ensemble aus einem Gefäßboden mit hohem kegelförmigem Tutulus und einem Sieb aus der Laganiši-Höhle in Mittel Istrien wurden mit der Milchverarbeitung in Zusammenhang gebracht⁶⁷ (vgl. *Taf. 1: 2*). Seit dem Mittelalter sind prinzipiell drei verschiedene Formen an hölzernen Butterfässern bekannt, bei denen der Rahm entweder senkrecht gestampft wird (Stoßbutterfass), mit horizontalen oder vertikalen Schlägern bewegt wird (Schlagbutterfass) oder das gesamte Gefäß mit dem Rahm in Bewegung gebracht wird (Roll- oder Wiegenbutterfass)⁶⁸. Für die Tutuli-besetzten Böden aus Monkodonja erscheint, möchte man sie als Teile von Gefäßen zur Butterherstellung deuten, am ehesten eine Nutzung nach dem Prinzip des Stoßbutterfasses in Frage zu kommen⁶⁹. Insgesamt konnten für die Vorgeschichte bislang noch keine Gefäße eindeutig mit der Butterherstellung in Verbindung gebracht werden⁷⁰. Zum einen mag dies daran liegen, dass Gefäße zur Butterherstellung vielleicht auch in dieser Zeit überwiegend aus Holz oder Leder gefertigt wurden, zum anderen aber eventuell auch daran, dass solche bislang nicht erkannt wurden oder – besonders im Mittelmeerraum, wo Schrift- und Bilddokumente Aufschluss liefern könnten – wenig oder keine Butter verzehrt wurde. Für das frühgeschichtliche Griechenland wurde häufiger eine Abneigung gegen den Verzehr von Kuhmilch und Produkten aus Kuhmilch postuliert⁷¹ und auch in römischer Zeit galten Butter und Milch als Kost von Bauern und Barbaren⁷². Im nördlichen Adria-Raum hingegen, als einer Schnittstelle zwischen den maritim und kontinental geprägten Kulturwelten⁷³, mag der Konsum von Milch und Butter durchaus üblich und geschätzt worden sein.

⁶⁶ Vgl. Becker 2001, 34; Benecke 1994, 97.

⁶⁷ Komšo 2008, 14 Abb. links unten. 15.

⁶⁸ Eine Federzeichnung aus dem 9. Jh. stellt bspw. das Melken von Rindern und Ziegen sowie das Buttern in einem Stoßbutterfass dar, siehe: Schneider 1999, 27 Abb. 22; Peßler 1796.

⁶⁹ Die weiter oben besprochenen fasschenförmigen Gefäße entsprechen in ihrer Funktionsweise dem Roll- oder Wiegenbutterfass und auch die Gefäße des Komplexes Böheimkirchen-Věteřov-Mad'arovec könnten an den seitlich angebrachten Henkeln hin- und her bewegt worden sein – vgl. Tóth 2009, 64.

⁷⁰ Vgl. Tóth 2009, 63.

⁷¹ Becker 1986, 33 mit Bezug auf: Ziegler, Sontheimer 1975; Bruns 1970; Vickery 1936.

⁷² Gerlach 2001, 46.

⁷³ Teržan, Mihovilić, Hänsel 1999, 156.

Während Tierknochenreste in Monkodonja zu Tausenden angefundene wurden, sind pflanzliche Reste auf Grund der schlechten Erhaltungsbedingungen im Karst sehr viel seltener anzutreffen. Es liegen jedoch für Monkodonja Hinweise auf frühe kultivierte Reben vor⁷⁴. Noch nicht bewiesen ist damit freilich, ob diese tatsächlich auch zur Herstellung von Tafelwein verwendet oder auf andere Art genutzt wurden⁷⁵. Während somit auch große Mengen kultivierter Rebenkerne für sich allein noch keinen Beleg für die Herstellung von Tafelwein bieten, stellt sich die Frage nach indirektem Nachweis über Gerätschaften und Gefäße, welche mit der Weinproduktion oder Aufbewahrung in Zusammenhang gebracht werden können. H. Kroll⁷⁶ verwies in Bezug auf die Funde von kultivierten Rebenkernen aus Kastanas in Makedonien auf das mykenische Ideogramm für Wein, welches sehr wahrscheinlich ein Gerüst zur Kultur der Reben darstellt. Zwar sind derartige hölzerne Gerüste im archäologischen Befund nicht nachzuweisen, doch liegen aus zahlreichen früh- bis mittelminoischen Fundstätten Kretas wie beispielsweise aus Myrtos, Zakros oder Vathypetro-Archanes große Keramikwannen mit Ausguss vor, in denen Wein gepresst/gestampft wurde und aus diesen direkt in große Pithoi abgefüllt werden konnte⁷⁷ (*Abb. 3a-c*).

In jedem Detail dargestellt und beschrieben sind Anbau, Weinlese, Traubenkelter und Umfüllen des Mostes sowie Transport in Ägypten⁷⁸. Die gepflückten Trauben wurden in großen steinernen Becken gesammelt und von mehreren Personen, die sich an über den Becken hängenden Seilen festhielten, gestampft. Die Trauben ließ man in den Becken gären und füllte dann den Wein in Amphoren ab. Seit den ersten Dynastien sind Amphoren mit der hieroglyphischen Beschriftung "Wein" bekannt, Nachweise kultivierter Reben stammen bereits aus dem späten 4. Jt. v. Chr.

Vergleichbare keramische Wannen zum Traubenzertampfen sind aus Monkodonja nicht bekannt⁷⁹. Sicherlich hätten die kleineren Gefäße mit Tutuli auf der Bodeninnenseite aus Monkodonja ebenfalls zum

⁷⁴ Kroll 1999; vgl. Becker 2001, 35; Zur Frage nach wildem oder kultiviertem Wein siehe auch: Kroll 1983, 61-67; ders. 1991, 165-166.

⁷⁵ Vgl. Kroll 1983, 67.

⁷⁶ Kroll 1983, 62 - mit Bezug auf: Chadwick 1976 und Ventris, Chadwick 1959; vgl. z.B.: Haarmann 1990, 249.

⁷⁷ Brun 2004, 72-75 mit Bezug auf: Warren 1972; Platon 1971; Sakellarakis 1991.

⁷⁸ Brun 2004, 64-65; Bresciani 2002, 40-41; Bresciani 1998.

⁷⁹ Bei dem einzigen größeren wannenartigen Objekt aus Monkodonja dürfte es sich auf Grund seiner Machart - grober, schlecht gebrannter, mit Häckseln gemagerter Ton - um eine Backwanne gehandelt haben. Vgl. bronzezeitliche Backwannen Griechenlands: Horejs 2007, 61; Hochstetter 1984, 164.

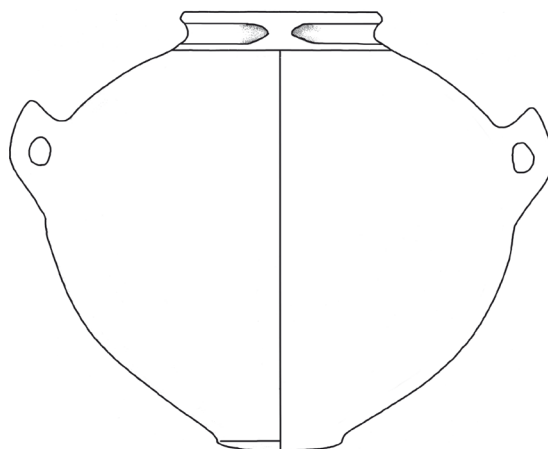

Abb. 4: Amphorenförmiger Pithos aus Monkodonja (unpubliziert).

Sl. 4: Pitos v obliki amfore iz Monkodonje (neobjavljeno).

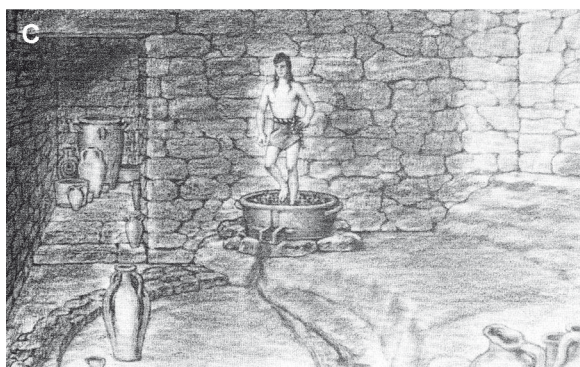
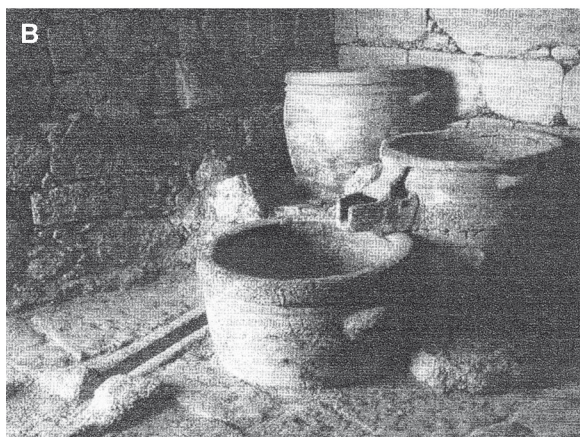

Abb. 3A–C: Gefäße zur Weinherstellung und Rekonstruktion ihrer Nutzung aus Kreta (nach Brun 2004).

Sl. 3A–C: Posode za pripravo vina in rekonstrukcija njihove uporabe (po Brun 2004).

Pressen einer geringeren Menge Trauben gedient haben können, doch wäre dies weniger effektiv gewesen und man könnte eher an große hölzerne Bottiche denken, in denen größere Mengen Trauben zerstampft wurden. Denn dass Tafelwein in Monkodonja hergestellt wurde, könnten neben dem Nachweis der kultivierten Reben, indirekt auch die zahlreichen amphorenförmigen Pithoi anzeigen (Abb. 4). Die Machart dieser mitunter sehr großen Gefäße, sowohl Außen- als auch Gefäßinnenseite waren stets poliert oder zumindest sehr gut geglättet, spricht dafür, dass sie zur Aufbewahrung größerer Mengen von Flüssigkeiten verwendet wurden.

Neben dem Tafelwein ist bei alkoholischen Getränken natürlich auch an Bier zu denken. Wie muss man sich die Verwendung der “Zapfengefäße” als Gärgefäße vorstellen? Als Grundstoff für die Bierherstellung benötigt man Malz⁸⁰. Dieses kann aus verschiedenen Getreiden wie Gerste, Weizen, Hafer oder Roggen gewonnen werden. Dazu muss bespelztes Getreide in den Spelzen in einem feuchten, warmen Zustand keimen, bevor der Keimvorgang im rechten Moment unterbrochen wird. Aus der bronze- und eisenzeitlichen Siedlung von Feudvar in der serbischen Vojvodina liegen die bemerkenswerten Funde von mit Braugetreide gefüllten Gefäßen vor, welche eine bronzezeitliche Bierproduktion in der Siedlung belegen⁸¹. Zur Weiterverarbeitung musste das zerkleinerte Malz aufgekocht und dann unter Zumischung von Hefe, und gegebenenfalls weiteren Substanzen, für den Gärprozess in ein Gefäß eingefüllt werden. In Ägypten war

⁸⁰ Kroll 1991, 169.

⁸¹ “Braugetreide” ist die Bezeichnung für reines gekeimtes Getreide, dessen Keimung im rechten Moment unterbrochen wurde – siehe Kroll 1991, 170.

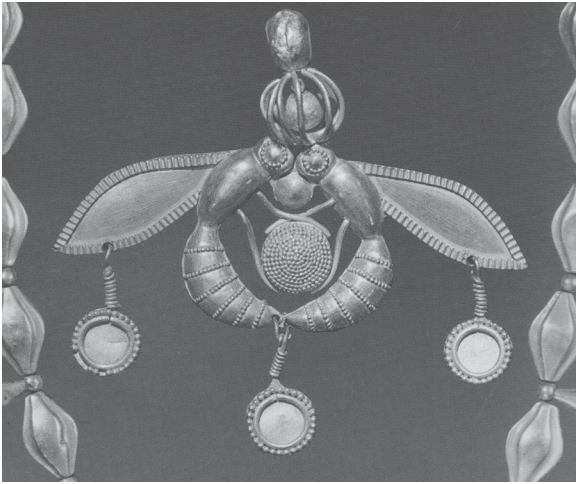

Abb. 5: Goldanhänger mit zwei Bienen aus der Nekropole Chrysolakkos bei Mallia auf Kreta (nach Sakellarakis 2003).
Sl. 5: Zlati obesek s čebelicama iz grobišča Chrysolakkos pri Maliji, Kreta (po Sakellarakis 2003).

die gängige Methode zur Bierherstellung jene, nicht ganz durchgebackene Brote aus Gerstenmehl in Wasser gären zu lassen und diesen zur Verbesserung von Geschmack und Gärprozess Datteln hinzuzufügen⁸². Prinzipiell könnten die Gefäße mit Tutuli an der Bodeninnenseite eine zur Gärung vorbereitete Flüssigkeit aufgenommen haben, doch wäre auch hier nur eine geringe Menge des gewünschten Produktes angefallen. Auch erklärt sich nicht die spezielle Funktion der Tutuli, welche für den Gärprozess nicht vonnöten gewesen wären.

Was eine Deutung der Gefäße mit Tutuli auf der Innenseite als Bienenstock anbelangt⁸³, so lassen sich nur schwerlich Nachweise erbringen. Sicherlich wird Honig neben dem leichter verfügbaren Malz⁸⁴ als begehrte Süße geschätzt und Verwendung gefunden haben, doch stellt sich die Frage, ob dieser wild gesammelt wurde oder tatsächlich bereits Honigbienen gehalten wurden. Frühe Bienenhaltung in bikonischen, auf beiden Seiten offenen Tongefäßen ist bislang nur für Ägypten nachgewiesen⁸⁵. Als königlicher Titel erscheint der „beekeeper“ sowohl unter den ägyptischen, als auch den minoischen Schriftzeichen⁸⁶. Zu den herausragenden Funden gehört der goldene Anhänger in Form zweier Bienen aus der altpalastzeitlichen Nekropole Chrysolakkos bei Mallia auf Kreta⁸⁷ (Abb. 5). Es ist in diesem

Zusammenhang damit durchaus interessant, dass die Haltung bzw. Versorgung der Bienen offenbar nicht zu den gewöhnlichen landwirtschaftlichen Tätigkeiten zählte, sondern im Palast stattfand bzw. von Angehörigen der Oberschicht bzw. gar des Herrschers selbst beaufsichtigt wurde. Damit könnte es durchaus von Bedeutung sein, dass die Fragmente von Gefäßen mit Tutuli auf der Innenseite im Bereich der Akropolis bzw. einem unmittelbar an die Akropolismauer angrenzenden Gebäude gefunden wurden.

IN SUMME

Abschließend stellt sich nun die Frage, wie die einzelnen Erklärungsmodelle zur Funktion der Gefäße mit „Zapfen“ bzw. Tutuli an der Gefäßinnenwand zu bewerten sind.

Zwar sind für Monkodonja Nachweise früher kultivierter Reben und das Vorkommen großer amphorenförmiger Vorratsgefäße, die zur Aufbewahrung von Wein gedient haben können, gegeben, doch ist fraglich, ob die wenigen und zudem kleinformatigen Gefäße mit Tutuli an der Bodeninnenseite einen praktischen Nutzen bei der Weinherstellung – zum Pressen der Trauben – gehabt haben können. Wenn in Monkodonja Tafelwein produziert wurde, so ist – auf Grund mangelnder Funde keramischer Wannen vergleichbar derer wie sie für den Mittelmeerraum bekannt sind – eher an eine Verwendung großer hölzerner Bottiche zu denken. Ebenso erscheint eine Verwendung als Gärgefäß für die Herstellung von Bier wenig effektiv.

Eine Deutung der Gefäße als Bienenstock und Nachweis der Honigproduktion, besonders in einem exklusiv auf die Herrscherschicht limitierten Rahmen, erscheint sicherlich reizvoll, doch nicht belegbar. Zudem sprechen auch Funde der spezifischen Gefäße aus Höhlen gegen eine solche These.

Am ehesten zu überzeugen mag eine Erklärung der Funktion der „Zapfengefäße“ im Rahmen der Milchverarbeitung, genauer: der Butterherstellung. Es ist wahrscheinlich, dass neben Fleisch- und Fischportionen auch Milch an die Bewohner von Monkodonja geliefert wurde. Dafür, dass Milch in der Siedlung weiterverarbeitet wurde, sprechen auch die Funde von Sieben. Eine Annäherung an die Deutung der Gefäße mit Tutuli an der Innenseite als Gerät zur Butterherstellung ermöglichen in einem weiter gefassten Vergleich fässchenförmige Gefäße und ethnographische Parallelen. Dabei zeigt sich auch, dass fässchenförmige Gefäße (mit und ohne Tutuli an der Innenwandung), in denen durch Schleudern aus Rahm Butter gemacht werden konnte, bereits in kupferzeitlichem Kontext

interpretiert. J. A. Sakellarakis (2003, 71) beschreibt die Szene als „zwei Bienen (...), die einen Tropfen Honig in der Wabe deponieren“.

⁸² Bresciani 2002, 44.

⁸³ Rammer, Binsteiner 2010, 42.

⁸⁴ Vgl. Kroll 1991, 170.

⁸⁵ Bresciani 2002, 38. 116.

⁸⁶ Evans 1909, Taf. 16, Abb. 105; Godart 2001, 77.

⁸⁷ Orthmann 1975, Abb. 448a: 513. Die kleine granulierte Goldscheibe zwischen den Bienen wird hier als Honigwabe

vorliegen. Flaschenförmige Gefäße mit Tutuli oder Zapfen auf der Gefäßinnenseite und Henkeln am Bauchmaximum weisen ab der Frühbronzezeit einen Verbreitungsschwerpunkt im westlichen Karpaten-Donauraum auf. Für Istrien und Mitteldalmatien ist das Aussehen der "Zapfengefäße" bislang noch nicht geklärt, da sich nur Bodenfragmente erhalten haben. Es ist aber in Betracht zu ziehen, dass in den adriatischen Gefäßen – sie weisen häufiger einen Boden mit klei-

nem Durchmesser und nur wenigen Tutuli auf⁸⁸ – die Butter auf andere Weise, und zwar durch Stampfen, hergestellt wurde.

Mit der Ansprache der besprochenen Funde als "Buttergefäße" können wir zum einen Gebiete benennen, für die eine Produktion des Milchprodukts Butter während der Bronzezeit postuliert werden kann (Abb. 6), zum anderen, dass dies auf regional unterschiedliche Art geschah.

⁸⁸ Im Gegensatz zu den flaschenartigen Gefäßen mit sehr weitem Boden und zahlreichen Tutuli – vgl. Taf. 3.

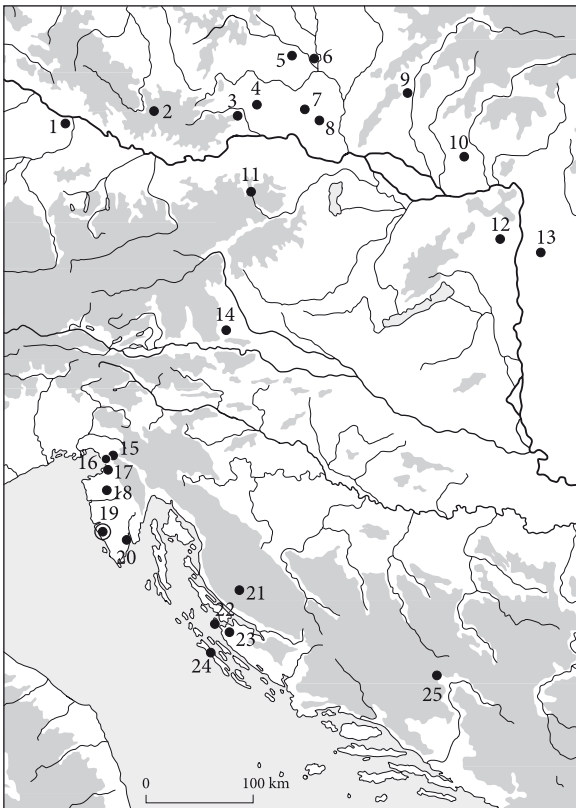

Abb. 6: Verbreitung von Gefäßen mit Tutuli auf der Innenseite des Bodens.

Sl. 6: Razprostranjenost posod z nalepljenimi izrastki na notranji strani dna.

Liste zu Abb. 6 / Seznam k sl. 6

- 1 Vilshofen-Pleinting (Fundchronik 1993, 114, 116 Abb. 103: 16)
- 2 Budkovice (Stuchlík 2003, 465 Abb. 8)
- 3 Langenlois (Lauerermann 2003, Abb. 82: 6)
- 4 Röschitz (Lauerermann 2003, Abb. 132: 19)
- 5 Mušov (Geisler, Stuchlíková 1986, Abb. 5: 5)
- 6 Moravský Žižkov (Stuchlík 1982, Abb. 5: 6)
- 7 Dippersdorf (Neugebauer 1977, 73)
- 8 Großweikersdorf (Neugebauer 1977, 73)
- 9 Veselé (Točík 1964, 186 Taf. 34: 5,8; 203 Taf. 51: 10; 212 Taf. 60: 9)
- 10 Nitriansky Hrádok-Zámeček (Točík 1978, 100, 84 Taf. 84: 16; 150 Taf. 150: 17)
- 11 Böhmeikirchen (Neugebauer 1977, 153 Taf. 26: 1; 175 Taf. 54: 9; 181 Taf. 61: 5)
- 12 Érd (Oravecz, Mráv 2009, 55 Abb. 4: 8)
- 13 Üllő (Kövári, Patay 2005, 116 Abb. 33-34)
- 14 Limberg (Neugebauer 1977, 73)
- 15 Tabor nad Vrabčami (unpubliziert)
- 16 Monte Grisa (Moretti, Gerdol, Stacul 1978, Monte Grisa Abb. 4: 13)
- 17 Elleri / Jelerji (Civico Museo Muggia 1997, 157 Taf. 1: 4)
- 18 Pećina Laganiši (Komšo 2008, Abb. 14: links unten)
- 19 Monkodonja
- 20 Gradac-Turan (Mihovilić 1997, 50 Taf. 1: 12)
- 21 Jankuša Höhle (Osterman 2008, 67 Taf. 14: 2)
- 22 Vir (Batović 1973, Taf. 70: 2)
- 23 Nin (Batović 1970, Abb. 39)
- 24 Dugi otok (Batović 1973, Taf. 72: 8)
- 25 Varvara (Batović 1980, Taf. 15: 11; Gavranović 2011, 188 Abb. 266)

BANNER, J., J. KOREK 1956, *Die Pécelér Kultur*. – *Archaeologia Hungarica* 35.
 BATOVIĆ, Š. 1970, Istraživanje liburnskog naselja u Ninu 1969. godine. – *Diadora* 5, 33–48.
 BATOVIĆ, Š. 1973, Prapovijesni ostanci na Zadarskom otočju. – *Diadora* 6, 5–139.
 BATOVIĆ, Š. 1980, L'età del bronzo recente sull'isola orientale dell'Adriatico / Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju. – *Godišnjak. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja* 18/16, 21–62.

BECKER, C. 1986, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die Tierknochenfunde*. – *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 5.
 BECKER, C. 2001, Monkodonja in Istrien. Konsumverhalten in einem bronzezeitlichen Kastelliere. – *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 22, 25–41.
 BENECKE, N. 1994, *Archäozoologische Studien zur Entwicklung der Haustierhaltung in Mitteleuropa und*

- Südkandinavien von den Anfängen bis zum ausgehenden Mittelalter. – Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 46.
- BRESCIANI, E. 1998, *Food and Drink*. – Lucca.
- BRESCIANI, E. 2002, *An den Ufern des Nils. Alltagsleben zur Zeit der Pharaonen*. – Stuttgart.
- BRUN, J.-P. 2004, *Archéologie du vin et de l'huile de la Préhistoire à l'époque hellénistique*. – Paris.
- BRUNS, G. 1970, Küchenwesen und Mahlzeiten. – *Archaeologia Homerica* 2, Kap. Q.
- BOGNÁR-KUTZIÁN, I. 1973, The Relationship between the Bodogkeresztúr and the Baden Cultures. – In: *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, 31–50, Bratislava.
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K. 1998, *Gradina Monkodonja. Tipološko-statistička obrada keramičkih calaza srednjobrončanodobne istarske gradine Monkodonja kod Rovinja / The Monkodonja Hillfort. A Typological and Statistical Analysis of Pottery Finds from the Middle Bronze Age Hillfort of Monkodonja near Rovinj*. – Monografije i katalozi 9.
- CHADWICK, J. 1976, *The Mycenaean World*. – Cambridge.
- Civico Museo Muggia 1997*, Katalog: Il Civico Museo Archeologico di Muggia. – Trieste.
- EASTON, D. F. 2002, *Schliemann's excavations at Troia 1870–1873*. – *Studia Troica Monographien* 2.
- EVANS, A. 1909, *Scripta Minoa 1. The Hieroglyphic and Primitive Linear Classes*. – Oxford.
- FISCHER, A. 2008, *Nomaden der Sahara – Handeln in Extremen*. – Berlin.
- Fundchronik 1996*, Fundchronik für das Jahr 1993. – *Bayrische Vorgeschichtsblätter* 9, 114–116.
- GAVRANOVIĆ, M. 2011, *Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien*. – *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* 195.
- GEISLER, M., J. STUHLÍKOVÁ 1986, Věteřovské sídliště v Mušově (okr. Břeclav). – *Archeologické rozhledy* 38, 121–138.
- GERLACH, G. 2001, *Zu Tisch bei den alten Römern. Eine Kulturgeschichte des Essens und Trinkens*. – Stuttgart.
- GODART, L. 2001, Cretan Hieroglyphic Script, Aegean Scripts and Egypt. – In: A.K. Karetsou, M. Andreadaki-Vlazaki (Hrsg.), *Crete–Egypt. Three thousand years of cultural links*, 76–78.
- HAARMANN, H. 1990, *Universalgeschichte der Schrift*. – Frankfurt, New York.
- HÄNSEL, B., D. MATOŠEVIĆ, K. MIHOVILIĆ, B. TERŽAN 2009, Zur Sozialarchäologie der befestigten Siedlung von Monkodonja (Istrien) und ihrer Gräber am Tor. – *Praehistorische Zeitschrift* 84, 151–180.
- HÄNSEL, B., B. TERŽAN, K. MIHOVILIĆ 2007, Radiokarbonaten zur älteren und mittleren Bronzezeit Istriens. – *Praehistorische Zeitschrift* 82, 23–50.
- HELLMUTH, A. 2012, Čuvari hrane i pića. O antropomorfnim ukrasima na posudama iz ranog i srednjeg brončanog doba s gradine Monkodonja u Istri / Guardians of food and drink. About anthropomorphic vessel decorations of the Early and Middle Bronze Age from Monkodonja hillfort in Istria. – *Histria archaeologica* 43, 19–46.
- HOCHSTETTER, A. 1984, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die handgemachte Keramik Schichten 19/1*. – *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 3.
- HOREJS, B. 2007, *Das Prähistorische Olynth. Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994–1996. Die spätbronzezeitliche handgemachte Keramik der Schichten 13/1*. – *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 21.
- HORVÁTH, L. 1974, Óskori hordó alakú edény Szigligetről / A prehistoric barrel-shaped vessel from Szigliget. – *Arhaeologiai értesítő* 101, 55–63.
- HORVÁTH, T. 2008, Balatonöszöd – an Unusual Baden Settlement? – In: M. Furholt, M. Szmyt, A. Zastawny (Hrsg.), *The Baden Complex and the Outside World. Proceedings of the 12th Annual Meeting of the EAA 2006*, 71–87, Cracow.
- KALICZ, N. 1963, *Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien*. – *Studia Archaeologica* 2.
- KARETSOU, A.K., M. ANDREADAKI-VLAZAKI (Hrsg.) 2001, *Crete–Egypt. Three thousand years of cultural links*. – Herakleion/Kairo.
- KOMŠO, D. 2008, *Pećina Laganiši. Mjesto života i smrti / Laganiši cave. A place of life and a place of death*. – Katalog. Arheološki muzej Istre 73.
- KÖVÁRI, K., R. PATAY 2005, A settlement of the Makó Culture at Üllő. New evidence for Early Bronze Age Metalworking. – *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 83–137.
- KROLL, H. 1983, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die Pflanzenfunde*. – *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 2.
- KROLL, H. 1991, Bier oder Wein? – In: B. Hänsel, P. Medović (Hrsg.), *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 72, 165–171.
- KROLL, H. 1999, Vor- und frühgeschichtliche Weinreben – wild oder angebaut? Eine abschließende Bemerkung. – *Trierer Zeitschrift* 62, 151–153.
- LAUERMANN, E. 2003, *Studien zur Aunjetitz-Kultur im nördlichen Niederösterreich*. – *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 99.
- LEGG, T. 2002, Milk use in prehistory: the osteological evidence. – In: J. Mulville, A.K. Outram (Hrsg.), *The Zooarchaeology of Fats, Oils, Milk and Dairying*, 8–13.
- MIHOVILIĆ, K. 1997, Fortifikacija gradine Gradac-Turan iznad Koromačna / The fortification of Gradac or Turan hill-fort above Koromačno. – In: *Arheološka istraživanja u Istri*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 18, 39–59.
- MIHOVILIĆ, K. 2009, Monkodonja i Mušego, Izložba, MIHOVILIĆ, K., B. TERŽAN, B. HÄNSEL, D. MATOŠEVIĆ, C. BECKER 2001, *Rovinj prije rima / Rovino prima dei romani / Rovinj vor den Römern* – Kiel.
- MIHOVILIĆ, K., B. HÄNSEL, B. TERŽAN, D. MATOŠEVIĆ, Ž. KOVAČIĆ 2009, *Monkodonja i Mušego*. – Katalog. Arheološki muzej Istre 79.
- MORETTI, M., R. GERDOL, G. STACUL 1978, *I Castellieri di Nivize, Monte Grisa, Ponte S. Quirino complessi dell'età del Bronzo*. – Trieste.
- NEUGEBAUER, J.-W. 1977, Böhheimkirchen. Monographie des namengebenden Fundortes der Böhheimkirchnergruppe der Věteřovkultur. Die Grabungen der Jahre 1929, 1945–1949 und 1955. – *Archaeologia Austriaca* 61–62, 31–207.

- NEUGEBAUER, J.-W. 1987, *Die Bronzezeit im Osten Österreichs*. – Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte 13.
- ORTHMANN, W. 1975, *Der Alte Orient*. – Propyläen Kunstgeschichte Bd. 18.
- ORAVECZ, H., Z. MRÁV 2009, Jelentés az Érd, Simonpusztá lelőhelyen végzett 2007. és 2008. évi leletmentésről / Report on the rescue excavations at Érd, Simonpusztá site in 2007 and 2008. – *Régészeti kutatások Magyarországon 2008 / Archaeological Investigations in Hungary 2008*, 43–60.
- OSTERMAN, J. 2008, Špilja Jankuša. Prilog poznavanju brončanodobnih špiljskih lokaliteta Like / Jankuša cave. Contribution to the knowledge of bronze age cave localities in Lika. – In: *Arheološka istraživanja u Lici i arheologija pećina i krša*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 23, 41–67.
- PESSLER, B. G. 1796, *Kurze Beschreibung und Abbildung eines neu erfundenen sehr einfachen Butterfasses*. – Braunschweig.
- PITTIONI, R. 1954, *Urgeschichte des Österreichischen Raumes*. – Wien.
- PLATON, N. 1971, *Zakros: The Discovery of a Lost Palace of Ancient Crete*. – New York.
- RAMMER, E., A. BINSTEINER 2010, *Jungsteinzeit am Rand des Linzer Beckens. Steyregg/Pulgarn (1994–1997): Die Keramikfunde*. – Linzer archäologische Forschungen 40.
- SAKELLARAKIS, Y., E. SAKELLARAKIS 1991, *Archanes*. – Athen. / Σακελλαράκης, Γ. und E. Σακελλαράκης 1991, Αρχάνες. – Αθήνα.
- SAKELLARAKIS, J. 2003, *Heraklion – Das Archäologische Museum. Ein Bildführer*. – Athen.
- SCHLIEMANN, H. 1881, *Ilios – Stadt und Land der Trojaner. Forschungen und Entdeckungen in der Troas und besonders auf der Baustelle von Troja*. – Leipzig.
- SCHNEIDER, R. 1999, *Vor 1000 Jahren – Alltag im Mittelalter*. – Augsburg.
- STUCHLÍK, S. 1982, Grabung auf der Siedlung aus der Bronze- und Latènezeit in Moravský Žižkov (Bez. Břeclav). – *Přehled výzkumů 1980*, 12.
- STUCHLÍK, S. 2003, Die Beziehungen Mährens zu den südöstlichen Gebieten am Anfang der Bronzezeit. – In: C. Kacsó (Hrsg.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare 10.–13. Oktober 2001*, Bibliotheca Marmatia 2, 445–468.
- TERŽAN, B., K. MIHOVIČIĆ, B. HÄNSEL 1999, Eine protourbane Siedlung der älteren Bronzezeit im istrischen Karst. – *Praehistorische Zeitschrift* 74, 154–193.
- TERŽAN, B., B. HÄNSEL, K. MIHOVIČIĆ 2006, Monkodonja – ein kroatisch-deutsch-slowenisches Gemeinschaftsprojekt. Das Bild einer Kastelliere-Siedlung nach neunjährigen Ausgrabungen. – *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 27, 119–126.
- TOČÍK, A. 1964, *Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom*. – *Archaeologica Slovaca. Fontes* 5.
- TOČÍK, A. 1978, *Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Mađarovce-Kultur*. – *Materialia Archaeologica Slovaca*.
- TÓTH, G. 2009, Vajkőpülvő edény Érd, Simonpusztáról – adatok a “pácolóedények” kérdéséhez / Churn from Érd, Simonpusztá – data on the problems of “marinading vessels”. – *Régészeti kutatások Magyarországon 2008 / Archaeological Investigations in Hungary 2008*, 61–65.
- VENTRIS, M., J. CHADWICK 1959, *Documents in Mycenaean Greek*. – Cambridge.
- VICKERY, K. F. 1936, *Food in Early Greece*. – Illinois.
- WARREN, P. 1972, *Myrtos*. – London.
- ZIEGLER, B., F. SONTHEIMER (Hrsg.) 1975, *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike*. – München.

MASLO, VINO ALI MED? RAZMISLEK O POSEBNI OBLIKI DNA POSOD Z GRADINE MONKODONJA PRI ROVINJU V ISTRI

Povzetek

Med številnimi keramičnimi najdbami iz zgleđno raziskane zgodnje- in srednjebronastodobne naselbine Monkodonja pri Rovinju¹ so tudi odlomki treh posod (t. 1: 1,5), ki imajo na notranji strani dna nalepljene stožčaste izrastke. Odkriti so bili v notranjosti akropole in v objektu, ki se je naslanjal na njeno obzidje (sl. 1).

¹ Izbor ključne literature: Buršič-Matijašič 1998; Teržan, Mihovilić, Hänsel 1999; Teržan, Hänsel, Mihovilić 2006; Hänsel, Teržan, Mihovilić 2007; Hänsel, Matošević, Mihovilić, Teržan 2009; Mihovilić et al. 2009; Hellmuth 2012.

Klara Buršič-Matijašič,² ki je objavila najdbe predhodnih izkopavanj na tej naselbini, je za primerjavo tovrstnim posodam navedla najdbo z višinske naselbine Monte Grisa³ na tržaškem Krasu. Podobna dna so bila najdena še na višinski naselbini Gradac-Turan⁴ (t. 1: 7) in v jami Laganiši⁵ (t. 1: 2) v Istri, na “liburnijskem”

² Buršič-Matijašič 1998, 63.

³ Prim. Moretti, Gerdol, Stacul 1978, Monte Grisa sl. 4: 13.

⁴ Mihovilić 1997, 50, t. 1: 12.

⁵ Komšo 2008, 14: sl. levo spodaj.

območju v srednji Dalmaciji⁶ (t. 1: 3,4) – na otoku Vir⁷ in v jami Jankuša⁸ – pa tudi na najdišču Varvara⁹ (t. 1: 8) v Bosni. Posode z nalepljenimi izrastki na notranjih stenah so prav tako znane z najdišč Spodnje Avstrije, Moravske in Slovaške, kjer se uvrščajo v zgodnji oz. srednjebronastodobni kompleks Böheimkirchen-Věteřov-Maďarovce,¹⁰ ter v kulturah Makó, Hatvan, Vatyá in Nagyrév.¹¹ Za sodčasto posodo z madžarskega najdišča Szigliget, ki ima majhno cilindrično odprtino in izrastke na notranjih stenah (t. 2: 1),¹² najdemo vzporednice v precej oddaljeni Troji¹³ (t. 2: 2) in na bakrenodobnih najdiščih badenske kulture, kot so St. Andrä a. d. Traisen¹⁴ (t. 2: 4), Pulgarn¹⁵ (t. 2: 5) in Ossarn.¹⁶

O namembnosti takih posod z nalepljenimi izrastki na notranjih stenah je bilo že veliko napisanega.¹⁷ Med številnimi možnostmi izpostavljam tri najpogosteje zastopane interpretacije o tem, da so služile za shranjevanje ali alkoholnih pijač ali medu ali pa mleka oz. so bile namenjene izdelavi masla. Vse tri možnosti in dosedanje ugotovitve sem natančneje preučila na primeru najdb z Monkodonje.

Etnografske primerjave kažejo, da maslo lahko nastane s sunkovitim tresenjem v lesenih sodčastih posodah ali usnjenih mehovich¹⁸ (sl. 2: a,b). Druga možnost izdelave masla je stepanje smetane v posodi bodisi z navpičnimi sunki bodisi z vodoravnimi ali navpičnimi udarci. Da so nekdanji prebivalci te naselbine uživali oz. predelovali mleko, lahko predpostavljamo na osnovi velikih količin govejih, ovčjih in kozjih kosti pa tudi sit, ki so bile najdene ob izkopavanjih.¹⁹ Posode s izrastki na

notranjih stenah z Monkodonje bi potemtakem lahko služile kot pinja.

Po drugi strani so bile v Monkodonji odkrite tudi pečke gojene vinske trte²⁰ in številni pitosi amforastih oblik, ki govorijo v prid domnevi o pridelavi namiznega vina. Zložene in zglajene notranje in zunanje stene teh posod kažejo, da so bile namenjene shranjevanju tekočin (sl. 4). Videti je, da posode manjših dimenzij s izrastki na notranjih stenah niso primerne za vino, še zlasti, če jih primerjamo s tistimi, odkritimi v sredozemskem prostoru (sl. 3: a–c).²¹

Težje je dokazati, da bi posode s izrastki služile kot panj. Najstarejše čebelarjenje je doslej poznano le v Egiptu,²² kjer so uporabljali bikonične keramične posode, odprte na obeh straneh, naziv "čebelar" pa je izpričan v egipčanskih in minojskih zapisih.²³

Če povzamemo: med vsemi tremi opisanimi možnostmi je najverjetnejša opredelitev namembnosti posod s izrastki na notranjih stenah za predelavo mleka oz. izdelavo masla, kar bi pomenilo, da so na območju, kjer so take posode izpričane (sl. 6), že v bronasti dobi delali maslo.

Prevod: Anja Ragolič

Anja Hellmuth
c/o Kramberger
Ob Mlinščici 58
SI-2345 Bistrica ob Dravi
agrath@web.de

⁶ Prim. Batović 1970, sl. 39; id. 1973, t. 72: 8.

⁷ Batović 1973, t. 70: 2.

⁸ Osterman 2008, 67 t. 14: 2.

⁹ Batović 1980, t. 15: 11; Gavranović 2011, 188 sl. 266.

¹⁰ Prim. npr. Neugebauer 1987, 27 ss; Lauermann 2003, 413, 595.

¹¹ Kővári, Patay 2005, 108.

¹² Horváth 1974, 58 sl. 3.

¹³ Schliemann 1881, 451 Nr. 439; Easton 2002, sl. 192, At. 189-3462.

¹⁴ Pittioni 1954, 198 sl. 130: 2; Rammer, Binsteiner 2010, 248 t. 3: 2.

¹⁵ Rammer, Binsteiner 2010, 247, 267, t. 2: 1–6, 22: 9.

¹⁶ Pittioni 1954, sl. 134: spodaj levo; Rammer, Binsteiner 2010, 248 t. 3: 3.

¹⁷ Horváth 1974, 61–63, 61 sl. 5; Tóth 2009, 63–65; Rammer, Binsteiner 2010, 42, 51; Neugebauer 1977, 73; Lauermann 2003, 595; Kővári, Patay 2005, 108.

¹⁸ Fischer 2008, 89 ss, sl. str. 90.

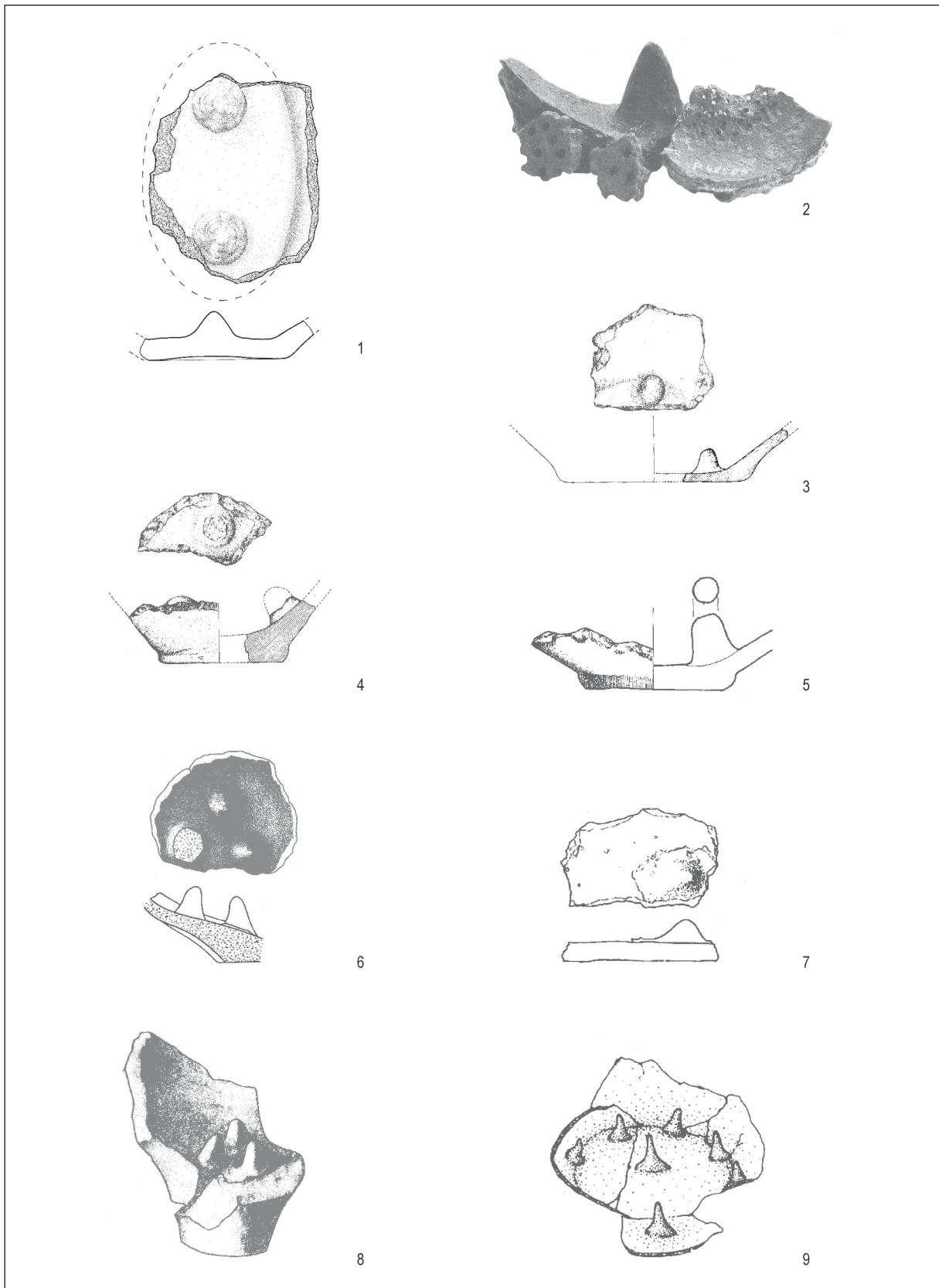
¹⁹ Becker 2001, 30.

²⁰ Kroll 1999; prim. Becker 2001, 35; za divjo ali gojeno vinsko trto glej tudi: Kroll 1983, 61–67; Kroll 1991, 165–166.

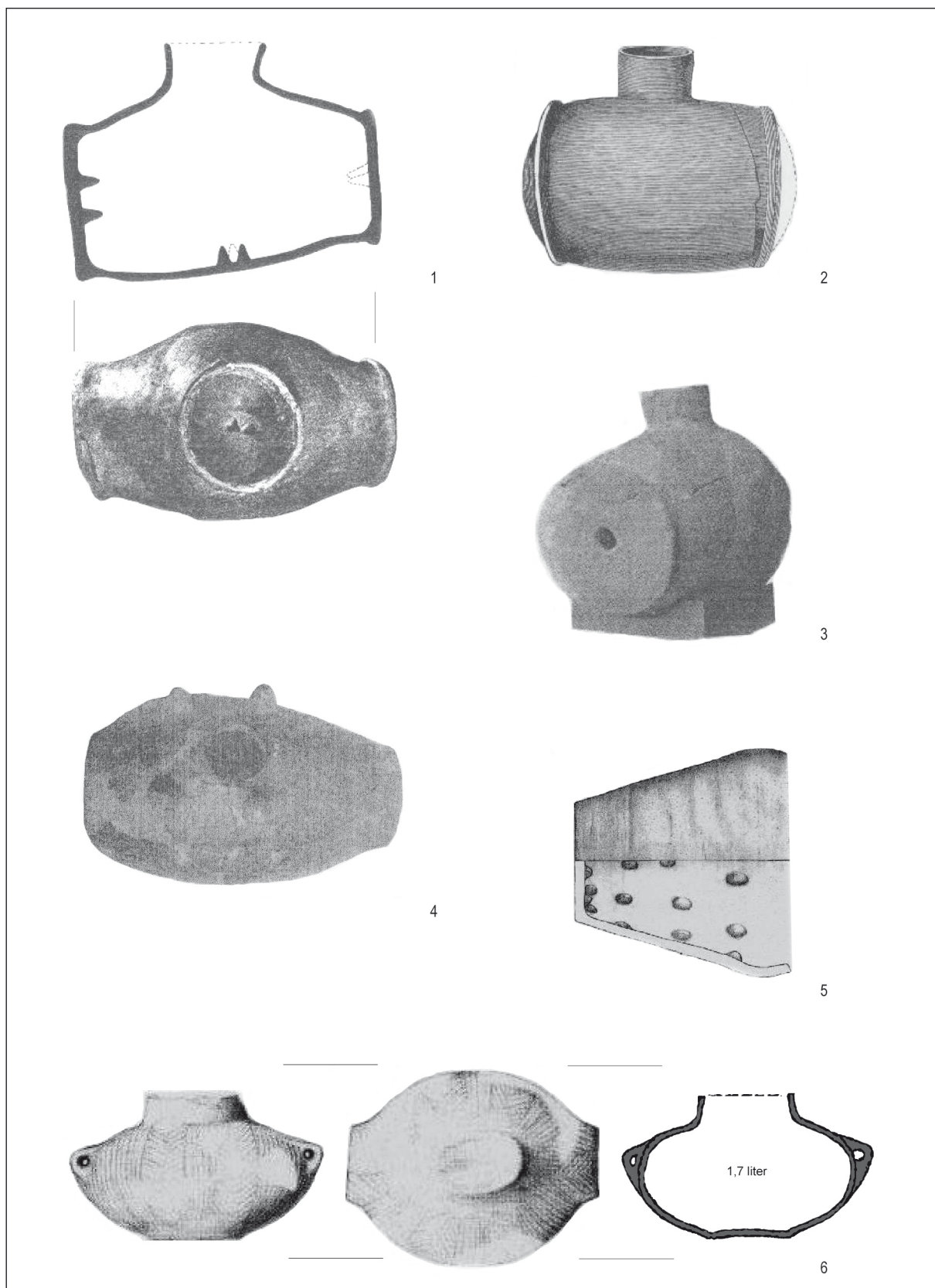
²¹ Brun 2004, 72–75 s sklicevanjem na: Warren 1972; Platon 1971; Sakellarakis 1991.

²² Bresciani 2002, 38, 116.

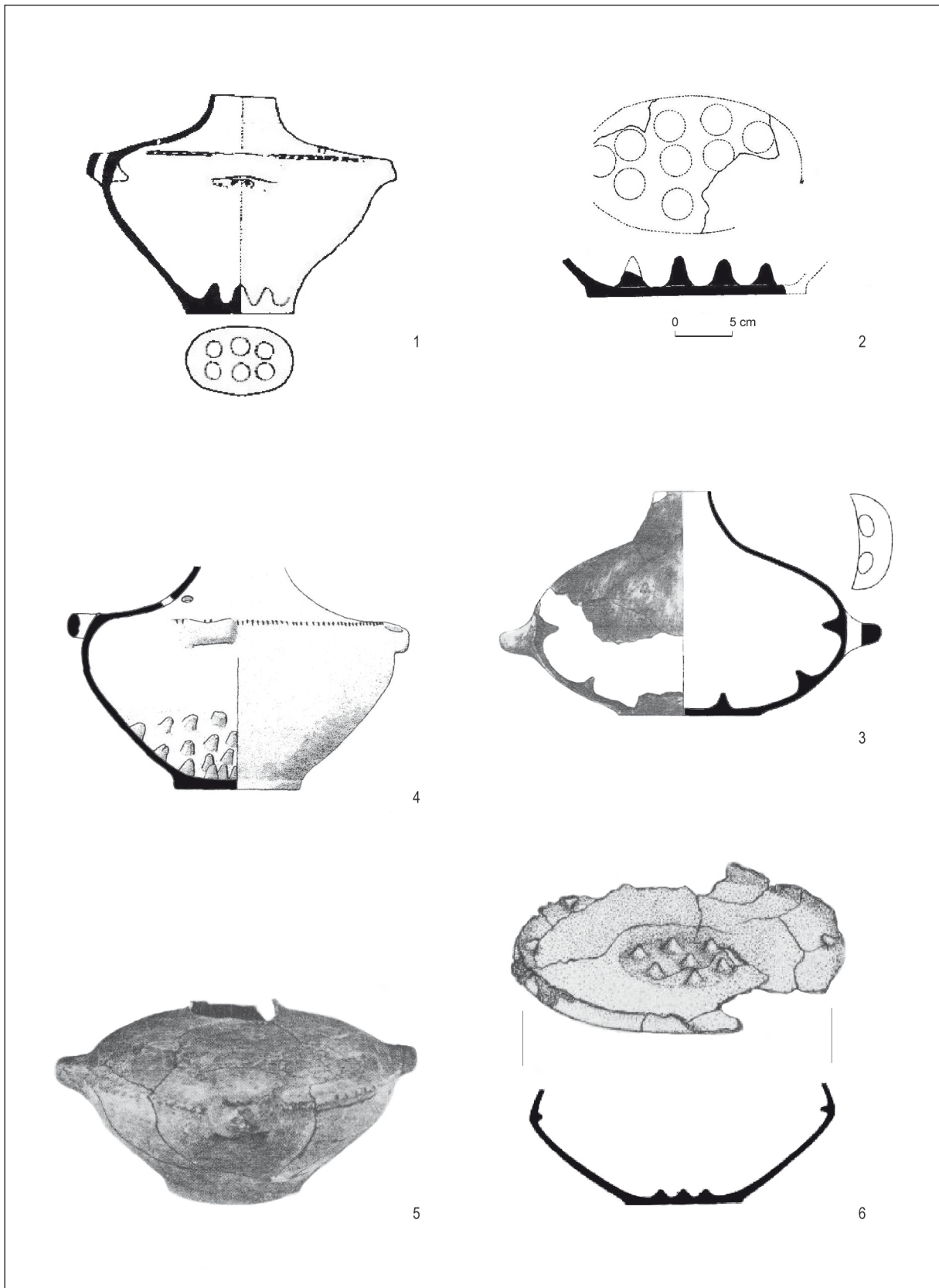
²³ Evans 1909, t. 16, sl. 105; Godart 2001, 77.

Taf. / T. 1: 1, 5 Monkodonja (unpubliziert / neobjavljeno; po Buršić-Matijašić 1998); 2 Pećina Laganiši (nach / po Komšo 2008); 3, 4 Nin (nach / po Batović 1970); 6 Vilshofen-Pleinting (nach / po *Fundchronik* 1996); 7 Gradac-Turan (nach / po Mihovilić 1997); 8 Varvara (nach / po Batović 1980); 9 Langenlois (nach / po Lauer mann 2003). Verschiedene Maßstäbe / različna merila.

Taf. / T. 2: 1 Szigliget (nach / po Horváth 1974); 2 Troja (nach / po Schliemann 1881); 3 Maiersch-Burgschleinitz (nach / po Pittioni 1954); 4 St. Andrä a.d. Traisen (nach / po Pittioni 1954); 5 Pulgarn (nach / po Rammer, Binsteiner 2010); 6 Balatonöszöd (nach / po Horváth 2008). Verschiedene Maßstäbe / različna merila.

Taf. / T. 3: 1, 2 Böheimkirchen (nach / po Neugebauer 1977; id. 1978); 3 Érd (nach / po Oravecz, Mráv 2009); 4 Ansfelden (nach / po Rammer, Binstener 2010); 5 Veselé (nach / po Točík 1964); 6 Üllő (nach / po Kővári, Patay 2005).
 Verschiedene Maßstäbe / različna merila.

TWO GRAVES OF THE LATE URNFIELD PERIOD FROM BELIŠĆE (PODRAVINA REGION, CROATIA)

DVA GROBA KASNE FAZE KULTURE POLJA SA ŽARAMA IZ BELIŠĆA (PODRAVINA, HRVATSKA)

Daria LOŽNJAK DIZDAR

Izvlaček

Reka Drava, ki je urezala svojo strugo po obrobju Panonske nižine, je vselej predstavlja komunikacijo med jugovzhodno-alpskim prostorom in Podonavjem. Vključevanje Podravine v širšo blagovno menjalno mrežo je zelo dobro dokumentirano v naselbinskih najdbah pozne faze bronaste dobe in začetne faze železne dobe, medtem ko je poznavanje grobišč za zdaj še omejeno, dopolnjujeta pa ga dva nedavno odkrita grobova v Belišču zahodno od Osijeka.

Ključne besede: Podravina, Belišće, poznožarnogrobiščno obdobje, Ha B3, 9. stoletje pr. Kr., skupina Dalj, grobovi, lončenina

Abstract

The Drava River had incised its bed across the fringes of the Pannonian Plain and has always represented a line of communication and exchange between the south-eastern Alpine circle and the Danube Basin. Located on this line is the region of Podravina. Its inclusion into this exchange network is documented by settlements finds from the last phase of the Late Bronze and the beginning of the Iron Age. In contrast, our current knowledge on the cemeteries is limited, but has recently been advanced by two graves discovered at Belišće, west of Osijek in Croatia.

Keywords: Podravina, Belišće, Late Urnfield period, Ha B3, 9th century BC, Dalj group, graves, pottery

The Podravina region in Croatia has always been an important area of communication between the Danube Basin and the south-eastern Alpine region. Also during the late phase of the Urnfield period, the scant evidence from this region points to an exchange of goods and ideas between the Dalj group and the Ruše group, the latter in Slovenia (*Fig. 1*).

The Late Urnfield settlements in this area have been extensively investigated (Šimek 1979; Marković 1984; Bekić 2006; 2009; Bekić, Percan 2007; Višnjić 2010). In contrast, we know very few cemeteries, the graves of which were either chance finds or were excavated singly

(Vinski-Gasparini 1973, T. 25: 2,4; Bekić 2006, 209, T. 5). The remains of one such cemetery were found at Belišće.

REMAINS OF A CEMETERY FROM THE LATE URNFIELD PERIOD AT BELIŠĆE

The systematic excavations conducted in 2008 at the spot where the Karašica river approaches the Drava, on gentle elevations of aeolian sand located south of the river (*Fig. 2*), revealed an Early medieval cremation cemetery, but also the remains of a cremation cemetery from the

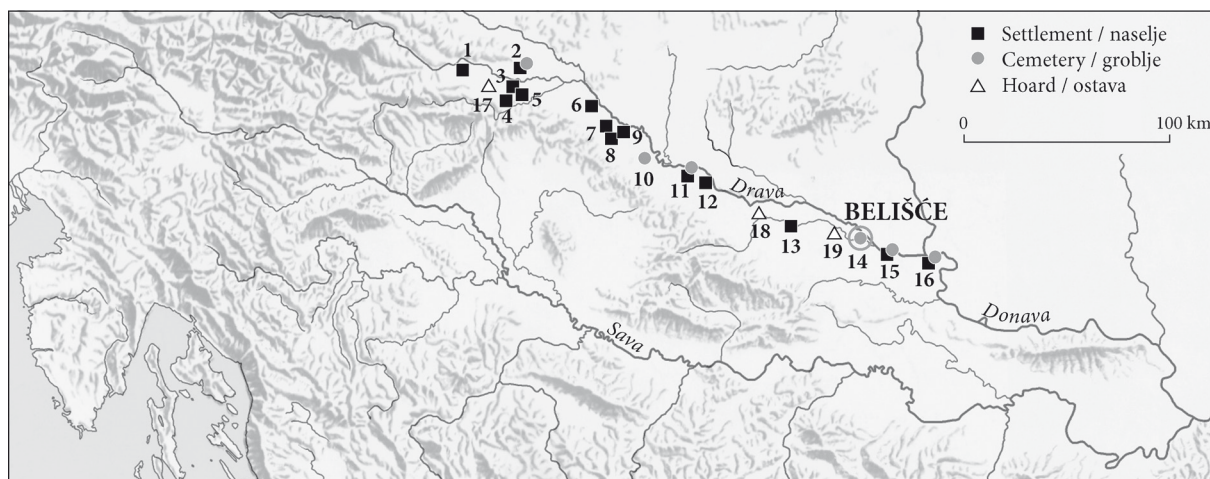

Fig. 1: Sites of the Late Urnfield period in the Croatian region of Podravina.

Sl. 1: Nalazišta kasne faze kulture polja sa žarama u Podravini.

1 Donja Višnjica (Šimek 1997, 101, kat. 135), 2 Nedelišće (Bekić 2006, 208–210, T. 4–5), 3 Šemovec (Šimek 1989; Bekić, Percan 2007), 4 Police (Bekić 2009), 5 Jakopovec (Bekić 2006, 106–111, T. 6–11), 6 Sv. Petar Ludbreški (Šimek 1979), 7 Delovi (Marković 1984, 295–296, T. 2–3), 8 Vlajslav (Marković 1988, 186–188, T. 5; 6: 4,5), 9 Novigrad Podravski (Vinski-Gasparini 1973, 182, T. 25: 1,2), 10 Starogradački Marof (Vinski-Gasparini 1973, 185, T. 25: 4), 11 Slatina (Filipović 2010), 12 Nova Bukovica (Kovačević 2001), 13 Golinci (Višnjić 2010); 14 Belišće, 15 Osijek (Šimić 1980, 228–229, T. 129; Šimić 2001, 34), 16 Aljmaš (Šimić 1996, 37); 17 Kamena Gorica (Vinski-Gasparini 1973, 166–169, 180, T. 126B), 18 Kapelna (Bulat 1967; Vinski-Gasparini 1973, 166–168, 180–181, T. 110–111), 19 Selci Petrijevački (Vinski-Gasparini 1973, 165–166, 168, 184, T. 107A).

Fig. 2: Topographic plan of the site with marked location of graves (map: Openstreetmap, <http://www.openStreetMap.org>).

Sl. 2: Topografski plan nalazišta s naznačenim položajem grobova (karta: Openstreetmap, <http://www.openStreetMap.org>).

Urnfield period. The archaeological investigation was prompted by the finds that had arrived in the Belišće Municipal Collection in 1991 and presumably belonged to a grave from the late phase of the Early Iron Age. The remains of the cemetery from the Urnfield period consisted of two graves (24, 27).

The excavation revealed that the cremated remains of the deceased were placed into ceramic vessels used as urns. The urns were then placed into small grave pits of an oval ground plan (Grave 24: 0.72 × 0.58 m; Grave 27: 0.94 × 0.85 m). In Grave 24, a considerable amount of cremated bones was placed into the urn, which was cov-

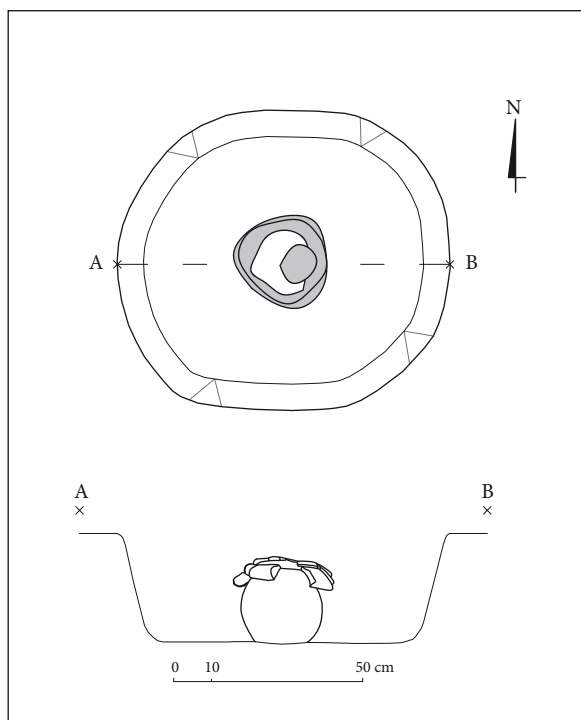

Fig. 3: Belišće, Grave 24. Scale = 1:20.
Sl. 3: Belišće, grob 24. Mjerilo = 1:20.

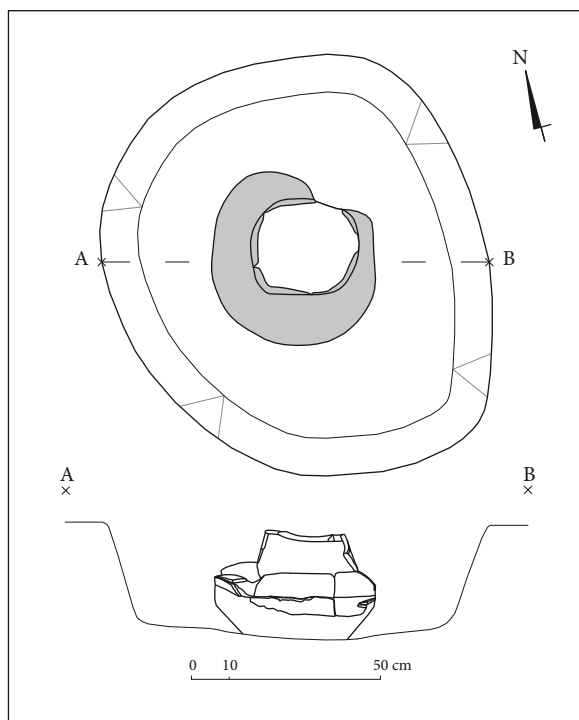

Fig. 4: Belišće, Grave 27. Scale = 1:20.
Sl. 4: Belišće, grob 27. Mjerilo = 1:20.

ered by an inverted bowl (Fig. 3). This bowl was covered by another one, of which only fragments of the upper part have been preserved. In Grave 27, the cremated bones were put into a large pot used as the urn, which was covered by a small inverted jug (Fig. 4). Fragments of the upper part of a small bowl were found among the cremated remains in the urn (Pl. 2: 3).

GRAVE 24 (Fig. 3; Pl. 1)

1. Globular pot with an everted rim and flat base with a slightly pronounced edge. One side of the pot is lower. The exterior surface is ochre and smooth, while the interior is dark brown and smooth. The pot was used as the urn. Height of the vessel: 19 cm; rim diameter: 16.9 cm; greatest girth: 20.7 cm; base diameter: 10 cm.

2. Fragments of the upper part of a bowl with an inturned rim. The exterior and interior surfaces are ochre and smoothed; the core is grey. Height of the preserved part: 4 cm; width of the preserved part: 2.1 cm; wall thickness: 0.5 cm.

3. Fragments of the upper part of a globular bowl with an everted rim, faceted on the interior. The upper part of the body bears a functional-decorative appliqué. The exterior and interior surfaces are brown and smooth; the core is brown. Height of the preserved part: 7.1 cm; rim diameter: 19.3 cm; greatest girth: 21 cm.

4. Round bowl with an inturned and obliquely fluted rim. The exterior and interior surfaces are brown and smoothed; the core is brown. The bowl was used as the lid of the urn. Height of the vessel: 5.6 cm; rim diameter: 17.8 cm; greatest girth: 19.6 cm.

GRAVE 27 (Fig. 4; Pl. 2)

1. Globular, almost biconical pot with a conical neck, everted rim and flat base with a slightly pronounced edge. The upper cone of the belly is decorated with shallow vertical flutes. The exterior and interior surfaces are brown to dark brown and smooth. The pot was used as the urn. Height of the vessel: 30.3 cm; rim diameter: 21.3 cm; greatest girth: 34.7 cm; base diameter: 12.5 cm.

2. Globular jug with a conical neck. The rim is not preserved. The shoulder is pronounced, while the upper part of the belly is decorated with oblique incised lines. The exterior and interior surfaces are ochre and smoothed. The jug was used as the lid of the urn. Preserved height of the vessel: 9.3 cm; greatest girth: 15.6 cm; base diameter: 5.2 cm.

3. Fragment of the upper part of a bowl with inturned rim. The exterior and interior surfaces are ochre and smoothed; the core is ochre. Height of the preserved part: 4.5 cm; width of the preserved part: 10.1 cm; wall thickness: 0.5 cm.

BURIAL RITE

The cremated bones found in the urns indicate that the deceased¹ were cremated on a pyre, over which bowls, the fragments of which were found among the burned remains, were broken (*Pls. 1: 2; 2: 3*). The upper part of the bowl found above the bowl serving as the lid of the urn in Grave 24 is perhaps an indication of the possible custom of breaking vessels, though it could also have been placed onto the lid, considering that most of the vessel has been preserved. There were no metal finds among the burnt bones. In the type of burial, the graves from Belišće can be attributed to the late phase of the Urnfield culture and compared with those in the cemeteries in Batina (Bojčić *et al.* 2010, 15), Dalj, Vukovar Lijeva Bara (Vinski 1955, 235), Doroslovo (Trajković 2008, 14–16), in the cemeteries of the Vál group along the Danube (Patek 1968, 81–82; Patek 1961; Petres 1960) and in the cemeteries at Dobova (Starè 1975) and Ruše (Müller-Karpe 1959). These graves also revealed cremated remains placed into urns covered with another ceramic vessel, a type of burial characteristic of the late phase of the Urnfield culture across a wide stretch from the central Danube basin to southern Pannonia (Müller-Karpe 1959, 116–118; Pittioni 1979, 18). This type precedes the custom of offering sets of vessels, which later characterizes the Hallstatt period (Nebelsick 1994, 350, Abb. 19; Metzner-Nebelsick 2002, 179–181).

GRAVE GOODS

In addition to the type of burial, the time of burial is also revealed by the types of urns and bowls serving as lids. In form and decoration, the ceramic vessels can be brought into relation with various neighbouring regions.

Pots. The urns in both graves are pots, of two different types. The urn from Grave 24 (*Pl. 1: 1*) is a globular pot with an everted rim. Such pots were used as urns by the communities of the Vál, Ruše and Velika Gorica-Dobova groups, but were also found in the Békásmegyer cemetery (Kőszegi 1988, 50, T. 5), where they were marked as Type VI A2 and dated to Ha A2 (Kalicz-Schreiber 2010, 255, Typentafel 9: 3), and in the Budapest-Csepel-Szabadkikötő cemetery (Kőszegi 1988, 54, T. 2). Doroslovo yielded similar urns with a globular body and short everted rim (Trajković 2008, Graves 41, 67, 77, 108), attributed by Carola Metzner-Nebelsick to her Ceramic Horizon II corresponding to the 9th century BC (Metzner-Nebelsick 2002, 169, Abb. 73: 10). The same date has been attributed to Grave 80 from Vukovar Lijeva

Bara, where the deceased was also buried in an urn of this type (Vinski-Gasparini 1973, T. 122: 5). In the Ruše group, globular urns of this type were categorized as Type L11 (Črešnar 2006, 123, sl. 27: var. 1, L11). Similar urns appear in the graves at Dobova (Starè 1975, T. 12: 6, *passim*), in Phases II and IV, which corresponds to the period between Ha A2 and Ha B2 (Dular 1978, combination table). It is the pots from the Dobova and Ruše groups that, in fact, offer the closest analogies for the pot from Belišće, while the above-enumerated analogies point to a connection of this region with the western part of the Pannonian Plain.

The urn from Grave 27 in Belišće (*Pl. 2: 1*) is a pot with a conical neck and slightly fluted upper segment of the belly. This type had been a popular form through a long period in south-eastern Pannonia, judging by the finds from Dalj and from Grave 17 at Vukovar Lijeva Bara (Vinski-Gasparini 1973, 160, T. 116: 3,4; 121: 1), where it appeared in Ceramic Horizon I and remained in use, though in a somewhat modified form, until Horizon IIIa (Metzner-Nebelsick 2002, 168–169, Abb. 72: 4; 74: 3). In Transdanubia, pots of this type were used from the Ha A/Ha B transition to the end of Ha B, as evidenced by the finds from the Neszmély and Tamási cemeteries (Patek 1968, 95, T. 4: 5; 88: 11) and the settlement at Sághegy (Kőszegi 1988, 12, T. 9: 18). In the area of the Vál group, this urn type is most common at the Békásmegyer cemetery, where it was classified as Type A IIIa (Kalicz-Schreiber 2010, 61–62, 249–250, Typentafel 3: 3). A similar pot with a fluted upper segment of the belly was found in Grave 127 at Sopron-Krautacker (Jerem, Metzner-Nebelsick 2002, 314, Abb. 6: 1). Another such pot was found in Tumulus 4 in Vaszar, western Transdanubia, dated to the middle and latter half of the 7th century BC (Patek 1993, Abb. 34, 78: 8).

A wide distribution of this type is evidenced by the cemetery finds in the Gáva culture in eastern Hungary (Taktabáj, Szőreg), where they are dated to Phase III of the Late Bronze Age (Kemenczei 1984, 65, 165, T. 124: 7–8; 132: 15, 160: 1). Moreover, this type is not uncommon in the area of the Podolí group (Říhovský 1965, T. 6: 23a, *passim*; Říhovský 1982, 22–23, T. 8: 4, *passim*).

Towards the end of Ha B, this pot type also appears in the Drava Valley (Podravina in Croatia and Podravje in Slovenia), as attested to by the example from the flat cremation Grave 1 at Lepa Raven below Poštela (Teržan 1990, 65, T. 53: 7); Biba Teržan dated this vessel type to Ha B3 or the Ljubljana II phase. Apart from the pot, the grave contained a number of other ceramic objects, also a large urn, as well as two iron bracelets and an iron knobbed fibula as items of the female costume (Teržan 1990, 60–61, T. 53). The pot that bears closest similarity to that from Grave 27 was found in the Magg Tumulus below Poštela, dated to developed Ha C (Teržan 1990, 75–76, T. 64: 5). Unornamented pots of this type are also known from the settlements at Jakopovec (Bekić 2006,

¹ The anthropological analysis showed that a child aged between 5 and 13 was buried in Grave 24 and probably a roughly 35 years old woman in Grave 27. For the analysis I warmly thank dr. Petra Rajić Šikanjić from the Institute for Anthropological Research in Zagreb.

109, Jakopovec-Blizna, T. 9: 1) and Delovi (Marković 1984, sl. 2) in Podravina, both dated to the late phase of the Urnfield culture. The find from Pit 25 at Delovi, which yielded a pin with a small vase-shaped head, dates this type more precisely to Ha B3 (Marković 1984, 295–296), i.e. to the very end of the Urnfield period. It was obviously a popular pot type across wide areas of the Danube and the Upper Tisza Basins that spread to Podravina at the end of the Late Bronze Age.

Bowls. Grave 24 yielded a globular bowl with an inturned rim decorated with oblique flutes, which served as the lid of the urn (*Pl. 1: 4*). Such bowls appear in the cemeteries at Treščerovac, Dalj (Vinski-Gasparini 1973, T. 117: 9) and Vukovar Lijeva Bara (Vinski-Gasparini 1973, T. 121: 2; 122: 7; 124: 2), but also in the sites of the Ruše group, there classified as Type S7 (Črešnar 2006, 117, sl. 23: S7). The form is also characteristic of Phase Ib of Donja Dolina (Marić 1964, 28, T. 5: 1). It remained in use until the Stična – Novo mesto 1 and 2 horizons in Dolenjska, as demonstrated by Dular in his typology (Dular 1982, 76, Nos. 253–257). It is a popular bowl type also elsewhere, across a wide area from the central Danube Basin to southern Pannonia and dating from Ha A1 to Ha C (Patek 1968, 102; Kalicz-Schreiber 2010, 253, Typentafel 7: IVF 2).

The bowl found above the bowl serving as the lid in Grave 24 at Belišće (*Pl. 1: 3*) belongs to a characteristic type of globular bowls with an everted rim, which is sometimes horizontally faceted. Bowls of this type are known from the cemeteries at Dalj and Šarengrad (Vinski-Gasparini 1973, T. 114: 8; 118: 1,4), i.e. in the area of the Dalj group in eastern Croatia, but also in the area of the Ruše group (Metzner-Nebelsick 2002, 169, Abb. 54, 73: 12). Recent finds from Lower Podravina, such as the one from Grave 24 at Belišće (*Pl. 1: 3*) and the one from the settlement at Golinci near Donji Miholjac (Višnjić 2010, 32), corroborate that this type was particularly characteristic for Podravina. Metzner-Nebelsick has proven that such bowls can be dated to the 9th and 8th centuries BC (Ceramic Horizons II and III) (2002, Abb. 73: 12; 74: 7).

Jug. Analogies for the jug used as the lid in Grave 27 (*Pl. 2: 2*) can be found in the cemeteries of the Vâl group. At Békásmegyér, for instance, they rank as the most common type of grave good; they are marked as Type I A1 and dated to Ha B (Patek 1968, 98, T. 5: 10; Kalicz-Schreiber 2010, 162, 246–247, T. 119: 11). In the Dalj group cemeteries, small jugs of this type were found at Dalj and Vukovar Lijeva Bara (Vinski-Gasparini 1973, T. 116: 25; 123: 3), where they are dated to Horizon II of south-eastern Pannonia (Metzner-Nebelsick 2002, Abb. 73: 18). The handle on the jug from Belišće has not been preserved and it is therefore not possible to ascertain where it was attached to the conical neck. A different type from this one, popular in the Dalj group, is the globular

cup² with a cylindrical, sometimes slightly conical neck with a high strap handle, which were found in Grave 3 at Ozalj (Balen-Letunić 1981, T. 1: 5) and at Lengyel, Bata, Pecs, Pecs-Makarhegy and Tinnye (Patek 1968, 109, T. 7: 51; 87: 2,3; 98: 16; 120: 11). Such a cup with a flat rim was also found in Tumulus 81/1978 at Sopron, presumably the earliest tumulus at the cemetery, where it was dated to the end of Ha B, with analogies at Dalj and Regöly in southern Transdanubia (Patek 1982, 16, Fig. 9: 5; Patek 1993, 51, Abb. 36). Considering that the decoration on the jug from Belišće does not cover the entire belly, as is the case of the jugs from the graves in Dalj, but only the shoulder, its closest analogy is the cup from Tumulus 81/1978 at Sopron (Patek 1982, Fig. 9: 5), which would point to the late Horizon IIIa from the 8th century BC after Metzner-Nebelsick (2002, 179, Abb. IIIa, 74: 4).

The vessels from the two preserved Urnfield culture graves at Belišće indicate influences coming from various directions and reveal Podravina as part of the communication network of southern Pannonia. The urn from Grave 24 bears closest similarities with the urns from the south-western and western Pannonia, more precisely from the cemeteries at Ruše, Dobova and Velika Gorica (Müller-Karpe 1959; Starè 1975; Vinski-Gasparini 1973; Karavanić 2009). The bowl found on top of the lid in Grave 24 is typical of Podravina, but it is also popular in the Dalj group (Metzner-Nebelsick 2002, Abb. 54) and reveal the valley of the Drava as an important communication route during the late phase of the Urnfield culture. The shape of the urn from Grave 27, as well as the jug that served as the lid, show strong links with the part of the Danube Basin in eastern Transdanubia and the cemeteries of the Vâl group (Patek 1968, 98, T. 5: 10; 87: 9; 99: 1; 128: 3), as well as with southern Transdanubia and the area of the Dalj group (Hoffiler 1938, T. 2: 3).

CHRONOLOGICAL AND CULTURAL ATTRIBUTION

The burial rite and the chronological span of the ceramic assemblage date the two graves from Belišće to Ha B. This date can be narrowed to Horizon II after Metzner-Nebelsick, which corresponds to the 9th century BC, on the basis of the bowl with a pronounced faceted rim from Grave 24. It is true that the urn and the bowl serving as the lid from Grave 27 with its vertical fluted decoration could be of a later date, i.e. Horizon IIIa or the 8th century BC. However, jugs and pot such as those from Grave 27 can also appear earlier in the late phase of the Urnfield culture. This, together with the fact that the grave lacks other goods, which in the Dalj group is generally a rule in Horizon IIIa (Metzner-Nebelsick 2002, 179–181,

² Due to their large receptacle, these vessels are sometimes described in literature as bowls.

Abb. 79–80), leads to the conclusion that the two graves should roughly be dated to Horizon II and no later than the beginning of Horizon IIIa after Metzner-Nebelsick.

The current state of investigation, with only two graves documented, and the fact that the site has been damaged by long years of sand extraction, prevents us from drawing any definite conclusions, though we can fairly safely assume that we are dealing with a cemetery from the late phase of the Urnfield culture. As for the cultural attribution, the vessel types, the fluted decoration and the burial rite point to the Dalj group. The site would thus lie on the western fringes of the Dalj group. Prior to the discovery of the graves at Belišće, the westernmost documented site of the Dalj group was Retfala, situated on the western periphery of Osijek (Šimić 1996, 39). Burial in the cemeteries of this group commenced mainly during Ha A2 or Ha B1 and lasted continuously until the end of Ha C (Vukovar) (Vinski-Gasparini 1973, 159) or the end of the 6th century BC (Doroslovo) (Vasić 2008, 352–353). At Dalj, burial continued even longer, until the beginning of the 3rd century BC, although this is rather evidence of spatial continuity of a burial ground than of the continuity of the Dalj group proper into the Late Iron Age, as has been assumed (Vinski-Gasparini 1978, 135–138; Vasić 2008, 353). The current knowledge of the Dalj group is mostly based on cemeteries, which were investigated to a far greater extent than settlements.

To the west of Belišće and upstream the Drava, four cemeteries from the middle, younger and late phases of the Urnfield culture³ are known, but only two have been investigated, namely Slatina (Filipović 2010, 132–134) and Nedelišće (Bekić 2006, 209, T. 5). In the upper part of Podravina, research was more oriented towards settlements (Šimek 1979; Marković 1984; Bekić 2006; Višnjic 2010; Bekić, Percan 2007). Some of the settlements existed already during Ha A1/Ha A2 and lasted until Ha B1–2, for example Jakopovec (Bekić 2006), Police (Bekić 2009), Slatina (Filipović 2010, 132–134) and Nova Bukovica (Kovačević 2001, 71).⁴ Also attributable to this horizon is the settlement further to the west, at Rogoza near Maribor in Štajerska (Črešnar 2011, 70). The same time frame is indicated by the finds from the Slatina cemetery (currently under analysis), which show formal correspondence with the finds from Dalj (Šimić 1988) and Doroslovo (Trajković 2010, Grave 23, *passim*), as well as with the finds from the Zagreb-Horvati cemetery (Richterhofen 1940, 43, Abb. 1; Vinski-Gasparini 1973, 133–135, T. 93) and Gorice near Turnišče in Slovenia (Plestenjak 2010, 40, sl. 30). The chance finds from a grave at Novigrad Podravski also belong to this time frame, showing closest

analogies with the earliest finds from the Dalj cemetery (Hoffler 1938, Pl. 14: 4,8,9; Vinski-Gasparini 1973, 161, T. 115: 1,2; Metzner-Nebelsick 2002, 167, Abb 72: 2). Most of the investigated settlements in the upper Podravina region generally point to the beginning of life during Ha B, often continuing into Ha C (Sv. Petar Ludbreški (Šimek 1979, 118), Delovi (Marković 1984, 295, 298), Šemovec (Šimek 1989, 24, 26, 29; T. 1; 2)), which corresponds with the picture proposed by Teržan for Štajerska (1990, 204–208). Recent investigations in the Podravje and Pomurje regions of Slovenia point to a large number of hilltop settlements, for example at Gornja Radgona, that were established in Ha A2/B1 (Horvat-Šavel 1981, 302) and continued into Ha C (Črešnar 2011, 73). Considering that hilltop settlements in the Croatian Podravina have thus far not been investigated, with the exception of that at Donja Višnjica, the settlement pattern can as yet not be discussed. However, the Slovenian (Teržan 1990, 54–55; Pahič 1981; Horvat-Šavel 1981), as well as the Hungarian examples (Patek 1993, 12, 15, Abb. 13) allow us to suppose that the northern slopes of Mounts Bilogora and Papuk were settled at the beginning of the Early Iron Age.

The late phase of Ha B, which is the date revealed by the pottery from the graves at Belišće, is a period when various cultural groups with regional differences can be clearly distinguished (Teržan 1995; Teržan 1999; Patek 1993; Metzner-Nebelsick 2002). In contrast to the earlier horizon (Doroslovo – Dalj/Studenac – Slatina – Gorice), which shows uniformity in the burial rite and the types of vessels used, the late phase of Ha B witnesses a process of increasing regionalization (*kantharoi* – Metzner-Nebelsick 2002, 169, Abb. 28, 73: 9), which is also supposed for Podravina. Apart from the graves at Belišće, this horizon also includes the chance find of a grave from Starogradački Marof near Virovitica (Vinski-Gasparini 1973, 185, T. 25: 4), as well as seven graves from the nearby town of Barcs in Hungary (Honti 1993, 155, Abb. 6 above; Honti 1996, 47).

CONCLUSION

The small finds from the late phase of the Urnfield culture in Podravina (Vinski-Gasparini 1973; Šimek 1979; Marković 1984; Kovačević 2001; Bekić 2006) reveal its position within the communication network between the Danube Basin, on the one side, and the south-eastern Alps, on the other. The two mentioned horizons, middle/younger and late, of the Urnfield period point to changes that occurred in Podravina between the 11th and the 9th century BC (Dular 2013, 24). New publications and research will shed further light on the middle phase of Urnfield period, the presumed discontinuity between the settlements and cemeteries of the Virovitica group and of the succeeding horizon. Following the end of the Virovitica group there

³ After Dular's periodization (Dular 2013, 24).

⁴ With the exception of the settlement at Nova Bukovica, where the feature of SJ 318 yielded a bronze spearhead that can be dated based on typology and C¹⁴ dates to the final horizon of the Late Bronze Age (Kovačević 2001, 66, T. 3: 7; Kovačević 2008, 124).

was a strong connection between the central Danube Basin and the Podravina region, while in the 9th century BC and the beginning of the Iron Age the east-west communication route through Podravina once again gained in importance (Teržan 1990; Metzner-Nebelsick 1992, 350, Abb. 1a, Karte 5; Brosseder 2004, 290, 314, Abb. 196), and the material culture became increasingly regionalized.

In his work, Janez Dular often touched upon the finds and findings from Podravina (Dular *et al.* 2002; Dular, Tomanič Jevremov 2010; Dular 2013), which led me to choose it as the topic in celebration of his jubilee.

*Translation: Sanjin Mihelić;
proof-reading: Andreja Maver*

- BALEN LETUNIĆ, D. 1981, Grobovi kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba iz okolice Karlovca. – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 14, 11–27.
- BEKIĆ, L. 2006, *Zaštitna arheologija u okolici Varaždina, Arheološka istraživanja na autocesti Zagreb-Goričan*. – Zagreb.
- BEKIĆ, L. 2009, Jaklovec – Police, jama K8 i ostali nalazi kulture polja sa žarama. – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 42, 183–198.
- BEKIĆ, L., T. PERCAN 2007, Šarnjak. – *Hrvatski arheološki godišnjak* 3, 143–144.
- BOJČIĆ Z., M. DIZDAR, T. HRŠAK, T. LELEKOVIĆ 2010, Rezultati probnih istraživanja nalazišta Batina Sredno 2010. godine. – *Annales Instituti Archaeologici* 7 (2011), 13–19.
- BROSSEDER, U. 2004, *Studien zur Ornamentik hallstattzeitlicher Keramik zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*. – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 106.
- ČREŠNAR, M. 2006, Novi žarni grobovi iz Ruš in pogrebni običaji v ruški žarnogrobišni skupini. – *Arheološki vestnik* 57, 97–162.
- ČREŠNAR, M. 2011, New Aspects on the Ha A phase in Eastern Slovenia. – *Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südstalpen*, 63–79.
- DULAR, J. 1978, Poskus kronološke razdelitve dobovskega žarnega grobišča. – *Arheološki vestnik* 29, 36–43.
- DULAR, J. 1982, *Halštatska keramika v Sloveniji. Prispevek k proučevanju halštatske grobne keramike in lončarstva na Dolenjskem*. – Dela 1. razreda SAZU 23.
- DULAR, J. 2013, Severovzhodna Slovenija v pozni bronasti dobi. – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 27.
- DULAR, J., I. ŠAVEL, S. TECCO HVALA 2002, *Oloris*. – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 5.
- DULAR, J., M. TOMANIČ JEVREMOV 2010, *Ormož. Utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe*. – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 18.
- FILIPOVIĆ, S. 2010, Slatina – Veliko polje – Trnovača. – *Hrvatski arheološki godišnjak* 6/2009 (2010), 132–135.
- HOFFILLER, V. 1938, Dalj. – *Corpus Vasorum Antiquorum. Yougoslavie* 2, Beograd.
- HONTI, S. 1993, Angaben zur Geschichte der Urnenfelderkultur in Südwest-Transdanubien. – In: *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques* 3, 147–155, Bratislava.
- HONTI, S. 1996, The Urnfield Culture in South-Somogy. – In: *Ljudje ob Muri, Zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10.–12. maj 1995*, 47, Murska Sobota, Zalaegerszeg.
- HORVAT-ŠAVEL, I. 1981, Rezultati sondiranij prazgodovinskega naselja v Gornji Radgoni. – *Arheološki vestnik* 32, 291–310.
- JEREM, E., C. METZNER-NEBELSICK 2002, Eine außergewöhnliche Grabsausstattung aus dem Urnenfelderzeitlichen Gräberfeld von Sopron-Krautacker. – *Budapest Régiségei* 36, 313–325.
- KALICZ SCHREIBER, R. 2010, *Ein Gräberfeld der Spätbronzezeit von Budapest-Békásmegyer*. – Budapest.
- KARAVANIĆ, S. 2009, *The Urnfield Culture in Continental Croatia*. – BAR. International Series 2036.
- KEMENCZI, T. 1984, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. – *Archaeologia Hungarica* 51.
- KŐSZEGI, F. 1988, *A Dunántúl története a későbronzkorban / The History of Transdanubia during the Late Bronze Age*. – BTM Mühely 1, Budapest.
- KOVAČEVIĆ, S. 2001, Istraživanja prapovijesnog lokaliteta u Novoj Bukovici na položaju Sjenjak – povijest i novi rezultati. – *Prilozi Instituta za arheologiju* 18, 63–78.
- KOVAČEVIĆ, S. 2008, Nova Bukovica – Sjenjak. – *Hrvatski arheološki godišnjak* 4/2007 (2008), 123–125.
- MARIĆ, Z. 1964, Donja Dolina. – *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 19, 5–128.
- MARKOVIĆ, Z. 1984, Prilog poznavanju kontinuiteta naseljavanja terena oko Delova. – *Podravski zbornik* 1984, 295–319, Koprivnica.
- MARKOVIĆ, Z. 1988, Noviji i neobjavljeni arheološki nalazi iz Podravine i kalničko-bilogorske regije (II.). – *Podravski zbornik* 1988, 182–196, Koprivnica.
- METZNER-NEBELSICK, C. 1992, Gefäße mit basarboider Ornamentik aus Frög. – In: A. Lippert (ed.), *Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck*, 8, 349–383.
- METZNER-NEBELSICK, C. 2002, *Der “Thrako-Kimmerische” Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*. – *Vorgeschichtliche Forschungen* 23.
- MÜLLER-KARPE, H. 1959, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*. – *Römisch-Germanische Forschungen* 22.
- NEBELSICK, L. D. 1994, Der Übergang von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit am nördlichen Ostalpenrand und im nördlichen Transdanubien. – In: *Archäologische Untersuchungen zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit zwischen Nordsee und Kaukasus*, Regensburger Beiträge zur prähistorischen Archäologie 1, 307–363.
- PAHIĆ, S. 1981, Brinjeva gora 1953. – *Arheološki vestnik* 32, 71–143.
- PATEK, E. 1961, Die Siedlung und das Gräberfeld von Neszmély. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 13/1–4, 33–82.

- PATEK, E. 1968, *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*. – *Archaeologia Hungarica* 44.
- PATEK, E. 1982, Recent excavations at the Hallstatt and La Tène Hill-fort of Sopron-Várhely (Burgstall) and the predecessors of the Hallstatt culture in Hungary. – *BAR. International Series* 144, 1–56.
- PATEK, E. 1993, *Westungarn in der Hallstattzeit*. – *Acta humaniora*, Weinheim.
- PETRES, E. F. 1960, Früheisenzeitliche Gräberfeld in Vál. – *Alba Regia* 1, 17–42.
- PITTIONI, R. 1979, Urnenfelderkultur und “Urnenfelder-kulturen”. – *Schild von Steier* 15/16, 17–21.
- PLESTENJAK, A. 2010, *Gorice pri Turnišču*. – *Arheologija na avtocestah Slovenije* 12.
- RICHTERHOFEN, B. 1940, Endbronzezeitliche und früheisenzeitliche illyrische Brandgräber aus Zagreb-Horvati. – In: *Hoffillerov zbornik*, 43–65, Zagreb.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1965, *Das Urnengräberfeld von Klentnice*. – *Fontes Archaeologici Pragenses* 8.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1982, *Základy středodunajských popelnicových polí na Moravě*. – *Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie věd v Brně* 10/1.
- STARĚ, F. 1975, *Dobova*. – Posavski muzej Brežice 2.
- ŠIMEK, M. 1979, Sv. Petar Ludbreški - nalaz metalurške radionice. – *Podravski zbornik* 1979, 106–119, Koprivnica.
- ŠIMEK, M. 1989, Novi podaci o lokalitetu Šarnjak kod Šemovca. – *Muzejski vjesnik* 12, 23–30, Bjelovar.
- ŠIMEK, M. 1997, Donja Višnjica. – In: *Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske*, 101, Bjelovar.
- ŠIMIĆ, J. 1980, Zaštitna arheološka iskopavanja regionalnog zavoda za zaštitu spomenika u Osijeku. – *Arheološki pregled* 21, 228–229.
- ŠIMIĆ, J. 1988, Dalj – Studenac, nalaz paljevinskog groba. – *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 20/1, 17–18.
- ŠIMIĆ, J. 1996, Nalazišta daljske grupe u Daljskoj planini. – Prilog proučavanju brončanog i starijeg željeznog doba u sjeveroistočnoj Hrvatskoj. – *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 10/1993, 35–46.
- ŠIMIĆ, J. 2001, Brončano i starije željezno doba na području grada Osijeka. – *Osječki zbornik* 24/25, 23–42.
- TERŽAN, B. 1990, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem*. – Katalogi in monografije 25.
- TERŽAN, B. 1995, Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien. – *Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Monographien RGZM 35, 323–372.
- TERŽAN, B. 1999, An Outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia. – *Arheološki vestnik* 50, 97–143.
- TRAJKOVIĆ, D. 2008, *Đepfeld – nekropola starijeg gvozdenog doba kod Doroslova*. – Sombor.
- VASIĆ, R. 2008, Doroslovo, analiza arheološkog materijala. – In: D. Trajković, *Doroslovo nekropola starijeg gvozdenog doba kod Doroslova*, 339–354, Sombor.
- VINSKI, Z. 1955, Prethodni izvještaj o iskopavanju na “Lijevoj bari” u Vukovaru 1951., 1952. i 1953. Godine. – *Ljetopis JAZU* 60, Zagreb, 231–255.
- VINSKI-GASPARINI, Z. 1973, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. – Monografije 1, Zadar.
- VINSKI-GASPARINI, Z. 1978, Osvrt na istraživanja kasnog brončanog i starijeg željeznog doba u sjevernoj Hrvatskoj. – *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 2, 129–146.
- VIŠNJIĆ, J. 2010, Golinci – Ograd. – *Hrvatski arheološki godišnjak* 6/2009 (2010), 30–32.

DVA GROBA KASNE FAZE KULTURE POLJA SA ŽARAMA IZ BELIŠĆA (PODRAVINA, HRVATSKA)

Sažetak

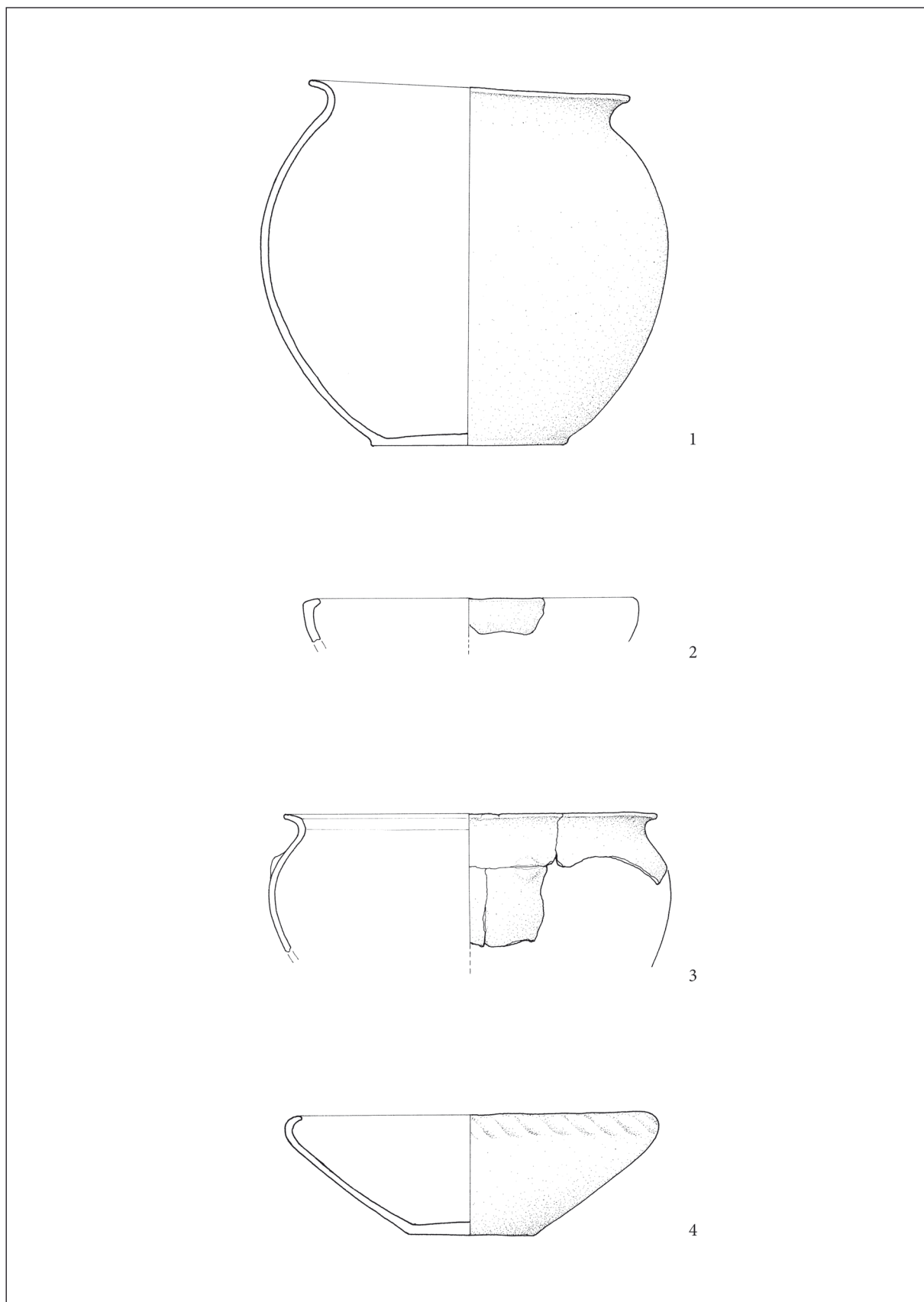
U dva sačuvana groba iz Belišća bili su pokopani dijete u dobi od 5 do 13 godina i vjerojatno žena u dobi od oko 35 godina. Grobove iz Belišća, na osnovi keramičkih oblika, može se datirati u mlađu fazu Ha B vremena kad se jasno mogu razlučiti i različite kulturne grupe s regionalnim razlikama u Podravini (Teržan 1995; Teržan 1999; Patek 1993; Metzner-Nebelsick 2002). Kao što ovaj stariji horizont (Doroslovo – Dalj/ Studenac – Slatina – Gorice) pokazuje jedinstvo u pogrebnom ritualu i tipu posuda koje se koriste, tijekom Ha B stupnja dolazi do sve naglašenije regionalizacije što je očito i u Podravini. Tom horizontu, uz grobove iz Belišća, pripada slučajan nalaz groba u Starogradačkom Marofu kraj Virovitice (Vinski-Gasparini 1973, 185, T. 25: 4) kao i sedam grobova iz nedalekog Barcsa (Honti 1993, 155, Abb. 6 oben; Honti 1996, 47).

Kroz materijalnu ostavštinu mlađe faze kulture polja sa žarama u Podravini očrtava se njezin središnji položaj i smještaj na prirodnom pravcu kojim se ostvarivala

povezanost Podunavlja i jugoistočnih Alpa. Na primjeru kantharosa vidljivo je kako se izmjenjuju ideje te prilagođavaju vlastitom ukusu. Dva naznačena horizonta unutar mlađe faze kasnog brončanog doba ukazuju na dinamičnu sliku naseljenosti Podravine između 11. i 9. st. pr. Kr. Nove objave te istraživanja dodatno će rasvijetliti kraj grupe Virovitica, pretpostavljeni diskontinuitet između naselja i groblja virovitičke grupe i horizonta koji slijedi. Nakon kraja virovitičke grupe očita je snažna veza između srednjeg Podunavlja i Podravine, da bi u 9. st. pr. Kr. i s početkom željeznog doba opet na važnosti dobila komunikacija Podravinom u smjeru istok-zapad kao i sve naglašenija regionalizacija u materijalnoj kulturi.

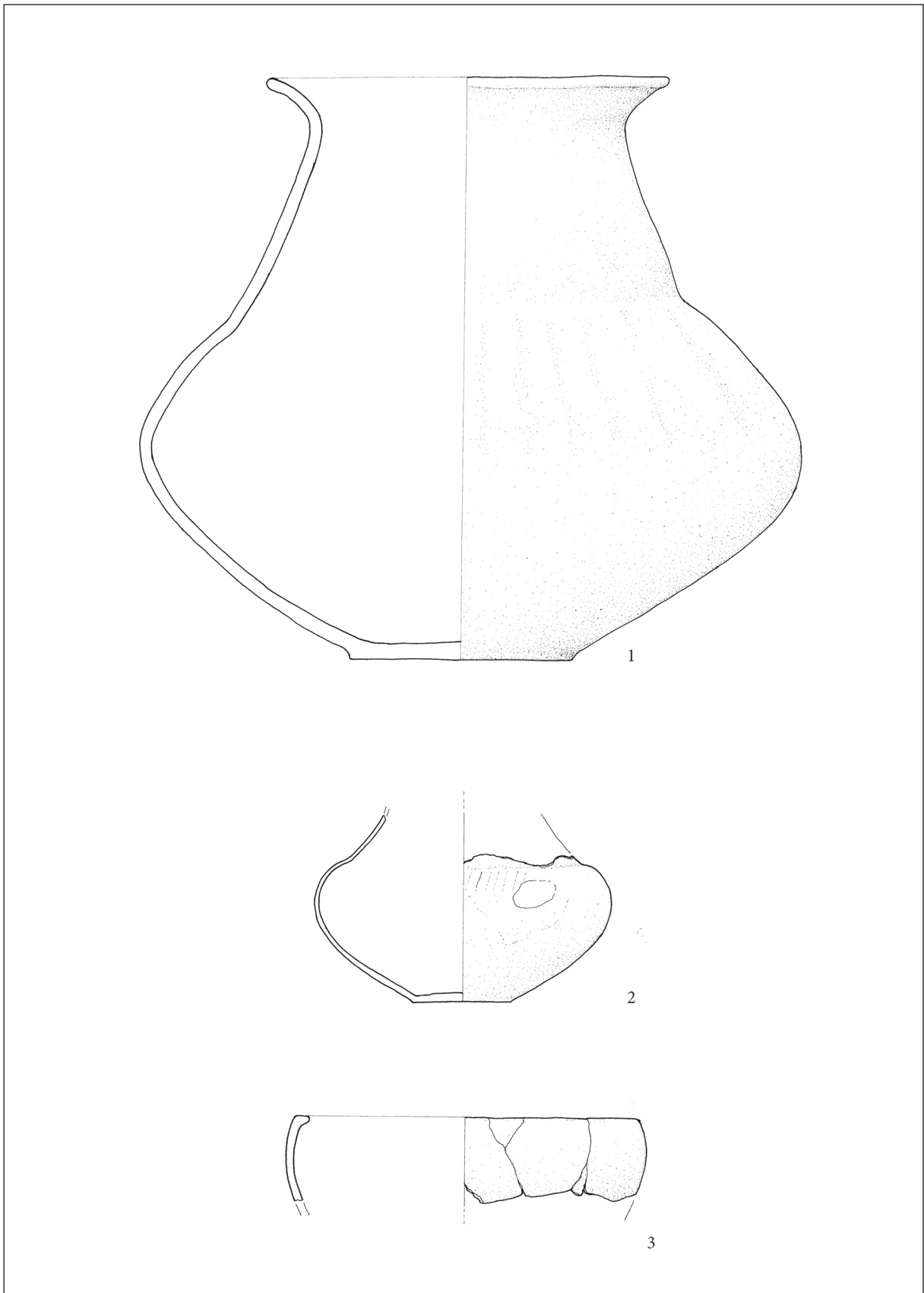
Daria Ložnjak Dizdar
Institut za arheologiju
Ulica Ljudevita Gaja 32
HR-10000 Zagreb
daria-loznjak.dizdar@iarh.hr

Pl. 1: Belišće, pottery from Grave 24. Scale = 1:3.

T. 1: Belišće, keramika iz groba 24. Mjerilo = 1:3.

Pl. 2: Belišće, pottery from Grave 27. Scale = 1:3.

T. 2: Belišće, keramika iz groba 27. Mjerilo = 1:3.

DAS SPÄTBRONZEZEITLICHE GRAB 79 AUS DEM GRÄBERFELD VON KAINACH BEI WILDON, GEM. WEITENDORF, STMK.

POZNOBRONASTODOBNI GROB 79 IZ KAINACHA PRI WILDONU, O. WEITENDORF, AVSTRIJSKA ŠTAJERSKA

Christoph GUTJAHR

Izvleček

Leta 2004 so arheologi v kraju Kainach pri Wildonu v okraju Weitendorf na avstrijskem Štajerskem naleteli na poznobronastodobno in zgodnježeleznodobno grobišče. Do leta 2012 je bilo raziskanih 230 žarnih grobov, od katerih je tu predstavljena zgolj ena izmed doslej restavriranih grobnih celot (grob 79). V predstavljenem žarnem grobu sta bili pokopani dve osebi, ki jima je bilo pridanih pet posod, fragmenti staljenega noža s trnastim nastavkom tipa Hadersdorf ali Wien-Leopoldsberg, majhen okrašen fragment koščene predmeta in dve zlati žički. Avtor datira grob v stopnjo Ha B1, pridatki pa kažejo na eni strani na tesne povezave s severom, z območjem lužiške kulture (šlezjska skupina), in na drugi strani z jugom, z Balkanskim polotokom.

Ključne besede: Avstrija, Štajerska, pozna bronasta doba, žarnogrobiščno obdobje, grobovi, zlato, lončenina, noži, obročki

Abstract

[*Late Bronze Age Grave 79 from Kainach near Wildon (Styria, Austria)*] The archaeological investigation at Kainach near Wildon revealed a Late Bronze and Early Iron Age cemetery. From the discovery in 2004 until 2012, archaeologists have unearthed 230 urn graves. Goods from some of these graves have already been subjected to restoration, one of which (Grave 79) is presented here. The urn grave in question held the burial of two individuals with grave goods comprising five ceramic vessels, fragments of a melted tanged knife of either Type Hadersdorf or Wien-Leopoldsberg, a small fragment of a decorated bone object and two small gold wires. The author dates the grave to Ha B1. Its goods show close ties with areas to the north, more precisely the area of the Lusatian culture (Silesian group), on the one hand, and with areas to the south, i.e. the Balkan Peninsula, on the other.

Keywords: Austria, Styria, Late Bronze Age, Urnfield Period, graves, gold, pottery, knives, rings

1. EINLEITUNG UND FUNDORT

Die Katastralgemeinde Kainach bei Wildon bildet heute einen Teil der Gemeinde Weitendorf (Bez. Leibnitz) in der Weststeiermark. Sie liegt, der Marktgemeinde Wildon benachbart, am Ufer der Kainach, nahe der Mündung in die Mur, etwa 20 km südlich von Graz. Unweit der KG Kainach bei Wildon erhebt sich mit dem Wildoner Schlossberg (450 m) am rechten Ufer der

Kainach ein typischer Inselberg (*Abb. 1*). Das Gräberfeld selbst liegt auf zirka 300 m Seehöhe, in einem von zusegmentierten bzw. zugeschütteten Altarmen der Kainach durchzogenen Bereich. Dieser wurde bis in die jüngste Gegenwart agrarwirtschaftlich genutzt und steht zum Teil nach wie vor in landwirtschaftlicher Verwendung.

Im Spätsommer 2004 erbrachten Vorarbeiten für die Errichtung eines bis dato nicht realisierten Industrieparks auf der Parz. 550 (Aldrian Liegenschaftsverwal-

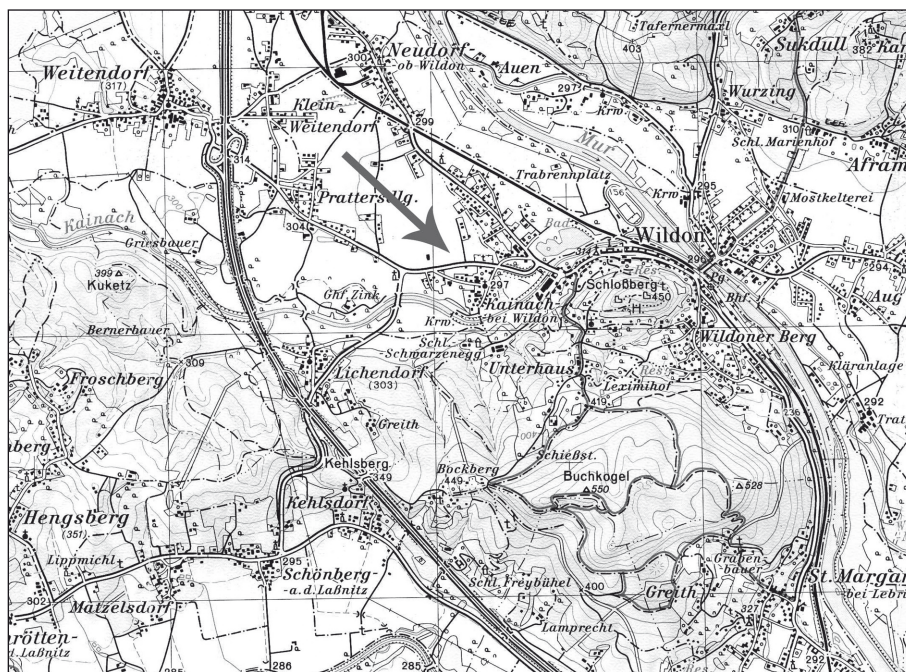

Abb. 1: Ausschnitt aus der ÖK 1:50.000, Blatt 190 (Leibnitz). Der Pfeil verweist auf die Lage des Gräberfeldes.

Sl. 1: Izsek iz avstrijske karte 1:50.000, List 190 (Leibnitz). Puščica označuje lego grobišča.

tungs-OEG) den Nachweis eines spätbronzezeitlichen Gräberfeldareals, dessen jüngste Bestattungen bereits in die frühe Hallstattzeit überleiten.¹ Das Gräberfeld mit derzeit zirka 230 aufgedeckten Brandgräbern ist noch keineswegs erschöpft, sondern setzt sich zumindest nach Norden und Osten hin fort. Soweit vorerst ersichtlich, datieren die Kainacher Gräber in die Stufen Ha A 2/B 1 bis Ha C 1², der Schwerpunkt der Belegung liegt in Ha B. Besonderes Interesse kommt (mindestens) einem Brandgrab der älteren Urnenfelderzeit (Ha A 1) zu.³

Der ausgedehnte Bestattungsort ist höchstwahrscheinlich der zirka 1.500 m Luftlinie entfernten urnenfelderzeitlichen Siedlung am Wildoner Schlossberg⁴ zugehörig, zu der eine Sichtverbindung besteht. Ein Zusammenhang mit einer noch nicht entdeckten Flachland(be)siedlung ist allerdings nicht gänzlich auszuschließen. Die Nutzung des Gräberfeldareals setzte aber bereits in der späten Mittelbronze- bzw. der frühen Spätbronzezeit ein. Dies belegen fünf Gruben, die u. a. reichlich Keramik und zum Teil auch Holzkohle und tierischen Leichenbrand enthielten.⁵

¹ Zur lokalen Geologie und dem Gräberfeld allgemein siehe Gutjahr 2011, 207 ff. – Weiters Roscher 2004, 56 f.; Roscher 2005, 6 f. – Gutjahr 2005, 7. – Gutjahr 2009, 4 f. – Unter Berücksichtigung des vorerst noch geringen Bearbeitungsstatus ist eher von zumindest zwei Gräberfeldern bzw. einem Nord- und einem Südteil auszugehen.

² Siehe dazu etwa Blečić Kavur 2011, 51; 51, Abb. 1; 56, 57, Abb. 8.

³ Gutjahr 2011a, 207 ff.

⁴ Kramer 1989, 10 ff., bes. 30 ff.

⁵ Gutjahr 2011, 141 ff.

Bislang konnten – finanziell bedingt – erst einige wenige Gräber des Kainacher Gräberfeldes restauriert werden. Eines davon wird im Folgenden vorgestellt.

2. GRAB 79

2.1 BEFUND

Das Grab 79 (Obj. 97) wurde im Zuge der Ausgrabungskampagne 2005 im südlichen Gräberfeldbereich auf Parzelle 550 aufgedeckt (Abb. 2).⁶ In seinem Umfeld befanden sich die Gräber 30, 54, 66, 67 und 70, die zwischen 4 und knapp 8 m entfernt lagen.

Die max. Größe der unregelmäßigen, zu einem Viereck tendierenden Grabgrube betrug zirka 0,80 x 0,70 m. Die Orientierung der Grabgrube war N–S (Abb. 3; 4: 1).

Die Wandung der ausgenommenen Grabgrube war auf allen Seiten steilschräg bis schräg und um rund 60° geneigt. Die Grube besaß eine flach-konkave Sohle. Der Querschnitt war als trichterförmig zu bezeichnen.

Die max. Tiefe der Grabgrube, deren gesamter Inhalt geschlämmt wurde, belief sich auf 0,60 m. Das Grab war in den braunen, sandigen Lehm (SE 1, Schwemmschicht) und in den gewachsenen, schotterigen Boden eingetieft (SE 7). Bei der Grabgrubenverfüllung (SE 278) handelte es sich um braunen, sandigen Lehm mit vereinzelt Feinkies, der einzelne, kleinteilige Keramikfragmente sowie wenige verzierte Lehmstückchen,

⁶ Die Grabungsleitung hatte Verf. inne.

VB Leibnitz, OG Weitendorf, KG Kainach,
Pariz. 550, 365/4

**UK/HA-Gräberfeld Kainach
Ausgrabung 2004-2007**

Übersichtsplan

J. Fühnholzer, S. Karl

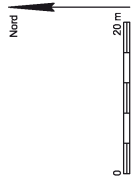

Abb. 2: Kainach bei Wildon. Vorläufiger Gräberfeldplan. Objekte und Gräber, Stand 2007. Der Pfeil verweist auf Grab 79.

Sl. 2: Kainach pri Wildonu. Začasni načrt grobišča. Objekti in grobovi, stanje 2007.

Puščica označuje lego groba 79.

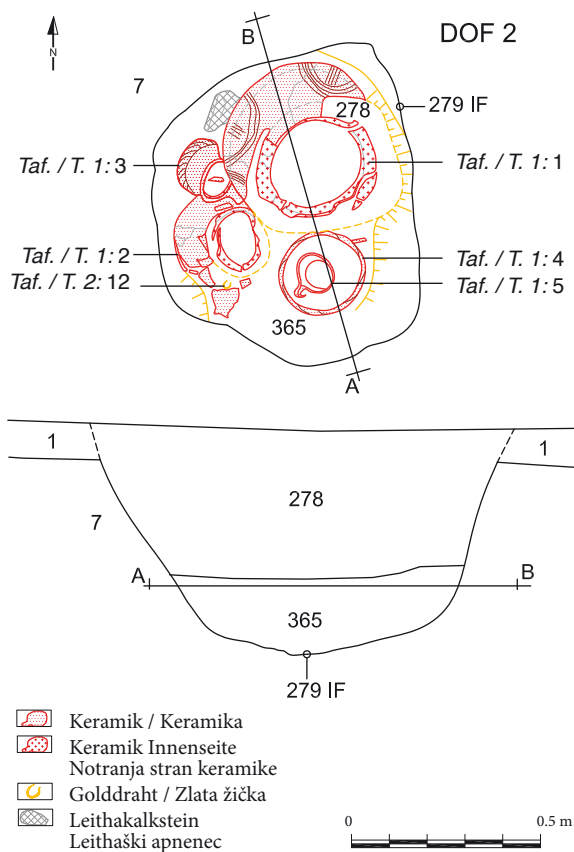
aber keine Holzkohle beinhaltete. Unterhalb der Grabgrubenverfüllung (SE 278) kam eine aus dunkelbraunem bis schwarzen Sand bestehende Schicht zutage (SE 365), die Leichenbrandfragmente (bis zu 0,02 m), Holzkohlestückchen (bis zu 0,03 m), zahlreiche Keramikfragmente, einen Bronzering, ein Bronzeringfragment, mehrere verschmolzene Bronzestücke, einen Golddraht sowie ein verziertes Knochenfragment enthält. Diese Schicht ist unschwer als Brandschüttung zu interpretieren. Anhand der Menge ist allerdings davon auszugehen, dass nicht die gesamten Scheiterhaufenreste in das Grab mitgegeben wurden. Der Leichenbrand war in der SE 365 gleichmäßig verteilt, es konnte keine Konzentration des Leichenbrandes an einer bestimmten Stelle festgestellt werden. Alles in allem stammen 141 unverbrannte, überwiegend kleinteilige Scherben aus der SE 365. Sie lassen sich maximal fünf bis sechs größeren sowie ein bis zwei Gefäßen feinerer Machart, z. B. einer Omphalosschale, zuordnen. Für eine zeichnerische Vorlage boten sich aber lediglich ein kleines Randstück (*Taf. 2: 7*), ein Wandstück mit fragmentiert erhaltenem Henkel (*Taf. 2: 6*), ein Wandstück einer Schale mit Henkelansatz (*Taf. 2: 9*) ein Bodenfragment eines Topfes (*Taf. 2: 8*) sowie das Bodenfragment der schon erwähnten Omphalosschale (*Taf. 2: 10*) an. Die zahlreichen Gefäßfragmente aus der Brandschüttung sind wohl mit einer intentionellen Zerschabung im Zuge des Bestattungsvorganges (Totenmahl?) in Verbindung zu bringen.⁷

Die Grabausstattung umfasste insgesamt fünf Keramikgefäße (*Abb. 4: 2-6; Taf. 1: 1-5*),⁸ einen vollständig erhaltenen Bronzering (*Abb. 5: 7; Taf. 2: 11*), ein Fragment eines weiteren Bronzerings (*Taf. 2: 17*), mehrere Bruchstücke eines verzierten Bronzemessers (*Abb. 5: 6; Taf. 2: 14-16*), mehrere verschmolzene Bronzefragmente unklarer Ansprache (*Abb. 5: 1-5*), zwei Golddrähte (*Abb. 5: 8-10; Taf. 2: 12-13*) sowie ein kleines, verziertes Knochenfragment (*Abb. 5: 11; Taf. 2: 18*). Sowohl die fünf beigegebenen Keramikgefäße als auch die zahlreichen Scherben aus der Brandschüttung (SE 365, *Taf. 2: 6-10*) sowie die beiden Golddrähte (*Abb. 5: 8-10*) gelangten unverbrannt in das Grab. Im Gegensatz dazu waren sämtliche bronzenen Gegenstände teils bis zur Unkenntlichkeit verschmolzen und lagen offensichtlich – wie auch das Knochenfragment – mit dem Leichnam auf dem Scheiterhaufen.

Die Keramikgefäße *Taf. 1: 2-4* waren durch Druck leicht in die SE 365 (Brandschüttung) eingetieft, das „Zylinderhalsgefäß“ *Taf. 1: 1* ebenso wie ein Leithakalkstein lagen hingegen unmittelbar auf der Brandschüttung auf.

⁷ Vgl. dazu etwa das Gräberfeld von Budapest-Békásmegyér, wo dieses Phänomen überwiegend in den Brandschüttungsgräbern beobachtet werden konnte (Kalicz 2010, 283 f.). – Siehe auch Pahič 1957, 69.

⁸ Die Keramikgefäße wurden als Gips- bzw. Folienblöcke geborgen.

Abb. 3: Kainach bei Wildon, Grab 79. DOF 2 und Profil (Handzeichnung: M. Trausner, Grafik: M. Arneitz).

Sl. 3: Kainach pri Wildonu, grob 79. DOF 2 in preseku (risba: M. Trausner, računalniška grafika: M. Arneitz).

Das nicht zerdrückte, ehemals möglicherweise mit festem Material gefüllte „Zylinderhalsgefäß“ *Taf. 1: 1* war um knapp 30° nach Südosten gekippt. Es war fast vollständig erhalten, jedoch wurde der nördliche Teil des Randbereiches im Zuge der Entdeckung durch den Bagger beschädigt. Der eine abgebrochene Henkel fehlte aber sicherlich schon bei der Grablegung. Besonders der Bodenbereich hatte unter dem Erddruck zu leiden, wie die starke Fragmentierung und Deformierung bezeugen.⁹ Aus dem Inneren des Gefäßes stammen sehr vereinzelt verzierte Lehmstückchen sowie eine kleine Menge an Leichenbrandfragmenten. Nordwestlich und geringfügig unterhalb des „Zylinderhalsgefäßes“ befand sich ein Leithakalkstein. Unmittelbar westlich an das „Zylinderhalsgefäß“ anschließend, stand auf geringfügig tieferem Niveau ein nahezu gänzlich nach Südosten gekippter Krug (*Taf. 1: 3*), südlich davon befand sich eine gleichfalls stark geneigte Zylinderhalsamphore (*Taf. 1: 2*). Die Zylinderhalsamphore war im unteren, südlichen Bereich teils aufgebrochen. An dieser Stelle kam der Golddraht *Taf. 2: 12* zum Vorschein, der ursprünglich höchstwahrs-

⁹ Restaurierungsdokumentation von R. Fürhacker (Restaurierung von Alterthumsfunden; November 2012).

cheinlich in der Zylinderhalsamphore deponiert war. Südlich des Zylinderhalsgefäßes stand eine um etwa 3° geringfügig nach Norden geneigte Turbanrandschale (Taf. 1: 4), deren Inneres eine Tasse barg (Taf. 1: 5).

Das Grab 79 aus Kainach bei Wildon lässt sich als Brandschüttungsgrab mit Urne identifizieren, das nach Ausweis der anthropologischen Analyse die Leichenbrände einer maturaen Frau sowie eines Infans I enthielt. Während sich der Leichenbrand der maturaen Frau in der Brandschüttung befand, war derjenige des Infans I in dem „Zylinderhalsgefäß“ Taf. 1: 1 deponiert. Von Interesse sind bei dieser Doppelbestattung ferner die den Knochenfragmenten zu entnehmenden Hinweise auf ein möglicherweise abruptes Löschen des Scheiterhaufens sowie eine zusätzlich vorgenommene Zerkleinerung der Brandknochen.

3. KERAMIKBEIGABEN UND TRACHTBESTANDTEILE

3.1 KERAMIK

Das nahezu vollständig erhaltene „Zylinderhalsgefäß“ (Abb. 4: 2; Taf. 1: 1) mit stark ausladendem, innen nicht facettiertem oder gekantetem Rand weist eine gedrückt-bauchige, fast bikonisch wirkende Gefäßform sowie einen ebenen Standboden auf. Der Bauch kommt in der Gefäßmitte zu liegen. Der schwach geschwungene Hals zeigt bereits eine geringfügige Tendenz in das Konische und ist noch merklich vom Schulterbereich abgesetzt. Zwei gegenständig angeordnete, schlanke Bandhenkel überbrücken den Hals-Schulter-Umbruch. Die Gefäßdekoration scheint hinsichtlich des Herstellungsvorgangs bemerkenswert: Der ursprünglich aus parallelen Horizontalrillen und Punktierungen bestehende Dekor wurde wieder geglättet, wobei an einigen Stellen Reste erhalten blieben, und ein neues Ornament in Form von u. a. halbkreisförmigen Rillen aufgebracht. Reste des ursprünglichen Dekors finden sich speziell im Bereich der Henkel. Die neue Verzierung besteht aus vier halbkreisförmigen Rillenbändern zu je fünf Rillen, die sich sowohl unterhalb der Henkel als auch an den Seitenflächen befinden. In diese Halbkreise ist jeweils zentral ein senkrecht, vierzeiliges Rillenband eingeschrieben. Die Henkel werden an der Außenseite von rechtsschrägen Rillen verziert.¹⁰

Zylinderhalsgefäße treten vorwiegend in älteren Urnenfelderzeitlichen (Ha A) Fundzusammenhängen auf und reichen bis in den Velatice-Podoler Übergangs-

horizont (Ha A/B). In der der jüngeren Urnenfelderzeit (Ha B) kommen große Zylinderhalsgefäße nur mehr vereinzelt vor, in erster Linie zu Beginn dieses Abschnittes.¹¹ Aus der Steiermark sind sie bislang nur selten und ausschließlich aus Grabzusammenhängen bekannt. Zu nennen wären in erster Linie die Bestattungen 2 und 3 aus Wörschach¹² und das Grab 11 aus dem 1994-1995 notgegrabenem Gräberfeld Masser-Kreuzbauer in Kleinklein (Ha A2/B1).¹³ Den steirischen Zylinderhalsgefäßen ist auch noch ein Topf aus Grab 2/79 von Kalsdorf (Ha B1)¹⁴ zuzurechnen. Die drei höchstwahrscheinlich steinumstellten Wörschacher Urnenbestattungen, die ferner mit einer Steinplatte abgedeckt waren, ordnete Modrijan nicht zuletzt anhand der beiden Zylinderhalsgefäße sowie der Schwerter und Sichel „einwandfrei der älteren Urnenfelderstufe (Hallstatt A/B1)“ zu.¹⁵ Allerdings ist die aus dem Ausgrabungsbefund vordergründig anzunehmende Gleichzeitigkeit der Bestattungen nicht gesichert. Müller-Karpe ging davon aus, dass die Bestattungen „nicht ganz gleichzeitig sondern nacheinander, höchstens aber wohl mit Generationsabstand angelegt“ wurden. Für die Bestattung 1, deren Urne sich nicht mehr zusammensetzen ließ, nahm Müller-Karpe mit Verweis auf das Schalenknaufschwert und eine späte Tasse vom Typ Fuchsstadt eine zeitliche Stellung frühestens an den Übergang in die Stufe Ha B1 an.¹⁶ Krämer¹⁷ und Prüssing¹⁸ sprachen sich gleichfalls für eine jüngerurnenfelderzeitliche Datierung dieser Bestattung aus. Primas¹⁹ wies zunächst auf die vermutlich geringe zeitliche Differenz der Wörschacher Bestattungen und die Datierung von Müller-Karpe für die Bestattung 1 hin, die dann auch für die beiden anderen Bestattungen Gültigkeit hätte. Sie betonte aber anschließend, dass die Zylinderhalsurne der Bestattung 3 zeitlich früher einzuordnen sei, da die Form in die Jung- und nicht in die Spätbronzezeit gehöre. Die Sichel des Typs Mintraching der Bestattung 3 wertete sie als „Produkt der letzten Jungbronzezeitstufe“ (Ha A2).²⁰

¹¹ Lochner 1986a, 271. – Lochner 1986b, 303 f. – Lochner 1991, 298 f.

¹² Modrijan 1953, 26 ff, bes. 30 f.; 27, Abb. D: 1 (Bestattung 2, mit schon konischer Tendenz); 28, Abb. E: 1 (Bestattung 3); 45, Abb. I: 3,8.

¹³ Bernhard 2003, 39 f., 83; 86, Abb. 8; Taf. 13: 1.

¹⁴ Tiefengraber 2005, 92 f.; Taf. 9: 1.

¹⁵ Modrijan 1953, 24, 46.

¹⁶ Müller-Karpe 1961, 34.

¹⁷ Krämer 1985, 32 ff.; Taf. 16: Nr. 96.

¹⁸ Prüssing 1991, 22 f.; Taf. 1: Nr. 10

¹⁹ Primas 1978, 108, 116; Taf. 45: Nr. 749. – Hinsichtlich der Bestattung II schließt sich Hüttel 1981, 137 ff.; bes. 139; Taf. 20: 210 anhand der Betrachtung des Knebels vom Typ Larnaud-Bevtofte sowie des Zylinderhalsgefäßes (»für Ha A-charakteristisch«) der Datierung von Müller-Karpe in den Übergang von der mittleren in die jüngere Urnenfelderzeit an.

²⁰ Zuletzt die Wörschacher Bestattungen kurz zusammenfassend Gutjahr, Windholz-Konrad 2004, 279.

¹⁰ Es ist unklar, ob die Rillenverzierung der Henkel zur ersten oder zweiten Verzierungsphase des Gefäßes gehört. Das Wiederverstreichen der Horizontalrillen und Punkteindrücke erfolgte jedenfalls, wie den Resten besonders in den Henkelbereichen zu entnehmen ist, zu einem Zeitpunkt, als diese schon fixiert waren.

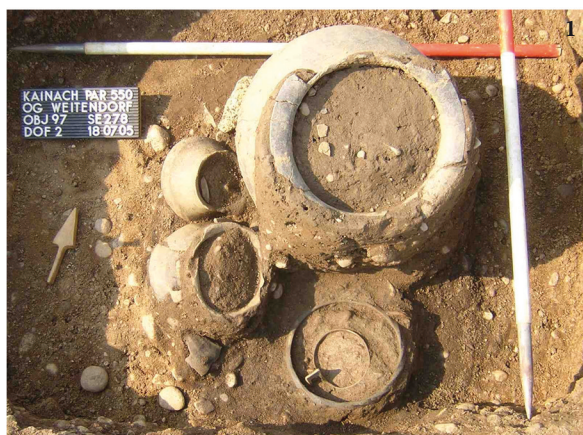

Abb. 4: Kainach bei Wildon, Grab 79. 1 DOF 2 (Abb. 3); 2 Zylinderhalsgefäß (Taf. 1: 1); 3 Zylinderhalsamphore (Taf. 1: 2); 4 Krug (Taf. 1: 3); 5 Turbanrandschale (Taf. 1: 4); 6 Schale mit Kniegriff (Taf. 1: 5) (Foto: 1 Ch. Gutjahr; 2-6 R. Fürhacker.)
 Sl. 4: Kainach pri Wildonu, grob 79. 1 DOF 2 (sl. 3); 2 posoda s cilindričnim ustjem (t. 1: 1); 3 amfora s cilindričnim vratom (t. 1: 2); 4 vrč (t. 1: 3); 5 skleda s poševno našlebljenim ustjem (t. 1: 4); 6 skodela s kolenčastim ročajem (t. 1: 5) (Foto: 1 Ch. Gutjahr; 2-6 R. Fürhacker.)

Sowohl in Wörschach als auch in Kleinklein dienten die Zylinderhalsgefäße als Urne. Für das Grab aus Kalsdorf²¹ ist dies nicht ganz sicher, wenn auch anhand der Fundnotiz sehr wahrscheinlich.

Konkrete Analogien für den Gefäßduktus des Kainacher Exemplars sind kaum zu nennen. Aus der Steiermark kommen die etwas bauchigeren und größeren Zylinderhalsgefäße aus Kleinklein und von Bestattung 2 aus Wörschach dem Kainacher Behältnis zwar recht nahe, sie verfügen aber entweder über einen

²¹ Tiefengraber 2005, 30 ff.; 45 ff.

definitiv zylindrischen (Kleinklein) oder bereits deutlich konischen Hals (Wörschach). Zudem sind im Vergleich zum Kainacher Stück auch ihre Ränder weniger stark ausladend ausgeführt.

Das Kainacher „Zylinderhalsgefäß“ fügt sich alles in allem gut in das gängige Erscheinungsbild selbiger ein, wobei jedoch formal eine gewisse Eigenständigkeit zu konstatieren ist. Die Übereinstimmungen mit Beispielen aus dem näheren als auch weiträumigeren geografischen Umfeld gehen jedenfalls nicht über die allgemeinen, typimmanenten Merkmale hinaus. Eine Ausnahme bildet ein Gefäß aus dem Grab 251 der Nekropole von Dobova, welches zwar henkellos ist, aber ansonsten dem Kainacher „Zylinderhalsgefäß“ formal sehr nahe kommt.²²

Patek hat sich bereits vor längerer Zeit dem urnenfelderzeitlichen Material Transdanubiens gewidmet und im Rahmen ihrer Analyse auch auf die Entwicklung der Zylinderhalsgefäße Bezug genommen.²³ Das Kainacher Gefäß findet sich am ehesten in dem Typ VII („Henkellose Urnen von spätem Typ mit ausladendem Rand und konischem Hals“), Variante 2, wieder, denen bereits die Facettierung am Rand fehlt.²⁴ Patek zufolge datiert diese Variante in den Beginn der Stufe Ha B bzw. B1. Eine formale Affinität ist ferner auch zu Pateks Variante 12 (Ha B) zu vermerken.²⁵ Im Allgemeinen ordnet Patek die Gefäße mit zylindrischem Hals der älteren Velatice-, jene mit konischem Rand der jüngeren Podoler-Phase zu.²⁶ Zu einem vergleichbaren Ergebnis kommt auch Říhový für das Gräberfeld von Oblekovice in Mähren.²⁷ Für eine etwas spätere, schon jüngerurnenfelderzeitliche Stellung des Kainacher „Zylinderhalsgefäßes“, sprechen neben dem leicht konischen, geschweiften Hals auch der nicht mehr gänzlich waagrecht ausladende Rand und möglicherweise die fehlende horizontale Randfacettierung. Letztere ist laut Patek in der Übergangszeit von Ha A auf Ha B nur mehr vereinzelt vorhanden. Sie ist aber, wie beispielsweise die Nekropolen von Wien/Groß-Enzersdorf und Leopoldsberg im Wiener Becken zeigen, auch in der frühen Phase der jüngeren Urnenfelderzeit durchaus geläufig.²⁸ Eine etwas weichere Profilierung führt Trnka als ein jüngeres, typologisch fortgeschrittenes Ha B-zeitliches Merkmal an.²⁹

Anhand der formalen Kriterien wird man daher für das „Zylinderhalsgefäß“ aus dem Kainacher Grab 79 am wahrscheinlichsten eine Datierung an den Beginn der

²² Starè 1975, 72, Taf. 36: 1. – Dular 1978, Abb. 1: Kombinationstabelle nach S. 36 datiert das Grab in die Stufe Dobova III (= Ha B1).

²³ Patek 1968, 94 f.

²⁴ Patek 1968, Taf. 4: 4.

²⁵ Patek 1968, 95; Taf. 4: 12.

²⁶ Patek 1958, 420 ff; 417, Abb. 29. – Patek 1968, 94 f.

²⁷ Říhový 1968, Taf. 1: 21,30.

²⁸ Hetzer, Willvonseder 1952, 71 f. – Kerchler 1962, 69.

²⁹ Trnka 1992, 83. – Zuletzt zu Zylinder- und Kegelhalsgefäßen zusammenfassend Váczí 2010, 249 ff. (siehe bes. Var. III.A3a u. III.C1).

Stufe Ha B bzw. in die Stufe Ha B1 geltend machen können, vielleicht auch noch in den Zeitabschnitt Ha A2/B1.

Allen bisher bekannten Zylinderhalsgefäßen aus der Steiermark ist eigen, dass sie keine Henkel besitzen und – mit Ausnahme des Kalsdorfer Fundes – keine Verzierung aufweisen. Gegenständige Bandhenkel treten bei einigen Varianten der Zylinderhalsgefäße sowohl im nördlichen Ostalpen- als auch im Südostalpenraum auf³⁰, wenn auch selten an Zylinderhalsgefäßen mit waagrecht ausladendem Rand.³¹ Die Ornamentik des Kainacher »Zylinderhalsgefäßes« ist dem südostalpinen Gebiet gänzlich fremd. Eine verwandte Motivik aus halbkreisförmigen Rillen, zwischen denen senkrechte Rillenbündel oder Kanneluren angeordnet sind, begegnet jedoch im Bereich der schlesischen Gruppe der Lausitzer Kultur, u. a. in Chorulla, Kr. Steinfurt bzw. Groß Strehlitz³². Im Gräberfeld von Kietrz tritt sie auf Amphoren (»Henkelterrinen«) vereinzelt schon in der Phase III auf, ist aber besonders für den älteren Abschnitt der vierten Phase charakteristisch und stellt »eine entfernte, entartete Fortsetzung des Buckelornamentes der frühen Phase der Lausitzer Kultur« dar.³³ Die Phase IV entspricht nach Gedl der jüngeren Urnenfelderzeit, wobei er die Phase IVa mit der Stufe Ha B1, die Phasen IVb und IVc mit den Stufen Ha B2/Ha B3 nach der süddeutschen Chronologie parallelisiert.³⁴ Zur Ausstattung von Grab 179 in Kietrz zählt auch eine kleine Amphore, bei der das senkrechte Rillenbündel ähnlich dem Kainacher Gefäß in den Halbkreis eingebunden ist (Phase IVb)³⁵. Das gleiche Motiv trägt auch eine kleine Amphore aus Grab 1195 (Phase IVa),³⁶ ferner ein Gefäß aus Grab 120 des Gräberfeldes in Chorulla (Kr. Groß Strehlitz).³⁷ Es tritt aber auch im Bereich der Lausitzer Kultur in der Slowakei auf, so etwa auf einer kleinen Amphore aus Grab 24/50 von Partizánske.³⁸

³⁰ Lochner 1991, 268 (Typ B/Var. a-c), 298 f.

³¹ Lochner 1991, 269 (Typ C/Var. a). – Zu einem Beispiel aus Gusen siehe Trnka 1992, 110, Taf. 13: 11. – Siehe etwa auch Vinski-Gasparini 1983, Taf. 88: 2 (Zagreb-Vrapče Grab 5, Zagreb-Gruppe). – Črešnar 2011, 71, Fig. 3 (Rogoza; Trichterrand).

³² Gollub 1960, z. B. Taf. 24: 13 (Grab 17), Taf. 26: 13 (Grab 24), Taf. 29: 1 (Grab 100), Taf. 40: 10 (Grab 220).

³³ Gedl 1979, 39; z. B. Taf. 19: 5 (Grab 475, Phase III); 44; z. B. Taf. 21: 5 (Grab 1197, Phase IVa), Taf. 26: 8 (Phase IV); Abb. 5. – Gedl 1982, 128, Taf. 2: 8, 166, Taf. 40: 13 (alle Phase IVb). – Gedl 1987, z. B. 178, Taf. 13: 1, Taf. 13: 5 (Grab 938), 184, Taf. 19: 17 (Grab 963, alle Phase IVa). – Gedl 2000, 93, Abb. 17: h. – Zu den Vorläufern des halbkreisförmigen Motivs (Frühlausitzer Buckelornament) siehe Gedl 1992, Taf. 14: 10 (Grab 1392), Taf. 48: 13 (Grab 1552).

³⁴ Gedl 1979, 48 f. – Gedl 2000, 92.

³⁵ Gedl 1979, Taf. 22: 9. – Gedl 1982, 127, Taf. 1: 9. – Gedl 2000, 93, Abb. 17: a.

³⁶ Gedl 1987, 234, Taf. 69: 20.

³⁷ Gollub 1960, Taf. 31: 8.

³⁸ Veličák 1983, 228, 21: 4 u. 102, Abb. 4: A u. B. – Im gegenständlichen Fall wird das Motiv eher durch die

Veliačik spricht diese Amphore seinem Horizont V zu, den er weitestgehend mit der Stufe Ha A2 gleichsetzt.³⁹

Die zeitliche Einordnung dieses Motivs im Lausitzer Kulturraum stützt die oben anhand formaler Gesichtspunkte ausgesprochene Datierung des Kainacher »Zylinderhalsgefäßes« an den Beginn der jüngeren bzw. an den Übergang von der mittleren zur jüngeren Urnenfelderzeit.

Bezüge zum Lausitzer Kulturbereich sind in der Steiermark und speziell im Umfeld von Wildon mehrmals nachgewiesen.⁴⁰ Eine importierte Amphore stammt aus dem zirka acht Kilometer nördlich gelegenen Gräberfeld von Kalsdorf.⁴¹ Für eine Amphore mit einem dem Kainacher Gefäß verwandten Motiv aus dem nur etwa zwei Kilometer Luftlinie entfernten späturnenfelder- und frühhallstattzeitlichen Gräberfeld von Wildon-Unterhaus/Hauptschule zog Kramer ebenfalls die Möglichkeit eines Importstückes in Erwägung.⁴² Das Fragment eines Gefäßes mit Ösenhenkeln aus der späturnenfelderzeitlichen Höhensiedlung am Kulm bei Trofaiach weist möglicherweise auch auf Verbindungen in den Lausitzer Kulturbereich hin.⁴³ Für das »Zylinderhalsgefäß« aus dem Kainacher Grab 79 ist hingegen ein Import schon aus formalen Gründen auszuschließen. Es ist davon auszugehen, dass ein einheimischer Gefäßtyp als Träger für ein aus der Lausitzer Kultur entlehntes ornamentales Motiv verwendet wurde. Ob im speziellen Fall überdies die Anbringung der Henkel auf Anregungen aus diesem Raum zurückzuführen ist, muss offen bleiben. Gerillte Bandhenkel finden sich jedenfalls im Gräberfeld von Kietrz auf Tassen der Phase IV.⁴⁴ Hinter der Verwendung des fremdartigen Motivs mit gerillten Halbkreisen mag die Idee gestanden haben, dem Kainacher »Zylinderhalsgefäß« zu einer gewissen Exklusivität zu verhelfen, die in Gräbern ansonsten auch durch die Mitgabe von Fremdformen bzw. von Importgegenständen zum Ausdruck kommen kann.

Kombination von Vertikal- und Schrägrillen gebildet, doch finden sich im Horizont V auch gerillte Halbbögen.

³⁹ Veliačik 1983, 121, 173; 172, Abb. 8: Chronologiesysteme (für den freundlichen Hinweis danke ich Zoja Benkovsky-Pivovarová, Maria Enzersdorf). – Bogenförmige Rillenzier kommt vereinzelt schon im Horizont III (Bz D/Ha A1, Veliačik 1983, 118) vor.

⁴⁰ Kramer 2009, 214 f.

⁴¹ Tiefengraber 2005, 98 f.; Taf. 25: 2 (Grab 1/96).

⁴² Kramer 2009, 214; 214, Abb. 1 (Grab 28/29). – Zum Teil jüngere Amphoren aus dem Lausitzer Kulturbereich finden sich etwa auch in den Gräberfeldern von Wien-Leopoldsdorf (Kerchler 1962, 69; 59, Taf. III: 3, Grab 18a), Stillfried (Strohschneider 1976, 64; Taf. 24: 3, Gräber B + C) und St. Andrä vor dem Hagenthale (Eibner 1974, 37; Taf. 40: f, Grab 36B). Einen ähnlichen als Kannelur ausgeführten Dekor trägt auch ein Topf aus Grab 136 in Obereching (Höglinger 1993, 182, Taf. 56: 1).

⁴³ Fuchs 1998, 50; 52, Abb. 3a. – Fuchs, Obereder 1999, 121; 145, Taf. 11: 7.

⁴⁴ Gedl 1979, 47; z. B. Taf. 21: 2 (Grab 1197). – Gedl 1987, 162; z. B. Taf. 19: 14 (Grab 963), Taf. 21: 12 (Grab 967).

Die **Zylinderhalsamphore** (Abb. 4: 3; Taf. 1: 2) mit gegenständigen Bandhenkeln am Hals-Schulterumbruch lässt sich älterurnenfelderzeitlichen Formen anschließen, wie sie etwa als Zylinderhalsgefäße bzw. Amphoren mit gerade abschließendem Rand aus Niederösterreich vorliegen.⁴⁵ Mit dem ausladend gestalteten Rand zeichnet sich aber eher eine südliche Verbindung ab. Am ehesten kommen dem Kainacher Stück Amphoren aus dem während der mittleren Urnenfelderzeit (Ha A2)⁴⁶ einsetzenden Gräberfeld von Dobova an der Save nahe, wobei die Amphore aus Grab 229 die beste Parallele bietet.⁴⁷ Die übrigen Amphoren aus Dobova verfügen zwar ebenfalls meistens über ausladende Ränder, differieren aber hinsichtlich des gedrückten Bauches sowie in der Ausführung der teils ein wenig hochgezogenen Bandhenkel.⁴⁸

Der **Krug** (Abb. 4: 4; Taf. 1: 3) weist eine für die Gräberfelder der Ruše / Maria Rast-Gruppe im slowenischen Drautal kennzeichnende Form auf. Das Kainacher Exemplar findet sich formal am ehesten in jenem aus Grab 19 des Gräberfeldes von Ruše II / Maria Rast II wieder, vor allem auch was den nur geringfügig über den Rand hinausreichenden Henkel anbelangt.⁴⁹ Der Krug aus Grab 19 liegt obendrein der Krugvariante 4 von Črešnar zugrunde, die dieser im Zuge einer Analyse des zweiten Gräberfeldes aus Ruše / Maria Rast bestimmte und die er mit den jüngeren Abschnitten (Stufen Ha B2 und Ha B3) in Verbindung brachte.⁵⁰ Die dieser Krugvariante eigene bauchige Gefäßform mit scharf abgesetztem, hohem Kegelhals wird von Pare seiner Stufe Ruše / Maria Rast II (Ha B3) zugeschrieben.⁵¹ Im Fundstoff der Ruše / Maria Rast-Gruppe begegnet allerdings schräge Kannelurverzierung nur äußerst selten – sieht man einmal

⁴⁵ Siehe etwa Lochner 1991, 298; 267, Typ A/Var. A; 268, Typ B./Var.a. – Aus dem Gräberfeld in Dobova liegen Amphoren mit gerade abschließendem Rand beispielsweise aus den Gräbern E und 249 vor (Starè 1975, 38, Taf. 2: 2 u. 70, Taf. 34: 9).

⁴⁶ Teržan 1995, 338 ff., bes. 339. – Teržan 1999, 113 ff. – Dular, Šavel, Tecco Hvala 2002, 220.

⁴⁷ Starè 1975, 67, Taf. 31: 10; 249, Taf. 68: 229. – Eine recht gute Parallele im Gefäßduktus ist auch für die kleine Amphore aus Grab 334 zu notieren (Starè 1975, 84, Taf. 48: 9. – Dular 1978, Kombinationstabelle nach S. 36, Ha B1)

⁴⁸ Siehe etwa die Amphoren aus Grab 119 (Starè 1975, 56, Taf. 20: 4) oder Grab 366 (Starè 1975, 90, Taf. 54: 2).

⁴⁹ Pahič 1957, Taf. 9: 1. – Im Grab 19 des Gräberfeldes von St. Andrä vor dem Hagenthale kam ein Krug mit allerdings vertikaler Kannelur zu Tage, der in der Profildführung Anklänge an unser Stück zeigt (Eibner 1974, Taf. 21: b). Eine vergleichbare Gefäßtektonik liegt aber etwa auch dem zirka ein Drittel höheren Topf mit kanneliertem Bauchumbruch aus Grab 237 von Dobova zu Grunde (Starè 1975, 68, Taf. 32: 2).

⁵⁰ Črešnar 2006, 155; 120, Abb. 25: Var. 2 (V4).

⁵¹ Pare 1998, 343; 345, Abb. 25: 32. – Im Unterschied zu dem Kainacher Exemplar ist der Krug aus Grab 15b von Pobrežje / Drauweiler (Pahič 1972, Taf. 3: 6) etwas gedrungener und der Henkel deutlich überrandständig.

von ihrer speziellen Verwendung als Randgestaltung der Turbanrandschalen ab.⁵²

Ein ebenfalls kannelierter Krug aus der Grube 6 von Rabelčja vas bei Ptuj / Pettau legt nahe, dass diese spezielle Krugform innerhalb des später von der Ruše / Maria Rast-Gruppe umschriebenen Gebietes schon eine längere Tradition besaß.⁵³ Möglicherweise handelt es sich dabei um einen zeitlichen Vorläufer dieser Krugform aus Ruše / Maria Rast, wobei wir hier einerseits einen geschlossenen Grubenbefund voraussetzen wollen, und andererseits auch zu berücksichtigen haben, dass es sich in Rabelčja vas um Siedlungsmaterial handelt. Nichtsdestotrotz kommt der Krug aus Rabelčja vas im Großen und Ganzen dem Kainacher Stück aus Grab 79 formal recht nahe, er besitzt aber noch einen dem zeitlichen Kontext des übrigen Grubenmaterials (Ha A1) entsprechend (nahezu) zylindrisch ausgeführten Hals, der von der Schulter deutlich abgesetzt ist.⁵⁴ Es ist ferner zu überlegen, ob nicht auch der Krug aus Grab 3 (Bz D) des möglicherweise zur Siedlung in Rabelčja vas gehörenden Gräberfeldes in Ptuj / Pettau-Potrčeva cesta in eine Entwicklungslinie der Krüge mit einzubeziehen ist, die sich dann bis in die jüngere Urnenfelderzeit verfolgen ließe. Hinsichtlich Gefäßtektonik und Profilführung birgt der Krug aus Ptuj / Pettau-Potrčeva cesta durchaus Ähnlichkeiten mit jenem aus Rabelčja vas, wobei vor allem der abgesetzte Hals und der nur wenig ausladende Rand Assoziationen wecken, während man den Buckeln noch einen mittelbronzezeitlichen Charakter attestieren kann.⁵⁵

Zur Ausstattung von Grab 79 gehörte weiters die **Einzugrandschale** (Abb. 4: 5; Taf. 2: 4) mit bis zum Umbruch reichender Schrägkannelur (Breite 1-1,2 cm). Der Schalenrand wurde bei der Gestaltung des Motivs plastisch miteinbezogen und erscheint dementsprechend turbanartig, so dass man von einer „echten“ **Turbanrandschale** sprechen kann.⁵⁶ Die Turbanrandschale aus Kainach ist außerdem durch einen an die Wandung angarnierten, kleinen, horizontalen Ösenhenkel gekennzeichnet. Der Boden der Turbanrandschale ist mittig etwas erhöht ausgeführt.

Echte Turbanrandschalen haben innerhalb der Urnenfelderzeit eine längere Tradition und sind schon aus Ha A-zeitlichen Fundverbänden überliefert.⁵⁷ Sie stellen

⁵² Z. B. Ruše / Maria Rast II: Pahič 1957, Taf. 6: 2 (Grab 13); Hajdina / Haiden: Müller-Karpe 1959, Taf. 117: 14,16; Pobrežje / Drauweiler: Pahič 1972, Taf. 31: 7, Taf. 32: 7 u. Taf. 44: 9. Siehe auch Črešnar 2006, 136, Abb. 33 (Motivübersicht).

⁵³ Strmčnik-Gulič 1996, 71, Taf. 7: 2 (Grube 6).

⁵⁴ Siehe auch Tiefengraber 2011, 225 sowie Dular, Šavel, Tecco Hvala 2002, 173.

⁵⁵ Jevremov 1988-1989, 180; 176, Abb. 4: 1.

⁵⁶ Zur Definition siehe Dobiati 1980, 116. – Smolnik 1994, 47.

⁵⁷ Dobiati 1980, 116. – Trnka 1983, 145 verweist einerseits auf eine Turbanrandschale in Grab I von Velatice (Ha A1, siehe dazu Řihovský 1958, 117 f.; 81, Abb. 6: 11.) und

einen zeitlich weitestgehend insignifikanten Gefäßtyp dar, der über einen längeren Zeitraum verfolgbare ist und in unterschiedlichen Größen und Varianten vorliegt. Ein tendenziell älteres Merkmal dürften die horizontalen und vertikalen Ösenhenkel bilden. Großer Beliebtheit erfreuten sich Turbanrandschalen am südöstlichen und östlichen Alpenrand; im Bereich der Ruše / Maria Rast⁵⁸- und der Stillfried⁵⁹-Gruppe sind sie etwa häufig zu finden. Noch zahlreicher treten sie in den ungarischen Nekropolen der Val-Gruppe auf, etwa in Török⁶⁰ und Budapest-Békásmegyér. Aus letzterem Gräberfeld sind sie auch mehrfach mit horizontalen Ösenhenkeln belegt.⁶¹ Im Gebiet der Kalenderbergkultur treten echte Turbanrandschalen seltener auf.⁶²

Auf dem Burgstallkogel bei Kleinklein kommen echte und unechte Turbanrandschalen nur im Fundstoff der ersten beiden Besiedlungsphasen vor.⁶³ Auf der Poštela⁶⁴ bei Maribor / Marburg und auf dem Rifnik⁶⁵ werden Turbanrandschalen dem ersten Horizont (Ha

andererseits auf Grab 2 von Zohor mit einem möglicherweise noch früheren Einsetzen der Turbanrandschalen in BzD/Ha A1 (siehe dazu Studeníková 1978, 39 f.; 28, Abb. 8: 2). – Siehe ferner auch Vinski-Gasparini 1983, Taf. 87: 10 (Grab aus Martijanec, Zagreb Gruppe, Ha A1). – Horvath 1994, 235, Taf. 14: 2 (Grab 13 aus Balatonmagyaród-Hidvégpuszta, Ha A1). – Váci 2010, 253; 341, Typentafel 7: 16-18,20,21,23. – Lochner 1991, 289, 302 klassifiziert sie als Typ E/Var.c ihrer Schalen (ab mittlerer Urnenfelderzeit).

⁵⁸ Siehe etwa Črešnar 2006, 154 ff.; 118, Abb. 23: Var. 1 (S7); 137; 136, Abb. 33: Motiv IVd. – In Rogoza treten sie in Ha A als auch frühem Ha B auf (Črešnar 2011, 68; 69, Abb. 2: 21). – Zur Siedlung von Ormož / Friedau siehe zuletzt Dular, Tomanič Jevremov 2010, 75, Abb. 89: La 1-La 3, wo echte Turbanrandschalen häufig vertreten sind.

⁵⁹ Z. B. im Gräberfeld von St. Andrä vor dem Hagenthale (Eibner 1974, Grab 11, Taf. 10: f und Grab 33, Taf. 35: b). – Oftmalig im Gräberfeld von Hadersdorf am Kamp (Scheibenreiter 1954).

⁶⁰ Patek 1958, z. B. 396, Taf. 5: 4,5 (Grab 26), 407, Taf. 16: 2 (Grab 52, mit Henkel mit doppelten Ösen).

⁶¹ Kalicz-Schreiber 2010, z. B. Taf. 6: 2 (Grab 10, Ha A2), Taf. 24: 4 (Grab 41), Taf. 27: 5,6 (Grab 48). Zumeist handelt es sich in Budapest-Békásmegyér um doppelte Ösen, eine einfache Öse liegt aus dem Grab 100 vor (Taf. 47: 5). – Eine Turbanrandschale mit einer horizontal angebrachten einfachen Öse kommt in Maribor / Marburg vor (Müller-Karpe 1959, Taf. 120: 31). Turbanrandschalen mit allerdings unter dem Rand vertikal angebrachten kleinen Ösenhenkeln treten etwa in Groß-Enzersdorf (Hetzler, Willvonseder 1952, 71; 61, Taf. 9: 2 [Grab 4], 64, Abb. 11: 5 [Grab]) oder auch in St. Andrä vor dem Hagenthale (Eibner 1974, Taf. 35: b, Grab 33) auf.

⁶² Z. B. Bad Fischau (Klemm 1992, 51 f. spricht nur von facettierter Randzone). – Stätzendorf (Rebay 2006, 58, es überwiegen die Schalen mit facettiertem Rand).

⁶³ Quantitativ überwiegen die unechten Turbanrandschalen. – Smolnik 1994, 47 f.; 114 ff. – Smolnik 1996, 451, Tab. 2.

⁶⁴ Teržan 1990, 33; 31, Abb. 1: 22; z. B. Taf. 2: 1, Taf. 47: 2.

⁶⁵ Teržan 1990, 51; 52, Abb. 10: 21 (Rifnik Phase 2 = Poštela Horizont I).

B3) zugewiesen. Aus den Sulmtalnekropolen lässt sich für den älteren Belegungshorizont lediglich eine echte Turbanrandschale aus Tumulus Forstwald 17 anführen. Sie kommen dort eher in Gräbern der jüngsten Phase vor.⁶⁶ Bereits Dobiát weist darauf hin, dass es sich bei den Turbanrandschalen um einen sehr langlebigen Gefäßtyp handelt, der „möglicherweise während der Hallstattzeit eine gewisse Erneuerung erfährt“.⁶⁷

Die kleine **Tasse** (Abb. 4: 6; Taf. 1: 5) besitzt einen sich verjüngenden und gerade abschließenden Rand sowie einen überrandständigen, im Querschnitt geringdach- bzw. trapezförmigen Henkel. Aus der Steiermark lagen derartig gestaltete Henkel, für die sich die Bezeichnung „Kniegriff“ eingebürgert hat, bislang nicht vor. Zuletzt hat Velušček im Zuge der Bearbeitung des Fundmaterials aus der prähistorischen Siedlung von Kostel (Dolenjska / Unterkrain) eine Verbreitungskarte der Kniegriffe vorgelegt. Deren Verbreitungsgebiet kann demnach mit dem nördlichen Balkan – also der Lika, Westbosnien, Norddalmatien und Ostslowenien – umschrieben werden.⁶⁸ Die nächsten Vergleichsbeispiele für Tassen/Schalen mit Kniegriffen finden sich in der Štajerska / Untersteiermark entlang der Drava / Drau in Pobrežje / Drauweiler, Zgornja Hajdina / Oberhaidin, Ormož / Friedau⁶⁹ sowie in Rogoza.⁷⁰ Die Tasse aus Kainach bei Wildon an der Mur bzw. der Kainach repräsentiert somit derzeit den nördlichsten Vertreter jener Henkelart. Velušček datiert die spätbronzezeitlichen Kniegriffe vom Typ Kostel in den jüngeren Abschnitt der Urnenfelderzeit (Ha B).⁷¹ Die Tassen mit Kniegriff aus Rogoza verbindet Črešnar mit einem frühen Ha B.⁷² Pare führt sie als charakteristisch für die Stufe Ruše / Maria Rast II an, die er mit Ha B3 synchronisiert.⁷³ Eine deutlich hörnchenartige Ausprägung des Kniegriffes stellt möglicherweise eine jüngere Tendenz dar.

3.2 BRONZEN

Von einem verbrannten und verzierten **Bronzemesser** (Abb. 5: 6) sind mindestens drei wohl zusam-

⁶⁶ Dobiát 1980, 74, 116; Taf. 33: 7 bzw. Taf. 42: 3 (Forstwald 51) und Taf. 53: 3 (Tumulus Tschoneggerfranzl 2).

⁶⁷ Dobiát 1980, 116.

⁶⁸ Velušček 1996, 63, Abb. 3. Unterdessen kann der Verbreitungskarte auch noch ein Kniegriff aus der Siedlung von Sječokovo bei Bosanska Gradiška (Bosnien und Herzegowina) hinzugefügt werden (Ludajić 2010, 119; 134, Taf. 11: 1; späte Bronzezeit).

⁶⁹ Siehe Velušček 1996, 63, Abb. 3: 1-3.

⁷⁰ Črešnar 2011, 69, Abb. 2: 27.

⁷¹ Velušček 1996, 90; Taf. 16: 7, Taf. 37: 1,2,4.

⁷² Črešnar 2011, 70.

⁷³ Pare 1998, 343; 345, Abb. 25: 27. – Pahič 1972, 15; 75 (Abb. Chronologische Aufteilung der charakteristischen Gräber).

mengehörige Fragmente erhalten (Taf. 2: 14-16),⁷⁴ von denen eines auf beiden Seiten einen eingeritzten, aus vier parallelen Linien gebildeten Dekor zeigt, der oberhalb von aneinandergesetzten kleinen Halbbögen abgeschlossen wird. Der Klingentrücken ist unverziert. Der rekonstruierbare Klingentrückenquerschnitt ist keilförmig. Die starke Fragmentierung und die Feuereinwirkung auf das Messer erlauben leider keine sichere Bestimmung des Messertyps bzw. seiner allfälligen Varianten. Bei dem Fragment Taf. 2: 14 sprechen die Position der Verzierung auf der Klingentrückenfläche und die Orientierung zum Klingentrücken hin dafür, dass es sich um einen vorderen Klingentrückbereich handelt. Wenn wir daher davon ausgehen, dass die Linienführung der Verzierung parallel zur Schneide verläuft,⁷⁵ so können wir etwa an ein Griffdornmesser vom Typ Wien-Leopoldsberg denken. Ein analoges geschweiftes Dekormotiv aus eingeritzten aneinandergereihten kleinen Halbbögen und darunter angebrachten Ritzlinien – allerdings nur drei – trägt beispielsweise ein Griffdornmesser dieses Typs aus Tišnov.⁷⁶ Auch das aus Grab 3 von Wien X-Inzersdorf⁷⁷ und mit Abstrichen das Messer von Klentnice⁷⁸ lassen sich an dieser Stelle anführen. Bei allen drei Messern ist zudem zumindest der vorderste Klingentrückbereich verzierungslos. Die Griffdornmesser vom Typ Wien-Leopoldsberg werden von Říhovský in den älteren Abschnitt der jüngeren Urnenfelderzeit (Stufe Klentnice II bzw. fortgeschrittenes Ha B1/frühes Ha B2) datiert.⁷⁹ Auch die beiden Griffdornmesser des Typs Wien-Leopoldsberg aus Běšice⁸⁰ und Nové Sedlo,⁸¹ die allerdings jeweils einen durchgängig verzierten Klingentrücken besitzen, lassen sich hier aufzählen. In Böhmen treten die Griffdornmesser vom Typ Wien-Leopoldsberg in den Stufen I und II der Schlesisch-Platentitzer Kultur auf.⁸² Analog unserem Messer schmückt ein eingeritztes, vierfaches Linienbündel mit oberhalb angebrachten Halbbögen den allerdings mittigen Teil der Klingentrückenfläche eines Messers vom Typ Hadersdorf aus Třeběchovice pod Orebem,⁸³ dessen Klingentrücken wiederum unverziert ist. Jiráň setzt die Griffdornmesser des Typs Hadersdorf „hauptsächlich in die Zeitspanne [...], die auf die Griffdornmesser vom Typ Jenišovice folgt und dem Zeithorizont der Messer der Typen Wien-

⁷⁴ Weitere Messerreste dürften sich unter den verschmolzenen Bronzeresten befinden.

⁷⁵ Vogt 1942, 202.

⁷⁶ Říhovský 1972, Taf. 23: 253.

⁷⁷ Říhovský 1972, Taf. 25: 262.

⁷⁸ Říhovský 1972, Taf. 23: 251.

⁷⁹ Říhovský 1972, 8; 64 ff; bes. 69 f.

⁸⁰ Jiráň 2002, Taf. 17: 179. Die Verzierung der Klingentrückenfläche kommt weitestgehend jener des Messers aus Tišnov gleich.

⁸¹ Jiráň 2002, Taf. 17: 187.

⁸² Jiráň 2002, 56.

⁸³ Jiráň 2002, Taf. 16: 177.

Abb. 5: Kainach bei Wildon, Grab 79. 1-4 verschmolzene, amorphe Metallklumpen; 5 annähernd kugelförmige Schmelztropfen; 6 Messerklingenfragment (Taf. 2: 14); 7 Bronzering (Taf. 2: 11); 8 Goldohrring (Taf. 2: 12) und Golddraht (Taf. 2: 13); 9 Torsionsende von Goldohrring (Taf. 2: 12); 10 Torsionsende von Golddraht (Taf. 2: 13); 11 Knochenfragment (Taf. 2: 18a) (Foto: J. Kraschitzer). M. 1-8,11 = 1:1; 9,10 = 4:1.

Sl. 5: Kainach pri Wildonu, grob 79. 1-4 grude amorfnе kovine; 5 kroglaste kaplje ohlajene taline; 6 odlomek rezila noža (t. 2: 14); 7 bronast obroček (t. 2: 11); 8 zlat uhan (t. 2: 12) in zlata žica (t. 2: 13); 9 tordiran zaključek zlatega uhana (t. 2: 12); 10 tordiran zaključek zlategе žice (t. 2: 13); 11 odlomek kosti (t. 2: 18a) (Foto: J. Kraschitzer). M. 1-8,11 = 1:1; 9,10 = 4:1.

Leopoldsberg und Baumgarten vorangeht.⁸⁴ Mit ihrem Auftauchen ist kaum vor der Stufe Ha B1 zu rechnen.⁸⁵

Im Falle unseres Messerbruchstücks weisen die Indizien jedenfalls am ehesten auf ein Griffdornmesser des Typs Hadersdorf oder auch Wien-Leopoldsberg hin.⁸⁶ Der unverzierte Klingenrücken hilft uns bezüglich einer genaueren Einordnung leider nicht weiter, da dieser bei beiden Griffdornmessertypen vorkommen kann.

Messerverzierungen kommen seit der späten Mittelbronzezeit vor.⁸⁷ Seit der frühen Urnenfelderzeit treten Rillen- bzw. Ritzverzierungen auf den Messern auf;⁸⁸ zu ihnen gesellen sich im Laufe der Zeit mit zunehmender Häufigkeit auch Einstich- und Halbbogenornamente sowie Tannenzweigmuster und Linienbündel.

⁸⁴ Jiráň 2002, 54.

⁸⁵ Říhovský 1972, 63 f.

⁸⁶ Einen vergleichbaren Dekor weisen auch die beiden Griffdornmesser aus Auvernier und Estavayar in der Westschweiz auf. Vogt 1942, 202; Taf. 80: 10,11 (Ha B). – Siehe auch Brunn 1953, 15 ff.; 16, Abb. 1.

⁸⁷ Vgl. etwa das Vollgriffmesser vom Typ Riedenburg mit Rippenmuster aus Znojmo/Znaim (Říhovský 1972, 11; Taf. 1: 3).

⁸⁸ Vgl. etwa die Griffzungenmesser vom Typ Riegsee aus Großmugl, Grab 1 und Unterradl (Říhovský 1972, Taf. 2: 16 und Taf. 2: 23). Die Kombination von Einstichen und Halbbögen kommt schon auf einem Messer des Typs Baierdorf aus dem Hügel 32 von Riegsee vor (Říhovský 1972, 43).

Größter Beliebtheit – „was ihre Dichte, Qualität und Einheitlichkeit anbelangt“ – erfreute sich die Verzierung auf Griffdornmessern der Typen Hadersdorf und Wien Leopoldsberg, wo zu den bereits bestehenden Ziermotiven noch weitere Elemente (z. B. Kreisaugen und deren Teile) hinzutreten. Die dem Kainacher Klingensbruchstück entsprechende Ornamentkombination aus Linienbündeln und Halbbögen findet sich denn auch gerade auf diesen teils reich verzierten Griffdornmessern wieder, die der jüngeren Urnenfelderzeit angehören.⁸⁹

Grab 79 aus Kainach bei Wildon erbrachte außerdem einen verbrannten, vollständig erhaltenen **Bronzering** (Abb. 5: 7) mit rhombischem Querschnitt (Taf. 2: 11) sowie das ebenfalls verbrannte Fragment eines etwas dünneren **Bronzeringes** (Taf. 2: 17) mit gleichfalls rhombischem Querschnitt. Bronzeringe mit etwas schmalerem rhombischem Querschnitt stammen etwa aus den Gräbern 12 und 17 von Dobova,⁹⁰ ferner aus Grab 277 von Ljubljana / Laibach.⁹¹

⁸⁹ Siehe etwa für Böhmen zusammenfassend Jiráň 2002, 2 f.

⁹⁰ Starè 1975, 42, Taf. 6: 9 u. 44, Taf. 8: 12). – Dular 1978, 43 (Dobova I/II, Ha A2).

⁹¹ Puš 1982, 203; Taf. 7: 3,4 (Ljubljana Ia).

3.3 GOLD

Objekte aus Gold finden sich in den spätbronzezeitlichen Gräberfeldern nur in Ausnahmefällen, so etwa in Maribor / Marburg⁹² oder auch Oblekovice.⁹³ Vermutlich handelt es sich bei den beiden **Golddrähten** (Taf. 2: 12,13) aus dem Kainacher Grab um einen fast vollständig erhaltenen Goldohrring sowie den Überrest eines zweiten, bei denen zumindest jeweils ein Ende eine echte Torsion zeigt (Abb. 5: 9,10).⁹⁴ Möglicherweise ist je ein Golddrahtohrring einem Individuum im Grab zuzuweisen. Aus den Gräbern 10, 57 und 77 von Obereching⁹⁵ stammen insgesamt drei dünne Golddrahtohrringe, höchstwahrscheinlich wurde auch nur jeweils ein Ohrring in das Grab mitgegeben. Einer dieser Ohrringe ist tordiert (Grab 57), ein zweiter weist eine falsche Torsion auf (Grab 76). Ein Ohrring aus dünnem tordierten Golddraht gehörte in dem höchstwahrscheinlich frühurnenfelderzeitlichen (Bz D) Grab 2/1983 von Grundfeld in Oberfranken zur Totenausstattung.⁹⁶

3.4 KNOCHEN

Komplettiert wird die Grabausstattung schließlich durch das verbrannte **Knochenfragment** mit eingravierter konzentrischer Rillen- sowie Kreisauzenzier (Taf. 2: 18). Die Rekonstruktionsversuche Taf. 2: 18a und Taf. 2: 18b zeigen, dass es sich höchstwahrscheinlich um eine runde Scheibe mit Schauseite handelte. Exakte Analogien für diese Knochenschmuckscheibe können vorerst keine beigebracht werden, auch die Funktion ist nicht sicher zu bestimmen. Denkbar wäre eine Gewandapplikation; aufgrund des Scheibendurchmessers von zirka 4,5 cm fällt eine Interpretation als Applikation für den Knauf eines Messers jedenfalls aus. Eine etwas kleinere Knochenschmuckscheibe mit einer in den skandinavischen Raumweisenden Verzierung kann aus Niederröblingen in Sachsen-Anhalt angeführt werden. Sie wird über die stratigrafischen Verhältnisse in die späte Bronze-/frühe Eisenzeit gestellt.⁹⁷ Zwei sehr große Knochenschmuckscheiben (Dm. 8,7 und 9,6 cm), die wie unser Kainacher Stück mit randbegleitenden, konzentrischen Rillen sowie Kreisauzen verziert sind, kamen in der urnenfelderzeitlichen „Wasserburg Buchau“, Lkr. Biberbach, Baden-Württemberg, zum Vorschein. Kimmig weist auf das kräftige Mittelloch der Knochenschmuckscheiben hin,

die an eine Befestigung denken lassen, und überlegt eine Funktion als „Gürtelscheiben“.⁹⁸ Auch aus dem hallstattzeitlichen Grab 2 von St. Andrá an der Traisen stammt das Fragment einer kleinen kreisrunden Knochenscheibe mit Kreisauzenzier. Sie besitzt in der Mitte eine Bohrung, der Durchmesser der Scheibe wird mit 3,5 cm angegeben, die Dicke mit 0,8 cm.⁹⁹

4. ZUSAMMENFASSUNG

Mit dem Grab 79 konnte eine weitere Bestattung aus dem spätbronze- und früheisenzeitlichen Gräberfeld von Kainach bei Wildon in der Steiermark vorgestellt werden.¹⁰⁰ Der vorerst noch geringe Bearbeitungsstand des Gräberfeldes erlaubt derzeit noch keine Erstellung einer inneren Gräberfeldchronologie, in die sich das Grab einbetten ließe. Da auch – zum Teil wohl nur forschungsstandbedingt – Analogien aus der näheren Umgebung bzw. der Steiermark großteils fehlen, mussten für die Datierung auch Vergleiche zu teils entfernteren Fundorten und Fundplätzen gezogen werden. In der Summe machen die Funde aus dem Grab eine Datierung in den älteren Abschnitt der jüngeren Urnenfelderzeit (Ha B1) sehr wahrscheinlich. Für diese Datierung sprechen in erster Linie die kleine Tasse mit Kniegriff, aber auch das verzierte Griffdornmesserfragment des Typs Hadersdorf oder Wien-Leopoldsberg. Bei beiden Objekten ist kaum mit einem Auftauchen vor dem Beginn der jüngeren Urnenfelderzeit zu rechnen. Die Form des „Zylinderhalsgefäßes“ als auch der Zylinderhalsamphore wirken zeitlich allerdings älterurnenfelderzeitlich, doch begegnen zylindrische Halsformen und ein derartiger Gefäßduktus vereinzelt auch noch in der jüngeren Urnenfelderzeit.¹⁰¹ Wir müssen außerdem sowohl für das „Zylinderhalsgefäß“ Taf. 1: 1 als auch für die Zylinderhalsamphore Taf. 1: 2 eine allenfalls längere Verwendungszeit überlegen, ehe sie ihre endgültige Bestimmung als Grabgefäße erfuhren. Nichtsdestotrotz kann auch eine Grablege noch im Übergangshorizont von Ha A2 auf Ha B1 nicht gänzlich ausgeschlossen werden. Die AMS-Radiokarbondatierung des menschlichen Leichenbrandes aus der Brandschüttung weist jedenfalls in die jüngere Urnenfelderzeit: BP 2800±30, Intercept data: cal. BC 970, cal BC 960, cal BC 930, 2 σ (95%) cal BC 1010 to 900 (cal BP 2960 to 2850), 1 σ (68%), cal BC 1000 to 910 (Cal BP 2950 to 2860).¹⁰²

⁹² Müller-Karpe 1959, 116 (Goldplättchen).

⁹³ Říhový 1968, 52 (Goldspirale).

⁹⁴ Vermutlich wurde im speziellen Fall für die Torsion das Ende der Golddrähte eingeschnitten und verdreht.

⁹⁵ Höglinger 1993, 47; 15, Abb. 5; 131, Taf. 5: 3 (Grab 10), 152, Taf. 26: 15 (Grab 57), 162, Taf. 36: 9 (Grab 76).

⁹⁶ Feger, Nadler 1985, 2; 3, Abb. 2: 2.

⁹⁷ Petersen 2011, 231 f. (für den freundlichen Hinweis danke ich Michaela Lochner, Wien).

⁹⁸ Kimmig 1992, 53 f.; Taf. 21: 1,3; Taf. 22: 5,6. – Biel 1997, 71, Abb. 2.

⁹⁹ Krenn 1935, 69; 70, Abb. 14.

¹⁰⁰ Gutjahr 2011, 207 ff. (Grab 214). – Gutjahr 2014 (Grab 3).

¹⁰¹ Vgl. etwa das Zylinderhalsgefäß aus Pobrežje / Drauweiler bei Müller-Karpe 1959, 205, Abb. 40 (Typen der Stufe Ha B1 im Ostalpengebiet) und Taf. 123: 23.

¹⁰² Beta Analytic Radiocarbon Dating Laboratory, Miami

Den wohl vergleichsweise hohen sozialen Rang der Toten deuten die beiden Goldohrringe an, die ansonsten nur sehr selten im urnenfelderzeitlichen Beigabenspektrum auftauchen.

Schließlich weist das Grab teils weitreichende Beziehungen bzw. Bezüge auf (z. B. Lausitzer Kulturbereich), wie sie auch für andere Gräber aus Kainach bei Wildon zu vermerken sind. Exemplarisch sei hier nur auf das Grab 65 mit Schneppenkanne der Laugener Kultur verwiesen.¹⁰³ Die sich etwa über den Transport und Handel ergebende Vernetzung mit zeitlich parallelen Kulturphänomenen ist eine Folge der Lage an einem wichtigen Verkehrsweg in den Südostalpen entlang der Mur. Es bleibt eine der Aufgaben der Zukunft, dieses ausgedehnte Beziehungsgeflecht, in deren Mittelpunkt die Siedlungen auf dem Wildoner Schlossberg und dem Wildoner Buchkogel stehen, näher zu beleuchten. Ausgedehnte überregionale Verbindungen können ferner aus den spätbronzezeitlichen Gräberfeldern entlang der Mur, z. B. Wildon/Unterhaus-Hauptschule¹⁰⁴ und Kalsdorf,¹⁰⁵ angeführt werden.

5. FUNDE- UND SE-BESCHREIBUNG

Tafel 1

1. „Zylinderhalsgefäß“ mit zwei gegenständigen Bandhenkeln am Hals-Schulter Übergang; gedrückt-bauchige bzw. bikonische Gefäßform; stark ausladender und nicht verstärkter Rand; Verzierungen: 4 halbkreisförmige Rillenbänder aus je 5 Rillen, jeweils unterhalb der Henkel und an den Seitenflächen, zentral in den Halbkreisen je ein Rillenband aus 4 Rillen, Reste einer wieder ausgelöschten Verzierung aus horizontalen Rillen und diese begleitenden Punkteindrücken, rechtsschräge Rillen an der Außenseite des erhaltenen Henkels, darunter drei kleine Fingerdruckmulden; außen mittelbraun über dunkelgrau bis dunkelgraubraun, innen dunkelgrau, im Bruch dunkelgrau; Magerung: Quarz, Feldspat, Glimmer; M.größe: grob; M.dichte: stark; Oberfläche sorgfältig geglättet, leicht körnig; RDm.: 31,4 cm (ca. 70%), H.: 32,1 cm, Bdm.: 15,0 cm, Wdst. 0,8–1,2 cm, FNr. 691 sowie 1124, 1125 und 1139.

2. Zylinderhalsamphore mit zwei gegenständigen Bandhenkeln; hoher zylindrischer Hals; stark bauchige Gefäßform; schräg ausladender und nicht verstärkter Rand; außen mittelbraun bis dunkelgraubraun, innen dunkelgrau bis dunkelgraubraun, im Bruch dunkelgrau, außen dünne rötlich-hellbraune Zone; M.größe: grob; M.dichte: stark; Oberfläche sorgfältig geglättet, außen poliert; RDm.: 16,3 cm (ca. 60%), H.: 19,0 cm, Bdm.: 9,8 cm, Wdst. 0,4–0,8 cm, FNr. 1097.

3. Krug; Bandhenkel; kegelförmiger Hals; kurzer, rechtwinkelig nach außen gebogener und nicht verstärkter Rand; außen mittelbraun bis dunkelgrau, innen dunkelgrau, im Bruch dunkelgrau; M.größe: mittel bis grob; M.dichte: mittel; Oberfläche geglättet; Verzierungen: linksschräge Kannelur

an der größten Bauchausdehnung; RDm.: 11,0 cm (ca. 30%), H.: 13,0 cm, H. mit Henkel: 13,9, Bdm.: 7,6 cm, Wdst. 0,4–0,8 cm, FNr. 1098.

4. Turbanrandschale mit an die Wandung angarniertem, kleinem, horizontalem Ösenhenkel, beidseitig verstärkter, sichelförmig nach innen gebogener Rand; Verzierungen: linkschräge Kanneluren entlang der Außenseite des Randes; außen mittelbraun, dunkelgrau-fleckig, innen dunkelgrau, im Bruch mittelgraubraun; M.größe: mittel bis grob; M.dichte: stark; Oberfläche: sorgfältig geglättet bis poliert; RDm.: 20,8 cm (100%), H.: 8,8 cm, Bdm.: 7,0 cm, Wdst. 0,6–0,7 cm, FNr. 1095.

5. Tasse mit sich verjüngendem, gerade abschließendem Rand; überrandständiger, im Querschnitt gering dach- bzw. trapezförmiger Henkel (Kniegriff); außen mittelbraun über orange-mittelbraun bis dunkelgrau, innen mittelgraubraun bis dunkelgrau, im Bruch dunkelgrau; M.größe: mittel bis grob; M.dichte: stark; Oberfläche sorgfältig geglättet; RDm.: 10,8 cm (100%), H.: 5,7 cm, H. mit Henkel: 10,8 cm, Bdm.: 4,0 cm; Wdst. 0,4–0,6 cm, FNr. 1096.

Tafel 2

6. WS mit unterem Ansatz eines angarnierten Bandhenkels; außen hellorange-mittelbraun, innen dunkelbeige bis mittelgraubraun, im Bruch hellorange-mittelbraun, stellenweise innen dicke mittelbraune Zone; M.größe: fein bis mittel; M.dichte: schwach; Oberfläche außen geglättet, innen poliert; erh. H.: 4,0 cm, Henkel: 3,2 x 1,2 cm, FNr. 1140-01.

7. RS eines Topfes, ausladender und nicht verstärkter Rand; außen hellorange-mittelbraun bis dunkelbraun, innen hellorange-beige bis orange-mittelbraun, im Bruch dunkelgraubraun; M.größe: fein; M.dichte: stark; Oberfläche poliert; RDm.: unbestimmbar, erh. H.: 2,0 cm, FNr. 1140-02.

8. BS, Flachboden; außen beige bis hellorange-mittelbraun, innen orange-mittelbraun bis dunkelgrau, im Bruch mittelbraun bis orange-mittelbraun; M.größe: mittel bis grob, vereinzelt kantige dunkelgraue Partikel bis 2 mm; M.dichte: stark; Oberfläche geglättet; BDM.: unbestimmbar, erh. H.: 1,5 cm, FNr. 1140-03.

9. WS einer Schale mit Ansatz eines angarnierten Henkels; außen orange-mittelbraun bis dunkelgrau, innen orange-mittelbraun bis mittelgraubraun, im Bruch mittelgraubraun; M.größe: mittel; M.dichte: schwach, vereinzelt Quarz/Feldspat bis 8 mm; Oberfläche: sorgfältig geglättet, poliert; erh. H.: 5 cm, FNr. 1140-04.

10. BS einer Schale mit Omphalosboden, außen hellbraun bis hellorange-beige, innen hellbraun, im Bruch mittel- bis dunkelgrau; M.größe: grob; M.dichte: mittel, vereinzelt Tongerölle bis 2,5 mm; Oberfläche: geglättet, einzelne Körnchen; erh. H.: 1,5 cm, FNr. 1140-05.

11. Bronzering mit rhombischem Querschnitt, Feuereinwirkung, Dm. Ring: 2,2 cm (100%), Dm. Querschnitt: 0,36 cm, FNr. 1094.

12. Oval gebogenes Stück Golddraht mit rundem Querschnitt (Ohrhoring, weitgehend erhalten), ca. 2 mm vor einer Bruchkante ist der Draht tordiert, L. 1,8 cm, B. 1,3 cm, Dm. Querschnitt: 0,125 cm, FNr. 1071.

13. Leicht gebogenes Stück Golddraht mit rundem Querschnitt (Ohrhoringfragment), ca. 1,5 mm vor einer Bruchkante ist der Draht tordiert, erh. L. 2,2 cm, Dm. Querschnitt: 0,125 cm, FNr. 1146.

(Laboratory number: Beta-345133; FNr. 1128).

¹⁰³ Gutjahr 2011, 210, Abb. 5.

¹⁰⁴ Kramer 2009, 213 ff.

¹⁰⁵ Tiefenraber, 2005.

14. Klingenfragment eines Bronzemessers, verziert mit vier eingeritzten Linien die oberhalb von aneinandergereihten Halbbögen begleitet werden, Feuereinwirkung, erh. H.: 1,5 cm; erh. L.: 2,15 cm; B. Rücken: 0,26 cm, FNr. 1142

15. Klingenfragment eines verschmolzenen Bronzemessers, erh. H.: 1,2 cm; erh. L.: 1,6 cm; B. Rücken: 0,44 cm, FNr. 1144.

16. Klingenfragment eines verschmolzenen Bronzemessers, erh. H.: 1,5 cm; erh. L.: 1,3 cm; B. Rücken: 0,38 cm, FNr. 1145.

17. Bronzeringfragment mit rhombischem Querschnitt (25%), Feuereinwirkung, erh. L.: 1,46 cm, Dm. Querschnitt: 0,25 cm, FNr. 1126A.

18. Knochenschmuckscheibe, verziert mit drei eingravierten konzentrischen, den Rand begleitenden Rillen sowie zwei Kreisäugen, das kleinere Kreisauge weist ein deutliches Zirkelloch auf, hergestellt aus einem nicht genauer bestimm- baren, postcranialen Knochenfragment¹⁰⁶; Feuereinwirkung, erh. Dicke: 0,3 cm; erh. B.: 1,1 cm; erh. L.: 3 cm, Dm rek.: ca. 4,5 cm, FNr. 1148.

SE 1: Brauner, stark sandiger Lehm: vereinzelt Fluss- geschiebe bis 0,07 m, prähistorische und römische Keramikfrag- mente (bis 0,04 m). Interpretation: Schwemmschicht, teilweise vom Pflug gestört, keine Kulturschicht wegen zu geringer Funde und v.a. wegen der geringen Größe der Keramik. Betrifft die ganze Fläche.

SE 7: Schotter: Gerölle bis 0,14 m. Matrix bestehend aus Feinkies und Grobsand, Korngrößen sehr schlecht sortiert, fundleer. Interpretation: eiszeitliche und holozäne Flussabla- gerung der Kainach. Betrifft die ganze Fläche (Gst. Nr.: 550).

SE 278: Grubenfüllung/Grabgrube: Brauner, sandiger Lehm mit vereinzelt Feinkies. Nordwestlich befand sich ein Leithakalkstein. In der Verfüllung befanden sich 5 Gefäße, ein- zelne Keramikfragmente, wenige verziegelte Lehmstückchen und ein Golddrahtfragment aber keine Holzkohle.

Funde: „Zylinderhalsgefäß“ (FNr. 691, *Taf. 1:* 1); Tur- banrandschale (FNr. 1095, *Taf. 1:* 4); Tasse (FNr. 1096, *Taf. 1:* 5); Zylinderhalsamphore (FNr. 1097, *Taf. 1:* 2); Krug (FNr. 1098, *Taf. 1:* 3); Keramikfragmente (FNr. 689-690, 1070A, 1071, 1099, 1123, 1139); Golddraht (FNr. 1071, *Taf. 2:* 12);

Leichenbrand (FNr. 691/21,22,51,52); Sedimentprobe (FNr. 1070).

SE 279 IF: Grabgrube IF, im Grundriss unregelmäßig, zu einem Viereck tendierend, Orientierung der Grabgrube N-S, im Querschnitt trichterförmig, seitliche Begrenzung steilschräg bis schräg, flach-konkave Sohle, max. Tiefe 0,60 m.

SE 365: Dunkelbrauner bis schwarzer Sand mit Leichen- brandfragmenten (bis zu 0,02 m), Holzkohlestücken (bis zu 0,03 m), zahlreichen Keramikfragmenten, einem Bronzering, einem Bronzeringfragment, verschmolzenen Bronzestücken, einem Golddrahtfragment sowie einem verzierten Geweih- fragment. Interpretation: Brandschüttung.

Funde: Bronzering (FNr. 1094, *Taf. 2:* 11); Bronzering- fragment (*Taf. 2:* 17) sowie zwei größere amorphe und sechs kleinere, annähernd runde, verschmolzene Bronzestücke (FNr. 1126A); Bronzemesserfragmente (*Taf. 2:* 14-16) sowie fünf verschmolzene, amorphe Bronzestücke (FNr. 1142-1145); Golddraht (FNr. 1146, *Taf. 2:* 13); verziertes Knochenfragment (FNr. 1148, *Taf. 2:* 18); Keramikfragmente (FNr. 1124-1125, 1140, *Taf. 2:* 6-10); Leichenbrand (FNr. 691/21,22,51,52,1126B, 1150); Leichenbrand – Zahnwurzel (FNr. 1149); Holzkohle (FNr. 1141); Sedimentprobe (FNr. 1126).

DANKSAGUNG

Mein herzlicher Dank gilt zunächst meinen KollegInnen Martina Trausner (Graz) sowie Herbert Kern (Frohnleiten), die die örtliche Grabungsleitung innehatten. Ein großes Dan- keschön für diverse Anregungen, Diskussionen und Unter- stützungen schulde ich weiters Manuela Arneitz (Graz), Zoja Benkovsky-Pivovarová (Maria Enzersdorf), Helmut Ecker- Eckhofen (Mellach), Robert Fürhacker und Anne-Katrin Klatz (Gutenberg bei Weiz), Thomas Geldmacher (Wien), Hartmut Hiden (Fa. Geologistics, Graz), Johanna Kraschitzer (Graz), Marko Mele (Archäologiemuseum, Universalmuseum Joane- neum), Primož Pavlin (ZRC SAZU, Ljubljana/Laibach), Dr. Gernot P. Obersteiner, MAS (Steiermärkisches Landesarchiv, Graz), Silvia Renhart (Krottendorf), Martina Roscher (Kul- turpark Hengist, Wildon), Kian Florian Siami (Graz), Georg Tiefengraber (Graz) und Maria Windholz-Konrad (Graz).

¹⁰⁶ Freundliche Mitteilung Günter Christandl, Feldbach.

NACHTRAG

ANTHROPOLOGISCHE BESTIMMUNG DER LEICHENBRANDRESTE
AUS GRAB 79 DES SPÄTBRONZE- UND FRÜHEISENZEITLICHEN
GRÄBERFELDES VON KAINACH BEI WILDON,
GEM. WEITENDORF, STMK.

Silvia RENHART

Aus den Fundnummern 1126 und 1150 stammen 65 g Leichenbrandfragmente aller Regionen inklusive den Wurzeln eines Eck- und Vormahlzahnnes. Die Knochen der zwischen dem 19. und 40. Lebensjahr verstorbenen Frau sind braun bis dunkelgrau gefärbt, vollkommen verbrannt und ihrer Fragmentierungsstufe als „sehr klein“

einzustufen. Bei der Verbrennung kamen wahrscheinlich Temperaturen um die 400 bis 550 Grad Celsius zustande. Es entsteht der Eindruck, als wäre zusätzlich nach dem Zerspringen der Knochen infolge eines abrupten Ablöschens des Scheiterhaufens eine zusätzliche Zerkleinerung der Brandknochen vorgenommen worden.

Grab-Nr. 79

Fund-Nr.	Erhalten	Gewicht	Farbe	Vb-Stufe	Vb-Grad	d. Frag.	Frag.stufe	Rob.	MM	Indiv. Anzahl	Alter	Geschlecht	Bezeichnung	Anmerkungen
1126	2	56	braun-dgrau	II-III	c	14	1	b	b	1	19-40	W?	W C, PM	sehr kleinteilig
1150	2	9	braun-dgrau	II-III	c	12	1	b	b					sehr kleinteilig
65														
691/21	2	22	matt-mw	IV	b	6	1	a	a	1	0-6	-		sehr kleinteilig
691/22	2	4	matt-mw	IV	b	7	1	a	a					sehr kleinteilig
691/51	3	3	matt-mw	IV	b	6	1	a	a					sehr kleinteilig
691/52	2	9	matt-mw	IV	b	9	1	a	a					sehr kleinteilig
38														

Letzteres scheint auch beim 38 g schweren und matt bis milchig weiß gefärbten sowie vollkommen bis kreideartig verbrannten Leichenbrand zuzutreffen. Die „sehr klein“ fragmentierten Knochen aller Regionen

stammen von einem zwischen 0 und 6 Lebensjahren verstorbenen Kind, bei dessen Verbrennung am Scheiterhaufen rund 650 bis 700 Grad Celsius zustande gekommen sind.

- BERNHARD, A. 2003, Das urnenfelder- und hallstattzeitliche Gräberfeld Masser-Kreuzbauer sowie Gräber aus dem Kaisersriederwald. – In: A. Bernhard, A. Weihs, *Neuerforschte Gräber der frühen Eisenzeit in Kleinklein (Weststeiermark)*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 93, 5–194.
- BIEL, J. 1997, Bronze- und Eisenzeit. – In: *Schmuck und Gerät aus »Bein«*. Vom Eiszeitalter bis zur Gegenwart (Begleitband zur Ausstellung in der Prähistorischen Staatssammlung von 7. Februar bis 13. April 1997), 69–82, München.
- BLEČIČ KAVUR, M. 2011, The fastest way to the Big Sea. A contribution to the knowledge about the influence of the UFC on the territory of the northern Adriatic. – In: Ch. Gutjahr, G. Tiefengraber (Hrsg.), *Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südostalpen, Akten des Internationalen Symposiums am 25. und 26. Juni 2009 in Wildon/Stmk.*, Internationale Archäologie – Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 15 (= Hengist-Studien 2), 51–62.
- BRUNN, W. A. v. 1953, Reichverzierte Hallstatt B-Messer aus Mitteldeutschland. – *Germania* 31, 15–24.
- ČREŠNAR, M. 2011, New Aspects on the Ha A phase in Eastern Slovenia. – In: Ch. Gutjahr und G. Tiefengraber (Hrsg.), *Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südostalpen, Akten des Internationalen Symposiums am 25. und 26. Juni 2009 in Wildon/Stmk.*, Internationale Archäologie – Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 15 (= Hengist-Studien 2), 63–79.
- DOBIAT, C. 1980, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik*. – *Schild von Steier. Beiheft 1*.
- DULAR, J. 1978, Poskus kronološke razdelitve Dobovskega žarnega grobišča (Versuch einer Einteilung des Gräberfeldes in Dobova). – *Arheološki vestnik* 29, 36–45.
- DULAR, J., I. ŠAVEL, S. TECCO HVALA 2002, *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu / Bronzezeitliche Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 5.
- DULAR, J., M. TOMANIČ JEVREMOV 2010, *Ormož. Utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe / Ormož. Befestigte Siedlung aus der späten Bronze- und der älteren Eisenzeit*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 18.
- EIBNER, C. 1974, Das späturnenfelderzeitliche Gräberfeld von St. Andrä v. d. Hgt. P. B. Tulln, NÖ. *Aussagewert und Aussagegrenzen von Brandbestattungen für eine historische Interpretation*. – *Archaeologia Austriaca*. Beiheft 12.
- FEGER, R., M. NADLER 1985, Beobachtungen zur urnenfelderzeitlichen Frauentracht. – *Germania* 63/1, 1–16.
- FUCHS, G. 1998, Die späturnenfelderzeitliche Höhensiedlung am Kulm bei Trofaiach (VB Leoben, Steiermark), Ergebnisse der Grabungen 1997. – *Archäologie Österreichs* 9/2, 49–53.
- FUCHS, G., J. OBEREDER 1999, Archäologische Untersuchungen am Kulm bei Trofaiach 1997. – *Fundberichte aus Österreich* 38, 1999, 107–162.
- GEDL, M. 1979, *Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur in Kietrz*. – *Prace Archeologiczne* 27.
- GEDL, M. 1982, *Cmentarzysko ze schyłku epoki brązu w Kietrz 1* (Das Gräberfeld aus dem Ende der Bronzezeit in Kietrz 1). – Wrocław.
- GEDL, M. 1987, *Cmentarzysko ze schyłku epoki brązu w Kietrz 2* (Das Gräberfeld aus dem Ende der Bronzezeit in Kietrz 2). – Wrocław.
- GEDL, M. 1992, *Wczesnołużyckie cmentarzysko w Kietrz 2* (Frühlausitzer Gräberfeld in Kietrz 2). – Kraków.
- GEDL, M. 2000, Das große Gräberfeld aus der Bronze- und Früheisenzeit in Kietrz (Oberschlesien). – *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 83, 69–108.
- GOLLUB, S. 1960, *Endbronzezeitliche Gräber in Mittel- und Oberschlesien. Ein Beitrag zur Gliederung der Lausitzer Kultur*. – Bonn.
- GUTJAHR, Ch. 2005, Das urnenfelderzeitliche Gräberfeld Kainach bei Wildon. Ein Zwischenbericht. – *Hengist-Magazin. Zeitschrift für Archäologie, Geschichte und Kultur der Mittelsteiermark* 2/2005, 7.
- GUTJAHR, Ch. 2009, Das älteste Grab der Steiermark? Eine frühurnenfelderzeitliche Bestattung aus Weitendorf. – *Hengist-Magazin. Zeitschrift für Archäologie, Geschichte und Kultur der Mittelsteiermark* 1/2009, 4–5.
- GUTJAHR, Ch. 2011, Mittel- bis frühspätbronzezeitliche Gruben aus dem Bereich des Gräberfeldes Kainach bei Wildon, Gem. Weitendorf, Stmk. – In: Ch. Gutjahr, G. Tiefengraber (Hrsg.), *Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südostalpen, Akten des Internationalen Symposiums am 25. und 26. Juni 2009 in Wildon/Stmk.*, Internationale Archäologie – Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 15 (= Hengist-Studien 2), 141–206.
- GUTJAHR, Ch. 2011a, Ein frühurnenfelderzeitliches Brandgrab aus dem Bereich des Gräberfeldes Kainach bei Wildon, Gem. Weitendorf, Stmk. – In: Ch. Gutjahr, G. Tiefengraber (Hrsg.), *Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südostalpen, Akten des Internationalen Symposiums am 25. und 26. Juni 2009 in Wildon/Stmk.*, Internationale Archäologie – Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 15 (= Hengist-Studien 2), 207–218.
- GUTJAHR, Ch. 2014, Das Grab 3 aus dem spätbronze- und frühhallstattzeitlichen Gräberfeld von Kainach bei Wildon, Gem. Weitendorf, Stmk. – In: Ch. Gutjahr, G. Tiefengraber, *Beiträge zur Hallstattzeit am Rande der Südostalpen, Akten des 2. Wildoner Fachgesprächs am 10. und 11. Juni 2010 in Wildon/Stmk.*, Internationale Archäologie – Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 19 (= Hengist-Studien 3), im Druck.
- GUTJAHR, Ch., M. WINDHOLZ-KONRAD 2004 (mit einem Beitrag von Ch. Grill), Neue prähistorische Forschungen in Wörschach im Ennstal, Steiermark. – *Fundberichte aus Österreich* 43, 275–287.
- HETZER, K., K. Willvonseder 1952, Das Urnenfeld von Groß-Enzersdorf (Wien, 22. Bezirk). – *Archaeologia Austriaca* 9, 52–76.
- HORVÁTH, L. 1994, Adatok Délnyugat-Dunántúl kékö-bronzkorának történetéhez (Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in SW-Transdanubien). – *Zalai Múzeum* 5, 219–235.
- HÖGLINGER, P. 1993, *Das urnenfelderzeitliche Gräberfeld von Obereching, Land Salzburg*. – *Archäologie in Salzburg* 2.

- HÜTTEL, H. G. 1981, *Bronzezeitliche Trensens in Mittel- und Osteuropa*. – Prähistorische Bronzefunde 16/2.
- JEVREMOV, B. 1988–1989, Grobovi z začetka kulture žarnih grobišč zu Ptuja (Gräber vom Anfang der Urnenfelder-kultur aus Ptuj). – *Arheološki vestnik* 39–40, 171–180.
- JIRÁŇ, L. 2002, *Die Messer in Böhmen*. – Prähistorische Bronzefunde 7/5.
- KALICZ, N. 2010, Bestattungssitten. – In: Kalicz-Schreiber 2010, 280–295.
- KALICZ-SCHREIBER, R. 2010, *Ein Gräberfeld der Spätbronzezeit von Budapest-Békásmegyér* (bearbeitet und fertiggestellt von N. Kalicz und G. Vácz). – Budapest.
- KERCHLER, H. 1962, Das Brandgräberfeld von der jüngeren Urnenfelderkultur auf dem Leopoldsberg, Wien. – *Archaeologia Austriaca* 31, 1962, 49–73.
- KIMMIG, W. 1992, *Die »Wasserburg Buchau« – eine spätbronzezeitliche Siedlung. Forschungsgeschichte – Kleinfunde*. – Materialhefte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 16.
- KRAMER, D. 1989, Aus der Ur- und Frühgeschichte von Wildon. – *Mitteilungsblatt der Korrespondenten der Historischen Landeskommission für Steiermark* 2, 10–36.
- KRAMER, M. 2009, Fremdformen der Urnenfelderzeit in der Steiermark. – In: G. Ilon (Hrsg.), *Nyersanyagok és kereskedelem. Őskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferenciakötete Kőszeg, 2009, március 19–21 / Raw materials and trade. Proceedings of the 6th Meeting for the Researchers of Prehistory, Kőszeg, 19–21 March, 2009*, ΜΩΜΟΣ 6, 213–222.
- KRÄMER, W. 1985, *Die Vollgriffschwerter in Österreich und der Schweiz*. – Prähistorische Bronzefunde 4/10.
- KRENN, K. 1935, Hallstattzeitliche Flachgräber von St. Andrä, N.-O. – *Wiener Prähistorische Zeitschrift* 22, 1935, 63–76.
- LUDAJIĆ, N. 2010, Sječakovo. – *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Arheologija* 52, 115–139.
- LOCHNER, M. 1986a, Das frühurnenfelderzeitliche Gräberfeld von Baierdorf, Niederösterreich – eine Gesamtdarstellung. – *Archaeologia Austriaca* 70, 263–293.
- LOCHNER, M. 1986b, Ein urnenfelderzeitliches Keramikdepot aus Oberravelsbach, Niederösterreich. – *Archaeologia Austriaca* 70, 295–315.
- LOCHNER, M. 1991, *Studien zur Urnenfelderkultur im Waldviertel (Niederösterreich)*. – Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 25.
- MODRIJAN, W. 1953, Der urnenfelderzeitliche Grabfund aus Wörschach im Ennstal und die steirischen Schwerter der Periode Hallstatt A. – *Schild von Steier* 2, 24–48.
- MÜLLER-KARPE, H. 1959, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*. – Römisch-germanische Forschungen 22.
- MÜLLER-KARPE, H. 1961, *Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit in Bayern*. – Münchner Beiträge zur Vorgeschichte 6.
- PAHIĆ, S. 1957, *Drugo žarno grobišče v Rušah* (Das zweite Urnenfeld in Ruše). – *Razprave 1. razreda SAZU* 4/3.
- PAHIĆ, S. 1972, *Pobrežje*. – Katalogi in monografije 6.
- PARE, Ch. F. E. 1998, Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa. Teil 1. Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.–8. Jahrhundert v.Chr.). – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 45/1, 293–433.
- PATEK, E. 1958, A tököli koravaskori urnatemető (Cimetière à incinération découvert dans le village de Tököl et datant de la première époque de l'âge de fer). – *Budapest Régiségei* 18, 385–419.
- PATEK, E. 1968, Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. – *Archaeologia Hungarica* 44.
- PETERSEN, U. 2011, Zu ausgewählten Kleinfunden aus Knochen, Geweih und Horn. – In: *Kultur in Schichten. Ausgrabungen am Autobahndreieck Südharz (A 71)*, Archäologie in Sachsen-Anhalt. Sonderband 14, 225–232.
- PRIMAS, M. 1978, *Die Sichel in Mitteleuropa 1. (Österreich, Schweiz, Süddeutschland)*. – Prähistorische Bronzefunde 16/2.
- PRÜSSING, G. 1991, *Die Bronzegefäße in Österreich*. – Prähistorische Bronzefunde 2/5.
- PUŠ, I. 1982, *Prazgodovinsko žarno grobišče v Ljubljani* (Das vorgeschichtliche Urnengräberfeld in Ljubljana). – *Razprave 1. razreda SAZU* 13/2.
- ROSCHER, M. 2004, Kainach bei Wildon. – *Fundberichte aus Österreich* 43, 56–57.
- ROSCHER, M. 2005, Das urnenfelderzeitliche Gräberfeld in Kainach bei Wildon. – *Hengist-Magazin. Zeitschrift für Archäologie, Geschichte und Kultur der Mittelsteiermark* 1/2005, 6–7.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1958, Žárový hrob z Velatic I a jeho postavení ve vývoji velatické kultury (Das Brandgrab I von Velatice und seine Position in der Entwicklung der Velaticer Kultur). – *Památky archeologické* 49/1, 67–118.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1968, *Das Urnengräberfeld in Oblekovic*. – *Fontes Archaeologici Pragenses* 12.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1972, *Die Messer in Mähren und dem Ostalpengebiet*. – Prähistorische Bronzefunde 7/1.
- SMOLNIK, R. 1994, *Der Burgstallkogel bei Kleinklein 2. Die Keramik der vorgeschichtlichen Siedlung*. – Veröffentlichung des vorgeschichtlichen Seminars Marburg 9.
- SMOLNIK, R. 1996, Die Lebenden und die Toten – Das Verhältnis der Siedlung auf dem Burgstallkogel bei Kleinklein zu den Gräbern der Sulmtalnekropole, dargestellt anhand der Keramikentwicklung. – In: E. Jerem und A. Lippert (Hrsg.), *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994*, Archaeolingua 7, 445–454.
- STARĚ, F. 1975, *Dobova*. – Posavski muzej Brežice 2.
- STRMČNIK-GULIČ, M. 1996, Zanimivo bronastodobno najdišče na Ptuju (Interessantes bronzezeitlichen Fundort in Ptuj). – *Ptujski zbornik* 6/1, 49–72.
- STROHSCHNEIDER, M. 1976, Das späturnenfelderzeitliche Gräberfeld von Stillfried. – *Forschungen aus Stillfried 2* (= Veröffentlichungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 9, 31–69).
- STUDENÍKOVÁ, E. 1978, Nálezy z doby bronzovej Zohore, okres Bratislava-vidiek (Bronzezeitliche Züge in Zohor). – *Zborník Slovenského Národného Múzea. Historia* 72/18, 9–40.
- TERŽAN, B. 1990, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem / The early iron age in Slovenian Styria*. – Katalogi in monografije 25.
- TERŽAN, B. 1995, Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderkultur in Jugoslawien. – In: *Beiträge zur Urnenfelderkultur nördlich und südlich der Alpen*, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseum 35, 323–362.

- TERŽAN, B. 1999, An outline of the Urnfield culture period in Slovenia. – *Arheološki vestnik* 50, 1999, 97–143.
- TIEFENGRABER, G. 2005, *Untersuchungen zur Urnenfelder- und Hallstattzeit im Grazer Becken*. – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 124.
- TIEFENGRABER, G. 2011, Spätbronzezeitliche Funde vom Karnerkogel im Müritzal und aus Madstein bei Traboch in der Obersteiermark. – In: Ch. Gutjahr, G. Tiefengrabner (Hrsg.), *Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südstalpen. Akten des Internationalen Symposiums am 25. und 26. Juni 2009 in Wildon/Stmk.*, Internationale Archäologie – Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 15 (= Hengist-Studien 2), 219–240.
- TRNKA, G. 1983, Der Burgstall von Schiltern, NÖ. Eine späturnenfelder-/frühhallstattzeitliche Abschnittsbefestigung im unteren Waldviertel. – *Archaeologia Austriaca* 67, 1983, 129–156.
- TRNKA, G. 1992, (mit einem Beitrag von H. Ladenbauer-Orel), Das urnenfelderzeitliche Gräberfeld von Gusen in Oberösterreich. – *Archaeologia Austriaca* 76, 1992, 47–112.
- VÁCZI, G. 2010, Die Typengliederung des Fundguts. – In: Kalicz-Schreiber 2010, 244–264.
- VELIAČIK, L. 1983, *Die Lausitzer Kultur in der Slowakei*. – *Studia Archaeologica Slovaca* 2.
- VELUŠČEK, A. 1996, Kostel, prazgodovinska naselbina (Kostel, prähistorische Siedlung), *Arheološki vestnik* 47, 55–134.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1983, Kultura polja sa žarama sa svojim grupama. – In: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 4. *Bronzani doba*, 547–646, Sarajevo.
- VOGT, E. 1942, Der Zierstil der späten Pfahlbaubronzen. – *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 4, 1942, 193–206.

POZNOBRONASTODOBNI GROB 79 IZ KAINACHA PRI WILDONU, O. WEITENDORF, AVSTRIJSKA ŠTAJERSKA

Povzetek

UVOD

Arheološko najdišče Kainach pri Wildonu leži približno 20 km južno od Gradca in sodi k občini Weitendorf (okraj Lipnica) v zahodni avstrijski Štajerski (sl. 1). Pri predhodnih delih za gradnjo tamkajšnjega industrijskega parka so delavci v poznem poletju leta 2004 naleteli na ostanke grobišča. Doslej je bilo odkritih 230 grobov, vendar se bo to število še povečalo, saj se grobišče nadaljuje proti severu in vzhodu. Po dosedanjih ugotovitvah lahko grobove datiramo v pozno bronasto in starejšo železno dobo; od stopnje Ha A 2/B 1 do Ha C 1, največ grobov pa sodi v Ha B. Prostrano grobišče je morda sodilo k žarnogrobiščnodobni naselbini na grajskem griču v Wildonu, ki je oddaljena približno 1500 m zračne razdalje in je z grobiščem vidno povezana.

Od doslej izkopanih grobov je bilo zaradi finančnih težav restavriranih zgolj nekaj grobnih celot, od katerih je še posebej zanimiva ena iz starejše žarnogrobiščne dobe, datirana v Ha A 1, ki bo v nadaljevanju podrobneje predstavljena.

NAJDIŠČNI PODATKI

Grob 79 (obj. 97) je bil odkrit med izkopavanji v letu 2005 na južnem delu grobišča, na parc. 550 k. o. Kainach (sl. 2). Grobna jama nepravilne oglete oblike

je merila približno 0,80 x 0,70 m, največja globina pa je znašala 0,60 m (sl. 3; 4: 1). Grob je bil vkopan v rjavo, peščeno ilovico (SE 1, naplavinska plast) in prodnato geološko osnovo (SE 7). Grobna jama je bila zapolnjena s plastjo rjave, peščene ilovice s posameznimi drobnimi prodniki (SE 278), v kateri so bili tudi koščki keramike in prežgane ilovice, sledi lesnega oglja ni bilo. Pod SE 278 je ležala temnorjava oz. črna peščena plast (SE 365). V njej so bili sežgani ostanke pokojnikov (do 0,02 m), ostanke lesa (do 0,03 m), številni fragmenti keramike, bronasti obroček, fragment bronastega obročka, več stolpljenih kosov brona, zlata žička in okrašen fragment koščene predmeta. Plast bi težko interpretirali kot zasutje, glede na količino predmetov pa lahko predpostavljamo, da v grob niso bili pridani vsi ostanke z grmade. V SE 365 je bilo vsega 141 neožganih, pretežno majhnih črepinj, ki pripadajo petim ali šestim grobom in eni ali dvema finima posodama. Od teh so izrisani fragment ustja (t. 2: 7), del ostenja s fragmentarno ohranjenim ročajem (t. 2: 6), ostenje skodele z nastavkom za ročaj (t. 2: 9), fragment dna lonca (t. 2: 8) in fragment skodelice z omfalosom (t. 2: 10). Številne črepinje iz te plasti podpirajo razmišljanja o namernem razbijanju posod med pokopom (grobna pojedina?).

Grobna celota zajema pet keramičnih posod (t. 1), popolnoma ohranjen bronasti obroček (t. 2: 11), fragment še enega bronastega obročka (t. 2: 17), tri odlomke okrašenega bronastega noža (t. 2: 14–16), več staljenih

bronastih fragmentov nedoločljivega predmeta (*sl.* 4: 1–5), dve zlati žički (*t.* 2: 12,13) in majhen koščen fragment (*t.* 2: 18). Medtem ko pridane posode, številne črepinje iz zasutja (SE 365, *t.* 2: 6–10) in obe zlati žički očitno niso bile izpostavljene ognju, so bili številni bronasti pridatki staljeni in jih ni mogoče natančneje opredeliti. Zelo verjetno so bili sežgani skupaj s truplom na grmadi, prav tako fragment koščenega predmeta.

Zlata žica (*t.* 2: 12) je bila položena v amforo s cilindričnim vratom (*t.* 1: 2), skodelica (*t.* 1: 5) pa v latvico s poševno nažlebljenim ustjem (*t.* 1: 4).

Grob 79 iz Kainach pri Wildonu predstavlja torej pokop v žaro. Antropološka analiza je pokazala, da sta bila v njem pokopana odrasla ženska in otrok (*infans I*). Ostanke odrasle ženske so bili najdeni v plasti z grmade, ostanke otroka pa so bili spravljani v okrašeni amfori s cilindričnim vratom (*t.* 1: 1).

PRIDANA KERAMIKA IN DELI NOŠE

Skoraj v celoti ohranjena **amfora** s cilindričnim vratom (*sl.* 4: 2; *t.* 1: 1) je bila prvotno okrašena s paralelnimi vodoravnimi kanelurami in plitkimi vbodi. Ostanke prvotnega okrasa, ki je bil zglajen, a se je na nekaterih mestih vendarle ohranil, lahko opazimo predvsem v predelu ročajev. Pozneje je bila posoda ponovno okrašena, nov okras tvorijo štiri skupine s po petimi polkrožnimi kanelurami, razporejene po trebuhu posode. Med polkrožne so bili vrezani snopi štirih navpičnih kanelur, na ročajih pa zasledimo okras poševnih kanelur.

Posode s cilindričnimi vratovi se pojavljajo pretežno v starejši žarnogrobišni dobi (*Ha A*) in segajo vse do prehodnega horizonta Velatice-Podolí (*Ha A/B*). V mlajši žarnogrobišni dobi (*Ha B*) nastopajo večje cilindrične posode posamično pred vsem na začetku tega obdobja. Na območju Štajerske so redke, poznane pa so zgolj iz grobnih celot. Iz časa *Ha A 2* velja omeniti grobova 2 in 3 iz kraja Wörschach in grob 11, ki je bil odkrit med zaščitnimi izkopavanji na grobišču Masser-Kreuzbauer v Kleinkleinu v letih 1994 in 1995. Podoben lonec je bil najden tudi v grobu 2/79 na najdišču Kalsdorf, ki je datiran v *Ha B1*.

Okras, kot ga ima amfora s cilindričnim vratom iz Kainacha, je v jugovzhodno alpskem območju popolnoma tuj. Podobni motivi s polkrožnimi kanelurami in vmesnimi nizi navpičnih kanelur so poznani na območju šlezijske skupine lužiške kulture, npr. na najdiščih Chorulla, Kr. Steinfurt oz. Groß Strehlitz in na grobišču Kietrz (oboje Poljska), pa tudi v lužiški kulturi Slovaške (npr. na grobišču Partizánske).

Na osnovi formalnih kriterijev bi lahko amforo s cilindričnim vratom iz groba 79 v Kainachu uvrstili na začetek stopnje *Ha B* oz. v stopnjo *Ha B1*, morda celo na prehod *Ha A2/B1*. Datacijo na začetek mlajše oz. na

prehod srednje v mlajšo KŽG podpirajo tudi primerjave z okrašenimi posodami na območju lužiške kulture.

Stiki Štajerske in zlasti Wildona z lužiškim kulturnim območjem so že večkrat izpričani. Amforo, uvoženo iz lužiškega prostora, poznamo npr. iz grobišča Kalsdorf, ki se nahaja pribl. 8 km severneje od našega najdišča. Za verjetno uvoženo velja tudi amfora iz poznožarnogrobišnodobnega in zgodnježeleznodobnega grobišča Wildon-Unterhaus/Hauptschule, ki ima podoben motiv kot posoda z bližnjega Kainacha.

Amforo s cilindričnim vratom (*sl.* 4: 3; *t.* 1: 2) in trakastima ročajema na prehodu v rame lahko uvrstimo med starejšežarnogrobišnodobne oblike, kamor sodijo tudi posode s cilindričnim vratom oz. amfore s pokončnim ustjem z območja Spodnje Avstrije. V rahlo izvihanem ustju pa bi lahko videli povezave z jugom. Najboljšo primerjavo za amforo iz Kainacha najdemo med posodami iz grobišča v Dobovi, zlasti v amfori iz groba 229. Ostale amfore iz Dobove imajo sicer navzven nagnjeno ustje, a se razlikujejo po bolj slokem trebuhu in po nekoliko višje izvlečenih ročajih.

Vrč (*sl.* 4: 4; *t.* 1: 3) iz groba 79 v Kainachu je podobno oblikovan kot vrči iz grobišč ruške skupine. Po obliki in presegajočem ročaju ima najboljšo primerjavo v vrču iz groba 19 drugega ruškega grobišča, ki ga je Črešnar opredelil kot osnovno obliko variante 4 in jo datiral v mlajši del žarnogrobišne dobe (*Ha B2* in *Ha B3*).

Da je imela ta posebna oblika vrča morda že dolgo tradicijo na tem območju, priča kaneliran vrč iz jame 6 v Rabelčji vasi pri Ptujju, ki bi ga lahko imeli za predhodnika ruških vrčev. Vrč z Rabelčje vasi pa je tako oblikovno kot kronološko zelo blizu vrču iz groba 79 v Kainachu. Slednji ima poleg vsega še cilindričen vrat jasno ločen od ramen in časovno ustreza preostalemu grobnemu inventarju (*Ha A1*). Ob tem se zastavlja vprašanje, ali bi lahko v vrču iz groba 3 (*Bd D*) s Potrčeve ceste na Ptujju (to grobišče je zelo verjetno pripadalo naselbini v Rabelčji vasi) iskali razvojno stopnjo vrčev, ki jim je mogoče slediti vse do mlajše žarnogrobišne dobe. Po frakturi in stožčastem vratu z navzven nagnjenim ustjem lahko vrč s Potrčeve ceste primerjamo s tistim iz Rabelčje vasi, medtem ko bi v aplikah lahko videli ostanek srednjebronastodobne tradicije.

V grob 79 iz Kainacha je bila pridana tudi **latvica** (*sl.* 4: 5; *t.* 1: 4) s poševno žlebljenim ustjem in z majhnim horizontalnim ušescem na ostenju. Latvice s poševno žlebljenim ustjem so bile v žarnogrobišni dobi priljubljene in so izpričane že med najdbami stopnje *Ha A*. Pojavljajo se skozi daljše časovno obdobje v različnih velikostih in variantah, vodoravna in navpična ušesca pa so starejše značilnosti.

Majhna **skodelica** (*sl.* 4: 6; *t.* 1: 5), ki nastopa v inventarju groba 79 iz Kainacha, ima stanjšano ustje in presegajoč, v preseku strešast oz. trapezast ročaj. Takšen tip ročaja, imenovan tudi kolenčast, na območju Štajerske za zdaj še ni izpričan. Karto razprostranjenosti

kolenčastih ročajev je v objavi gradiva iz prazgodovinske naselbine Kostel (Dolenjska) predstavil Velušček in ugotovil, da se takšni ročaji pojavljajo predvsem na severnem Balkanu in sicer na območju Like, zahodne Bosne, severne Dalmacije in vzhodne Slovenije. Skodelica z najdišča Kainach pri Wildonu je tako za zdaj najsevernejši primerek tovrstnih ročajev. Velušček datira kolenčaste ročaje tipa Kostel v mlajši del žarnogrobiščne dobe (Ha B), Črešnar postavlja skodelice s kolenčastim ročajem iz Rogoze v zgodnji Ha B, Pare pa jih je opredelil kot karakteristično obliko stopnje Ruše II, tj. Ha B3. Rožičasti izvlečki na vrhu ročaja bi lahko bili mlajša oblika kolenčastih ročajev.

Bronasti nož (sl. 5: 6; t. 2: 14-16) iz groba 79 v Kainachu je zlomljen na tri sestavljive dele in je bil izpostavljen ognju. Na enem fragmentu je viden okras štirih vzporednih linij, ki se na zgornjem koncu zaključujejo z nizom polkrogov. Rezilo, ki ga je mogoče rekonstruirati, ima klinast presek, hrbet rezila pa ni okrašen. V teh fragmentih lahko prepoznamo ostanke noža s trnastim nasadilom za držaj tipa Hadersdorf oz. Wien-Leopoldsberg. Za tako opredelitev govori prav okras vrezanih linij in polkrogov, ki se pojavlja na bogato okrašenih nožih s trnastim nasadilom za držaj iz mlajšega žarnogrobiščne obdobja, medtem ko nam neokrašen hrbet noža pri natančnejši opredelitvi ni v pomoč.

Grobu 79 iz najdišča Kainach je bil pridan še ožgan, a popolnoma ohranjen **bronasti obroček** (sl. 5: 7; t. 2: 11) z rombičnim presekom ter staljen fragment nekoliko tanjšega bronastega obročka (t. 2: 17) z enakim presekom.

Zlato (sl. 5: 8; t. 2: 12,13). V poznobronastodobnih grobovih so zlati predmeti redki, poznamo jih npr. iz grobišč v Mariboru in Oblekovicah. Bržkone gre pri obeh zlatih žičkah iz groba 79 v Kainachu za uhana, enega popolnoma ohranjenega, od drugega pa je ohranjen le fragment s tordiranim koncem (sl. 5: 9,10).

Kost (sl. 5:11; t. 2: 18). Grobno celoto iz Kainacha dopolnjuje še ožgan fragment **kosti** z okrasom koncentričnih vrezov in znotraj njih vgraviranimi koncentričnimi krožci s piko. Poskus rekonstrukcije na t. 2: 18a in t. 2: 18b je pokazal, da imamo opravka z okroglo ploščo z reprezentativno stranjo. Dobrih analogij za takšne okrašene plošče za zdaj nimamo, prav tako ni znana njihova funkcija; morda je plošča služila kot okras oblačila.

grobišča, v katero bi lahko vpeli predstavljeni grob. V obravnavi tega groba so bile upoštevane analogije z bolj oddaljenimi najdišči, saj so raziskave v neposredni bližini oz. na avstrijskem Štajerskem okrnjene. Grobne pridanke lahko datiramo v starejši odsek mlajšežarnogrobiščne dobe (zgodnji Ha B1). V prid takšni dataciji govorita zlasti skodelica s kolenčastim ročajem in okrašen nož s trnastim nasadilom za držaj tipa Hadersdorf ali Wien-Leopoldsberg, ki se ne pojavita pred začetkom mlajše žarnogrobiščne dobe. Obliki posod s cilindričnim vratom kažeta na starejši žarnogrobiščni čas, vendar pa se cilindričen vrat in tako oblikovane posode posamično pojavljajo tudi še v mlajši žarnogrobiščni dobi. Pri okrašeni (t. 1: 1) kot tudi pri neokrašeni amfori s cilindričnim vratom (t. 1: 2) moramo upoštevati, da sta lahko bili v uporabi daljši čas, preden sta prišli v grob kot pridatek. Vsekakor pa ne gre zavreči možnosti, da sta bili lahko priloženi v grob že na prehodu Ha A2 v Ha B1. Kontinuiteto pokopov med starejšim žarnogrobišnim grobom 214 (Ha A1) in mlajšimi žarnogrobišnimi pokopi Ha B nakazujeta še nerestavriran grob 65 z jezičastoročajnim nožem tipa Pffaten in skoraj popolnoma uničen grob 30, v katerem je bil nož s trnastim ročajem tipa Velem-St. Vid.

Da sta imeli osebi, pokopani v grobu 79 iz Kainacha, visok družbeni položaj, pa kažeta zlasti zlata uhana, saj se zlato med pridanke v žarnogrobišnih grobovih pojavlja le redko.

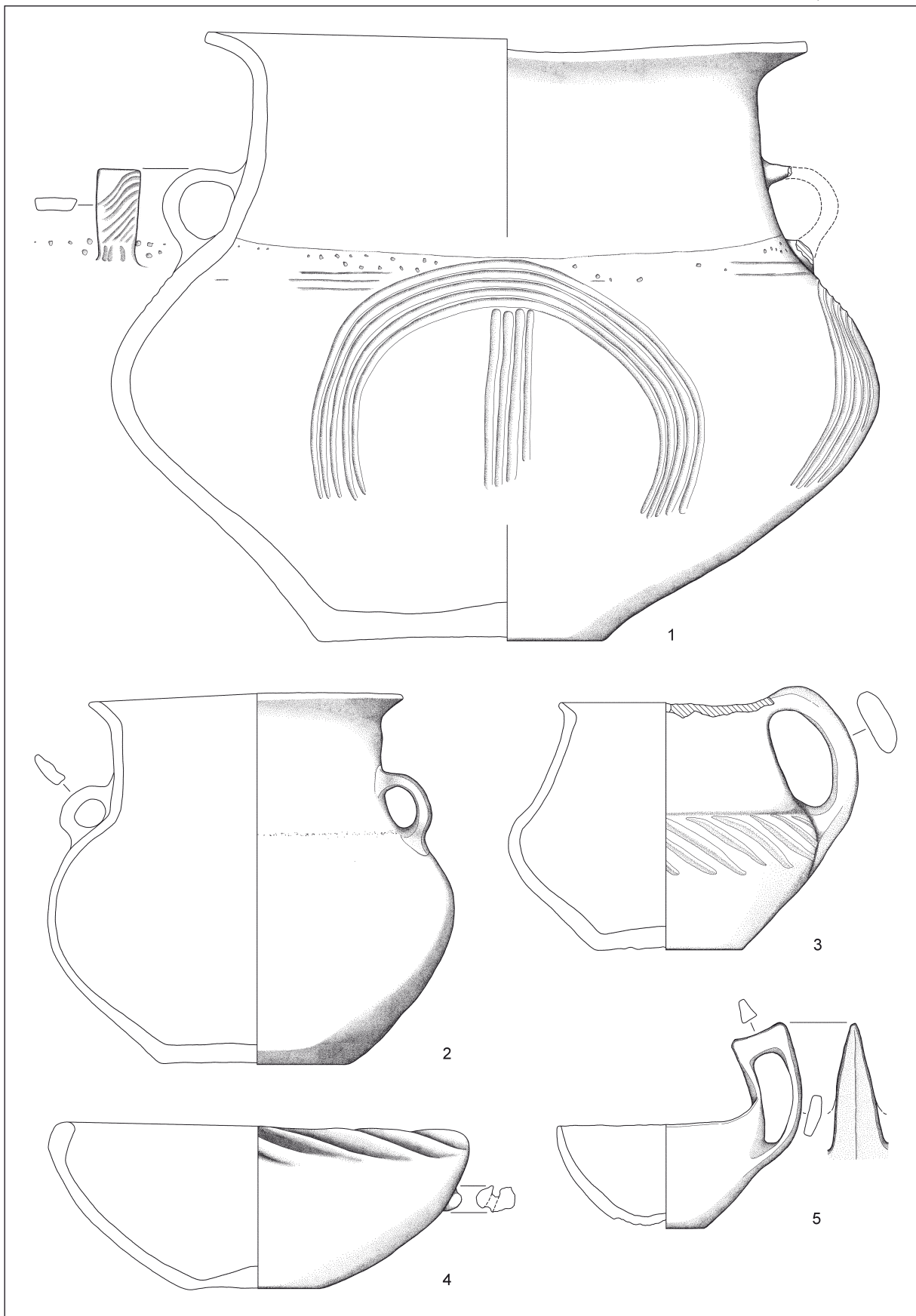
Pridatki v grobu kažejo na stike oz. povezave na dolge razdalje (npr. z območjem lužiške kulture), kar lahko opazimo tudi pri drugih grobovih s tega najdišča. Kot primer naj omenimo grob 65 z ročko z izlivom, ki je značilna za kulturo Laugen. Geografska lega Kainacha pri Wildonu ob pomembni prometni povezavi vzdolž Mure v jugovzhodnih Alpah je omogočala njegovo vključevanje v transportno in trgovsko mrežo. Med pomembnejša grobišča iz pozne bronaste dobe vzdolž Mure lahko prištejemo še najdišča kot sta Wildon/Unterhaus-Hauptschule in Kalsdorf, ki prav tako odražata nadregionalne povezave. Naloga naslednjih generacij pa je, da ta obsežen preplet povezav, v središču katerega stoji naselbina na grajskem griču v Wildonu in na Buchkoglu, natančneje obdela.

Prevod: Anja Ragolič

SKLEPI

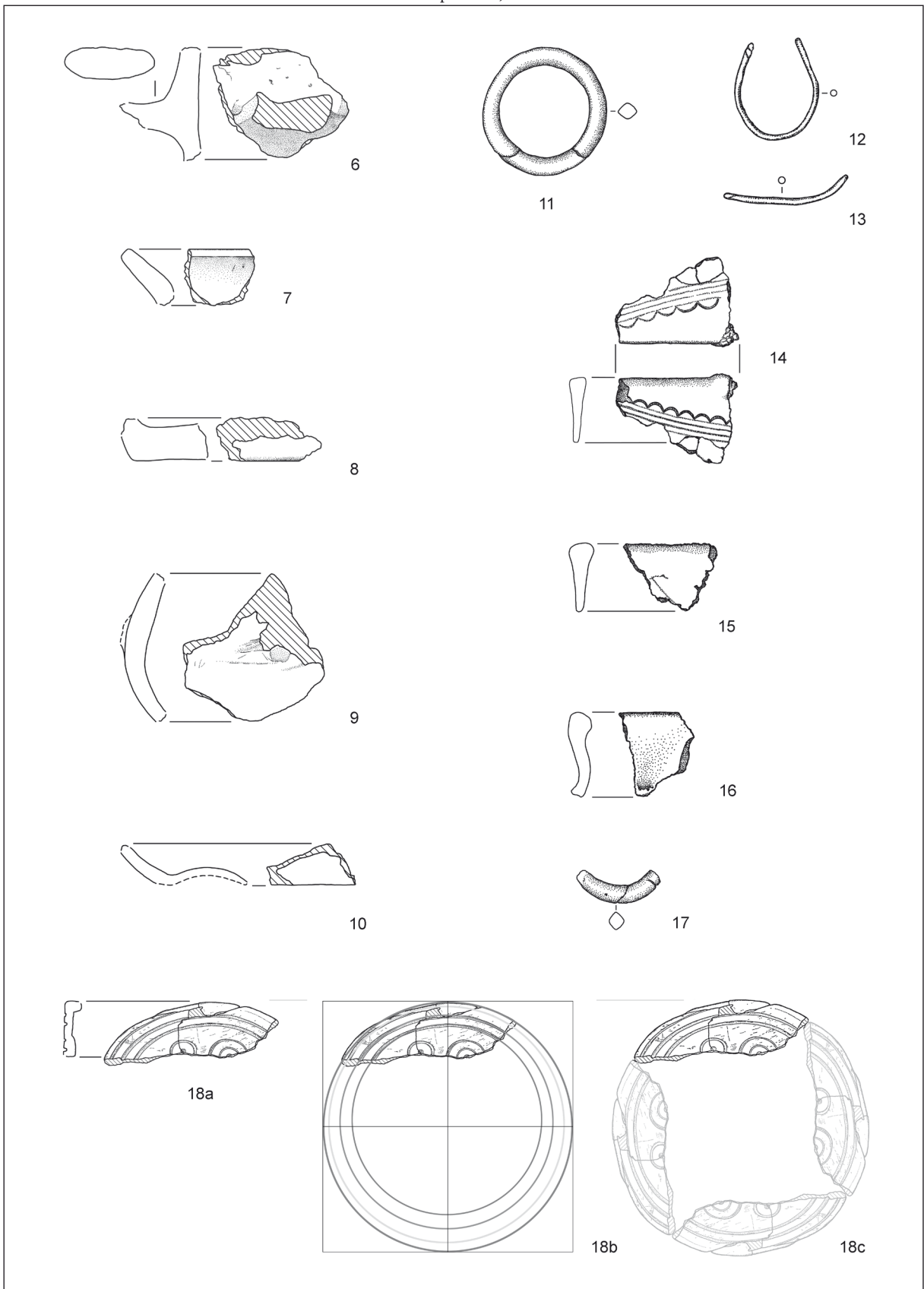
Z grobom 79 je bil predstavljen eden izmed pokopov iz poznobronastodobnega in zgodnježeleznodobnega grobišča Kainach pri Wildonu na avstrijskem Štajerskem. Zaradi skromne obdelave grobnih celot za zdaj še ni mogoče prikazati notranje kronologije

Christoph Gutjahr
St:WUK-Kulturpark Hengst
Hauptplatz 61
A-8410 Wildon
christoph.gutjahr@inode.at

Taf. 1: Kainach bei Wildon, Grab 79. 1-5 Keramik (Zeichnung: J. Kraschitzer). M = alles 1:3.

T. 1: Kainach pri Wildonu, grob 79. 1-5 keramika (Risba: J. Kraschitzer). M. = vse 1:3.

Taf. 2: Kainach bei Wildon, Grab 79. 6-10 Keramik, 11, 14-17 Bronze, 12,13 Gold, 18a Knochen. 18b,c Rekonstruktionsversuche zum Knochenschmuckscheibenfragment (Zeichnung: J. Kraschitzer). M. Keramik = 1:2; Rest = 1:1.

T. 2: Kainach pri Wildonu, grob 79. 6-10 keramika, 11, 14-17 bron, 12,13 zlato, 18a kost. 18b,c poskus rekonstrukcije koščene okrasne ploščice (risba: J. Kraschitzer). M. keramika = 1:2; ostalo = 1:1.

BRONČANE SJEKIRE SA ZALISCIMA U ZBIRCI ARHEOLOŠKOG MUZEJA ISTRE U PULI

BRONZE WINGED AXES IN THE COLLECTION OF THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF ISTRIA IN PULA, CROATIA

Kristina MIHOVIĆ

Izvleček

V članku so predstavljene neobjavljene bronaste sekire iz prazgodovinske zbirke Arheološkega muzeja Istre. Večinoma gre za mlajšebronastodobne sekire s plavutmi na drugi zgornji četrtini. Poleg njih sta objavljeni še sekira z robniki s konca starejše in začetka srednje bronaste dobe ter še ena prehodne oblike. Zbrani so tudi podatki iz literature o drugih najdbah sekir v Istri za katere usoda ni znana, razen za dve, ki ju hranijo v Trstu.

Ključne besede: Hrvaška, Istra, bronasta doba, slučajne najdbe, sekire z robniki, sekire s plavutmi

Abstract

The contribution presents bronze axes from the prehistoric collection of the Archaeological Museum of Istria in Pula. With the exception of short references, they have not yet been published. Most are axes with median wings dating to the Younger Bronze Age, one is a flanged axe from the Early or beginning of the Middle Bronze Age and one is of a transitional type. The contribution also presents data on the axe finds from Istria that are only known from early literature and have since, with the exception of two axes now held in Trieste, been lost.

Keywords: Croatia, Istria, Bronze Age, individual finds, flanged axes, winged axes

U prapovijesnoj zbirci Arheološkog muzeja Istre u Puli, osim nedavno objavljenih brončanih sjekira iz Monkodonje (Hänsel, Teržan, Mihovilić 2010), čuva se još šest brončanih sjekira. Među njima su dvije sjekire pristigle u muzej u novije vrijeme, dok su ostale dio starog fundusa, za koje imamo samo naziv lokaliteta ili šireg područja, bez drugih podataka o uvjetima nalaza. Radi se o predmetima koji su mogli imati funkciju

oružja i oruđa, a svojom masom su svakako predstavljali i određeno bogatstvo. Bez obzira na nedostatak podataka o uvjetima nalaza, možemo ih prikazati tipološki i kronološki, čime ipak konačno dolazimo do prepoznavanja smjerova komunikacija kroz vrijeme. Na kraju su navedeni još podaci iz ranije literature, o nekoliko nalaza sjekira s područja Istre, za koje se danas u glavnom ne zna sudbina (*sl. 1*).

Sl. 1: Nalazišta brončanih sjekira i kalupa u Istri.
Fig. 1: Sites of bronze axes and moulds in Istria.

Sl. 2: Labin, sjekira s ojačanim rubovima. M = 1:1.
Fig. 2: Labin, bronze flanged axe. Scale = 1:1.

1. Labin

Sjekira s ojačanim rubovima; inv. br. P-1475 (sl. 2; t. 1: 1).

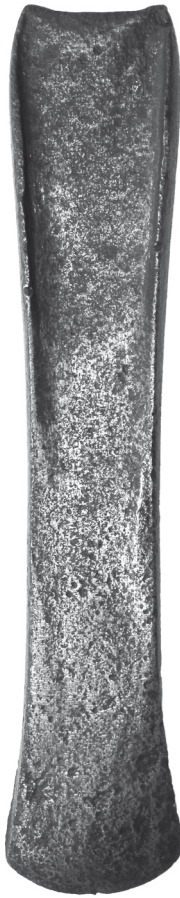
Dimenzije: duž. 10,7 cm; šir. 4,7 cm; deb. 1,1 cm; rubovi: vis. 1,3 cm.

Težina: 211,73 g.

Sjekira ima zaobljeno, konveksno tjeme, sa širokim plitkim konkavnim isječkom, ojačane paralelne rubove, a sječivo prelazi u konveksnu oštricu.

Ovu sjekiru iz Labina navodi Marović među paralelama bliskim sjekiri iz Vratnica, uz koju ubraja također Bačićev nalaz sjekire iz Monkodonje, iz 1955. godine (Hänsel, Teržan, Mihovilić 2010, 17, sl. 2 i 6), kao i sjekiru iz Čubani (sl. 3; t. 1: 2), koja se ipak dosta razlikuje. Sjekiru iz Vratnica, Marović datira u početnu fazu brončanog doba, prema nalazu iz pećine Kopačine na Braču. Uz primjerke iz Italije i Srbije,

Marović navodi dataciju u Bd B prema D. Garašanin (Marović 1981, 28-29, sl. 12: 1). Istu sjekiru iz Vratnica, Žeravica je svrstao u tip Neyruz, također datirane u rano brončano doba (Žeravica 1993, 63-64, t. 17: 205). Čini nam se da je sjekira iz Labina oblikom ipak najbliža tipu Salzburg, odnosno sjekirama iz Salzburga i Niederosterwitza, iako je po veličini i težini labinski primjerak za 1/3 manji (Mayer 1977, 100, t. 21: 299,300). Sjekira iz Niederosterwitza je vjerojatno dio ostave iz Niederosterwitza, prema Mayeru, datirane u stupanj Bühl-Niederosterwitz, koji odgovara južnoj-njemačkom horizontu Locham (Bd B1). Pojavljuju se na području Mađarske, Koruške, Bavorske i sjeverne Njemačke, ali i u sjevernoj Italiji, na prostoru između Castel Porpetto i Gonars u Furlaniji, do Peschiere na jezeru Garda (Mayer 1977, 101, t. 110: A). Međutim, u radu o sjekirama s Monkodonje, primijećeno je da se analogije ovom tipu mogu naći također među tipovima Emmerberg, bliskim sjekirama iz serije Langquaid i

Sl. 3: Čubani kod Bala, sjekira sa ojačanim rubovima. M = 1:1.
Fig. 3: Čubani near Bale, bronze flanged axe of a transitional type. Scale = 1:1.

Mägerkingen, kao i među sjekirama “prijelazne forme s trapezoidnim vratom”. Time je konačno predložena datacija sjekire s Monkodonje između horizonta Bühl (Bd A3/MD I) i sljedećeg stupnja, horizonta Locham (Bd B1/MD II) (Hänsel, Teržan, Mihovilić 2010, 20-21, sl. 2). U svojoj studiji o srednjem brončanom dobu sjeverne Italije, Urban se osvrnuo i na sjekire, za koje je predložio tipologiju, kronologiju i rasprostranjenost. Među njima su dvije sjekire iz Castel Porpetto, koje je opisao kao kratke sjekire s ojačanim paralelnim rubovima i zaobljenom oštricom, a svrstao ih je među tipove početka srednjeg brončanog doba, odnosno na kraj ranog brončanog doba (Urban 1993, 128-129, sl. 67: 3). Sjekire s paralelnim ojačanim rubovima i isječkom na zaobljenom tjemenu predstavljaju jedan od vodećih tipova za razvijenu fazu ranog brončanog doba kontinentalne Italije, prema Peroniju, faza koja je izdvojena u nižim slojevima sojeničkog naselja Ledro (Peroni 1989, 36-38, sl. 1: 8-10).

2. Čubani kod Bala

Sjekira sa ojačanim rubovima; inv. br. P-1149 (sl. 3; t. 1: 2).

Dimenzije: duž. 11,7 cm; šir. 2,3 cm; deb. 0,6 cm; zalisci: šir. 3 cm; vis. 1,1 cm.

Težina: 104,22 g.

Sjekira ima skoro neprimjetno pravokutno tjeme s plitkim konkavnim isječkom, visoko postavljene, i vrlo niske zaliske, koji djeluju kao kratki ojačani rubovi. Dugo usko sječivo ima blago proširenu konveksnu oštricu.

Sjekiru iz Čubani s njenim inventarnim brojem prvi navodi Marović, kao jednu od istarskih paralela za sjekiru iz već gore spomenutih Vratnica (Marović 1981, 29, sl. 12, 1). Najbliža nam paralela ipak izgleda sjekira iz Žegara kod Zadra, iako je veća (15,6 cm) i ima izrazitije trapezasto tjeme te nešto širu oštricu u donosu na primjerak iz Čubani (Žeravica 1993, 70, t. 19: 241). Žeravica je svrstao sjekiru iz Žegara među prelazne oblike sjekira s trapezastim tjemenu, koje datira u ranu fazu kasnog brončanog doba. Prije njega je Marović sjekiru iz Prološca datirao u srednje brončano doba, uspoređujući je sa sjekirama iz Gornje Drežnice kod Mostara, Gorice, kod Imotskog, preko koje je približio i sjekiru iz Žegara (Žeravica 1993, 70; Marović 1981, 42-43). Istu sjekiru iz Žegara, Batović je uvrstio među tipove karakteristične za kasno brončano doba liburnske skupine (Batović 1983, t. 6: 10). Navedene sjekire odgovaraju prelaznim oblicima sjekira s trapezastim tjemenu prema Mayeru, koje se pojavljuju u ranoj fazi kasnog brončanog doba (Mayer 1977, 126-127; t. 31: 459-461; 32: 462-464).

3. Pećina kod Laganiši

Sjekira sa zaliscima; inv. br. P-47699 (sl. 4; t. 1: 3).

Dimenzije: duž. 14,8 cm; šir. 3,2 cm; deb. 0,7 cm; zalisci: šir. 2,3 cm; vis. 3,5 cm.

Težina: 174,26 g.

Sjekira prekrivena neujednačenom tamnozelenom patinom, ima kratke zaliske na drugoj gornjoj četvrtini, a tjeme je konveksno s malim isječkom na sredini. Usko sječivo ima neznatno zaobljene i naglašene paralelne rubove s malo proširenom i blago konveksnom oštricom.

Spiljsko nalazište Laganiši nalazi se na području općine Oprtalj, na nmv 395 m, 350 m SI od sela Laganiši. Sastoji se od pećine u manjoj vrtači i pećine s jamskim ulazom, koje čine zajednički speleološki sistem, sada razdvojen zapunom kanala koji je tijekom prapovijesti vjerojatno bio prohodan. Objekt je dokumentiran i istraživao tijekom 2004. i 2006. godine (Komšo 2004; 2005; 2008).

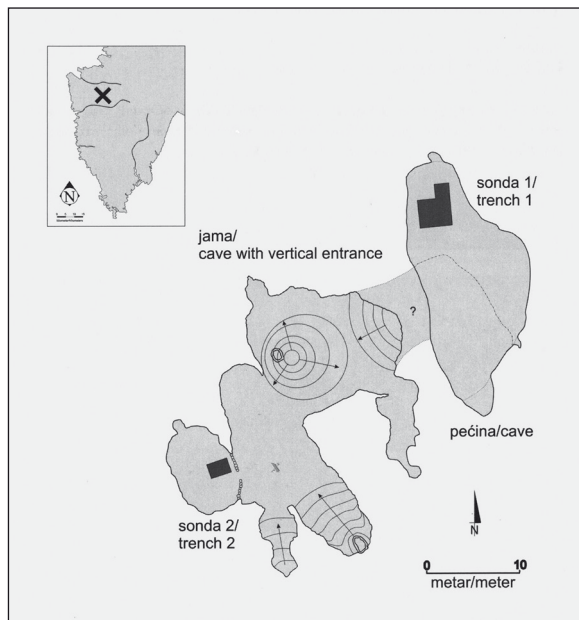
Sjekira je nađena u dijelu objekta s jamskim otvorom, koji je korišten kao mjesto pokopa. Sastoji se od

Sl. 4: Pećina Laganiši, sijekira sa zaliscima. M = 1:1.
Fig. 4: Laganiši cave, bronze winged axe. Scale = 1:1.

jednog većeg prostora, orijentacije JI-SZ (duž. 25 m, šir. 10 m, vis. 7 m), oko kojeg se nalazi nekoliko prostorija. Ukupna površina iznosi 370 m² (Komšo 2008, 30-36).

Istraživanje jamskog dijela započeto je 2006. godine. Zbog zasigane površine korišten je detektor metala unutar koordinatne mreže. Na taj su način pronađeni brončani bodež, strelica i sijekira. U zapadnoj prostoriji je istražena sonda 2 x 1,5 m. Na mjestu nalaza bodeža i strelice, uz suhozid, sjeverno od prolaza u prostoriju, siga je bila debljine 1-15 cm. Pod sigom, u sloju debljine 10 cm, ležali

Sl. 5: Pećina Laganiši. Tlocrt s označenim mjestom nalaza sijekire (prema Komšo 2008).

Fig. 5: Laganiši cave. Ground plan with marked findspot of a bronze winged axe (after Komšo 2008).

su bez reda kosti pokojnika i nalazi od bronce i jantara, keramika i ugljen. Ispod toga je sloj sterilne gline.

Sijekira sa zaliscima je nađena 5 m istočnije, odnosno, južno od prolaza koji vodi u zapadnu prostoriju (sl. 5). Pripada tipu Freudenberg, koji se pojavljuje u ostavama kasnog brončanog doba i starije faze kulture polja sa žarama na prostoru Austrije, Bavarske, Češke, Moravske, Mađarske i Hrvatske (Bd D-Ha A1, odnosno 13.-12. st. pr. Kr.) (Mayer 1977, 139). Dvije sijekire ovog tipa iz Ljubljaniče, datirane su u kasno brončano doba (Bd D – 13. st.), vrlo su slične, a i zemljopisno najbliže, sjekiri iz Laganiši (Potočnik 1988-1989, 392, t. 6: 32,33).

4. Labinština

Sijekira sa zaliscima; inv. br. P-1476 (sl. 6; t. 1: 4).

Dimenzije: duž. 15,2 cm; šir. 3,4 cm; deb. 0,7 cm; zalisci: šir. 2,1 cm; vis. 3,4 cm.

Težina: 174,76 g.

Oblikom i dimenzijama vrlo je bliska sjekiri iz Laganiši. Kratki zalisci su joj nezatno niži, a paralelni rubovi sječiva su skoro neprimjetno naglašeni. Na sredini čela se nalazi sasvim mali isječak, a oštrica je blago proširena i konveksna.

Svakako pripada tipu Freudenberg, kao i sijekira iz Laganiši.

5. Kašteljir (Sv. Agata / Sv. Jakov)

Sjekira sa zaliscima; inv. br. P-31493 (*sl. 7; t. 1: 5*)
 Dimenzije: duž. 19,5 cm; šir. 2,5-4,1 cm; deb. 0,5-1,3 cm; zalisci: šir. 3; vis. 3,5 cm
 Težina 490 g.

Sjekira je prekrivena svijetlozelenom, mjestimično struganjem oštećenom patinom. Kratki zalisci su postavljeni na drugoj gornjoj četvrtini tijela, imaju blago naglašeni prijelaz u vrat i pravokutno čelo sa širokim i plitkim

Sl. 6: Labinština, sjekira sa zaliscima. M = 1:1.
Fig. 6: Labinština, bronze winged axe. Scale = 1:1.

Sl. 7: Kašteljir, sjekira sa zaliscima. M = 1:1.
Fig. 7: Kašteljir, bronze winged axe. Scale = 1:1.

konkavnim isječkom. Dugo usko sječivo pravokutnog presjeka prelazi u blago proširenu konveksnu oštricu.

Prvi put je objavljena 2010. godine, kad je iznesen podatak o načinu nalaza sjekire, navodno prilikom iskopavanja Arheološkog muzeja Istre (Kaspar, Kaspar, Meden 2010, 37-40, sl. na str. 38). Međutim, sjekiru je muzeju poklonio Anton Meden iz Kanfanara 15. 05. 2002. godine, koji je i pronašao na sjevernoj terasi gradinskog naselja Kašteljir. Prema njegovom pričanju, sjekira se nalazila na vrhu gomile zemlje koju je vlasnik čestice mehanizacijom pripremio za transport na drugu lokaciju. Nakon obavijesti o nalazu, muzej je organizirao pregled nagomilane zemlje, u potrazi za mogućim drugim nalazima ili čak ostave, međutim, prikupljeni su samo mnogobrojni ulomci keramike, uobičajeni na istarskim gradinama. Pregledom ranije sakupljene keramike s tog lokaliteta, naselje je bilo nastanjeno od mlađe faze ranog brončanog doba (Istra II po Čoviću) do u željezno doba (Mihovilić 1998).

Sjekira iz Kašteljira pripada tipu Grenier Strudel, varijanti Niederalm po Mayeru. Profil sjekire je blago proširen kod zaliscima, a zatim blago suženi visoki vrat je zaključen pravokutnim tjemenom s konkavnim isječkom. Bliska je sjekiri iz Salzburga (?). Jedna sjekira ove varijante nađena je u grobnom tumulu iz Fürstenfeldbrucka kao i u ostavi iz Eschlkama, koju Müller-Karpe datira u Bd D (Mayer 1977, 142-144; t. 44: 614). Rijetki nalazi su rasprostranjeni na području Gornje Austrije, Salzburgu i južnoj Bavarskoj (Mayer 1977, 144, t. 111: B).

6. Rovinj-okolica

Sjekira sa zaliscima; inv. br. P-1145 (sl. 8; t. 1: 6).

Dimenzije: duž. 21 cm; šir. oštrice 4,1 cm; šir. ramena 3,7 cm; deb. 0,9 cm; zalisci: šir. 5 cm; vis. 4 cm. Težina: 617 g.

Masivna brončana sjekira sa zaliscima na drugoj gornjoj četvrtini. Zalisci su u gornjem dijelu malo divergentni, čime je istaknut prijelaz u visoki vrat s pravokutnim tjemenom i plitkim konkavnim isječkom. Masivno, dugo i usko sječivo pravokutnog presjeka, prelazi u blago proširenu i skoro ravnu oštricu.

Oblikom je vrlo bliska sjekiri iz Kašteljira, odnosno tipu Grenier Strudel i varijanti Niederalm, međutim, sjekira iz okolice Rovinja ima jače naglašenu, divergentnu gornju stranu zalistaka, na prijelazu u vrat. Sjekiru sa sličnim karakteristikama nalazimo na području Slovenije, iz nepoznatog nalazišta (Šinkovec 1995, 45, t. 6: 37; Šinkovec 1996, 132).

Osim ovdje prikazanih primjeraka sjekira koje se čuvaju u Arheološkom muzeju Istre u Puli, iz raznih

Sl. 8: Rovinj-okolica, sjekira sa zaliscima. M = 1:1.

Fig. 8: Rovinj-vicinity, bronze winged axe. Scale = 1:1.

objavljenih bilješki znamo o ostavama u kojima su se nalazile sjekire (Mihovilić 1991), kao i nekoliko podataka o drugim pojedinačnim nalazima.

Tomaso Luciani je 1878. godine obavijestio o nalazu grupe brončanih predmeta na gradini Stari Draguč, podatak koji nije bio uvršten u prethodni članak o ostavama u Istri (*Bulletino di Paletnologia Italiana* 2, 1878, 31-32). Istu vijest prenosi također Š. Ljubić (1879, 25). Među tada pronađenim predmetima nalazio se jedan "paalstab" kojeg je za zbirku u Labinu uspio otkupiti advokat Scampicchio. Jedan bodež iz iste grupe nalaza je otišao u Trst kod nepoznate osobe, a pretpostavljeno je postojanje i drugih predmeta (Buršić Matijašić 2007, 412-413).

Pojedinačni nalaz brončane sjekire sa zaliscima ("Paalstab ad alette di bronzo"), navodi se s gradine Valmadorso, odnosno Batvači, koju je g. Cleva, član Società Istriana di archeologia e storia patria, iz Poreča poklonio Museo Archeologico Provinciale u Poreču, 1890. godine (*Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 6, 1890, 529).

Nedavno je objavljena jedna sjekira sa zaliscima na drugoj gornjoj četvrtini iz Sv. Spasa (S. Salvador) iznad Kaldira kod Motovuna, koja se čuva u Civici musei di Storia ed Arte u Trstu (Bartulić, Ivetac 2011, 150, sl. na str. 151). Nalaz te sjekire prvi put spominje Morteani 1891. godine. Zbog nalaza sjekire Batović lokalitet ubraja među značajna istarska nalazišta kasnog brončanog doba. Prilikom nabiranja takvih lokaliteta dva puta navodi Sv. Spas, i to kod Novaka blizu Motovuna i kod Kaldira. Kako se lokalitet nalazi između mjesta Motovunski Novaki i Kaldir, moglo je doći do zabune (Morteani 1891, 484; Batović 1983, 285; Buršić Matijašić 2007, 382). Sjekira sa Sv. Spasa, slična je sjekiri iz Laganiši i onoj iz Labinštine, s toga bi je uvrstili također među tipove Freudenberg.

Marchesetti je u svojoj knjizi o gradinama, među pojedinačnim nalazima objavio crtež brončane sjekire iz Rovinja (Marchesetti 1903, 198, t. 11: 9; Matošević, Mihovilić 2004, 5, sl. 2). Radi se o tipu sjekire s ojačanim rubovima, trapezastim tjemenom i proširenom konveksnom oštricom. Prema objavljenom crtežu u mjerilu, dužina joj iznosi oko 16 cm. Oblikom je vrlo bliska grupi sjekira

iz ostave Spič, koje predstavljaju prijelazni oblik sjekira s trapezastim tjemenom. U sjevernijim područjima datirane su u ranu fazu kasnog brončanog doba (Žeravica 1993, 69-70, t. 19: 234-240). Međutim čini nam se prihvatljivija datacija predložena za sličnu sjekiru iz Monkodonje, u vrijeme odmah nakon kraja ranog brončanog doba (Hänsel, Teržan, Mihovilić 2010, 23, sl. 2).

Još jedna sjekira se nalazi u Civici musei di storia ed arte u Trstu. Nađena je u Bujama, a pripada tipu sjekira s naglašenim prijelazom u sječivo i vrat i sa širokom konveksnom oštricom (Bietti Sestieri 1973, 399, sl. 16: 2). Slična je dvjema sjekirama iz Brtonigle, kakve je objavio Marchesetti (Marchesetti 1903, 198, t. 11: 10,11; Mihovilić 1991, 208, sl. 4: a,b). Bliske su tipu Ortucchio, osim što imaju izrazito prošireno konveksno sječivo. Predstavljaju italski protovilanovski oblik sjekira, posebno tip Monte Primo, koje je Peroni uvrstio među tipove značajne za punu fazu završnog brončanog doba (*Bronzo finale, fase piena*) (Bietti Sestieri 1973, 399-402; Peroni 1989, 88-93, sl. 27: 7). Važan nalaz u tom smislu je sjekira u ostavi Kanalski Vrh 1, i posebno kalup iz Sermina koji je služio za lijevanje upravo sjekira s trnom na prijelazu iz zalistaka prema sječivu sa širokom konveksnom oštricom. Rasprostranjene su na jednoj strani na području sjevernog Jadrana, istočne Furlanije do Koruške, a na drugoj od Pada do Umbrije (Žbona-Trkman, Bavdek 1995, t. 95: 2; Žbona-Trkman, Bavdek 1996, 59-60, sl. 2; 3).

Kako su sve sjekire bez konkretnog konteksta nalaza, možemo samo ustanoviti kako su stariji oblici s kraja ranog, srednjeg i početnog kasnog brončanog doba tipološki vezani na oblike češće na području sjeverno od Istre. Već u početnoj fazi kasnog brončanog doba pojavljuje se oblik sjekire tipičan na prostoru sjeverne Italije i konačno, sjekira za koju je na području Istre nađen i kalup, koja je uobičajena za sjevernojadranski prostor i na drugoj strani duž zapadne jadranske obale do središnjeg dijela apeninskog poluotoka, govori o mogućem aktivnom uključivanju istarskog prostora i u izradi ovakvih predmeta (Žbona-Trkman, Bavdek 1996; Svetličić 1997, 113-115).

BARTULIĆ, A., J. IVETAC 2011, *Karolja – od Sopajca do Šublente*. – Karolja.
 BATOVIĆ, Š. 1983, Kasno brončano doba na istočnom jadranskom Primorju. – U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 4, *Bronzano doba*, 271-373, Sarajevo.
 BIETTI SESTIERI, A. M. 1973, The Metal Industry of Continental Italy, 13th-11th century, and its Aegean connections. – *Proceeding of the Prehistoric Society* 39, 383-424.
 BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, K. 2007, *Gradine Istre*. – Povijest Istre 6, Pula.
 GABROVEC, S. 1983, Kasno brončano doba. – U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 4, *Bronzano doba*, 52-96, Sarajevo.

HÄNSEL, B., B. TERŽAN, K. MIHOVILIĆ 2010, Brončane sjekire i njihovi dijelovi. Opažanja na primjeru nalaza s Monkodonje u Istri. – *Histria archaeologica* 41, 2010, 5-33.
 KASPAR, H.-D., E. KASPAR, A. MEDEN 2010, *Kanfanar in prähistorischer Zeit*.
 KOMŠO, D. 2004, Pećina Laganiši. – *Hrvatski arheološki godišnjak* 1, 2004, 153-155.
 KOMŠO, D. 2005, Pećina Laganiši. – *Hrvatski arheološki godišnjak* 2, 2005, 228-230.
 KOMŠO, D. 2008, *Pećina Laganiši. Mjesto života i smrti*. – Katalog 73, Pula.

- LJUBIĆ, Š. 1879, Razne vesti, dopisi, kritika. – *Viesnik hrvatskoga arheologičkoga društva* 1, 24-32.
- MARCHESETTI, C. 1903, *I castelli preistorici di Trieste e della Regione Giulia*. – Trieste.
- MAROVIĆ, I. 1981, Prilozi poznavanju brončanog doba u Dalmaciji. – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 75, 1981, 7-61.
- MATOŠEVIĆ, D., K. MIHOVIĆ 2004, *Prapovijesni nalazi na trgu G. Mattrottija u Rovinju*. – Rovinj.
- MAYER, E. F. 1977, *Die Äxte und Beile in Österreich*. – *Prähistorische Bronzefunde* 9/9.
- MIHOVIĆ, K. 1991, Nalazi prahistorijskih ostava na području Istre. – *Arheološki vestnik* 42, 207-217.
- MIHOVIĆ, K. 1998, Kašteljir – Sv. Agata / Sv. Jakov kod Kanfanara. – U: *Kanfanar i Kanfanarština*, 19-33, Kanfanar.
- MIHOVIĆ, K. 2008, Nekropola u jami Laganiši. – U: *Pećina Laganiši. Mjesto života i smrti*. – Katalog 73, 45-55, Pula.
- MORTEANI, L. 1891, Storia di Montona. – *Archeografo Triestino* 17/2, 468-526.
- MÜLLER-KARPE, H. 1959, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*. – Römisch-Germanische Forschungen 22, Berlin.
- PERONI, R. 1989, *Protostoria dell'Italia continentale. La penisola Italiana nell'età del Bronzo e del Ferro*. – *Popoli e civiltà dell'Italia antica* 9, Roma.
- POTOČNIK, M. 1988-1989, Bakreno- in bronastodobne najdbe iz Bistre in Ljubljance na Ljubljanskem barju. – *Arheološki vestnik* 39-40, 1988-1989, 387-400.
- SVETLIČIĆ, V. 1997, Prazgodovina. – U: J. Horvat, *Sermin*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 3, 113-116.
- ŠINKOVEC, I. 1995, Katalog posameznih kovinskih najdb bakrene in bronaste dobe. – U: B. Teržan (ur.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem* 1, Katalogi in monografije 29, 29-127.
- ŠINKOVEC, I. 1996, Posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe. – U: B. Teržan (ur.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem* 2, Katalogi in monografije 30, 125-163.
- URBAN, Th., 1993, *Studien zur mittleren Bronzezeit in Norditalien*. – *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 14.
- ŽERAVICA, Z. 1993, Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina. – *Prähistorische Bronzefunde* 9/18.
- ŽBONA-TRKMAN, B., A. BAVDEK 1995, Depojski najdbi s Kanalskega Vrha. – U: B. Teržan (ur.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem* 1, Katalogi in monografije 29, 203, t. 95-118.
- ŽBONA-TRKMAN, B., A. BAVDEK 1996, Depojski najdbi s Kanalskega Vrha. – U: B. Teržan (ur.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem* 2, Katalogi in monografije 30, 31-71.

BRONZE WINGED AXES IN THE COLLECTION OF THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF ISTRIA IN PULA, CROATIA

Summary

The Archaeological Museum of Istria holds several bronze axes that have, for the most part, not yet been published. The published exceptions are those found on Monkodonja (Hänsel, Teržan Mihovilić 2010) and in the cave site of Laganiši (Komšo 2004; 2005; 2008; Mihovilić 2008). The axes presented in the contribution are without exact find data. The earliest is a flanged axe from Labin (*fig. 2; pl. 1: 1*), determined as Type Salzburg and dated to Br B1 (Mayer 1977, 110, pl. 21: 209, 300).

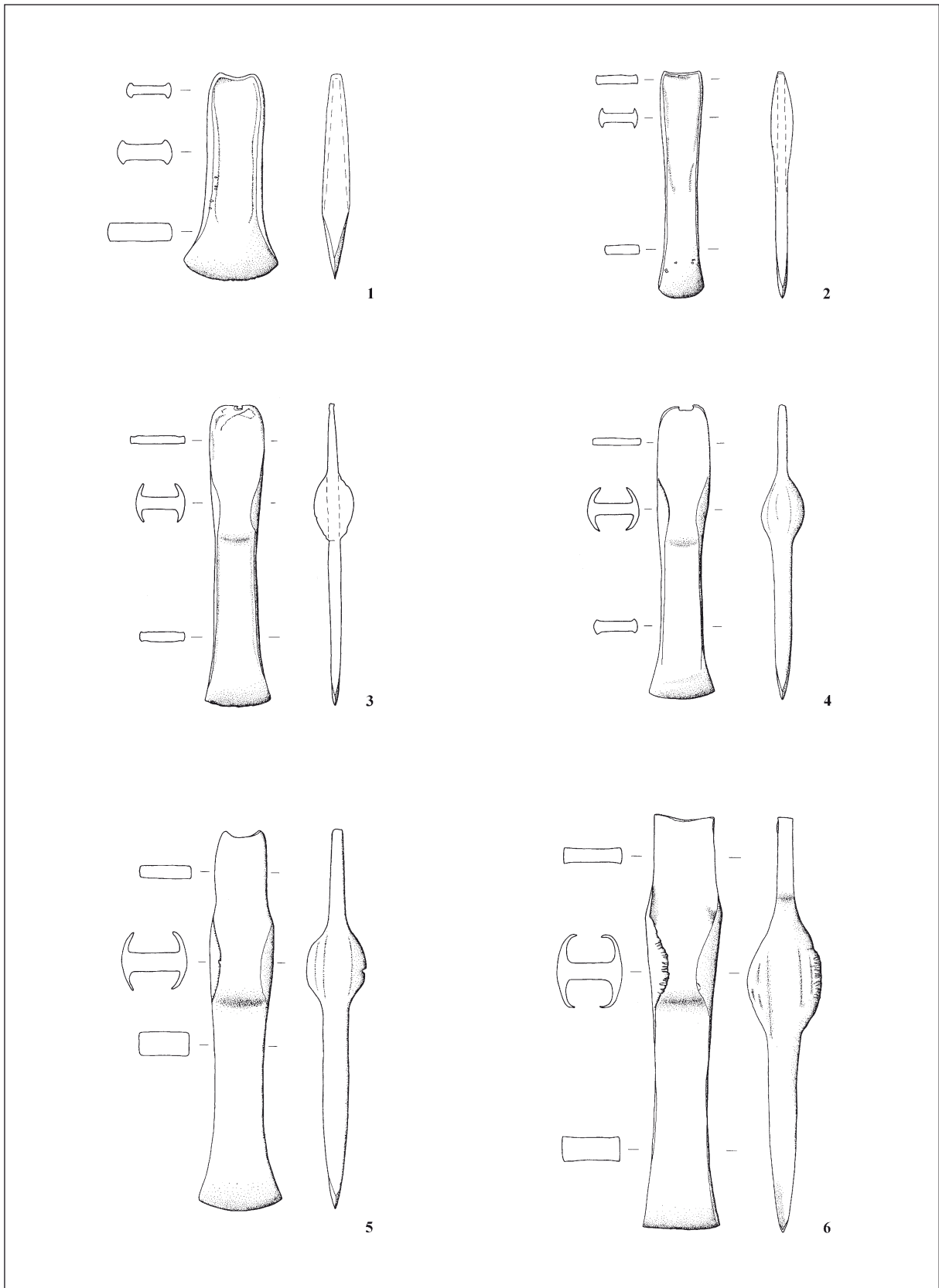
The collection includes an axe of a transitional form, between flanged and winged axes, which was found at Čubani (*fig. 3; pl. 1: 2*). This axe is similar to the transitional axe forms with a trapezoid butt as defined by Mayer and dated to the early phase of the Late Bronze Age (Mayer 1977, 126-127; t. 31: 459-461; 32: 462-464). The winged axes from Laganiši (*fig. 4; pl. 1: 4*) and Labinština (*fig. 6; pl. 1: 3*) belong to Type Freudenberg, which are common in the Younger Bronze Age and the early phase of the Urnfield culture (Mayer 1977 139). The winged axe from the hillfort on Kašteljir (Sv.

Agata / Sv. Jakov) near Kanfanar is determined as Type Grenier Strudel, Variant Niederalm, usually dated to Br D (Mayer 1977, 142-144; pl. 44: 614) (*fig. 7; pl. 1: 5*). The last axe to be discussed comes from the vicinity of Rovinj and has wings that diverge slightly in the upper part. It is of a type frequently found in Italy, where it is dated to the proto-Villanova phase or *Bronzo recente* (Müller-Karpe 1959, 193; *fig. 26: 12; pl. 83: 1, 2; 88: 31; Peroni 1989, 78, fig. 22: 1*). Other axes presented in the contribution are only known from early literature and mostly lack a precise description or illustration (*fig. 1*).

Translation: Andreja Maver

Kristina Mihovilić
Arheološki muzej Istre
Carrarina 3
HR-52100 Pula
kristina.mihovilic@ami-pula.hr

T. 1: Brončane sjekire iz prapovijestne zbirke Arheološkog muzeja Istre u Puli. M. = 1:3.

Pl. 1: Bronze axes from the prehistoric collection of the Archaeological Museum of Istria in Pula, Croatia. Scale = 1:3.

1 – Labin, 2 – Čubani, 3 – Labinština, 4 – Pećina Laganiši, 5 – Kašteljir, 6 – Rovinj-okolica / Rovinj - vicinity.

BRONASTODOBNA POLNOROČAJNA MEČA IZ LJUBLJANICE

TWO BRONZE AGE SOLID-HILTED SWORDS FROM THE LJUBLJANICA RIVER

Peter TURK

Izvleček

Predstavljena sta bronasta polnoročajna meča, ki sta bila pred leti odkrita v Ljubljani. Prvi sodi v skupino na ročaju neokrašenih zgodnježarnogrobišnih polnoročajnih mečev (Bd D), značilnih za prostor severno od Alp. Drugi sodi k mečem s tremi svitki na ročaju in je oblikovno zelo podoben tipoma Erlach (Erding) in Schweig, hkrati pa zaradi neokrašenega ročaja tudi številnim neokrašenim mečem s tremi svitki iz starejšežarnogrobišnega časa (Ha A1). Vsi trije tipi mečev s tremi svitki so v tem času najbolj razširjeni med Donavo in osrednjim alpskim razvodjem. Tod najpogosteje nastopajo kot vodne najdbe in kot pridatki v grobovih. Na robnih območjih razširjenosti so pogostejši kot depojske najdbe. Oba meča iz Ljubljane predstavljata v okviru svojih tipov skrajne južne primere, kot vodni najdbi pa sta z ostalimi množično deponiranimi bronastimi predmeti v tem delu Ljubljane najverjetneje rezultat votivnih darovanj.

Ključne besede: Slovenija, Ljubljana, bronasta doba, vodne najdbe, orožje, bronasti meči

Abstract

Two bronze solid-hilted swords discovered years ago in the river Ljubljana are presented. The first belongs to the Early Urnfield period solid-hilted swords with undecorated grips Art (Bd D) characteristic of the area north of the Alps. The second belongs to the so-called *Dreiwulstschwerter* Art; it is formatively very similar to the Erlach (Erding) and Schweig types and due to its undecorated grip also to numerous undecorated *Dreiwulstschwerter* from the Older Urnfield period (Ha A1). All three *Dreiwulstschwerter* types are commonest between the Danube and the central Alpine divide, and most frequently appear here as water finds or grave inventory, while they are more common in the context of hoards in the peripheral areas of distribution. Both swords from the Ljubljana represent the southern-most examples of their respective types. As water finds they are most likely the result of votive offerings, together with the residual mass of deposited bronze objects in this part of the Ljubljana.

Keywords: Slovenia, the Ljubljana River, Bronze Age, aquatic finds, weapons, bronze swords

Slavljenec se je med raznovrstnimi področji brona-
stodobnih raziskav že dolgo tega posvetil tudi mečem,
tako jezičastoročajnim kot najdbi polnoročajnega meča
iz Ormoža.¹ Ker so meči med bronastodobnimi najdbi
ena najprestižnejših zvrsti predmetov, upravičeno
pritegne pozornost vsako njihovo novo odkritje, toliko
bolj odkritje polnoročajnih mečev, ki so v bronasti dobi

redkejši od jezičastoročajnih.² V krajših objavah sta
bila nedavno predstavljena polnoročajna meča, ki sta
bila pred leti odkrita v Ljubljani.³ Meča sta glede na

² Novejši popis posameznih najdb mečev iz srednje bronaste dobe ter iz zgodnje- in starejšežarnogrobišnega časa v Gaspari 2007, 238, sl. 5 in seznam 1.

³ Za prvi meč gl. Trampuž Orel 2006, Gaspari 2007, 236–237, sl. 4: 6 in Gaspari et al. 2009, 210 s, 20: b; za drugi meč gl. Gaspari et al. 2009, 210 s, 20: a.

¹ Dular 1974; Dular 1975.

mesto odkritja v strugi Ljubljanice med izlivom Bistre in Kaminom sestavni del množično deponiranih bronastodobnih kovinskih predmetov, ki si jih razlagamo kot posledico votivnih dejavnosti.⁴ Na tem mestu podajamo njun natančnejši opis ter poskus časovne in prostorske umestitve.

Prvi bronasti polnoročajni meč iz Ljublanice (sl. 1: 1; 2: 1) je Narodni muzej Slovenije pridobil leta 1996, njegovi najdiščni podatki pa so skromni. Ohranjen je zgolj podatek, da je bil odkrit v Ljublanici ob izlivu Bistre (sl. 3: 1).

Bronast meč je ohranjen v celoti. Držaj okroglega preseka poteka od ramen do glaviča popolnoma poravnano. Na držaju ni okrasa. Profilirani diskasti glavič ima na spodnji strani okras iz 34 vtisnjenih drobnih trikotnikov, obrobljenih z enojno oz. dvojno vrezano črto. Na zgornji strani ima glavič okras osmih vtisnjenih pik, obkroženih s po tremi koncentričnimi krožci. Glavič se zgoraj zaključuje s koničnim gumbom z zaobljenim vrhom, v katerem je ohranjena luknjica od ulivanja. Ramena so visoka in ravna, na njih pa so paroma oblikovane rahle izbokline. Ramena obkrožajo ločno izjedo v obliki treh četrtin kroga. Ročaj je na rezilo pritrjen z zakovicama. RTG in nevtronsko-radiometrični posnetek kaže, da jezičast podaljšek rezila zapolnjuje votel ročaj vse do glaviča, kjer se konično zaključuje (prim. tu spodaj Dodatek Milič, sl. 6). Rezilo je masivno in ima tanek lečast presek s stanjšanima ostrinama. Ostrini potekata vzporedno do konice, ki obsega približno četrtino rezila. Ostrini sta pretežno nepoškodovani. Nekaj drobnih poškodb na eni ostrini v zgornjem delu rezila bi lahko bilo posledica uporabe. Mere: dolžina 54 cm; največja širina rezila 3,7 cm; dolžina ročaja 11,9 cm; premer držaja 2,1 cm; širina glaviča 4,6 cm; teža 766 g. Hramba: Narodni muzej Slovenije, inv. št. V 655.

Na ročaju in na zgornjem delu rezila meča so bile opravljene spektrometrične raziskave, ki so v ročaju poleg prevladujočega bakra pokazale 14,33 % vsebnost kositra, 0,46 % svina ter neznatno prisotnost drugih nečistoč, v rezilu pa 10,45 % vsebnost kositra, 0,85 % svina ter prav tako neznatno prisotnost drugih nečistoč.⁵ Razmeroma visoka vrednost kositra v rezilu meča ni presenetljiva, saj so dosednji rezultati spektrometričnih analiz (sicer zgolj jezičastoročajnih) mečev iz starejšega obdobja kulture žarnih grobišč pokazali, da to orožje izkazuje glede na ostale zvrsti predmetov razmeroma visoke vrednosti kositra.⁶ Visok delež kositra povečuje trdnost bronaste litine, kar pomeni, da so bronastodobni livarji namenoma namenjali mečem več kositra. Litina z

⁴ Gaspari 2004, 36 ss, sl. 3; Turk, Gaspari 2009; Gaspari et al. 2009, 204–217.

⁵ Urankar 2003, Priloga 25; za ICP-AES-analizo ter metodo vrednotenja rezultatov spektrometričnih analiz prim. Trampuž Orel et al. 1996, 168–172.

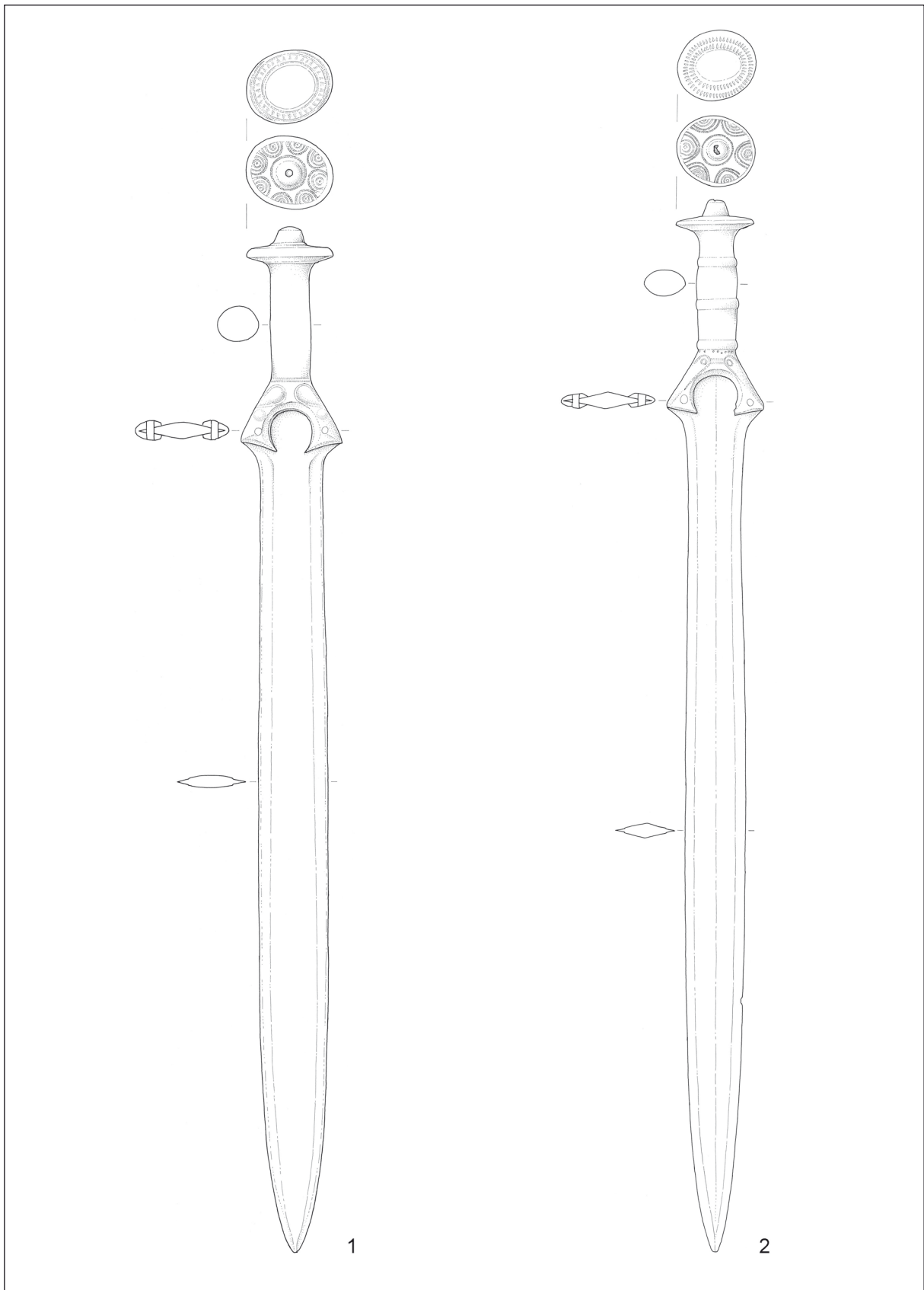
⁶ Trampuž Orel et al. 1996, 183–187, sl. 2.

Sl. 1: Polnoročajna meča iz Ljublanice.

Fig. 1: Two solid-hilted swords from the river Ljubljanica.

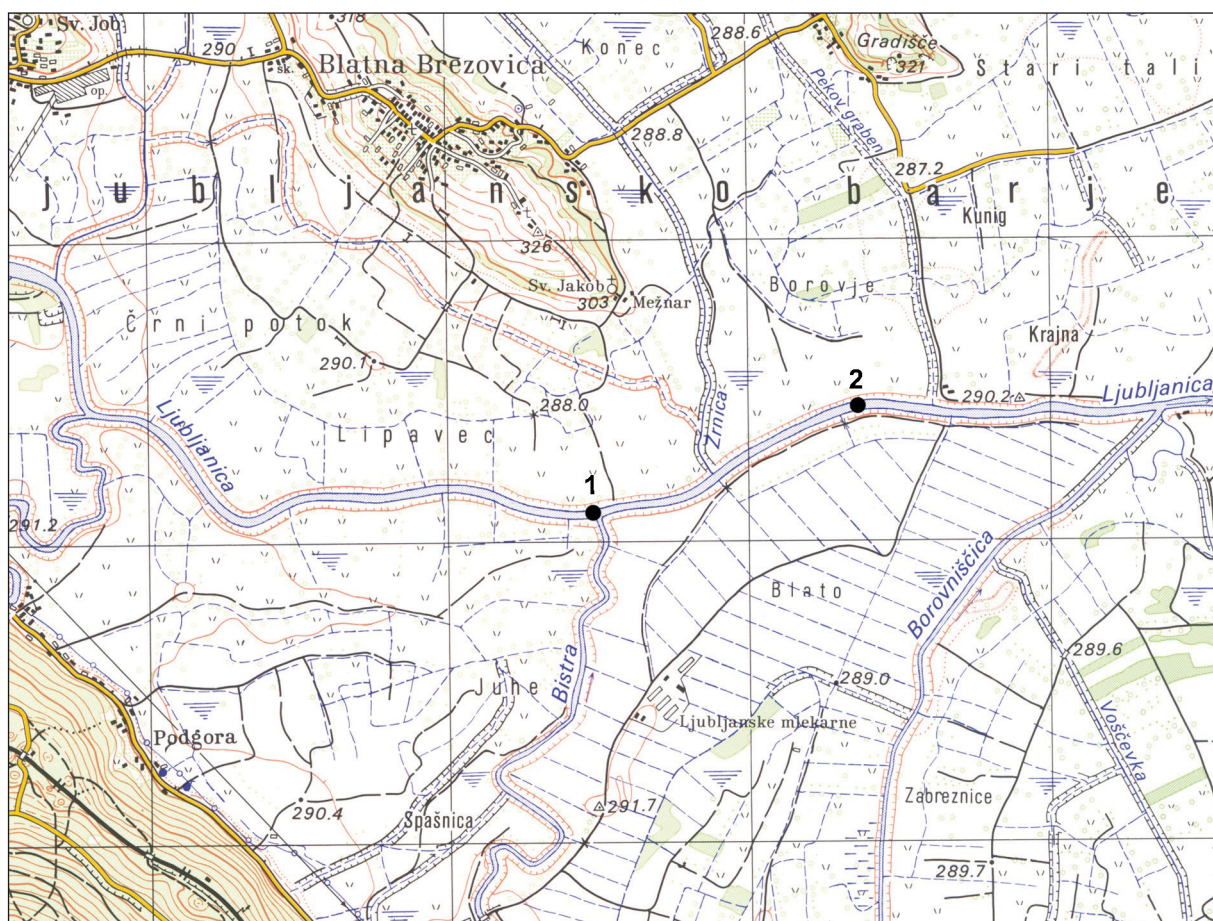
1 – izliv Bistre / outflow of the Bistra stream; 2 – Tri Lesnice.
(Foto / Photo Tomaž Lauko; © Narodni muzej Slovenije)

Sl. 2: Polnoročajna meča iz Ljubljane. M. = 1:3.

Fig. 2: Two solid-hilted swords from the river Ljubljanica. Scale = 1:3.

1 – izliv Bistre / outflow of the Bistra stream; 2 – Tri Lesnice. (Risba / Drawing Ida Murgelj; © Narodni muzej Slovenije)

Sl. 3: Izsek iz Državne topografske karte z mestoma najdbe mečev. M. = 1:25.000.
 Fig. 3: Detail from the National Topographic Map marking the discovery sites of the swords. Scale = 1:25.000.
 (Računalniška obdelava / Computer processing Ida Murgelj)

visokim deležem kositra namreč poveča trdnost izdelka na račun njegove manjše kovnosti.⁷ Presenetljiv pa je še opazno večji delež kositra v ročaju meča, kar je funkcionalno težko pojasniti.⁸

Že A. Gaspari je ugotovil, da sodi prvi meč k zgodnjim žarnogrobišnim polnoročajnim mečem.⁹ Meč je tako po osnovni obliki kot zaradi odsotnosti sicer pogostega in bogatega okrasja na osrednjem delu ročaja polnoročajnih mečev značilen predstavnik relativno majhne skupine mečev, običajno obravnavanih kot posebne oblike med zgodnježarnogrobišnimi polnoročajnimi meči. Kot tako jo je obravnavala I. von Quillfeldt, ki je pod to oznako združila polnoročajne meče z ovalnim ali rombičnim presekom ročaja, ki sicer praviloma izkazujejo nekatere oblikovne in/ali okrasne značilnosti mečev z osmerokotnim presekom ročaja,

kot tudi Riegsee in Ragály tipov polnoročajnih mečev, a jih ni mogoče jasno uvrstiti v katerega koli od teh tipov.¹⁰ Zanje je značilen razmeroma ozek, predvsem pa popolnoma poravnan (tj. neizbočen) potek osrednjega dela ročaja. Kot najbolj značilne predstavnike tega tipa mečev lahko navedemo primerke iz Bavarske (Forstinning, Irlbach, iz najdišča med Glonnom in Ebersbergom ter iz najdišča med Schwabstadlom in Kauferingom), iz zahodne Avstrije (Salzburg ter Innsbruck-Wilten), z vzhodnega obrobja Furlanije (Soča pri Vilešu / Villesse) ter iz neznanega najdišča na Madžarskem.¹¹ Kljub številnim podobnostim temu tipu mečev ni mogoče povsem nedvoumno pripisati novoodkritega polnoročajnega meča iz Blejskega jezera.¹² Ta tip mečev je na spodnji

¹⁰ von Quillfeldt 1995, 94.

¹¹ von Quillfeldt 1995, 97 s, t. 25: 77; 26: 78; 27: 81; 28: 85; Krämer 1985, 12, 19, t. 2: 7; 8: 41; Kemenczei 1991, 23 s, t. 14: 49; Vitri 2004, 4.2.d; nekatere med njimi je v sliki podal A. Gaspari (2007, sl. 4: 1–4,6–7).

¹² K temu se nagiba avtor temeljne objave tega meča A. Gaspari (2007, 236 s). Nesporno je namreč, da ima polnoro-

⁷ Ib., 186 s.

⁸ Večji delež kositra v ročaju kot v rezilu se pri bronastodobnih polnoročajnih mečih iz Slovenije pojavlja še v nekaj primerih (Urankar 2003, 33).

⁹ Gaspari 2007, 236 s, sl. 4: 6.

in zgornji površini glaviča običajno skromno okrašen. Posebnost polnoročajnega meča iz Ljubljane v okolju tega tipa mečev je, da je bogato okrašen s kombinacijo koncentričnih krožcev na zgornji in drobnimi trikotnimi vtisi na spodnji strani glaviča. To ga približuje nekoliko mlajšim tipom polnoročajnih mečev, kakršen je drugi polnoročajni meč iz Ljubljane (prim. tu spodaj).¹³

Središče razprostranjenosti posebne oblike polnoročajnih mečev, ki ji pripisujemo prvi meč iz Ljubljane, je na Bavarskem in v zahodni Avstriji, s posamičnimi primerki pa so zastopani tudi v Švici, drugod v Nemčiji, na Slovaškem, na Poljskem, Danskem in Švedskem (sl. 4). Edina primerka južno od osrednjega alpskega razvodja sta vodni najdbi, in sicer meč iz Ljubljane in tisti iz Soče pri Vilešu.¹⁴ Med meči, pri katerih so najdiščni konteksti dobro dokumentirani, močno prevladujejo posamezne najdbe praviloma celih mečev. Med njimi so daleč najpogostejše vodne najdbe (meči tega tipa so bili odkriti v Donavi, Salzachu, Lechu, Innu, Neckarju in v Maini). Edina meča tega tipa južno od Alp se kot vodni najdbi torej dobro umeščata v te specifične najdiščne okoliščine, ki napeljujejo na votivno razlago njihove odložitve.¹⁵ Le štiri bavarske in ena slovaška najdba tovrstnih mečev so del depojske (Barbing, Rimavská Sobota) ali grobne (Forstinning, Alteiselfing in Etting) celote.¹⁶ Vse so datirane v zgodnji žarnogrobišni čas (Bd D).

Drugi bronasti polnoročajni meč iz Ljubljane (sl. 1: 2; 2: 2) je bil prvič predstavljen na razstavi *Ljubljana. Kulturna dediščina reke* leta 2009 (prim. tu zgoraj op. 3),¹⁷ Narodni muzej Slovenije pa ga je pridobil leta 2013. Odkrit je bil 17. aprila leta 1988 na območju ledine Tri Lesnice 250–350 m gorvodno od domačije v Kaminu (sl. 3: 2), in sicer v sredini struge, na njenem glinastem dnu.

Bronast meč je ohranjen v celoti. Držaj ovalnega preseka je v osrednjem delu izbočen in ima tri svitke. Na svitkih in na poljih med njimi ni vidnega okrasa. Profilirani diskasti glavič ima na spodnji strani vtisnjen okras številnih drobnih črtic, razporejenih v dveh koncentričnih krogih. Na zgornji strani ima glavič okras šestih vtisnjenih pik, obkroženih s po štirimi koncen-

čajni meč iz Blejskega jezera osmerokotni presek ročaja (ib., sl. 3: 1) in ga torej v izhodišču velja pripisati tej družini polnoročajnih mečev. K temu prim. von Quillfeldt 1995, 72–75, t. 20–24, za natančneje neopredeljive meče z osmerokotnim presekom ročaja. Med njimi najdemo dobre primerjave za blejski meč.

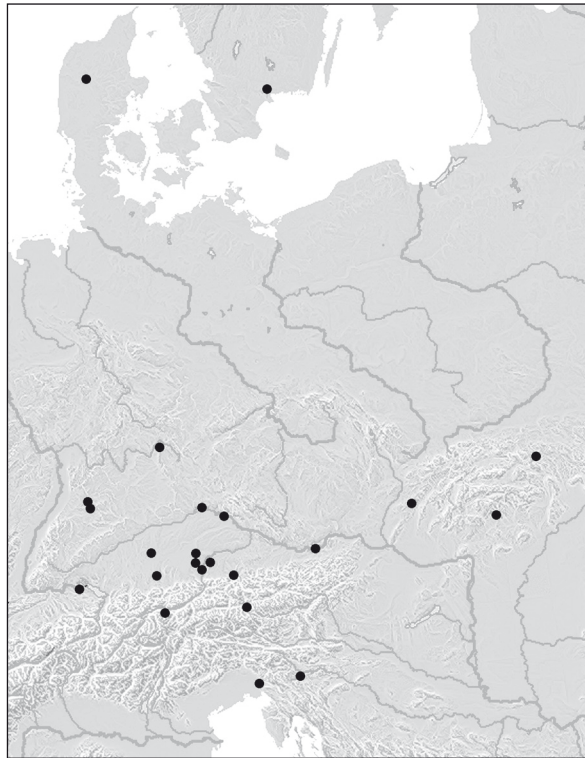
¹³ Omenjena kombinacija okrasa na glaviču najpogosteje nastopa pri družini polnoročajnih mečev s svitki na ročaju (prim. npr. von Quillfeldt 1995, t. 43: 128; 44: 133; 45: 135; 46: 136, 137 itd.).

¹⁴ von Quillfeldt 1995, 101 s, t. 117; Vitri 2004, 4.2.d.

¹⁵ Prim. Turk 2007, 216 s; Gaspari 2007, 239–241.

¹⁶ von Quillfeldt 1995, 97–101.

¹⁷ S kratkima noticama je bil prvič omenjen že v Gaspari 2004, 46, in v Gaspari 2007, 242.

Sl. 4: Razprostranjenost posebnih oblik zgodnježarnogrobišnih polnoročajnih mečev.

Fig. 4: Distribution of special forms of Early Urnfield period solid-hilted swords.

Dopolnjeno po / Supplemented after von Quillfeldt 1995, 101–102, Pl. 117 (računalniška obdelava / computer processing Ida Murgelj; © Narodni muzej Slovenije).

tričnimi krožci. Glavič se zgoraj zaključuje s koničnim gumbom z zaobljenim vrhom, v katerem je delno ohranjena luknjica od ulivanja. Na prehodu iz držaja v ramena je vtisnjen slabo viden okras drobnih pik. Ramena so visoka in ravna, na njih pa so paroma oblikovane slabo vidne izbokline. Ramena obkrožajo ločno izjedo v obliki treh četrtnin kroga. Ročaj je na rezilo pritrjen z zakovicama. RTG-posnetek kaže, da jezičast podaljšek rezila zapolnjuje približno dve tretjini votlega ročaja in je ravno odrezan (prim. tu spodaj Dodatek Milič, sl. 7).¹⁸ Rezilo je masivno in ima rombičen presek s stanjšanima ostrinama. Rezilo se najprej zoža, v sredini pa nekoliko razširi. Konica obsega približno tretjino rezila. Ostrini sta pretežno nepoškodovani. Drobnimi poškodbami na eni

¹⁸ To se ujema z namestitvijo zaključkov rezil v votle ročaje pri polnoročajnih mečih iz zgodnje in starejše kulture žarnih grobišč: prim. Ankner 1977, 330–451 in Born 2001, 195–203, sl. 151–154, za pregled namestitve rezil v ročaje pri mečih tipov Riegsee in tistih s tremi svitki na ročaju, kjer segajo rezila od tretjine do dveh tretjin v globino ročajev. Za polnoročajni meč z Bleda, katerega rezilo sega v ročaj do polovice, prim. Gaspari 2007, sl. 2: 4.

ostrini v spodnjem delu rezila in na zaključku konice bi lahko bili posledica uporabe. Mere: dolžina 55,5 cm; največja širina rezila 3,2 cm; dolžina ročaja 11,4 cm; premer držaja 2,2 cm; širina glaviča 4,2 cm; teža 551 g. Hramba: Narodni muzej Slovenije, inv. št. V 4190 (pred tem v evidenci NMS pod označbo ZN 258/1).

Drugi polnoročajni meč iz Ljubljane uvrščamo v širšo družino polnoročajnih mečev s tremi svitki na ročaju (t. i. *Dreiwulstschwerter*). Iz Slovenije poznamo doslej dva meča iz te družine, in sicer iz Strmca nad Bovcem in iz Ormoža.¹⁹ Uvrščamo ju k lokalnim izpeljankam mečev s tremi svitki na ročaju tipov Illertissen in Högl/Liptov po Müller-Karpeju.²⁰ Za oba omenjena meča je značilno, da zamejujeta skrajni južni rob območja razprostranjenosti teh dveh tipov iz starejše kulture žarnih grobišč. Osrednje območje njune razprostranjenosti je sicer obsežen prostor med zgornjim Podonavjem na zahodu in severnim delom Karpatske kotline na vzhodu. Glede na okras na svitkih in glede na gobasto oblikovan zaključek glaviča sodi najverjetneje k tipu Högl/Liptov tudi nestrokovno objavljen in danes nedosegljiv meč, ki naj bi bil pred leti odkrit v Ljubljani.²¹

Drugi polnoročajni meč iz Ljubljane lahko glede na osnovne značilnosti (koničen zaključek okroglega diskoidalnega gumba z okrasom koncentričnih polkrogov na zgornji in drobnimi črticami na spodnji strani, oblika osrednjega dela ročaja in visokih ročajnih ramen, ki tričetrtinsko zapirajo ločno izjedo) uvrstimo tako v tip Erlach (tip Erding po von Quillfeldtovi) kot v tip Schweig po Müller-Karpeju.²² Meč iz Ljubljane dejansko združuje nekatere značilnosti obeh omenjenih tipov, ni ga pa mogoče jasno prisoditi enemu ali drugemu. Za tip Erlach (oz. tip Erding) so namreč osnovne določevalne značilnosti neokrašeni trije svitki na ročaju in z vtisnjenimi spiralami okrašena polja med njimi.²³ Nasprotno sta pri tipu Schweig osnovni določevalni značilnosti okras drobnih vrezov na treh ročajnih svitkih, medtem ko so polja med njimi pretežno neokrašena. Drugi polnoročajni meč iz Ljubljane s popolno odsotnostjo kakršnegakoli vrezanega ali vtisnjenega okrasa na osrednjem delu ročaja (tj. tako na svitkih kot tudi na poljih med njimi) združuje nekatere značilnosti obeh navedenih tipov polnoročajnih mečev. Hkrati pa ga odsotnost okrasa na osrednjem delu ročaja močno približa številnim mečem s tremi svitki na ročaju, ki prav zaradi neokrašenosti doslej niso bili uvrščeni v noben tip znotraj te družine

¹⁹ Dular 1975; Šinkovec 1995, t. 32: 216,217; Šinkovec 1996, 144 s.

²⁰ Müller-Karpe 1961, 18 s, karta 2, 22 s, karta 3; von Quillfeldt 1995, 159 ss, t. 124A, 173 ss; za meč iz Ormoža 177, t. 125B.

²¹ Švajncer 2009.

²² Müller-Karpe 1961, 7 ss, 14 ss; von Quillfeldt 1995, 142 ss, 155 ss; prim. tudi Stockhammer 2004, 44, sl. 6.

²³ Za uvrstitev v ta tip se v kratkem kataloškem opisu v katalogu razstave o kulturni dediščini iz reke Ljubljane opredeljuje A. Gaspari (Gaspari et al. 2009, 210).

mečev. Gre za meče, doslej obravnavane kot "nadaljnji meči s tremi svitki in s koničnim gumbom na glaviču", kot "posamezni neokrašeni meči s tremi svitki" ter kot "meči s tremi svitki neznanega tipa".²⁴

Edini, ki je sistematično upošteval neokrašene meče s tremi svitki kot poseben tip, je T. Kemenczei.²⁵ Med njegovimi meči s tremi svitki tipa Q se našemu drugemu polnoročajnemu meču iz Ljubljane oblikovno najbolj približujejo tisti variant 4, 5 in 6. Kakorkoli se na tem mestu ob dovolj prepoznavni skupini mečev s tremi svitki s koničnim zaključkom diskastega glaviča, neokrašenim držajem, visokimi rameni in do treh četrtin kroga zaprto ločno izjedo zdi morda mikavno definirati nov tip mečev, pa to brez natančnega pregleda večjega števila teh mečev (še) ni mogoče. Danes neokrašeni držaji pri mečih s tremi svitki so namreč prav mogoče tudi posledica popolne obrabljenosti nekoč obstoječega okrasa.²⁶

Hkrati velja ob tem opozoriti na notorično dejstvo, da seveda nimamo nikakršnih možnosti preverjanja, ali in v kakšni meri arheološko vzpostavljene oblikovni tipi sledijo bronastodobni logiki izdelovalcev mečev. Na to nas mdr. opominjajo vedno znova diskutirane in problematizirane uvrstitve posamičnih mečev v določen tip. Glede naše ožje teme uvrščanja polnoročajnih mečev s tremi svitki na ročaju v posamične tipe je poučen nedaven pregled zgodovine njihovih tipologij, pri katerem je avtor v svoji reviziji tudi sam v določeni meri na novo "premešal karte", a se tudi on ni natančneje posvetil dotlej zanemarjenim neokrašenim mečem s tremi svitki.²⁷ Glede tipološke uvrstitve se nam zdi na tem mestu primernejše upoštevati splošne oblikovne na račun okrasnih značilnosti. V tem smislu ugotavljamo, da so si meči tipov Erlach (oz. Erding), Schweig in neokrašeni meči, kakršen je drugi polnoročajni meč iz Ljubljane, oblikovno zelo podobni. Ločijo jih predvsem posebnosti v okrasu na držaju (tipa Erlach in Schweig) oz. njegova odsotnost (meči, kakršen je drugi meč iz Ljubljane). Slednji, tj. meči s tremi svitki, s koničnim zaključkom diskastega glaviča, neokrašenim držajem, visokimi rameni in do treh četrtin kroga zaprto ločno izjedo, so bili poleg Ljubljane odkriti še na naslednjih najdiščih: Karlsbach (iz potoka), Schlögen (iz Donave), Kirchberg, Schörgenhub in Bad Ischl (iz Sulzbacha) v Avstriji, Port v Švici, Ockstadt, Ettling (iz Isare), Töging a. Inn (iz Inna), Mühlendorf a. Inn (iz Inna) in Wernau (iz Neckarja) v Nemčiji, Recsk, Scécsény, Hejőszalonta ter na nadaljnjih štirih neznanih najdiščih na Madžarskem in Oradea v Romuniji.²⁸

²⁴ Krämer 1985, 27 s; Bader 1991, 139; Kemenczei 1991, 41–45; von Quillfeldt 1995, 185–188.

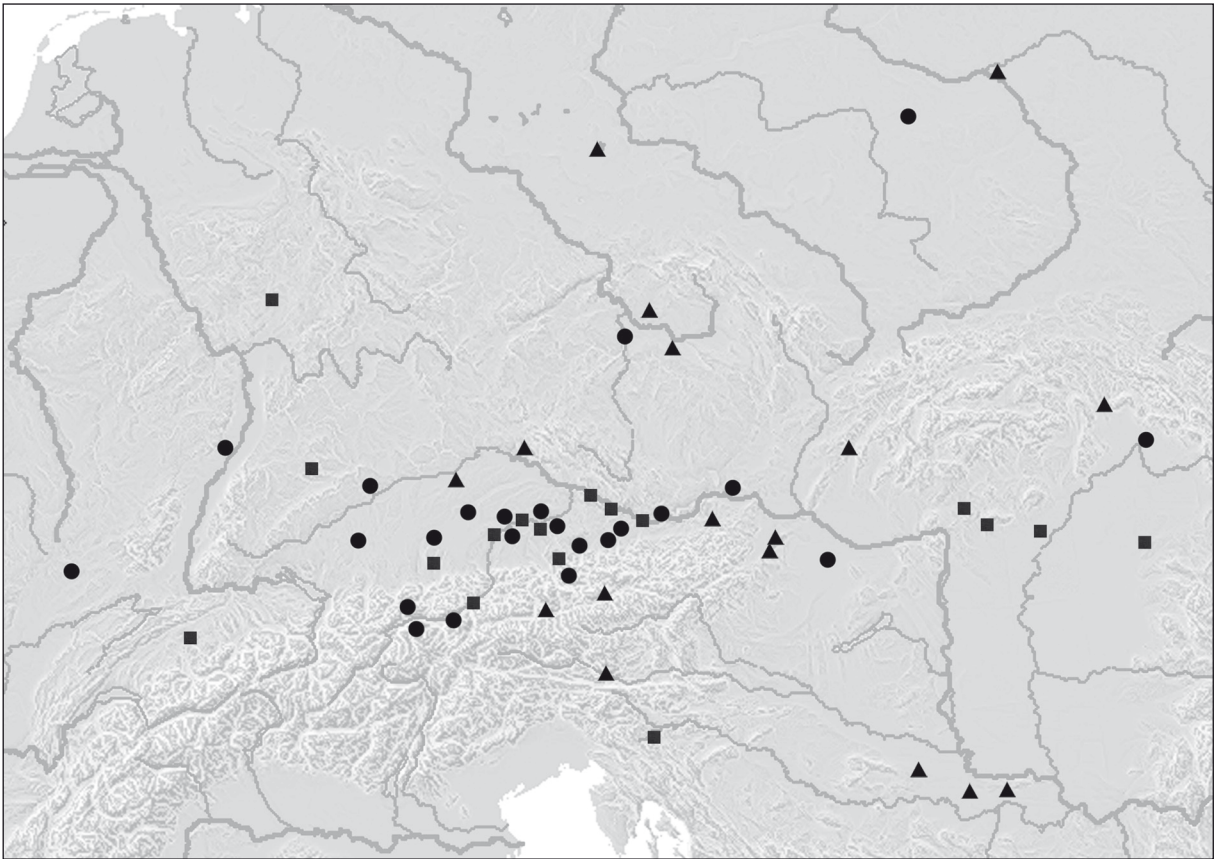
²⁵ Kemenczei 1991, 41–45, za njegov tip Q.

²⁶ Tako menita I. von Quillfeldt (1995, 135) in Ph. Stockhammer (2004, 40, op. 126).

²⁷ Stockhammer 2004, 35–44; 77–86 ter 177–181 (revizijska datiranja, opredelitve in razprostranjenosti).

²⁸ Krämer 1985, 27 s, kat. št. 69, 72, 73, 75, 79 in 80; von

Sl. 5: Razprostranjenost polnoročajnih mečev s tremi svitki, primerljivih z mečem iz Ljubljance, sl. 1: 2 (■), tipa Erding (●) in tipa Schweig (▲).

Fig. 5: Distribution of solid-hilted Dreiwulstscherwerter comparable to the sword from the Ljubljana, fig. 1: 2 (■), Erding type (●) and Schweig type (▲).

Dopolnjeno po / supplemented after Krämer 1985, 22 f., 24 ff.; Bader 1991, 139; von Quillfeldt 1995, 142 ff., 155 ff., Pl. 122–123; Harding 1995, 74, Pl. 53A (računalniška obdelava / computer processing Ida Murgelj; © Narodni muzej Slovenije).

Tudi razprostranjenost vseh treh obravnavanih skupin mečev se giblje v podobnih, če ne istih območjih (sl. 5). Za vse velja, da so osrednja območja njihovega pojavljanja Bavarska južno od Donave, Tirolska, Solnograška in Gornja Avstrija. Morda se le pri mečih tipa Schweig nakazuje bolj razpršeno pojavljanje z nekoliko bolj vzhodno orientiranostjo. Vsi med navedenimi meči se sporadično pojavljajo še na južnih in severnih obrobjih Karpatske kotline ter v bolj severnih predelih srednje Evrope. Podobno kot pri ostalih polnoročajnih mečih zgodnje in starejše kulture žarnih grobišč (tj. pri prvem polnoročajnem meču iz Ljubljance ter pri mečih iz Strmca nad Bovcem in Ormoža – prim. tu zgoraj ter op. 19 in 20) predstavlja tudi drugi meč iz Ljubljance skrajno južno točko pojavljanja te skupine mečev s tremi svitki.

V primeru mečev tipa Erlach in Schweig kot tudi tistih, primerljivih z drugim mečem iz Ljubljance, ob

Quillfeldt 1995, 185 s, kat. št. 181–184, 186 in 187; Kemenčei 1991, 43 s, kat. št. 80, 158, 160, 166, 168, 171, 174; Bader 1991, 139, kat. št. 333.

nekaterih datacijsko povednih kontekstih ostajamo omejeni na datacijo v starejšo kulturo žarnih grobišč (Ha A1).²⁹ Za tako datacijo so povedne nekatere depojske najdbe, ki vse po vrsti sodijo v starejši žarnogrobiščni čas.³⁰ Podobno časovno uvrstitev izkazujejo grobne najdbe z meči teh tipov iz Bavarske in Tirolske.³¹

Pri vseh obravnavanih mečih prevladujejo posamezne in v tem okviru vodne najdbe. To velja predvsem za osrednje območje razprostranjenosti teh mečev, kjer poleg tega nastopajo tudi kot grobne najdbe. Nasprotno pa v robnih predelih njihovega pojavljanja – če so podatki o tem ohranjeni – v večji meri nastopajo kot depojske najdbe, in sicer pretežno kot fragmentirani meči v depojih mešane sestave (tako v Slavoniji, Sremu, na Slovaškem, v vzhodni Nemčiji in na vzhodnem

²⁹ Müller-Karpe 1961, 9 s, 15 ss; von Quillfeldt 1995, 147 s, 157 s; Stockhammer 2004, 61 ss.

³⁰ Harding 1995, 74; Novotná 1970, 49 s, t. 37; Kemenčei 44 s, t. 88B; 89A.

³¹ von Quillfeldt 1995, 147, 157 s; Krämer 1985, 26.

Madžarskem).³² Tozadevno je drugi meč iz Ljubljane kot tudi ostale naše posamične najdbe polnoročajnih mečev iz zgodnje- in starejšezarnogrobišnega časa bolj primerljiv z osrednjim območjem njihove razširjenosti severno od alpskega razvodja. Ta ugotovitev pa ne velja za pojavljanje takih mečev v grobovih. Grobov s polnoročajnimi meči s tremi svitki in tudi grobov s kakim drugim tipom polnoročajnih mečev nasploh v zgodnji in starejši kulturi žarnih grobišč južno od osrednjega alpskega razvodja ne poznamo. To ndr. potrjuje tudi

³² Kemenczei 1991, 43 s; von Quillfeldt 1995, 147 s, 157; Novotná 1970, 49 s; Harding 1995, 74; Wüstemann 2004, 132 s.

najnovejša najdba meča s tremi svitki na ročaju tipa Lip-tov v dolini reke Traun na zgornjem Štajerskem.³³ Očitno predstavlja najvišje alpsko razvodje v tem času skrajno južno mejo pojavljanja bogatih bojevnških grobov. Taki grobovi – npr. tisti iz grobišč Brežec pri Škocjanu in Velika Gorica – se na jugovzhodnoalpskem obrobju začno pojavljati šele v mlajši kulturi žarnih grobišč.³⁴

³³ Windholz-Konrad 2012, 168–172, sl. 10–14.

³⁴ Npr. grob 165 iz Brežca in grob 1/1911 iz Velike Gorice (Ruaro Loseri et al. 1977, 93 s, t. 33; t. 165; Karavanić 2009, 61, 67 s, t. 60,61.

- ANKNER, D. 1977, Röntgenuntersuchungen an Rieggeschwertern. Ein Beitrag zur Typologie. – *Archäologie und Naturwissenschaften* 1, 269–459.
- BADER, T. 1991, *Die Schwerter in Rumänien*. – *Prähistorische Bronzefunde* 4/8.
- BORN, H. 2001, Die Herstellungstechniken der Helme und Waffen. – V/In: H. Born, S. Hansen, *Helme und Waffen Alteuropas IX. Sammlung Axel Gutmann*, 167–268, Berlin.
- DULAR, J. 1974, Bronasti jezičastoročajni meči iz Slovenije / Die bronzenen Griffzungenschwerter aus Slowenien. – *Posavski muzej Brežice* 1, 11–29.
- DULAR, J. 1975, Bronast polnoročajni meč iz Ormoža / Das bronzene Vollgriffschwert aus Ormož. – *Arheološki vestnik* 16, 185–187.
- GASPARI, A. 2004, Bronzezeitliche Funde aus der Ljubljana. Opfer, Überreste von Bestattungen oder zufällige Verluste? – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 34, 37–50.
- GASPARI, A. 2007, Drugi bronastodobni meč in Blejskega jezera pri Mlinem (Gorenjska, Slovenija) / The second Bronze Age Sword from Lake Bled near Mlino Gorenjska, Slovenia). – V/In: M. Blečić et al. (ur.), *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan*, Situla 44, 231–248.
- GASPARI, A., N. TRAMPUŽ OREL, P. TURK 2009, Prazgodovina. – V/In: P. Turk et al. (ur.), *Ljubljana. Kulturna dediščina reke*, 193–239, Ljubljana.
- HARDING, A. 1995, *Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien*. – *Prähistorische Bronzefunde* 4/14.
- KARAVANIĆ, S. 2009, *The Urnfield Culture in Continental Croatia*. – *British Archaeological Reports. International Series* 2036.
- KEMENCZEI, T. 1991, *Die Schwerter in Ungarn* 2. – *Prähistorische Bronzefunde* 4/9. KRÄMER, W. 1985, *Die Vollgriffschwerter in Österreich und der Schweiz*. – *Prähistorische Bronzefunde* 4/10.
- MÜLLER-KARPE, H. 1961, *Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern*. – *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 6.
- NOVOTNÁ, M. 1970, *Die Bronzehortfunde in der Slowakei. Spätbronzezeit*. – Bratislava.
- QUILLFELDT, von I. 1995, *Die Vollgriffschwerter in Süddeutschland*. – *Prähistorische Bronzefunde* 4/11.
- RUARO LOSERI, L., G. STEFFÈ DE PIERO, S. VITRI, G. RIGHI 1977, *La necropoli di Brežec presso S. Canziano del Carso*. – *Monografie di Preistoria* 1.
- STOCKHAMMER, Ph. 2004, *Zur Chronologie, Verbreitung und Interpretation urnenfelderzeitlicher Vollgriffschwerter*. – *Tübinger Texte. Materialien zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie* 5.
- ŠINKOVEC, I. 1995, Katalog posameznih kovinskih najdb bakrene in bronaste dobe / Catalogue of Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages. – V/In: B. Teržan (ur.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem 1 / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia* 1, Katalogi in monografije 29, 29–127.
- ŠINKOVEC, I. 1996, Posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe / Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages. – V/In: B. Teržan (ur.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem 2 / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia* 2, Katalogi in monografije 30, 125–163.
- ŠVAJNCER, J. J. 2009, Bronasti meč iz Ljubljane. – *Vojnogodovinski zbornik* 38, 4–6.
- TRAMPUŽ OREL, N. 2006, Ljubljana – prazgodovinska obdobja. – V/In: T. Naberger (ur.), *Stopinje v preteklost. Zakladi iz arheoloških zbirk Narodnega muzeja Slovenije*, 126–127, Ljubljana.
- TRAMPUŽ OREL, N., D. J. HEATH, V. HUDNIK 1996, Spektrometrične raziskave depojskih najdb pozne bronaste dobe / Spectrometric Research of the Late Bronze Age Hoard Finds. – V/In: B. Teržan (ur.), *Depojske in posamezne najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem 2 / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia* 2, Katalogi in monografije 30, 165–242.
- TURK, P. 2007, Bronasti polnoročajni meč iz Jabelj v osrednji Sloveniji / A bronze Solid-Hilted Sword from Jablej in Central Slovenia. V/In: M. Blečić et al. (ur.), *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan*, Situla 44, 209–229.
- TURK, P., A. GASPARI 2009, Darovi bogovom in prednikom. – V/In: P. Turk et al. (ur.), *Ljubljana. Kulturna dediščina reke*, 62–67, Ljubljana.

URANKAR, R. 2003, *Arheometrične raziskave posameznih najdb pozne bronaste dobe*. –Ljubljana (Diplomsko delo, Oddelek za arheologijo, Filozofske fakultete, Univerze v Ljubljani).

VITRI, S. 2004, Spada a manico pieno a pomo discoidale. – V/In: F. Marzatico, P. Gleirscher (a cura di), *Guerrieri, principi ed eroi fra il Danubio e il Po dalla Preistoria all'Alto Medioevo*, 574–575, Trento.

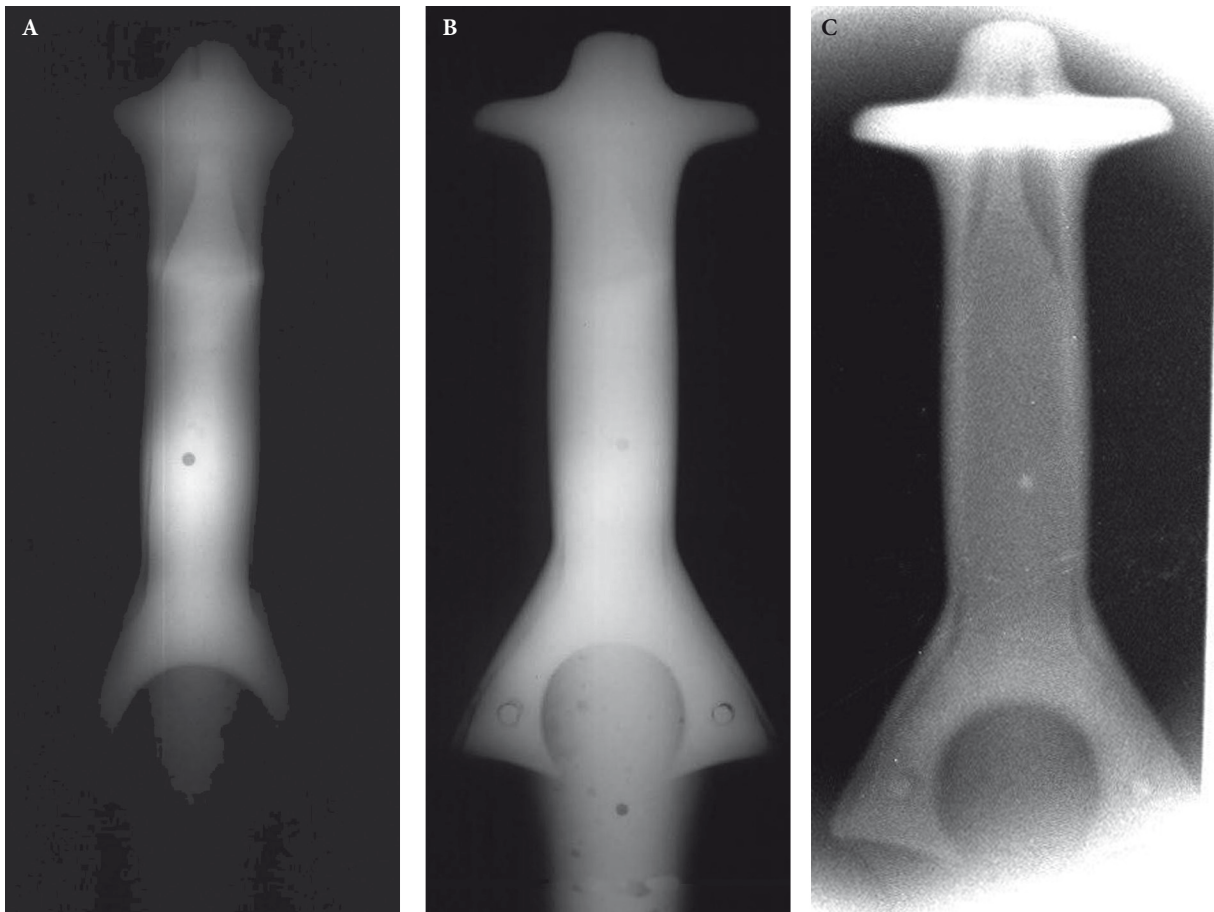
WINDHOLZ-KONRAD, M. 2012, Ein urnenfelderzeitliches Prunkgrab aus dem steirischen Koppental. Zum ersten prähistorischen Grabfund aus dem Alpendurchgang entlang der Traun zwischen Zinkenkogel und Hohem Sarstein (KG Straßen, SG Bad Aussee, VB Liezen). – *Schild von Steier* 25, 164–186.

WÜSTEMANN, H. 2004, *Die Schwerter in Ostdeutschland*. – *Prähistorische Bronzefunde* 4/15.

DODATEK

RTG-RADIOGRAFIJA BRONASTIH POLNOROČAJNIH MEČEV IZ LJUBLJANICE

Zoran MILIĆ

Sl. 6: Prvi polnoročajni meč iz Ljubljane.

Fig. 6: First solid-hilted sword from the Ljubljana.

A – Radiografski posnetek / X-ray image 150KV, 4 mA, 1 min; Zoran Milić, Janko Vodišek (posneto na Inštitutu za metalne konstrukcije / image taken at the Institute of Metal Constructions, Ljubljana);

B – Radiografski posnetek / X-ray image 120 KV, 4 mA, 1 min; Zoran Milić, Janko Vodišek (posneto na Inštitutu za metalne konstrukcije / image taken at the Institute of Metal Constructions, Ljubljana);

C – nevtronska radiografija / neutron radiography; Zoran Milić, Jože Rant, Dušan Rudman (posneto na Institutu Jožef Stefan na reaktorju v Podgorici / image taken at the Jožef Stefan Institute, Ljubljana, Podgorica reactor).

Meča sta na Oddelku za konserviranje in restavriranje Narodnega muzeja Slovenije vpisane v dokumentacijski program Patina pod številko 687/2005.

Prvi meč (V 655)

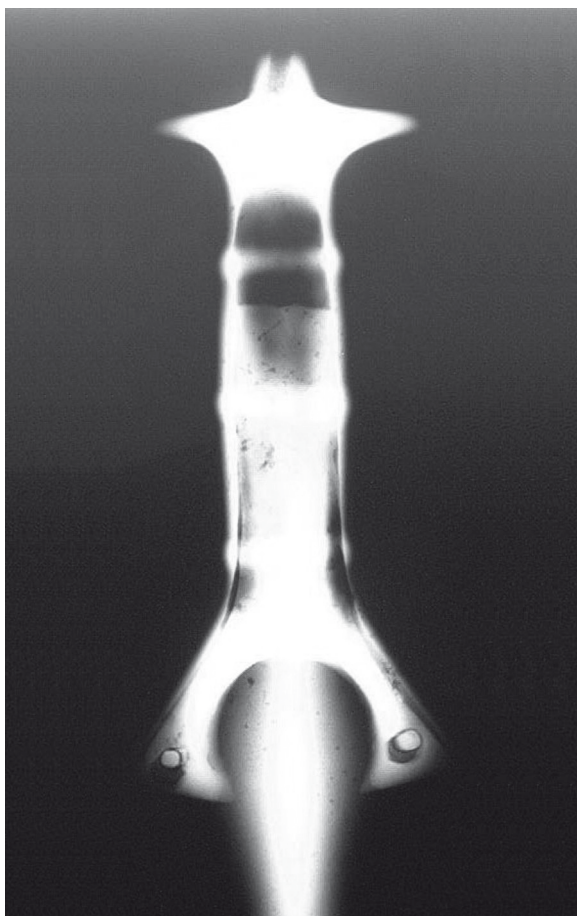
Jezičasti zaključek rezila zapolnjuje votel ročaj in sega do glaviča, kjer se konično zaključči (sl. 6: A). Pravilni okrogli luknji na ročaju in na zgornjem delu rezila (sl. 6: B) nista vidni. Gre za vrtini pri jemanju vzorca za analizo ICP-AES (prim. tu zgoraj op. 5) in sta zunaj dobro zamaskirani.

Oblika jezičastega zaključka rezila se razlikuje od votle oblike notranjosti ročaja in se drug drugemu ne prilegata, razen v posameznih točkah, kjer ročaj fiksira zaključek rezila. Na ročajnih ramenih sta vidni kovici, ki pritrjujeta ročaj in rezilo (sl. 6: B).

Potrditev opisa konstrukcije ročaja smo dobili še z nevtronsko radiografijo, ki smo jo izvedli na Inštitutu Jožef Stefan na reaktorju v Podgorici. Lega jezičastega zaključka rezila v ročaju vse do glaviča je jasno razvidna (sl. 6: C).

Drugi meč (V 4190)

Jezičasti zaključek rezila sega v notranjost ročaja približno dve tretjini globoko in je na koncu ravno odrezan (sl. 7). Oblika jezičastega zaključka rezila se razlikuje od votle oblike notranjosti ročaja in se drug drugemu ne prilegata, razen v zgornjem delu jezičastega zaključka. Na ročajnih ramenih sta vidni kovici, ki pritrjujeta rezilo in ročaj. V glaviču je podolgovata luknja.

Sl. 7: Drugi polnoročajni meč iz Ljubljane – radiografski posnetek: 150 KV, 4 mA, 1 min; posneto na Inštitutu za metalne konstrukcije: Zoran Milić, Janko Vodišek.

Fig. 7: Second solid-hilted sword from the Ljubljana – X-ray image: 150KV, 4 mA, 1min; image taken at the Institute of Metal Constructions, Ljubljana: Zoran Milić, Janko Vodišek.

TWO BRONZE AGE SOLID-HILTED SWORDS FROM THE RIVER LJUBLJANICA

Translation

Among his diverse Bronze Age research interests the jubilarian had long ago devoted his attention to swords - flange-hilted swords, as well as the find of a solid-hilted sword from Ormož.¹ Because swords are one of the most prestigious finds among Bronze Age material, each new discovery draws justifiable attention, even more so the finds of solid-hilted swords, which are rarer than flange-hilted swords during the Bronze Age.² Two shorter articles recently presented two solid-hilted swords found years ago in the Ljubljana.³ According to their discovery sites in the Ljubljana riverbed between the Bistra outflow and Kamin, both finds are part of the slew of deposited Bronze Age metal objects interpreted as the consequence of votive activities.⁴ The paper at hand renders their detailed descriptions and an attempt at their chronological and spatial determination.

The first solid-hilted sword from the Ljubljana (*figs. 1: 1; 2: 1*) was acquired by the National Museum of Slovenia in 1996 with modest discovery site information. According to the only preserved piece of information it was discovered in the river Ljubljana at the Bistra outflow (*fig. 3: 1*).

The bronze sword is preserved in its entirety. The grip has a circular cross-section and is completely parallel from shoulder to pommel. There is no decoration on the grip. The profiled discoid pommel has 34 small impressed triangles on the bottom side, encircled by a single or double incised line. The upper side of the pommel is decorated with eight impressed dots, encircled by three concentric circles each. The pommel terminates at the top in a conical knob with a rounded top and a preserved vent hole from casting in the centre. The shoulders are high and straight, with slight protuberances appearing in pairs on each side. The shoulders enclose a cut-out in the shape of a three-quarter circle. The hilt is fastened to the blade by two rivets. The X-ray and neutron radiometry show that the flange extension of the blade fills the hollow hilt up to the pommel, where

it terminates conically (comp. below Appendix Milič, *fig. 6*). The massive blade has a thin lenticular cross-section with thinned edges running parallel down to the tip, which makes up approx. one quarter of the blade. The blade edges are mostly undamaged. A few minor defects on the upper part of one of the blade edges could be consequent to usage. Measurements: length 54 cm; max. blade width 3.7 cm; hilt length 11.9 cm; grip diameter 2.1 cm; pommel width 4.6 cm; weight 766 g. Preserved by the National Museum of Slovenia under inv. nr. V 655.

Spectrometric research carried out on the hilt and the upper part of the sword blade showed the hilt to have 14.33% tin, 0.46% lead and a minute presence of other impurities, apart from the predominant copper content; the blade, on the other hand, had 10.45% tin, 0.85% lead and a similarly minute proportion of impurities.⁵ The high percentage of tin in the sword blade is not surprising as the results of spectrometric analyses of flange-hilted swords from the Older Urnfield period carried out until now have shown these weapons to exhibit relatively high amounts of tin in comparison to other object types.⁶ The high proportion of tin increases the hardness of the bronze alloy, meaning that the Bronze Age casters purposely added tin for the making of swords. Namely, a higher portion of tin in the alloy increases the hardness of the end-product on account of its malleability.⁷ Surprising though is the visibly higher percentage of tin in the sword hilt, which is difficult to explain functionally.⁸

A. Gaspari had already determined the first sword as belonging to Early Urnfield period solid-hilted swords.⁹ According to its basic form, as well as the absence of decoration on the central part of the hilt, the sword is a characteristic example of a relatively small Art (family) of swords usually discussed as a special form among Early Urnfield period solid-hilted swords. It was discussed as such by I. von Quillfeldt, who combined under this designation the solid-hilted swords with an oval or rhombic hilt cross-section, which regularly

¹ Dular 1974; Dular 1975.

² For a more recent inventory of individual Middle Bronze Age, as well as Early and Older Urnfield period swords see Gaspari 2007, 238, *fig. 5* and list 1.

³ For the first sword see Trampuž Orel 2006, Gaspari 2007, 245, *fig. 4: 6* and Gaspari et al. 2009, 210 f., 20: b; for the second sword see Gaspari et al. 2009, 210 f., 20: a.

⁴ Gaspari 2004, 36 ff., *fig. 3*; Turk, Gaspari 2009; Gaspari et al. 2009, 204–217.

⁵ Urankar 2003, insert 25; for an ICP-AES analysis and the spectrometric research results evaluation method compare Trampuž Orel et al. 1996, 168–172.

⁶ Trampuž Orel et al. 1996, 183–187, *fig. 2*.

⁷ *Ib.*, 186 f.

⁸ A higher percentage of tin in the hilt than in the blade appears in some other examples of Bronze Age solid-hilted swords from Slovenia (Urankar 2003, 33).

⁹ Gaspari 2007, 245, *fig. 4: 6*.

exhibit some formative and decorative characteristics of octagonally sectioned hilts, as well as Riegsee and Ragály type solid-hilted swords, but nonetheless cannot be clearly attributed to any of these types.¹⁰ This Art is characterised by a narrow and primarily parallel-sided (i.e. not convex) shape of the central part of the hilt. The most typical examples of this sword type include examples from Bavaria (Forstinning, Irlbach, from a site between Glonn and Ebersberg, and a site between Schwabstadel and Kaufering), from western Austria (Salzburg and Innsbruck-Wilten), from the eastern borderland of Friuli (river Soča / Isonzo near Villesse), as well as an unknown site in Hungary.¹¹ Despite numerous affinities the newly discovered solid-hilted sword from Bled Lake cannot be indubitably attributed to this sword type.¹² Furthermore, this type of sword usually has modest decoration on the top and bottom part of the pommel. A peculiarity of the solid-hilted sword from the Ljubljana in the framework of this sword type is that it is affluently decorated with a combination of concentric circles on the top and small triangular impressions on the bottom side of the pommel. This approximates the sword to somewhat later types of solid-hilted swords, e.g. the second solid-hilted sword from the Ljubljana (comp. below).¹³

The centre of distribution of this special Art of solid-hilted sword, which the first sword from the Ljubljana is attributed to, is in Bavaria and western Austria, with individual examples also documented in Switzerland, elsewhere in Germany, in Slovakia, Poland, Denmark and Sweden (fig. 4). The only known examples found south of the central Alpine divide are water finds, i.e. the sword from the Ljubljana and the one from the river Soča near Villesse.¹⁴ Individual finds of entire swords are strongly prevalent among the swords with well-documented discovery site contexts. Water finds are by far the most numerous among these (swords of this type were discovered in the Danube, Salzach, Lech, Inn, Neckar and the Main). The only known examples

of this type south of the Alps fit in well within these specific discovery circumstances as water finds, proffering a votive explanation of their deposition.¹⁵ Only four Bavarian and a single Slovakian find of such swords were part of a hoard context (Barbing, Rimavská Sobota) or grave inventory (Forstinning, Alteiselfing and Etting).¹⁶ All are dated to the Early Urnfield period (Bd D).

The second bronze solid-hilted sword from the Ljubljana (fig. 1: 2; 2: 2) was first presented at the exhibition *Ljubljana. A River and its Past* in 2009 (comp. above n. 3)¹⁷ and was acquired by the National Museum of Slovenia in 2013. It was discovered April 17th 1988 in the area of the Tri Lesnice ley, 250-350 m upstream of the Kamin homestead (fig. 3: 2), in the centre of the clay bottom riverbed.

The bronze sword is preserved in its entirety. The grip is oval in cross-section, convex in the central part and has three ribs. There is no visible decoration on the ribs or the spaces between them. The profiled discoid pommel has the impressed ornament of numerous fine notches arranged in two concentric circles on the bottom side. On the upper side of the pommel are six impressed dots encircled by four concentric circles each. The pommel terminates in a conical knob with a rounded top and a partially preserved vent hole from casting. A barely visible decoration of small dots is impressed on the transition from shoulder to hilt. The shoulders are high and straight with barely visible protuberances on each side. The shoulders enclose a cut-out in the shape of a three quarter circle. The hilt is fastened to the blade with two rivets. The X-ray image shows that the flange extension of the blade fills approx. two thirds of the hollow hilt and is cut straight (comp. above Appendix Milić, fig. 7).¹⁸ The massive blade has a rhomboid cross-section with thinned blade edges. The blade shape is slightly narrower from the hilt downward and becomes wider in the middle part of the blade. The tip makes up about a third of the blade. The blade edges are mostly undamaged. Minute defects on the lower part of one of the blade edges and the tip ending could be consequent to usage. Measurements: length 55.5 cm; max. blade width 3.2 cm; hilt length 11.4 cm; grip diameter 2.2 cm; pommel width 4.2 cm; weight 551 g. Preserved by the National Museum of Slovenia under inv. nr. V 4190 (previously

¹⁰ von Quillfeldt 1995, 94.

¹¹ von Quillfeldt 1995, 97 f., pl. 25: 77; 26: 78; 27: 81; 28: 85; Krämer 1985, 12, 19, pl. 2: 7; 8: 41; Kemenczei 1991, 23 f., pl. 14: 49; Vitri 2004, 4.2.d; some of these depicted in A. Gaspari (2007, fig. 4: 1-4,6,7).

¹² The author of the sword's fundamental publication tends towards this opinion: A. Gaspari (2007, 245 f.). It is indisputable that the solid-hilted sword from Bled Lake has an octagonal hilt cross-section (ib., fig. 3: 1) and can thus be attributed to this solid-hilted sword Art. Comp. von Quillfeldt 1995, 72-75, pls. 20-24, for more precisely indeterminate swords with octagonal hilt cross-sections. Good analogies for the Bled sword can be found among them.

¹³ The mentioned combination of pommel decoration most often appears in the solid-hilted swords of the *Dreiwulst* Art (comp. e.g. von Quillfeldt 1995, pl. 43: 128; 44: 133; 45: 135; 46: 136, 137 etc.).

¹⁴ von Quillfeldt 1995, 101 f., pl. 117; Vitri 2004, 4.2.d.

¹⁵ Comp. Turk 2007, 216 f.; Gaspari 2007, 246 f.

¹⁶ von Quillfeldt 1995, 97-101.

¹⁷ First mentioned in brief notices already in Gaspari 2004, 46, and in Gaspari 2007, 248.

¹⁸ This tallies with the position of the flange in Early and Older Urnfield period solid-hilted swords: comp. Ankner 1977, 330-451 and Born 2001, 195-203, figs. 151-154, for an overview of the placement of blades into hilts in Riegsee and *Dreiwulstschwerter* types swords, where the blades reach a third to two thirds into the hilt. For the Bled solid-hilted sword, where the flange reaches the middle of the hilt, comp. Gaspari 2007, fig. 2: 4.

documented in the National Museum of Slovenia under designation ZN 258/1).

The second solid-hilted sword from the Ljubljana is attributed to the wider Art of three-ribbed solid-hilted swords, i.e. *Dreiwulstschwerter*. Two swords of this Art are known from Slovenia this far, from Strmec nad Bovcem and from Ormož.¹⁹ They are attributed to local variations of *Dreiwulstschwerter* of the Illertissen and Högl/Liptau types after Müller-Karpe.²⁰ Both swords are characteristic in that they delimit the southern-most edge of the distribution area of these two types of Older Urnfield period swords, the central distribution area being the vast area between the Upper Danube landscape in the west and the northern edge of the Carpathian basin in the east. Based on the rib decoration and the mushroom-shaped pommel the unprofessionally published and today unavailable sword, which had supposedly been found years ago in Ljubljana, can most likely be attributed to the Högl/Liptau type.²¹

According to its basic characteristics (conical termination of the round discoid knob with concentric half-circle decoration on the upper and fine notches on the bottom side, the shape of the central part of the hilt and the high shoulders enveloping a three quarter circle cut-out) the second solid-hilted sword from the Ljubljana can be attributed to the Erlach type (Erding type after von Quillfeldt), as well as the Schweig type after Müller-Karpe.²² Namely, the sword from the Ljubljana amalgamates some of the characteristics of both types, while not being clearly identifiable as either. The basic determinative characteristics of the Erlach (Erding) type are the undecorated ribs on the hilt and the impressed spirals decoration in the spaces between them.²³ In contrast, the basic determinative characteristics of the Schweig type are fine incisions on the three hilt ribs, while the spaces between them are largely undecorated. The second solid-hilted sword from the Ljubljana with a complete lack of any incised or impressed decoration on the central part of the hilt (i.e. on the ribs, as well as the spaces between them) combines some features of both mentioned solid-hilted sword types. Moreover, the absence of decoration on the central part of the hilt proximate it to numerous *Dreiwulstschwerter* which had until now not been attributed to any type in this sword Art, due to their lack of decoration. Thus far these

swords have been defined as “further swords with three ribs and a conical knob on the pommel”, as “individual undecorated *Dreiwulstschwerter*” or as “unknown type *Dreiwulstschwerter*”.²⁴

Only T. Kemenczei had systematically regarded undecorated *Dreiwulstschwerter* as a special type.²⁵ Among his type Q *Dreiwulstschwerter* variants 4, 5 and 6 seem to tally formatively to our second solid-hilted sword from the Ljubljana. However, although it would thus seem tempting at this time to define a new sword type due to the well discernible group of *Dreiwulstschwerter* with a conical ending of the discoid pommel, undecorated grip, high shoulders and a three quarter circle cut-out, this is nevertheless not (yet) possible without a thorough overview of a larger number of such swords. The currently undecorated grips of the *Dreiwulstschwerter* could namely be a consequence of complete wear of the once present decoration.²⁶

Moreover, it is worth noting the notorious fact that we have no possibility of verifying whether and in what scope the archaeologically determined formative types follow the logic of the Bronze Age sword-makers. We are reminded of this time and again by repeated discussions and argumentative determinations of individual swords to a certain type. Regarding our narrower theme of attributing solid-hilted *Dreiwulstschwerter* into individual types a recent overview of the history of their typologies is instructive, whereby the author of this revision had to some degree also “shuffled the cards”; however, he too did not devote detailed attention to the largely neglected undecorated *Dreiwulstschwerter*.²⁷ At this point it would seem more prudent to consider the general formative characteristics in the typological determination rather than the decorative. In this sense we find that the Erlach (i.e. Erding), Schweig, and undecorated sword type like the second solid-hilted sword from the Ljubljana are formatively very similar. They differ mainly in the particularities of the hilt decoration (types Erlach and Schweig) or its absence (the second solid-hilted sword from the Ljubljana). Apart from the river Ljubljana, *Dreiwulstschwerter* with a conical termination of the discoid pommel, undecorated grip, high shoulders and a three quarter circle cut-out, were also found at the following sites: Karlsbach (from a brook), Schlögen (from the Danube), Kirchberg, Schörgenhub and Bad Ischl (from the Sulzbach) in Austria, Port in Switzerland, Ockstadt, Ettling (from the Isar), Töging a. Inn (from the Inn), Mühlendorf a. Inn (from the Inn) and Wernau (from the Neckar) in Germany, Recsk, Scécsény, Hejőszalonta,

¹⁹ Dular 1975; Šinkovec 1995, pl. 32: 216,217; Šinkovec 1996, 144 f.

²⁰ Müller-Karpe 1961, 18 f., map 2, 22 f., map 3; von Quillfeldt 1995, 159 ff., pl. 124A, 173 ff.; for the Ormož sword 177, pl. 125B.

²¹ Švajncer 2009.

²² Müller-Karpe 1961, 7 ff., 14 ff.; von Quillfeldt 1995, 142 ff., 155 ff.; comp. also Stockhammer 2004, 44, fig. 6.

²³ The determination into this type is substantiated in a short catalogue description from the exhibition about the cultural heritage of the river Ljubljana by A. Gaspari (Gaspari et al. 2009, 210).

²⁴ Krämer 1985, 27 f.; Bader 1991, 139; Kemenczei 1991, 41–45; von Quillfeldt 1995, 185–188.

²⁵ Kemenczei 1991, 41–45, for his type Q.

²⁶ Opinion shared by I. von Quillfeldt (1995, 135) and Ph. Stockhammer (2004, 40, n. 126).

²⁷ Stockhammer 2004, 35–44, 77–86 and 177–181 (revision of dating, determination and distribution).

as well as at four further unknown sites in Hungary and in Oradea in Romania.²⁸

The distribution of all three discussed sword types falls into similar, if not the same areas (fig. 5). All three appear to have the centre of distribution in Bavaria, south of the Danube, the regions of Tyrol and Salzburg, as well as Upper Austria. The Schweig type swords perhaps appear to have a more dispersed distribution pattern with a more eastern inclination. All mentioned swords also sporadically appear on the southern and northern borderlands of the Carpathian basin and in more northern parts of Central Europe. Similarly to other solid-hilted swords of the Early and Older Urnfield periods from Slovenia (i.e. the first solid-hilted sword from the Ljubljana and the swords from Strmec above Bovec and Ormož - comp. above and fn. 19 and 20), the second sword from the Ljubljana also represents the southern-most example of this type of the *Dreiwulstschwerter* Art.

In the case of the Erlach and Schweig type swords, as well as those comparable to the second sword from the Ljubljana, the most common dating is to the Older Urnfield period (Ha A1).²⁹ This dating is substantiated by some hoard finds, all belonging to the Older Urnfield period.³⁰ A similar chronological determination is also exhibited by swords of these types from grave inventories from Bavaria and Tyrol.³¹

In all discussed swords the most common discovery context are individual finds, specifically water finds. This holds true especially of their central distribution area, where they also appear in grave inventory contexts. In contrast, in the peripheral areas of their distribution - if any discovery site information is preserved - they

appear in larger numbers in hoard contexts, mainly as fragmented swords in mixed assemblage hoards (e.g. in Slavonija, Srem, in Slovakia, eastern Germany, and western Hungary).³² In this respect, the second solid-hilted sword from the Ljubljana, similarly to our other chance finds of solid-hilted swords from the Early and Older Urnfield periods, is more congruent with the central area of its distribution north of the Alpine divide. This finding does, however, not hold true of the appearance of such swords in grave contexts. Graves with solid-hilted *Dreiwulstschwerter*, as well as graves with any other Art of solid-hilted sword in general, are not known south of the central Alpine divide in the Early and Older Urnfield periods. This is, moreover, attested by the most recent find of a Liptau type *Dreiwulstschwert* found in the river Traun valley in Upper Styria.³³ The highest Alpine divide clearly represents the southern-most distribution line for affluent warrior graves at this time. Such graves - e.g. those from cemeteries Brežec near Škocjan and Velika Gorica - only appear in the south-eastern Alpine borderland in the Late Urnfield period.³⁴

Translation: Vesna Pintarič Kocuvan

Peter Turk
Narodni muzej Slovenije
Prešernova 20
SI-1000 Ljubljana
peter.turk@nms.si

²⁸ Krämer 1985, 27 f., cat. nos. 69, 72, 73, 75, 79 and 80; von Quillfeldt 1995, 185 f., cat. nos. 181–184, 186 and 187; Kemenczei 1991, 43 f., cat. nos. 80, 158, 160, 166, 168, 171, 174; Bader 1991, 139, cat. no. 333.

²⁹ Müller-Karpe 1961, 9 f., 15 ff.; von Quillfeldt 1995, 147 f., 157 f.; Stockhammer 2004, 61 ff.

³⁰ Harding 1995, 74; Novotná 1970, 49 f., pl. 37; Kemenczei 44 f., pl. 88B; 89A.

³¹ von Quillfeldt 1995, 147, 157 f.; Krämer 1985, 26.

³² Kemenczei 1991, 43 f.; von Quillfeldt 1995, 147 f., 157; Novotná 1970, 49 f.; Harding 1995, 74; Wüstemann 2004, 132 f.

³³ Windholz-Konrad 2012, 168–172, figs. 10–14.

³⁴ E.g. grave 165 from Brežec and grave 1/1911 from Velika Gorica (Ruaro Loseri et al. 1977, 93 f., pl. 33; pl. 165; Karavanić 2009, 61, 67 f., pls. 60; 61.

FRÜHES GOLD AUS KÄRNTEN

ZGODNJE ZLATO IZ AVSTRIJSKE KOROŠKE

Paul GLEIRSCHER

Izvleček

V članku so predstavljene tri nedavno odkrite zlate najdbe iz avstrijske Koroške, ki domnevno sodijo v pozno bronasto dobo. Okoliščine odkritij ostajajo nejasne; klobčič zlatih žic z najdišča Gurnitz lahko zelo verjetno opredelimo kot del izgubljenega depoja, medtem ko opredelitev drugih dveh najdb – zmečkane spiralno zavite žice iz ruševin gradu Weißenstein pri Beljaku in okrašene pločevine v obliki odprtega kolobarja iz kraja Mittewald pri Beljaku – ostaja negotova. Kot dokazujejo analize kovin iz vzhodnega dela Srednje Evrope, primerljivih z zlatim klobčičem iz kraja Gurnitz, zlato zelo verjetno izvira iz spodnjega Podonavja. To tezo podpirajo tehnične značilnosti, saj odpadni predmeti iz depoja Koppental/depo XII kažejo na potujoče rokodelce. Predrimsko in rimsko izkoriščanje nahajališč zlata na avstrijskem Koroškem je potemtakem precenjeno. Odprto pa ostaja vprašanje, ali so bile takšne najdbe del okrasja kulturne podobe, ritualnega oblačila ali žrtvenega daru. Ob koncu bronaste dobe so bili v raznih predelih Evrope zakopani ne samo žrtveni darovi, ampak tudi ritualni pripomočki in okrasje dragocenih oblačil (oz. kulturnih podob?), ki jih domnevno lahko povežemo z opaznimi spremembami v religioznem dojemljanju in prehodom od numinoznih božanstev na antropomorfne bogove v tedanji srednji Evropi. Zakop ritualnih pripomočkov, med katere lahko uvrstimo tudi dele okrasja kulturnih podob in ritualnih oblek, predstavlja samosvojo najdiščno kategorijo. Paziti je namreč treba zlasti na časovni zamik, saj je lahko preteklo precej časa med izdelavo, uporabo ter deponiranjem predmetov.

Ključne besede: srednja Evropa, Koroška, pozna bronasta doba, zlati predmeti, božanstva

Abstract

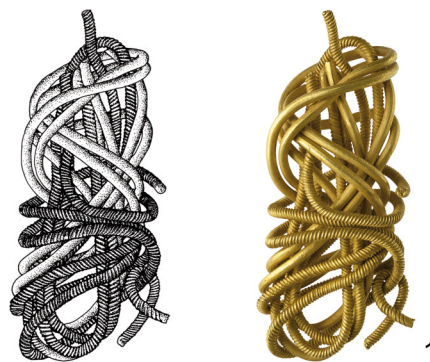
[*Early gold from Carinthia, Austria*] The article presents three recently recovered gold finds from Carinthia, Austria, of a supposedly Late Bronze Age date. The context of the finds is not completely clear. It is supposed that the tangle of gold wire, found at Gurnitz, represents part of a lost hoard. Not as much can be said of the other two finds. One is deformed spiralled wire, found in the ruins of Castle Weißenstein near Villach/Beljak, and the other an annular-shaped sheet of gold, found at Mittewald near Villach/Beljak. Metal analysis of the comparable finds from the eastern part of central Europe showed that the gold probably originated from the Lower Danube Basin. This provenance is confirmed by technical characteristics, because the metal scraps from Hoard XII, found in Koppental (Styria, Austria), indicate travelling artisans. If the origin of gold is correctly determined, then the pre-Roman and Roman exploitation of the gold deposits in Carinthia was overestimated. The function of these objects, on the other hand, remains unknown. They could either be the ornaments of a cult statue, a ritual garment or a votive object. At the end of the Bronze Age, the practice of burying votive offerings, as well as ritual instruments and ornaments of precious garments (or cult statues?) was documented in various parts of Europe, which can supposedly be linked to changes in the religious perception and the transition from numinous divinities to anthropomorphic gods in central Europe of the time. Burial of ritual instruments, to which ornamental parts of cult statues and ritual garments can be added, represents a special category of contexts. It is a category that involves a chronological delay, with a considerable amount of time passing between the production, subsequent use and final deposition of the object.

Keywords: Central Europe, Carinthia, Late Bronze Age, gold objects, deities

Auf Grund einer Überlieferung bei Strabon (*Geogr.* IV 6, 12 C 208), der sich dabei auf Polybios bezieht, sowie auf Grund zweier Gussformen für Barren am Magdalensberg gilt Kärnten in spätkeltischer und frühromischer Zeit auch als „Goldland“. Die Rede ist zum einen von jenem „Goldrausch“ bei den „norischen Tauriskern“, der in die Jahre zwischen 150 und 130 v. Chr. datiert wird. Dem stellen sich nicht nur mit Blick auf die theoretische Ergiebigkeit der Kärntner Lagerstätten erhebliche Zweifel entgegen, die vielmehr an eine Lagerstätte denken lassen, wie man sie mit antiken Abbaunachweisen im Bereich der Bessa südlich von Ivrea (Piemont) kennt, sondern auch mit Blick auf die Lokalisierung der Taurischer, mit denen im genannten Zusammenhang ebenso gut die „westalpinen Taurischer“ gemeint sein können.¹ Das ist umso überlegenswerter, wenn man bedenkt, dass zum anderen jene Gussformen aus Marmor, die 1993 am Magdalensberg gefunden wurden², mit Blei gefüllte Barren im Gewicht von 10 bzw. 25 *librae* ergeben, mit Gold gefüllt aber Barren mit einem Gewicht von 14 *librae* und $3\frac{1}{2}$ *unicae* bzw. 38 *librae* und 11 *unicae*, also mit in der Praxis unbrauchbaren, weil unkompatiblen Maßeinheiten! Trotz der in einer dieser Gussformen offenbar nachgewiesenen Goldreste stellt sich also die Frage, ob die Befüllung mit – wie auch immer zusammengekommenem – Gold nicht eine zufällige und in diesem Falle letzte gewesen sein könnte, die Gussformen an sich aber nichts desto trotz als Gussformen für Blei anzusprechen sind. Dafür spricht auch, dass die beiden Magdalensberger Gussformen aus Marmor gefertigt sind, der gegenüber den hohen Temperaturen beim Goldschmelzen nicht resistent genug ist.

Unabhängig davon steht außer Diskussion, dass auch im Kärntner Raum auch in vorrömischer und römischer Zeit in bescheideneren Mengen Seifen- sowie Freigold zu finden war³. Für einen Nutzungsnachweis fehlen allerdings bis heute jegliche Beweise. Wenn im folgenden drei, zuletzt aus Kärnten bekannt gewordenen Objekte aus Gold vorgestellt werden, so muss das mit zwei Einschränkungen geschehen. Erstens stammen alle drei Objekte nicht aus dokumentierten Fundaufsammlungen oder Ausgrabungen und zweitens können an dieser Stelle keine Metallanalysen vorgelegt werden, welche möglicherweise eine vorrömerzeitliche und in diesem Fall spätbronzezeitliche Nutzung der Kärntner Goldvorkommen belegen könnten.

Mit der Fundortangabe Gurnitz, einer kleinen Ortschaft im Südosten von Klagenfurt, gelangte am 28. März 2011 ein zu einem Knäuel gewickeltes Stück Golddraht (*Abb. 1*) als Geschenk des „Fördervereins Rudolfinum“ in den Besitz des Landesmuseums Kärnten. Dort wird

Abb. 1: Gurnitz, Golddrahtknäuel. M. = 1:1 (Zeichnung: M. Mödlinger, Foto: K. Allesch, beide Landesmuseum für Kärnten).

Sl. 1: Gurnitz, klobčič zlatih žic. M. = 1:1 (risba: M. Mödlinger, foto: K. Allesch, oba Koroški deželni muzej, Celovec).

er unter der Inventar-Nummer A/248 verwahrt. Das Bündel ist 4,6 cm lang, bis zu 2,1 cm breit und wiegt 9,1 g. Der Draht ist 1,3 mm stark und hat eine geschätzte Länge von ca. 80 cm. In zahlreichen, teilweise im Ansatz achterförmigen Schleifen wechselt glatter Draht mit tordierten Passagen ab; ein kleines tordiertes Stück hängt lose in einer der Schleifen an. Der Golddrahtknäuel von Gurnitz findet im inneralpinen Raum im Depot XII aus dem unteren Koppental im steirischen Salzkammergut (*Abb. 2: 2*) die nächsten Parallelen. Dieses wurde bei systematischen Prospektionsarbeiten im Jahre 1994 entdeckt und im darauf folgenden Jahr ergraben⁴. Weil dort – wie auch andernorts – nicht ein Einzelobjekt sondern eine Reihe von verformten Objekten aus Gold samt Drahtstücken und Spänen ans Licht gekommen sind, wurde umgehend der Kontakt zum Finder, der nicht genannt werden will, gesucht und das vermeintliche Fundstelle in Gurnitz begangen, ohne jedoch fündig zu werden. Dabei handelt es sich um den Forstweg unterhalb der Burgruine Gurnitz⁵. Der Golddrahtknäuel aus Gurnitz, der vermutlich einem Hortfund zuzurechnen ist, mag bereits im Zuge des Baues dieser Forststraße angeschnitten worden sein; trifft diese Einschätzung zu, ist er bis auf das eine Stück verloren gegangen. Das gestaltliche Verändern niederzuliegender Gegenstände – ob durch Zerhacken, Zerfetzen, Zerknüllen, Zerknäueln oder Zerdrücken – ist eine gut bekannte Komponente im bronzezeitlichen Deponierungsritual, die Louis D. Nebelsick als Ausdruck von blindem Wüten, Raserei, Euphorie und Ekstase eingeschätzt und mit Opferriten verbunden hat⁶.

¹ Pichler, Gleirscher 2011. Anders Vettters, Pohl 2012; dazu wiederum Pichler 2013.

² Gleirscher 2013.

³ Pichler, Gleirscher 2011, 54-57. Nicht nachvollziehbar Preßlinger, Eibner, Preßlinger 2012.

⁴ Windholz-Konrad 2003, 68-72 u. 88-90 (Golddepotfund XII); Gruber 2008a, 74-76; Gruber, Windholz-Konrad 2008.

⁵ Kohla 1973, 104-106.

⁶ Nebelsick 1997.

Abb. 2: Hortfunde mit Golddrahtschmuck aus dem Salzkammergut: 1 Arikogel, 2 Koppental/Depot XII
(nach Gruber 2008a u. 2008b).

Sl. 2: Depoji z nakitom iz zlate žice iz Salzkammerguta: 1 Arikogel, 2 Koppental, depo XII (po Gruber 2008a in 2008b).

Der als Vergleich bereits genannte Hortfund aus dem Koppental (Depot XII, *Abb. 2: 2*) ist im Bereich eines Altweges nach bzw. von Hallstatt ins Ennstal ans Licht gekommen, einer Zone, in der sich bei systematischen Begehungen geradezu gehäuft Hortfunde nachweisen ließen⁷. Die Nachgrabung ergab im Bereich von Depot XII keine weiteren Hinweise zur Deponierung, doch ist an einen Behälter – vielleicht einen Beutel aus Stoff oder Leder – zu denken. Neben Drahtknäueln und Drahtstücken sowie Goldspänen sind drei, zum Teil leicht verformte „Lockenringe“ ans Licht gekommen; vier Spiralinge waren ineinander gehängt. Die Goldobjekte wiegen zusammen 190 g. Die Objekte aus Depot XII sind, soweit es sich nicht um Werkstattabfall handelt, mehr oder weniger brutal absichtlich verformt bzw. zerstört, religiös ausgedrückt „gewandelt“ worden. Beim Gold handelt es sich um Seifengold der Materialgruppe A3 nach Alexander Hartmann, dessen Ursprung in Siebenbürgen vermutet wird⁸. Die Objekte zeigen Spuren der Verwendung einer Lochplatte zum Ziehen der Drähte und die Verwendung von Kerb- bzw. Perldraht, einer Technik die in Ägypten um 1350 v. Chr. erstmals nachzuweisen ist. Zusammen mit Fundstücken aus Felőszid und Bodrogszadány in Ungarn, auf die noch zurückzukommen ist, zählen sie zu den ältesten Nachweisen dieser Technik in Mitteleuropa, die hier erst im Laufe der älteren Eisenzeit rezipiert wurde. Der chemisch-technologischen Analyse zufolge sollte es sich beim Goldschmuck aus dem Depot XII aus dem Koppental also um Importstücke handeln. Dabei irritiert das Vorkommen von Goldspänen, die auf eine lokale Herstellung weisen, jedenfalls einen Wanderhandwerker anzeigen sollten. Maria Windholz-Konrad ließ die Datierung für dieses Depot offen, Otto H. Urban hat auf ihre Anfrage hin frühbronzezeitliches Alter erwogen⁹. Heinz Gruber schlug demgegenüber mit Blick auf die Vergleichsfunde aus Rothengrub (Niederösterreich) und Bodrogszadány (Ungarn) eine Datierung in die Spätbronzezeit (12. und 11. Jh. v. Chr. entspr. Ha A-B1) vor¹⁰.

Einen ähnlich deutlichen Bezug zur Salz- und Handelsmetropole Hallstatt weist der Depotfund vom Arikogel (*Abb. 2: 1*), einer felsigen Anhöhe am Nordostufer des Hallstätter Sees im oberösterreichischen Bad Goisern auf, der im Mai 2005 von einem Sondengänger geborgen wurde¹¹. Eine Nachgrabung blieb befundlos. Es handelt sich um zwei zusammenhängende Paare reich verzierter und aufwändig gefertigter Spiraldrahttringe und fünf Paare einfacher Spiralinge, alle aus Doppeldraht gefertigt, die jedenfalls in einem Beutel niedergelegt worden sein sollten und zusammen 506 g wiegen. Die neuwertigen Spiralinge vom Arikogel

haben lichte Weiten zwischen 2,4 und 3,9 cm, die Armspiralen zwischen 4,9 und 5,6 cm. Mittels Ziehen durch eine Lochplatte waren sie aus rundstabigem Golddraht hergestellt worden; teilweise wurde der Draht gegenläufig tordiert. Außerdem fand die Technik des Kerb- bzw. Perldrahtes Anwendung, was wiederum – wie bei den genannten Stücken aus dem Koppental/Depot XII – auf eine Herkunft aus dem unteren Donaauraum weist. Dem entspricht auch die chemische Analyse, die erneut Seifengold aus Siebenbürgen (Gruppe A3 nach Alexander Hartmann) ergab¹². Vergleichsstücke finden sich dementsprechend insbesondere im westlichen Ungarn. In den größeren Spiralen, die auch deutlich Abnutzungsspuren zeigen, sieht Heinz Gruber Arm- oder Fußschmuck¹³. Die ähnlichen Spiralen aus dem ungarischen Felőszid haben einen deutlich kleineren Durchmesser (3,5-4,5 cm), was deren Verwendung als Armspiralen unwahrscheinlich macht, es sei denn, sie zierten ein Kultbild. Während die Objekte – Spiralinge und Armspiralen – jenen aus dem Koppental/Depot XII an die Seite zu stellen sind, ist der Zustand bzw. Vorgang der Deponierung völlig anders. Im Koppental/Depot XII wurden die Objekte im Zuge der Niederlegung absichtlich und teilweise bis zur Unkenntlichkeit verformt bzw. zerstört, am Arikogel blieben die Objekte intakt, wurden zum überwiegenden Teil ineinander gehängt. Gruber hat wie schon für den Fund aus dem Koppental/Depot XII eine Datierung in die Spätbronzezeit (12. und 11. Jh. v. Chr. entspr. Ha A-B1) vorgeschlagen.

Die mit den beiden Hortfunden aus dem Salzkammergut vergleichbaren Fundkomplexe enthalten nicht nur Ringschmuck, sondern auch andere Zierstücke. Aus dem Ostalpenraum ist zunächst jenes Ensemble zu nennen, das bereits im Jahre 1851 in Rothengrub bei Willendorf an der Schneebergbahn (Niederösterreich), südwestlich von Bad Fischau, ans Licht gekommen ist¹⁴. Der Hortfund umfasst 20 „Leisten“, die aus je drei mit konzentrischen Kreisen verzierten Scheiben bestehen, fünf leicht verbogene Spiralinge aus doppeltem, an den Enden tordiertem Golddraht (Dm. 2,6-2,8 cm), mehrere englichtige, absichtlich verformte längere Drahtspiralen (Dm. ca. 0,7 cm), eine bronzene Zierscheibe mit Goldfolienüberzug (Dm. 5,2 cm), die eine konzentrische Musterung und zentrale Kreisaugenstempel zeigt, sowie ein aufwändiges „Pektorale“ (ca. 8,5 x 6,6 cm), bei dem ein Gewinde aus Bronzedraht mit dünnem Golddraht überzogen wurde. Fritz E. Barth hat gezeigt, dass es sich bei letzterem – mit Blick auch auf den Goldscheibenfund aus dem Budapester Stadtteil Óbuda und dessen Parallelen – um eine kunstvoll gestaltete Posamentierfibel handelt¹⁵. Die englichtigen Spirälrollchen werden zumeist als Haarschmuck eingeschätzt, die von Richard

⁷ Windholz-Konrad 2003.

⁸ Pernicka et al. 2008.

⁹ Windholz-Konrad 2003, 72.

¹⁰ Gruber 2008a, 75.

¹¹ Gruber 2008a, 72f.; Gruber 2008b.

¹² Pernicka et al. 2008, 79f.

¹³ Gruber 2008a, 75.

¹⁴ Pittioni 1952; Gruber 2008a, 76.

¹⁵ Barth 1988-1989, 160f.

Pittioni als Besatzstücke eines Gürtels angesprochenen Elemente auch als Kragenbesatz oder Diademe¹⁶.

Pittioni hat 1952 aus dem Ensemble von Rothengrub einen Frauenschmuck rekonstruiert, bestehend aus einem goldblechbesetzten Ledergürtel und einem „Pektorale“, das er mit Blick auf die vergoldete Bronzescheibe in die Stufe Hallstatt A2 (ca. 1150-1050 v.Chr.) datierte¹⁷. Amália Mozsolics hingegen sah im „Pektorale“ das Hoheitsabzeichen eines Mannes, was jedoch nicht zutrifft¹⁸. Das zeigte sich zuletzt in der Analyse von Lothar Sperber zum goldenen Trachtschmuck der Urnenfelderkultur, wonach die bronzenen Schmuckscheiben mit verzierter Goldblechauflage vom Typus Velem-Szentvid und Rothengrub, die von Westungarn bis zum Oberrhein streuen, großteils in die Stufe Hallstatt A (12.-11. Jh. v.Chr.) datieren und im Grabverband der weiblichen Ausstattung zuzuzählen sind¹⁹. Das hat auch für die Hortfunde zu gelten. Was die Zeitstellung des Hortfundes von Rothengrub anbelangt, plädierte Anton Kern zuletzt für eine erst jüngere Datierung ins 10.-9. Jh. v.Chr. (Ha B2-3)²⁰, während sich Rupert Gebhard wiederum für die etwas ältere Zeitstellung ins 11.-10. Jh. v.Chr. (Ha A2-B1) ausgesprochen hat²¹. An dieser Stelle ist zu erwähnen, dass in unmittelbarer Nähe in Stollhof, am Fuße der Hohen Wand, jener frühkupferzeitliche Hortfund ans Licht gekommen ist, der unter anderem zwei buckelverzierte Goldscheiben enthielt und dessen Zusammensetzung an die Bestückung der tausend Jahre jüngeren und einem anderen kulturellen Ambiente zuzuweisenden südalpiner Statuenmenhire erinnert, bei denen es sich jedenfalls nicht, wie in der Regel behauptet, um Götterstelen sondern um Ahnenstelen handelt²². Die vermeintlichen Sonnensymbole im Halsbereich der Figuren sind nämlich Halsketten, wie sie sich auch in den Gräbern finden.

Im Jahre 1926 wurde in Felsőzsid bei Várköly (Kom. Zala, Bez. Keszthely) in Westungarn ein vergleichbarer „Schatzfund“ aus dem 12./11. Jh. v.Chr. (Ha A) entdeckt, der in einem Tongefäß vergraben worden war²³. Abgesehen von einer Reihe von goldenen Objekten enthielt der Fund offenbar auch bis zu fünf Objekte aus Bronze, darunter eine Sichel, einen Meißel und eine Axtklinge. An Goldobjekten sind insbesondere 14 kleine Spiralringe mit einem Durchmesser von rund 2,5 cm zu nennen, die aus doppelt gewickeltem Golddraht bestehen, der an einem Ende schlaufenförmig gestaltet ist und wiederholt tordiert endet. Am anderen Ende sind

diese Spiralringe posamenterieartig gestaltet, zeigen einen aufwändigen Abschluss in Form eines verdoppelten und flächig ausgezogenen Schlaufenendes, mit Blechbändern, die mit einem Tannenreismuster verziert sind. Diese Spiralringe sind leicht verformt, und zwar so, dass die aufwändig gestalteten Enden jeweils und in gleicher Art aufgebogen wurden. Auf einen dieser Spiraldrähte war eine blaue Glasperle aufgeschoben worden²⁴. Dazu kommen in stark fragmentierter Form Reste von mindestens sieben, mit konzentrischen Mustern verzierte dünne Goldauflagen, die einst auf bronzenen Scheiben montiert gewesen sein müssen und die an die „Leisten“ von Rothengrub erinnern. Amália Mozsolics sprach von Halsringen²⁵, was auf Grund der Kleinheit wohl auszuschließen ist. Schließlich fand sich im Hortfund von Felsőzsid auch ein Goldknäuel, wobei Mozsolics auf ein weiteres Knäuel aus dem Hortfund Sáhegy/Fund II verweist²⁶. Und auch der Depotfund von Bodrogszadány (Ungarn) enthielt neben Gussklumpen eine Reihe von zu Knäueln aufgerollten Spiraldrahttringen, die teilweise aus Doppeldraht bestehen²⁷. Soweit Materialanalysen vorliegen, reihen sich die Goldobjekte von Óbuda und Felsőzsid ebenso wie jene aus Rothengrub in die donauländische Materialgruppe A1/N nach Alexander Hartmann²⁸.

Dem vergleichenden Blick in den Alpen- und angrenzenden Donaauraum sind ausgewählte Vergleichsfunde aus dem nordalpinen Raum anzuschließen. In einem bemerkenswerten, noch der mittleren Bronzezeit zugewiesenen Hortfund (Bz C2-D1 bzw. ca. 14. Jh. v.Chr.), der angeblich in Hammersdorf bei Buch/Buchrain in Oberbayern (Lkr. Erding) ans Licht gekommen ist, fanden sich zwei Goldscheiben mit Kreisaugezier und Spiralmustern (Dm. 13 bzw. 9,5 cm) zusammen mit einem langschmalen, spiralg aufgewickelten und zerdrückten und ca. 2,5 m langen Goldblechstreifen, ein vierwindiger goldener Spiraldrahtreifen (Dm. ca. 4 cm), eine unversehrte Spirale aus doppeltem Golddraht mit einem offenen und einem geschlossenen Ende (Dm. ca. 2 cm) sowie drei zu einem länglichen Knäuel gewickelte Golddrähte mit umgebogenen Enden²⁹. Für die Goldscheiben wird auf Parallelen aus Westböhmen verwiesen und eine Deutung als Kapfenbesatz vorgeschlagen, für die Spiralen eine Verwendung als Besatz von Zöpfen oder Strähnen. Die zusammengebogenen Spiralen werden als Rohprodukte bzw. Barren eingeschätzt, zumal sich gezeigt hat, dass die Drahtknäuel oft dasselbe Gewicht haben³⁰. Wolfgang David hat bezüglich der gewölbten Goldblechscheiben außerdem auf die

¹⁶ Mozsolics 1981, 302; Barth 1988-1989, 161 mit Tabelle.

¹⁷ Pittioni 1952.

¹⁸ Mozsolics 1981, 302.

¹⁹ Sperber 1992, 63f.

²⁰ Kern 2011, 578 Nr. 5.25.

²¹ Gebhard 2011b.

²² Gleirscher, Oberrauch 2002, 41. Vgl. auch Casini, Fosati 2004.

²³ Mozsolics 1981.

²⁴ Mozsolics 1981, 299 Taf. 14, 4.

²⁵ Mozsolics 1981, 299.

²⁶ Mozsolics 1981, 302 Taf. 13, 5.

²⁷ Mozsolics 1950, 29ff. Taf. X u. XII; Gruber 2008a, 76.

²⁸ Hartmann 1970, 106 Tab. 13 u. 116ff. Tab. 18.

²⁹ Gebhard 2001a; ders. 2011a, 577.

³⁰ Gebhard 2011a, 577.

Ähnlichkeit mit rumänischen Phalern hingewiesen³¹. Rupert Gebhard hat eine Deutung als Grabausstattung erwogen³².

Vom Bullenheimer Berg (Lkr. Neustadt a. d. Aisch-Bad Windsheim und Lkr. Kitzingen), rund 30 km südöstlich von Würzburg in Unterfranken gelegen, sind zwischenzeitlich 18 Hortfunde bekannt geworden (Hort 1-12 und Hort A-F), deren Fundumstände bzw. tatsächlicher Fundortnachweis allerdings teilweise ungeklärt bleiben³³. Einer davon³⁴, der im Jahre 1989 ans Licht gekommen ist und spätbronzezeitlich (12.-9. Jh. v.Chr. bzw. Ha A-B3) datiert, enthielt zusammen mit Gerätschaften, Werkzeug, Waffen und Ringschmuck aus Bronze, die am Boden eines einfachen Tongefäßes lagen, Teile eines aufwändigen Zeremonialgewandes. Zwei längliche, mit Kreis-Augenmustern verzierte Goldbleche (L. ca. 20 cm), die auf Bronzeblechen aufgebracht sind und an den Enden je ein Paar Befestigungslöcher haben, wurden von Rupert Gebhard als „diademartig“ bezeichnet und „sicher als Brustschmuck“ eingeschätzt. Dazu kommen sechs gleichermaßen mit Kreis-Augenmustern verzierte Goldbuckel mit am Rande umlaufenden Befestigungslöchern (Dm. 5,6-6,5 cm) und vier leicht verdrückte goldene Spiralringe mit je eineinhalb Windungen, die an einem Ende tordiert und am anderen plattgehämmert und zusammengedreht sind (Dm. 6,7-8,5 cm). Für sie vermutet Gebhard eine Trageweise im Zusammenhang mit einer Art Haube oder Umhang. Alle Objekte sind intakt und so stabil gefertigt, dass sie auch als Zeremonialgewand verwendbar waren.

Beim Bau der „Nordeuropäischen Erdgasleitung“ (NEL) ist man am 7. April 2011 auf einem Acker in Gessel bei Syke (Lkr. Diepholz) in Niedersachsen auf einen etwa gleich alten Depotfund gestoßen³⁵. Er umfasst 117 Objekte aus Gold sowie vier bronzene Gewandnadeln und wiegt 1,8 kg. Die Spiralen waren zusammen mit einem Wendelring, einem offenen Armring und einer zusammengebogenen Fibel in einem Leinenbeutel vergraben worden. Dabei fällt auf, dass die Spiralen zu acht Ketten zusammengesteckt waren und einige Objekte Halbfabrikate sind. Technisch zeigte sich, dass die Golddrähte nicht – wie zur Bronzezeit üblich – gehämmert sondern gezogen sind. Teile des Goldes stammen aus Zentralasien, die Bronze der Nadeln weist nach Südosteuropa. Der Neufund aus Gessel erinnert an jenen spektakulären Goldfund, der bereits im Jahre 1913 bei Eberswalde in Brandenburg gefunden wurde³⁶. In einem Tongefäß waren 81 Objekte mit einem Gewicht von 2,54

kg niedergelegt worden, darunter Gefäße aus Goldblech, Halsringe, barrenartige Goldstäbe sowie 36 Spiralen aus Doppeldraht und 21 teilweise zusammengeknäuelte Spiralen. Der Fund von Eberswalde datiert in das 9.-8. Jh. v.Chr. (Ha B3-C0), also aus süd- und mitteleuropäischer Sicht bereits an den Beginn der Eisenzeit.

Gold³⁷ – selten, von ewigem Bestand und vergleichbar dem Licht bzw. Glanz der Sonne – galt in allen Kulturen und zu allen Zeiten als wertvoll und begehrt, deshalb auch als verflucht. Im Totenkult wurde es zum Zeichen der Ewigkeit, entzog es sich durch seine Unzerstörbarkeit doch dem Kreislauf der Natur. Kreis-, Rad- und Spiralmuster auf goldenen Scheiben gelten im bronzezeitlichen Alteuropa als Symbol der Sonne schlechthin. Dem unvergänglichen und strahlenden Metall wurde außerdem eine Stoffheiligkeit zugeschrieben, die sich bei Sakralgerät auf den Inhalt der Gefäße übertrug, ob bei Misch- oder bei Spendegefäßen. Die „Vergoldung“ einzelner Menschen durch Goldbesatz zeigte – abgesehen vom Wohlstand der Führungsschicht – die Nähe des gleich der Sonne glänzenden Trägers bzw. der gleich der Sonne glänzenden Trägerin zum Göttlichen, ob als Anführer(in) und/oder als Priester(in). Dem steht für goldenen Schmuck und goldene Kleidungsaccessoires, insbesondere wenn diese aus Hortfunden stammen, eine Erklärung als niedergelegte Elemente anthropomorpher, goldbestückter hölzerner Kultbilder gegenüber. In diesem Zusammenhang verdient insbesondere der spektakuläre mittelbronzezeitliche Hortfund von Bernstorff (Lkr. Freising) in Bayern³⁸ Beachtung, dessen Datierungsvorschläge zwischen dem 15. und 13. Jh. v.Chr. (Bz C-D) schwanken. Es handelt sich um Teile eines Gürtels, eine Nadel, ein kleines Blech mit sieben Anhängern, ein Armband (?), Teile eines Szepters und um ein großes, kronenartiges Diadem, alle von normaler Größe, aber aus äußerst dünnem Goldblech gefertigt. Auf Grund der Fragilität der Bleche hat Rupert Gebhard für den Bernstorfer Fund das Tragen durch einen Menschen ausgeschlossen und eine Deutung als Besitzstücke eines menschengestaltigen Kultbildes nach griechischem Vorbild erwogen. Den mediterranen bzw. mykenischen Bezug des Bernstorfer Fundes untermauern zwei gravierte Bernsteinstücke, von denen eines ein Gesicht und nicht deutbare Piktogramme zeigt, das andere ein Siegel mit drei eingeritzten Zeichen in der Art der mykenischen Linear B-Schrift. Und eine Deutung als Besitzstücke eines menschengestaltigen Kultbildes wurde mit Blick auf die „Diademe“ auch für den angesprochenen spätbronzezeitlichen Hortfund vom Bullenheimer Berg angedacht³⁹.

In welchen Fällen es sich auch bei den hier diskutierten Hortfunden aus dem Ostalpenraum und

³¹ David 2007, 434; ders. 2010, 455f.

³² Gebhard 2001b, 222.

³³ Janssen 1993; Diemer 1995; B. Hänsel 1997, 16; Braun 1998; Hagl 2008; dies. 2009; Stockhammer 2008.

³⁴ Gebhard 1991, 52f.; ders. 2001a, 18; ders. 2001d.

³⁵ Haßmann et al. 2012; Lehmann, Vogt 2012.

³⁶ Kossina 1913; Schuchhardt 1914. Zuletzt u. a. Hidde 1997; Gruber 2008a, 75.

³⁷ Vgl. Gebhard 2001.

³⁸ Gebhard 1999; ders. 2001a, 18f.; ders. 2001c, Nr. 40-41; ders. 2010 oder David 2007; ders. 2010, 453f.

³⁹ Gebhard 2001a, 18; ders. 2001d, 233.

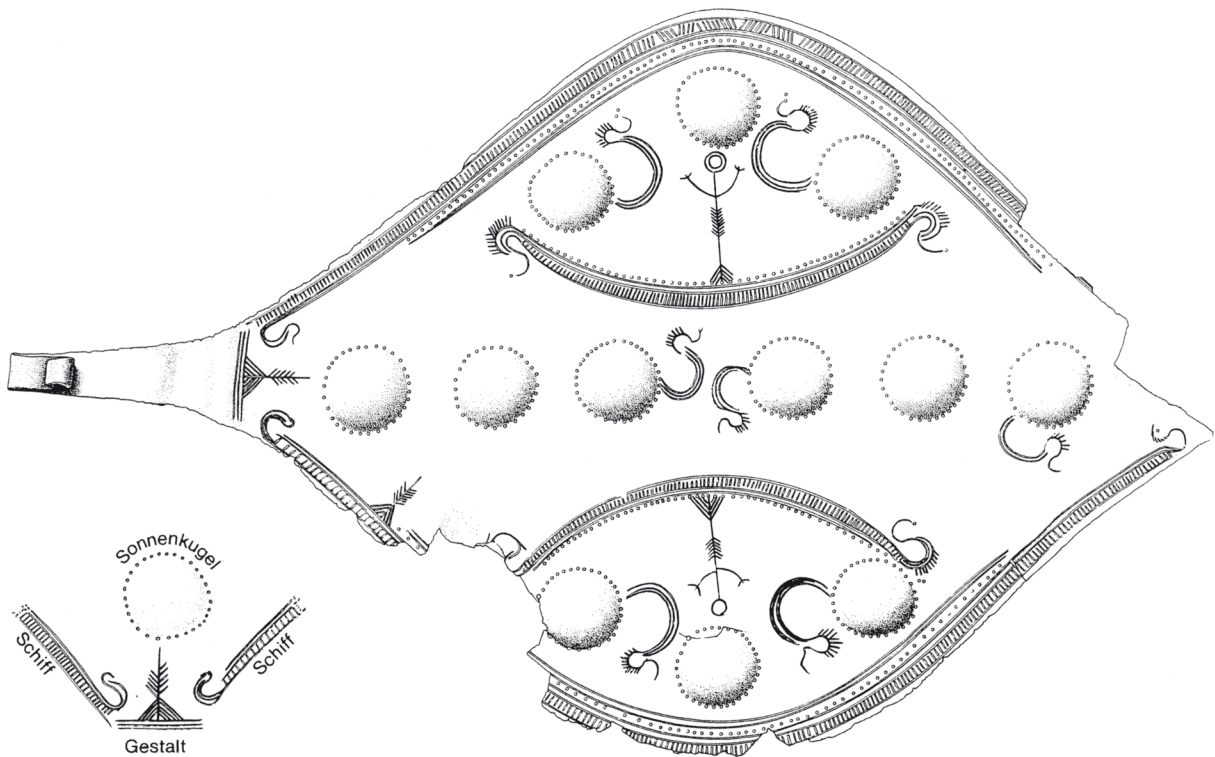

Abb. 3: Floth, Gürtelblech mit Deutung B. Hänsel. Bronze (nach Hänsel 1997).

Sl. 3: Floth, zlat pas s tolmačenjem B. Hänsla. Bron (po: Hänsel 1997).

aus Ungarn um Ausstattungselemente von anthropomorphen Kultbildern oder eines Ritualgewandes handelt und inwieweit diese Besitzstücke im Hort durch Opfergaben erweitert wurden, lässt sich nicht entscheiden. Träfe ersteres zu, wäre dies zugleich der Nachweis vom Aufkommen anthropomorpher Gottesvorstellungen in Mitteleuropa bald nach der Mitte des 2. Jts. v.Chr. Außerdem wäre aus den bronzenen Schmuckscheiben mit verzierter Goldblechauflage vom Typus Velem-Szentvid und Rothengrub eine weibliche Komponente zu erschließen. Bereits vor der Entdeckung des Bernstorfer Hortfundes sah Bernhard Hänsel beim Vergleich zwischen der Götterwelt im mykenischen Griechenland und den bronzezeitlichen Hortfunden Europas eine Reihe von Indizien in diese Richtung und meinte, dass bereits zur Bronzezeit „die Götterwelt in unserem Kontinent ... gar nicht so grundsätzlich anders als in Griechenland war“⁴⁰: Doppelaxt und Stier könnten demnach für Zeus stehen, Schmiedegerät für Hephaistos, Schmuck für Aphrodite, Jagdwaffen für Diana, Kriegswaffen für Ares, Gefäße für Dionysos, Sichel für eine Nacht- oder Mondgottheit, Kreis- und Radsymbole für eine Sonnengottheit. Doch wies er zugleich darauf hin, dass einzelne beschriftete Votive

zeigen, dass Opfergegenstände sowohl als Symbol für eine Gottheit als auch für den/die Opfernden galten⁴¹.

Auch in den bronzezeitlichen skandinavischen Felsbildern, wenngleich schwer lesbar, erkannte Hänsel Götter in Menschengestalt⁴². Und das schlug er zudem für die Darstellung auf der Gürtelplatte aus dem westpolnischen Hortfund von Floth (Radolinek, Woj. Piła; Abb. 3)⁴³ vor, auf der in weitgehend symmetrischer Komposition Vogel-Sonnen-Barken und Vögel, die Sonnenscheiben ziehen, zu sehen sind, geläufige Motive der Bronzezeit. Auf zwei der Barken stehen zudem stilisierte menschliche Figuren mit erhobenen Armen, was zumeist mit Adoranten in Verbindung gebracht wird; um sie – so Hänsel – scheint die Sonne im Moment von Aufgang, Zenit und Untergang dargestellt zu sein. Im Randbereich der Gürtelplatte von Floth erkennt Hänsel schließlich eine weitere derartige Figur, der er eine im Anschluss abgebildete Sonnenscheibe als Kopf zuordnet und die er deshalb als personifizierte Darstellung einer Sonnengottheit einschätzt. Das bleibt insofern mit erheblichen Unsicherheiten behaftet, als unmittelbar daneben eine gleichartige „kopflose“ menschliche Figur auf einer großen Vogel-Sonnen-

⁴⁰ B. Hänsel 1997, 19f. Gänzlich skeptisch die ältere Forschung, etwa Müller-Karpe 1980, 707f.

⁴¹ Vgl. auch Gleirscher 2002, 201f., 208f. u. 216f. Abzulehnen Tomedi 2009.

⁴² Unentschieden Capelle 2008, 117-123.

⁴³ B. Hänsel 1997, 20f.; ders. 2000, 333-335; ders. 2003, 35. Zustimmung Teržan 2005, 253.

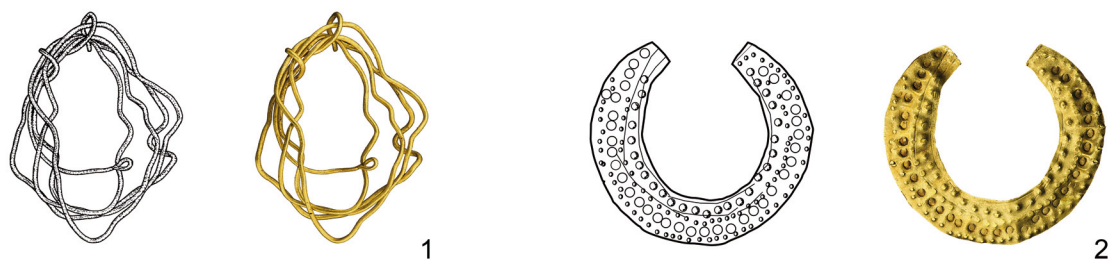

Abb. 4: Goldfunde aus Kärnten: 1 Burgruine Weißenstein bei Villach, 2 Unbenannter Hügel in Mittewald bei Villach. M. = 1:1.
Zeichnung: H. Mühlbacher, Foto: K. Allesch, beide Landesmuseum für Kärnten.

Sl. 4: Zlate najdbe s Koroškega: 1 Razvalne gradu Weißenstein pri Beljaku, 2 neimenovana gomila v Mittewaldu pri Beljaku.
M. = 1:1 (risba: H. Mühlbacher, foto: K. Allesch, oba Koroški deželni muzej, Celovec).

Barken steht und unerklärt bleibt. Die Einschätzung vom bronzezeitlichen Auftreten anthropomorpher Göttervorstellungen in Mitteleuropa erweist sich mit Blick auf die Hortfunde sowie die skandinavischen Felsbilder jedenfalls als brüchig. Beachtet man, dass das Gürtelblech von Floth – einerlei, wie man die Szene bewertet – erst aus dem 9./8. Jh. v.Chr. (Ha B3-C0) stammt, so bleibt weiters festzuhalten, dass es aus süd- und mitteleuropäischer Sicht bereits der beginnenden Eisenzeit zuzuweisen ist⁴⁴. Und mit der älteren Eisenzeit kamen in Mitteleuropa jedenfalls anthropomorphe Gottesvorstellungen auf⁴⁵. Nicht, wie im Alten Testament (1 Moses 1, 26-27) zu lesen ist, nach seinem Abbild schuf Gott den Menschen, sondern der Mensch schuf sich eine Götterwelt nach seinem Abbild, zunächst in Form namenloser, mit Epitheta angerufener Gottheiten, zu denen im Südostalpenraum vermutlich insbesondere Noreia, vergleichbar der germanischen Nerthus, zählt⁴⁶.

Zurück zum Kärntner Raum sollen noch zwei weitere, kürzlich bekannt gewordene Goldfunde vorgelegt werden⁴⁷. Im Bereich der mittelalterlichen Burgruine Weißenstein⁴⁸, westlich von Villach, die in steilen Felswänden zum Drautal hin abfällt, kamen bereits vor Jahren eine Reihe bronzezeitlicher Metallobjekte ans Licht, was auf einen, vermutlich bereits durch den Burgenbau verstreuten Hortfund hinweisen dürfte. Unter den Bronzeobjekten fand sich – falls zusammengehörig – auch ein verdrückter Golddraht (Abb. 4: 1). Das Stück misst ca. 2,5 x 3 cm. Rund 35 cm feiner rundstabiger Golddraht sind kreisförmig aufgerollt, wobei der Draht wellenförmig gebogen wurde. Das eine Ende erscheint ösenförmig abgeschlossen, das andere endet nach der zweifachen Umwicklung der Spirale offen. Als Parallele ist insbesondere der bereits genannte, leicht verdrück-

te Spiraldrahtreifen aus dem mittelbronzezeitlichen Hortfund von Hammersdorf anzuführen, wobei Rupert Gebhard aus der mitunter dokumentierten Fundlage am Kopf eine Verwendung als Haarzier erwogen hat⁴⁹. Als Ohringe oder Zopfhalter werden ähnliche Spiralinge aus Golddraht auch in Oberitalien eingeschätzt, mit Fundlage etwa im großen mittel- bis spätbronzezeitlichen Gräberfeld von Franzine Nuove di Villabartolomea unweit von Verona⁵⁰. Folgt man der Fundortangabe und dem scheinbaren Kontext, wäre spätbronzezeitliches Alter zu vermuten.

Ein verziertes Goldblech (Abb. 4: 2) kam schließlich auf einem bislang namenlosen Hügel östlich von Mittewald, westlich von Villach am Weg nach Bad Bleiberg gelegen, ans Licht⁵¹. Das Objekt wurde aus einem dünnen Goldblech herausgeschnitten und hat die Form eines offenen Ringes (Dm. 3 cm). Wie die Verzierung zeigt, handelt es sich nicht um ein, aus einem Goldblechgefäß oder einem halbkugeligen Zierbuckel vom Typ Bullenheimer Berg herausgeschnittenes Blech, wie man auf den ersten Blick anzunehmen geneigt wäre, sondern um ein intaktes und in dieser Form hergestelltes Zierstück. Das macht die Anordnung des Punzmusters deutlich, die zu den beiden Enden hin entsprechend ausläuft und jeweils einen Abschluss findet. Als zentrales Muster darf eine kräftige Kreispunze angesehen werden, die von einem, von der Gegenseite eingeschlagenem Punktmuster gerahmt wird, die rechtsseitig auch am Ende deutlich ausgeführt wurde. Dazu kommt innenseitig eine weitere Punkt-Punzenreihe, etwas kräftiger als das genannte Rahmenmuster. Diese Punktreihe wird von zwei eingravierten Linien eingefasst, die auf der linken Seite bis zum Rand des Objektes führen, sich rechtsseitig früher

⁴⁴ A. Hänsel 1997, 133f.

⁴⁵ Gleirscher 2011, 94-96.

⁴⁶ Gleirscher 2009, 37-54.

⁴⁷ Die Kenntnis und Möglichkeit zu Dokumentation werden Dr. G. Kandutsch, Arriach, verdankt.

⁴⁸ Kohla 1973, 362-364.

⁴⁹ Gebhard 2001b, 222 Nr. 22e

⁵⁰ Fasani 1984, 586-590 mit Abb. Vgl. für diesen Raum weiters den Befund aus Gazzo Veronese, Valserà Grab 10 u. 11 (Salzani 2004, 588f. Nr. 4.26) oder die beiden verbogenen Armreifen, wohl aus einem Hortfund, vom Mte. Rocca di Caldiero (Salzani 1997, 552 Nr. 28-29).

⁵¹ Ehem. Slg. Allemann, Federaun.

verlieren; dort zeigt sich am Abschluss ein eingravierter Querstrich. Weder konnte derweil die inhaltliche Zuordnung des Objektes geklärt, noch seine Zeitstellung abgesichert werden.

Während also das Golddrahtknäuel aus Gurnitz mit einiger Wahrscheinlichkeit als Teil eines verloren gegangenen Hortfundes einzuschätzen sein dürfte, wie er beispielsweise aus dem Koppental/Depot XII bekannt geworden ist, bleibt für die beiden anderen, vermutlich ebenso spätbronzezeitlichen goldenen Fundstücke aus Kärnten der Kontext einigermaßen unklar, wenngleich sich auch hier ein Zusammenhang mit Hortfunden abzeichnet. Soweit Metallanalysen aus dem Gurnitzer Goldknäuel vergleichbaren Hortfunden vorliegen, weist alles darauf hin, dass das Gold aus dem unteren Donauroaum stammt. In dieses Bild fügen sich auch die technischen Merkmale, wobei die Werkstattabfälle aus dem Hortfund aus dem Koppental/Depot XII auf Wanderhandwerker hinweisen dürften. Ob es sich um Besatzstücke eines menschengestaltigen Kultbildes oder ei-

nes Ritualgewandes oder um Opfergaben handelt, muss letztlich offen bleiben. Am Ende der Bronzezeit wurden in weiten Teilen Europas nicht nur Opfergaben sondern auch Ritualgerät und Besatzstücke von kostbaren Kleidern – bzw. Kultbildern? – vergraben, vermutlich, weil sich damals die religiösen Vorstellungen vom Aussehen der Götter in Mitteleuropa nachhaltig gewandelt haben. Vergrabenes Ritualgerät, dem auch Besatzstücke von Kultbildern oder priesterlicher Kleidung zuzurechnen sind, stellt eine eigene Fundkategorie dar, bei welcher insbesondere ein zeitlich verzögertes Deponieren, also ein ausreichender Zeitraum zwischen der Herstellung und Verwendung sowie der Deponierung zu beachten ist, was zuletzt gerade auch bei der Datierung – und damit teilweise auch bei der Deutung – der Himmelscheibe von Nebra misslungen sein dürfte⁵².

⁵² Gleirscher 2007. Vgl. auch Gleirscher 1993, 96f. mit Lit.

- BARTH, F. E. 1988-1989, Zum Goldscheibenfund von Óbuda. – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 118/119, 155-162.
- BRAUN, A. 1998, Zu einigen Sonderformen aus vier neuen Depotfunden der Urnenfelderzeit mit der Provenienz "Bullenheimer Berg". – In: B. Berthold, E. Kahler, S. Kas, D. Neubauer, S. Schmidt, M. Schußmann (Hg.), *Zeitenblicke. Ehrengabe für Walter Janssen*, 73-92. – Rahden/Westf.
- CAPELLE, T. 2008, *Bilderwelten der Bronzezeit. Felsbilder in Norddeutschland und Skandinavien*. – Mainz.
- CASINI, St., A. E. FOSSATI 2004, Le figure di armi dell'età del Rame sulla roccia 23 di Foppe di Nadro (Valcamonica). – In: *Le pietre degli dei. Statue-stele dell'età del rame in Europa. Lo stato della ricerca*, Notizie Archeologiche Bergomensi 12, 313-337.
- DAVID, W. 2007, Bronzezeitliche Goldornate aus Süddeutschland und ihre donauländisch-balkanischen Beziehungen. – In: H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (Hg.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*, 421-441, Sofia.
- DAVID, W. 2010, Die Zeichen auf der Scheibe von Nebra und das altbronzezeitliche Symbolgut des Mitteldonau-Karpatenraumes. – In: H. Meller, F. Bertemes (Hg.), *Der Griff nach den Sternen. Wie Europas Eliten zu Macht und Reichtum kamen*, 439-486, Halle/Saale.
- DIEMER, G. 1995, *Der Bullenheimer Berg und seine Stellung im Siedlungsgefüge der Urnenfelderkultur Mainfrankens*. – Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 70.
- FASANI, L. 1984, L'età del bronzo. – In: A. Aspes (Hg.), *Il Veneto nell'antichità* 2, 449-614, Verona.
- GEBHARD, R. 1991, Neue Hortfunde vom Bullenheimer Berg, Gemeinde Ippesheim, Mittelfranken und Gemeinde Seinsheim, Unterfranken. – *Das Archäologische Jahr in Bayern* 1990, 52-55.
- GEBHARD, R. 1999, Der Goldfund von Bernstorf. – *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 64, 1-18.
- GEBHARD, R. 2001a, Magie, Mythos, Macht. Gold der Alten und Neuen Welt. – In: Wamser, Gebhard (Hg.) 2001, 10-27.
- GEBHARD, R. 2001b, Goldenes Schmuckensemble. – In: Wamser, Gebhard (Hg.) 2001, 221-222.
- GEBHARD, R. 2001c, Goldbesatz und Schmuck eines Zeremonialgewandes. – In: Wamser, Gebhard (Hg.) 2001, 230-233.
- GEBHARD, R. 2001d, Goldbesatz und Schmuck eines Zeremonialgewandes. – In: Wamser, Gebhard (Hg.) 2001, 233.
- GEBHARD, R. 2010, Depotfund mit goldenen Schmuckblechen. Die Kleidung der Götter. – In: Ders. (Hg.), *Archäologische Staatssammlung München. Glanzstücke des Museums*, 222-223, Berlin, München.
- GEBHARD, R. 2011a, Dischi, file e fasce d'oro. – In: F. Marzatico, R. Gebhard, P. Gleirscher (Hg.), *Le grandi vie delle civiltà. Relazioni e scambi fra Mediterraneo e il Centro Europa dalla Preistoria alla Romanità*, 576-577, Trento.
- GEBHARD, R. 2011b, Zierscheibe. In: – R. Gebhard, F. Marzatico, P. Gleirscher (Hg.), *Im Licht des Südens. Begegnungen antiker Kulturen zwischen Mittelmeer und Zentraleuropa*, 250, München.
- GLEIRSCHER, P. 1993, Der Jüngling vom Magdalensberg. Teil einer »Noreia«-Gruppe? – *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 58, 79-98.
- GLEIRSCHER, P. 2002, Brandopferplätze in den Ostalpen. – In: Ders., H. Nothdurfter, E. Schubert, *Das Rungger Egg. Untersuchungen an einem eisenzeitlichen Brandopferplatz bei Seis am Schlern in Südtirol*. – Römisch-Germanische Forschungen 61, 173-264.
- GLEIRSCHER, P. 2007, Zum Bildprogramm der Himmelscheibe von Nebra: Schiff oder Sichel? – *Germania* 85, 23-33.

- GLEIRSCHER, P. 2009, *Noreia – Atlantis der Berge. Neues zu Göttin, Stadt und Straßenstation.* – Klagenfurt.
- GLEIRSCHER, P. 2011, *Die Hügelgräber von Frög. Ein eisenzeitliches Herrschaftszentrum in Rosegg.* – Klagenfurt.
- GLEIRSCHER, P. 2013, Zur Nachweisbarkeit einer antiken bergmännischen Nutzung der Edelmetallagerstätten in den Hohen Tauern und im Lavanttal. – *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 153, 7-29.
- GLEIRSCHER, P., H. OBERRAUCH 2002, *Göttersache'n. Kult zu Ötzi's Zeit.* – Bozen.
- GRUBER, H. 2008a, Schätze aus Gold – Die urnenfelderzeitlichen Depotfunde vom Arikogel und aus dem Koppental. – In: *schätze.gräber.opferplätze. traunkirchen08. Archäologie im Salzkammergut.* – Fundberichte aus Österreich. Materialhefte. Sonderheft. Reihe A 6, 72-77.
- GRUBER, H. 2008b, Der Goldschatz vom Arikogel. – In: *schätze.gräber.opferplätze. traunkirchen08. Archäologie im Salzkammergut.* – Fundberichte aus Österreich. Materialhefte. Sonderheft. Reihe A 6, 172-174.
- GRUBER, H., M. WINDHOLZ-KONRAD 2008, Das Golddrahtdepot aus dem Koppental. – In: *schätze.gräber.opferplätze.traunkirchen08. Archäologie im Salzkammergut.* – Fundberichte aus Österreich. Materialhefte. Sonderheft. Reihe A 6, 175-177.
- HAGL, M. 2008, *Ein urnenfelderzeitlicher Depotfund vom Bullenheimer Berg in Franken (Hort F).* – Bayerische Vorgeschichtsblätter Beiheft 19.
- HAGL, M. 2009, Opium – nicht für das Volk. Ein Gefäßhort vom Bullenheimer Berg, Mainfranken. – In: J. M. Bagley, Ch. Eggl, D. Neumann, M. Schefzik (Hg.), *Alpen, Kult und Eisenzeit. Festschrift für Amei Lang zum 65. Geburtstag.* – Internationale Archäologie. Studia Honoraria 30, 125-140.
- HÄNSEL, A. 1997, Floth, Kr. Czarnikau, Prov. Brandenburg. – In: Hänsel, Hänsel 1997, 133-134.
- HÄNSEL, B. 1997, Gaben an die Götter – Schätze der Bronzezeit Europas – eine Einführung. – In: Hänsel, Hänsel 1997, 11-22.
- HÄNSEL, B. 2000, Die Götter Griechenlands und die südost- bis mitteleuropäische Spätbronzezeit. – In: B. Gediga, D. Piotrowska (Hg.), *Die symbolische Kultur des Urnenfelderkreises in der Bronze- und frühen Eisenzeit Mitteleuropas*, 331-344, Warschau-Biskupin.
- HÄNSEL, B. 2003, Wie sich die Sonne zum Sonnegott wandelte. Die Bedeutung des Lichts für die Kulturen der Bronzezeit. – In: *Wissenschaftsmagazin fundiert. FU Berlin 2003/1*, 28-35.
- HÄNSEL A., B. HÄNSEL (Hg.) 1997, *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas.* – Berlin.
- HARTMANN, A. 1970, *Prähistorische Goldfunde aus Europa* 1. – Studien zu den Anfängen der Metallurgie 3, Berlin.
- HASSMANN, H., T. HEINTGES, B. RASINK, St. WINGHART, F.-W. WULF 2012, Der bronzenzeitliche Hortfund von Gessel, Stadt Syke, Landkreis Diepholz. – *Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen* 2012/1.
- HIDDE, B. 1997, Eberswalde. – In: Hänsel, Hänsel 1997, 128-130.
- JANSSEN, W. 1993, Der Bullenheimer Berg. – In: H. Dannheimer, R. Gebhard (Hg.), *Das keltische Jahrtausend*, 75-82, Mainz.
- KERN, A. 2011, Disco di lamina d'oro. – In: F. Marzatico/R. Gebhard/P. Gleirscher (Hg.), *Le grandi vie delle civiltà. Relazioni e scambi fra Mediterraneo e il Centro Europa dalla Preistoria alla Romanità* (Trento) 578 Nr. 5.25.
- KOHLA, F. X. 1973, *Kärntens Burgen, Schlösser und wehrhafte Stätten* 1. – Aus Forschung und Kunst 17/1.
- KOSSINA, G. 1913, *Der Goldfund vom Messingwerk bei Eberswalde und die goldenen Kultgefäße der Germanen.* – Mannus-Bibliothek 12.
- LEHMANN, R., C. VOGT, Naturwissenschaftliche Analysen am Goldschatz von Gessel. – *Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen* 2012/1.
- MOZSOLICS, A. 1950, *Der Goldfund von Velem-Szentvid.* – Bonn.
- MOZSOLICS, A. 1981, Der Goldfund von Várvölgy-Fel-söszid. – In: H. Lorenz (Hg.), *Studien zur Bronzezeit. Festschrift für Wilhelm-Albert von Brunn*, 299-308, Mainz.
- MÜLLER-KARPE, H. 1980, *Handbuch der Vorgeschichte* 4. *Bronzezeit.* – München.
- NEBELSICK, L. D. 1997, Auf Biegen und Brechen. Ekstatische Elemente bronzenzeitlicher Materialopfer – Ein Deutungsversuch. – In: Hänsel, Hänsel 1997, 35-41.
- PERNICKA E., B. BÜHLER, V. LEUSCH, M. MEHOFER 2008, Chemische und technologische Untersuchungen an den Goldobjekten vom Arikogel und aus dem Koppental. – In: *schätze.gräber.opferplätze. traunkirchen08. Archäologie im Salzkammergut.* – Fundberichte aus Österreich. Materialhefte. Sonderheft. Reihe A 6, 78-81.
- PICHLER, A. 2013, Zur Diskussion um die Goldlagerstätten der "Norischen Taurischer" bei Kliening im Lavanttal. – *Carinthia II* 123, 193-200.
- PICHLER, A., P. GLEIRSCHER 2011, Zum Goldreichtum der "norischen Taurischer". Lagerstätten versus antike Quellen. – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 41, 51-63.
- PITTIONI, R. 1952, Der Goldfund von Rothengrub (N.-Ö.) und seine wirtschaftsgeschichtliche Verankerung. – *Archaeologia Austriaca* 11, 89-99.
- PRESSLINGER, H., C. EIBNER, B. PRESSLINGER 2012, Metallkundliche Befunde zur schmelzmetallurgischen Gewinnung von Gold in der Urnenfelderzeit im Paltental. – *Schild von Steier* 25, 262-266.
- SALZANI, L. 1997, Due bracciali in filo d'oro a vari avvolgimenti. – In: L. Endrizzi, F. Marzatico (Hg.), *Ori delle Alpi*, 552, Trento.
- SALZANI, L. 2004, Fermatrecce. – In: F. Marzatico, P. Gleirscher (Hg.), *Guerrieri, Principi ed Eroi fra il Danubio e il Po dalla Preistoria all'Alto Medioevo*, 588-589, Trento.
- SCHUCHHARDT, C. 1914, *Der Goldfund vom Messingwerk in Eberswalde.* – Berlin.
- STOCKHAMMER, Ph. W. 2008, Rezension zu: Hagl 2008. – *Bonner Jahrbücher* 208, 299-303.
- SPERBER, L. 1992, Bemerkungen zur sozialen Bewertung von goldenem Trachtschmuck und Schwert in der Urnenfelderkultur. – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 22, 63-77.
- TERŽAN, B. 2005, Metamorphose – eine Vegetationsgottheit in der Spätbronzezeit. – In: B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser, B. Teržan (Hg.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 121, 241-261.
- TOMEDI, G. 2009, Raetische Frauen. – In: J. M. Bagley, Ch. Eggl, D. Neumann, M. Schefzik (Hg.), *Alpen, Kult und Eisenzeit. Festschrift für Amei Lang zum 65. Geburtstag.* – Internationale Archäologie. Studia Honoraria 30, 271-287.

VETTERS, W., W. L. POHL 2012, Das Gold der "Norischen Taurischer". Die Geologie des Vorkommens von Polybios/Strabon. – *Carinthia II* 122, 273-286.

WAMSER, L., R. GEBHARD (Hg.) 2001, *Gold. Magie, Mythos, Macht. Gold der Alten und Neuen Welt.* – Stuttgart.

WINDHOLZ-KONRAD, M. 2003, *Funde entlang der Traun zwischen Ödensee und Hallstätter See.* – Fundberichte aus Österreich. Materialhefte. Reihe A 13.

ZGODNJE ZLATO IZ AVSTRIJSKE KOROŠKE

Povzetek

V članku so predstavljene tri nedavno odkrite zlate najdbe iz avstrijske Koroške, ki zelo verjetno sodijo v pozno bronasto dobo. Okoliščine odkritij so nejasne, analize kovine pa še niso bile opravljene. Medtem ko lahko klobčič zlatih žic z najdišča Gurnitz pri Celovcu (*sl. 1*) zelo verjetno opredelimo kot del izgubljenega depoja, ostaja negotova opredelitev drugih dveh najdb – zmečkane spiralno zavite žice iz ruševin gradu Weißenstein pri Beljaku (*sl. 4: 1*) in okrašene pločvine v obliki odprtega kolobarja iz kraja Mittewald pri Beljaku (*sl. 4: 2*). Sodeč po analizah kovinskih predmetov iz vzhodnega dela Srednje Evrope, primerljivih z zlatim klobčičem iz kraja Gurnitz, zlato zelo verjetno izvira iz spodnjega Podonavja. To tezo lahko podkrepimo s tehničnimi značilnostmi, saj odpadni predmeti iz depoja Koppental/depo XII (avstrijska Štajerska, *sl. 2: 2*) kažejo na potujoče rokodelce. Predrimsko in rimsko izkoriščanje nahajališč zlata na avstrijskem Koroškem je tako in tako precenjeno, na kar opozarja že Strabon (Geogr. IV. 6, 12 C 208, sklicujoč se na Polibija), potrjujeta pa tudi dva kalupa za izdelavo kovinskih palic iz Štalenske gore. Ali gre pri omenjenih zlatih predmetih iz avstrijske Koroške (*sl. 1 in 4*) in tistih iz primerljivih poznobronastodobnih depojev (*sl. 2*), razprostrtih med Madžarsko in severno Nemčijo, za okrasje kultne podobe, ritualne obleke ali za žrtvene darove, ostaja odprto vprašanje. Ob koncu bronaste dobe so bili v raznih predelih Evrope zakopani ne le žrtveni darovi, ampak tudi ritualni pripomočki in okrasje dragocenih oblačil (oz. kulturnih podob?), ki jih domnevno lahko povežemo z opaznimi spremembami v religioznem dojemanju in prehodom od numinozih božanstev na antropomorfne bogove v tedanji srednji Evropi. Z nastopom starejše železne dobe

v srednji Evropi lahko v dojemanju božanstev že zasledimo antropomorfne predstave. Bog človeka ni ustvaril po svoji podobi, kot lahko preberemo v Stari zavezi (1 Mojzes 1, 26–27), ampak si je človek ustvaril bogove po svoji predstavi, sprva kot brezimna božanstva, označena zgolj z epiteti. Z jugovzhodnoalpskega območja lahko mednje prištevamo Norejo, primerljivo z germansko boginjo Nerthus.

Krhko okrasje iz depoja Bernstorf (Bavarska), ki skupaj z dvema graviranima jantarnima predmetoma nedvomno kaže na mediteransko-mikenske povezave, je Rupert Gebhard opredelil kot del kultne podobe. Na takšno povezavo je pred njim opozoril že Bernhard Hänsel, ko je attribute grških bogov primerjal z različnimi komponentami v srednje- in severnoevropskih depojih. Vsekakor pa je njegova teza, da je na pasni sponi z najdišča Floth (Poljska; *sl. 3*) upodobljeno antropomorfno sončno božanstvo, preveč drzna. Zakop ritualnih pripomočkov, med katere lahko uvrstimo tudi dele okrasja kulturnih podob ali ritualnih oblek, predstavlja samosvojo najdiščno kategorijo. Paziti je namreč treba zlasti na časovni zamik, saj je lahko preteklo precej časa med izdelavo, uporabo ter deponiranjem predmetov. Ta fenomen je treba vsekakor upoštevati tudi pri depojih z najdišča Nebra.

Prevod: Anja Ragolič

Paul Gleirscher
Landesmuseum für Kärnten
Museumsgasse 2
A-9021 Klagenfurt a. W.
paul.gleirscher@landesmuseum.ktn.gv.at

ZUR SYMBOLISCHEN BESTATTUNG VON PFERDE- SCHÄDELN IN GRÄBERN DER SPÄTEN URNENFELDER- UND DER ÄLTEREN HALLSTATTZEIT

K SIMBOLIKI KONJSKIH LOBANJ V GROBOVIH IZ POZNEGA ŽARNOGROBIŠČNEGA IN STAREJŠEGA HALŠTATSKEGA OBDOBJA

Petra KMEŤOVÁ, Susanne STEGMANN-RAJTÁR

Izvleček

Nekateri grobovi iz pozne bronaste in starejše železne dobe v Srednji Evropi so vsebovali poleg človeških ostankov tudi konjsko lobanjo ali njene dele. Domnevno gre za grobove posameznikov z visokim družbenim statusom. Kot grob te vrste bi lahko – glede na analogije, navedene v tem prispevku – interpretirali tudi jamo, odkrito na najdišču iz starejše železne dobe v Bratislavi – Devínu na Slovaškem. Ti grobovi odražajo povezave s severnopontskim prostorom, kar nakazujejo npr. sorodne najdbe iz Brna – Obrány na Češkem in groba 5 iz Vysokaia mohyla v ukrajinskem Baltyju. Pridajanje konjskih lobanj ali njihovih delov v grobove pokojnikov je dokaj pogost pojav v pozni bronasti dobi in na začetku starejše železne dobe, a se je ta tradicija nadaljevala tudi v poznejše faze halštatske kulture.

Simbolika konjske lobanje v grobnem ritualu pozne bronaste in starejše železne dobe je v tem prispevku podana s širšega srednjeevropskega gledišča. Ta ritual nemara odraža pomen konjev v tedanji družbi kot tudi visok družbeni status pokojnika. Zdi se, da je bil namen tega običaja poudariti pripadnost pokojnika halštatski eliti.

Ključne besede: Evropa, pozno žarnogrobiščno obdobje, starejša železna doba, pokopi s konji

Abstract

[*Symbolic burial of horse skulls in graves from the Late Urnfield and Early Hallstatt periods*] Some human graves from the Late Bronze and Early Iron Ages in central Europe revealed a horse skull or parts of it as offerings to individuals of a supposedly high social status. On the basis of analogies, the contribution argues that a pit from Bratislava-Devín, an Early Iron Age site from Slovakia, could also be interpreted as a grave of such a type. The graves with horse skulls indicate connections with the northern Pontic region, as evidenced in particular by similar finds from Brno-Obrány, Czech Republic, and Grave 5 from Vysokaia mohyla in Balty, Ukraine. The phenomenon of offering a horse-skull or its parts in human graves was quite frequent in the Late Bronze Age and at the beginning of the Early Iron Age, but the tradition continued in later phases, of the Hallstatt culture.

The contribution also examines the symbolism of the horse skull in the burial rites of the Late Bronze and Early Iron Ages within a broader central European context. Horse-skull offerings may indicate the importance of horses in the society of the time, but they are also an expression of the high social status of the deceased. It is, in fact, suggested that the ritual was intended to emphasize the membership of the deceased in the Hallstatt elites.

Keywords: Europe, Late Urnfield Period, Early Iron Age, horse burials

EINLEITUNG

Die Hallstattkultur war im weiteren Mitteleuropa, dem Raum von Ostfrankreich bis Westungarn, mit der Verbreitung mehrerer neuartiger Phänomene verbunden. Manche von ihnen erschienen schon im Verlauf der späten Bronzezeit und hatten in der Folgezeit bedeutenden Einfluss auf die Entwicklung der hallstattzeitlichen Gesellschaft, vor allem ihrer Eliten, die mit der Entstehung neuer sozial hochstehender Bevölkerungsschichten, bzw. mit einem Elitenwandel von der Urnenfelder- zu Hallstattzeit zusammenhängt. Überwiegend im Osten Mitteleuropas finden sich Gegenstände eines sog. östlichen Typus, einige davon mit Parallelen im nordpontisch-kaukasischen Gebiet. Einen wichtigen Platz nahmen dabei Objekte in zunehmender Zahl ein, die mit dem Erscheinen des Pferdes in Zusammenhang zu bringen sind - entweder Dinge die zu seiner Beherrschung dienten (Pferdegeschirr und dessen Zubehör), oder solche, die mit seiner Darstellung zusammenhängen und damit den gesellschaftlichen Status ihrer Träger widerspiegelten (z.B. die sog. Szepter als Rangabzeichen). Dies kann als die Folge der Faszination gelten, die nordkaukasischer Eliten vor allem durch ihren hohen Lebensstil und ihre Statuspräsentation auf die breiteren (jung)urnenfelderzeitlichen Eliten Mitteleuropas ausübten (Metzner-Nebelsick 2002, 489-492). Beide Fundgattungen machen sich auch in der folgenden Hallstattkultur stark bemerkbar. Das Pferdegeschirr wird zur gängigen Beigabe von Gräbern der Kriegerelite, und die Pferdedarstellung als solche macht sich in der Folge auf Schmuck und Trachtzubehör breit (Anhänger, Fibeln und Ähnliches - Koch 1998; Metzner-Nebelsick, Nebelsick 1999; Metzner-Nebelsick 2002, 454-456, 462-468; 2007), aber auch auf der Keramik und anderen Fundgattungen. Das Pferd und seine bildliche Darstellung werden immer deutlicher zum „Symbol einer neuen Zeit“ (Koch 1998).

Mit der neuen Bedeutung des Pferdes ist auch seine Bedeutung im Grabritual gewachsen. Außer der Beigabe der bereits genannten Objektarten mit ins Grab verbreitete sich auch die Tötung des Pferdes und seine Mitbestattung (im Ganzen oder nur zum Teil) mit dem Verstorbenen. Auch wenn die Deponierung bestimmter Pferdeknochen oder -teile gelegentlich schon im Verlauf der älteren und mittleren Urnenfelderzeit vorkommt (z.B. Ablamowicz 2005, 262; Plesl 1990, 254 f.; Veliačik 1991, 205 ff.), steigt die Häufigkeit dieses Phänomens erst in der jüngeren Urnenfelder- und Hallstattzeit deutlich an. Komplette Pferdekörper in Gräbern auf Bestattungsplätzen sind erst während der Hallstattzeit sicher belegt; jedoch anscheinend nicht schon in ihrer ältesten Phase (Ambs 1998; Dular 2007;¹ Hennig 2001;

¹ Jünger scheint auch das unlängst freigelegte Grab von Sv. Križ Brdovečki mit Resten eines kompletten Pferdekadavers zu sein: obwohl ein unikater Helm (Cvitković, Škoberne

Hennig et al. 2009; Egg, Kramer 2005, 10; Fekete 1985, 41; Nebelsick 1997, 95; Offenberger 1980, 438; Vadász 1986, 253).² Zu den häufigeren Vorkommen zählt aber die Sitte der Mitbestattung eines Pferdeschädels oder seiner Teile im Grab. Die Analyse des Fundmaterials zeigt dabei eindeutig, dass diese Bestattungssitte schwerpunktmäßig am Ende der Urnenfelder- und in der älteren Hallstattzeit vertreten war.

GRÄBER MIT PFERDESCHÄDEL VOM ENDE DER URNENFELDERZEIT

BRNO-OBŘANY

Die Bedeutung des Pferdes in der Urnenfelderzeit spiegelt sich in den Funden und Befundsituationen der bekannten befestigten Höhensiedlung sowie des Gräberfeldes von Brno-Obřany in Mähren. Dieser zentrale, mit einem Wall befestigte Platz hatte den Höhepunkt seiner Entwicklung in der älteren Urnenfelderzeit. Grabungen wurden zuerst seit 1885 von den Mitgliedern des mährischen Museumsvereins vorgenommen, nach dem 2. Weltkrieg dann von mährischen Archäologen fortgesetzt (Adámek 1961, 21; Podborský 1994, 206). Die Auswertung der Altgrabungen und die Bearbeitung des Fundmaterials aus der Siedlung sowie vom Gräberfeld gestaltete sich langwierig und ist bedauerlicherweise bis heute nicht abgeschlossen (Podborský 1970, 68; 1993; 1994, 206). Die Siedlung Brno-Obřany ist eine 42 ha große, mit einem Wall befestigte Anlage in der Nähe des mährischen Karstgebietes. Sie entstand auf einem Bergsporn, an drei Seiten von der Svitava umflossen. Durch ihre dominante Lage nahm sie eine wichtige strategische Funktion im System der benachbarten Höhensiedlungen ein (Abb. 1). Im Verlauf der Urnenfelderzeit entwickelte sich diese zentrale Siedlung zum wirtschaftlichen und politischen Machtzentrum am Schnittpunkt von zwei Kulturgebieten - der Lausitzer Kultur im Norden und

2003, 222-225, Abb. 6) aufgrund von nächsten Parallelen aus den Gräbern von Gornja Radgona (Bad Radkersburg) und Csöngö in die ältere Hallstattzeit eingeordnet werden könnte (Ha C: Egg 1986, 206, 214; vgl. auch Teržan 1990, 84-90), ist die Trense mit angenieteten gestreckten Seitenstangen mit drei Ösen und einem abgewinkelten, vermutlich in Tierkopfform auslaufenden Ende jünger (Škoberne 2004, Abb. 27) und datiert dieses Grab eindeutig an den Beginn von Ha D. Zu den ältesten Trensenfunden mit angenieteten Seitenstangen aus der Mitte bzw. 2. Hälfte des 7. Jh. v.Chr. siehe Smirnova 1993, 112-116, Abb. 7: 4; Galanina 1997, 181 ff., Taf. 17: 298a; 25: 346; eine vergleichbare Trense war auch im Grab 5/1 von Stična enthalten, das in die Stufe der Schlangenfibeln datiert wird: Kruh 2008, 80-82.

² Ältere Funde von Resten ganzer Pferdekörper in Mitteleuropa (z.B. aus der älteren Bronzezeit) wurden nicht in Betracht gezogen, weil es keine Belege für das kontinuierliche Vorkommen dieses Brauches bis in die Hallstattzeit gibt.

Abb. 1: Brno-Obřany. Befestigte Höhensiedlung und Brandgräberfeld. Nach Bálek, Čížmář 2001.
Sl. 1: Brno-Obřany. Utrjeno naselje in žarno grobišče. Po: Bálek, Čížmář 2001.

der Podoler Kultur im Süden (Stegmann-Rajtár 1992: Stillfried-Podolí-Vál II/Chotín-Kreis). Das Gräberfeld („Příční“, „Široké“, „Úzké“) befand sich in unmittelbarer Nachbarschaft zur Siedlung. Von den 263 festgestellten Gräbern wurden jedoch nur 169 freigelegt. Die Bedeutung dieses Platzes wird durch die Aussage Vladimír Podborskýs unterstrichen, der davon ausgeht, dass hier schätzungsweise mit 2000 Gräbern zu rechnen sei (Podborský 1994, 208). Der Beginn der Besiedlung und des Gräberfeldes liegt in der Übergangszeit der Velatice- zur Podoler Kultur, also an der Wende des 11. zum 10. Jh. v.Chr., wobei der Schwerpunkt der Besiedlung in der jüngeren Podoler Kultur liegt, also im 10. und 9. Jh. v. Ch.

Das reiche und dem Fundspektrum nach sehr verschiedenartige Material zeigt, dass Brno-Obřany eine Schlüsselposition im Verbreitungsgebiet der mitteldonauländischen Urnenfelderkultur einnahm. Die Funde belegen überregionale Kontakte nicht nur mit Süd- und Südosteuropa, sondern auch mit den noch weiter entfernten Gebieten des nördlichen Schwarzmeerraumes und des Kaukasus. Außergewöhnliche Funde enthielt das seit langem bekannte Grab 169 eines Reiterkriegers, der die Elite der späturnenfelderzeitlichen Gesellschaft repräsentiert. Dieses im Jahr 1932 entdeckte reich ausgestat-

tete Brandgrab³ legte man innerhalb eines ausgedehnten Gräberfeldes an, dessen andere Gräber im Vergleich dazu eher ärmlich ausgestattet waren. Seine Stellung im Kultursystem der Urnenfelderzeit wurde schon vor einiger Zeit ausführlich besprochen. Mit seiner Fundvergesellschaftung von Keramik der Podoler und Lausitzer Kultur mit außergewöhnlichen Metallobjekten eines Reiterkriegers, u.a. einem eisernen Griffzungenschwert südeuropäischer Provenienz und einem bronzenen Flossenortband pontisch-kaukasischen Typs, konnte das Grab 169 auf Grund von Parallelen ins 9. bzw. an den Beginn des 8. Jh. v.Chr. datiert werden (Abb. 2: 2; Stegmann-Rajtár 1986; 1992, 40; 1994, 323, Abb. 1B; zur Verbreitung: Metzner-Nebelsick 2002, 378, Abb. 171).

In dem ganz am Anfang der Grabungen freigelegten Grab 6 von Brno-Obřany (Adámek 1961, 83) wurde neben vier Gefäßen auch ein bronzenes Pferdchenfigürchen entdeckt (Abb. 3). Im Zusammenhang mit dem Vorkommen von Pferdeschädelbestattungen ist auch Grab 163 von Bedeutung, in dem als Teil eines Pfer-

³ Bemerkenswert und bisher nicht beachtet ist die Beobachtung, dass in dem als Brandbestattung eingeordneten Grab offenbar der Kopf des Toten unverbrannt bestattet wurde, wenn man der alten Grabskizze vertrauen kann (Abb. 2: 2).

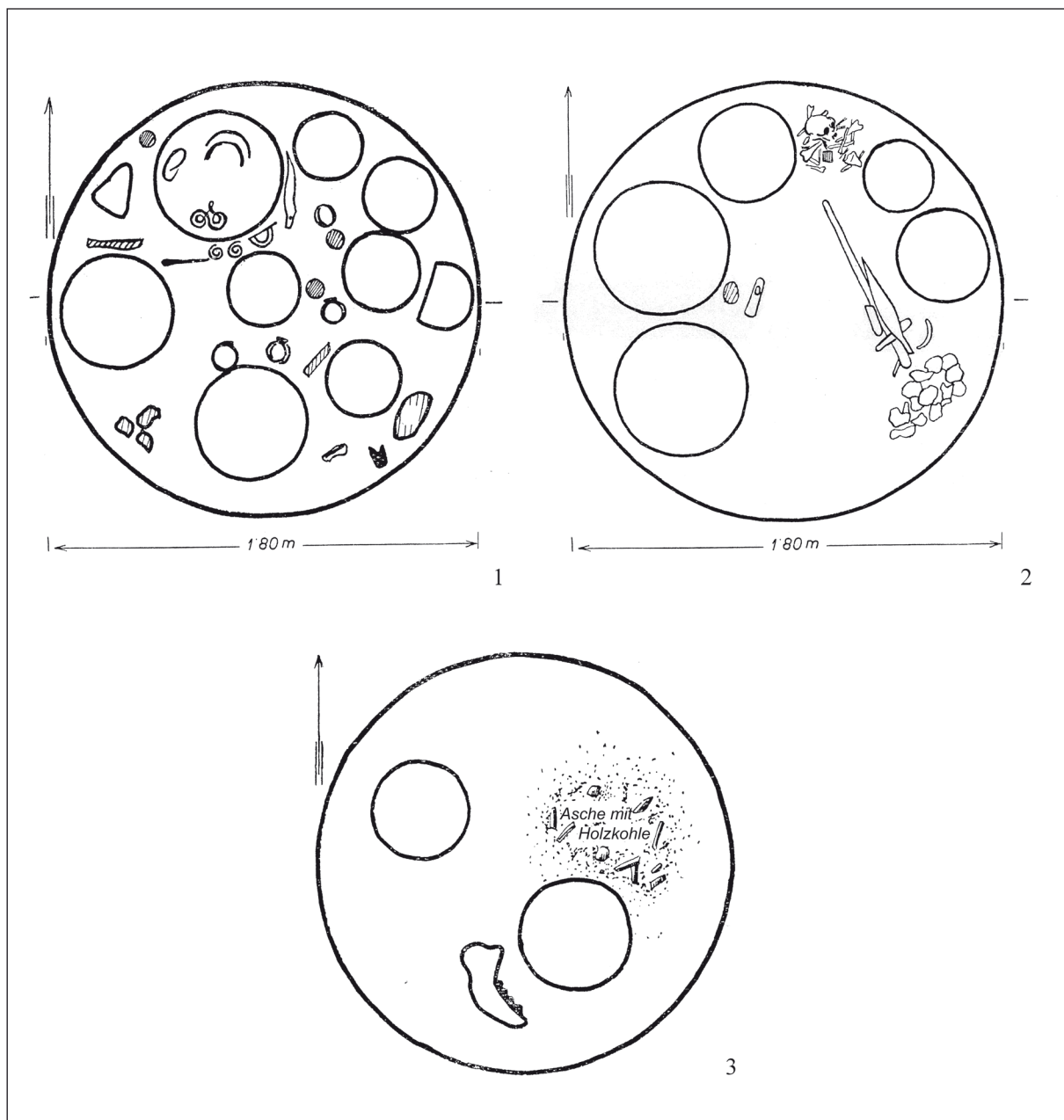

Abb. 2: Brno-Obřany. Grundrisse der Gräber 140 (1), 169 (2) und 163 (3 ohne Maßstab) mit Fundsituation.

Nach Adámek 1961, Abb. 90 (1); 96 (3); 99 (2).

Sl. 2: Brno-Obřany. Tlorisi grobov 140 (1), 169 (2) in 163 (3 ni v merilu) s položajem najdb. Po: Adámek 1961, sl. 90 (1); 96 (3); 99 (2).

deschädels ein Unterkiefer beigelegt wurde (Adámek 1961, 94). In dem reichen Grab 140 (vermutlich Frau mit Kind) wurde zusammen mit Keramik, Bronze- und Eisenfunden auch ein Pferde Zahn entdeckt. Jede dieser Bestattungen lag in einer runden Grabgrube mit einem Durchmesser von 120-180 cm (Abb. 2; Adámek 1961, 91, Abb. 90; 94; 95; 96; 99).

Die Fortsetzung der Tradition der Grabbeigabe von Pferdeschädeln ist auch in der mährischen Hallstattkultur (Horákov-Kultur) belegt. Stellvertretend sei das reich ausgestattete Kammergrab von Bratčice mit der Bestattung eines privilegierten Kriegers genannt, in dem Teil eines Pferdeschädels enthalten waren (Golec 2005, 93-140, Taf. 48).

Abb. 3: Brno-Obřany. Bronzene Pferdestatue aus Grab 6.
Nach Adámek 1961, Taf. 118: 1.

Sl. 3: Brno-Obřany. Bronast kipec konja iz groba 6.
Po: Adámek 1961, t. 118: 1.

STEINKIRCHEN

Zu den bedeutenden Funden der späten Urnenfelderzeit in Bayern gehört das bekannte Urnengrab von Steinkirchen (Lkr. Deggendorf, Deutschland), das zusammen mit einheimischen Funden auch ein bronzenes Pferdegeschirr pontisch-kaukasischen Typs enthielt. Das Grab wurde 1937 entdeckt und erstmals 1940 von F. Holste veröffentlicht. Mit dem Grab und seiner Stellung im kulturhistorischen Zusammenhang haben sich zahlreiche Forscher beschäftigt, vor allem G. Kossack (1954), H. Müller-Karpe (1975), K. Schmotz (1989), Ch. Clausing (2001) und zuletzt C. Metzner-Nebelsick (2002; 2005). Nach den Informationen des Ausgräbers lag oberhalb der Urne ein Pferdeschädel, der jedoch verschollen ist. Der Bericht über die Fundumstände wurde später von G. Kossack überprüft und als glaubwürdig bestätigt (Kossack 1954, 162).

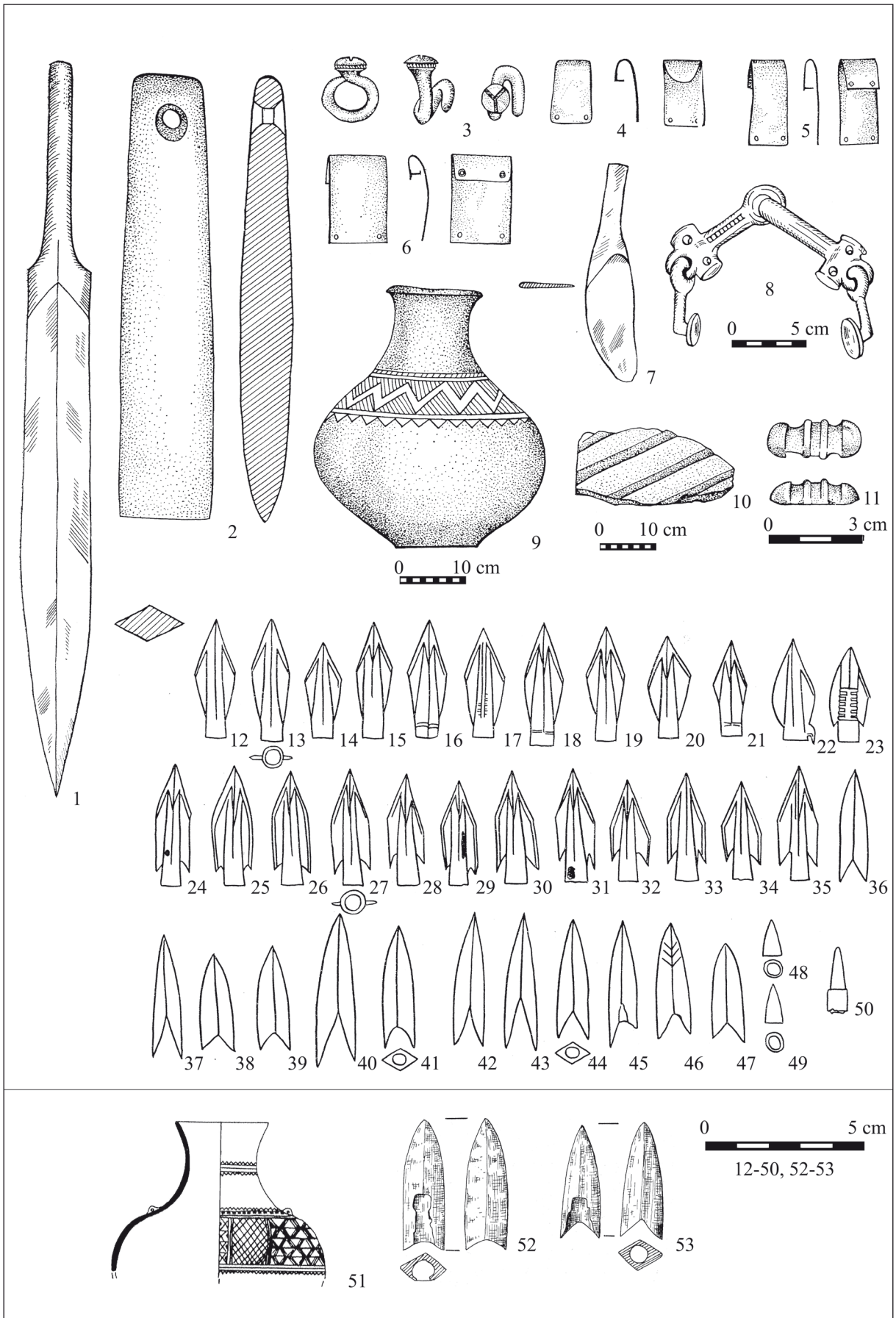
Im Grab stand eine große Urne, die den Leichenbrand und die hauptsächlich aus Bronze gefertigten Beigaben enthielt, einige davon aber nur mehr in Fragmenten: Pferdegeschirr mit Zubehör (2 Trensen und 4 Seitenstangen, Riemendurchzüge), Schöpfer, Trinkhornbeschlag, Kugelkopfnadel, Bronzeblech sowie ein Schleifstein. Durch die Kombination mit zweier Trensen ist in Steinkirchen an die *pars pro toto*-Repräsentation eines Wagengrabes zu denken, was wiederum ein traditionelles Element mitteleuropäischer Statusrepräsentation im Grab reflektiert (Metzner-Nebelsick 2002, 279). Wichtig für die Datierung ist vor allem der halbkugelige Bronzeschöpfer, der in Gräbern der Stufen Ha C vorkommt, wobei die typologisch ältesten Exemplare schon in der Stufe Ha B enthalten waren (Clausing 2001, 25, Abb. 8). Das Grab belegt eindeutig die kulturelle Konti-

nuität an der Wende von der Bronze- zur Eisenzeit und eine Fortsetzung alter Traditionen. Die typologische Analyse des Fundmaterials aus diesem Schlüsselgrab zeigt, dass es in die ausgehende Urnenfelderzeit, also ins 9. Jh. v.Chr. eingeordnet werden kann (Clausing 2001; Metzner-Nebelsick 2002; 2005).

Die Beigabe des Pferdeschädels im Grab von Steinkirchen wurde von der Forschung als eine Sondererscheinung ohne Parallelen angesehen (Metzner-Nebelsick 2002, 205). Im Zusammenhang mit dem Vorkommen der Pferdeschädelknochen im Gräberfeld von Brno-Obřany sowie in einem Objekt von Bratislava-Devín, das im Folgenden besprochen wird, steht Steinkirchen jedoch nicht mehr isoliert da. Das Grab mit Pferdeschädel von Steinkirchen ist vielmehr das am westlichsten liegende urnenfelderzeitliche Grab dieser Art. Die Beigabensitte des Pferdeschädels ist für die späte Urnenfelderzeit charakteristisch und eindeutig in deren Bestattungsritual verankert. Wie die weiteren Grabbeispiele zeigen werden, hat sich diese Tradition auch im hallstattzeitlichen Brauchtum weiter fortgesetzt, wobei der Lausitzer Kulturkreis und der östliche Hallstattkreis die meisten Beispiele liefern. Die Pferdeschädelbeigabe scheint sich vor allem am Übergang von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit durchgesetzt zu haben.

GRÄBER AUS DEM NÖRDLICHEN SCHWARZMEERGEBIET (BALKY UND IL'EVKA)

Die Beigabe eines Pferdeschädels im Grab ist auch im nördlichen Schwarzmeergebiet belegt. Bekannt ist das Grab 5 des Grabhügels von Balty-Vysokaja mohyla (obl. Zaporozje) in der Ukraine und Grab 3 des Grabhügels 1 von Il'evka in Russland (obl. Volgograd). Im Grab von Il'evka handelt es sich nach Terenožkin um ein vorskythenzeitliches Frauengrab (Terenožkin 1976, 68). Das Grab von Balty-Vysokaja mohyla war ein besonders reiches Holzkammergrab, in dem ein Reiterkrieger bestattet war. Im Grab enthalten waren ein Schwert, eine Trense, zahlreiche Pfeilspitzen aus Bein und Bronze, ein Schleifstein, einen goldener Lockenring, ein goldenes Stirnband (?), ein Holzgefäß verziert mit Goldblechfolie, ein kleines Messer und Tongefäße (Abb. 4: 1-50). Auch in diesem Fall lag der Pferdeschädel oberhalb der Grabkammer, zusammen mit anderen Tierknochen. Reste der Speisebeigabe, in diesem Fall von einem Widder, wurden dagegen in der Grabkammer selbst vorgefunden. Bemerkenswert ist auch, dass das Geschirr des Pferdes dem Toten ebenfalls mit ins Grab gelegt wurde, d.h. das Geschirr zur Beigabenausstattung gehörte (Terenožkin 1976, 31-34, Abb. 6, 7). Auf Grund von Parallelen aus vergleichbaren Gräbern kann das vorliegende Inventar sehr wahrscheinlich ins 9. Jh. v. Ch. datiert werden, wobei das 8. Jh. v. Ch. auch nicht

ausgeschlossen wird (Metzner-Nebelsick 2002, 259 f., 437; Kossack 1980, 134). Außerdem ist von Bedeutung, dass das Grab 5 von Balky-Vysokaja mohyla auch weitere Verbindungen mit Brno-Obřany deutlich macht. Es sind vor allem die beinernen Pfeilspitzen und das bauchige Gefäß mit hohem Hals (*Abb. 4: 51-53*), die von der Siedlung und vom Gräberfeld bekannt geworden sind (Adámek 1961, Taf. 97: 4,6; Taf. 125: 4; Podborský 1994, 224, *Abb. 6: B1*). Das Gefäß von Grab 4 (*Abb. 4: 51*) wurde in einem Brandgrab der älteren Phase der Podoler Kultur gefunden. Am Bauch trägt es eine ungewöhnliche Ritzverzierung aus schachbrettartig angeordneten Mustern. Die Form des Gefäßes wie auch seine Verzierung sind aus kimmerischen Grabhügeln bekannt (Černoletskij; Kossack 1980, 127, *Abb. 3*). Vergleichbare Pfeilspitzen aus Bein und der gleiche Gefäßtyp wurden auch in Grab 5 von Balky-Vysokaja mohyla entdeckt (*Abb. 4: 9; 36-47*). Nach Kločko werden solche beinernen Pfeilspitzen dem Typ Vysokaja Mohyla zugeordnet und nach ihrer Verbreitung gehört Brno-Obřany zu den westlichsten Fundplätzen (Kločko 2004, 200 Karte 1: 13; 205, *Abb. 1*). Diese ganz besonderen Fundtypen, die in kimmerische Zeit eingeordnet werden können, sind, ähnlich wie der Elite-Reiterkrieger von Brno-Obřany Grab 169, Belege für direkten Kulturkontakt zwischen weit entfernten Gebieten. Einzigartig ist vor allem die Vergesellschaftung eines eisernen Griffzungenschwertes, charakteristisch für die Ägäis (Athener Agora) und den Südostalpenraum (Mušja jama/Fliegenhöhle), mit einem Flossenortband aus dem Kaukasus bzw. nördlichen Schwarzmeergebiet. Beide Schlüsseltypen waren dort im 10. und 9. Jh. v.Chr. verbreitet und gelangten manchmal bis nach Mitteleuropa (Kossack 1980; Stegmann-Rajtár 1986; Metzner-Nebelsick 2002, 378, *Abb. 171*).

GRÄBER MIT PFERDESCHÄDEL VOM BEGINN DER ÄLTEREN HALLSTATTZEIT

NOVO MESTO

Gräber mit Beigabe von Pferdeschädeln sind auch aus der Hallstattzeit bekannt. Hierher gehört z.B. das Zentralgrab aus Hügel 1 von Novo mesto-Kapiteljska njiva/Dolenjsko (Slowenien), welches in die Frühphase der älteren Hallstattzeit datiert. Der Bereich von Novo mesto gehörte zu den bedeutendsten Plätzen

der ältereisenzeitlichen Entwicklung von Dolenjsko. Es gab mehrere Siedlungsstellen mit dazugehörigen Hügelnekropolen in der unmittelbaren Umgebung (sog. Familien- oder Sippengrabhügel). In Kapiteljska njiva liegt die größte hallstattzeitliche Hügelnekropole von Novo mesto. Im Hügel 1 wurden in den Jahren 1987-1993 von T. Knez und B. Križ systematische Grabungen durchgeführt (Knez 1993). Das Zentralgrab hatte eine mächtige steinerne Grabkammer mit annähernd viereckigem Grundriss. In diesem Grab wurden lediglich eine eiserne Trense, Scherben von zwei Gefäßen sowie Teile eines Pferdeschädels gefunden (linker Unterkiefer, Teile vom Oberkiefer, zwei Backenzähne und weitere Zähne - Knez 1993, 17, 23, 35, Taf. 4-6). Obwohl das Inventar nur aus wenigen Beigaben zusammengestellt war und sich wegen der äußerst aggressiven Bodenverhältnisse keine Skelettreste des Bestatteten erhalten haben, scheint sich doch abzuzeichnen, dass hier eine Person von besonderem Status beigesetzt war. Das wird nicht nur durch die zentrale Lage dieses Grabes innerhalb des Hügels deutlich, sondern auch durch die Beigaben: das Pferdegeschirr und die zwei mit Metallapplikationen reich verzierten Keramikgefäße. Wahrscheinlich hat sich aufgrund einer sekundären Störung des Grabes nur ein Teil der ursprünglichen Ausstattung erhalten.

Dieses Grab wird in die Stufe Podzemelj datiert (Dular 2007, 745), entweder in deren jüngere Phase, aber noch vor dem bekannten Grab 16 mit dem Machaira-Messer aus demselben Grabhügel (Knez 1993, 23), oder eben in den Horizont Podzemelj 1, wie jüngst Biba Teržan meinte (Teržan 2008, 202). Eine frühere Zeitstellung belegt die eiserne tordierte Trense mit runden Ringen in den Enden (Knez 1993, Taf. 5). Solche Trensen sind in der westlichen Hallstattkultur für den Beginn von Ha C1 typisch, in Südosteuropa könnten sie aber vielleicht länger in Verwendung gewesen sein. Westhallstättische Parallelen zu der glatten Trense von Grab 16 gehören in die Stufe Ha C1, gestreckte Mehrkopfnadeln mit Faltenwehr haben Parallelen in der Stufe Este III B1, gut vergleichbar mit entwickeltem Ha C1 und mit dem beginnenden Ha C2 (Trachsel 2004, 432, 485-487, MST 08 a 09x, *Abb. 165*). Das Zentralgrab des Hügels 1 in Novo mesto-Kapiteljska njiva ist also auf jeden Fall früher einzuordnen als dessen Grab 16.

Eine etwas jüngere Zeitstellung hat auch das außergewöhnliche Grab 16/34 der gleichen Nekropole. Es handelt sich um ein reich ausgestattetes Frauengrab: ca 40 cm oberhalb der Bestattung wurden Reste eines

←

Abb. 4: 1-50 Balky-Vysokaja Mohyla, Grab 5; 51 Brno-Obřany aus Brandgrab 4; 52-53 Brno-Obřany, Funde aus dem Siedlungsbereich. 1,7,8,12-35 Bronze; 3-6 Gold; 9, 51 Ton; 2,11 Stein; 36-49,52,53 Knochen; 50 Holz. 1-50 nach Terenožkin 1976, *Abb. 6-7*; 51 nach Stegmann-Rajtár 1992, *Abb. 1: 7*; 52-53 nach Bukowski 1976, *Taf. 3: 1,2*.

Sl. 4: 1-50 Balky-Vysokaja Mohyla, grab 5; 51 Brno-Obřany iz žganega groba 4; 52- 53 Brno-Obřany, najdbe iz naselja. 1,7,8,12-35 bron; 3-6 zlato; 9,51 glina; 2,11 kamen; 36-49,52,53 kost; 50 les. 1-50 po: Terenožkin 1976, *sl. 6-7*; 51 po: Stegmann-Rajtár 1992, *sl. 1: 7*; 52-53 po: Bukowski 1976, *t. 3: 1,2*.

Pferdeschädels entdeckt (Dular 2007, 746, Kat. Nr. 27).⁴ B. Teržan hat dieses Grab an die Wende der Stufen Podzemelj 2 / Stična 1 eingeordnet (Teržan 2008, 203, Kat. Nr. 147).⁵

Wie es scheint, war die Tradition der Pferdeschädelbeigabe im Grab einer sozial höher gestellten Persönlichkeit in Novo mesto-Kapiteljska njiva beliebter als in anderen Gebieten: Neben den schon erwähnten frühen Gräbern wurde ein Pferdeschädel auch im Grab 11 von Hügel 16 entdeckt (Dular 2007, Kat. Nr. 26), ferner im Grab 2-3 in Malenškova Njiva⁶ (Šmid 1908, bes. 203, Abb. 1; Guštin, Teržan 1975, 189 f., Taf. 1-2; Teržan 1998, 527, Anm. 109) sowie im späthallstattzeitlichen Grab 4/3 von Znančeve Njive mit reicher männlicher und weiblicher Ausstattung (Knez 1986, 88-90; Hundt 1973, 332-333). Vorausgesetzt werden muss dabei allerdings, dass das Fehlen der anderen Pferdeknochen nicht etwa mit den für die Knochenerhaltung ungünstigen Bodenverhältnissen zusammenhängt.

Pferdeschädel bzw. Teile davon stammen auch von weiteren Fundstellen der Dolenjsko-Gruppe, und zwar aus den jüngeren Phasen der Hallstattzeit. Mehrere Funde kommen aus Grabhügeln von Libna und von Stična (Dular 2007, 738 f., Kat. Nr. 5, 6, 33, 37). Ein Grab mit Pferdeunterkiefer wurde in der Sveta-Lucija-Gruppe freigelegt (Most na Soči, Grab M 379 – Marchesetti 1893, 16 (110); Teržan, Trampuž 1973, 421).

GORSZEWICE

Ein bedeutendes Kontaktgebiet zur Hallstattkultur war die Lausitzer Kultur Schlesiens. Auf dem umfangreichen Brandgräberfeld Gorszewice (pow. Szamotyły, Polen), das am Ende des 19. Jh. erforscht wurde, wurden nach dem Bericht des Ausgräbers auch einige Gräber mit jeweils unverbrannten Pferdeschädeln festgestellt. Dazu muss allerdings angemerkt werden, dass es nicht bekannt ist, ob die vorliegenden Schädel paläozoologisch bestimmt wurden. Der Befund ist daher nur mit Vorbehalt zu akzeptieren, auch wenn er doch sehr glaubhaft scheint.⁷ Zwei der Gräber kann man sicher sozial höhergestellten und als Reiterkrieger zu interpretierenden Persönlichkeiten zuordnen. Im Grab 17 waren ein Schwert vom Typ Gündlingen mit Ortband, eine Axt, Toilettenbesteck (Pinzette) und zahlreiche

Gefäße enthalten (Pieczyński 1953, 109 f., Abb. 11). Ähnlich ausgestattet war das reiche Grab 33, in dem zusammen mit einem Schwert, ebenfalls vom Typ Gündlingen, auch ein eiserner Axtpickel mit Goldinkrustation sowie Goldplattierung, ferner eine Glasperle und weitere Objekte aus Metall und Ton enthalten waren, die leider verschollen sind (Pieczyński 1953, 116-118, Abb. 22). Beide Gräber sind aufgrund der Beigaben in die beginnende ältere Hallstattzeit (Ha C1) zu datieren: maßgeblich ist dabei vor allem die Vergesellschaftung des Gündlinger Schwertes mit dem typologisch frühen Ortband mit gestreckten Flügeln vom Typ Frankfurt aus Grab 17 (Pieczyński 1953, 109, Abb. 11: 3; 22: 1).⁸ Das Grab 16, ebenfalls mit einem Pferdeschädel, enthielt mehrere Metallfunde, u.a. eine bronzene Harfenfibel, einen eisernen Halsring und zahlreiche Keramik, darunter ein zoomorphes Gefäß. Die Beigabekombination läßt an ein Frauengrab denken, das wie die Gräber 17 und 33 sehr wahrscheinlich in ein frühes Ha C (Ha C1) eingeordnet werden kann (Pieczyński 1953, 109, Abb. 10; Gedl 2004, 81-88, bes. 87, Taf. 53: 229).

BRATISLAVA-DEVÍN

Eng verbunden mit der Problematik der Gräber mit Pferdeschädel bzw. Teilen davon aus der Urnenfelder- und Hallstattzeit ist Objekt 2/1969 von der bekannten Höhensiedlung Bratislava-Devín. Dieser zentrale Siedlungsplatz am Zusammenfluß von Donau und March hatte auch an der Wende von der Bronze- zur Eisenzeit eine Schlüsselposition in der Kulturentwicklung (Stegmann-Rajtár 2002). Während langjähriger systematischer Grabungen wurden mehrere Siedlungsobjekte freigelegt und zahlreiche Funde geborgen (Studeníková 1993). In den Jahren 1969-1970 hat die Ausgrabung unter der Leitung von V. Plachá und V. Furmánek stattgefunden (Slowakisches Nationalmuseum Bratislava, bzw. Archäologisches Institut Nitra). Im Grabungsschnitt 1 legten die Ausgräber einen Grabhügel der mitteldanubischen Hügelgräberkultur frei. Dabei wurde im Randbereich der Steinpackung dieses Hügels in 240 cm Tiefe eine kreisrunde Grube mit einem Durchmesser von 160 cm freigelegt, die als Siedlungsobjekt beschrieben ist (Abb. 5). Die Verfüllung aus Steinen, Erde, Asche und Holzkohle war 90 cm stark. Die Grube war von größeren Steinen bedeckt. In der Verfüllung lagen zahlreiche Scherben, aus denen insgesamt 6 Gefäße rekonstruiert werden konnten (Abb. 6). Ungefähr in der Mitte der Grube wurde ein Pferdeschädel freigelegt, ferner ein Pferdefigürchen aus feinem Ton mit geglätteter Oberfläche und ein Spinnwirtel mit

⁴ Für die Informationen danken wir auch Herrn B. Križ.

⁵ Unter der falschen Bezeichnung XIV/34.

⁶ Es ist allerdings nicht ausgeschlossen, dass der Pferdeschädel mit den Knochen der Beine zusammenhing, die unweit davon im Grab 1 entdeckt wurden (Dular 2007, Kat. Nr. 28, Anm. 5).

⁷ Die Bezeichnung der anderen Tierreste aus dem Gräberfeld im Fundbericht - Reste von Schweineschädel, Hörner vom „Büffel“ (vermutlich Auerochse) – deutet auf zoologische Kenntnisse hin (Pieczyński 1953, 101 f., 141).

⁸ Das Schwertortband ermöglicht eine Einordnung in die Stufe Ha C1-früh nach Trachsel (2004, 114), womit auch die Entwicklung der erwähnten Schwerter zusammengeht.

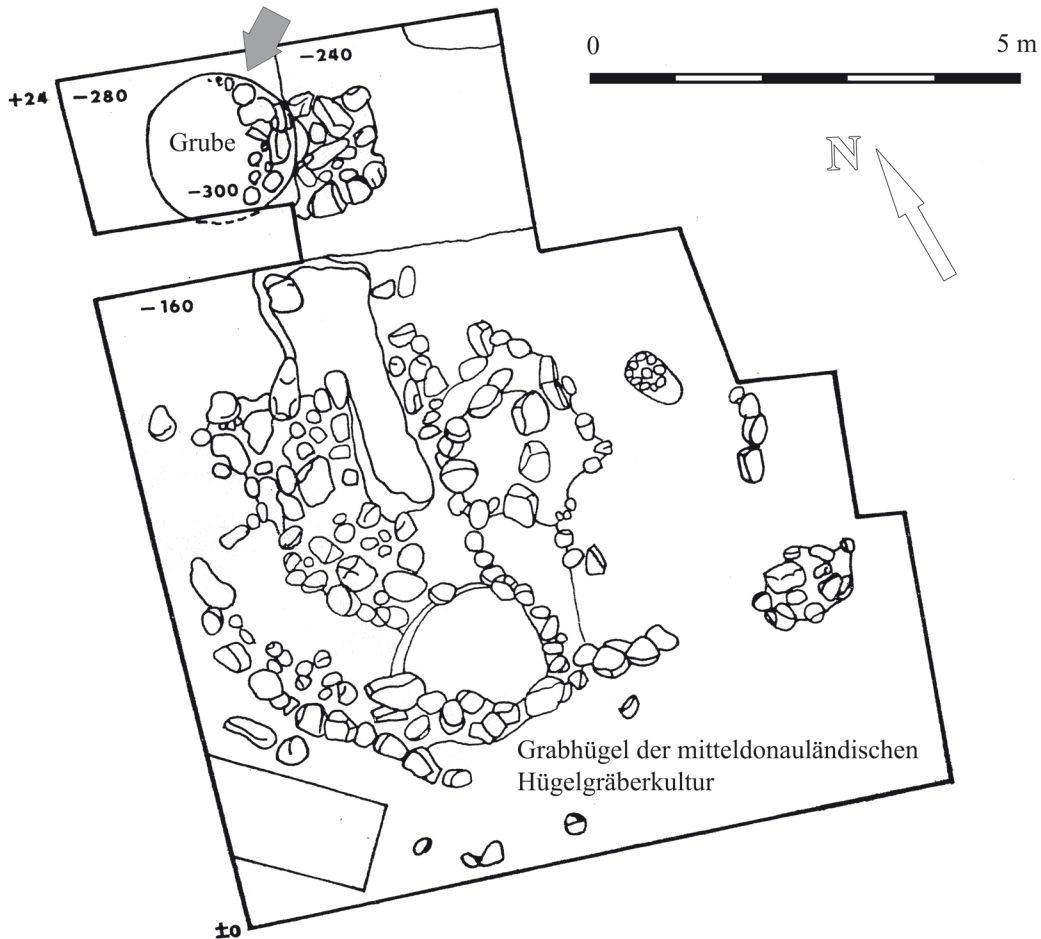
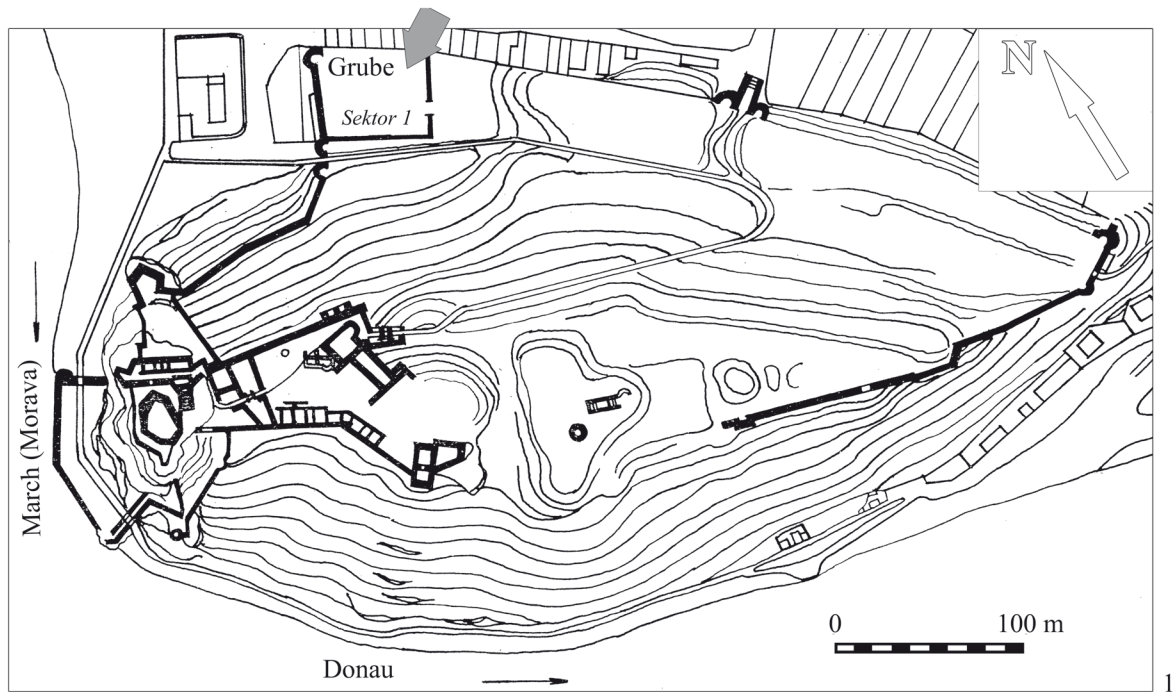

Abb. 5: Bratislava-Devín. 1 – Plan des Burgbergs mit der Lage von Schnitt 1 und dem Objekt 2/1969; 2 – Schnitt 1 mit dem Grabhügel der mitteldanubischen Hügelgräberkultur und dem hallstattzeitlichen Objekt 2/1969. Nach Plachá, Furmánek 1975, Abb. 1; 2 (1, 2) und nach Plachá 1971, Plan Nr. 1.

Sl. 5: Bratislava-Devín. 1 – tloris grajskega griča z lego sonde 1 in objektom 2/1969; 2 – sonda 1 z gomilo srednjepodonavske kulture gomil in halštatskim objektom 2/1969. Po: Plachá, Furmánek 1975, sl. 1; 2 (1,2) in Plachá 1971, načrt št. 1.

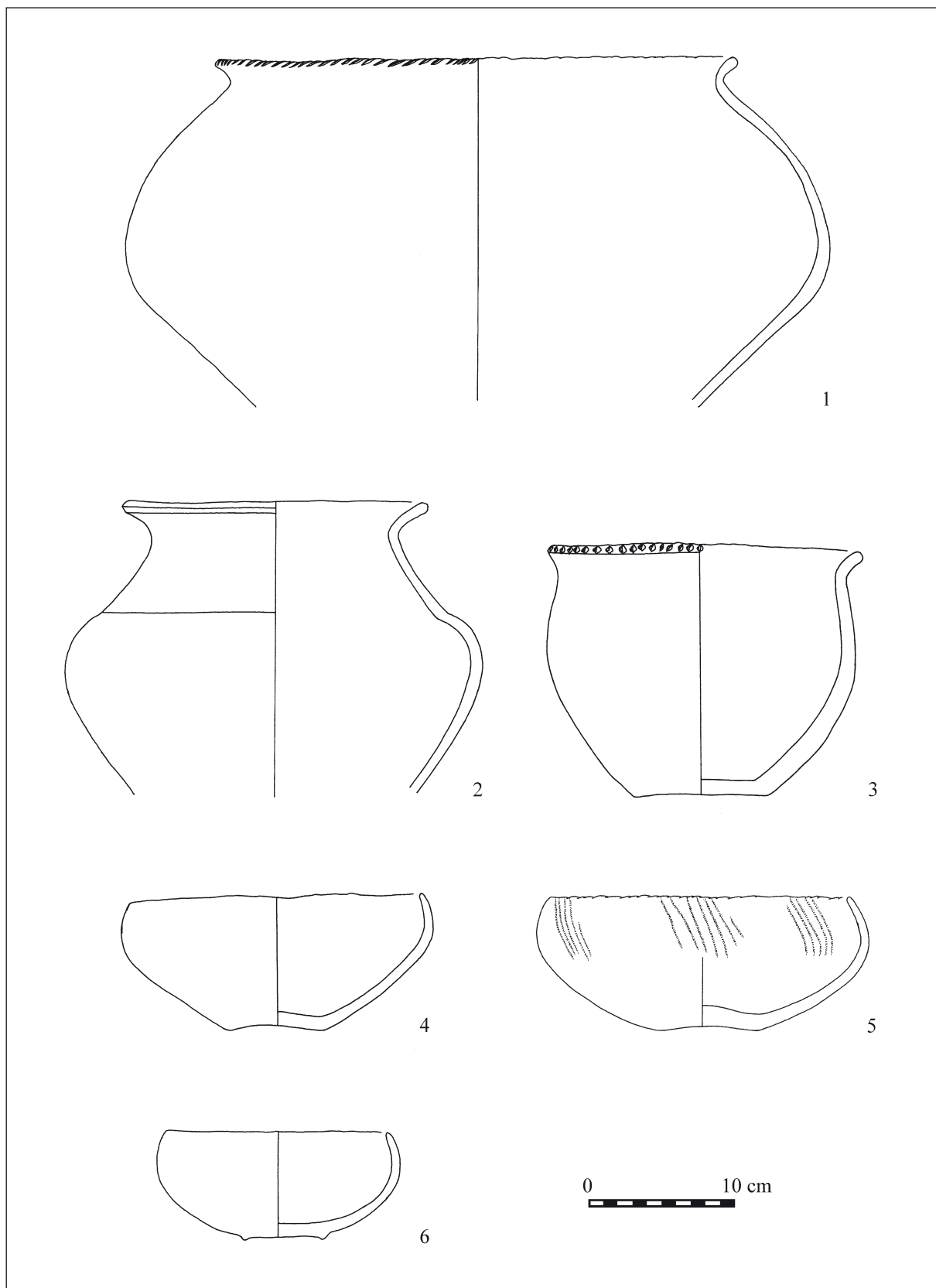

Abb. 6: Bratislava-Devín: Funde aus Objekt 2/1969. Tonggefäße. Mestské múzeum Bratislava, Inv. Nr.: 1 A 2743, 2 A 2740, 3 A 2742, 4 A 2737, 5 A 2738, 6 A 2739. M. = 1:4. Zeichnung: P. Kmeťová.

Sl. 6: Bratislava-Devín. Najdbe iz objekta 2/1969. Glinaste posode. Mestni muzej Bratislava. Inv. št.: 1 A 2743, 2 A 2740, 3 A 2742, 4 A 2737, 5 A 2738, 6 A 2739. M. = 1:4. Risba: P. Kmeťová.

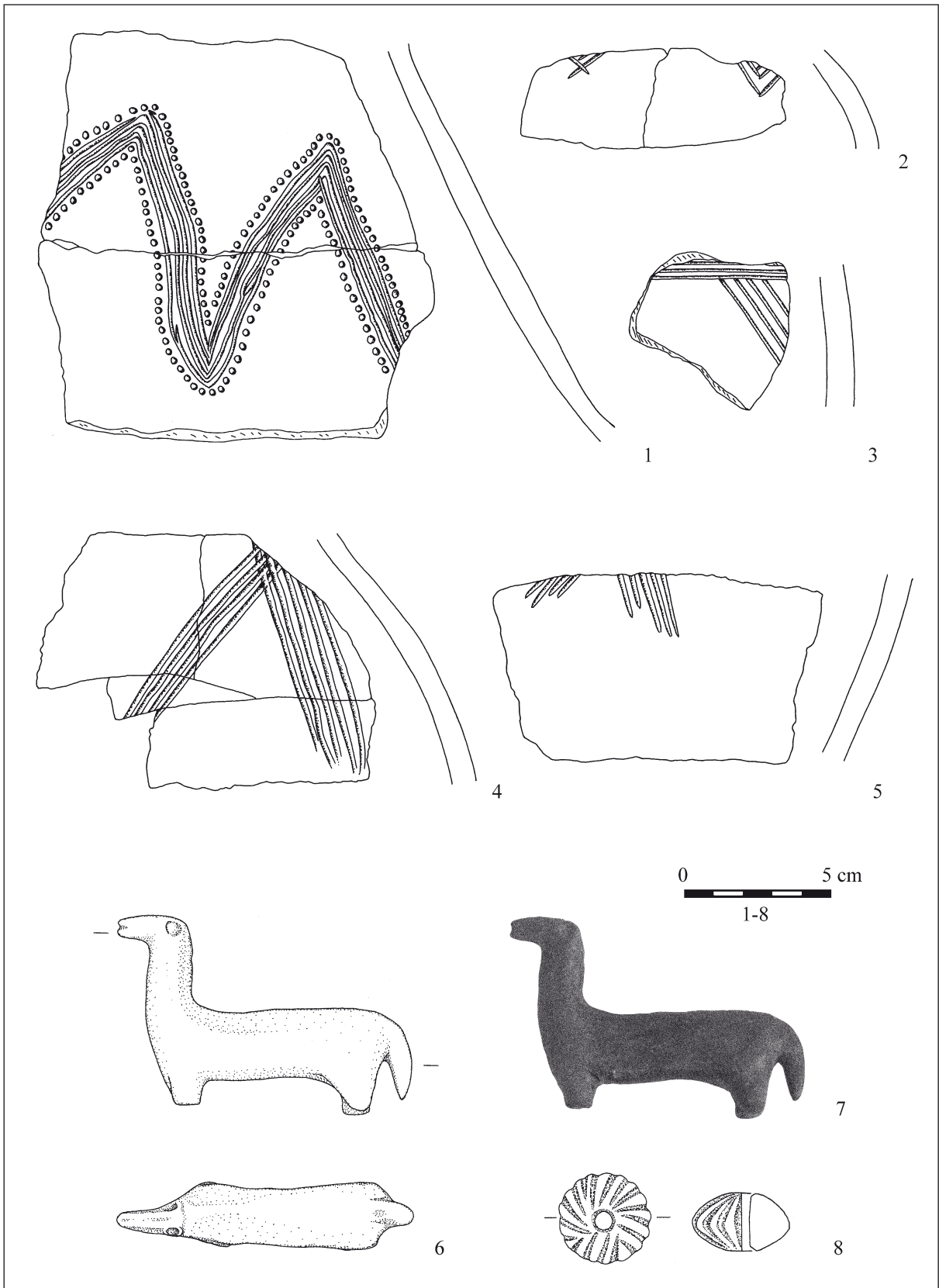

Abb. 7: Bratislava-Devín, Objekt 2/1969. 1-5 Auswahl verzierter Scherben, 6-7. Pferdestatuette aus Ton, 8 Spinnwirtel aus Ton. Mestské múzeum Bratislava. Inv. Nr.: 1-5 ohne Inv. Nr., 6-7 A 2744, 8 A 2741. M. = 1:2. Zeichnung und Foto: P. Kmeťová.

Sl. 7: Bratislava-Devín, objekt 2/1969. 1-5 izbor okrašenih črepinj, 6-7 glinast kipec konja, 8 glinasto vretence. Mestni muzej Bratislava. Inv. št.: 1-5 brez inv. št., 6-7 A 2744, 8 A 2741. M. = 1:2. Risba in foto: P. Kmeťová.

Rillenverzierung (*Abb. 7: 6-8*; Plachá, Furmánek 1975).⁹ Die Befundsituation von Bratislava-Devín erinnert in mancher Hinsicht an die Gräber von Brno-Obřany sowie an das Grab von Steinkirchen. Es liegt daher die Vermutung nahe, dass es sich im Fall von Bratislava-Devín nicht um eine Siedlungsgrube, sondern vielmehr um ein Brandgrab handelt, das als Nachbestattung in den Grabhügel der mitteldanubischen Hügelgräberkultur eingelassen wurde (*Abb. 5: 2*).

Es gibt mehrere wichtige Hinweise darauf, dass wir den Befund von Bratislava-Devín nicht als Siedlungsgrube, sondern vielmehr als Grab interpretieren können:

1. Nach der Größe und Form der Grube ist er mit Brandgräbern vergleichbar. Die Grundrissform der Gräber von Brno-Obřany (runde Grabgrube, Dm. 160-180 cm) und Bratislava-Devín ist sehr ähnlich (*Abb. 2 und 5: 2*).

2. In den Erdschichten der Grube von Bratislava-Devín befand sich nach dem Fundbericht der Ausgräber Asche und Holzkohle, was auf ein Brandgrab hindeutet.

3. Aus den Scherben konnten 6 Gefäße fast vollständig rekonstruiert werden.

4. Der Fundort liegt mitten im weiträumigen Verbreitungsgebiet des Phänomens der Pferdeschädelbeigabe von Steinkirchen und Brno-Obřany bis zum nördlichen Schwarzmeergebiet.

5. Die rituelle Pferdeschädelbeigabe kommt in Gräbern der späten Urnenfelderzeit vor und setzt sich in Gräbern der Hallstattzeit fort, oft in Verbindung mit zentralen Siedlungsplätzen. Es sind Gräber, die auch mit der Reiterelite in Zusammenhang stehen können.

6. Die Situierung in einem älteren Grabhügel macht eine Interpretation als Nach-, bzw. Sekundärbestattung sehr wahrscheinlich. Es kommt öfters vor, dass hallstattzeitliche Gräber in bestehende bronzezeitliche Grabhügel eingetieft wurden (z. B. Nové Košariská, heute Dunajská Lužná Hügel 6, Janíky-Dolné Janíky Hügel 2 - Studeniková 1996, 50; 2008). Diese Gräber verweisen auf die Verehrung der Ahnen und eine Tradition in der Bestattungsweise.

Die Keramik von Bratislava-Devín (*Abb. 6: 7: 1-5*) hat ebenfalls ihre besten Parallelen im Gräberfeld Brno-Obřany sowie auch in dem benachbarten Brandgräberfeld Podolí. In den dortigen Gräbern 9, 15, 52 und 53 (Říhový 1982, Taf. 2 C1; 7 C4; 7 D2; 11 C2) hat das bauchige Kegelhalsgefäß (*Abb. 6: 2*) seine besten Gegenstücke. Typologisch geht diese Gefäßform auf spätbronzezeitliche Gefäße zurück (Stillfried-Podolí-Vál II/Chotín-Kreis; Stegmann-Rajtár 1992, 36 ff.). Eine ähnliche Zeitstellung hat auch das bauchige Trichterrandgefäß (*Abb. 6: 1*). Die Verzierungsmotive auf den Scherben von Bratislava-Devín (*Abb. 7: 1-5*), vor allem die

mehrfachen geritzten Wellenlinien, sind für den Beginn der Hallstattzeit und für deren regionale Entwicklung (Kalenderberggruppe) typisch, so z.B. in Sopron-Burgstall oder Stattendorf (Eibner-Persy 1980, Taf. 55: 4; 57: 1; 58: 5; Klemm 1992, 142, Taf. 13: 73; 16: 86; 23: 150; 36: 262; Rebay 2006, z.B. Taf.: 13: PA38279; 15: PA56192; 22: PA38285; 31: PA38325). Chronologisch kann man das Fundmaterial von Bratislava-Devín an den Beginn der älteren Hallstattzeit stellen, also ins 8. Jh. v.Chr. Formen und Verzierung der Keramik repräsentieren schon den frühen Hallstattstil, wurden aber von ihrer Machart her noch in urnenfelderzeitlicher Tradition hergestellt.

Die Höhengründung Bratislava-Devín gehört zu einer Kette anderer Höhengründungen, die am Osthang der Kleinen Karpaten errichtet wurden (Bratislava-Burg, Svätý Jur-Neštich, Smolenice-Molpír, Prašník-Tlštá hora) und mit der Kette von Höhengründungen südlich der Donau entlang den Ostalpen im Zusammenhang stehen (Parzinger, Nekvasil, Barth 1995; Stegmann-Rajtár 2002, Abb. 1).

Die Fortsetzung der traditionellen Pferdeschädelbeigabe in Gräbern der Kalenderberggruppe noch in der entwickelten Hallstattzeit (Ha C2) belegt Grab A9 von Stattendorf in Niederösterreich, in dem der rechte Unterkiefer eines Pferdes enthalten war. Zusammen mit Keramik waren hier, vergleichbar mit Bratislava-Devín, auch drei Spinnwirtel enthalten (Rebay 2006, Kat. Nr. 85; Schmitzberger 2006, 346 ff.).

DIE BEDEUTUNG DER GRÄBER MIT PFERDESCHÄDEL IN DER SPÄTEN BRONZE- UND FRÜHEN EISENZEIT

Die besprochenen Gräber der urnenfelder- und hallstattzeitlichen Entwicklung gehören mit ihrer Pferdeschädelbeigabe zu einer außergewöhnlichen Fundgruppe. Das belegen einerseits die reichen Beigaben in diesen Gräbern, in denen die Ausstattung hochgestellter Persönlichkeiten zum Ausdruck kam, vor allem der bewaffneten Krieger mit Reiterausrüstung (Pferdeschirung für ein Reitpferd oder aber für zwei Zugpferde als Symbol eines Zeremonialwagens) oder mit anderen für die damalige Elite kennzeichnenden Prestigebeigaben, beispielsweise Trinkhorn, Bronzeschöpfer, Keramik mit Bronzeapplikationen, Pinzette oder besonderen Kleinfunden aus Gold (Ohringe, Spiralen) oder auch Pferdestatuetten. In diesem Zusammenhang steht vor allem das Urnengrab aus dem niederbayerischen Steinkirchen im Vordergrund, das direkt am Verkehrsweg der Donau lag, nicht isoliert, sondern in Nähe anderer Siedlungen und Gräberfelder der Urnenfelderzeit und, besonders spannend, auch in unmittelbarer Nachbarschaft zum frühhallstattzeitlichen Schwertgrab von Steinkirchen (Clausing 2001, 31, Abb. 13).

⁹ Nachforschungen im Städtischen Museum Bratislava, wo das Fundmaterial aufbewahrt wird, ergaben, dass der Pferdeschädel verschollen ist.

Bleiben wir beim urnenfelderzeitlichen Grab von Steinkirchen, so ist besonders wichtig, dass in ihm Objekte unterschiedlicher Herkunft vergesellschaftet waren. Zusammen mit Charakteristika der mitteleuropäischen Urnenfelderkultur (Brandbestattung in der Urne, Charakter der Keramik, Zahl der Trensen symbolisch für ein Wagengrab¹⁰), waren fremde östliche Beigaben enthalten (vor allem Knebel) mit Parallelen im Karpatenbecken, im nördlichen Schwarzmeergebiet und im Kaukasus. Diese Fundstücke, an erster Stelle der Bronzeschöpfer, kündigen eine neue Kulturentwicklung an - die Hallstattkultur. Die besondere Stellung dieses Grabes wird auch durch seine Lage außerhalb des etwa 200 m entfernten urnenfelderzeitlichen Brandgräberfeldes deutlich (Metzner-Nebelsick 2002, 278-280).¹¹ In diesem Zusammenhang ist auch die Konstruktion und die Lage der Gräber von Novo mesto-Kapiteljska njiva bemerkenswert. Die Gräber mit Steinkonstruktion befanden sich in der Mitte der Hügel. Diese zentrale Lage in sog. Familienhügeln der Dolenjsko-Gruppe erlaubt es, sie als Bestattungen von Familiengründern oder „Urahn“ einzelner sozialer oder religiös-kultischer Gemeinschaften zu bezeichnen (Gabrovec 1974, 174; Teržan 2008, 222 f.). Weil nun im Zentralgrab von Hügel 1 keine geschlechtsspezifischen Gegenstände enthalten waren (Pferdegeschirr kommt vereinzelt auch in Frauengräbern vor), ist nicht sicher zu sagen, ob in diesem Grab wirklich, wie vermutet, der (männliche) Familiengründer bestattet wurde. Im Grab 34, dem Zentralgrab mit Pferdeschädel des Hügels 16, lagen Pferdegeschirr und reiche Frauenbeigaben. Die in diesem Grab bestattete weibliche Person hatte daher ganz sicher einen ähnlichen Status wie die Bestatteten (überwiegend Männer) in den anderen Zentralgräbern (Teržan 2008, 200 ff.). Ob wir im Fall dieser Dame wirklich von einer „Vertreterin der Gründergeneration“ sprechen können, also vielleicht von einer „Urahnin“ einer Großfamilie, sei dahingestellt - mit anderen Worten, ob diese Frau nun einen hohen sozialen Status hatte, also eine „Elitefrau“ mit höchster (zumindest politischer) Funktion war und dadurch für die Mitglieder ihrer Gemeinschaft besonders prägend und einflussreich geworden war, oder ob sie ihren besonderen Status durch Verwandtschaft oder Heirat errungen hatte. Auf jeden Fall ist es aber zutreffend, dass in diesen Gräbern hochrangige Persönlichkeiten bestattet wurden, die zur sozialen Elite gehörten und die neue hallstattzeitliche Entwicklung

repräsentierten. Ganz allgemein kann man wohl sagen, dass in den hier zusammengestellten reichen Gräbern hochgestellte Männer und Frauen der sich formierenden früheisenzeitlichen Gesellschaft vertreten sind. In diesem Sinne könnte man sich auch vorstellen, dass in Bratislava-Devín eine Frau bestattet war, der u.a. ein Spinnwirtel mit ins Grab gelegt wurde. Außergewöhnliche Beigaben aber waren die tönernen Pferdestatuetten und natürlich der Pferdeschädel. Das Grab wurde in einen bestehenden Grabhügel gebettet, was den höheren Status dieser Person sicher noch betonte.

In welcher Verbindung steht nun die Pferdeschädelbeigabe im Grab mit der bestatteten Person? Die Bedeutung des Pferdeschädels belegen Funde bereits aus neolithischen, also den ältesten funerals Zusammenhängen und von Opferungen im nördlichen Schwarzmeerraum. Der Pferdekopf hatte besondere Bedeutung in Opferritualen verschiedener Gemeinschaften (Kuzmina 2006, 263-266).

Rituelle Deponierungen von Tierschädeln oder Teilen davon waren in verschiedenen Kulturen ziemlich weit verbreitet (Węgrzynowicz 1982, 117 ff.). Der Kopf wurde allgemein als stellvertretend für den ganzen Körper und seine Seele angesehen. Er hatte den höchsten symbolischen Wert für das Lebewesen (Węgrzynowicz 1982, 126, 133, 206; Cirlot 2001, „Głowa“). Wegen seines potenziell abschreckenden Aussehens konnte man den Schädel allerdings auch als apotropäisches Medium verstehen. Zur Abschreckung böser Geister benützte man in altungarischen Siedlungen Pferdeköpfe oder Pferdeschädel, die man auf Pfähle aufstockte - dieses traditionelle nomadische Brauchtum lässt sich bis nach Mittelasien verfolgen (Bökönyi 1993, 13). Magische Bedeutung konnten auch Schädelteile in Grabinventaren haben, vor allem der Unterkiefer (Węgrzynowicz 1982, 206; Hansmann, Kriss-Rettenbeck 1966, 102).

Pferdeschädel wurden aber vor allem für die Reiterkrieger zu einem Symbol, aber auch für Menschen, die mit übergroßer sakraler sowie irdischer Macht die Oberschicht repräsentierten (Węgrzynowicz 1982, 133). Das bekannte indoeuropäische Ritual *ašvamedhá*, verbunden mit der Opferung des Pferdes, und seine Entsprechungen, belegen die Verknüpfung des Pferdes mit den höchsten Eliten (Königtum) (Kuzmina 2006, 264). Auch das Pferd an sich im Grab des Menschen der Hallstattzeit wurde zum Symbol hochstehender Reiterkriegereliten (Kmeťová 2013a, 249). Diese Verknüpfung ließ sich von der wachsenden Bedeutung des Pferdes im Leben wie auch im Kampf ableiten. Pferde waren wichtige Bestandteile des hallstattzeitlichen Kriegswesens, unterstützten als Statussymbole die Repräsentation persönlicher „Qualität“ männlicher Eliten bei Wagenrennen oder bei der Jagd. Nicht zuletzt waren Pferde als wahre Luxustiere der Stolz ihrer Besitzer und dienten häufig als Prestigegegenstände zwischen den Herrschern und den Angehörigen der Elite

¹⁰ Die Wagenbeigabe in Gräbern der Hallstattkultur ist sehr wahrscheinlich die Fortsetzung einer Tradition aus der Urnenfelderzeit (dazu: Pare 1992, 202; Metzner-Nebelsick 2002, 279 f.).

¹¹ Auch wenn der direkte Zusammenhang zwischen dem Grab mit Pferdeschädel und dem Brandgräberfeld bis jetzt unsicher bleibt - das Gräberfeld ist in die ältere bis mittlere Phase der Urnenfelderzeit datiert (Metzner-Nebelsick 2002, 278).

(zur Nutzung des Pferdes im Kampf siehe z.B. Lucke, Frey 1962, Taf. 64; Turk 2005, Abb. 58; Egg 1996, Abb. 12; 17, Taf. 9: 1,2; Preinfalk 2003, Abb. 41: 1; zur Nutzung bei der Jagd z.B. Turk 2005, Abb. 43; Eibner 1997, Abb. 52: 1; zum Wagenfahren z.B. Lucke, Frey 1962, Abb. 63; 75; zum Pferd als Prestigeware z.B. Lucke, Frey 1962, Taf. 21: 6; 65; Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, Beil. 3; 5). Die Tötung und Bestattung eines Pferdes im Rahmen des Bestattungszeremoniells muss deshalb auf die Teilnehmer einen imposanten Eindruck gemacht und somit ein starkes Bild der Trennung des Verstorbenen vom weltlichen Leben und seinem Eintritt ins Jenseits vermittelt haben (Kmeťová 2013b).

Gleichzeitig war das Pferd im Grab auch als Transportmittel und Begleiter auf dem Weg des Verstorbenen in die Ewigkeit zu verstehen, als ein Wesen, das die Toten zur Auferstehung bringen konnte und ins ewige Leben, Seite an Seite mit Göttern und berühmten Ahnen (Cooper 1986, 138 f.; Kuzmina 2006, 263-265; Milićević Bradać 2003). Dieser Aspekt war auch mit der Vorstellung von der Sonnenwanderung am Himmel verbunden, wo der Sonnenwagen von einem Pferdegespann gezogen wurde.¹² Das Pferd wurde symbolisch zur Sonne und zu anderen Göttern, die ebenfalls Mitreisende im Pferdewagen waren, und dadurch wurde es zum Symbol für mythische Helden und heroische Machthaber bzw. Mitglieder der Aristokratie (Bevan 1986, 195-200; Kuzmina 2006, 264 f.). Auch Mitglieder der hallstattzeitlichen Eliten konnten nach ihrem Tode als „Urahn“ heroisiert oder zu Vermittlern zwischen der lokalen Bevölkerung und der Götterwelt und übernatürlichen Kräften werden (Karl 2005). Privilegierte Mitglieder der Gruppe konnten so auf ihre Verknüpfung mit heroischen Urahn, Verwandten oder auf ihre Vorgänger verweisen. In der Opferung und Mitbestattung des Pferdes haben sich zwei wichtige Bedeutungen überlagert: Die Repräsentation des gesellschaftlichen Status des Toten und das Transportmittel ins Jenseits.¹³ Wahrscheinlich hatten ausschließlich Mitglieder der Elite das Privileg, sich mit Pferd oder mit Wagen auf die Reise ins Jenseits zu begeben (Kmeťová 2013b, 73-76).

Die Pferdeschädel bzw. ihre Teile in Gräbern der späten Urnenfelder- und älteren Hallstattzeit symbolisieren sehr wahrscheinlich den gesellschaftlichen Status

¹² Pferde ersetzen ein älteres bronzezeitliches Symbol, das von Wasservögeln gezogene Boot. Überwiegend konnte sich das Pferd durchsetzen als Gespanntier eines Kampf- oder Zeremonialwagens.

¹³ Die Funktion des Transportmittels belegt die Lage der Pferdereste in einigen Grabhügeln: sie befanden sich entweder im Dromos, d.h. am Grabausgang (Kleinklein-Kröllkogel: Egg, Kramer 2005, Abb. 6; 27; Gemeinlebarn, Hügel 1: Offenberger 1980, 438) oder südlich vom Zentrum des Grabhügels (Grabkammer), mit dem Kopf nach Süden, also zur Sonne (Nersingen-Unterfahlheim, »Am Hahnenbühl«: Amb 1998; Hennig 2001, 65; Aislingen-Grossen Bühl, Hügel 1: Hennig 2001, 165; Hennig et al. 2009).

der Bestatteten. Diese Funktion konnte zugleich mit dem Glauben an die magischen Kräfte des Pferdeschädels bzw. seiner Teile (hauptsächlich des Unterkiefers) übertragen werden. Im Zusammenhang mit dem Hinweis auf die soziale Identität dieser Personen können wir annehmen, dass es sich um den Ausdruck ihrer Beteiligung am Beginn einer neuen Epoche, der Hallstattzeit, handelt, manifestiert als Formierungsprozess der neuen Eliten. Diese neuen privilegierten sozialen Schichten symbolisieren sich durch das Pferd, mithin auch durch Objekte, die mit dem Pferd und seiner Beherrschung zusammenhängen (wie eingangs erwähnt durch Pferdegeschirr, bildliche Darstellungen auf Schmuck und Trachtzubehör oder auf Objektgattungen, die für den Status des Toten repräsentativ sind, wie Miniaturräxte, Szepter oder Tierplastiken - z.B. Kromer 1959, Taf. 53: 8; 55: 15; 99: 2; 137: 3; Prüssing 1991, Taf. 15: 98; Metzner-Nebelsick, Nebelsick 1999; Metzner-Nebelsick 2002, 454 f., 462-468). Diese Eliten könnte man ihrem Rang nach mit einem Terminus benennen, der von der Bezeichnung für „Pferd“ oder „Reiter“ abgeleitet ist – wie etwa im Deutschen „Ritter“. Vergleichbare Bezeichnungen finden wir in den etwa gleichzeitigen italischen Kulturen auf der Apenninhalbinsel. Das elitäre römische Reiterheer der *equites* hatte seinen Ursprung in älterer Zeit und war an eine privilegierte Gesellschaftsschicht gebunden. Eine ähnliche Bezeichnung wurde unlängst bei den Venetern dokumentiert: aus dem 6. Jh. v.Chr. sowie aus jüngerer Zeit stammen von dort Inschriften mit Varianten des Wortes *ekupetaris*. Diesen Terminus könnte man als „Herr des Pferdes“ interpretieren – er ist ein Hinweis auf die höchste Gesellschaftsschicht der Reiter bzw. Ritter, die allgemein als Elite verstanden wird und die das Pferd bzw. den von Pferden gezogenen Wagen benützte (Marinetti, Prodocimi 2005, 33-36). Angesichts der Beliebtheit des Pferdes als Symbol bei den hallstattzeitlichen Eliten ist es vorstellbar, dass man auch diese mit einem ähnlichen Terminus benannte.

Vor nicht langer Zeit, verehrter Kollege Dular, haben Sie das Thema der Pferdegräber und Pferdebestattungen in der hallstattzeitlichen Dolenjsko-Gruppe selbst ausführlich behandelt (Dular 2007). Es ist eine sehr spannende Problematik, und wir hoffen, der Weg hat sich gelohnt, dieses Thema auch überregional und chronologisch vertieft zu betrachten. Auf jeden Fall war es für uns eine besondere Freude, dies genau zu Ihrem Jubiläum zu tun!¹⁴

¹⁴ Wir bedanken uns herzlich bei Katarína Harmadyová, Veronika Plachá, Milan Salaš und bei Václav Furmánek für die Bereitschaft, das hier besprochene Fundmaterial zu studieren. Für freundliche sprachliche Korrektur danken wir Hans Geisler aus Straubing.

- ABŁAMOWICZ, R. 2005, Koń w obrzędowości społeczeństw kultury pomorskiej. – In: M. Fudziński, H. Paner (Hrsg.), *Aktualne problemy kultury pomorskiej*, 259-269, Gdańsk.
- ADÁMEK, F. 1961, *Pravěké hradisko u Obrán*. – Brno.
- AMBS, R. 1998, Eine hallstattzeitliche Bestattung zweier Pferde mit Schirring und Wagen in einem Grabhügel bei Unterfahlheim, Gem. Nersingen/Schwaben. – *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 63, 83-95.
- BÁLEK, M., M. ČIŽMÁŘ 2001, Brno-Obřany "Hradisko". – In: *Vorgeschichtliche Burgwälle in Brno und Umgebung. Kalender für 2002*, Abb. mit Text für den Monat Februar (II), Brno.
- BEVAN, E. 1986, *Representations of Animals in Sanctuaries of Artemis and other Olympian Deities*. – British Archaeological Reports. International Series 315.
- BÖKÖNYI, S. 1993, *Pferdedomestikation, Haustierhaltung und Ernährung. Archäozoologische Beiträge zu historisch-ethnologischen Problemen*. – Archaeolingua. Series Minor 3.
- BUKOWSKI, Z. 1976, *Elementy wschodnie w kulturze Luzyckiej u schyłku epoki brązu*. – Wrocław.
- CIRLOT, J. E. 2001, *Słownik symboli*. – Kraków.
- CLAUSING, Ch. 2001, *Das späturnenfelderzeitliche Grab mit Pferdegeschirr von Steinkirchen*. – Archäologische Denkmäler im Landkreis Deggendorf 12.
- COOPER, J. C. 1986, *Lexikon alter Symbole*. – Leipzig.
- CVITKOVIĆ, I., Ž. ŠKOBERNE 2003, The Find of an Equestrian Grave of Iron Age at Sv. Križ Brdovečki (Croatia). – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 33, 221-228.
- DULAR, J. 2007, Pferdegräber und Pferdebestattungen in der hallstattzeitlichen Dolenjsko-Gruppe. – In: M. Blečić, M. Črešnar, B. Hänsel, A. Hellmuth, E. Kaiser, C. Metzner-Nebelsick (Hrsg.), *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan*, Situla 44, 737-752.
- EGG, M. 1986, Zum "Fürstengrab" von Radkersburg (Südsteiermark). – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 33, 199-214.
- EGG, M. 1996, *Das hallstattzeitliche Fürstengrab von Strettweg bei Judenburg in der Obersteiermark*. – Monographien. Römisch-Germanisches Zentralmuseum 37.
- EGG, M., D. KRAMER, 2005, *Krieger – Feste – Totenopfer. Der letzte Hallstattfürst von Kleinklein in der Steiermark*. – Forschungen am Römisch-Germanischen Zentralmuseum 1, Mainz.
- EIBNER, A. 1997, Die "Große Göttin" und andere Vorstellungsinhalte der östlichen Hallstattkultur. – In: L. D. Nebelsick, A. Eibner, E. Lauermann, J.-W. Neugebauer, *Hallstattkultur im Osten Österreichs*, Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 106-109, 129-145.
- EIBNER-PERSY, A. 1980, *Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg). Die Funde der Grabungen 1890-92 in der Prähistorischen Abteilung des Naturhistorischen Museums in Wien und im Burgenländischen Landesmuseum in Eisenstadt*. – Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 62.
- FEKETE, M. 1985, Rettungsgrabung früheisenzeitlicher Hügelgräber in Vaskeresztes (Vorbericht). – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37, 33-78.
- GABROVEC, S. 1974, Die Ausgrabungen in Stična und die Bedeutung für die südostalpine Hallstattkultur. – In: B. Chropovský (Hrsg.), *Symposium zu Problemen der Jüngerer Hallstattzeit in Mitteleuropa*, 163-187, Bratislava.
- GALANINA, L. K. 1997, *Die Kurgane von Kelermes. »Königsgräber« der frühskythischen Zeit*. – Steppenvölker Eurasiens 1.
- GEDL, M. 2004, *Die Fibeln in Polen*. – Prähistorische Bronzefunde 14/10.
- GOLEC, M. 2005, *Horákovská kultura*. – Brno (Unpublizierte Dissertation, Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity).
- GUŠTIN, M., B. TERŽAN 1975, Malenškova gomila v Novem mestu. Prispevek k poznavanju povezav med jugovzhodnim alpskim svetom, severozahodnim Balkanom in južno Panonijo v starejši železni dobi. – *Arheološki vestnik* 26, 188-202.
- HANSMANN, L., L. KRISS-RETTEBECK 1966, *Amulett und Talisman. Erscheinungsform und Geschichte*. – München.
- HENNIG, H. 2001, *Gräber der Hallstattzeit in Bayerisch-Schwaben. Mit Beiträgen von M. Friedrich, H. Manhart und O. Röhrer-Ertl*. – Monographien der Archäologischen Staatssammlung München 2.
- HENNIG, H., H. OBERMAIER, M. SCHWEISSING, Ch. SCHUH, Ch. WEBER, J. BURGER, M. DUMLER 2009, Das hallstattzeitliche Pferdegeschirr im "Großen Bühl" bei Aislingen, Lkr. Dillingen a. d. Donau. – In: J. M. Bagley, Ch. Eggl, D. Neumann, M. Schefzik (eds.), *Alpen, Kult und Eisenzeit. Festschrift für Amei Lang zum 65. Geburtstag*, Internationale Archäologie. Studia Honoraria 30, 169-190.
- HOLSTE, F. 1940, Zur Bedeutung und Zeitstellung der sogenannten "thrako-kimmerischen" Pferdegeschirrbronzen. Ein Urnengrab aus Steinkirchen, Ldkr. Deggendorf. – *Wiener Prähistorische Zeitschrift* 27, 7-32.
- HUNDT, H.-J. 1973, Die Restaurierung der Funde aus den hallstattzeitlichen Fürstengräbern von Novo mesto. – *Arheološki vestnik* 24, 327-337.
- KARL, R. 2005, Warum nennen wir ihn nicht einfach Dietrich? Zum Streit um des dorfältesten Hochdorfer Sakralkönigs Bart. – In: R. Karl, J. Leskovar (Hrsg.), *Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie, Tagungsbeiträge der 1. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie*, Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 18, 191-202.
- KLEMM, S. 1992, *Die Malleiten bei Bad Fischau in Niederösterreich. Monographie zu den Grab- und Siedlungsfunden der urgeschichtlichen Höhensiedlung. Ein Beitrag zur Kenntnis der Keramik der Urnenfelder- und der Hallstattzeit im Ostalpenraum*. – Wien (Unpublizierte Dissertation, Universität Wien).
- KLOČKO, V. I. 2004, „Protoskifskoe“ oružje v Vostočnoj Evropi. – In: J. Chochorowski (Hrsg.), *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimierskiego*, 199-217, Kraków.
- KMEŤOVÁ, P. 2013a, „Masters of Horses“ in the West, „Horse Breeders“ in the East? On the Significance and Position of the Horse in the Early Iron Age Communities of the Pannonian Basin. – In: R. Karl, J. Leskovar (Hrsg.), *Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie. Tagungsbeiträge der 5. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie*, Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 37, 247-258.
- KMEŤOVÁ, P. 2013b, The Spectacle of the Horse. On Early Iron Age Burial Customs in the Eastern-Alpine Hallstatt Region. – In: K. Boulden, S. Musselwhite

- (Hrsg.) *Humans and Animals*, Archaeological Review from Cambridge 28/2, 67-81.
- KNEZ, T. 1978, Ein späthallstattzeitliches Fürstengrab von Novo mesto in Slowenien. – *Germania* 56, 125-149.
- KNEZ, T. 1986, *Novo mesto 1. Halštatski grobovi. / Hallstattzeitliche Gräber.* – Carniola Archaeologica 1.
- KNEZ, T. 1993, *Novo mesto 3. Kapiteljska njiva. Knežja gomila. / Fürstengrabhügel.* – Carniola Archaeologica 3.
- KOCH, J. K. 1998, Symbol einer neuen Zeit. Hallstattzeitliche Pferdestatuetten aus Metall. – In: *Studien zur Archäologie der Kelten, Römer und Germanen in Mittel- und Westeuropa, Alfred Haffner zum 60. Geburtstag gewidmet*, Internationale Archäologie. Studia Honoraria 4, 291-311.
- KOSSACK, G. 1954, Pferdegeschirr aus Gräbern der älteren Hallstattzeit Bayerns. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 1, 111-178.
- KOSSACK, G. 1980, "Kimmerische" Bronzen. Bemerkungen zur Zeitstellung in Ost- und Mitteleuropa. – *Situla* 20/21, 109-143.
- KROMER, K. 1959, *Das Gräberfeld von Hallstatt.* – Firenze.
- KRUH, A. 2008, Grabhügel 5 oder Tratar-Grabhügel. – In: S. Gabrovec, B. Teržan et al., *Stična 2/2. Gomile starejše železne dobe. Razprave. / Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Studien, Katalogi in monografije* 38 (2010) 69-131.
- KUZMINA, E. E. 2006, Mythological Treatment of the Horse in Indo-european Culture. – In: S. L. Olsen, S. Grant, A. M. Choyke, L. Bartosiewicz (eds.), *Horses and Humans: The Evolution of Human-Equine Relationship*, British Archaeological Reports. International Series 1560, 263-270.
- LUCKE, W., O.-H. FREY 1962, *Die Situla in Providence (Rhode island). Ein Beitrag zur Situlenkunst des Osthallstattkreises.* – Römisch-Germanische Forschungen 26.
- MARCHESETTI, C. 1893, *Scritti sulla necropoli di S. Lucia di Tolmino (scavi 1884-1902).* – Neue Edition: Trieste 1993.
- MARINETTI, A., A. L. PROSDOCIMI 2005, *Lingua e scrittura.* – In: M. De Min, M. Gamba, G. Gambacurta, A. Ruta Serafini (eds.), *La città invisibile, Padova pre-romana, Trent'anni di scavi e ricerche*, 32-47, Bologna.
- METZNER-NEBELSICK, C. 2002, *Der »Thrako-Kimmerische« Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien.* – Vorgeschichtliche Forschungen 23.
- METZNER-NEBELSICK, C. 2005, Das Wagengrab von Künzing im Licht seiner östlichen Beziehungen. – In: K. Schmotz (Hrsg.), *Vorträge des 23. Niederbayerischen Archäologentages*, 105-137, Deggendorf.
- METZNER-NEBELSICK, C. 2007, Pferdchenfibeln - Zur Deutung einer frauenspezifischen Schmuckform der Hallstatt- und Frühlatènezeit. – In: M. Blečić, M. Črešnar, B. Hänsel, A. Hellmuth, E. Kaiser, C. Metzner-Nebelsick (Hrsg.), *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan*, Situla 44, 707-752.
- METZNER-NEBELSICK, C., NEBELSICK, L. D. 1999, Frau und Pferd - ein Topos am Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit Europas. – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 129, 69-106.
- MILIČEVIĆ BRADAĆ, M. 2003, Greek Mythological Horses and the World's Boundary. – *Opuscula Archaeologica* 27, 379-391.
- MÜLLER-KARPE, H. 1975, Zur urnenfelderzeitlichen Besiedlung der Gegend von Steinkirchen, Niederbayern. – In: *Ausgrabungen in Deutschland*, Monographien. Römisch-Germanisches Zentralmuseum 1/1, 171-186.
- NEBELSICK, L. D. 1997, Die Kalenderberggruppe der Hallstattzeit am Nordostalpenrand. – In: L. D. Nebelsick, A. Eibner, E. Laueremann, J.-W. Neugebauer, *Hallstattkultur im osten Österreichs*, Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 106-109, 9-128.
- OFFENBERGER, J. 1980, Gemeinlebern. – *Fundberichte aus Österreich* 19, 438-440.
- PARE, Ch. F. E. 1992, *Wagons and Wagon-Graves of the Early Iron Age in Central Europe.* – Oxford University Committee for Archaeology. Monograph 35.
- PARZINGER, H., J. NEKVASIL, F.-E. BARTH 1995, *Die Byčí skála-Höhle. Ein hallstattzeitlicher Höhlenopferplatz in Mähren.* – Römisch-Germanische Forschungen 54.
- PIECZYŃSKI, Z. 1953, Cmentarzysko z wczesnego okresu żelaznego (700-400 przed n.e.) w Gorszewicach, w pow. szamotulskim. – *Fontes Archaeologici Posnanienses* 4, 101-152.
- PLACHÁ, V., V. FURMÁNEK 1975, Halštatská jama na Devíne. – *Zborník Slovenského národného múzea. História* 69/15, 55-72.
- PLACHÁ, V. 1971, *Nálezová správa z archeologického výskumu Mestského múzea na Devínskome hrade v rokoch 1969 - 1970.* – Bratislava (Unpublizierter Grabungsbericht, Mestské múzeum Bratislava).
- PLESL, E. 1990, Další poznatky k nálezšti v Žirovicích u Františkových Lázní. – *Archeologické rozhledy* 42, 244-256.
- PODBORSKÝ, V. 1970, *Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit.* – Brno.
- PODBORSKÝ, V. (Hrsg.) 1993, *Pravěk dějiny Moravy.* – Brno.
- PODBORSKÝ, V. 1994, Postavení Obřanského hradiska v době popelnicových polí ve středoevropském regionu. – *Pravěk. Nová řada* 4, 205-232.
- PREINFALK, F. 2003, *Die hallstattzeitlichen Hügelgräber von Langenlebern, Niederösterreich.* – Fundberichte aus Österreich. Materialhefte. Reihe A 12.
- PRÜSSING, G. 1991, *Die Bronzegefäße in Österreich.* – Prähistorische Bronzefunde 2/5.
- REBAY, K. C. 2006, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Stanzendorf in Niederösterreich. Möglichkeiten und Grenzen der Interpretation von Sozialindexberechnungen.* – Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 135.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1982, *Das Urnengräberfeld von Podolí.* – Fontes Archaeologiae Moravicae 15, Brno.
- SCHMITZBERGER, M. 2006, Tierknochen aus dem hallstattzeitlichen Gräberfeld von Stanzendorf, NÖ. – In: Rebay 2006, 342-355.
- SCHMOTZ, K. 1989, *Die vorgeschichtliche Besiedlung im Isarmündungsgebiet.* – Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte A 58.
- SMIRNOVA, G. I. 1993, Pamjatniki srednego Podnestrov'ja v chronologičeskoj scheme ranneskifskoj kul'tury. – *Ros-sijskaja archeologija* 2, 101-118.
- STEGMANN-RAJTÁR, S. 1986, Neuerkenntnisse zum Grab 169 von Brno-Obřany. – In: *Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984*, Mitteilungen des Archäologischen Instituts. Beiheft 3, 211-219.
- STEGMANN-RAJTÁR, S. 1992, Spätbronze- und früheisenzeitliche Fundgruppen des mittleren Donaugebietes.

- *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 73, 29-179.
- STEGMANN-RAJTÁR, S. 1994, Vývoj stredodunajských popolnicových polí v neskoréj dobe bronzovej (HaB) a vznik halštatskej kultúry. – *Slovenská archeológia* 42-2, 319-333.
- STEGMANN-RAJTÁR, S. 2002, Früheisenzeitliche Fernverbindungen entlang dem Ostalpenraum. – In: A. Lang, V. Salač (Hrsg.): *Fernkontakte in der Eisenzeit, Konferenz Liblice 2000*, 254-269, Praha.
- STUDENÍKOVÁ, E. 1993, Staršia doba železná (halštatská). – In: T. Štefanovičová et al., *Najstaršie dejiny Bratislavy*, 116-142, Bratislava.
- STUDENÍKOVÁ, E. 1996, Neue Ausgrabungen hallstattzeitlicher Hügelgräber in der Südwestslowakei. – In: E. Jerem, A. Lippert (Hrsg.), *Die Osthallstattkultur*, *Archaeologia* 7, 497-511.
- STUDENÍKOVÁ, E. 2008, Výpoved' kalenderberských mohýl na Slovensku o vzťahu pohlaví. – *Acta Archaeologica Opaviensia* 3, 85-111.
- ŠKOBERNE, Ž. 2004, Budinjak Group. – In: D. Balen-Letunić (Hrsg.), *Ratnici na razmeđu istoka i zapada. Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj. Krieger am Scheideweg zwischen Ost und West*, 131-171, Zagreb.
- ŠMID, W. (= W. Schmid) 1908, Tumuliforschungen. – *Carniola* 1, 202-210.
- TECCO HVALA, S., J. DULAR, E. KOCUVAN 2004, Železnodobne gomile na Magdalenski gori. Eisenzeitliche Grabhügel auf der Magdalenska gora. – *Katalogi in monografije* 36.
- TERENOŽKIN, A. I. 1976, *Kimmerijcy*. – Kijev.
- TERŽAN, B. 1990, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem. The Early Iron Age in Slovenian Styria*. – *Katalogi in monografije* 25.
- TERŽAN, B. 1998, Auswirkungen des skythisch geprägten Kulturkreises auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannoniens und des Ostalpenraumes. – In: B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000-500 v. Chr.)*, *Südosteuropa-Schriften* 20, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 12, 511-560.
- TERŽAN, B. 2008, *Stiške skice / Stična-Skizzen*. – In: S. Gabrovec, B. Teržan et al., *Stična 2/2 Gomile starejše železne dobe. Razprave / Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Studien*, *Katalogi in monografije* 38 (2010) 189-325.
- TERŽAN, B., N. TRAMPUŽ 1973, Prispevek h kronologiji svetolucijske skupine. – *Arheološki vestnik* 24, 416-460.
- TRACHSEL, M. 2004, *Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit*. – *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* 104.
- TURK, P. 2005, *Images of life and myth*. – Ljubljana.
- VADÁSZ, É. V. 1986, Das früheisenzeitliche Gräberfeld von Süttö. – In: L. Török (ed.), *Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984*, *Antaeus* 3, 251-257.
- VELIAČIK, L. 1991, Beitrag des Gräberfeldes in Diviaky nad Nitricou zur Chronologie der Denkmäler der Lausitzer Kultur in der Slowakei. – *Slovenská archeológia* 39, 143-214.
- WĘGRZYNOWICZ, T. 1982, *Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciałopalenia zwłok*. – Warszawa.

K SIMBOLIKI KONJSKIH LOBANJ V GROBOVIH IZ POZNEGA ŽARNOGROBIŠČNEGA IN STAREJŠEGA HALŠTATSKEGA OBDOBJA

Povzetek

Od žarnogrobiščne dobe naprej sta se konj in njegovo upodabljanje postopno uveljavila kot "simbol novega časa". Z naraščajočo vlogo konja v življenju tedanjih ljudi je rastele tudi njegov pomen v grobnem ritualu. Poleg pridajanja konjske opreme in okrasja v grobove pokojnih se je razširil tudi pokop konja (celega okostja ali samo določenih kosti, najpogosteje lobanj). Analiza najdb potrjuje, da se je takšen običaj ukoreninil v pozni KŽG in v starejšem halštatskem obdobju. Pridajanje konjskih kosti ali njegovih delov se tu in tam pojavi že v starejši in srednji KŽG, vendar je ta fenomen pogostejši v pozni KŽG in v starejšemu halštatskem obdobju, medtem ko je celotno okostje konja izpričano šele v grobovih mlajšega halštatskega obdobja.

O pomenu konja v žarnogrobiščni dobi in starejšem halštatskem obdobju govorijo najdbe in najdiščni konteksti iz raznih utrjenih višinskih naselbin in grobišč. Med starejše primere spada najdišče Brno-Obřany na Moravskem (*sl.* 1-3), z naselbino, ki se je v žarnogrobiščni dobi razvila v močan gospodarski in politični center na stičišču dveh kulturnih območij – lužiške kulture na severu in podolske kulture na jugu –, in obsežnim grobiščem v neposredni bližini (*sl.* 2, 4: 51-53). Začetek naselbine in grobišča je bil na prehodu velatiške v podolsko kulturo, tj. iz 11. v 10. stol. pr. Kr., s težiščem v času podolske kulture, tj. v 10. in 9. stol. pr. Kr.

Iz pozne KŽG je znan pomemben grob iz kraja Steinkirchen na spodnjem Bavarskem, ki dokazuje

kulturno kontinuiteto in nadaljevanje starih tradicij na prehodu iz bronaste v železno dobo. V njem je bila poleg pridakov lokalne provenience najdena tudi bronasta konjska oprema pontsko-kavkaškega tipa. O običaju pridajanja konjske lobanje v grobove v severnih predelih črnomskega območja govorita denimo grob 5 iz gomilnega grobišča Balky-Vysokaia mohyla v Ukrajini (*sl. 4: 1–50*) ali grob 3 iz gomile 1 v kraju Iljevka v Rusiji.

Med grobove starejše železne dobe s pridanimi konjskimi lobanjami pa spada npr. centralni grob gomile I na Kapiteljski njivi v Novem mestu, ki je datiran v zgodnjo fazo starejšega halštatskega obdobja. Novo mesto je z več gomilnimi grobišči sodilo med najpomembnejša halštatska središča jugovzhodnoalpskega prostora. Iz tega časa so grobovi z deli konjev znani prav tako na območju lužiške kulture v Šleziji. Na obsežnem žarnem grobišču Groszewice na Poljskem so bili odkriti grobovi z delno sežganimi konjskimi lobanjami. S problematiko grobov iz žarnogrobiščne in starejše železne dobe, ki so vsebovali konjsko lobanjo ali njene dele, je tesno povezan tudi objekt 2/1969 na višinski naselbini Bratislava-Devín (*sl. 5*), ki v nekaterih pogledih spominja na grobove Brno-Obřany ali na grob iz kraja Steinkirchen, zato domnevamo, da objekt 2/1969 na najdišču Bratislava-Devín ni naselbinska jama, temveč bolj verjetno žgan grob, vkopan v gomilo, ki sodi v srednjepodonavsko kulturo gomil (*sl. 5: 2*). Najdbe z najdišča Bratislava-Devín lahko kronološko umestimo na začetek starejšega halštatskega obdobja, tj. v 8. stol. pr. Kr. Sodeč po obliki in okrasju je keramika iz tega objekta izdelana v zgodnjem halštatskem stilu, čeprav način izdelave še odraža žarnogrobiščno tradicijo (*sl. 6, 7*).

V žrtvovanju in pokopih konjev se skrivata dva pomena: eden je izražanje družbenega položaja pokojnika,

drugi pa potovanje v onostranstvo. Dozdevno so imeli le pripadniki elite privilegij potovati v onostranstvo na konju ali z vozom. Konjske lobanje oz. njihovi deli v grobovih pozne KŽG in starejšega halštatskega obdobja verjetno simbolizirajo družbeni status pokojnika, ki so mu bili pridani. Ta običaj je morda povezan z verovanjem v magično moč konjske lobanje oz. njenih delov (večinoma gre za spodnjo čeljust). Prav tako je moč domnevati, da gre za grobove posameznih izbrancev, ki so predstavljali novo elito na začetku novega obdobja, tj. starejše železne dobe. In prav s tem novim privilegiranim družbenim slojem so domnevno simbolno povezani tudi konji in predmeti za konja in njegovo obvladovanje.

Prevod: Anja Ragolič

Petra Kmeťová
Department of Archaeology
Faculty of Philosophy
Comenius University
Gondova 2
P.O.BOX 32
SK-814 99 Bratislava
kmetova.p@gmail.com, kmetova@fphil.uniba.sk

Susanne Stegmann-Rajtár
Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie
der Wissenschaften
Akademická 2
SK-949 21 Nitra
zuzana.rajtárova@savba.sk

ORMOŽ IN HAJNDL – PRISPEVEK K RAZISKOVANJU KULTURNE KRAJINE V ZGODNJI ŽELEZNI DOBI

ORMOŽ UND HAJNDL – EIN BEITRAG ZUR ERFORSCHUNG EINER KULTURLANDSCHAFT IN DER ÄLTEREN EISENZEIT

Marko MELE

Izvilleček

Leta 2010 sta Janez Dular in Marjana Tomanič Jevremov izdala monografsko publikacijo prazgodovinskega Ormoža, v kateri sta predstavila gradivo z izkopavanj med leti 1974 in 1981. Čeprav je najdišče poznano že skoraj 60 let, je bila to prva sistematična kataloška objava te pomembne poznobronasto- in starejšeželeznodobne naselbine ob reki Dravi. Na sosednji terasi na Hajndlu, zgolj 1,5 km zračne razdalje od Ormoža, je bila leta 1997 v okviru gradnje ormoške obvoznice odkrita starejšeželeznodobna naselbina.

Jedro prispevka tvorita podrobna primerjava keramičnih najdb, ki temelji na tipologiji in statističnem ovrednotenju, in primerjava gradnje stavb in poselitvenega vzorca Ormoža in Hajndla, kar omogoča natančnejšo datacijo ter vpogled v odnos med naselbinama. Z upoštevanjem geomorfoloških podatkov nam analiza izkopavanj nakazuje obstoj starejšega protourbanega središča v Ormožu in naselbine raztresenega tipa na Hajndlu.

Ključne besede: Ormož, Hajndl, starejša železna doba, naselbine, keramika, gradnja, poselitvena slika, središča in obrobja, protourbani centri

Abstract

[*Ormož and Hajndl - a contribution to the research of cultural landscape in the Early Iron Age*] In 2010, Janez Dular and Marjana Tomanič Jevremov published a monograph on the prehistoric Ormož, Slovenia, and presented the finds excavated there between 1974 and 1981. Even though the site had been known for almost sixty years, this was the first systematic publication of the important Late Bronze and Early Iron Age settlement along the Drava river. Later, another Early Iron Age settlement came to light in its vicinity, on the nearby terrace of the Drava at Hajndl. The latter site is located roughly 1.5km from Ormož as the crow flies and was investigated in advance of the Ormož bypass construction.

The contribution brings a detailed comparison between the ceramic finds from Ormož and Hajndl that is based on a typological and statistical evaluation. It also compares the house construction of the two sites and their settlement type, which enables a more precise date of the sites to be proposed, but also offers an insight into the relationship between them. This analysis, in combination with geomorphological data, indicates the existence of an earlier, proto-urban centre at Ormož and a settlement of a dispersed type at Hajndl.

Keywords: Ormož, Hajndl, Early Iron Age, settlement, pottery, building-constructions, settlement patterns, centres and periferies, proto-urban centres

UVOD

Poznobronasto- in zgodnježeleznodobna naselbina v Ormožu je strokovni javnosti znana že skoraj 60 let, odkar jo je v 50-ih letih 20. stol. odkrila in raziskovala Bernarda Perc. V tem času je najdišče doživelo nekaj večjih in manjših arheoloških izkopavanj, ki so muzejske depoje zasula z obilico predvsem keramičnega gradiva.¹ Zaradi pomanjkanja sredstev in količine je to obsežno gradivo dolgo časa ostalo nedostopno širši strokovni javnosti.² Težko pričakovana je bila monografska objava izkopavanj med leti 1974 in 1981 avtorjev Marjane Tomanič Jevremov in Janeza Dularja, ki sta javnosti prvič kataloško predstavila del obsežnega fundusa ormoških najdb iz arheoloških depojev Pokrajinskega muzeja Ptuj - Ormož.³

V publikaciji je predstavljenih šest pomembnejših izkopavališč znotraj ožjega mestnega jedra, med katerimi po velikosti in količini najdb izstopa Skolibrova ulica v Ormožu.⁴ Jedro publikacije predstavljata opis terenskih izvidov ter katalog keramičnih in posamičnih kovinskih najdb. Objavljen je pregled naselbinskih struktur in osnovni oris odkritih najdb ter njihova preliminarna časovna uvrstitev.

Posledice poselitve Ormoža v pozni bronasti in starejši železni dobi ter v latenskem obdobju⁵ in srednjem veku⁶ se odražajo v številnih odpadnih jamah, ognjiščih, vodnjakih, tlakovanih poteh in jamah za kole, kar pomeni velik izziv za razpoznavanje posameznih naselbinskih faz. Zato velja posebej izpostaviti poglavje o poskusu rekonstrukcije stavb, v katerem sta avtorja oblikovala jasne kriterije za opredelitev tlorisov stavb.

Med najdbami še posebej prevladuje keramično gradivo, ki je pregledno predstavljeno s tipološko in statistično analizo.⁷ Časovna opredelitev je bila mogoča po analizi gradiva iz jam, vodnjakov in ognjišč, ki jih lahko obravnavamo kot zaključene celote, ter po ovrednotenju kovinskih najdb in kalupov.

Izčrpna je tudi podrobna analiza kostnega gradiva avtorjev Boruta Toškana in Janeza Dirjeca.⁸ Dopolnila

¹ Pregled izkopavanj v Ormožu pri Dular, Tomanič Jevremov 2010, sl. 1.

² Pregled vseh publikacij o Ormožu pri Dular, Tomanič Jevremov 2010, 10–12. Pomembnejše starejše strokovne objave: Perc 1962–1963, 202 ss; Tomanič Jevremov 1983, 34 ss; Tomanič Jevremov 1988–1989, 277 ss; Tomanič Jevremov 2001, 191 ss; Lamut 1988–1989, 323 ss; Lamut 2001, 207 ss; Lamut 2005, 58 ss; Lubšina Tušek 2005, 178–208.

³ Dular, Tomanič Jevremov 2010. Po oddaji tega prispevka je izšla pomembna kataloška publikacija najdb z grajskega griča na Ptuj in grajskega griča v Gornji Radgoni (Dular 2013), ki pa je v našem prispevku nismo več upoštevali.

⁴ Dular, Tomanič Jevremov 2010, 15, sl. 3.

⁵ Dular, Tomanič Jevremov 2009, 159–193.

⁶ Tomanič Jevremov 1997, 107 ss.

⁷ Keramika iz Skolibrove ulice je bila obsežno predstavljena v doktorskem delu avtorja prispevka (Mele 2009).

⁸ Toškan, Dirjec 2010, 99–121.

je preliminarne analize kosti z izkopavanj Bernarda Perc (prvo analizo je opravil Lászlo Bartosiewicz⁹).

Na trasi ormoške obvoznice so med leti 1997 in 2000 potekala arheološka izkopavanja, ki so obogatila naše poznavanje poselitve okolice prazgodovinskega Ormoža s številnimi novimi najdbami, med katerimi izstopa starejša železnodobna naselbina na Hajndlu pri Ormožu.¹⁰ Severozahodno od mesta Ormož je majhno naselje, vas Hajndl, ki tako kot Ormož leži na nižji pleistocenski terasi nad reko Dravo.¹¹ Arheološka izkopavanja so med pomembnimi najdbami iz rimske dobe, mednje sodita rimska cesta in peči za žganje opeke,¹² razkrila tudi ostanke obsežne starejšeželeznodobne naselbine. Raziskane so bile odpadne jame, vodnjaki, kurišča, sistemi za odvodnjavanje in ostanke poslopij, ki so bili raztreseni po celotni hajndlski terasi.¹³

Z novimi izkopavanji na Hajndlu in z delno publikacijo Ormoža imamo torej na voljo podatke iz dveh razmeroma dobro raziskanih sočasnih naselbin, ki sta med seboj oddaljeni zgolj 1,5 km zračne razdalje. Ti podatki nam na mikroravni omogočajo vpogled v poselitev in izrabo prostora v spodnjem Podravju v starejši železni dobi.¹⁴

NARAVNE DANOSTI ORMOŽA Z OKOLICO

Ormoška Dobrava je del pleistocenske terase, ki se začenja pri Veliki Nedelji in se preko Hajndla in Dobrave nadaljuje proti severovzhodu in vzhodu.¹⁵ Ormož leži na vzhodnem delu te dvignjene terase nad reko Dravo, od Hajndla, ki leži na zahodnem delu terase, ga loči dolina potoka Lešnica. Terasi obeh naselij sta del južnega roba Ljutomersko-Ormoških goric, ki se proti vzhodu postopoma spušča v medžimursko ravnico.

⁹ Bartosiewicz 1987, 58–60.

¹⁰ Klemenc, Saria 1936; Kovač 2004; Pahič 1962–64, 137; Tušek 2001, 35–46; Magdič 2006; Mele 2003; isti 2005a; isti 2005b; isti 2009; Mele, Mušič 2007, 341–356; Tomanič Jevremov 2005, 74–76; Tušek 2005, 98–125; Žižek 1997; isti 2001; isti 2003a,b; isti 2005.

¹¹ Moravec 1980, 337, 338.

¹² Žižek 2005, 144–158.

¹³ Najdišče Hajndl je bilo obravnavano v diplomskih delih M. Meleta (2003), O. Kovača (2004), A. Magdiča (2006) in doktorskem delu M. Meleta (2009). Publikacija je v pripravi.

¹⁴ V prispevku bodo predstavljene nekatere ugotovitve, ki izhajajo iz podrobne analize gradiva iz Hajndla in Ormoža; objavljena je bila v doktorskem delu avtorja (Mele 2009). Tukaj se želim zahvaliti Ivanu Žižku in Marjani Tomanič Jevremov za prepuščeno gradivo z izkopavanj ter sodelavcem Pokrajinskega muzeja Ptuj - Ormož za pomoč pri obdelavi gradiva.

¹⁵ Perko, Orožen Adamič 1998, 594.

Po pedoloških kartah so na območju Ormoža in okolice značilne distrične rjave prsti na silikatnih kamninah, psevdoglejena in oglejena tla. Novejše pedološke karte območja Ormoža in okolice so pokazale, da se severno in vzhodno od Ormoža ter delno na hajndlski terasi razprostirajo tudi obsežna območja puhlice.¹⁶ Puhlica sodi med prsti, ki so zelo primerne za poljedelstvo, kar so verjetno izkoristili tudi prebivalci prazgodovinskih naselbin v Ormožu in na Hajndlu.

Analiza rastlinskih ostankov iz obeh naselbin ni bila opravljena, o prehrani rastlinskega izvora takratnih prebivalcev lahko sklepamo zgolj posredno. Za čas kulture žarnih grobišč, halštatske in latenske dobe poznamo nekaj podatkov iz Panonije.¹⁷ V naselbinah iz časa kulture žarnih grobišč, kot je Górkápolnadomb, so v shrambenih in odpadnih jamah odkrili dvozrnató žito ("Emer") in rž, ki sta prevladovala, v manjši meri pa tudi enozrnató žito ("Einkorn"), proso, lečo in grah. Sistematično so bili vzeti vzorci iz naselbine Sopron-Krautacker, ki je bila poseljena v času kulture žarnih grobišč ter od pozne halštatske do pozne latenske dobe. Rezultati analize iz jame iz časa kulture žarnih grobišč s tega najdišča se skladajo z rezultati iz naselbine Górkápolnadomb. Iz starejše železne dobe so bila kljub majhnemu vzorcu ugotovljena semena ječmena, leče in prosa. Spremembe so nastopile v poznahalštatskem obdobju. Najpomembnejše kulturne rastline so postale ječmen, nato žito in oves, v manjši meri sta bila zastopana tudi leča in bob. Z latenskim obdobjem sta najpomembnejši kulturni rastlini ječmen in "Emer" žito. Gojili so tudi lan, riček in mak. Prvič se je pojavila tudi kumara. Na intenzivno poljedelstvo kaže tudi povečana količina ostankov plevela. Tedaj postane pomembno tudi sadjarstvo, odkriti so bili ostanki sliv.¹⁸ Omenjene kultivirane rastline so verjetno vzgajali tudi prebivalci prazgodovinskega Ormoža.

Travišča, ki so poleg gozdov značilna za Dravsko-Ptujsko polje in Slovenske gorice,¹⁹ so nudila ugodne pogoje za živinorejo. Živinorejo potrjujejo analize kosti, ki so bile opravljene v Ormožu. Večina kosti sicer pripada domačim živalim, govedu, svinjam, ovcam, kozam ter konjem, med divjimi živalmi so zastopani kosti divjih svinj in rogovje jelenov.²⁰

Nekaj podatkov o živalih ob koncu bronaste in v starejši železni dobi imamo tudi iz naselbine Burgstallkogel pri Kleinkleinu.²¹ Analiza kosti kaže, da so v naselbini prevladovali kosti goveda, drobnice in svinj, veliko manj

je divjadi, konjev in psov. Večina domačih živali je bila zaklana pri starosti od 1 do 2 let, kar nakazuje, da so bile domače živali namenjene predvsem zakolu in v manjši meri za pridobivanje mleka in volne. Dobiat povezuje to dejstvo predvsem z naravnimi danostmi okolice Burgstallkogla, ki je omogočala pretežno ekstenzivno živinorejo. Zanimiva je tudi primerjava z oppidom v Manchingu iz pozne mlajše železne dobe. Tam so govedo in drobnico klali večinoma med 2 in 5 leti starosti, kar kaže na intenzivno živinorejo. Med kostmi živali na Burgstallkoglu so bile zastopane tudi kosti divjih živali, kot so jelen, divja svinja, srna, bober in zajec.

Ob rodovitni prsti in pašnih površinah je bila verjetno za poselitev Ormoža ob neugodnih podnebni razmerah ključna tudi ugodna prisojna lega. Podatki namreč kažejo, da se je med pozno bronasto dobo podnebje postopoma ohlajalo (od 1450/1300 do 800/600 pr. n. št.).²² To potrjujejo tudi pelodne analize iz bližnje bronastodobne naselbine na Olorisu pri Dolnjem Lakošu. Med trajanjem naselbine v Olorisu (14.–13. stol. pr. n. št.) sta prevladovali jelša in leska. Jelša je značilna za obsežno močvirnato območje, leska pa se razširi predvsem zaradi človekovih posegov. Zanimiva je porast bora in breze po koncu te naselbine. Obe drevesni vrsti se namreč naselita na odprte površine, ki so lahko posledica človekovega posega v prvotne gozdove.²³

Podobne ugotovitve so pokazale analize cvetnega prahu, ki so bile opravljene na najdiščih Seibersdorf (Spodnja Avstrija) in Zickenbachtal (Gradiščansko), kjer je bilo v gozdnem rastju opazno nazadovanje lipe, gabra, jesena in bresta. V starejši železni dobi kažejo te analize na širjenje poljedelstva in živinoreje v Spodnji Avstriji, kar se kaže v povečanju pašnih površin. Na Gradiščanskem pa je v naravnem rastju pustila močne sledi proizvodnja železa, kar se kaže v obsežnem poseku gozdov.²⁴ Močno nazadovanje gozdov v železni dobi so ugotovili tudi s pelodnim diagramom iz naselja Pölöske ob Blatnem jezeru.²⁵

Tako ormoška kot hajndlska terasa sta s svojimi naravnimi značilnostmi nudili zelo dobre pogoje za poselitev, vendar sta kljub temu naselbini v Ormožu in na Hajndlu v zgodnji železni dobi doživeli različen razvoj, kot kažejo primerjave keramičnih najdb, načina gradnje stavb ter poselitvenega vzorca obeh naselbin.

PRIMERJAVA KERAMIKE IZ ORMOŽA IN HAJNDLA

Primerjava keramičnih najdb z obeh naselbin omogoča prepoznavanje razlik in podobnosti med njima ter ugotavljanje njunega kronološkega odnosa. Ker

¹⁶ Lovrenčak 1998, 190; Lapanje 2007, 10–25, pril. 1.

¹⁷ Gyulai 1996, 127–136.

¹⁸ Gyulai 1996, 127–136; glej tudi Behre 1998, 91–109.

¹⁹ Gams 1998, 236.

²⁰ Lamut 1987, 50–51; Bartosiewicz 1987, 58–60; isti 1996, 29–35; Toškan, Dirjec 2010, 99–121. Največja težava arheozooloških raziskav v Ormožu je majhna količina vzorca, ki ne omogoča podrobnejših ugotovitev o funkcionalni in socialni strukturiranosti prazgodovinske naselbine.

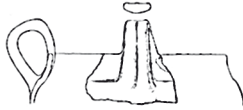
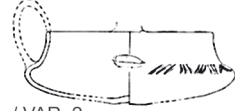

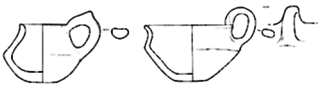

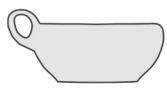
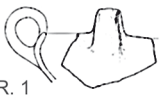

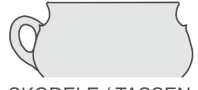
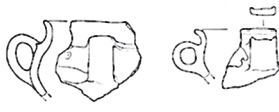

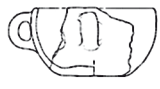
²¹ Peters, Smolnik 1994, 147–158.

²² Gyulai 1996, 127.

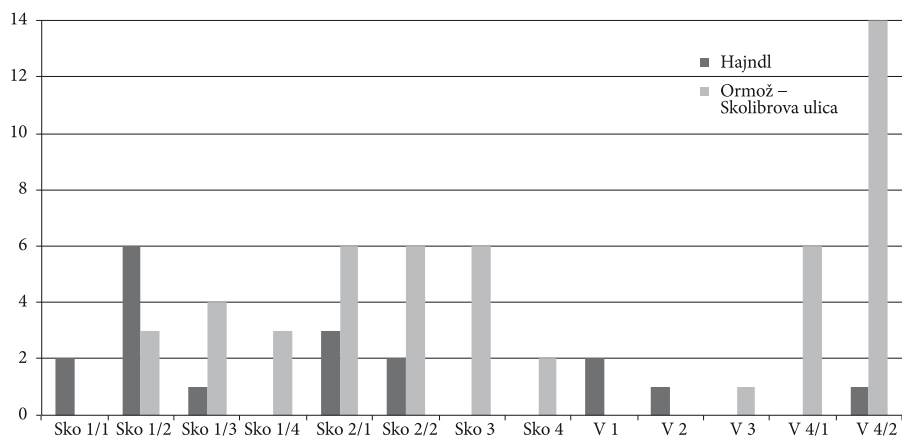
²³ Šercelj 1987, 19–24.

²⁴ Drescher Schneider, Wick 2001, 15–27.

²⁵ Juhász et al. 2001, 29–38.

	HAJNDL	ORMOŽ
 SKODELE / TASSEN TIP / TYP 1	 RAZL. / VAR. 1	
	 RAZL. / VAR. 2	
	RAZL. / VAR. 3	
	RAZL. / VAR. 4	
 SKODELE / TASSEN TIP / TYP 2	 RAZL. / VAR. 1	
	 RAZL. / VAR. 2	
 SKODELE / TASSEN TIP / TYP 3		
 SKODELE / TASSEN TIP / TYP 4		

Sl. 1: Tipi in različice skodel s Hajndla in iz Skolibrove ulice v Ormožu.
 Abb. 1: Typen und Varianten von Tassen aus Hajndl und der Skolibrova ulica in Ormož.

Sl. 2: Zastopanost tipov in različic skodel in vrčev na Hajndlu in v Skolibrovi ulici v Ormožu.
 Abb 2: Die Verteilung von Typen und Varianten der Tassen aus Hajndl und der Skolibrova ulica in Ormož.

Vrsta Art	Tip Typ	Različica Variante	Bd D	Ha A1	Ha A2	Ha B1	Ha B2	Ha B3	Ha C1	Ha C2	Ha D1	Ha D2/3	
Skodela / Tasse	1	1											
		2											
		3											
		4											
	2	1											
		2											
		3											
		4											
Vrč / Krug	1												
	4	1											
		2											

Tab. 1: Časovna opredelitev tipov skodel in vrčev na Hajndlu in v Skolibrovi ulici v Ormožu (po: Mele 2009, 107–112).

Tab. 1: Zeitliche Verteilung von Typen der Tassen und Krüge aus Hajndl und der Skolibrova ulica in Ormož (nach: Mele 2009, 107–112).

arheološko najdišče Hajndl še ni celostno objavljeno,²⁶ se bom v tem prispevku omejil na tipološko-statistično primerjavo keramike iz Skolibrove ulice v Ormožu in Hajndla ter obravnaval nekatere posebne predmete iz obeh naselbin. Risbe posod so iz fonda Pokrajinskega muzeja Ptuj - Ormož.

SKODELE

Skodele iz obeh najdišč lahko razdelim na dve večji skupini (sl. 1): skodele s presegajočim ročajem (tip 1–2) in skodele z nepresegajočim ročajem (tip 3–4).

Skodele s presegajočim ročajem je mogoče razvrstiti v dva tipa:

Tip 1 – skodele s pokončnim vratom

Tip 2 – polkroglaste skodele z uvihanim ustjem

Med skodele z nepresegajočim ročajem pa sem uvrstil:

Tip 3 – skodele s kratkim lijakastim vratom

Tip 4 – polkroglaste skodele z uvihanim ustjem

Skodele so le redko okrašene. Skodela s Hajndla je bila na ramenu okrašena s skupinami poševnih kanelur, ki tvorijo motiv trikotnikov. Izjemoma je na ostenju nameščena bradavica. Redko je trakast ročaj skodel okrašen s široko kaneluro na zunanji strani.

Pomembna razlika je v številu posameznih tipov skodel na Hajndlu in v Skolibrovi ulici v Ormožu. Samo v Ormožu so namreč prisotne skodele tipa 1/različice 4 in skodele tipa 3 in 4, medtem ko jih na Hajndlu nisem zasledil (sl. 2).

Mesto ročaja je pri skodelah s Hajndla in iz Ormoža različno, verjetno zaradi kronoloških razlik (tab. 1). Primerjave namreč kažejo, da je nepresegajoč ročaj, značilen za skodele tipa 3 in 4, značilnost posod kulture

žarnih grobišč, in da v halštatskem obdobju postopoma izgine.²⁷ V starejši železni dobi prevladajo skodele s presegajočim ročajem. Časovno razliko lahko opazimo tudi med različico 1 in različico 2 tipa 1, saj imajo skodele različice 1 globlji zaobljen trup, kar jih povezuje z oblikami posod iz obdobja kulture žarnih grobišč,²⁸ medtem ko je za skodele v halštatskem obdobju značilen nekoliko nižji trup posod.²⁹

VRČI

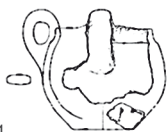

Kot vrče sem opredelil večje globoke posode z ročajem, ki se proti ustju navadno zožijo. Ročaji, ki so navadno masivnejši, so lahko večji, močno presegajoči, in manjši, rahlo presegajoči ali nepresegajoči, zato ločim

²⁷ Dolnji Lakoš in Rabelčja vas: Dular, Šavel, Tecco Hvala 2002, 154, 156, sl. 9; 16; Ormož I–II: Lamut 1988–1989, t. 14: 5; 18: 17; 19: 4; 20: 12; isti 2001, t. 1: 6; 6: 9; Kalakača: Medović 1978, t. 44: 3; Dobova: Stare 1975, t. 13: 2; Kalsdorf: Tiefengraber 2005, 126–130, t. 18: 2; Redke na Pošteli: Teržan 1990, t. 6: 14. Podobno ugotavlja tudi Metzner Nebelsick (2002, 128–134) pri analizi keramike iz JV Panonije.

²⁸ Hajdina, Ruše, Pobrežje in Spodnje Radvanje (grob.): H. Müller-Karpe 1959, 271, 273, t. 110: F Grab 76; 117: 13; Pahič 1972, t. 1: 16; Pare 1999, 343–353, pril. 2; Teržan 1990, 59, 337–338, t. 67: 7–10; Burgstallkogel pri Kleinklein: Smolnik 1994, t. 124: 13, Smolnik 1996, 446, 453.

²⁹ Rabelčja vas: B. Jevremov 1978, 59; isti 1979, 292–300; Teržan 1990, 43–45, sl. 7; Poštela III (Ha C2–D1), Lepa ravna, grob 4: Teržan 1990, 61–66, sl. 3: 9; t. 15: 10; 55: 8; Legen pri Slovenj Gradcu (gomila 8): Strmčnik Gulič 1979, t. 5: 13; Kleinklein (Ha C-D1): Smolnik 1994, t. 98: 8; Dobiat 1980, t. 28: 3,4; 36: 7–12; 38: 7; Sopron (gomila 71): Eibner Persy 1980, 76–84, t. 62: 6. Podobno razdelitev med različicama ugotavlja tudi Dobiat 1980, 82–85, sl. 10: 7–9.

²⁶ Glej op. 13.

	HAJNDL	ORMOŽ	
 VRČI / KRÜGE	 TIP / TYP 1		
	 TIP / TYP 2		
		 TIP / TYP 3	
		 TIP / TYP 4	

Sl. 3: Tipi in različice vrčev s Hajndla in iz Skolibrove ulice v Ormožu.
Abb. 3: Typen und Varianten von Krügen aus Hajndl und der Skolibrova ulica in Ormož.

štiri osnovne tipe vrčev (sl. 3). Večinoma so neokrašeni, izjema so nekateri kosi *tipa 4*, ki so lahko na ramenu okrašeni z vodoravnim rebrom z odtisi.

Vrči so sorazmerno redke posode tako na Hajndlu kot v Ormožu, pri čemer je opazno, da sta *tipa 1* in *2* zastopana le na Hajndlu, vrči *tipa 3* in *4* pa pretežno v Ormožu (sl. 2). Posode *tipa 3* in *4* imajo značilno obliko posod iz najdišč kulture žarnih grobišč na Štajerskem.³⁰ Na Hajndlu imata *tip 1* in *2*, podobno kot skodele, presegajoč ročaj (tab. 1), kar jim daje halštatsko noto.

SKLEDE

Sklede so plitve posode brez ročaja, z uvihanim ali izvihanim ustjem. Izdelane so največkrat iz fine lončarske mase, pogosto imajo polirano površino. Najpogosteje so sive ali sivočrne barve. Razdelil sem jih v štiri tipe, in sicer sklede z uvihanim ustjem, sklede z izvihanim ustjem, sklede s pokončnim vratom in konične sklede (sl. 4, 5).

V *tip 1* sem uvrstil sklede z uvihanim ustjem ali latvice polkroglaste oblike (sl. 4), ki jih ločujem na plitve in globoke, vendar je razlike zaradi slabe ohranjenosti pogosto težko ugotoviti. Razlikujejo se predvsem po načinu okraševanja:

Različica 1 – plitve sklede brez okrasa

Različica 2 – globoke sklede brez okrasa

Različica 3 – sklede s poševnimi ali vodoravnimi kanelurami

Različica 4 – sklede s fasetiranim ostenjem

Različica 5 – sklede s turbanastim ustjem

Različica 6 – sklede z odtisi na ustju sklede

Različica 7 – sklede s poševnimi ali navpičnim žlebovi na ustju in ostenju

Sklede z močno izvihanim ustjem ali krožniki (*tip 2*) imajo polkroglast trup. Glede na prehod v izvihano ustje ločimo znotraj tega tipa tri različice (sl. 4). Ta tip skled je običajno skromno okrašen. Na notranji strani močno izvihanega ustja so lahko izdelane kanelure. Izjema tega tipa je skleda, ki je okrašena s črno barvanimi kanelurami na notranji strani rdeče barvanega dna in ostenja. Odkrita je bila v južnem delu izkopnega polja na Hajndlu.³¹ Posode, okrašene z rdeče-črnim barvanjem, sodijo v čas Ha C.³²

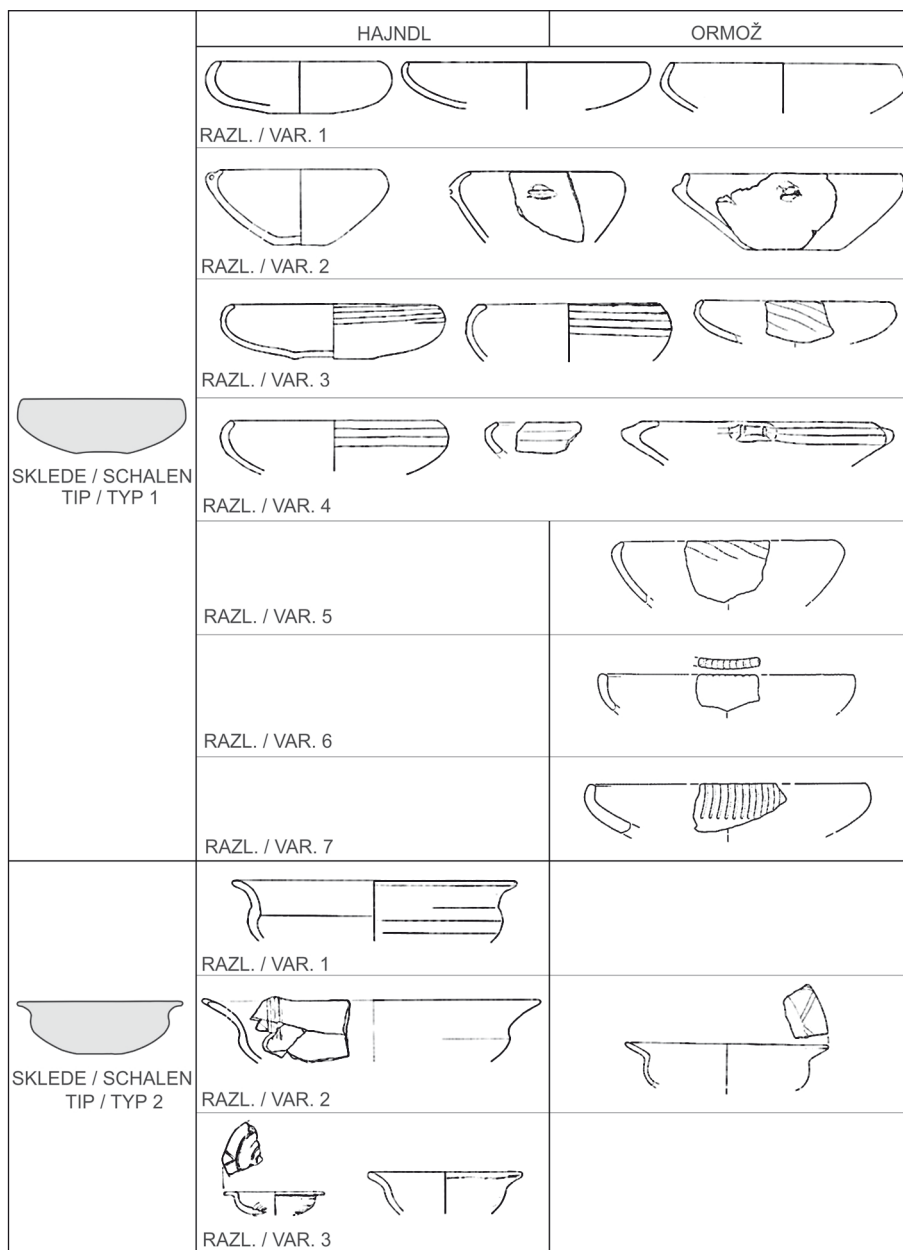
V *tip 3* sem uvrstil sklede s pokončnim vratom. Gre za manjše posode iz fine glinene mase, ki imajo pogosto polirano ali fino glajeno površino. Glede na obliko jih lahko razdelim na osem različic (sl. 5).

Za globoke sklede s pokončnim vratom *tipa 3* so značilne predvsem navpične, vodoravne in poševne kanelure. Na ostenju je poleg kanelur tudi bradavica. Posebnost globokih skled s pokončnim vratom je naguban trup.

³⁰ Pobrežje, Ormož in Ruše (grob.): Pahič 1972, t. 1: 9; 3: 6; 9: 13; 12: 7; 19: 3; Pahič 1957, t. 1: 5; 4: 4; 11: 4; Tomanič Jevremov 1988-1989, t. 8: 3; t.21: 1; Črešnar 2006, 119, sl. 22: tip V 11, 25; Lepa ravna pri Pošteli (grob 8): Teržan 1990, t. 58: 2.

³¹ Kovač 2004, 103, t. 15: 6; pril. 39; 40.

³² Medović 1991, 150-151, t. 51: 8; t. 55; Dobiat 1980, 73-74, t. 33: 8; Teržan 1990, 35-36, 126.

Sl. 4: Tipi in različice skled z uvihanim (tip 1) in izvihanim ustjem (tip 2) s Hajndla in iz Skolibrove ulice v Ormožu.

Abb. 4: Typen und Varianten von Einzugsrandschalen (Typ 1) und Schalen mit ausladendem Rand (Typ 2) aus Hajndl und der Skolibrova ulica in Ormož.

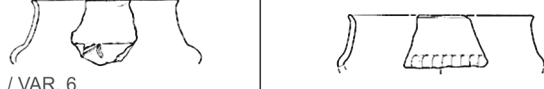
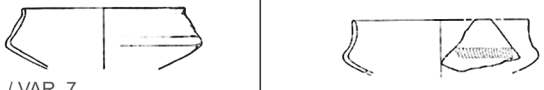
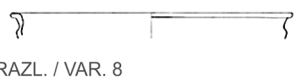

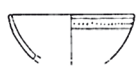
Ta način okraševanja se pojavlja izključno pri različici 6 (sl. 5). Preproste konične sklede (tip 4) so le izjemoma okrašene s pasom vtisnjenih pik in z žlebovi (sl. 5).³³

Največjo razliko med najdiščema predstavljajo sklede s turbanastim ustjem (tip 1/različica 5), ki so v Ormožu zelo številne, medtem ko na Hajndlu ni nobene (sl. 6). V Ormožu so uvihana ustja skled okrašena s pasovi navpičnih ali poševnih odtisov ali žlebov (tip 1/različica 6, 7), česar na Hajndlu nisem zasledil. Na Hajndlu so številčno dobro zastopane sklede s kanelurami na

ostenju (tip 1/različica 3), ki so v Ormožu sorazmerno maloštevilne.

Sklede z izvihanim ustjem (tip 2) so na obeh najdiščih redke (sl. 6). Na Hajndlu so bile najdene tri različice teh skled (tip 2, različica 1–3), medtem ko sem v Ormožu lahko ugotovil le eno različico (tip 2/različica 2). Zgolj na Hajndlu so bile najdene plitve široke sklede s krajšim vratom tipa 3/različica 8, za razliko od Ormoža, kjer so zastopane izključno sklede s pokončnim vratom različice 1 in 2 (sl. 6).

³³ Dular, Tomanič Jevremov 2010, t. 90: 11.

	HAJNDL	ORMOŽ
 SKLEDE / SCHALEN TIP / TYP 3	RAZL. / VAR. 1	
	RAZL. / VAR. 2	
	RAZL. / VAR. 3	
	RAZL. / VAR. 4	
	RAZL. / VAR. 5	
	RAZL. / VAR. 6	
	RAZL. / VAR. 7	
	RAZL. / VAR. 8	
 SKLEDE / SCHALEN TIP / TYP 4	RAZL. / VAR. 1	
	RAZL. / VAR. 2	

Sl. 5: Tipi in različice skled s pokončnim vratom (tip 3) in koničnih skled (tip 4) s Hajndla in iz Skolibrove ulice v Ormožu.
 Abb. 5: Typen und Varianten von Schalen mit aufrechtem Hals (Typ 3) und konischen Schalen (Typ 4) aus Hajndl und der Skolibrova ulica in Ormož.

Natančnejšo časovno opredelitev skled tipa 1 omogoča predvsem okras (tab. 2). Za čas kulture žarnih grobišč so značilne turbanaste sklede (različica 5)³⁴ in sklede z odtisi na ustju (različica 6),³⁵ ki jih na Hajndlu sploh ni, v Skolibrovi ulici pa so zelo številne.

³⁴ Dvorišče SAZU (grob 277): Puš 1982, t. 7: 5; Teržan 1995, 327–330, sl. 5: 10–14; Ormož, Pobrežje, Ruše in Dobova (grob.): Tomanič Jevremov 1988–1989, t. 18: 5; 24: 3; Pahič 1972, t. 11: 17; Pahič 1957, t. 2: 1; Müller-Karpe 1959, t. 110: C1; 112: G1; 116: 45; Črešnar 2006, t. 5: 1; Stare 1975, t. 15: 1; 40: 1; 52: 1; podobno ugotavlja za naselbino v Kleinkleinu R. Smolnik (1996, 451, tab. 2; ista 1994, t. 13: 4; 36: 1-3).

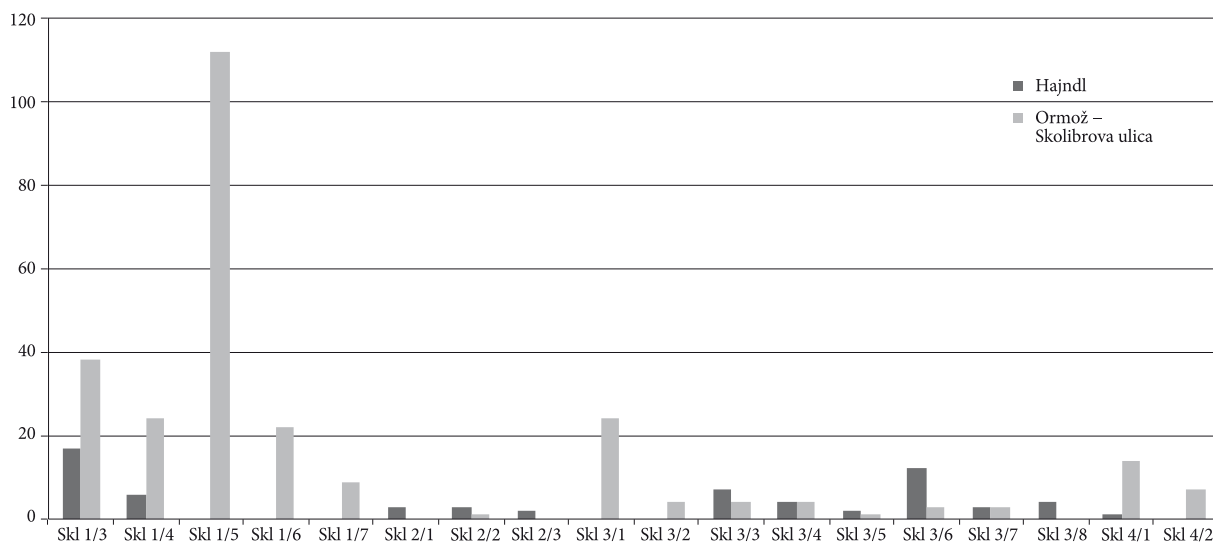
³⁵ Ormož (grobovi 1, 5, 10, 14): Tomanič Jevremov 1988–1989, t. 6: 6; 11: 6; 20: 1; 23: 1; Lepa ravna na Pošteli (grob 4): Teržan 1990, 306–310, t. 55: 10.

Vodoravno fasetirane sklede (tip 1/različica 4), ki se pogosteje pojavljajo v obdobju kulture žarnih grobišč,³⁶ redkeje tudi v starejši železni dobi,³⁷ so na Hajndlu redke. Tako na Hajndlu kot v Skolibrovi ulici pa so zastopane vodoravno in poševno kanelirane zaprte sklede (tip 1, različica 3), ki se pogosteje pojavljajo v Ha C–D1³⁸ (tab. 2).

³⁶ Kalnik: Vrdoljak 1994, t. 16: 1-3; 17: 2,3, tip B 3d; Brinjeva gora: Oman 1981, 144, t. 5: 2; Lepa ravna na Pošteli (grob 15): Teržan 1990, 61–66, t. 59: 15; Ormož (grob 1): Tomanič Jevremov 1988–1989, 277–279, 293, t. 6: 1; dvorišče SAZU (grob 236 in 258): Puš 1971, 71, 78, t. 47: 5; 52: 11; Križna Gora pri Ložu: Urleb 1973, 510; Urleb 1974, 49, 56, t. 4: 7; 14: 9; 17: 16; 18: 8; 18: 14.

³⁷ Kleinklein (Grellwald 31): Weihs 2003, t. 4: 1.

³⁸ Podlože pod Ptujsko Goro (gomila 2): Lubšina Tušek

Sl. 6: Zastopanost tipov in različic skled na Hajndlu in v Skolibrovi ulici v Ormožu.

Abb. 6: Die Verteilung von Typen und Varianten der Tassen aus Hajndl und der Skolibrova ulica in Ormož.

Vrsta Art	Tip Typ	Različica Variante	Bd D	Ha A1	Ha A2	Ha B1	Ha B2	Ha B3	Ha C1	Ha C2	Ha D1	Ha D2/3	
Skleda / Schale	1	1											
		2											
		3											
		4											
		5											
		6											
		7											
	2	1											
		2											
		3											
	3	1											
		2											
		3											
		4											
		5											
		6											?
		7											
		8											?
	4	1											
		2											

Tab. 2: Časovna opredelitev tipov skled na Hajndlu in v Skolibrovi ulici v Ormožu (po: Mele 2009, 124–133).

Tab. 2: Zeitliche Verteilung von Typen der Schalen aus Hajndl und der Skolibrova ulica in Ormož (nach: Mele 2009, 124–133).

Za datiranje so zanimive tudi skleda s pokončnim vratom tipa 3, pri katerih lahko opazujemo trend obli-

1996, 93, t. 6: Burgstallkogel pri Kleinkleinu: Smolnik 1994, t. 115: 15; 117: 10; Sopron (gomila 27): Eibner Persy 1980, 76–84, t. 19: 3; 19: 4. Izjema je grob 2 iz Viktorinove ulice na Ptujju, kjer sta bili odkriti kanelirana in fasetirana skleda, datiran v Ha B2: Lubšina Tušek 2001, 291–297, t. 2: 11,14.

kovanja plitvega, profiliranega trupa. Mladohalštatski značaj imajo skleda tipa 3, različic 6 in 7,³⁹ ki so pogoste

³⁹Ormož, Brinjeva gora in Gornja Radgona: Lamut 1988–1989, t. 25: 5, isti 2001, t. 4: 10; Teržan 1990, 33, 34, 41, 42, 46–49, 310, 311, sl. 4: 30; 8: 23; t. 10: 10; Šentjanž pri Rečici (grob 2): Teržan 1990, 112–114, t. 81: 4; Kleinklein (Grellwald 20, 34 in 39): Dobiat 1980, t. 68: 1; 74: 3; 78:

predvsem na Hajndlu (*tab. 2*). Med gradivom z območja 3 na Hajndlu izstopajo skledje tipa 3, različice 8, ki po obliki spominjajo na posode, datirane v Ha D,⁴⁰ vendar po lončarski masi in izdelavi ne odstopajo od ostale keramike.

SHRAMBENE POSODE

Večje posode, ki so verjetno služile shranjevanju živil ali tekočine, sem poimenoval *shrambene posode*. Večinoma imajo stožčast ali cilindričen vrat (*sl. 7*). Najdena so predvsem ustja in vratovi posod, pogosto je ohranjen tudi trup, vendar brez pripadajočega vratu in ustja. Narejene so iz različnih glinenih mas, prevladujejo fine, površina je lahko tudi polirana. Na Hajndlu so shrambene posode zelo fragmentirane, v Skolibrovi ulici v Ormožu pa je bilo odkritih nekaj posod, ki so bile bolje ohranjene.

Posode s stožčastim vratom so okrašene zelo različno. Poševni odtisi lahko krasijo ustje ali skupaj z vodoravnimi kanelurami vrat posode. Na notranji strani ustja je lahko izdelan okras žlebov v cik-cak linijah, ki so lahko tudi na vratu posode. Vrat posode je lahko okrašen z vodoravnimi žlebovi ali s kanelurami. Ramena posod so okrasili z bradavico, ki se nadaljuje v navpično rebro, koleščkanjem (psevdozvrčasti tehniki), bradavicami, kanelurami, žlebovi, odtisi, rebrom, vrezi in barbotinom.

Bogato okrašena je shrambena posoda z inv. št. 43.132⁴¹ (*sl. 10: 6*). Bikoničen trup z rahlo usločenim trebuhom tekoče prehaja v dolg vrat. Rame je okrašeno z bradavicami, pod katerimi so vtisnjeni žlebovi in krožci v obliki trikotnikov. V spodnjem delu vratu je rozeta iz vtisnjene kroga, obdanega z vtisnjenimi krožci. Zgornji del vratu krasijo pas vtisnjenih krožcev, povezanih v spiralni motiv s psevdovrvičastim okrasom, ki tvori motiv valov, in široke vodoravne kanelure.

Datacijo te posode v mlajši Ha C omogočajo primerjave s posodami iz grobišča v Kleinkleinu, kjer sodi med mlajše oblike, za katere sta značilna izrazito visok vrat in stisnjen recipient.⁴² Naša posoda je okrašena z vtisnjenimi krogi v motivu rozete in vodoravnimi kanelurami na vratu kot posodi iz 73. sonde na Pošteli, ki sta značilni za drugo stopnjo naselbine.⁴³ Iz naselbine v Rabelčji vasi na Ptujju poznamo dva odlomka s podobnim motivom.⁴⁴ Po okrasu sta našemu primerku najbližji

posodi iz gomil Forstwalda 51 in Tschonegerfranzl 2, datirani v III. fazo Kleinkleina (Ha C2–D1).⁴⁵

Shrambene posode s stožčastim vratom in močno izvihanim ustjem so približno enako pogoste tako na Hajndlu kot v Ormožu (*sl. 8*). Kljub številčno približno enaki zastopanosti pa je v Ormožu več posod z bogatim okrasjem, pestrejši so tudi načini okraševanja.

Za datacijo shrambenih posod je ključen predvsem kaneliran vrat posode, ki je značilen za Ha C,⁴⁶ medtem ko se fasetiranje na notranji strani ustja navezuje na tradicijo kulture žarnih grobišč in je pogostejše v Ormožu (*tab. 3*).

LONCI

Lonci so posode preproste ovalne oblike, lahko imajo izoblikovan tudi krajši vrat. Narejeni so predvsem iz grobo zrnatih glinenih mas. Površina je največkrat brisana in v nobenem primeru polirana. Delitev na posamezne tipe ni preprosta, saj so si zelo podobni. Razlikujem ovalne lonce (*tip 1*), konične lonce (*tip 2*), lonce z rahlo zoženim vratom (*tip 3*), kroglaste lonce s kratkim vratom (*tip 4*), lonce s podaljšanim vratom (*tip 5*) in lonce z izvihanim ustjem (*tip 6*) (*sl. 9*).

Lonci, ki so zelo številčni, so okrašeni zelo preprosto. Pogosti so poševni odtisi, redkejši pa poševni vrezi na ustjih, redkeje se ta okras pojavlja na ostenjih. Na loncih in pekvah se pojavlja tudi okras vodoravnega rebra, razčlenjenega s poševnimi odtisi, z odtisi prstov in redkeje s poševnimi vrezi.

Grobe kuhinjske posode, kot so lonci, niso izpostavljene hitrim oblikovnim spremembam, saj gre predvsem za njihovo čim boljše funkcionalnost. Na Hajndlu prevladujejo ovalni lonci (*tip 1*), v Ormožu pa so pogosti lonci z izvihanim ustjem *tipa 6*, medtem ko je bil na Hajndlu odkrit zgolj en odlomek v najstarejšem delu naselbine (*sl. 8*). Pri kroglastih loncih s kratkim vratom (*tip 4*) so na Hajndlu zastopani predvsem lonci s tekočim prehodom v ostenje, v Ormožu pa prevladujejo lonci s fasetiranim ali stopničastim ostenjem.

Lonci so za podrobnejše datiranje manj primerni (*tab. 3*). Veljalo bi opozoriti na kroglaste lonce *tipa 4*, ki so na Hajndlu redki. Prav tako so samo v Skolibrovi ulici odkriti lonci z močno izvihanim ustjem *tipa 6*, ki so običajni v času kulture žarnih grobišč.⁴⁷

⁴⁵ Dobiat 1980, 221–222, 226–230, t. 41: 1; 50: 1,2; 51: 1,2; 52: 1.

⁴⁶ Ormož: Lamut 1988–1989, t. 22: 21; 24: 11; 25: 14; isti 2001, t. 12: 11; 21: 10; Poštela (Schlosser-Schmidova gomila 4 pri Pivoli), Velenik pri Spodnji Polskavi (gom.): Teržan 1990, sl. 2: 1,2,5; 3: 1,2; t. 10: 13; 65: 1; Burgstallkogel pri Kleinkleinu: Smolnik 1994, 132, t. 42: 1; 51: 9; 55: 9; Kleinklein (Ofenmacherwald 62): Dobiat 1980, t. 26: 7.

⁴⁷ Ormož I: Lamut 2001, t. 8: 2; 17: 5; Oloris v Dolnjem Lakošu: Dular, Šavel, Tecco Hvala 2002, 149, sl. 6; Brinjeva gora: Oman 1981, t. 5: 10; 17: 8; Ruše, Dobova (grob.): Pahič 1957, t. 7: 1; Stare 1975, t. 15: 13; Burgstallkogel pri

3; Smolnik 1996, 451–454; Teržan 1990, 139; Kalsdorf: Tiefengraber 2005, 155–189, 209–254, t. 53: 12,13,16; 73: 3; Zbelava na Hrvaškem: Kovačević 2007, t. 2: 3.

⁴⁰ Kalsdorf: Tiefengraber 2005, 155–189, 209–254, t. 53: 10; Burgstall pri Sopronu: Patek 1982, sl. 27: 3; 29: 1; Bratislava-Dúbravka: Stegmann Rajtár 1996, 462–468, sl. 8: 8.

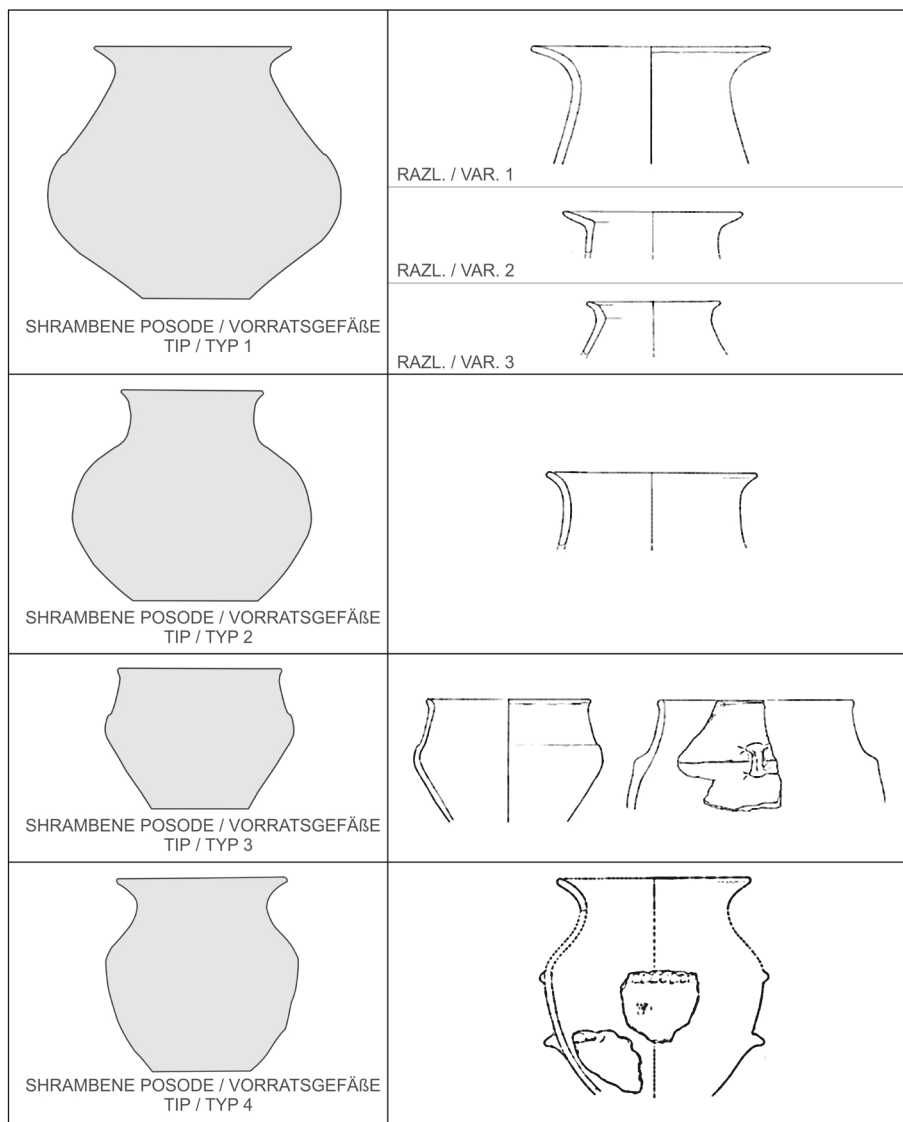
⁴¹ Dular, Tomanič Jevremov 2010, t. 63: 1.

⁴² Dobiat 1980, 66–73, sl. 9.

⁴³ Teržan 1990, 33, sl. 2: 2; t. 11: 6; 42: 1.

⁴⁴ Teržan 1990, sl. 7: 8,9.

Sl. 7: Tipi in različice shrambenih posod s Hajndla in iz Skolibrove ulice v Ormožu.
Abb. 7: Typen und Varianten von Vorratsgefäßen aus Hajndl und der Skolibrova ulica in Ormož.

DRUGI KERAMIČNI IZDELKI

Na najdišču Ormož – Skolibrova ulica sta bili odkriti dve vrsti *dvoročajnih posod*: dvoročajne shrambene posode (*amfore*) (sl. 10: 3)⁴⁸ in dvoročajna skleda s presegačo ročaja (*kantharos*) (sl. 10: 2).⁴⁹

Večje dvoročajne posode (*amfore*) imajo zaobljen trup, ki se nadaljuje v visok stožčast vrat z rahlo izvihanim ustjem. Ohranjeno dno je ravno. Manjši trakasti ročaji so na ramenu posod, ki je lahko okrašeno z vodoravnimi

žlebovi, zaporedjem bradavic ali kanelurami. Bolje ohranjeno amforo iz Skolibrove ulice lahko datiramo v Ha B.⁵⁰

Kantaros iz Ormoža ima kroglast trup, ki prehaja v kratek vrat in rahlo izvihano ustje ter konkavno dno. Presegajoča ročaja potekata od ramena do ustja posode. Podobno dvoročajno skledo iz izkopavanj Bernarde Perc uvršča Branko Lamut v stopnji Ormož I–II.⁵¹ V Rušah je bila taka dvoročajna skleda odkrita v grobu 8, datiranem v Ha B2/B3.⁵²

Kleinkleinu: Smolnik 1994, t. 8: 11; 23: 13; 24: 2,15; 62: 1; 78: 8; Smolnik 1996, 446–453.

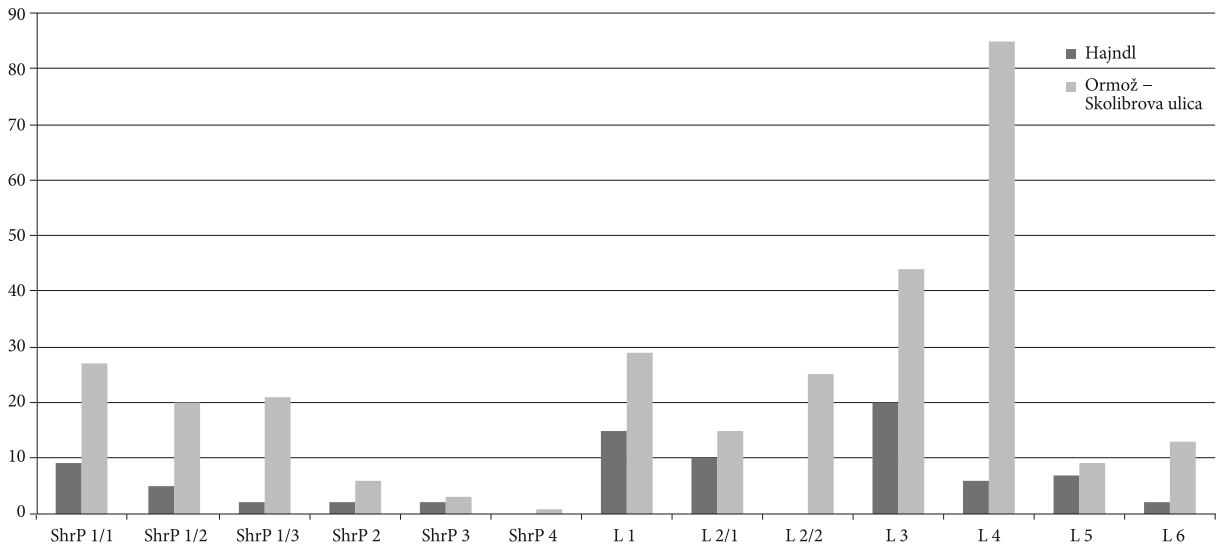
⁴⁸ Dular, Tomanič Jevremov 2010, t. 43: 6, odlomki ostenij z ročaji: t. 8: 5; 13: 12; 19: 1; 55: 13.

⁴⁹ Dular, Tomanič Jevremov 2010, t. 43: 5.

⁵⁰ Dular, Tomanič Jevremov 2010, t. 43: 6; Tip amfor A2 oziroma A4 po M. Črešnarju (Črešnar 2006, 123, 129–130, 144–147, sl. 28, 35); Kleinklein (Höschusterwald 24) – zgodnja I. faza: Dobiat 1980, t. 7: 3; Smolnik 1996, 445–454.

⁵¹ Lamut 1988–1989, t. 13: 14; Lamut 2001, t. 17: 7.

⁵² Pahič 1957, t. 4: 1–4; Črešnar 2006, 119–121, sl. 26; 35.

Sl. 8: Zastopnost tipov in različic shrambenih posod in loncev na Hajndlu in v Skolibrovi ulici v Ormožu.

Abb. 8: Die Verteilung von Typen und Varianten der Vorratsgefäße und Töpfe aus Hajndl und der Skolibrova ulica in Ormož.

Vrsta Art	Tip Typ	Različica Variante	Bd D	Ha A1	Ha A2	Ha B1	Ha B2	Ha B3	Ha C1	Ha C2	Ha D1	Ha D2/3	
Shrambena posoda / Vorratsgefäß	1	1*											
		2											
		3											
	2												
	3												
	4												
Lonec / Topf	1												
	2	1											
		2											
	3												
	4	stopničast treppenartig											
		fasetiran facettiert											
		tekoč fließend											
	5	1											
2													
6													

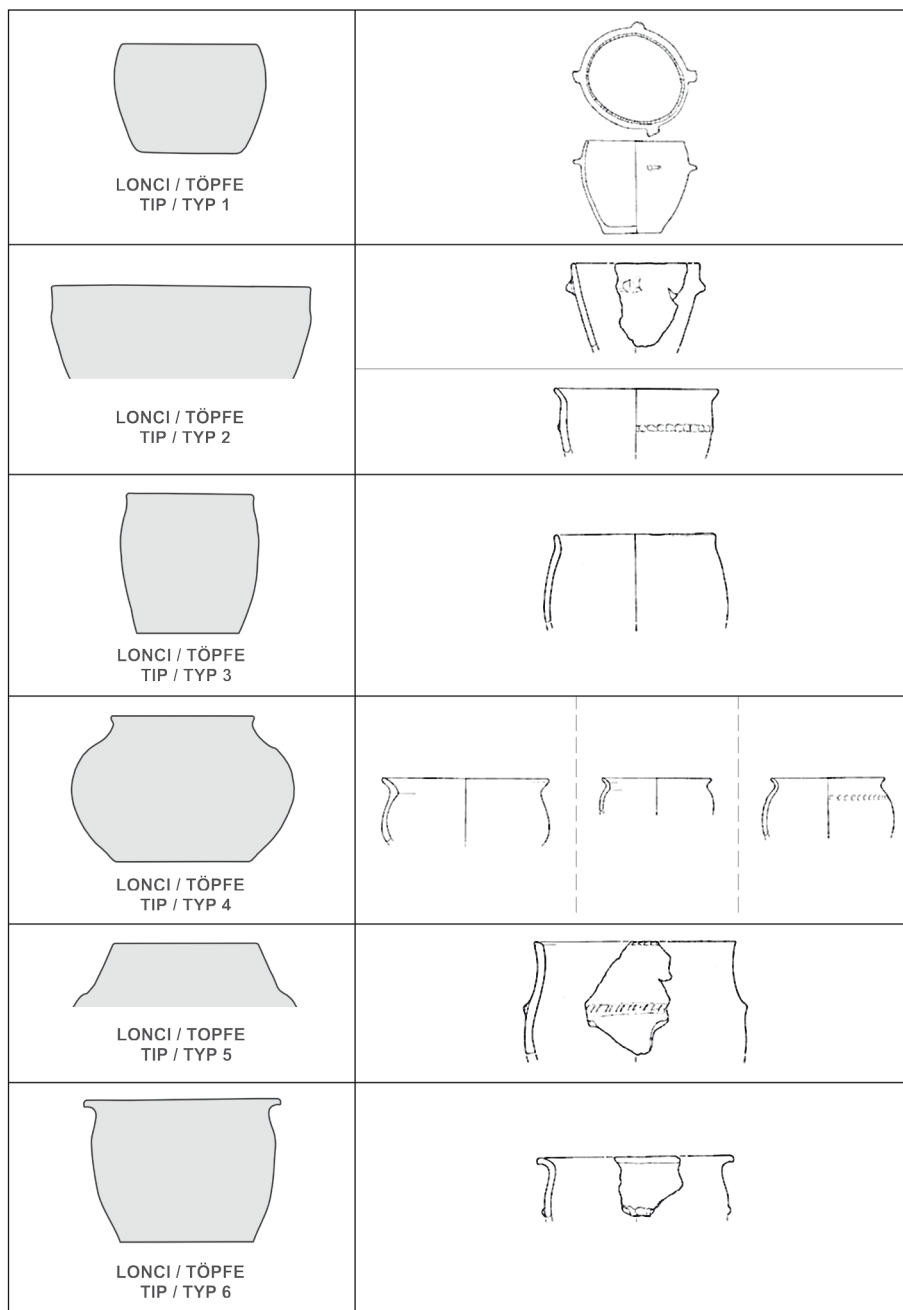
* s kanerinanim vratom / mit kanelierten Hals

Tab. 3: Časovna opredelitev tipov shrambenih posod in loncev na Hajndlu in v Skolibrovi ulici v Ormožu (po: Mele 2009, 138–142).
Tab. 3: Zeitliche Verteilung von Typen der Vorratsgefäße und Töpfe aus Hajndl und der Skolibrova ulica in Ormož (nach: Mele 2009, 138–142).

Na najdišču Ormož – Skolibrova ulica se je skoraj v celoti ohranila skleda na nogi z inv. št. 37.173 (sl. 10: 1).⁵³ Polkroglast trup skleda prehaja v kratek vrat, okrašen z

vodoravnimi kanelurami. Rame in trebušast del trupa sta okrašena s pikami v motivih vodoravne linije, visečih trikotnikov in meandrov ter samostojnih rombov. Nekoliko usločena noga skleda je okrašena z vodoravnimi kanelurami.

⁵³ Dular, Tomanič Jevremov 2010, t. 103: 1.

Sl. 9: Tipi in različice loncev s Hajndla in iz Skolibrove ulice v Ormožu.
Abb. 9: Typen und Varianten von Töpfen aus Hajndl und der Skolibrova ulica in Ormož.

Posode na nogi uvršča Lamut že v svojo II. stopnjo, predvsem pa naj bi bile značilne za sklede, ki kažejo na obstoj naselbine v Ha D1.⁵⁴ Kot naša posoda, z odtisnjanimi pikami v obliki visečega trikotnika, je okrašena posoda brez noge iz gomile Forstwald 22 iz tretje faze po Dobiatu.⁵⁵ Podobna, vendar neokrašena, je tudi posoda v grobu 82 gomile 48 v Stični.⁵⁶

⁵⁴ Lamut 1988-1989, t. 22: 4; 29: 3.

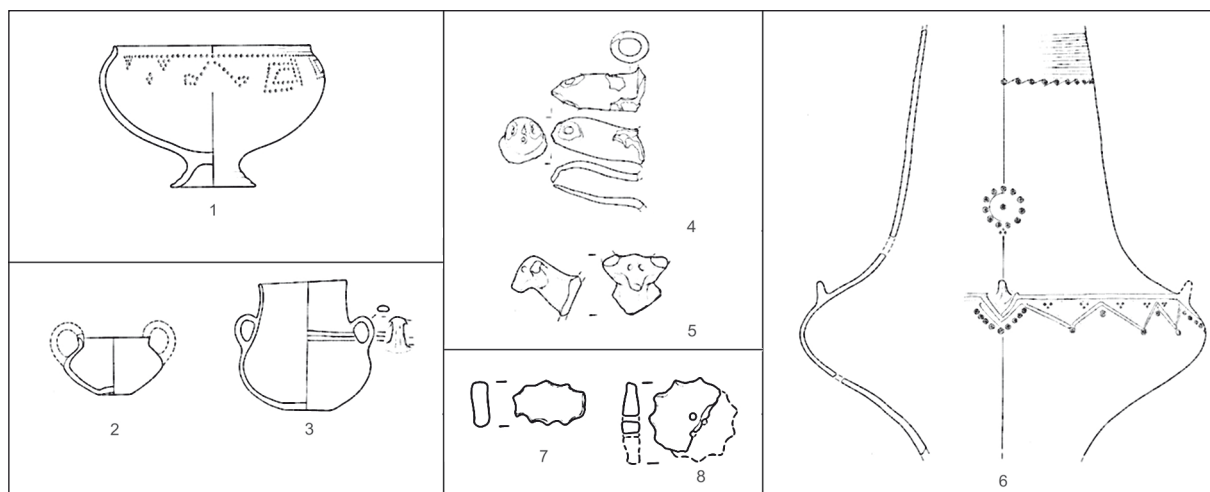
⁵⁵ Dobiat 1980, 166-172, t. 23: 12; 38: 10; Smolnik 1996, 445-454.

⁵⁶ Gabrovec et al. 2006, 66, 322, t. 48: 82-1.

Na najdišču Skolibrova ulica v Ormožu so bili odkriti štirje odlomki živalskih protomov, ki so bili verjetno nameščeni na rame posod (sl. 10: 4,5). Verjetno gre za glave bikov. Protomi so lahko votli ali masivni. Na Hajndlu so bili odlomki rogov protomov in zoomorfni držaji v obliki živalske glavice močno stilizirani.

Votel in poln živalski protom je v Ormožu odkrila že Bernarda Perc, Lamut pa jih je časovno uvrstil v svojo III. stopnjo.⁵⁷ Enak protom izvira tudi iz Hardeka, kjer

⁵⁷ Lamut 1988-1989, 240, t. 27: 6,11.

Sl. 10: Izbrani keramični predmeti iz Skolibrove ulice v Ormožu.
Abb. 10: Ausgewählte keramische Gegenstände aus der Skolibrova ulica in Ormož.

so bili raziskani ostanki halštatske gomile.⁵⁸ Protomi v obliki bikovih glav so nameščeni na ramenih posod iz gomile Forstwald 59 in Grellwald 55, posamezni odlomki pa so bili odkriti tudi v gomilah Tschoneggerfranzl 2, Wiesenkaiser 1 in Pommerkogel. V Pommerkoglu ima glavica, podobno kot pri kosi iz Ormoža, odprtino v ustih. Dobiati meni, da bi lahko služili kot izliv. Omenjene gomile s protomi so datirane v II. in III. horizont po Dobiatu.⁵⁹

Živalske protome je pregledno predstavila A. Siegfried Weiss, ki je zajela tudi posamezne posode iz Slovenije. Ugotavlja, da so se protomi razvili iz posod v obliki živali, značilnih za čas kulture žarnih grobišč, v bikove protome na ramenu posod, ki naj bi sčasoma postali manjši in stilizirani.⁶⁰ Skoraj istočasno kot študija Siegfried Weissove je nastala krajša študija A. Dular, ki podobno ugotavlja, da so najmlajši protomi mnogo bolj stilizirani od predhodnikov.⁶¹

B. Teržan je opredelila dve vrsti posod s protomi: glinaste kotle oziroma globoke sklede in posode s stožčastim vratom. Za različne različice posod s protomi je pokazala, da se navezujejo na območja posameznih halštatskih skupin, za Štajersko so značilne s protomi okrašene posode s stožčastim vratom.⁶² Najdbe iz naselbine Zbelava, podobne stiliziranim protomom s Hajndla, kažejo na njihovo prisotnost še v Ha D2–D3.⁶³

Na Hajndlu sta bila odkrita tudi odlomka idolov (sl. 11). Gre za ukrivljena keramična kosa pravokotnega preseka, okrašena s kanelurami. Odlomek iz osrednjega dela izkopavališča na Hajndlu ima obliko ovnove glavice, okrašene po vratu s šrafiranimi trikotniki (sl. 11), ki se kot okras na posodah s Hajndla ne pojavljajo, v Ormožu pa so pogosti.⁶⁴ Verjetno gre za zgornji del idola, kot ga poznamo iz najdišč kalenderberške kulture.⁶⁵

Uteži in vijčki so pogosti na obeh najdiščih, kar priča o lokalni izdelavi tkanin, nekateri bi lahko služili tudi za obtežitev ribiških mrež. Na zgornji strani so lahko označeni s črto, križem, piko, križem in pikami in kombinirano oznako. Med posebne oblike sodi stožčast vijček s pasom poševnih odtisov na spodnji strani,⁶⁶ ki bi ga lahko s pomočjo paličice uporabljali kot orodje za izdelovanje okrasa s koleščkanjem.

Na metalurško dejavnost v obeh naselbinah kažejo odkrita žilindra ter pripomočki za taljenje in ulivanje kovin. Kalupe iz Ormoža sta obravnavala že Dular in Tomanič Jevremova.⁶⁷ Na Hajndlu v območju 3 je bil odkrit keramičen dulec, ki je bil verjetno šoba za meh za podpihovanje ognja. Narejen je iz grobe glinene mase, na njem so opazne močne sledi ognja.

Na predelavo mleka kažejo cedila, pri katerih so najpogosteje ohranjena dna in ostenja z majhnimi odprtinami, narejena iz fine lončarske mase in dobro redukcijsko žgana.

⁵⁸ Pahič 1966, 103 ss, t. 1: 4; Žižek 2003c, 151–152.

⁵⁹ Dobiati 1980, 126, 168–170, 223, t. 44: 1; 45: 1–7; 58: 9; 90: 3; 97: 4,7,13–15; 110: 1–3; Teržan 1990, 137–140, sl. 31.

⁶⁰ Siegfried Weiss 1979, 4–17, 27–34, t. 1–3; glej tudi Teržan 1990, 80, op. 290.

⁶¹ A. Dular 1978, 86, 87.

⁶² Teržan 1990, 80–81, 232, karta 27.

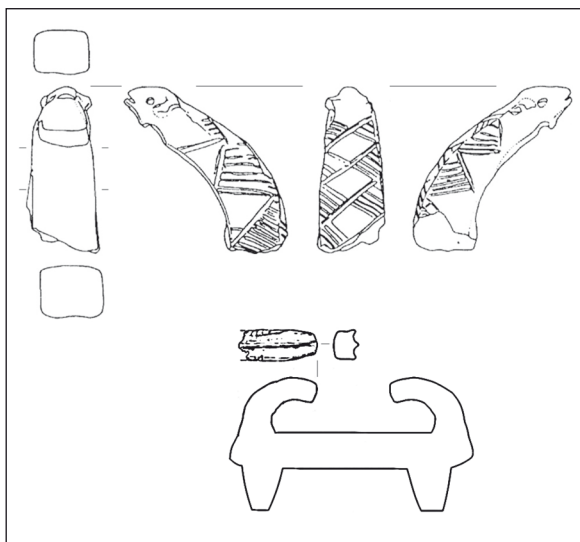
⁶³ Kovačević 2007, 89–112, t. 3: 2; Kovačević 2008, 64–65, sl. 11.

⁶⁴ Podoben odlomek je znan iz sonde III (duga faza) naselbine na Burgstallkoglu pri Kleinkleinu; Smolnik 1994, t. 80: 2; ista 1996, 446–453.

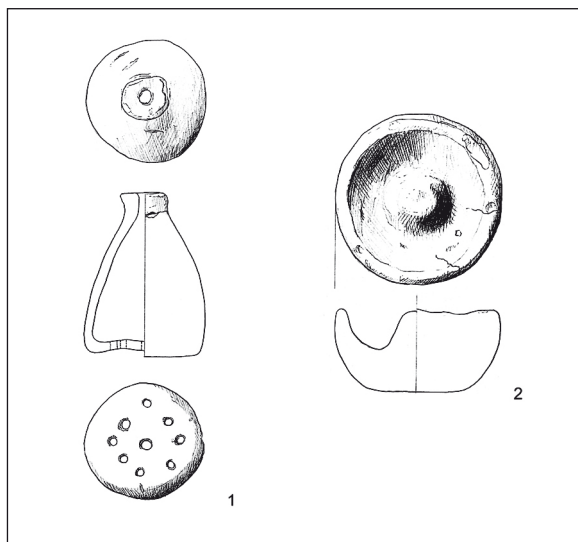
⁶⁵ O pomenu idolov glej tudi Teržan 1996, 507–536; Nebelsick 1996, 327–364. Za kalenderberško kulturo glej povzeto pri Rebay 2006, 254–278.

⁶⁶ Dular, Tomanič Jevremov 2010, t. 8: 3.

⁶⁷ Dular, Tomanič Jevremov 2010, 77–78.

Sl. 11: Odlomka idolov iz Hajndla (glej Žižek 2001, sl. 19).
 Abb.11: Fragment eines Mondidols aus Hajndl (Vgl. Žižek 2001, sl. 19).

Sl. 12: Hajndl. 1 – terilnica, 2 – natega.
 Abb. 12: Hajndl. 1 – Mörser, 2 – Siebheber.

Unikatna keramična izdelka s Hajndla sta natega za zajemanje tekočine (sl. 12: 1) in terilnica (sl. 12: 2). Natega ima sitasto dno, zaobljeno ostenje in ozek vrat z odprtino. Verjetno je služila za zajemanje tekočine iz posod. Podoben "Siebheber", okrašen z drobnimi kanelurami na ramenu, je znan iz gomile Tschoneggerfranzl 2 v Kleinkleinu iz časa II. faze.⁶⁸ Terilnica je majhna posoda polkroglaste oblike s pokončnim ustjem, z ravnim dnom in majhnim stožcem na sredini. S primernim tolkalom je morda služila za drobljenje začimb in pigmentov.

Med keramičnim gradivom iz Skolibrove ulice v Ormožu so ohranjena tudi tri keramična orodja za izdelavo okrasa na posodah. Pri predmetu 45.216⁶⁹ gre za kolesček z izboklinami, ohranjeno pa je tudi podolgovato orodje z izboklinami.⁷⁰ S tem orodjem so lahko izdelali odtise na razčlenjenih rebrih posod (sl. 10: 7,8).

V Skolibrovi ulici v Ormožu so zastopane posode, okrašene s psevdovrvičastim okrasom, z brazdastim vrezom, žlebovi z belo inkrustacijo in barbotinom, ki jih na Hajndlu ne zasledimo. Prav tako je v Ormožu zaslediti okras iz odtisnjenih pik v različnih motivih, reber in predvsem bogat spekter različnih motivov žlebljenega okrasa. Ta je na Hajndlu izrazito v manjšini, saj prevladuje kaneliran okras.⁷¹

⁶⁸ Dobiat 1980, 168–170, 228, t. 57: 1; Teržan 1990, 137–140, sl. 31.

⁶⁹ Dular, Tomanič Jevremov 2010, t. 2: 17.

⁷⁰ Dular, Tomanič Jevremov 2010, t. 35: 6.

⁷¹ Pregledno o okrasu na halštatskih posodah v srednji Evropi pri Brosseder 2004.

KRONOLOŠKA OPREDELITEV

Primerjava keramike s Hajndla in iz Skolibrove ulice v Ormožu je pokazala, da sta obe najdišči obstajali sočasno, kajti večina vodilnih tipov posod je zastopana na obeh najdiščih. Razlike med naselbinama je mogoče opaziti pri poznobronastodobnih keramičnih oblikah, kot so sklede s turbanastim ustjem ali vrči ruškega tipa, ki so zastopane zgolj v Ormožu. Nedvomno je naselbina v Ormožu nastala pred naselbino na Hajndlu, saj jo zelo verjetno lahko postavim na sam začetek Ha B, medtem ko je naselbina na Hajndlu verjetno nastala v Ha C1. Trajanje obeh naselbin v zgodnji Ha D1 se ne zdi sporno. Poleg kronoloških razlik se v keramiki kažejo tudi razlike v pestrosti oblik in okrasov, ki so bogatejši v Ormožu. Vzroki za to so morda v različnem socialnem statusu obeh naselbin, čemur se bom posvetil nekoliko kasneje.

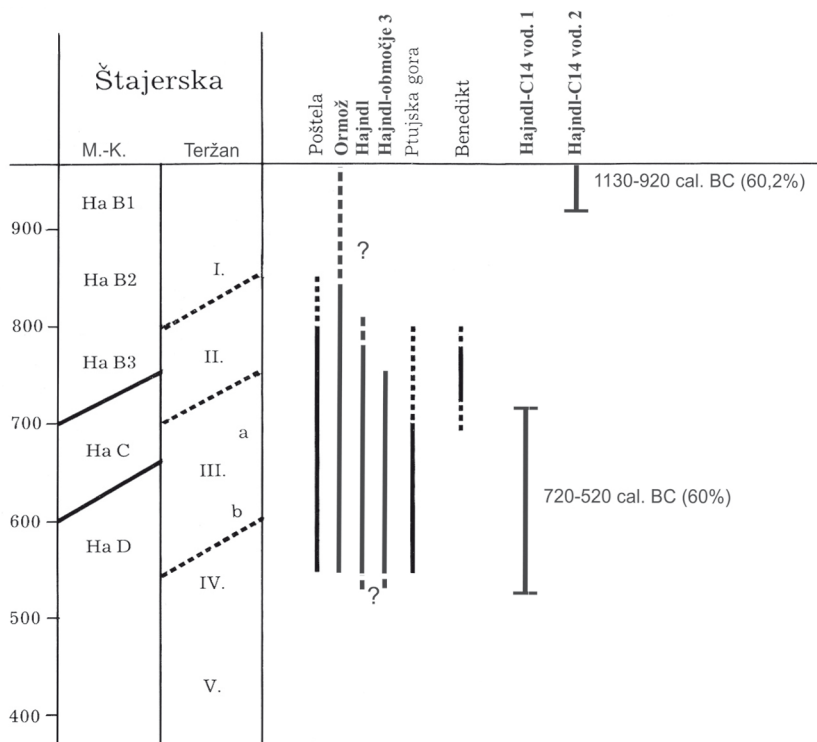
Prvi poskus kronološke opredelitve ormoške naselbine je leta 1989 v Arheološkem vestniku objavil B. Lamut in kasneje še dopolnil svoje kronološke sheme.⁷² Na osnovi keramičnih najdb in njihovih analogij je uspel opredeliti tri osnovne časovne stopnje, ki jih je poimenoval Ormož I, II in III in zajemajo čas od Ha B do Ha D1. Z datiranjem posameznih jam v naselbini sta podoben časovni razpon poselitve Ormoža od preloma 1. tisoč. do 6. stol. pred n. št. potrdila tudi J. Dular in M. Tomanič Jevremov.⁷³

Kljub nekaterim odprtim vprašanjem Lamutove kronološke razdelitve Ormoža⁷⁴ primerjava kaže, da

⁷² Lamut 1988-1989, 238–241; isti 2001, 207–242; isti 2005, 59–71.

⁷³ Dular, Tomanič Jevremov 2010, 79–82.

⁷⁴ Problematična se mi zdi predvsem časovna opredelitev

Sl. 13: Primerjalna kronološka tabela štajerskih naselbin po B. Teržan (1990, sl. 26), dopolnjena z naselbinama v Ormožu in na Hajndlu.

Abb. 13: Chronologische Tabelle von Fundstellen aus der Štajerska nach B. Teržan (1990, Abb. 26) ergänzt um die Siedlungen in Ormož und Hajndl.

lahko gradivo s Hajndla primerjamo predvsem s III. stopnjo naselbine v Ormožu po Lamutu, medtem ko so v Skolibrovi ulici zastopani tudi tipi I. in II. stopnje. Nekateri objekti iz najstarejšega dela naselbine na Hajndlu imajo tudi nekoliko starejšo datacijo, tj. v mlajši del II. stopnje po Lamutu (II b).

Primerjava keramike s Hajndla in iz Skolibrove ulice v Ormožu z najdbami iz naselbine na Pošteli⁷⁵ je pokazala, da lahko posode, odkrite na Hajndlu, primerjamo s posodami II. in III. horizonta na Pošteli, tj. III. horizonta Štajerske po B. Teržan,⁷⁶ nekatere manj tipične posode pa tudi s I. horizontom Poštele oz. z II. horizontom Štajerske (sl. 13).

Poselitev Hajndla v stopnjah Poštele II in III dopolnjujejo tudi primerjave z gomilnimi grobišči pri Kleinkleinu,⁷⁷ kjer so analogije za našo keramiko predvsem v gomilah mlajšega horizonta I., II. in III. stopnje,

horizonta Ormož II po Lamutu (2001, 213–217) v primerjavi s kronološko shemo za Štajersko po B. Teržan (1990, 25–121).

⁷⁵ Teržan 1990, 26–36, 256–306, t. 1–52.

⁷⁶ Skodele tipa 2/različica 2, skleda tipa 1/različica 3 in tipa 3/različice 7 s III. horizontom, skleda tipa 3/različice 4 in shrabene posode tipa 1/različice 2 pa z II. horizontom na Pošteli.

⁷⁷ Dobiat 1980.

ne pa v gomilah starejšega horizonta I. stopnje, kot ju je predložila B. Teržan.⁷⁸

Primerjava keramike s Hajndla z najdbami iz naselbine na Burgstallkoglu nad Kleinkleinom,⁷⁹ ki jo je R. Smolnik razdelila v štiri naselbinske horizonte, je pokazala, da lahko večino najdb primerjamo predvsem z njeno 3. naselbinsko fazo, a deloma tudi s 4. naselbinsko fazo na Burgstallkoglu.⁸⁰

Naselbina v Ormožu⁸¹ je verjetno nastala v zgodnjem Ha B,⁸² po raziskavah nasipa pa sklepamo, da je bila tedaj tudi utrjena z zemljenim nasipom in jarkom.⁸³ Najgosteje je bil Ormož poseljen v stopnji Ormož II po Lamutu. Ta stopnja verjetno sodi v mlajši Ha B in prehod Ha B3 v C1 ter je v svoji zaključni fazi primerljiva s I. horizontom na Pošteli.⁸⁴ Med stopnjo

⁷⁸ Teržan 1990, 137–138.

⁷⁹ Dobiat 1990; Smolnik 1994; Smolnik, 1996, 445–454.

⁸⁰ Smolnik 1994; ista 1996, 450–451, sl. 4.

⁸¹ Najstarejša poselitev Ormoža je že v času eneolitika (Tomanič Jevremov, Tomaž, Kavur 2006, 155–174), ki pa je v tem prispevku ne obravnavam.

⁸² Primerjava keramike iz Skolibrove ulice in naselbine v Rogozi kaže na možnost začetka naselbine v Ormožu v Ha B1 ali morda celo v Ha A.

⁸³ Perc 1962–1963, 375–381; Lamut 1988–1989, 235.

⁸⁴ Gradivo II. stopnje Ormoža je potrebno dodatno

Sl. 14: Kurišči SE 661 in SE 662 iz Hajndla (a) in kurišče 2/2 iz Skolibrove ulice (b)

(po: Dular, Tomanič Jevremov 2010, 25, sl. 16). Foto: PM Ptuj - Ormož.

Abb. 14: Feurstellen SE 661 und SE 662 in Hajndl (a) und die Feuerstelle 2/2 in der Skolibrova ulica (b)

(nach: Dular, Tomanič Jevremov 2010, 25, Abb. 16). Foto: Regionalmuseum Ptuj - Ormož.

Ormož III po Lamutu je začela naselbina postopoma pešati, le maloštevilne najdbe pa pričajo o poselitvi v Ha D1. Na hkratno poselitev celotnega območja znotraj nasipa kažejo sočasne najdbe tako na območju, ki ga je raziskovala B. Perc, kot na območju Skolibrove ulice.⁸⁵

Po keramičnih najdbah lahko začetek poselitve hajndlske terase postavimo na konec I. horizonta Poštele oz. v II. horizont Poštele. Ponovno velja opozoriti, da na Hajndlu trenutno ni najdena niti ena skleda s turbanastim ustjem niti značilni vrč ruške skupine, ki so pogosti še v stopnji Ormož II, na ormoškem grobišču in le izjemoma v I. horizontu Poštele.⁸⁶ To dejstvo kaže na razvoj naselbine na Hajndlu v obdobju, ko so bila žgana grobišča ruške skupine opuščena,⁸⁷ torej v Ha C1. Najmlajše najdbe, ki nakazujejo obstoj hajndlske naselbine v Ha D1, so bile odkrite v osrednjem in severnem delu naselbine. Njeno absolutno kronološko oporo nudijo C 14 datumi iz mlajšega vodnjaka na območju 2, ki kažejo na obdobje od druge polovice 8. stol. do druge polovice 6. stol. pr. n. št.⁸⁸ Konec naselbine na Hajndlu lahko z veliko verjetnostjo postavimo v Ha D1. Sledi

opredeliti z zanesljivimi najdiščnimi podatki in kartami razprostranjenosti, saj objavljeno gradivo kaže na mešanje starejših in mlajših tipov keramike.

⁸⁵ Dular, Tomanič Jevremov 2010, 95–97.

⁸⁶ Vrči kažejo že halštatske poteze (Teržan, 1990, sl. 1: 12).

⁸⁷ Severno od raziskane naselbine na Hajndlu so ohranjene verjetno halštatske gomile.

⁸⁸ Izmerjene vrednosti: 850–750 cal. BC (13,7 % verjetnosti) in 720–520 cal. BC (54 % verjetnosti).

poselitve v mlajšem Ha D je v tej regiji mogoče zaslediti v zgolj 20 km oddaljeni Zbelavi pri Varaždinu.⁸⁹

PRIMERJAVA GRADNJE STAVB IN ZASNOVE NASELJ V ORMOŽU IN NA HAJNDLU

V monografski objavi ormoške naselbine je obsežen del namenjen analizi tlorisov stavb, ki so bili odkriti pri izkopavanjih med leti 1974 in 1981.⁹⁰ Rezultate te analize bom kratko povzel in primerjal s strukturami, odkritimi na Hajndlu.⁹¹

Ormoška naselbina je merila približno 400 m v smeri vzhod–zahod in 380 m v smeri sever–jug. Območje naselbine je bilo obdano z nasipom, grajenim iz zemljenega nasutja in lesenih opažev, ki so ga verjetno zgradili že v času zgodnjega Ha B in kasneje ponovno obnovili.⁹²

⁸⁹ Nekateri tipični posode s Hajndla imajo primerjave tudi v naselbini Zbelava pri Varaždinu (Ha D2–D3): Kovačević 2007, 89–112; isti 2008, 47–80, sl. 8.

⁹⁰ Tomanič Jevremov 1983, 41; ista 1989, 10–12, 15, 21–23; ista 2001, 193–195; Teržan 1995, 345–349, sl. 17; Dular, Tomanič Jevremov 2010, 15–71, 83–95.

⁹¹ Kovač 2004; Magdič 2006; Mele 2003; isti 2005a; isti 2005b; isti 2007; isti 2009; Mele, Mušič 2007, 341–356; Žižek 2003a; isti 2003b; isti 2005.

⁹² Dular, Tomanič Jevremov 2010, 84–85.

Znotraj nasipa je bilo odkritih več kurišč, ognjišč in peči, vodnjakov oz. vodnih zbiralnikov, shrambnih jam, tlakovanih poti in stavb različnih velikosti. Med 15 kurišči, odkritimi v Ormožu, po ohranjenosti izstopa kurišče 2/2 v Skolibrovi ulici, ki je bilo ohranjeno v velikosti 500 x 340 cm (sl. 14).⁹³ Od kurišča se je ohranila žganina, povezana z mastno črno zemljo, s kosi ožgane ilovice, keramiko in živalskimi kostmi, prekrito pa je bilo z rečnimi prodniki, prežgano ilovico in keramičnimi odlomki. Podoben delno vkopan objekt je bil odkrit tudi na Hajndlu (SE 661; sl. 14). Ta prav tako kaže močne sledi delovanja ognja, je pa nekoliko večji (750 x 260 cm) in globlji (do 60 cm). Ob njegovem vzhodnem robu je ležal manjši objekt, prav tako s sledmi ognja (SE 662; sl. 14).⁹⁴ V Ormožu je bilo identificiranih 17 ognjišč,⁹⁵ medtem ko podobni objekti na Hajndlu verjetno zaradi erozije in intenzivnega poljedelstva manjkajo. V Ormožu je bila raziskana tudi peč iz dveh enot s skupnim kuriščem, vendar se njuni kupoli nista ohranili.⁹⁶

Tako v Ormožu kot na Hajndlu so bili dobro ohranjeni vodnjaki oziroma zbiralniki za vodo. V Ormožu sta znani dve vrsti vodnjakov, preprosti zbiralniki z lijakastimi stenami in banjastim dnom ter vodnjaki z leseno konstrukcijo.⁹⁷ Les se v Ormožu sicer ni ohranil, vendar sledi stojk in odtisi desk kažejo na lesen zaboj z vogalnimi navpičnimi brunimi, ki so bila povezana z deskami. Na Hajndlu je bilo odkritih 5 vodnjakov, trije z dobro ohranjeno leseno kasetno konstrukcijo.⁹⁸ Kasetna konstrukcija je bila zgrajena iz desk, na vogalih spojenih v križ z utori. Pri enem vodnjaku so bili vogali podprti tudi z navpičnimi brunimi, kar spominja na konstrukcijo v Ormožu.

K prazgodovinskimi naselbinami sodijo tudi številne jame, ki so obstajale tako na območju Ormoža kot tudi Hajndla. Le redko je mogoče opredeliti, ali gre za odpadne ali shrambne jame. Nekatere jame so lahko bile tudi del manjših vkopanih delovnih prostorov, ki so bili pokriti s preprosto dvokapno streho.

Posebnost Ormoža so s kamni tlakovane poti, široke 4–6 m in odkrite v več izkopavališčih, potekale pa so v smeri vzhod–zahod in sever–jug.⁹⁹

S podrobno analizo tlorisov je bilo v Ormožu mogoče izluščiti 50 stavb različnih velikosti in oblik.¹⁰⁰ Največ stavb je bilo velikih med 11 in 30 m² in so bile grajene kot enoladijska poslopja. Največja stavba je dosegla velikost 91 m². V naselbini so bila odkrita tudi dvo in troladijska

poslopja z eno oz. dvema osrednjima nosilnima vrstama stojk za pregradne stene ali za podporo ostrušja.

Nosilni element stavb so bile 20–40 cm debele sohe, ki so jih postavili v skopane širše jame in jih nato zasuli ter dodatno nabili. Stene so bile narejene iz prepletenih vej, te pa ometane z blatom ilovice, pomešanim z ločjem in slamo.

Stavbe, zgrajene v stojkasti gradnji, so bile na Hajndlu glede na obseg naselbine relativno redke. Temelji stavb so se ohranili v obliki do približno 50 cm širokih jarkov, ki so zamejevali pravokotne prostore (sl. 15).¹⁰¹ V zemeljskih plasteh pustijo trije načini gradnje lesenih stavb podobne sledove, vendar razporeditev stojk v jarkih kaže, da gre najverjetneje za sistem gradnje stavb s temelji iz vodoravnih brun, položenih na tla ali v plitev jarek, in navpičnimi brunimi kot nosilnimi stebri, ki so bila zabita v zemljo ali postavljena v izdolbene luknje v vodoravnih brunih.¹⁰² Tako postavljena vodoravna in navpična bruna predstavljajo okvir za steno, izdelano iz prepletenega šibja, ometanega z glino.

Hiše v Ormožu so bile v naselbini enakomerno razporejene in v večini primerov usmerjene podobno, kot poteka usmeritev glavnih tlakovanih poti v smeri sever–jug ali vzhod–zahod z manjšimi odstopanji. Med hišami je bilo možno razpoznati prostor za dvorišča, na katerih so bila kurišča, ognjišča, odpadne jame in zbiralniki/vodnjaki.¹⁰³ Območje naselbine zamejuje nasip, a so najdbe ob Ptujski cesti¹⁰⁴ pokazale tudi poselitve neposredno zunaj nasipa.

Značilne za naselbino na Hajndlu so bile posamezne stavbe s pripadajočimi kurišči, shrambnimi in odpadnimi jamami izven stavb ter vodnjaki, ki so bili razporejeni po celotnem raziskanem območju hajndlske terase. Če v analizo vključimo še časovno komponento lahko ugotovimo relativno redko oziroma razpršeno poseljenost hajndlske terase v starejši železni dobi (sl. 16).

Najstarejše sledove poselitve na Hajndlu lahko postavimo v starejši Ha B, o čemer pričajo datumi, pridobljeni s C¹⁴-analizo starejšega vodnjaka, ki je datiran v čas od druge polovice 12. do druge polovice 10. stol. pr. n. št.¹⁰⁵ V samem vodnjaku ni bilo najdb, borne sledove poselitve v tem najzgodnejšem obdobju smo zasledili samo v eni jami v osrednjem delu izkopanega polja. Pomanjkanje naselbinskih sledi iz tega zgodnjega obdobja, ko je verjetno ormoška naselbina že obstajala, dopušča tezo, da je hajndlska terasa najprej služila kot

⁹³ Dular, Tomanič Jevremov 2010, 24–25, 86, sl. 16.

⁹⁴ Mele 2009, 46–47.

⁹⁵ Dular, Tomanič Jevremov 2010, 86: ognjišče se od kurišča razlikuje po tem, da so površino ognjišča poravnali in premazali z glino.

⁹⁶ Dular, Tomanič Jevremov 2010, 86.

⁹⁷ Dular, Tomanič Jevremov 2010, 87.

⁹⁸ Žižek 2003a, 14–18; Mele 2009, 61, sl. 53.

⁹⁹ Dular, Tomanič Jevremov 2010, 87–88.

¹⁰⁰ Dular, Tomanič Jevremov 2010, 88–97.

¹⁰¹ Mele 2009, 63–71; Mele, Mušič 2007, 344–348.

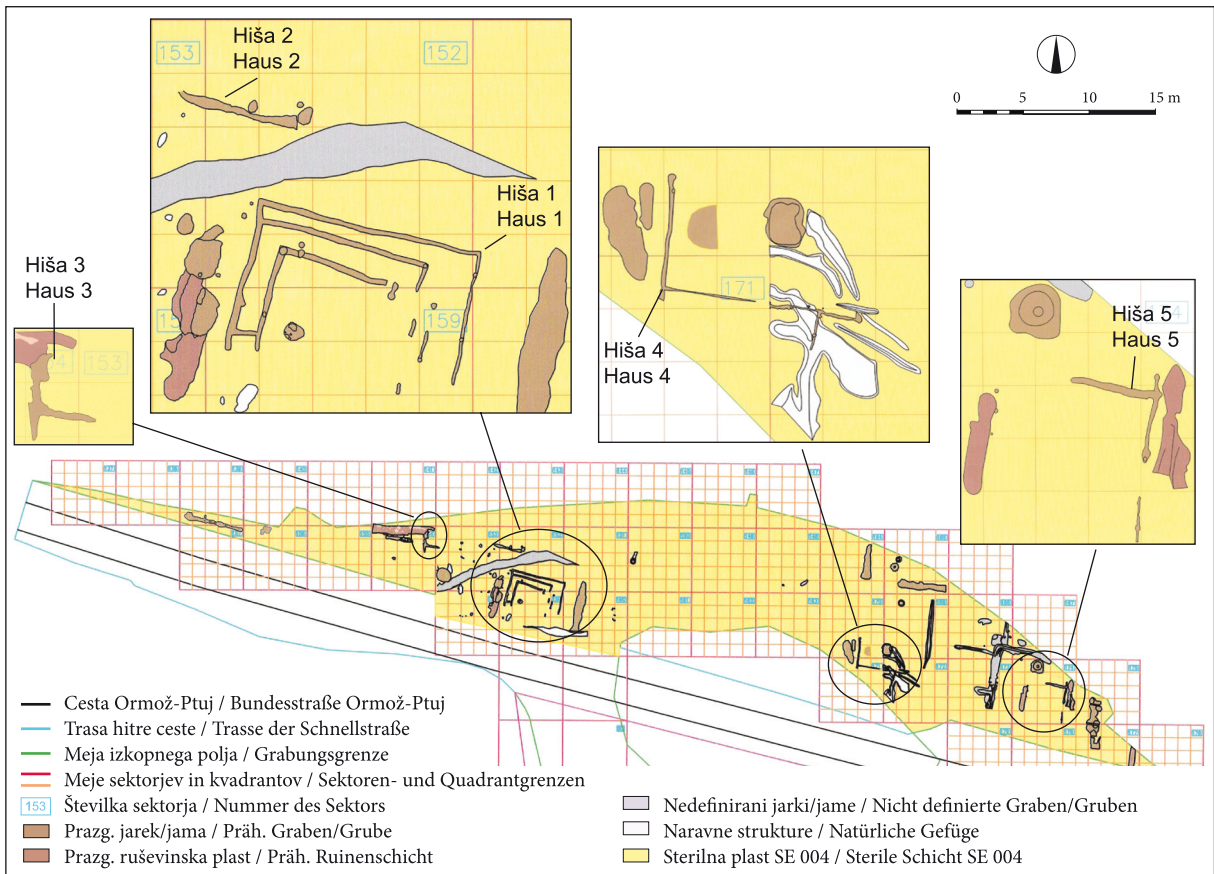
¹⁰² Analiza gradnje stavb na Hajndlu pri Mele, Mušič 2007, 344–348. Pregledno o gradnji lesenih gradenj v bronasti in starejši železni dobi v Sloveniji pri Črešnar 2007a, 39–68; isti 2007b, 321–339.

¹⁰³ Dular, Tomanič Jevremov 2010, 95–97.

¹⁰⁴ Dular, Tomanič Jevremov 2010, pril. 1.

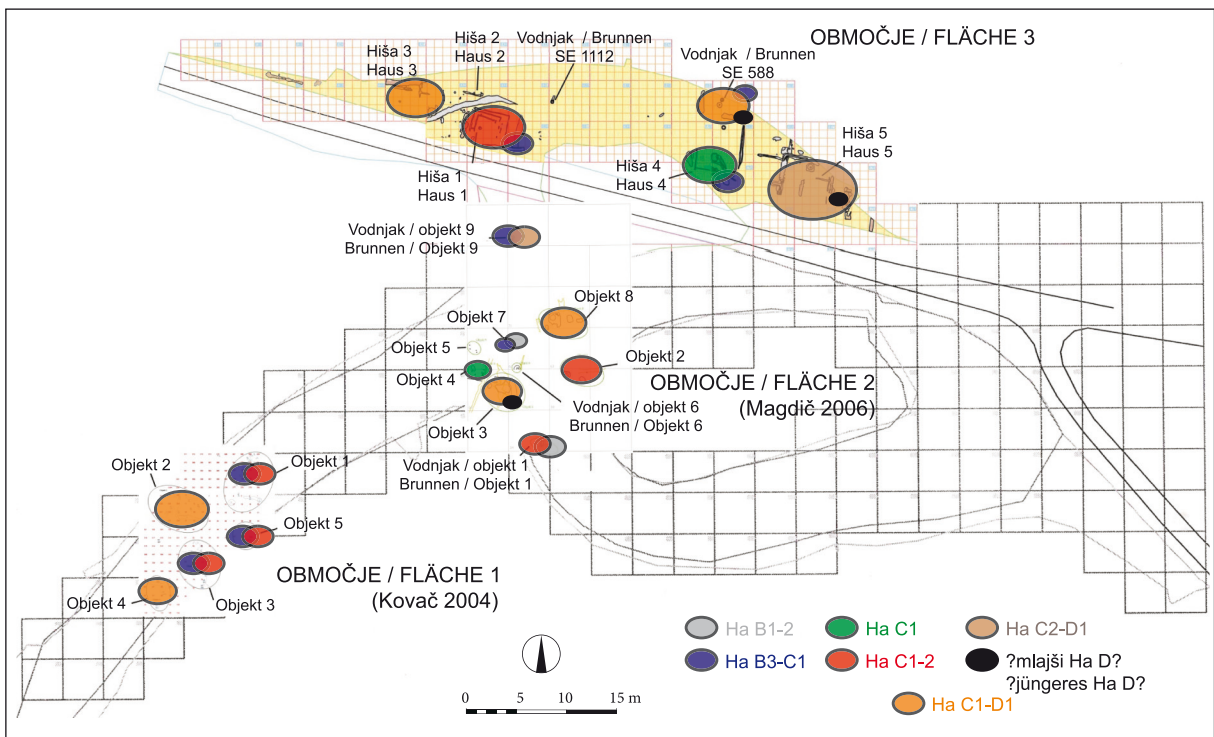
¹⁰⁵ Izmerjene vrednosti: 1190–1140 cal. BC (6,5 % verjetnosti) in 1130–920 cal. BC (60,2 % verjetnosti).

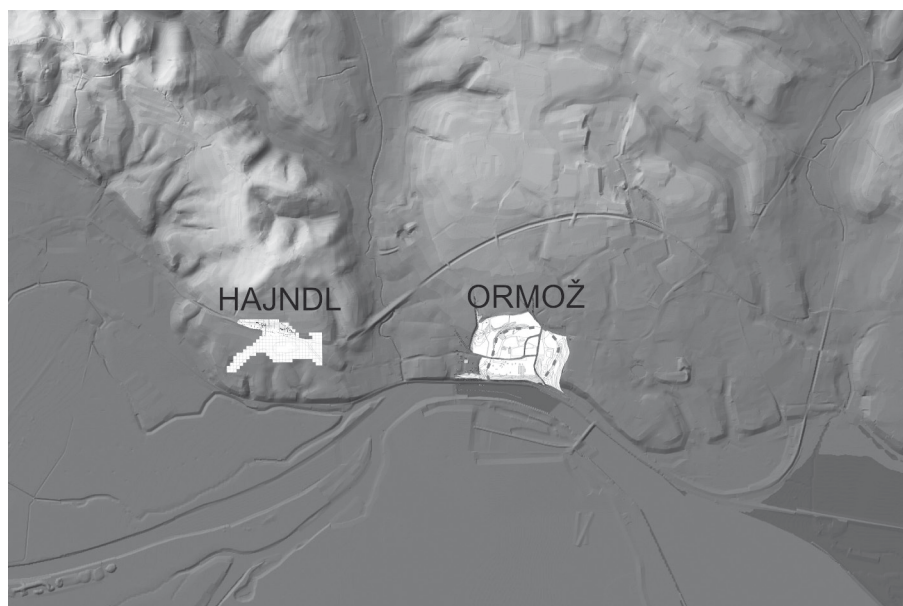
Sl. 15: Ostanke temeljev stavb v območju 3 na Hajndlu. Načrt po dokumentaciji PM Ptuj - Ormož.

Abb. 15: Die Fundamente der Häuser im Fläche 3 in Hajndl. Plan nach der Dokumentation des Regionalmuseums Ptuj - Ormož.

Sl. 16: Časovna opredelitev objektov na Hajndlu.

Abb. 16: Zeitliche Einordnung der Objekte aus Hajndl.

Sl. 17: Digitalni model reliefa z vrisanima naselbinama Hajndl in Ormož (vir: Geodetska uprava RS).
 Abb. 17: Digitales Geländemodell mit den eingezeichneten Siedlungen von Hajndl und Ormož (Quelle: GURS).

pašnik ali obdelovalna površina prebivalcem Ormoža in da se je šele kasneje razvila naselbina.

Na prehodu Ha B3 v Ha C je prišlo na Hajndlu do intenzivne poselitve, ki je postopoma zajela celotno teraso (sl. 16). Na južnem in severnem delu izkopnega polja je bilo zgrajenih nekaj stavb in v osrednjem ter severnem delu tudi vodnjaki. Največ objektov v naselbini lahko datiramo v Ha C. Nekatere stavbe, zgrajene na prehodu Ha B3 v Ha C, še obstajajo, druge so bile verjetno v Ha C1 opuščene. V Ha C2–D1 je bil gosteje poseljen predvsem severni del naselbine, medtem ko je njen južni del verjetno ob koncu Ha C2 popolnoma zamrl. Najkasneje v Ha D1 je bila naselbina na Hajndlu popolnoma opuščena.

Ureditev naselbine lahko poskusimo razumeti predvsem v Ha C, ko je bila hajndlska terasa najgostejše poseljena. V osrednjem delu je verjetno nastala naselbina okrog osrednjega prostora z vodnjakom. Na južnem delu je poselitvena slika nekoliko nejasna, ker se je naselbina nadaljevala tudi vzhodno in zahodno od izkopanega dela. Objekti v tem delu so med sabo oddaljeni tudi več kot 15 m, kar kaže na možnost razporeditve stavb v vrstah od severovzhoda proti jugozahodu. Predvidevamo, da sta bili na severnem delu dve ločeni kmetiji/gospodarski enoti, ki pa verjetno nista obstajali sočasno. Po opustitvi starejše kmetije je skoraj 80 metrov vstran nastala nova.

Lahko povzamemo, da je naselbina na Hajndlu verjetno nastala kot gručasto naselje okrog osrednjega prostora v osrednjem delu izkopnega polja in se nato širila najprej proti jugu, kasneje tudi proti severu. Na

severnem delu lahko morda nekoliko drugačno ureditev naselbine povežemo z naravnimi danostmi, saj ima pobočje v tem delu večji nagib in zato večje težave z meteorsko vodo in hudourniki.¹⁰⁶

ORMOŽ IN HAJNDL – SREDIŠČE IN OBROBJE?

V prejšnjih poglavjih sem se posvetil naravnim danostim, keramičnim najdbam in ostankom arhitekture, ki kažejo na podobnosti in razlike v poselitvi ormoške in hajndlske terase. V tem poglavju bom predstavil nekatere druge dejavnike, ki so vplivali na njun nastanek. Ti nam skupaj z že predstavljenimi značilnostmi razkrivajo odnos med naselbinama.

Eden izmed pomembnih dejavnikov pri izbiri lokacije za naselbini je izjemna strateška lega nad reko Dravo, saj nadzirata ne le dostop z Dravsko-Ptujskega polja (Hajndl) in z vzhodno ležeče medžimurske ravnice (Ormož), ampak tudi reko Dravo, ki je bila verjetno že takrat pomembna trgovinska pot. Lega Ormoža je proti vzhodu in severu odprta, saj se ormoška terasa razširi v smeri Središča ob Dravi proti Medžimurju. Terasa na Hajndlu je nekoliko bolj zaprta, saj je na vzhodni strani omejena z dolino potoka Lešnica, na severu pa s hribovitimi predeli Slovenskih goric (sl. 17).

Lega naselbin bi lahko narekovala tudi njuno utrjenost. Naselbina v Ormožu, ki ima proti vzhodu in severu odprto lego, je bila močno utrjena. Po raziska-

¹⁰⁶ Mele 2009, 76–78, sl. 53; Mele, Mušič 2007, 344, sl. 3.

	ORMOŽ	HAJNDL
DATACIJA / DATIERUNG	Ha B – Ha D1	Ha B3/C1 – Ha D1
STRATEŠKA LEGA IN NADZOR STRATEGISCHE LAGE UND KONTROLLE	Nadzor nad prehodom iz vzhodne smeri (Medžimurja) in nad potmi po reki Dravi Kontrolle über die Zugänge aus dem Osten (Medžimurje) und die Wege an der Drau	Nadzor nad prehodom iz zahodne smeri (Dravsko-Ptujskega polja) in nad potmi po reki Dravi Kontrolle über die Zugänge aus dem Westen (Drau-Ptuj Feld) und die Wege an der Drau
UTRJENOST VERTEIDIGUNG	Utrjena – nasip (5 m) in jarek (6 m) / Verteidigt – Erdwall (5 m) und Graben (6 m)	Neutrjena - palisada in jarek? Nicht verteidigt – Palisade und Graben?
OBSEG NASELBINE SIEDLUNGSUMFANG	Obseg znotraj obzidja 152.000 m ² ; naselbina tudi izven obzidja Ausdehnung innerhalb des Erdwalls beträgt 152.000 m ² ; Siedlung auch außerhalb	Raziskanih 53.300 m ² ; naselbina tudi izven raziskanega dela Untersucht wurden 53.300 m ² ; Siedlung auch außerhalb der untersuchten Fläche
UREDITEV IN GOSTOTA POSELITVE GLIEDERUNG UND DICHTHE DER SIEDLUNG	Urejena poselitve ob tlakovanih poteh s stavbami tesno skupaj Geordnete Besiedlung entlang der gepflasterten Wege mit enger Stellung der einzelnen Häuser.	Razporeditev objektov okrog osrednjega prostora; razporeditev v vrstah; posamezne raztresene kmetije s stavbami in pomožnimi objekti. Anordnung der Gebäude um einen zentralen Platz; Anordnung in Reihen; einzelne Bauernhöfe mit Haupt- und Nebengebäuden
NAČIN GRADNJE BAUART	Stene iz navpičnih nosilnih stebrov z butanimi stenami; dvo- in troladijske hiše Wände aus vertikalen, tragenden Pfosten und Flechtwerk; zwei- und dreischiffige Häuser	Temeljna bruna in stene iz navpičnih stebrov in butanih sten Horizontale Fundamentbalken mit vertikalen Pfosten und Flechtwerk
OBRT HANDWERK	Livarska dejavnost (bron), lončarstvo, tekstil Bronzegießen, Töpferei, Textilherstellung	Kovaštvo (železo), lončarstvo, tekstil Schmiedehandwerk, Töpferei, Textil

Tab. 4: Primerjava glavnih značilnosti naselbin v Ormožu in na Hajndlu.

Tab. 4: Vergleich von Hauptmerkmalen der Siedlungen in Ormož und Hajndl.

vah B. Perc je obrambni nasip nasebine nastal že med I. stopnjo Ormoža in je bil kasneje obnovljen.¹⁰⁷ Na Hajndlu Tušek¹⁰⁸ sicer omenja palisado in globlji jarek, ki bi naj bil odkrit v sondi IX nad dolino potoka Lešnica, vendar podatki ne zadostujejo za potrditev celovitega obrambnega sistema nasebine.

Lega in utrjenost sta verjetno vplivali tudi na velikost in ureditev obeh naselbin. Ormoška nasebina je obsegala območje znotraj nasipa, velika je bila približno 400 x 380 m, torej je merila 152.000 m². Poselitve je potrjena tudi izven tega nasipa.¹⁰⁹ Nasebina na Hajndlu, raziskana v obsegu približno 53.300 m², se razteza tudi severno in zahodno od raziskanega dela,¹¹⁰ tako da je poselitve verjetno zajela celotno hajndlsko teraso.

Obe nasebini kažeta različen koncept ureditve. Medtem ko ima Ormož protourbani karakter z gosto poselitvijo, urejenimi potmi in obrambnim nasipom, je na Hajndlu mogoče opazovati tri različne oblike ureditve, ki kažejo, da gre za nasebino raztresenega tipa¹¹¹ z večjimi razdaljami med objekti.

¹⁰⁷ Perc 1962-1963, 375–381; Dular, Tomanič Jevremov 2010, 84–85.

¹⁰⁸ Tušek 1997, 133–149.

¹⁰⁹ Tomanič Jevremov 2001, 193.

¹¹⁰ Mele, Mušič 2007, 341–356.

¹¹¹ Teržan 1999, 134.

Nenavadno je, da se razlikuje tudi njun način gradnje hiš, čeprav sta nasebini sobivali na zelo majhnem prostoru. V Ormožu so se ohranile večinoma stojke, ki kažejo na gradnjo hiš z navpičnimi nosilnimi stebri, med katerimi so bile stene iz prepletene šibja, ometanega z ilovico.¹¹² Na Hajndlu je način gradnje drugačen, saj so se ohranili jarki in stojke, ki so verjetno ostanki temeljnih brun in navpičnih stebrov, med katerimi so izdelali preplet iz šibja, ometanega z glino.¹¹³

O predelavi kovin v nasebinah nam pričajo kalupi za bronasto iglo in sekiro iz Skolibrove ulice v Ormožu in ostanki šobe ter železne žindre na Hajndlu.¹¹⁴ Velike količine keramike iz lokalne glin kažejo na lončarstvo v obeh nasebinah, o preji pričajo odkriti številni vijčki in uteži za statve.

Ormoški nasebini so pripadali plano žgano grobišče, ki se po keramiki veže na mlajše obdobje žarnih

¹¹² Dular, Tomanič Jevremov 2010, 88–97, pril. 1.

¹¹³ Mele, Mušič 2007, 344–348, sl. 4; B. Teržan (1990, 29) omenja v poznem Ha C spremembo v načinu gradnje hiš tudi na Pošteli. Ob stojkasti gradnji so v rabi tudi brunarice. Podoben način gradnje je odkril tudi C. Dobiat (1990, 35, sl. 15) na Burgstallkoglu pri Kleinkleinu.

¹¹⁴ O potencialnih prazgodovinskih rudiščih na Pohorju glej Teržan 1983–1984, 51–84.

grobišč ruške skupine,¹¹⁵ in halštatske gomile, iz katerih se je ohranilo zgolj nekaj kosov keramike.¹¹⁶

V *tabeli 4* so pregledno prikazane glavne značilnosti naselbin v Ormožu in na Hajndlu, na osnovi katerih želim ponuditi nekatere delovne hipoteze za nadaljnjo razpravo.

Podatki iz obeh naselbin kažejo, da je verjetno ob utrjeni naselbini v Ormožu nastala na sosednji hajndlski terasi manjša naselbina z drugačnim konceptom poselitve in načinom gradnje. Po razlikah med njima lahko o Ormožu govorimo kot starejšem protourbanem središču,¹¹⁷ o Hajndlu pa o neke vrste podeželski naselbini v neposredni bližini utrjenega središča, ki ji je nudilo zavetje pred morebitnimi napadi, hkrati pa je bilo tudi prostor trgovine oz. izmenjave izdelkov.

Razloge za prvo poselitev Hajndla vidim v želji prebivalcev Ormoža po boljši gospodarski izkoriščenosti hajndlske terase, ki je nudila ugodne razmere za poljedelstvo in živinorejo, hkrati pa je s svojo naravno lego nudila nadzor nad dostopom s strani Dravsko-Ptujskega polja. Poleg gospodarskih interesov bi veljalo iskati vzroke za poselitev tudi v rasti prebivalstva v Ormožu,

ki je tedaj verjetno začelo poseljevati tudi območje izven samega nasipa.

Rast prebivalstva v Ormožu in s tem povezan nastanek nove naselbine na Hajndlu lahko morda razumemo tudi v luči dogajanj v Panoniji in vzhodnoalpskem prostoru v začetku starejše železne dobe. V tem času so npr. opazne spremembe v poselitvi Titelskega platoja na sotočju Donave in Tise. Raziskave so pokazale močno nazadovanje števila naselbin na platoju ob pričetku starejše železne dobe, kar F. Falkenstein interpretira kot posledico vdora nomadskih ljudstev v Karpatsko kotlino.¹¹⁸ Na območju med Rabo in Muro je tedaj prav tako opazno opuščanje starih naselbinskih centrov, ki so nastali v Ha B3, kar tudi A. Lippert povezuje z vdori z vzhoda. Poselitev naj bi se nadaljevala zgolj v nekaterih naselbinah vzhodne avstrijske Štajerske, kot na primer na Königsbergu pri Tieschnu in Novinah pri Šentilju.¹¹⁹ Drugače kot v Panoniji pa raziskave na Dravsko-Ptujskem polju kažejo nastanek novih naselbin.¹²⁰ Prav nestabilne razmere v Panoniji bi lahko bile tudi vzrok prihoda novih priseljencev v Podravje, kar je trenutno zgolj delovna teza, ki jo je potrebno še raziskati.

¹¹⁵ Tomanič Jevremov 1988-1989, 277–304; Pare 1999, pril. 2.

¹¹⁶ Teržan 1990, 78–81; Žižek 2003d, 151–152.

¹¹⁷ Bogastvo središča se odraža tudi v posodah s cinastimi lističi in fragment zlata v ormoškem planem grobišču (Tomanič Jevremov 1988-1989, 277–304).

¹¹⁸ Falkenstein 1998, 264–277. Stiki z omenjenim območjem se kažejo tudi v okrasu v basarabskem stilu na nekaterih posodah iz Ormoža (glej Metzner Nebelsick 1992, 349–383).

¹¹⁹ Lippert 2001, 49–55; drugačnega mnenja o "Trakokimerijcih" je Metzner Nebelsick 2002.

¹²⁰ Za slovensko Štajersko je B. Teržan (1990, 25–55, sl. 26) pokazala na nastanek novih utrjenih višinskih naselbin, kot sta na prim. Poštela in Vrhek pri Ptujski Gori.

- BARTOSIEWICZ, L. 1987, Ormož, vloga živali v kmečkem gospodarstvu. – V / In: N. Trampuž Orel, D. Svoljšak (ur. / Hg.), *Bronasta doba na Slovenskem*, 58–60, Ljubljana.
- BARTOSIEWICZ, L. 1996, Continuity in the animal keeping of Hallstatt Period communities in Slovenia. – V / In: E. Jerem, A. Lippert (ur. / Hg.), *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994*, Archaeolingua 7, 29–35.
- BEHRE, K.-H. 1998, Landwirtschaftliche Entwicklung und die Veränderung der Kulturlandschaft in der Bronzezeit Europas. – V / In: B. Hänsel (ur. / Hg.), *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Abschlussstagung der Kampagne des Europarates: Die Bronzezeit: das erste goldene Zeitalter Europas an der Freien Universität Berlin, 17.–19. März 1997*, 91–109, Kiel.
- BROSSEDER, U. 2004, *Studien zur Ornamentik hallstattzeitlicher Keramik zwischen Rhonetal und Karpatenbecken*. – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 106.
- ČREŠNAR, M. 2006, Novi žarni grobovi iz Ruš in pogrebni običaji v ruški žarnogrobišni skupini. – *Arheološki vestnik* 57, 97–162.
- ČREŠNAR, M. 2007a, Načini lesenih gradenj v času bronaste in starejše železne dobe v Sloveniji. – *Arheo* 24, 39–68.
- ČREŠNAR, M. 2007b, Wooden house construction types in Bronze Age and Early Iron Age Slovenia. – V / In: M. Blečić et al. (ur. / Hg.) *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan*, Situla 44, 321–339.
- DOBIAT, C. 1980, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik*. – Schild von Steier. Beiheft 1.
- DOBIAT, C. 1990, *Der Burgstallkogel bei Kleinklein 1*. – Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 13.
- DRESCHER SCHNEIDER, R., L. WICK 2001, Neue Pollenanalyse aus der Südoststeiermark und dem Burgenland und ihre siedlungsgeschichtlichen Aussagen. – V / In: A. Lippert (ur. / Hg.), *Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des internationalen und interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 78, 15–27.
- DULAR, A. 1978, Okras živalskih glav na posodah halštatskega obdobja Slovenije. – *Arheološki vestnik* 29, 85–94.
- DULAR, J. 2013, *Severovzhodna Slovenija v pozni bronasti dobi / Nordostslowenien in der späten Bronzezeit*. – Opera Istituti Archaeologici Sloveniae 27.
- DULAR, J., M. TOMANIČ JEVREMOV 2009, Sledovi poznolatenske poselitve v Ormožu. – *Arheološki vestnik* 60, 159–193.
- DULAR, J., M. TOMANIČ JEVREMOV 2010, *Ormož. Utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe / Ormož. Befestigte Siedlung aus der späten Bronze- und der älteren Eisenzeit*. – Opera Istituti Archaeologici Sloveniae 18.
- DULAR, J., I. ŠAVEL, S. TECCO-HVALA 2002, *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu / Bronzezeitliche Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš*. – Opera Istituti Archaeologici Sloveniae 5.
- EIBNER PERSY, A. 1980, *Hallstattzeitlichen Grabhügel von Sopron (Ödenburg)*. – Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 62.
- FALKENSTEIN, F. 1998, *Feudvar 2. Die Siedlungsgeschichte des Titeler Plateaus*. – Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 14.
- GABROVEC, S. et al. 2006, *Stična 2/1. Gomile starejše železne dobe. Katalog / Stična 2/1. Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Katalog*. – Katalogi in monografije 37.
- GAMS, I. 1998, Vreme, sončno obsevanje in temperature. Dravsko-Ptujsko polje. – V / In: I. Gams, I. Vrišer (ur. / Hg.), *Geografija Slovenije*, 91–119, 236, Ljubljana.
- GYULAI, F. 1996, Umwelt und Pflanzenbau in Transdanubien während der Urnenfelder-, Hallstatt- und Latènekultur. – V / In: E. Jerem in A. Lippert (ur. / Hg.), *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994*, Archaeolingua 7, 127–136.
- HÄNSEL, B., P. MEDOVIČ, (ur. / Hg.), 1998, *Feudvar 1. Das Plateau von Titel und die Šajkaška*. – Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 13.
- JEVREMOV, B. 1978, Ptuj. – *Arheološki pregled* 20, 59.
- JEVREMOV, B. 1979, Ptuj. – *Varstvo spomenikov* 22, 292–300.
- JUHÁSZ, I., R. DRESCHER SCHNEIDER, V. ANDRIEU PONEL, J. L. DE BEAULIEU 2001, Antropogenic indicators in a palynological record from Pölöske, Zala Region, Western Hungary. – V / In: A. Lippert (ur. / Hg.), *Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des internationalen und interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 78, 29–38.
- KLEMENC, J., B. SARIA 1936, *Archaeologische Karte von Jugoslawien. Blatt Ptuj*. – Beograd, Zagreb.
- KOVAČ, O. 2004, *Hajndl pri Ormožu – prazgodovinska naselbina, območje 1 (sektorji 1–6, 17, 18, 24 in 25)*. – Ljubljana (Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta).
- KOVAČEVIČ, S. 2007, Karakteristični nalazi kasnohalštatskog naselja u Zbelavi kod Varaždina i fibula tipa Velem. – *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, 89–112.
- KOVAČEVIČ, S. 2008, Osvrt na strukturu i keramičku proizvodnju kasnohalštatskog naselja u Zbelavi kod Varaždina. zur Prähistorischen. – *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 25, 47–80.
- LAMUT, B. 1987, Ormož – podoba prazgodovinskega naselja. – V / In: N. Trampuž Orel, D. Svoljšak (ur. / Hg.), *Bronasta doba na Slovenskem*, 46–57, Ljubljana.
- LAMUT, B. 1988–1989, Kronološka skica prazgodovinske naselbine v Ormožu – *Arheološki vestnik* 39–40, 235–276.
- LAMUT, B. 2001, Ormož – The Chronological Structure of the Late Bronze and Early Iron Age Settlement. – V / In: A. Lippert (ur. / Hg.), *Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des internationalen und interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 78, 207–242.
- LAMUT, B. 2005, K začetkom prazgodovinskega Ormoža. – *Ormož skozi stoletja* 5, 59–71.
- LAPANJE, A. (ur. / Hg.) 2007, *Geotermalni viri severne in severovzhodne Slovenije*. – Ljubljana, Dravograd.
- LIPPERT A. 2001, Zur späturnenfelder- und eisenzeitlichen Besiedlung der Landschaft zwischen Mur und Raab. – V / In: A. Lippert (ur. / Hg.), *Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des internationalen*

- und interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 78, 49–55.
- LIPPERT, A. 2006, Zur Frage der Entstehung, Dauer und Aufgabe eisenzeitlicher Höhensiedlungen in der Steiermark und in Kärnten. – *Archaeologia Austriaca* 90, 191–204.
- LOVRENČAK, F. 1998, Pedogeografske značilnosti – V / In: I. Gams, I. Vrišer (ur. / Hg.), *Geografija Slovenije*, 180–184, Ljubljana.
- LUBŠINA TUŠEK, M. 1996, Nove raziskave podloških gomil pod Ptujsko Goro. – *Ptujski zbornik* 6/1, 85–129, Ptuj.
- LUBŠINA TUŠEK, M. 2001, Ptuj. Ulica Viktorina Ptujskega. – *Letno poročilo 1999 ZVKND Maribor*, 291–297, Maribor.
- LUBŠINA TUŠEK, M. 2005, Ormoško območje v arheoloških obdobjih in prostorska arheologija. – *Ormož skozi stoletja* 5, 178–208.
- MAGDIČ, A. 2006, *Prazgodovinska naselbina Hajndl pri Ormožu. Izkopavanje 1999/2000 – Območje 2.* – Ljubljana (Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta).
- MEDOVIČ, P. 1978, *Naselja starijega železnega doba u jugoslovenskom Podonavlju.* – *Dissertationes et Monographiae* 22.
- MEDOVIČ, P. 1991, Die eisenzeitliche Besiedlung und ihre Funde. – V / In: B. Hänsel, P. Medović, Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina), *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 72, 144–151.
- MELE, M. 2003, *Hajndl pri Ormožu – naselbina iz starejše železne dobe (Območje 3: Sektorji 151, 152, 153, 158, 159, 160).* – Ljubljana (Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta).
- MELE, M. 2005a, Hajndl pri Ormožu – naselbina iz starejše železne dobe. – *Ormož skozi stoletja* 5, 127–143.
- MELE, M. 2005b, Hajndl bei Ormož – eine neue Hausform der frühen Hallstattzeit im Südostalpenraum. – *Archäologie in Deutschland* 3/05, 21.
- MELE, M. 2009, *Naselbini Hajndl in Ormož v pozni bronasti in zgodnji železni dobi.* – Ljubljana (Doktorsko delo, tipkopi, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta).
- MELE, M., B. MUŠIČ 2007, Naselbinske strukture iz starejše železne dobe na Hajndlu pri Ormožu – arheološka izkopavanja in geofizikalne raziskave. – V / In: M. Blečić et al. (ur. / Hg.) *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan*, Situla 44, 341–356.
- METZNER NEBELSICK, C. 1992, Gefäße mit basaraboiden Ornamentik aus Frög. – V / In: A. Lippert, K. Spindler (ur. / Hg.), *Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 8, 349–383.
- METZNER NEBELSICK, C. 2002, *Der Thrako-Kimmerische Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien.* – *Vorgeschichtliche Forschungen* 23.
- MORAVEC, I. 1980, Hajndl – V / In: *Krajevni leksikon Slovenije. Podravje in Pomurje* 4, 337–338.
- MÜLLER-KARPE, H. 1959, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen.* – *Römisch-Germanische Forschungen* 22.
- NEBELSICK, L. 1996, Herd im Grab. Zur Deutung der kalenderberg-verzierten Ware am Nordostalpenraum. – V / In: E. Jerem in A. Lippert (ur. / Hg.) *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994*, *Archaeolingua* 7, 327–364.
- OMAN, D. 1981, Brinjeva gora – 1953. – *Arheološki vestnik* 32, 144–216.
- PAHIČ, S. 1957, *Drugo žarno grobišče v Rušah.* – *Razprave 1. razreda SAZU* 4/3.
- PAHIČ, S. 1962–1964, Hajndl. – *Varstvo spomenikov* 9, 137.
- PAHIČ, S. 1966, Železnodobne najdbe v Slovenskih gorah. – *Arheološki vestnik* 17, 103–144.
- PAHIČ, S. 1972, *Pobrežje* – Katalogi in monografije 6, Ljubljana.
- PARE, C. F. E. 1999, Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa. Teil 1. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 45, 293–433.
- PATEK, E. 1982, Neue Untersuchungen auf dem Burgstall bei Sopron. – *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 63, 105–177.
- PATEK, E. 1993, *Westungarn in der Hallstattzeit.* – *Acta Humaniora* 9.
- PERC, B. 1962/63, K stratigrafiji žarnogrobiščne naselbine v Ormožu. – *Arheološki vestnik* 13–14, 375–381.
- PERKO, D., M. OROŽEN-ADAMIČ 1998, *Dravska ravan.* – V / In: *Slovenija – pokrajine in ljudje*, 592–605, Ljubljana.
- PETERS, J., R. SMOLNIK 1994, Fauna und Landschaft des Burgstallkogels bei Kleinklein (Steiermark) im Spiegel der Tierknochenfunde. – V / In: R. Smolnik, *Der Burgstallkogel bei Kleinklein 2*, Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg. Sonderband 9, 147–158.
- PUŠ, I. 1971, *Žarnogrobiščna nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani.* – *Razprave 1. razreda SAZU* 7/1.
- PUŠ, I. 1982, *Prazgodovinsko žarno grobišče v Ljubljani.* – *Razprave SAZU 1. razreda* 13/2.
- REBAY, K. C. 2006, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Statzendorf in Niederösterreich.* – *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 135.
- SIEGFRIED WEISS, A. 1979, *Der Ostalpenraum in der Hallstattzeit und seine Beziehungen zum Mittelmeergebiet.* – *Hamburger Beiträge zur Archäologie* 6.
- SMOLNIK, R. 1994, *Der Burgstallkogel bei Kleinklein 2.* – Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg. Sonderband 9.
- SMOLNIK, R. 1996, Die Lebenden und die Toten. Das Verhältnis der Siedlung auf dem Burgstallkogel bei Kleinklein zu den Gräbern der Sulmtalnekropole, dargestellt anhand der Keramikentwicklung. – V / In: E. Jerem, A. Lippert (ur. / Hg.) *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994*, *Archaeolingua* 7, 445–454.
- STARE, F. 1975, *Dobova.* – Posavski muzej Brežice 2.
- STEGMANN RAJTÁR, S. 1996, Eine Siedlung der Späthallstatt-/Frühatenezeit in Bratislava-Dúbravka (Slowakei). – V / In: E. Jerem, A. Lippert (ur. / Hg.) *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994*, *Archaeolingua* 7, 455–470.
- STRMČNIK GULIČ, M. 1979, Prazgodovinske gomile na Legnu pri Slovenj Gradcu. – *Arheološki vestnik* 30, 101–150.

- ŠERCELJ, A. 1987, Podnebje in rastlinstvo. – V / In: N. Trampuž Orel, D. Svobljak (ur. / Hg.), *Bronasta doba na Slovenskem*, 19–24, Ljubljana.
- TERŽAN, B. 1983–1984, Das Pohorje – ein vorgeschichtliches Erzrevier? / Pohorje – prazgodovinski rudarski revir? – *Arheološki vestnik* 34, 51–84.
- TERŽAN, B. 1987, Claus Dobiak: Das Hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik. Schild von Steier. Beiheft 1, Graz 1980. – *Arheološki vestnik* 38, 413–433.
- TERŽAN, B. 1990, Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem – Katalogi in monografije 25.
- TERŽAN, B. 1995, Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslavien. – V / In: *Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Römisch-Germanisches Zentralmuseums Mainz. Monographien 35, 323–372.
- TERŽAN, B. 1996, Weben und Zeitmessen im südostalpinen und westpannonischen Gebiet. – V / In: E. Jerem, A. Lippert (ur. / Hg.), *Die Osthallstattkultur: Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994*, Archaeolingua 7, 507–536.
- TERŽAN, B. 1999, An Outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia. – *Arheološki vestnik* 50, 97–143.
- TERŽAN, B. 2001, Die spätbronze- und früheisenzeitliche Besiedlung im nordöstlichen Slowenien. Ein Überblick. – V / In: A. Lippert (ur. / Hg.), *Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des internationalen und interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 78, 49–55.
- TIEFENGRABER, G. 2005, *Untersuchungen zur Urnenfelder- und Hallstattzeit im Grazer Becken*. – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 124.
- TOMANIČ JEVREMOV, M. 1983, Arheološka raziskovanja Ormoža in njegove okolice. – *Ormož skozi stoletja* 2, 25–60.
- TOMANIČ JEVREMOV, M. 1988–1989, Žarno grobišče v Ormožu. – *Arheološki vestnik* 39–40, 277–304.
- TOMANIČ JEVREMOV, M. 1989, *Ormož v prazgodovini*. – Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 133.
- TOMANIČ JEVREMOV, M. 1997, Ormož. – V / In: M. Guštin, K. Predovnik (ur. / Hg.), *Drobci nekega vsakdana / Bruchstücke eines Alltags*, Archaeologia Historica Slovenica 2, 107–139.
- TOMANIČ JEVREMOV, M. 2001, The “Urbanization” of Ormož and the cemeteries. – A. Lippert (ur. / Hg.), *Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des internationalen und interdisziplinären Symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 78, 191–205.
- TOMANIČ JEVREMOV, M. 2005, Novo odkrite prazgodovinske naselbine v okolici Ormoža v letih 1990–1996. – *Ormož skozi stoletja* 5, 72–97.
- TOMANIČ JEVREMOV, M., A. TOMAŽ, B. KAVUR 2006, Ormož – Škoršičev vrt. – V / In: A. Tomaž (ur. / Hg.), *Od Sopota do Lengyela*, Annales Mediterranæ, 155–174, Koper.
- TOŠKAN, B., DIRJEC, J. 2010, Ekonomska specializacija in socialna diferenciacija v poznobronastodobnem Ormožu: arheozoološki pregled. – V / In: J. Dular, M. Tomanič Jevremov, *Ormož. Utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe / Ormož. Befestigte Siedlung aus der späten Bronze- und der älteren Eisenzeit*. – Opera Istituti Archaeologici Sloveniæ 18, 99–121.
- TUŠEK 1997, Hardek. – *Letno poročilo ZVKD Maribor* 7, 133–149.
- TUŠEK, I. 2001, Hardek. – *Varstvo spomenikov* 38, 35–46.
- TUŠEK, I. 2005, Arheologija na ormoški obvoznici. – *Ormož skozi stoletja* 5, 98–125.
- URLEB, M. 1973, Halštatska nekropola na Križni gori pri Ložu – *Arheološki vestnik* 24, 507–520.
- URLEB, M. 1974, *Križna gora pri Ložu* – Katalogi in monografije 11.
- VRDOLJAK, S. 1994, Tipološka klasifikacija kasnobrončodobne keramike iz naselja Kalnik - Igrišče (SZ Hrvatska). – *Opuscula Archaeologica* 18, 7–86.
- WEIHS, A. 2003, Der hallstattzeitliche Grabhügel 31 der Grellwaldgruppe. – V / In: A. Bernhard, A., Weihs, *Neuerforschte Gräber der frühen Eisenzeit in Kleinklein (Weststeiermark)*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 93, 215–252.
- ŽIŽEK, I. 1997, *Hardek 1997. Predstavitev zaščitnih arheoloških izkopavanj na ormoški obvoznici*. – Zloženka razstave, Pokrajinski muzej, Ptuj.
- ŽIŽEK, I. 2001, *Pod cestoj. Zaščitna arheološka izkopavanja 1999/2000*. – Katalog razstave v avli občine Ormož, Ptuj.
- ŽIŽEK, I. 2003a, Prazgodovinski vodnjaki Hajndla. – *Zbornik Pokrajinskega muzeja Ptuj* 1, 14–18.
- ŽIŽEK, I. 2003b, Hajndl pri Ormožu. – V / In: D. Prešeren (ur. / Hg.), *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik po najdiščih*, 148–150.
- ŽIŽEK, I. 2003c, Hardek pri Ormožu. – V / In: D. Prešeren (ur. / Hg.), *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik po najdiščih*, 151–152.
- ŽIŽEK, I. 2005, Rimske peči za žganje apna. – *Ormož skozi stoletja* 5, 144–158.

ORMOŽ UND HAJNDL – EIN BEITRAG ZUR ERFORSCHUNG EINER KULTURLANDSCHAFT IN DER ÄLTEREN EISENZEIT

Zusammenfassung

Die bronze- und eisenzeitliche Siedlung in Ormož ist der Fachöffentlichkeit schon fast 60 Jahre bekannt. In dieser Zeit wurden dort einige größere und kleinere archäologische Untersuchungen durchgeführt, die die Museumsdepots mit einer großen Menge an vor allem keramischen Funden ausstatteten. Janez Dular und Marjana Tomanič Jevremov veröffentlichten im Jahr 2010 die Ausgrabungsergebnisse der Jahre von 1974 bis 1981 erstmals in einem Katalog, in dem ein Teil des großen Materialfundus aus Ormož, der sich in den archäologischen Depots des Regionalmuseums Ptuj-Ormož befindet, vorgestellt wurde.

Mit dem Bau der Umfahrungsstraße von Ormož und den archäologischen Ausgrabungen auf ihrer geplanten Strecke, die zwischen 1997 und 2000 durchgeführt wurden, wurde unser Wissen über die Besiedlung der Umgebung des prähistorischen Ormož mit vielen neuen Funden bereichert. Die prähistorische Siedlung in Hajndl bei Ormož ist dabei von besonderer Bedeutung. Die Ausgrabungen in den Jahren 1999 und 2000 haben dort neben prominenten römischen Funden, wie einer römischen Straße und mehreren Ziegelöfen, auch Reste einer großen ältereisenzeitlichen Siedlung aufgedeckt. Die Forscher untersuchten Abfallgruben, Brunnen, Feuerstellen, Abwassersysteme und Gebäudereste, die auf der gesamten Hajndl-Terrasse verstreut waren.

NATURGEGEBENHEITEN VON ORMŌŽ UND UMGEBUNG

Die „Dobrava“ von Ormož ist ein Teil einer pleistozänen Terrasse, die bei Velika Nedelja anfängt und sich über Hajndl und Dobrava weiter nach Nordosten und Osten erstreckt. Ormož liegt auf dem östlichen Teil dieser gehobenen Terrasse über der Drau, von Hajndl im westlichen Teil der Terrasse wird Ormož durch das Tal des Baches Lešnica getrennt. Die Terrassen beider Siedlungen sind Teile des Südrandes der Ormož-Ljutomer-Weinberge, die sich nach Osten allmählich in die Medžimurje-Ebene senken.

Pedologische Karten zeigen, dass für das Gebiet von Ormož und seiner Umgebung Rostbraunerden auf Silikatgestein sowie Pseudogley- und Gleyböden typisch sind. Aus neueren pedologischen Karten geht hervor, dass sich nördlich und östlich von Ormož und teilwei-

se auf der Hajndl-Terrasse auch ausgedehnte Gebiete von Lössboden erstrecken. Lössboden gehört zu den Böden, die für Landwirtschaft sehr gut geeignet sind. Dies wurde wahrscheinlich auch von den Einwohnern der prähistorischen Siedlungen in Ormož und Hajndl ausgenutzt. Analysen der pflanzlichen Überreste aus den Siedlungen wurden nicht durchgeführt, auf die Ernährung der damaligen Bewohner können wir nur indirekt schließen.

Eine Wiesenlandschaft ist neben Wäldern typisch für das Drau-Ptuj-Feld und die Slovenske gorice und bot gute Bedingungen für Viehzucht. Sie wird durch die Knochenanalysen, die in Ormož durchgeführt wurden, bestätigt. Die meisten Knochen stammen von Haustieren: Rind, Schwein, Schaf und Ziege sowie Pferd, von Wildtieren fand man nur Wildschweinknochen und Hirschgeweih.

Neben der fruchtbaren Erde und den Weideflächen war für die Besiedlung von Ormož bei den ungünstigen Wetterbedingungen auch die günstige sonnige Lage ausschlaggebend. Daten zeigen nämlich, dass in der späten Bronzezeit das Klima langsam kühler wurde (von 1450/1300 bis 800/600 v. Chr.).

KERAMISCHE FUNDE AUS ORMŌŽ UND HAJNDL – EIN BEITRAG ZUR TYPOLOGIE UND DATIERUNG DER SIEDLUNGEN

Unsere Herangehensweise zu den Funden basiert auf einem direkten typologisch-statistischen Vergleich von keramischen Funden aus Ormož und Hajndl. Dies ermöglicht einige Schlussfolgerungen über die Datierung und Hypothesen über Beziehungen zwischen den Siedlungen. Verschiedene Typen und Varianten der Gefäße sind auf den Abbildungen 1-9 vorgestellt.

Tassen aus beiden Fundorten sind in zwei größere Gruppen aufgeteilt (*Abb. 1*): Tassen mit einem randübergreifenden Henkel (Typ 1-2) und Tassen mit einem nichtübergreifenden Henkel (Typ 3-4). Nur in Ormož sind die Tassen der Varianten 3 und 4 von Typ 1 und Tassen vom Typ 3 und 4 vertreten, währenddessen diese im Gebiet 3 in Hajndl nicht zu finden sind (*Abb. 2*).

Die unterschiedliche Stellung des Henkels auf der Tasse ist bei den Tassen aus Hajndl und Ormož wahr-

scheinlich chronologischer Natur (*Tab. 1*). Vergleiche zeigen nämlich, dass ein nicht-übergreifender Henkel, der für Tassen des Typs 3 und 4 charakteristisch ist, ein Merkmal der Gefäße der Urnenfelderzeit war, und dass dieses Merkmal in der Hallstattzeit langsam verschwindet. In der Hallstattzeit finden wir überwiegend Tassen mit einem übergreifenden Henkel.

Als Krüge bezeichne ich größere, tiefe Gefäße mit einem Henkel, die sich gegen die Mündung verengen. Die Henkel sind üblicherweise massiver, sie können größer und stark übergreifend, kleiner leicht übergreifend oder nicht übergreifend sein, deswegen unterscheiden ich zwischen vier Typen von Krügen (*Abb. 3*).

Krüge sind relativ seltene Gefäße sowohl in Ormož als auch in Hajndl, wobei bemerkenswerterweise die Typen 1 und 2 nur in Hajndl und Krüge vom Typ 3 und 4 überwiegend in Ormož vertreten sind (*Abb. 2*). Krüge vom Typ 3 und 4 gehören zu den charakteristischen Gefäßen der Urnenfelderzeit in der Štajerska. In Hajndl sind Krüge sehr selten und haben, ähnlich wie Tassen, einen übergreifenden Henkel (Typ 1 und 2) (*Tab. 1*), was ihnen eine hallstattzeitliche Note gibt.

Die Schalen sind in vier Typen unterteilt, und zwar: Einzugsrandschalen, Schalen mit ausladendem Rand, Schalen mit aufrechtem Hals und konische Schalen (*Abb. 4-6*).

Dem Typ 1 wurden Einzugsrandschalen zugeordnet, die eine halbkugelige Form haben und einen eingezogenen Rand (*Abb. 4*). Die Varianten unterscheiden sich vor allem in der Verzierungsart. Sie können mit schiefen oder horizontalen Kanneluren (*Abb. 4: Var. 3*), mit Fassetten (*Abb. 4: Var. 4*), mit einem Turbanrand (*Abb. 4: Var. 5*), mit Abdrücken am Rand (*Abb. 4: Var. 6*) oder mit schiefen oder vertikalen Rinnen auf dem Rand oder Körper verziert sein (*Abb. 4: Var. 7*).

Der Hauptunterschied zwischen den Fundstellen sind die Turbanrandschalen (Typ 1/Variante 5), die in Ormož sehr zahlreich sind und in Hajndl überhaupt nicht vorhanden waren (*Abb. 6*). In Ormož können die Gefäßränder der Einzugsrandschalen mit einem Streifen von vertikalen oder schiefen Abdrücken oder Rinnen verziert sein (Typ 1/Variante 6, 7), was in Hajndl nicht vorkommt. Diese Varianten der Schalen sind typisch vor allem für die Urnenfelderkultur (*Tab. 2*). Horizontal fassettierte Schalen (Typ 1/Variante 4) treten öfter in urnenfelderzeitlichen Kontexten auf und viel seltener in der älteren Eisenzeit. In Hajndl und auch in der Skolibrova ulica sind horizontal und schief kannelierte Einzugsrandschalen vertreten (Typ 1/Variante 3). Sie treten öfter in Ha C-D1 auf.

Bei den Schalen mit stark ausladendem Rand (Typ 2) unterscheiden wir nach dem Übergang in den ausladenden Rand drei Varianten (*Abb. 4*), die alle in Hajndl vertreten sind, hingegen in Ormož nur eine. Die Innenseite des Schalenrandes kann mit Kanneluren verziert sein. Eine Ausnahme ist eine Schale dieses

Typs, die mit schwarz gefärbten Kanneluren auf der Innenseite eines rot-gefärbten Bodens und Körpers verziert wurde. Sie wurde auf der Südseite des Ausgrabungsfeldes in Hajndl entdeckt. Gefäße, ornamentiert mit rot-schwarzer Bemalung, können meistens in Ha C datiert werden.

Zum Typ 3 zähle ich Schalen mit einem aufrechten Hals. Hierbei handelt es sich um kleinere Gefäße aus einer feinen Tonmasse, die oft eine polierte oder fein geglättete Oberfläche haben. In Hinsicht auf die Form können sie in acht Varianten unterteilt werden (*Abb. 5*). Bei den Schalen mit einem aufrechten Hals des Typs 3 können wir einen Trend zum seichteren, profilierten Gefäßkörper in der Hallstattzeit feststellen. Die Schalen des Typs 3/Varianten 6 und 7, die oft vor allem auf Hajndl aufzufinden sind (*Tab. 2*), haben einen junghallstattzeitlichen Charakter. Aus dem Fundus der Schalen des Typs 3 im Gebiet 3 von Hajndl sticht die Variante 8 heraus, die in ihrer Form an Gefäße aus Ha D erinnert, aber sich nach der Tonzusammensetzung und der Herstellungsart von der restlichen Keramik nicht unterscheidet.

Die Vorratsgefäße haben meistens einen kegelförmigen oder zylindrischen Hals (*Abb. 7*). Gefunden wurden vor allem Ränder und Hälse der Gefäße, oftmals ist auch der Körperteil erhalten, aber ohne den entsprechenden Hals und Rand.

Aus der Skolibrova ulica ist eine reich verziertes Vorratsgefäß bekannt. Es hat einen bikonischen Körper, mit einem leicht gewölbten Bauch, der gleichmäßig in einen langen Hals übergeht (*Abb. 10: 6*). Die Schultern sind mit Appliken, unter welchen Rinnen und Kreise in der Form von Dreiecken eingedrückt sind, verziert. Auf dem unteren Teil des Halses befindet sich eine Rosette aus einem abgedruckten Kreis, umgeben von weiteren kleinen Kreisen. Der obere Teil des Halses ist mit einem Band von eingedrückten kleinen Kreisen verziert, die in ein spiralförmiges Motiv verbunden sind. Sie bilden ein Motiv von Wellen. Über dem Band befinden sich breite horizontale Kanneluren. Die Datierung des Gefäßes in Ha C ermöglicht Vergleiche mit Gefäßen aus dem Gräberfeld von Kleinklein, der Siedlung in Poštela und mit Gefäßen aus den Siedlungen Rabelčja vas und Ptuj.

Für die Datierung von Vorratsgefäßen ist vor allem der kannelierte Hals wichtig, der ab Ha C charakteristisch ist, währenddessen die Fassettierung auf der Innenseite des Randes in der Tradition der Urnenfelderkultur steht und öfter in Ormož zu finden ist (*Tab. 3*).

Töpfe sind Gefäße mit einer einfachen ovalen Form, seltener mit einem kürzeren ausgearbeiteten Hals. Sie wurden vor allem aus grobem Ton gemacht. Ich unterscheide zwischen ovalen Töpfen (Typ 1), Kegeltöpfen (Typ 2), Töpfen mit einem leicht verengten Hals (Typ 3), kugelförmigen Töpfen mit einem kurzen Hals (Typ 4), Töpfen mit einem verlängerten Hals (Typ 5) und Töpfen mit einem ausladenden Rand (Typ 6) (*Abb. 9*).

Große Küchengefäße wie Töpfe sind nicht schnellen Formwanderungen unterworfen, denn es geht vor allem um ihre Funktionalität. In Hajndl sind ovale Töpfe vorherrschend (Typ 1), in Ormož sind Töpfe mit einem ausladenden Rand des Typs 6 (Abb. 8) häufig, die charakteristisch für die Urnenfelderzeit sind. Man fand nur ein Fragment von Typ 6 im ältesten Teil der Siedlung in Hajndl. Von kugelförmigen Töpfen mit einem kurzen Hals (Typ 4) finden wir in Hajndl vor allem die mit einem fließenden Übergang in den Gefäßkörper, in Ormož hingegen sind Töpfe mit fassettierten oder stufenartigen Übergang vorherrschend.

An der Fundstelle Ormož – Skolibrova ulica wurden zwei Arten von doppelhenkeligen Gefäßen gefunden: doppelhenkelige Vorratsgefäße (Amphoren) und eine doppelhenkelige Schale mit randübergreifenden Henkeln (Kantharos), die wir in Ha B (Abb. 10: 2,3) datieren können.

In Ormož hat sich auch ein Fußgefäß fast ganz erhalten (Abb. 10: 1). Die halbkugelförmige Hülle der Schüssel geht in einen kurzen Hals über, verziert mit horizontalen Kanneluren. Schultern und der bauchige Körper sind mit Punkten in Motiven von horizontalen Linien, hängenden Dreiecken und Mäandern und selbst stehenden Rhomben verziert. Ein etwas eingesenkter Fuß der Schüssel ist mit horizontalen Kanneluren ornamentiert. Das Gefäß können wir in die Zeitstufe Ha C-D1 datieren.

In Skolibrova ulica in Ormož wurden vier Fragmente von Tierprotomen entdeckt (Abb. 10: 4,5). Wahrscheinlich handelt es sich um Stierköpfe. Die Protomen können hohl oder massiv sein. In Hajndl wurden mehrere Fragmente von Protomenhörnern und zoomorphen Henkeln in Form eines stilisierten Tierköpfchens entdeckt. Protomen, die sich aus tierförmigen urnenfelderzeitlichen Gefäßen zu Stierprotomen auf Gefäßschultern entwickelt haben, wurden mit der Zeit kleiner und stilisierter, was auch in unseren Fundstellen ein Trend ist.

In Hajndl wurden Fragmente von Idolen entdeckt. Es handelt sich um gebogene Keramikteile mit einem rechteckigen Querschnitt. Das Fragment aus dem Mittelteil der Grabungsfläche in Hajndl hat die Form eines Widderköpfchens. Es ist am Hals mit schraffierten Dreiecken verziert (Abb. 11), einer Verzierung, die in Hajndl nicht zu finden ist, aber in Ormož häufig auftritt. Wahrscheinlich handelt es sich um den oberen Teil von Idolen, wie wir sie aus den Fundorten der Kalenderberg-Kultur kennen.

Die Gewichte und Spinnwirtel sind an beiden Fundorten häufig, was eine lokale Stoffherstellung bezeugt. Große Gewichte dienten vielleicht zum Beschweren von Fischernetzen. Bei den speziellen Formen finden wir einen kegelförmigen Spinnwirtel mit einem Band von schiefen Abdrücken an der Unterseite. Mit Hilfe eines Stöckchens konnte der Wirtel vielleicht als Werkzeug zur Herstellung eines Bandes von Abdrücken

an den Gefäßen genutzt werden. Zu Werkzeugen, die bei Verzierungsarbeiten verwendet wurden, können wir auch zwei klein gezahnte Tonobjekte aus Ormož zählen (Abb. 10: 7,8).

Auf eine metallurgische Aktivität in beiden Siedlungen weisen die gefundene Schlacke sowie die Schmelz- und Gussformen. In Hajndl wurde eine keramische Tülle entdeckt, die wahrscheinlich als Düse für einen Blasebalg genutzt wurde. Sie wurde aus einer groben Tonmasse gefertigt und zeigt starke Feuerspuren an der Oberfläche.

Unikate keramische Produkte sind ein Siebheber für das Schöpfen von Flüssigkeit (Abb. 12: 1) und ein Mörser aus Hajndl (Abb. 12: 2). Der Heber hat einen Siebboden, einen gewölbten Körper und einen engen Hals mit einer kleinen Mündung. Wahrscheinlich diente er zum Schöpfen von Flüssigkeit aus großen Vorratsgefäßen. Ein ähnlicher Siebheber, verziert mit kleinen Kanneluren auf den Schultern, ist aus dem Grabhügel Tschoneggerfranzl 2 in Kleinklein (II. Phase des Gräberfelds nach Dobiati) bekannt. Der Mörser ist ein kleines Gefäß von halbkugelförmiger Form mit einem aufrechten Rand, ebenem Boden und einem kleinen Kegel in der Mitte. Mit einem angemessenen Stößel diente er vielleicht zum Zermahlen von Gewürzen und Pigmenten.

Wenn wir die Keramikfunde betrachten, war die Siedlung in Ormož am dichtesten in der Phase Ormož II nach Lamut besiedelt. Diese Phase gehört wahrscheinlich in die jüngere Zeitstufe Ha B und in den Übergang von Ha B3 in C1, und wir können sie in ihrer Endphase mit dem I. Horizont in Poštela vergleichen. Während der Phase Ormož III nach Lamut begann die Siedlung allmählich zu stagnieren, nur wenige Funde zeugen von einer Besiedlung in Ha D1. Auf die gleichzeitige Besiedlung der ganzen Fläche innerhalb des Erdwalls weisen gleichaltrige Funde aus dem Bereich, der von Bernarda Perc erforscht wurde, als auch aus der Skolibrova ulica.

Basierend auf den Keramikfunden können wir den Anfang der Besiedlung der Hajndl-Terrasse am Ende des I. Horizontes von Poštela bzw. in den II. Horizont von Poštela einfügen. Nochmal gilt es zu betonen, dass wir in Hajndl keine Turbanrandschalen und keinen charakteristischen Krug der Ruše-Gruppe fanden, die noch häufig in der Phase Ormož II, im Flachgräberfeld von Ormož und sehr selten im I. Horizont von Poštela vorkommen. Diese Tatsache weist auf eine Entwicklung der Siedlung in Hajndl in einer Zeit, als die Urnengräberfelder der Ruše-Gruppe aufgegeben wurden, also eher in Ha C1. Die jüngsten Funde, die auf ein Bestehen der Siedlung von Hajndl in Ha D1 hinweisen, wurden im mittleren und nördlichen Teil der Siedlung entdeckt. Eine absolute chronologische Unterstützung bietet eine C-14-Datierung aus einem Brunnen im Gebiet 2, die auf einen Zeitraum von der zweiten Hälfte des 8. Jahrhunderts bis in die zweite Hälfte des 6. Jahrhunderts v. Chr. verweist. Das Ende der Siedlung in Hajndl können

wir mit großer Wahrscheinlichkeit in Ha D1 stellen, obwohl einige seltene Keramikfragmente auf eine Weiterführung oder wiederholte Besiedlung der Terrasse im jüngeren Ha D (*Abb. 13*) deuten.

VERGLEICH DER BAUWEISE UND DES SIEDLUNGSMUSTERS VON ORMOŽ UND HAJNDL

Der Erdwall von Ormož zeigt, dass sich die Siedlung ungefähr 400 m in ost-westliche und 380 m in nord-südliche Richtung ausdehnte. Das Gebiet der Siedlung war von einem Wall aus Erdaufschüttung und einer hölzernen Palisade umgeben und wurde wahrscheinlich schon in der frühen Phase von Ha B errichtet und später mindestens einmal erneuert.

Innerhalb des Walls wurden mehrere Feuerstellen und Öfen, Brunnen bzw. Wasserspeicher, Speichergruben, gepflasterte Wege und Gebäude verschiedener Größenordnungen entdeckt.

In Ormož wurden insgesamt 15 Feuerplätze erforscht, die auch in Hajndl entdeckt wurden (*Abb. 14*). Sowohl in Ormož als auch in Hajndl sind Brunnen bzw. Wasserspeicher gut dokumentiert. In Ormož kennen wir zwei Arten von Brunnen, einfache Gruben mit trichterartigen Wänden und einem wannenartigen Grund und Brunnen mit einer hölzernen Konstruktion. Spuren von Pfostenlöchern und Abdrücke von Brettern bestätigen einen hölzernen Kasten mit vertikalen Eckbalken, die mit Brettern verbunden waren. In Hajndl wurden fünf Brunnen identifiziert, drei mit einer gut erhaltenen hölzernen Kassettenkonstruktion. Sie wurde aus Brettern gemacht, die an den Rändern in ein Kreuz verbunden waren.

Mit einer detaillierten Analyse der Grundrisse konnte man in Ormož 50 Gebäude verschiedener Größen und Formen erkennen. Die meisten Gebäude hatten eine Größe zwischen 11 und 30 m² und waren als einschiffige Gebäude gebaut. In der Siedlung wurden auch zwei- und dreischiffige Gebäude entdeckt mit einer bzw. zwei zentralen tragenden Reihen von Pfosten für Trennwände oder für die Stützung der Dachkonstruktion. Das tragende Element der Gebäude waren 20-40 cm dicke Pfosten, die in angelegte Gruben eingesteckt und verschüttet und dann noch zusätzlich gefestigt wurden. Die Wände wurden aus verflochtenem Astwerk gemacht und mit Lehm vermischt mit Schilf und Stroh verputzt.

Die Fundamente der Gebäude in Hajndl erhielten sich in Form von bis etwa 50 cm breiten Fundamentgraben, die rechteckige Bereiche umgrenzten (*Abb. 15*). Die Verteilung der Pfostenlöcher in den Graben zeigt, dass es sich am wahrscheinlichsten um ein Bausystem mit Fundamenten aus horizontalen Balken, gelegen auf dem Boden oder in einem seichten Graben, und vertikalen Pfosten als Tragsäulen handelt. Die Pfosten wurden in

die Erde getrieben oder in ausgewölbte Löcher in den horizontalen Balken gesteckt. So aufgestellte horizontale und vertikale Balken stellen einen Rahmen für eine Wand aus verflochtenem Astwerk mit Lehmverputz dar.

Die Häuser in Ormož waren in der Siedlung gleichmäßig verteilt und in den meisten Fällen so orientiert wie die gepflasterten Hauptwege - in nord-südlicher oder ost-westlicher Richtung mit kleineren Abweichungen. Zwischen den Häusern war es möglich, Innenhöfe zu definieren. Dort wurden Feuerstellen, Abfall- und Vorratsgruben und Wasserspeicher/Brunnen entdeckt. Zentrale Wirtschaftsgebäude bzw. Gebäude, die auf eine soziale Oberschicht verweisen würden, wurden nicht identifiziert.

Charakteristisch für die Siedlung in Hajndl sind einzelne Gebäude mit dazugehörigen Feuerstellen, Vorrats- und Abfallgruben außerhalb der Gebäude und Brunnen, die auf dem gesamten erforschten Gebiet der Terrasse von Hajndl verteilt sind. Wenn wir noch die zeitliche Komponente in die Analyse miteinbeziehen, können wir eine relativ dünne Besiedlung der Hajndl-Terrasse in der älteren Eisenzeit feststellen.

Die ältesten Spuren der Besiedlung in Hajndl können wir in die ältere Ha B-Periode stellen, das zeigen die aus der C-14-Analyse eines älteren Brunnen gewonnenen Daten, der in die Zeit von der zweiten Hälfte des 12. bis in die zweite Hälfte des 10. Jahrhunderts v. Chr. datiert wurde. In dem Brunnen selbst gab es keine Funde. Dürftige Spuren von Besiedlung, die vielleicht in diesen frühesten Zeitraum gehören könnten, fanden wir nur in einem Loch in dem mittleren Teil der Grabungsfläche.

In dem Übergang Ha B3 zu Ha C kommt es in Hajndl zur intensiven Besiedlung, die allmählich die gesamte Terrasse miteinbezieht (*Abb. 16*). Die Siedlung ist wahrscheinlich um einen zentralen Platz entstanden, den wir im mittleren Teil der Grabungsfläche fassten, und dehnte sich danach weiter nach Süden und später auch nach Norden aus. Manche Gebäude, gebaut in dem Übergang von Ha B3 in Ha C, existierten noch, andere wurden wahrscheinlich in Ha C1 verlassen. In Ha C2-D1 war vor allem der nördliche Teil der Siedlung dichter besiedelt, während der südliche Teil am Ende von Ha C2 ganz aufgelassen wurde. Spätestens in Ha D1 wird die Siedlung in Hajndl aufgegeben.

ORMOŽ UND HAJNDL – ZENTRUM UND PERIPHERIE?

Einer der wichtigen Faktoren bei der Wahl des Standortes für die Siedlungen Ormož und Hajndl war die einzigartige strategische Lage oberhalb der Drau, denn beide überschauen nicht nur den Zugang vom Drau-Ptuj-Feld (Hajndl) und von der im Osten liegenden Medžimurje-Ebene (Ormož), sondern auch die Drau, die wahrscheinlich schon in der Hallstattzeit

eine wichtige Handelsroute war. Die Lage von Ormož ist nach Osten und Norden offen, denn die Ormož-Terrasse dehnt sich in der Richtung von Središče ob Dravi nach Medžimurje aus. Die Terrasse in Hajndl ist etwas mehr geschlossen, weil sie auf der Ostseite durch das Tal des Baches Lešnica geschützt ist und im Norden an die Hügellandschaft der Slovenske gorice grenzt (*Abb. 17*).

Die Lage der Siedlungen bestimmte wahrscheinlich auch ihre Befestigung. Die Siedlung in Ormož, die nach Osten und Norden ungeschützt ist, war mit einem Erdwall und Graben stark befestigt. In Hajndl sind zwar Spuren einer Palisade und eines tieferen Grabens, der in der Sonde IX über dem Tal des Baches Lešnica entdeckt wurde, bekannt, aber die Informationen reichen nicht aus, um ein ganzheitliches Verteidigungssystem der Siedlung bestätigen zu können.

Lage und Befestigung beeinflussten wahrscheinlich auch die Größe und Struktur beider Siedlungen. Die Siedlung von Ormož umfasste einen Bereich innerhalb des Erdwalls in einer Größe von etwa 400x380 m, also maß sie rund 152.000 m². Eine Besiedlung wird auch außerhalb dieses Erdwalls erwähnt. Die Siedlung in Hajndl, erforscht auf etwa 53.300 m², erstreckt sich auch nördlich und westlich vom erforschten Teil, so dass die Besiedlung wahrscheinlich die ganze Hajndl-Terrasse einbezog.

Die beiden Siedlungen zeigen ein unterschiedliches Siedlungsmuster. Ormož hat einen protourbanen Charakter mit einer dichten Besiedlung, geordneten Wegen und einem Verteidigungswall. In Hajndl konnten wir drei unterschiedliche Muster identifizieren, die auf eine Streusiedlung mit größeren Abständen zwischen Häusern schließen lassen.

Es erscheint ungewöhnlich, dass sich die beiden Siedlungen auch in der Bauweise ihrer Häuser unterscheiden, obwohl sie auf einem so engen Raum zusammenstanden. In Ormož haben sich meistens Pfostenlöcher erhalten, die auf eine Bauweise mit vertikalen Tragepfosten hinweisen. Zwischen ihnen baute man Wände aus verflochtenen Ästen und verputzte sie mit Lehm. In Hajndl war die Bauart anders, worauf die erhaltenen Fundamentgraben und Pfostenlöcher deuten. Es handelt sich wahrscheinlich um Reste von Fundamentbalken und vertikale Pfosten, zwischen denen ein verputztes Astwerk eingefügt wurde.

Über die Metallverarbeitung in den Siedlungen legen Gussformen für eine bronzene Nadel und Axt aus der Skolibrova ulica in Ormož Zeugnis ab sowie eine Balgdüse und Metallschlacke aus Hajndl. Große Mengen an Keramik aus lokalem Ton deuten auf Töpferhandwerker in beiden Siedlungen hin, ebenso wie Spinnwirtel und Gewichte für Webstühle auf Stoffherstellung.

Aus den Grabungsergebnissen können wir schließen, dass wahrscheinlich eine kleinere Siedlung auf der benachbarten Hajndl-Terrasse neben der befestigten Siedlung in Ormož entstand, mit einem anderen Siedlungskonzept und neuer Bauweise. Wegen der Unterschiede zwischen ihnen können wir in Ormož ein älteres protourbanes Zentrum sehen und in Hajndl eine Art landschaftliche Streusiedlung. Diese lag in direkter Nähe eines befestigten Zentrums, das ihr Schutz vor möglichen Angriffen bot und gleichzeitig ein Ort für Handel oder Tausch von Gütern war (*Tab. 4*).

Die Gründe für die Erstbesiedlung von Hajndl möchte ich im Streben nach einer besseren Nutzung der Terrasse von Hajndl sehen. Sie bot nämlich gute Bedingungen für Landwirtschaft und Viehzucht und zugleich mit ihrer Lage auch einen Überblick über den Zugang aus Richtung des Drau-Ptuj-Feldes. Neben den wirtschaftlichen Interessen gilt es Gründe für die Besiedlung auch in der Zunahmen der Bevölkerung in Ormož zu suchen. Die Menschen begannen in derselben Zeit wahrscheinlich auch den Bereich außerhalb des Erdwalls von Ormož zu besiedeln.

Eine Bevölkerungszunahme in Ormož und damit die Gründung einer neuen Siedlung in Hajndl können wir vielleicht auch im Lichte des Geschehens in Pannonien und dem Ostalpenraum zu Beginn der älteren Eisenzeit sehen. Das kann aber vorerst nur eine Arbeitshypothese bleiben.

Marko Mele
 Universalmuseum Joanneum
 Archäologie & Münzkabinett
 Schloss Eggenberg
 Eggenberger Allee 90,
 A-8020 Graz
 marko.mele@museum-joanneum.at

LANDSCAPE AND IDENTITY POLITICS OF THE POŠTELA HILLFORT

POKRAJINA IN POLITIKA IDENTITET UTRJENE NASELBINE NA POŠTELI

Dimitrij MLEKUŽ, Matija ČREŠNAR

Izvleček

V prispevku smo poskušali arheološke podatke povezati z izsledki metod daljinskega zaznavanja, pri čemer smo uporabili niz GIS-analiz. Po tej poti smo želeli raziskati, kako so med seboj prepleteni prostor oz. premikanje v njem, vidnost posameznih njegovih delov, odnosi med njimi ter kakšna sta njihova pomen in spominska vrednost; kako torej soustvarjajo "občutek prostora" v pokrajini okoli višinske naselbine na Pošteli pri Mariboru v severovzhodni Sloveniji.

Z analizo prostorskih in vizualnih odnosov med skupinami gomil in dominantno naselbino na Pošteli smo prepoznali, da odsevajo in (po)ustvarjajo skupnost prebivalcev Pošte in njihovih različnih identitet. S tem, ko pripomorejo k ustvarjanju identitet, pa gomile in njihovi medsebojni odnosi postajajo tudi nosilci informacij o družbenih aktivnostih in so zato pomembni tudi za širše razumevanje takratne družbe.

Ključne besede: utrjena višinska naselbina Poštela (severovzhodna Slovenija), lasersko skeniranje iz zraka, GIS, identitete v starejši železni dobi

Abstract

The article combines archaeological information with remote sensing data and a series of GIS analyses to explore how the relations between movement, visibility, proximity and connectedness of places, meaning and memory intertwine and create a 'sense of place' in the landscape around the Iron Age Poštela hillfort near Maribor, north-eastern Slovenia.

Analysing the spatial and visual relations between the groups of barrows around the hillfort and their relations to it made it clear that they reflect and establish the community of Poštela with the different identities of its members. As they help bringing the identities into being, barrows and their relations are powerful media for social action and shared public understandings.

Keywords: Poštela hillfort (N-E Slovenia), ALS, landscape, GIS, Early Iron Age identities

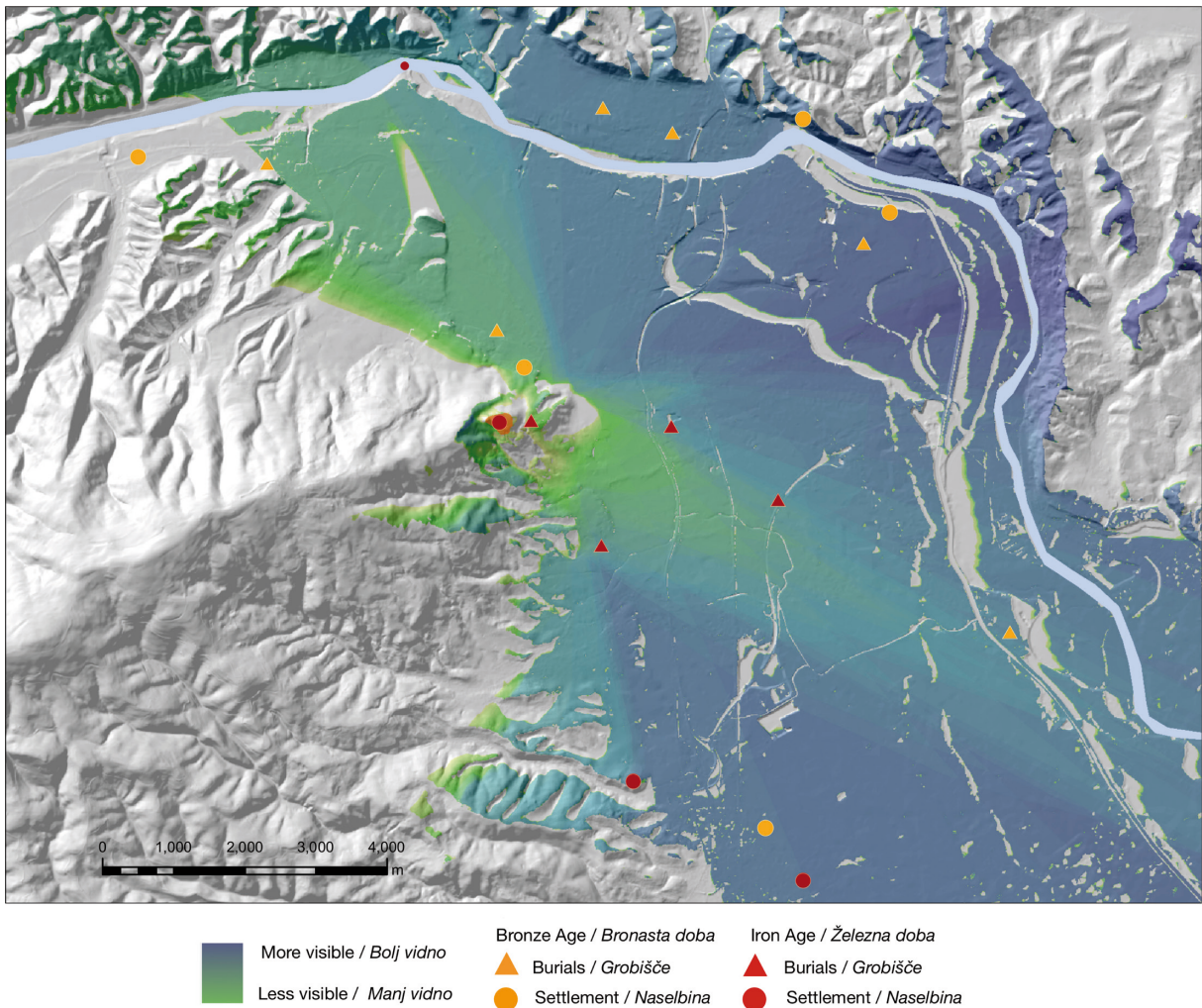

Fig. 1: Map of northern Drava river plain with cumulative viewshed (visual exposure) of Poštela ramparts. Colour depends on proportion of rampart that is visible from particular location and range from green (part of the ramparts) to dark blue (whole ramparts). Most if not all settlements and cemeteries located in this part of the Drava river plain are within the Poštela hillfort visual envelope. In this way it can be seen as a key, central settlement in the region, communicating ideas of power, control and domination.

Sl. 1: Zemljevid severnega dela Dravskega polja. Karta kumulativne vidnosti (ali vizualne izpostavljenosti) kaže delež vidnosti nasipov, ki obdajajo Poštelo; od zelene (viden je manjši del nasipov) do temno modre (viden je večji del nasipov). Večji del naselij in grobišč v tem delu Dravskega polja je v vidnem polju Poštele. Tudi zavoljo tega jo lahko razumemo kot ključno in osrednjo naselbino v regiji, ki je že s svojo lokacijo sporočala nadvlado, nadzor in dominantnost.

1. INTRODUCTION

In the Slovenian archaeological tradition, studies of prehistoric social structures and identities were often largely based on material culture (e.g. Teržan 1978; Teržan 1990; Teržan 1995a; Teržan 1995b; Dular 2013), which also formed the basis for tracing their connections, trade and exchange over wider areas (e.g. Scarre, Healley 1993; Hänsel 1995). However, landscape studies as well, based on remote sensing and GIS¹ analysis, can make a meaningful contribution to their understanding.

This article combines archaeological information with remote sensing data and a series of GIS analyses to explore how the relations between movement, visibility, proximity and connectedness of places, meaning and memory intertwine and create a 'sense of place' in the landscape around the Iron Age Poštela hillfort near Maribor, north-eastern Slovenia.

the Early Iron Age, were already attempted on the initiative of dr. Janez Dular, whose jubilee is celebrated here, as part of the research he and his team conducted in the Dolenjska and Bela Krajina regions (Dular, Tecco Hvala 2007).

¹ Some GIS studies, covering large areas for the period of

2. POŠTELA HILLFORT

The Poštela hillfort was erected on a sloping plateau on the south-eastern fringes of the Pohorje Hills. It occupies a dominant position overlooking the whole north-eastern plain of the Drava river between Maribor and Ptuj. The hillfort and its cemeteries represent one of the most important Early Iron Age complexes in the Podravje region, but also ranks among the most significant sites in the area between the Eastern Alps and the Pannonian Plain (fig. 1).

The associated cemetery/ies can be divided into several groups. The flat cremation graves are concentrated in the uppermost part of the Habakuk plateau, just below the hillfort. Two small groups of barrows, organized in clusters, are visible on the two ridges sloping to the N–E. Individual barrows follow the slopes leading from the southern entrance to the hillfort south-eastwards into the plain at Razvanje, where the largest and most monumental ‘Kos Barrow’ is located. The cemetery continues at Pivola with the largest group of barrows, again showing interior division through clustering.

The Poštela archaeological complex has been widely studied from the 19th century onwards (Teržan 1990, 256–338 with literature; Teržan, Strmčnik Gulič 2004). In recent years, however, the use of remote sensing methods, such as airborne laser scanning (ALS) and geophysics, shed new light onto the site and its surrounding landscape (Teržan, Črešnar, Mušič 2007; 2012; 2014; Črešnar, Mlekuž 2014). Poštela has also been at the heart of the *Tradition and Innovation in Prehistory* Project at the University of Ljubljana, in collaboration with the Institute for the Protection of Cultural Heritage. Therewith, Poštela and its broader landscape became the object of integrated interdisciplinary research important both in the terms of Iron Age studies and heritage protection. The research yielded encouraging initial results, which is already being supplemented with the research in the framework of the HERA² founded ENTRANS³ Project, which focuses on topics such as art and bodily treatment, but also landscape as its main priorities.

Airborne laser scanning survey of the Poštela complex provided the basic document for the planning and integration of different surveys. ALS (or LiDAR) is a technology that allows very precise three-dimensional mapping of the earth's surface, even where this is obscured by forests and other vegetation. The high level of detail on the digital surface and terrain models produced from high-resolution lidar topographic data helped us enormously in identifying past events that reworked and modified the surface (Mlekuž 2010; Črešnar, Mlekuž

2014). The survey clearly revealed a series of new detailed information on the hillfort itself, its monumental ramparts, groups of barrows and the flat cemetery below the settlement, as well as networks of holloways on the slopes, mainly on the ridges, that lead from the plain and converge at the hillfort, combining in a connected and meaningful landscape, centred on and around the hillfort (fig. 2).

3. IDENTITY AND LANDSCAPE

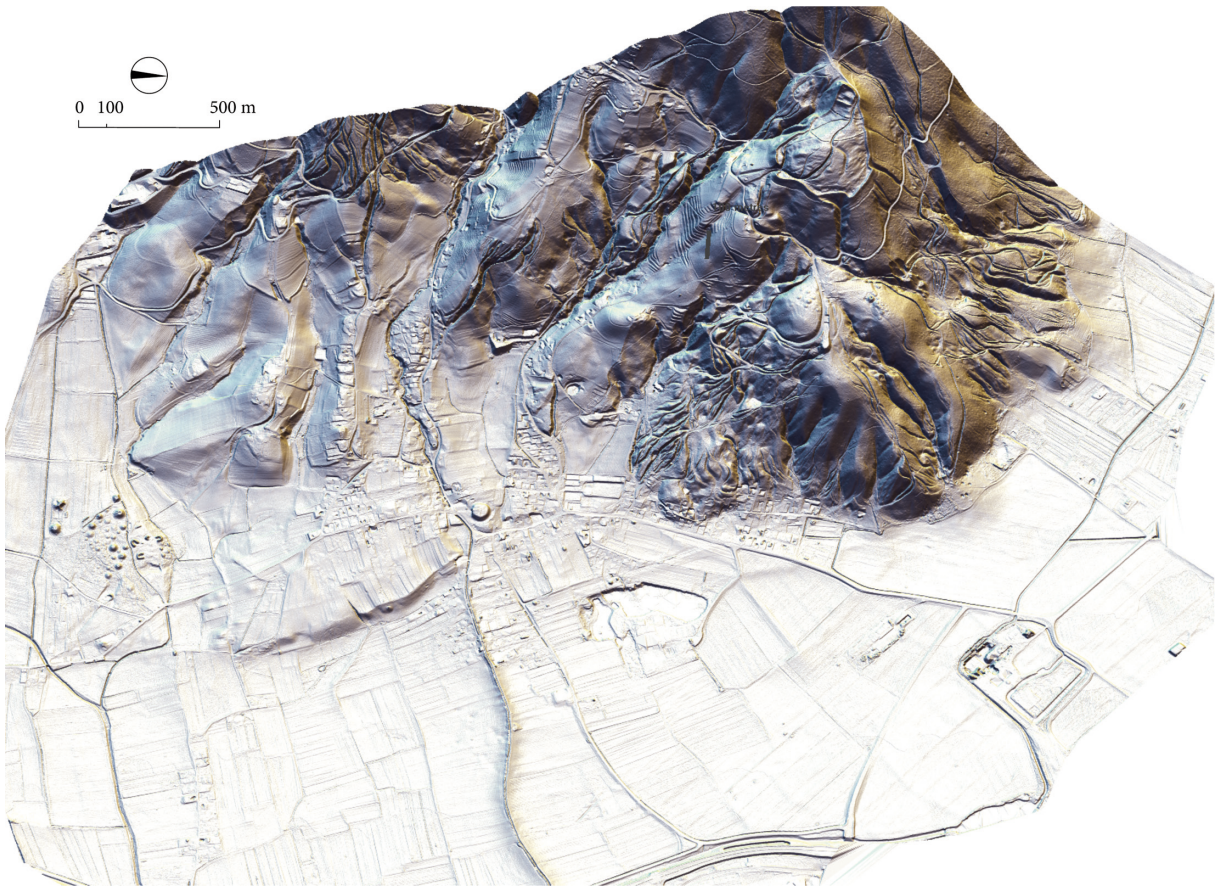
Identities are biographical, historical, fluid and therefore subject to persistent change. Being part of a group entails constant and active engagement with other members of the group and a shared material world (Díaz-Andreu, Lucy 2005). Identity is therefore not a fixed, static property, but a continual process of identification and these narratives are often negotiated through material means.

Landscape is a similarly slippery concept loaded with a great many different meanings (see Johnson 2006; Wylie 2007). Traditionally, we understand landscapes as the result of interactions between natural conditions such as climate, relief, soil, etc. and cultural practices such as survival activities, religion and social organisation. The landscape is thus the result of interactions between nature and culture, a process in which nature and culture shape each other reciprocally. This understanding is the basis of the concept of the ‘cultural landscape’ (see Sauer 1963). But landscape can also be the way we look at the world around us and understand it (see Cosgrove 1984; Daniels, Cosgrove 1988). Others again understand landscape as interaction and involvement with the world around us. From this point of view, landscape is more a flow of activity of the material world and our involvement with it than a thing or idea in itself (see Ingold 2000).

As a part of the material world, landscape is a key element of the experienced and engaged world. Landscapes are meaningfully constituted environments, where meaning is weaved into the fabric of landscape through experience. As people create, modify and move through landscape, the mediation between spatial experience and perception creates, legitimates and reinforces social relations and ideas (Bourdieu 1977; Lefebvre 1991; Van Dyke 2007, 277). Memory is closely integrated with places and landscapes (Casey 1987; de Certeau 1984). Places, meaning and memory intertwine and create a ‘sense of place’. Construction of memory is therefore often a material practice, leaving traces – such as barrows. We can understand them as *lieux de memoire* (Nora 1989), places of memory and consciously built statements about what to remember.

² Humanities in the European Research Area (<http://heranet.info/>).

³ Encounters and Transformations in Iron Age Europe (<http://entrans-arch.com/>).

Fig. 2: View over the Poštela complex from the east, with the position of the hillfort, distinct groups of barrows, some ploughed out, some very well preserved, among them also the monumental Kos Barrow. Hollowways, preserved on the wooded slopes and mainly leading across ridges, are clearly visible.

Sl. 2: Pogled na arheološki kompleks Poštela iz vzhodne smeri, kjer je vidno utrjeno naselje, skupine gomil, nekatere že močno zorane, druge bolje ohranjene, med katerimi izstopa monumentalna Kosova gomila. Ob tem so jasno razpoznavne t. i. ugreznjene poti, ohranjene na pogozdenelih pobočjih, ki v večji meri potekajo po grebenih.

Mortuary rituals are regulated actions where selective memorisation as well as selective forgetting takes place. As dead are mourned, memories and identities are created. Erection of barrows creates visual reminders, thus material memory. Barrows link ancestors to the living and procreate places in the landscape with everything this connection involves. Their erections are thus also creative acts, not just in the sense of creating material culture, but also in the sense of building society and identities. Because they bring identities into being, objects, things and substances are powerful media for social action and shared public understandings (Casella, Fowler 2005).

This is why archaeologies of material practice are suited to the study of identity. Without material expression, social relations have little substantive reality, as there is nothing or very little through which these relations can be mediated. Materiality conveys meaning. It provides the means by which social relations are made fixed and stable, so they can persist beyond face to face

interactions. It is through materiality that we articulate meaning and is thus the frame through which people communicate identities (Sofaer 2007).

These material, created places become a part of the landscape and are thus linked to other places in different ways, through inter-visibility, connectedness or proximity. Any spatial configuration, whether the physical topography of a natural landscape or the positions of barrows in the landscape, also structures space visually. These relations can also express conceptual links between ideas and memories and weave them together in complex narratives.

4. EXPLORING VISUAL LANDSCAPES

In order to tackle the creation of identities of the Poštela community, we analysed the visual structure of the landscape around the hillfort. Visual structure (Higuchi 1983) is a pattern of visibility inherent within

a landscape and a result of an interplay between the spatial configuration of places and topography. Using geographical information systems (GIS), we explored the role of material practices in the creation and modification of visual properties of landscape, on the one hand, and the relations between monuments and movement, on the other.

Geographical information systems are a standard tool of landscape archaeology. One of most widely used GIS analyses in archaeology is the 'viewshed' analysis that shows which parts of the landscape are visible from a particular location (Wheatley 1995; Wheatley, Gillings 2000). The viewshed analysis is not without its share of problems, ranging from purely pragmatic to conceptual. Most standard available algorithms focus on computing binary viewsheds, which simply indicate whether something could be seen, without addressing the quality of this visibility (cf. Ogburn 2006). The result is subject to the limitations of the DEM, such as altitude errors, the absence of vegetation, the effect of atmospheric conditions and the ability of the observer to resolve features (Wheatley, Gillings 2000; Llobera 2008). The simple viewshed analysis can also be used as a proxy for perception, because perception is a multi-layered phenomenon with many complexities surrounding the spatial experience in a landscape (Wheatley, Gillings 2000; Witcher 1999).

We have to bear in mind that landscapes are multisensual and engage all senses (cf. Mlekuž 2005). However, vision is the sense that provides most information about the structure of space and integrates information from both the immediate surroundings and distant places. The visual structure of landscape, being durable and accessible, is a suitable medium for expressing, contesting and reproducing identities and collective memories in the landscape.

The most simple and popular tool for exploring visual structure of landscape has been the cumulative viewshed (Wheatley 1995). Cumulative viewsheds are created by repeatedly calculating the viewshed from various viewpoint locations and then adding them together. The result conveys information on their visual magnitude, how many of the viewpoints can be seen from or are seen at each location.

An extension of the cumulative viewshed is Llobera's total viewshed (Llobera 2008), where the view from each cell in the raster is calculated, resulting in a map of possible viewsheds within the landscape; this is the structure of the landscape.

One of the standard criticisms of the viewshed analysis is that it is a rather coarse representation of sensory experience, which is characterised by variability, especially over distance. Tadahiko Higuchi's (1983) pioneering work on the visual and spatial structure of landscapes examines how distance is perceived. People spend sixty percent of their time viewing objects less

than fifteen metres away, roughly ten percent on viewing objects in the middle ground, i.e. between one hundred fifty and one thousand metres, while more than twenty percent of viewing time is spent on observing objects in the distance. Higuchi viewsheds (Wheatley, Gillings 2000) separate binary viewshed into three bands, foreground, middle distance and background. In the foreground, detail of objects can be seen and other senses, e.g. of hearing, come into play. In the middle distance, individual details are no longer discernible and the effects of haze or mist begin to come into play. In the background, objects are no longer recognisable as distinct entities, merging into a homogeneous two-dimensional backdrop.

5. VISUAL STRUCTURE OF THE POŠTELA LANDSCAPE

Viewshed analysis of the hillfort clearly demonstrates that Poštela is a prominent landmark (*fig. 1*). Its position was obviously chosen to be visible and to visually control the approaches along and to the Drava river, especially from the south and south-east. It rose prominently on the skyline for anyone moving in the northern part of the plain or approaching from the south-eastern slopes of Pohorje or along the Drava river from the south or southeast.

Barrows, located under the hillfort in several spatially isolated groups, are all clearly visually connected to the Poštela hillfort as their positions and visual contacts convey the idea of belonging to the hillfort community. However, when we research the relation between the hillfort and its barrows in detail, the situation becomes more complicated.

The barrows are positioned in the landscape so that they change its visual structure and re-arrange the existing visual structure inherent in the landscape and the relations of barrows and hillfort to this landscape. We can assume that the choice of where to locate individual barrows, whether in the landscape, in relation to other groups / barrows and the Poštela hillfort, was not coincidental and that the location of a barrow conveys a clear message.

Based on their spatial arrangement and proximity, we can divide barrows into four groups. The division is purely heuristical and based mainly on their spatial relations, especially proximity and compactness (*fig. 3*).

The first two groups (1 and 2) are located on the Habakuk plateau. They are spatially close, but we can nevertheless distinguish between the north (1) and the south group (2), both associated by the flat cremation cemetery just below the slopes of the hillfort. This division is also indicated by small archaeological finds. Al-

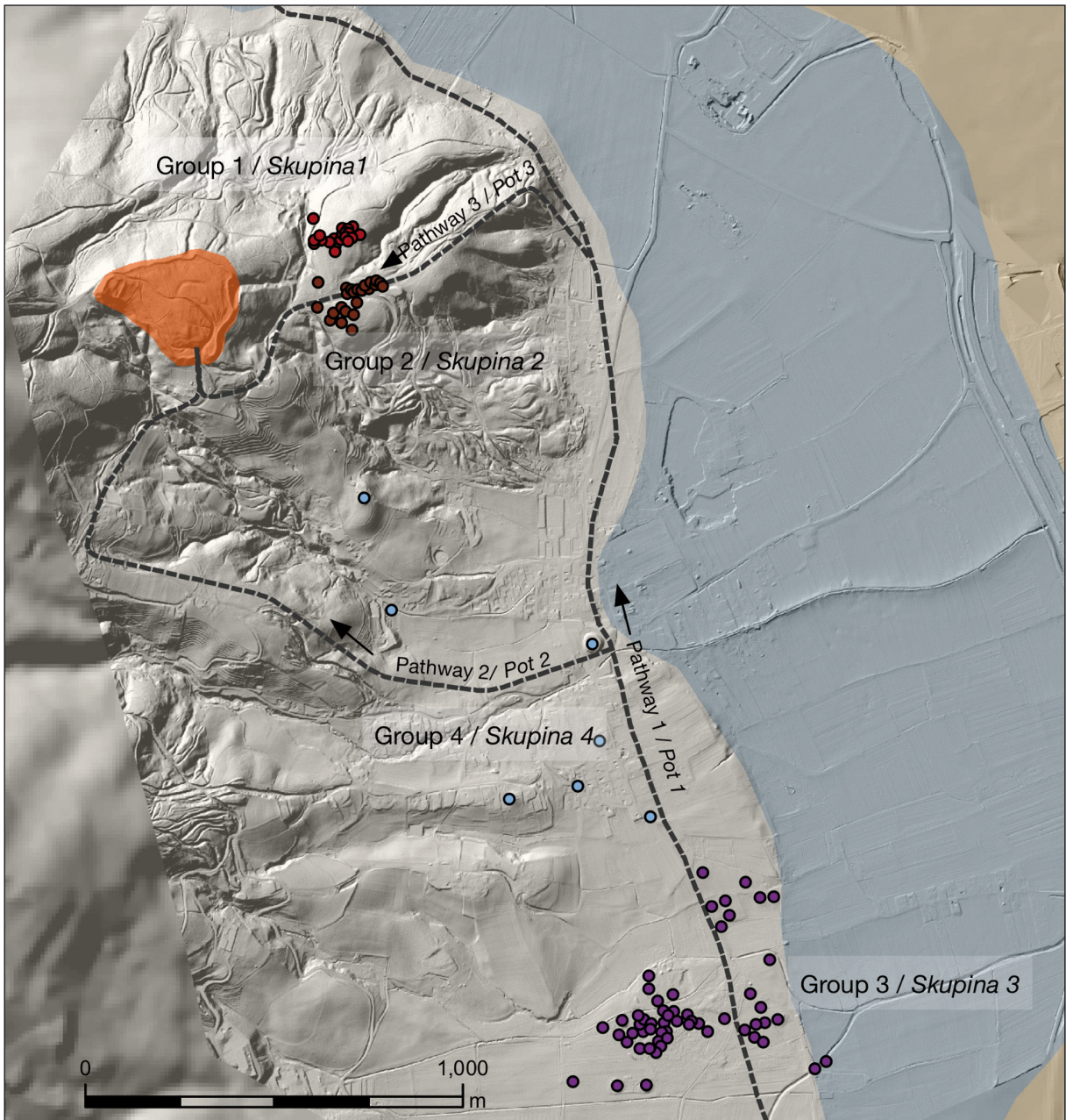

Fig. 3: Barrow groups and movement corridors used in the analysis.

Sl. 3: Skupine gomil in poti uporabljene v analizi.

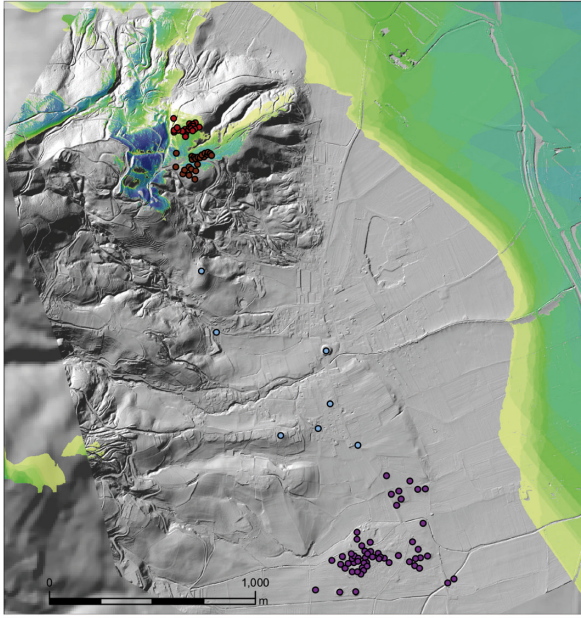
though most excavations took place in the beginning of the 20th century and the information on the campaigns is rather scarce, the finds reveal intriguing data. For the south group, excavation reports consistently mention pieces of brown iron ore, often associated with stone tools and iron fragments. The north group only revealed a regular presence of the latter, but also yielded far more numerous artefacts associated with women, i.e. loom-weights, spindle-whorls and bracelets. The presence of an axe and spears also represents the male, warrior note,

which differs from the craft-oriented finds with a male connotation in the south group (Teržan 1990, 60–61).

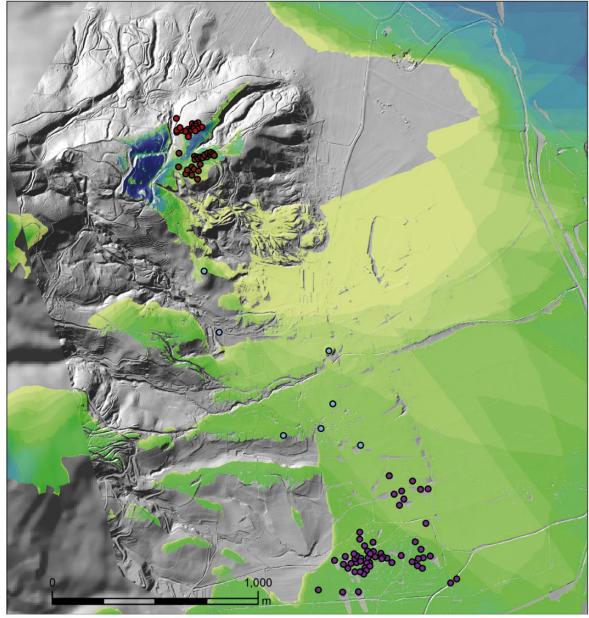
Another, quite numerous and spatially extensive group of barrows, with some very large ones (Group 3) can be identified in the plain at Pivola.

Besides these clearly defined groups, we can further determine a loose group of individual barrows spread across the slopes in front of the southern entrance and leading into the plain at Razvanje and Pivola (Group 4). It is dominated by the monumental Kos Barrow,

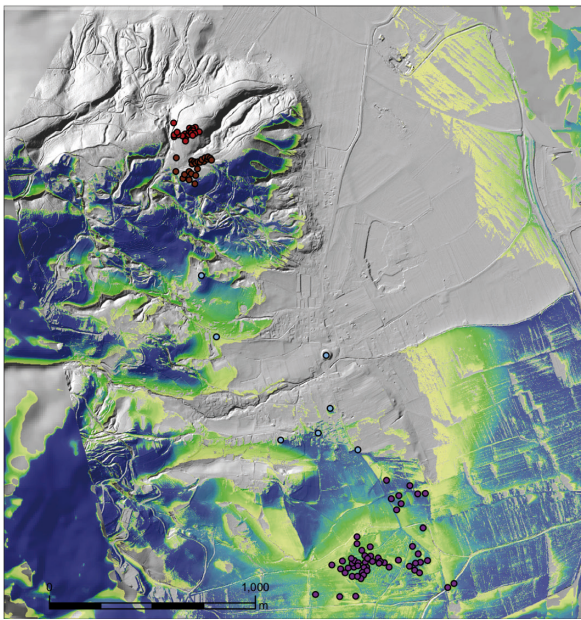
Group 1 / Skupina 1

Group 2 / Skupina 2

Group 3 / Skupina 3

Group 4 / Skupina 4

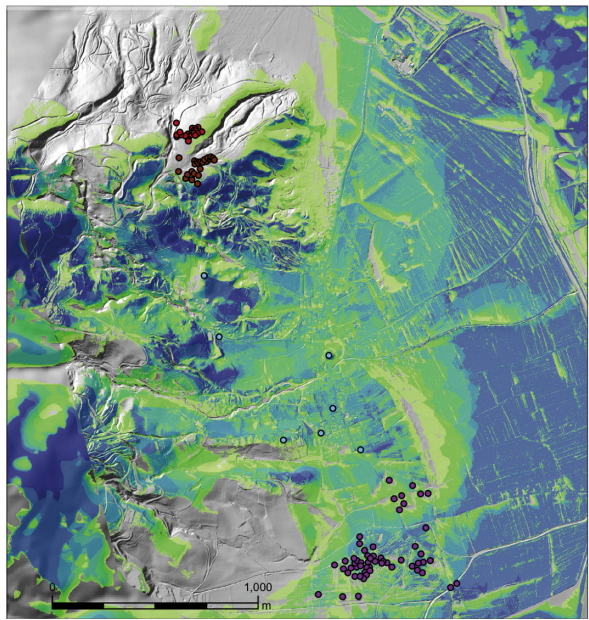

Fig. 4: Cumulative viewsheds (or visual exposure) of each barrow group. Colour represents the visibility of barrows and ranges from green (only one barrow is visible) to dark blue (all barrows in a group are visible).

Sl. 4: Karte kumulativne vidnosti (oz. vizualne izpostavljenosti) vsake skupine gomil. Barva označuje delež vidnosti gomil iz skupine od zelene (vidna je le ena gomila) do temno modre (vidne so vse gomile iz skupine).

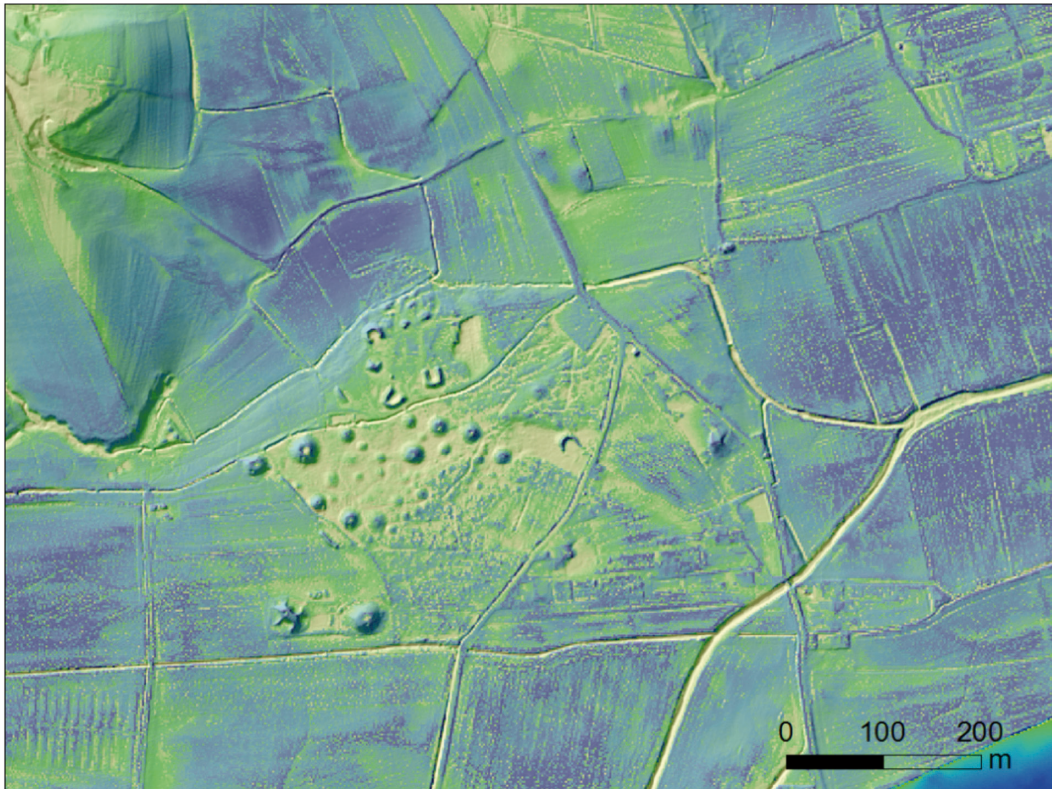
with a diameter of 57m, a height of 6m and a 15m wide ring-ditch⁴.

The differences in the locations and funeral constructions, but also the heterogeneity of grave goods and their combinations probably reflect distinct social groups

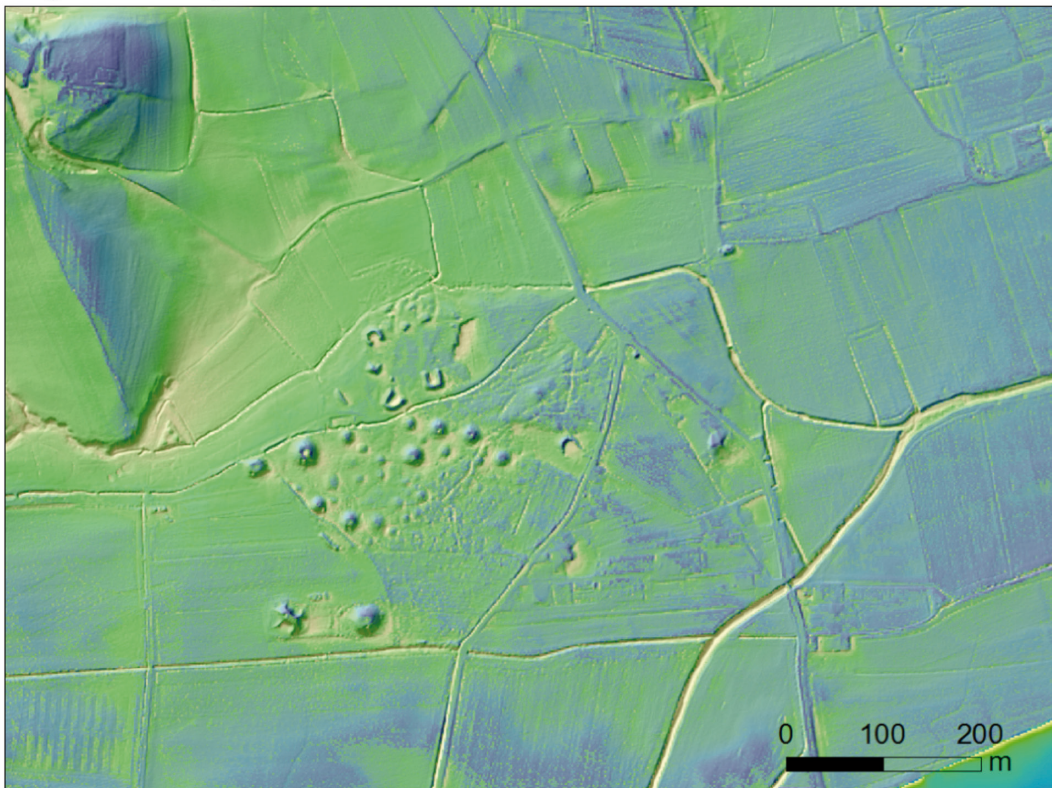
⁴ The barrow has not survived in its original shape, because the post-depositional processes include the reuse of the barrow as a medieval motte (Predovnik 2008).

within the Poštela community, with different identities (Teržan 1990, 59–78; Črešnar, Mlekuž 2014). This is supported by the GIS analysis, as cumulative viewsheds from different barrow groups are spatially mutually exclusive and while they partially overlap, each of them seems to be visually connected to a different area around the hillfort. However, all of them are visible from the hillfort itself, especially from the rampart at the southern entrance (fig. 4).

Foreground / *Bližnje*

Midground / *Srednje*

More visible / *Bolj vidno*
Less visible / *Manj vidno*

Fig. 5: Visual structure of landscape (Higuchi's foreground and midground range total viewshed) around barrow group 3. When inside this group, viewer is located well bounded visual envelope, dominated by immediate presence of barrows. Barrows are positioned here deliberately to change the visual structure of landscape, dominate the foreground range distance view, being immediate, close and engaging to all senses. They are less striking in the middle-distance range, but still manage to become an important compositional element of landscape.

Sl. 5: Vizualna struktura krajine (Higuchijeva bližnja in srednja razdalja totalne vidnosti) okoli 3. skupine gomil. Opazovalec sredi skupine je postavljen v dobro zamejen vizulani ovoj, v katerem prevladujejo gomile. Gomile so postavljene tako, da spreminjajo vizualno strukturo krajine, predvsem bližnje razdalje, saj so tik pred opazovalcem, blizu, neposredne in vključujejo vse čute. Manj so očitne v srednji razdalji, a še vedno predstavljajo pomemben vizualni element krajine.

The Pivola group (3) is situated in a compact visual envelope in the valley, as it is situated in a shallow depression delimited by natural features such as low ridges to the north and south (*fig. 5*). The barrows here are positioned deliberately, so as to change the visual structure of the landscape, to dominate the foreground or short distance view, being immediate, close and engaging to all senses. When inside this group, a viewer would find himself in a well-bounded visual envelope and dominated by an immediate presence of barrows. They are less striking in the middle distance, but still represent an important compositional element of the landscape.

Barrows of the Habakuk Groups 1 and 2, located on the plateau below the hillfort, are spatially most isolated and compact (*fig. 6*). They are located closest to the hillfort, but can be seen only from a short section of its rampart. They are not so prominent at close range or foreground view; a line of barrows of the south Group 2, located on the very edge of the plateau, is clearly visible in the skyline in the middle distance, while the rest is hidden. They are more than barely visible; they change the skyline of the ridge and are delimited above by the prominent ramparts of the hillfort.

Moreover, the faint linear features at the edge of the ridge visible in the digital terrain model, which seem to predate at least one of the barrows positioned on top of one of them, could be deliberately made to enhance the skyline together with the barrows.

The fourth group, consisting of individual barrows spread across the slopes below the hillfort all the way to the valley and dominated by the monumental Kos Barrow, covers the area between the other groups.

6. MOVEMENT AND SPATIAL NARRATIVES

A fundamental implication, which comes with the acceptance of visibility as an embodied perceptual act, is the issue of mobility. Views can change dramatically as a viewer moves through the environment. This relation between the visual configuration of landscape and barrows creates an interesting spatial narrative for people moving along the natural corridors in the landscape.

By overlapping lidar-derived DTM with the geological map of the area we were able to clearly demonstrate that barrows are located in the narrow strip of colluvial sediments stretching between the slopes of Pohorje and the strip of marshy sandy clays that were deposited in front of the gravel-rich Pleistocene terraces of the Drava. This narrow strip of colluvium is also a natural corridor of movement along the Pohorje Hills (*fig. 3*).

We tackled these visual narratives using profiles of the relative visual exposure produced from the visibility analysis. Profiles of visual exposure show the change of visual exposure of the hillfort, each barrow group and the landscape visual structure as one moves along the path. In this way, they integrate movement with visibility into visual narratives that unfold during movement.

6.1 FIRST WALK: ALONG THE EDGE OF POHORJE

When walking from the south towards the north along this corridor, Poštela dominates the skyline most of the time (*fig. 7*). The barrows of Group 2 at the edge of the ridge below the hillfort are visible on the skyline most of the time, constantly reminding of the presence of the isolated barrow group on the ridge. Crossing the low ridge at Pivola, one enters the visual envelope of the third barrow group. Walking very near the barrows or even between them, all senses are engaged by their immediate and close presence.

Group 3 obviously establishes a visual connection to the monumental entrance to the hillfort. However, its compact visual envelope also means that it does not visually communicate with the wider landscape. It promotes a strong idea of belonging to a defined community or even identifying the group with this community.

When a walker passes over a gentle ridge at Razvanje, the largest, Kos Barrow appears with all of its monumental immediacy. It is located where the strip of colluvial sediments becomes narrowest and where two creeks coming from the slopes below Poštela converge and must be crossed. The barrow thus marks a crossing and possible crossroads. Here a path toward Poštela

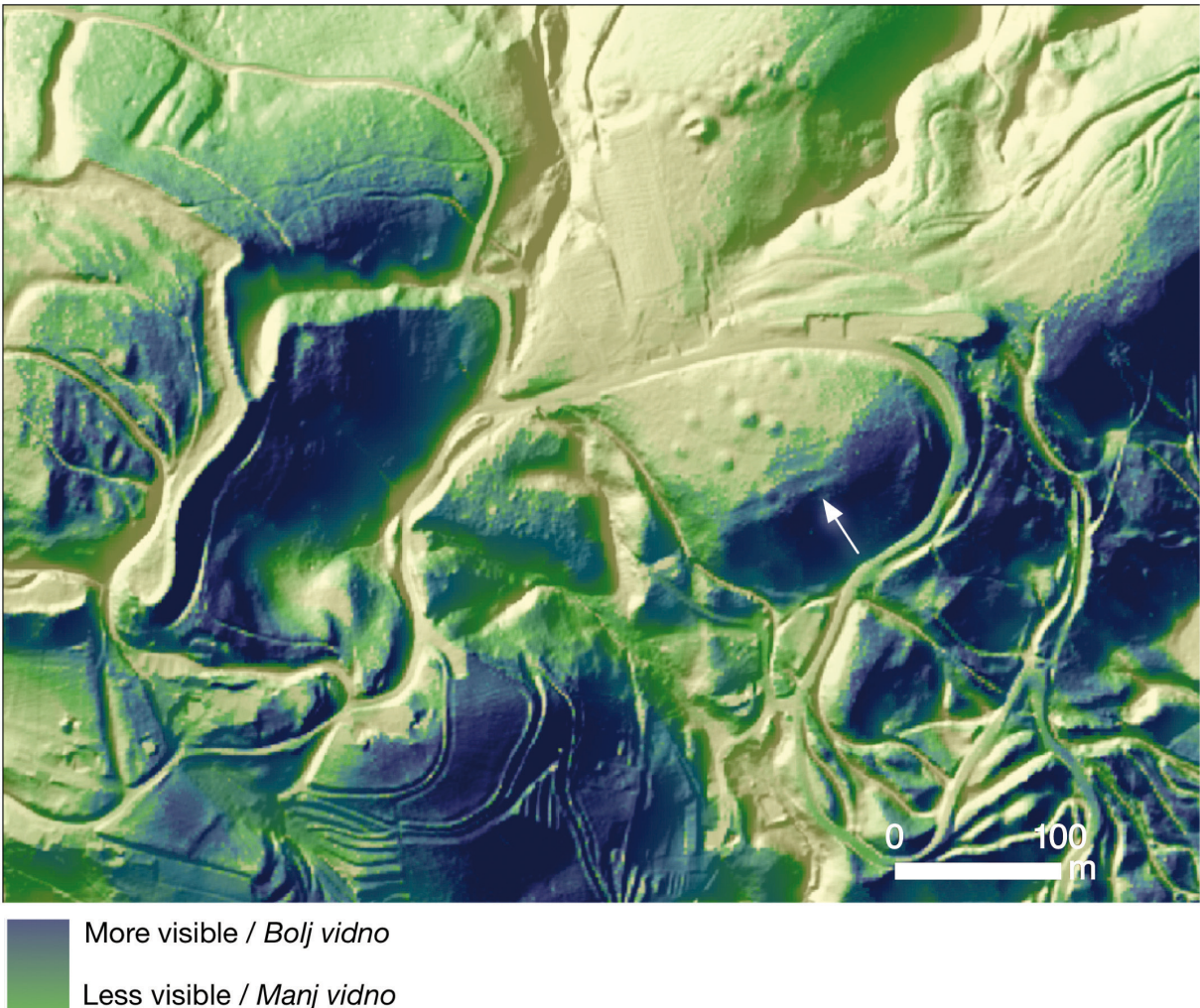

Fig. 6: Visual structure of landscape (Higuchi's midground range total viewshed) around barrow groups 1 and 2. Line of barrows from group 2, located on the ridge below Poštela change the skyline of the ridge. They were positioned on the edge to be viewed in the middle-distance range, from the plateau below, and framed by the prominent ramparts of the hillfort above. Even more, faint linear feature on the edge of the ridge (arrow) could be deliberately made to enhance the skyline with barrows.

Sl. 6: Vizualna struktura krajine (Higuchijeva srednja razdalja totalne vidnosti) okoli 1. in 2. skupine gomil. Vrsta gomil na grebenu pod Poštelo spreminja obliko grebena. Gomile so bile postavljene tako, da jih, ko jih opazujemo z vznožja Poštele, uokvirjajo mogočni nasipi gradišča. Še več, šibka linearna značilnost na robu grebena (puščica) je morda bila narejena z namenom, da izpostavi rob grebena z gomilami.

branches off and it is traceable also in some partly blurred holloways on the nearby ridges.

Barrows of the second group are, at this point, still visible on the skyline, but gradually fade away. Slowly, the visual envelope of the fourth group and the hillfort disappear and reappear only when one leaves the Pohorje fringes and moves towards the Drava to the north.

6.2 SECOND WALK: FROM KOS BARROW TO THE HILLFORT

If choosing to approach the Poštela hillfort from the crossroads at Kos Barrow, one at first moves in the shadow of the isolated barrows of the fourth group, i.e. the barrows on the slopes under the hillfort that serve as markers along the way (fig. 8). The destination, the

Fig. 8: Visual profiles of the walk from Kos Barrow to the monumental entrance to the Poštela hillfort.

Sl. 8: Vizualni preseki hoje od Kosove gomile do monumentalnega vhoda v utrjeno naselje Poštela.

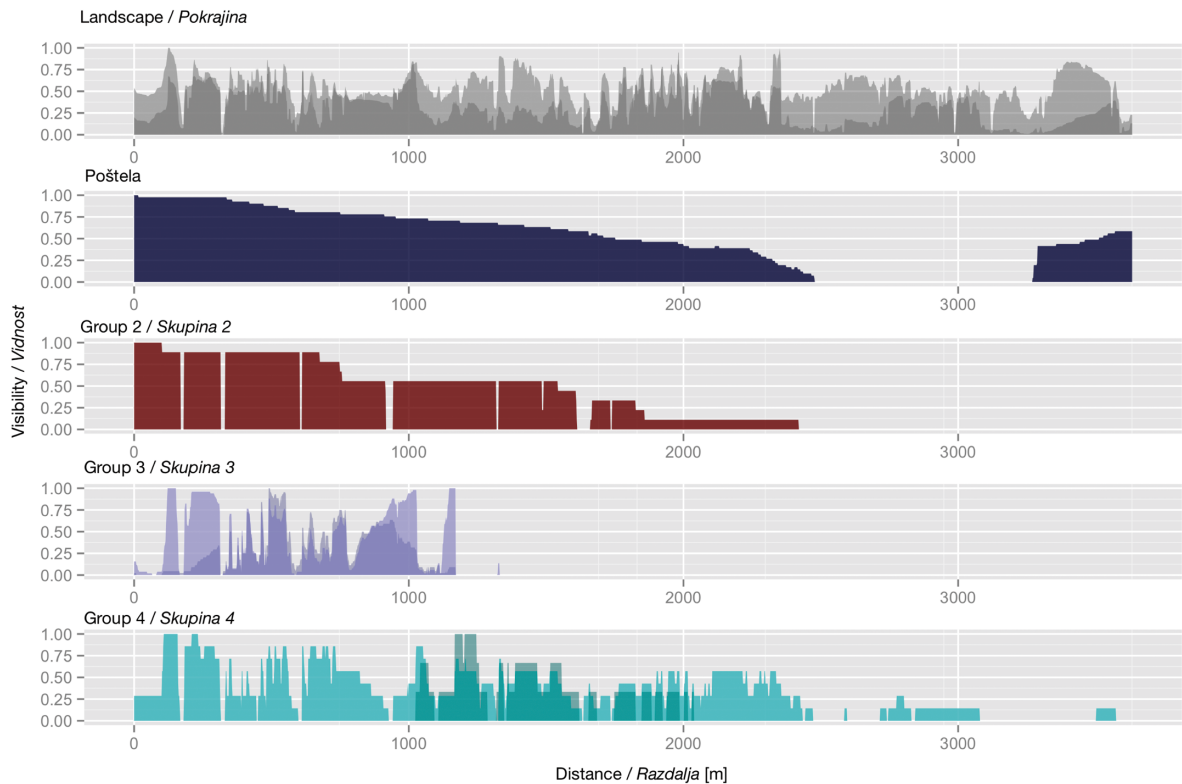

Fig. 7: Visual profiles of the first walk, combining visual structure of the landscape in form of total viewshed, separated into Higuchi's short distance (dark) and middle distance (light) ranges, visual exposure of the Poštela hillfort, and visual exposures of each barrow groups, again separated into Higuchi visual ranges.

Sl. 7: Vizualni preseki hoje po prvi poti. Vizualni preseki kažejo spremembe v vizualni strukturi krajine, razdeljeni na Higuchi-jeveva razreda oddaljenosti (bližnje – temneje in srednje – svetlejše), vizualno izpostavljenost (kumulativno vidnost nasipov) Poštele in izpostavljenost (kumulativno vidnost) posameznih skupin gomil.

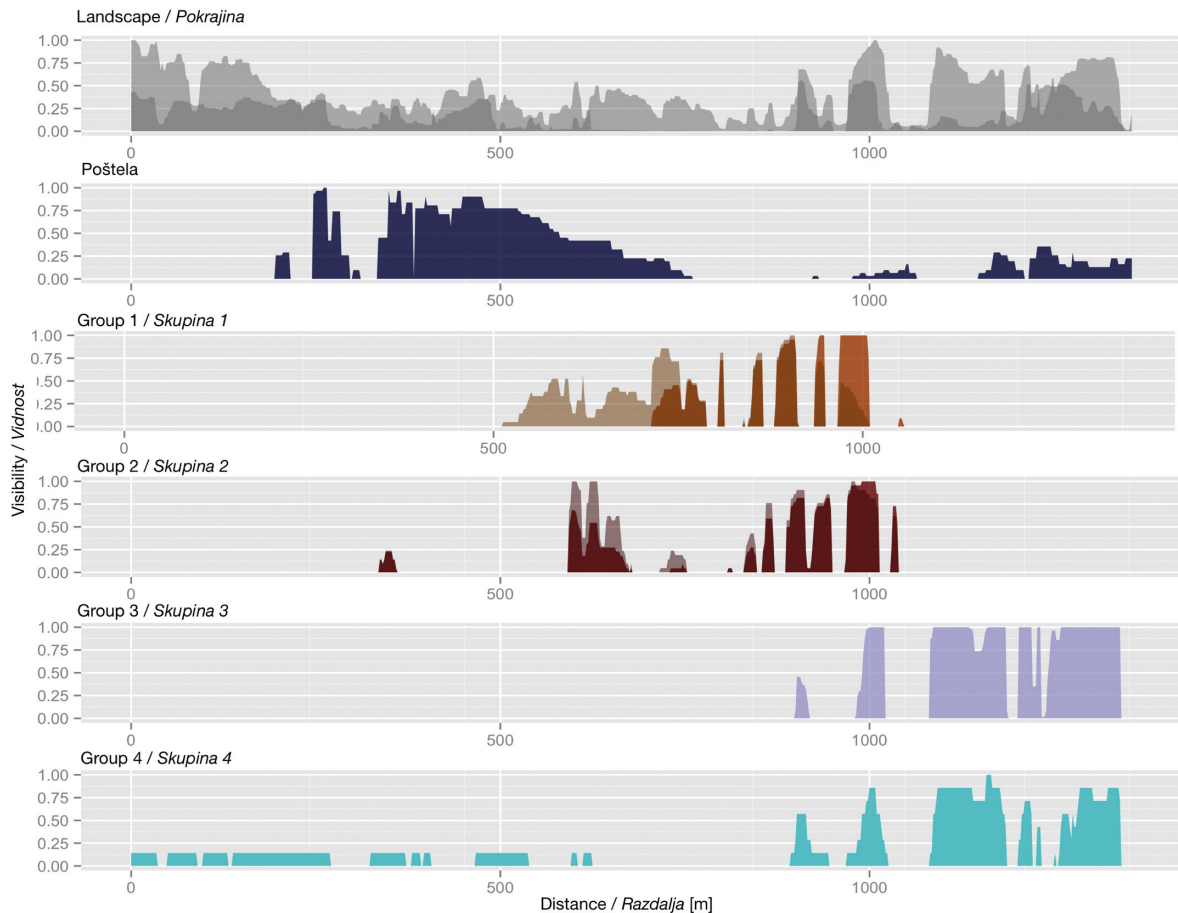

Fig. 9: Visual profiles of the eastern approach to Poštela.
 Sl. 9: Vizualni profili hoje ob približevanju Pošteli z vzhodne strani.

hillfort, with its monumental southern entrance and ramparts, is visible most of the time; it disappears only occasionally, when the walker has to cross deep hollows.

At first, the barrows of the second group are visible on the ridge, with only occasional glimpses of the barrows of the third group in the lowland. But when one climbs the hill, the second group disappears and the third is also visible, thus establishing a clear connection between the entrance to the hillfort and the Pivola barrow group at the foot of the Pohorje Hills.

6.3 THIRD WALK: EASTERN SLOPES OF POHORJE

If Poštela is approached from the eastern slopes of the Pohorje Hills, where traces of the movement corridors were identified in multiple parallel holloways along the ridges, the hillfort and the north and south Habakuk barrow groups appear and one literally bumps into them (fig. 9).

When approached from this direction, the two groups have a tight, isolated visual envelope; they do not communicate with the wider landscape, but convey a message of internal cohesion. Framed by monumental ramparts of the hillfort in the background, they convey a strong idea of belonging to the community.

However, when one leaves their visual envelope, the landscape opens up and the barrows of Groups 3 and 4 appear just before one climbs towards the entrance to the hillfort.

The visual relations between individual barrow groups convey established messages of their inner relations and relations to the wider community. In this way, barrows and their visual as well as spatial relations are powerful media for social action and shared public understandings. Movement into and within the Poštela landscape, structured by spatial arrangement of barrows in prescribed ways, brings identities into being.

7. CONCLUSIONS: LANDSCAPE AND IDENTITIES OF THE POŠTELA HILLFORT

'Identity' is an ambiguous term. It can refer to both individual and group identity, covering aspects such as status, sex and gender, personhood, kinship, age, community, culture and so forth. These are all interrelated in culturally specific ways, but are often treated as distinct yet equally interchangeable categories of identity. Being part of a group entails constant active engagement with other members of the group and a shared material world. Identity is therefore not a fixed, static property, but a continual process of identification in which its narratives are often negotiated through material means.

In archaeological research it is only these material expressions, through which we can trace social relations. Besides that they have little substantive reality, as there is nothing through which these relations can be mediated and (re)presented to others. However it is a substantive part of reality, as materiality conveys meaning and social relations can be fixed and stabilised by the use of durable material resources.

That is why the locations for barrows are carefully selected; monuments are purposefully positioned in specific parts of the landscape, to afford views to the hillfort and other barrow groups. Moreover, barrows seem to deliberately change the visual configuration of the landscape so as to enhance their interrelations.

The spatial relations between barrows and hillfort suggest that they all expressed the basic idea of belonging to the Poštela community. However, their interrelation suggests a more nuanced relationships. The fact that the barrow groups coexisted and had very different visual

envelopes suggests that they convey different social groups within the Poštela community.

Each group communicates a distinct identity within the community, based either on lineage, rank or other criteria. Barrows were therefore powerful visual reminders, places of memory that reiterated the identity and distinct kinship or rank of group identities within the community. Spatial and visual relations between barrow groups and relations to the hillfort not only reflect, but actively shape the community of Poštela with the different identities of its inhabitants. Because they bring identities into being, barrows and their relations are powerful media for social action and shared public understandings. Their pattern is thus a result of the internal identity politics, negotiation of power relations between of groups within the Poštela community.

The landscape around Poštela became a cultural landscape, a polygon for expressing ideas and messages. Respecting, relating to or changing the existing spatial order was a powerful message, which reproduced or subverted the existing social identities and power relations.

8. ACKNOWLEDGEMENT

The research at Poštela was conducted in the framework of the *Continuity and Innovation in Prehistory – Case study between the Alps and the Pannonian Plain for the period 1300 – 600 BC* (N6-0004) Project financed by the Slovenian Research Agency and led by Biba Teržan, to whom we thank for the research opportunity we were given.

The research is being continued in framework of the HERA founded project *Encounters and Transformations in Iron Age Europe*, led by Ian Armit.

BOURDIEU, P. 1977, *An outline of the theory of practice*. – Cambridge.

CASELLA, E. C., C. FOWLER 2005, *Beyond Identification: An Introduction*. – In: C. Fowler, E. C. Casella (eds.), *The Archaeology of Plural and Changing Identities Beyond Identification*, 1–7, New York.

CASEY, E. S. 1987, *Remembering: A phenomenological study*. – Bloomington.

COSGROVE, D. 1984, *Social Formation and Symbolic Landscape*. – London.

ČREŠNAR, M., D. MLEKUŽ 2014, *Identities of the Early Iron Age in North-eastern Slovenia*. – In: S. Stoddart, C. Popa (eds.), *Fingerprinting the Iron Age*. – Oxford (in print).

DANIELS, S., D. COSGROVE 1988, *Introduction: iconography and landscape*. – In: D. Cosgrove, S. Daniles (eds.), *The Iconography of Landscape*, 1–10, Cambridge.

DÍAZ-ANDREU, M., S. LUCY 2005, *Introduction*. – In: M. Díaz-Andreu, S. Lucy, S. Babič, D. N. Edwards (eds.),

Archaeology of Identity: Approaches to Gender, Age, Status, Ethnicity and Religion, 1–12, London, New York.

DE CERTEAU, M. 1984, *The practice of everyday life*. – Berkeley, Los Angeles.

DULAR, J. 2013, *Severovzhodna Slovenija v pozni bronasti dobi / Nordostslowenien in der späten Bronzezeit*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 27.

DULAR, J., S. TECCO HVALA 2007, *South-eastern Slovenia in the early Iron Age: settlement, economy, society / Jugovzhodna Slovenija v starejši železni dobi: poselitev, gospodarstvo, družba*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 12.

Van DYKE, R. M. 2007, *Memory, place and the memorialization of landscape*. – In: B. David, J. Thomas (eds.), *Handbook of Landscape Archaeology*, World Archaeological Congress Research. Handbooks in Archaeology, 277–284, Walnut Creek (CA).

HÄNSEL, B. (ed.) 1995, *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, Prähisto-

- rische Archäologie in Südosteuropa 11. Südosteuropa-Schriften 17.
- HIGUCHI, T. 1983, *The visual and spatial structure of landscape*. – Cambridge (MA).
- INGOLD, T. 2000. *The perception of landscape*. – London.
- JOHNSON, M. 2006. *Ideas of Landscape: An Introduction*. – Oxford.
- LEFEBVRE, H. 1991, *The production of space*. – Oxford.
- LLOBERA, M. 2008, Reconstructing visual landscapes. – *World archaeology* 39 (1), 51–69.
- MLEKUŽ, D. 2004, Listening to the landscapes: Modelling soundscapes in GIS. – *Internet archaeology* 16 (http://intarch.ac.uk/journal/issue16/mlekuz_index.html).
- MLEKUŽ, D. 2012, Messy landscapes: lidar and practices of landscaping. – In: R. S. Opitz, D. C. Cowley (eds.), *Interpreting Archaeological Topography: Lasers, 3D Data, Observation, Visualisation and Applications*, 102–116, Oxford.
- NORA, P. 1989, Between memory and history: Les Lieux de mémoire. – *Representations* 26, 7–24.
- OGBURN, D. E. 2006, Assessing the level of visibility of cultural objects in past landscapes. – *Journal of archaeological science* 33 (3), 405–413.
- PREDOVNIK, K. K. 2008, Kosova gomila v Razvanju in vprašanje obstoja mot na slovenskem ozemlju / Kos' barrow in Razvanje and the question of the existence of mottes in Slovenia. – *Annales. Series Historia et sociologia* 18/2, 369–384.
- SAUER, C. O. 1963, The morphology of landscape. – In: J. Leighly (ed.), *Land and Life: A Selection from the writings of Carl Ortwin Sauer*, 315–250, Berkeley.
- SCARRE, C., F. HEALY (eds.) 1993, *Trade and exchange in prehistoric Europe: proceedings of a conference held at the University of Bristol, April 1992*. – Oxbow monograph 33.
- SOFAER, J. 2007, Introduction: Materiality and Identity. – In: J. Sofer (ed.), *Material Identities*, 1–10, Oxford.
- STRMČNIK-GULIČ, M., B. TERŽAN 2004, O gomili halštatskega veljaka iz Pivole pod Poštelo. – *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n.v. 40, 217–238.
- TERŽAN, B. 1978, O halštatski noši na Križni gori (Über das Trachtzubehör auf Križna gora). – *Arheološki vestnik* 29, 55–63.
- TERŽAN, B. 1990, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem / The Early Iron Age in Slovenian Styria*. – Katalogi in monografije 25.
- TERŽAN, B. 1995a, Some thoughts about the social status of craftsmen in the early Iron Age of Southeast Europe. – In: P. Petrović, S. Đurđeković (eds.), *Ancient mining and metallurgy in Southeast Europe: international symposium Donji Milanovac, May 20-25, 1990*. – Beograd.
- TERŽAN, B. 1995b, Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa. – In: Hänsel, B. (ed.) 1995, 81–159.
- TERŽAN, B., M. ČREŠNAR, B. MUŠIČ 2007, Pivola – gomilno grobišče. – *Varstvo spomenikov. Poročila* 43, 159–160.
- TERŽAN, B., M. ČREŠNAR, B. MUŠIČ 2012, Pogledi v preteklost: Poštela – "staro mesto" na obronkih Pohorja in njegova okolica. O arheoloških raziskavah. – *Dialogi* 1-2/12, 17–58.
- TERŽAN, B., M. ČREŠNAR, B. MUŠIČ 2014, Early Iron Age barrows in the eyes of complementary archaeological research. Case study of Poštela near Maribor (Podravje, Slovenia). – In: Ch. Gutjahr, G. Tiefengraber (eds.), *Beiträge zur Hallstattzeit am Rande der Südalpen, Akten des 2. Wildoner Fachgesprächs vom 10. bis 11. Juni 2010 in Wildon / Steiermark (Österreich)*, Internationale Archäologie. Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 19. Hengist-Studien 3 (in press).
- WHEATLEY, D. 1995, Cumulative viewshed analysis: a GIS-based method for investigating intervisibility, and its archaeological application. – In: G. Lock, Z. Stančič (eds.), *GIS and Archaeology: a European Perspective*, 171–186, London.
- WHEATLEY, D., M. GILLINGS 2000, Vision, Perception, and GIS: developing enriched approaches to the study of archaeological visibility. – In: G. Lock (ed.), *Beyond the Map: Archaeology and spatial technologies*, 1–27, Amsterdam.
- WITCHER, R. E. 1999, GIS and Landscapes of Perception. – In: M. Gillings et al. (eds.), *Geographical Information Systems and Landscape Archaeology*, The Archaeology of Mediterranean Landscapes 3, 13–22.
- WYLIE, J. 2007, *Landscape*. – London, New York.

POKRAJINA IN POLITIKA IDENTITET UTRJENE NASELBINE NA POŠTELI

Povzetek

Območje utrjene prazgodovinske naselbine na Pošteli s pripadajočimi grobišči (*sl. 1, 2*) je predmet raziskav že vse od 19. stoletja (Teržan 1990, 256–338 z literaturo; Teržan, Strmčnik Gulič 2004), v zadnjih letih pa so raziskave z vključevanjem metod daljinskega zaznavanja in geofizikalnih analiz dobile nov zagon (Teržan, Črešnar, Mušič 2007; 2012; 2014; Črešnar, Mlekuž 2014).

Študije identitet v času starejše železne dobe imajo na Slovenskem dolgo tradicijo, pri čemer so temeljile predvsem na raziskavah materialne kulture (e. g. Teržan 1978; Teržan 1990; Teržan 1995a; Teržan 1995b; Dular 2013), sodobne tehnike in metode pa so nam odprle nove možnosti, ki lahko obogatijo dosedanja dognanja.¹

V prispevku smo tako poskušali arheološke podatke povezati z rezultati laserskega snemanja širšega območja Poštele s pripadajočimi grobišči. Pri tem smo uporabili niz GIS-analiz, kot so analiza vidnosti (*viewshed*) ali kumulativne vidnosti (*cumulative viewshed*) z različicami (Wheatley 1995; Witcher 1999; Wheatley, Gillings 2000; Llobera 2008) (*sl. 1, 4–6*). Prav tako smo poskušali prepoznati potek dostopnih poti na Poštelo in rekonstruirati njihovo “vizualno pripoved” (*sl. 3, 7–9*).

Tako smo želeli raziskati, kako so med seboj povezani prostor, premikanje v njem in vidnost posameznih delov pokrajine ter kako to vpliva na njihov pomen in tudi spominsko vrednost za skupnosti, ki so jih ustvarjale ter v njih in z njimi živele.

Z analizo prostorskih in vizualnih odnosov med skupinami gomil in dominantno naselbino na Pošteli smo prepoznali, da s svojo razporeditvijo odsevajo in (po)ustvarjajo skupnost prebivalcev Poštele in njihovih različnih identitet. S tem, ko pripomorejo k ustvarjanju

identitet, pa gomile in njihovi medsebojni odnosi postajajo tudi nosilci informacij o družbenih dejanjih in so torej pomembni za širše razumevanje družbe.

Dimitrij Mlekuž
Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za arheologijo
Aškerčeva 2
SI-1000 Ljubljana

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Center za preventivno arheologijo
Poljanska cesta 40
SI-1000 Ljubljana
dmlekuz@gmail.com

Matija Črešnar
Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za arheologijo
Aškerčeva 2
SI-1000 Ljubljana

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Center za preventivno arheologijo
Poljanska cesta 40
SI-1000 Ljubljana
matija.cresnar@gmail.com

¹ Prve arheološke raziskave železnodobnih skupnosti na Slovenskem, ki so vključevale GIS-analize, so bile narejene prav na pobudo slavljence, dr. Janeza Dularja, na Dolenjskem in v Beli krajini (Dular, Tecco Hvala 2007). Njemu in njegovemu delu posvečamo tudi ta prispevek.

KUČAR NEAR PODZEMELJ:
AN IRON AGE HILLFORT COMPLEX
AND ITS ENVIRONS IN THE LIGHT OF
ARCHAEOLOGICAL FIELDWORK SINCE 1979

KUČAR PRI PODZEMELJU:
ŽELEZNODOBNI KOMPLEKS GRADIŠČA
IN NJEGOVO ZALEDJE
V LUČI ARHEOLOŠKIH RAZISKAV PO LETU 1979

Philip MASON

Izveček

Kučar pri Podzemlju je znan kot središče Bele krajine v železni in pozni rimski dobi po zaslugi izkopavanj grobišč v okolici hriba v 19. in na začetku 20. stoletja ter raziskovanj na severnem vrhu hriba v letih 1975–1979. V zadnjem času pa so bili z arheološkimi terenskimi raziskavami pridobljeni novi dragoceni podatki o obsegu, prostorski organiziranosti in kronološki sliki poselitve tega višinskega utrjenega kompleksa in njegove neposredne okolice. Te raziskave so pokazale, da je bilo območje hriba v pozni bronasti dobi namenjeno pokopavanju, pokazale so tudi na obstoj naselbine v železni in pozni rimski dobi ob južnem vznožju zunaj gradišča. V prispevku je poleg tega na kratko predstavljen pomen Kučarja v širši pokrajini ob Kolpi.

Ključne besede: Slovenija, Bela krajina, Kučar, pozna bronasta doba, železna doba, pozna rimska doba, poselitev zunaj gradišča

Abstract

Kučar near Podzemelj is well-known as a centre in the Iron Age and Late Roman periods in Bela krajina, largely through 19th and early 20th century excavations of the cemeteries around the hill and excavation of the settlement on the northern summit of the hill from 1975 to 1979. Recent archaeological fieldwork has provided valuable information on the extent, spatial organisation and chronology of the settlement of the hillfort complex in relation to its immediate environs. It is now evident that the hill was a focus for Late Bronze Age mortuary activity, as well as possessing extramural settlement around the southern foot of the hill in the Iron Age and late Roman period. Its place in the wider landscape of the Kolpa lowland is also briefly considered.

Keywords: Slovenia, Bela krajina, Kučar, Late Bronze Age, Iron Age, Late Roman period, extramural settlement

INTRODUCTION

The Kučar hill near Podzemelj is one of the iconic hillfort complexes that are synonymous with the Early Iron Age in central and south-eastern Slovenia. It is the largest Iron Age hillfort centre in Bela Krajina, the south-eastern region of Slovenia. It first came to the attention of the archaeological world in the last quarter of the 19th century, when a series of excavations took place on the cemeteries that surround the hillfort.¹ The material from these excavations was later used in the formulation of the earliest phase of the Early Iron Age in the region, to which it gives its name.² Limited excavation of the hillfort interior also took place at the same time and in the 1930s. The major excavations on the northern summit from 1975 to 1979 represent the culmination of fieldwork within the hillfort. The publication of the latter excavations in 1995 closed this chapter of fieldwork, making it one of the most extensively excavated and published hillforts in Slovenia.³ The following article will consider recent fieldwork in and around the site and the way in which this work sheds new light on the development and layout of the Kučar complex and its environs.

SETTING THE SCENE

The hillfort is located on an isolated hill at the interface between the lowland karst plateau which dominates much of the region and the Kolpa river valley in Bela krajina. The hill itself is a highly visible isolated hill in the middle of low-lying land, at the junction of two geological zones, the dry lowland karst to the north and the marshy Pleistocene terrace to the south, southwest and east. It also lies at the divide between the Griblje/Krasinec lowland to the south and the Otoško polje lowland to the northeast, as well as facing the lowland zone, centred on Žakanje and Ribnik in the western part of the Karlovac county (Karlovačka županija) in Croatia, which lies on the opposite, right bank of the Kolpa. Its position close to the river Kolpa dominates this major line of communications from the Gulf of Kvarner to the south via the Gorski Kotar and Mala Kapela uplands to the confluence of the river Kolpa with the river Sava at the major late prehistoric and Roman centre of Sisak.⁴

¹ Barth 1969; Dular 1978; Dular, Tecco Hvala 2007, 347-348, 350.

² Dular 1973, 544-591; 1979, 484-486; Gabrovec 1966, 1-48; 1973, 338-385; 1976, 588-600.

³ Dular 1978; Dular, Ciglencečki, Dular 1995.

⁴ Dular et. al. 1995, 9; Dular, Tecco Hvala 2007, 46, 60-61; Mason 1999, 143-44; Plut 1985, 13-15.

THE STRUCTURE OF THE COMPLEX

The complex as defined in 2007 comprises the hillfort and associated barrow and flat cemeteries.⁵ The hillfort is located on the Kučar hill, which has two summits, separated by a saddle, which exhibits a number of karst features. The southern summit of the hill is bounded to the north and east by a dry-stone rampart, which is visible in section, where crossed by a modern path. Recent open area excavation has been limited to the northern summit, but excavation in the 1930s also revealed a dwelling structure and number of iron-smelting furnaces on the southern summit. Surface finds from the saddle and the southern summit indicate that the early Iron Age settlement covered an area of 9.8 ha, with a rampart or terrace defining the edges of and potentially enclosing the saddle. Although no rampart survives on the northern summit due to Late Roman occupation, later Early Iron Age (Hallstatt D) and Late Iron Age domestic structures have been documented here, but there is as yet no evidence of occupation from the earlier part of the Early Iron Age (Hallstatt C) or the Late Bronze Age in this area. The northern summit was re-occupied in the Late Roman period, when it became the site of a major ecclesiastical complex of two stone-built churches and a residential building complex. This complex is interpreted as an Episcopal centre of the 5th and 6th centuries.⁶

The hillfort is surrounded by large barrow cemeteries. These fall into two broadly geographically defined macro groups. The largest of these cemeteries are the two groups of 32 barrows at Brodaričeva loza and 31 barrows at Steljnik, which are located to the north of the hillfort. There also a number of smaller groups to the south and east of the hill. These comprise the Sv. Helena group of one large and two smaller barrows at the foot of the southern summit of Kučar and three other smaller barrow groups extending further south. These are the Gomilica group of two barrows, the Vir group of two barrows and the isolated Brinčeva gomilica barrow. There is also a single isolated barrow at Berkopčeva njiva to the east of the hill. Two flat cemeteries were also recorded in the immediate vicinity of the hillfort. These comprise a small unexcavated Late Bronze Age flat cemetery located at Krč, close to the Sv. Helena barrow group at the southern foot of the hill, and a Late Iron Age and Roman flat cemetery at Jurajevičičeva njiva close to the east of Kučar.⁷

⁵ Dular, Tecco Hvala 2007, 186-189.

⁶ Dular et. al 1995, 15;9-10; 21-70;71-134.

⁷ Dular 1978, 9-11; 1985, 74-75, 78- 83, 84-85; Dular, Tecco Hvala 2007, 185-188, 347-350.

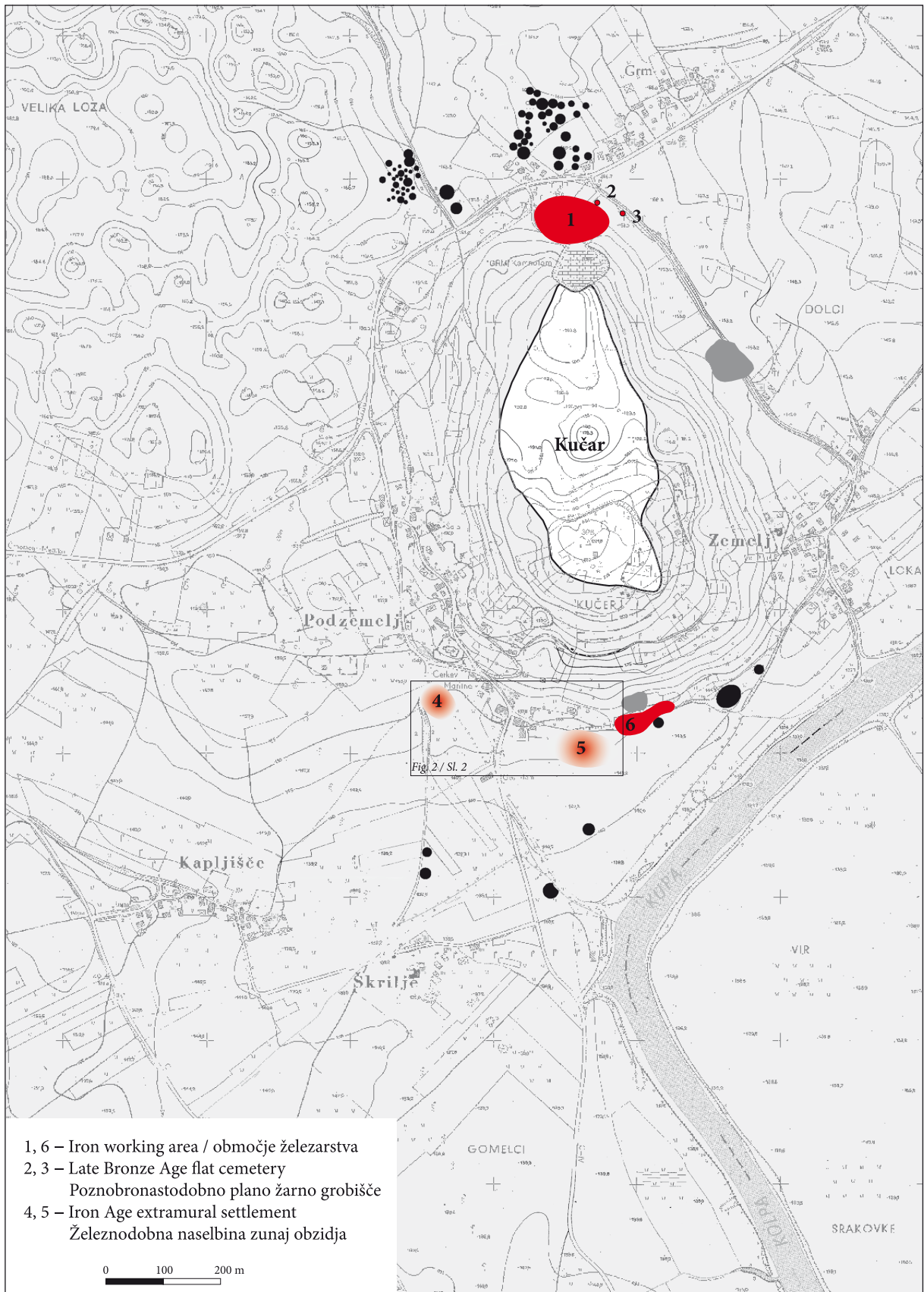

Fig. 1: Kučar near Podzemelj: The hillfort and mortuary sites (after Dular, Tecco Hvala 2007, fig. 107, with recent data in red).
 Sl. 1: Kučar pri Podzemlju: gradišče in grobišča (po Dular, Tecco Hvala 2007, sl. 107, z dodatnimi podatki v rdeči barvi).

ARCHAEOLOGICAL FIELDWORK AFTER 1979

Archaeological fieldwork within the hillfort and known flat and barrow cemeteries has been minimal since the end of the excavations on the northern summit of Kučar. This was particularly the case after cessation of quarrying on the hill and the legal protection of the then known elements of the complex in 1988.⁸ Fieldwork was limited to small-scale watching briefs and monitoring of limited building interventions and deep ploughing associated with viticulture on the southern summit, slopes and environs of the hill until the late 1990s.⁹ The limited evidence from these interventions indicated the presence of intensive prehistoric settlement on the southern summit and undefined prehistoric activity in the vicinity of the village of Zemelj at the south eastern foot of the hill.

The implementation of field survey and evaluation methodologies on open-area or linear infrastructure projects in the late 1990s and in the first decade of the 21st century has led to an increase in the amount of data available on the nature and distribution of prehistoric and later activity in the immediate environs and wider hinterland of the site. Brief mention may be made here of field survey of potential archaeological sites in the area between the villages of Griblje and Krasinec¹⁰ and a series of extensive surface collection, evaluations and limited excavations in advance of the construction of housing and linear infrastructure, such as telephone lines, local and regional water mains and main drainage systems, in and around the villages of Griblje, Grm, Krasinec, Otok, Podzemelj and Zemelj.¹¹ This fieldwork has provided a considerable amount of data on prehistoric and Roman activity in immediate vicinity of the Kučar complex and in its wider hinterland in the Kolpa lowland, as well as providing valuable detail about the origins and organisation of the complex itself.

THE WIDER LANDSCAPE IN THE LIGHT OF RECENT FIELDWORK

Recent field work on the Pleistocene terrace of the Otoško polje between Otok and Podzemelj and the Kolpa lowland between Podzemelj and Griblje highlights the importance of the wider landscape of the Kučar complex. It has become increasingly clear that the Kolpa lowland has been intensively occupied throughout the middle and late Holocene.¹² Thus Neolithic settlement has been revealed along the first terrace of the river Kolpa from Griblje south to Fučkovci some 4 km and at Primostek around the confluence of the Lahinja with the Kolpa. Eneolithic settlement also occurred on the edge of the first terrace in the Griblje area, but also spread in to the interior of the Pleistocene lowland, particularly around the ponds in the interior.¹³ Bronze Age activity was formerly seen as being confined exclusively to the Late Bronze Age cremation cemeteries at Požekov vrt in the centre of Griblje and the small cremation cemetery of Krč at the southern foot of Kučar itself. However, field survey in the area to the north of Griblje has identified a large area of Late Bronze Age settlement at Gomilca and Srednje njive, which probably reflects the presence of a large extensive settlement of the type found in the river valleys of central and eastern Slovenia.¹⁴ Evaluation and excavation has revealed further Late Bronze Age settlement activity extending to the south along the terrace edge in the village of Griblje itself.¹⁵

Field survey and evaluation has also revealed the presence of a spread of putative Late Bronze Age settlement activity, extending along the edge of the Pleistocene terrace from Zemelj to Otok and from Otok to Primostek in the Otoško polje to the east of the Kučar hill.¹⁶ The Kučar hill itself stands out in this low-lying relatively flat landscape and is a natural focus within it, although there is no evidence for settlement in the period prior to the Early Iron Age.

THE KUČAR ENVIRONS IN THE LIGHT OF RECENT FIELDWORK

Field survey, test pitting, trial trenching and limited excavation in the immediate environs of the Kučar

⁸ Skupščinski Dolenjski list 18/88-242.

⁹ Križ 1988, 216; 1989, 220.

¹⁰ The intensive field survey took place between 1998 and 2001 after the discovery of a plough-damaged Roman cemetery. A total of 41.69 hectares were subject to intensive surface collection and limited trial trenching. Mason 2001, 7-27; 2006a, 54-55.

¹¹ Kovač 2010; 2011a; 2011b; Mason et al. 2006, 55-56; Mason, Pintér 2006, 148; Mason, Pintér 2010; Mason, Pintér 2013, 179-180; Mason, Pungercar, Pintér 2006, 118; 2010; Mason, Vareško, Pintér 2006a, 148-149; 2006b, 149-50; 2006c, 49-50; 2006d, 51; Tiran 2010; Žerjal, Pintér, Mason 2010; Žorž 2013, 74-76.

¹² Middle Holocene 11,500-6750 cal BP (9,550-4,800 cal. BC).

¹³ Mason 2001, 23-24.

¹⁴ Mason 2001, 24. Part of a Late Bronze Age lowland settlement has recently been excavated in a similar location on the first terrace of the river Kolpa at Podklanec near Vinica – Olič 2013.

¹⁵ Mason 2006a, 54-55; Mason et al. 2006, 55-56; Mason, Sakara Sučević, Pintér 2010, 89; Mason, Vareško, Pintér 2006c, 49-50; 2006d, 51; Žorž 2013, 74-76.

¹⁶ Kovač 2011a, 6-13; Mason, Pintér 2013, 179-180.

hill has led to the identification of two major zones of activity outside the confines of the hillfort (Fig. 1). The first zone may be broadly characterised as the northern and eastern zone, corresponding to the area between the northern summit and the barrow cemeteries at Brodaričeva loza and Steljnik, as well as the eastern foot and terrace between the village of Grm in the north and Zemelj in the south. Fieldwork in 2008 and 2009 recovered additional archaeological data for activity in the immediate vicinity of the northern summit of Kučar in the Late Bronze Age, as well as data on the natural configuration of the terrace to the east of the hill.¹⁷ Trial trenching, excavation and monitoring of construction work revealed the presence of two Late Bronze Age cremation graves close to the northern foot of Kučar (Figs. 1; 3; 4). Both graves were simple inurned cremations without any additional grave goods (Figs. 5; 6). The landowner also reported that other flat cremation graves were located in the area to the north of the former quarry, which would suggest that these two graves represent south-eastern outliers of a larger flat cemetery between the later barrow groups at Steljnik and Brodaričeva loza to the north and the hill to the south.¹⁸ The area immediately to the east of the two Late Bronze graves was apparently marshy and still has locally occluded drainage. Excavation also revealed that a narrow marshy valley further divided the eastern environs of Kučar into two blocks at a point just to the south of the Jurajevčičeva njiva cemetery.¹⁹

Further evidence for activity between the northern barrow groups and the hillfort was also recovered during fieldwork in 2010, when a pit and buried soils showing evidence prehistoric activity were documented on the northern side of the road towards the village of Grm.²⁰ This may also be related to mortuary activity, settlement or even agricultural activity in the immediate vicinity of the northern summit. Surface finds of iron slag and pottery from field survey in 2000 indicate that the area of the putative Late Bronze Age cemetery between the Brodaričeva loza and Steljnik barrow groups and the northern summit of Kučar was the location of metallurgical activity in the Iron Age.²¹ This further supported by the excavation of a possible Late Iron Age smithy in the interwar years.²²

The second zone is that of the terrace around the southern foot and western foot of the Kučar hill between

¹⁷ The fieldwork comprised evaluation with 10 trial trenches (1 x 1 m), excavation of a larger trench (3 x) and a watching brief on the line of an electrical main and transformer station between Grm and Zemelj – Mason, Pintér 2011.

¹⁸ Mason, Pintér 2011.

¹⁹ Mason, Pintér 2011.

²⁰ Tiran 2010, 8-9, 14-17, 20, 24-31.

²¹ Field survey on the line of a watermain between Grm and Zemelj in 2000 – Mason 2006b, 56-57.

²² The excavation by Schmid of a prehistoric smithy at the foot of the northern summit in 1934 – Dular, Ciglencečki, Dular 1995, 15.

Fig. 2: Kučar near Podzemelj, Iron Age extramural settlement (source: ©The Surveying and mapping authority of the Republic of Slovenia).

Sl. 2: Kučar pri Podzemlju, železnodobna naselbina zunaj obzidja (podlaga: ©Geodetska uprava RS).

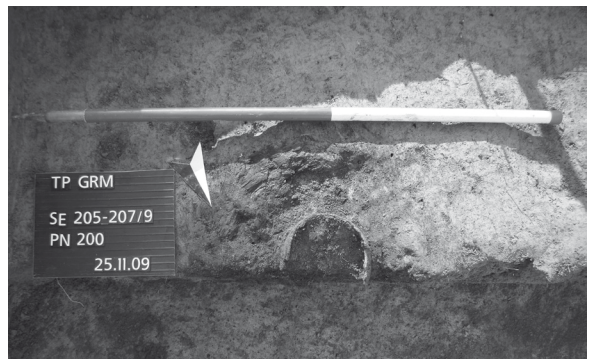

Fig. 3: Grm 2009: Late Bronze Age cremation grave SE209 in plan (photo: Mirko Vujasinović; archive IPCHS, CPA).

Sl. 3: Grm 2009: poznobronastodobni žarni grob SE209 v tlorisu (foto: Mirko Vujasinović; arhiv ZVKDS, CPA).

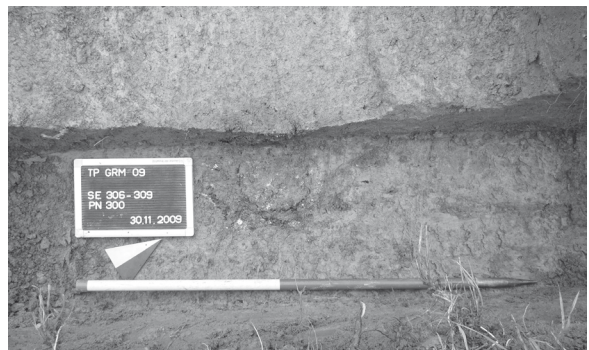

Fig. 4: Grm 2009: Late Bronze Age cremation grave SE309 in plan (photo: Mirko Vujasinović; archive IPCHS, CPA).

Sl. 4: Grm 2009: poznobronastodobni žarni grob SE309 v tlorisu (foto: Mirko Vujasinović; arhiv ZVKDS, CPA).

the village of Zemelj in the east and the village of Podzemelj in the west. The latter zone is bounded in the south by the Holocene floodplain of the river Kolpa and areas of occluded drainage in the Pleistocene lowland. The fieldwork on the line of the Podzemelj – Zemelj main drainage system from 2003 to 2005 provided valuable

Fig. 5: Grm 2009: Late Bronze Age pottery cremation urn PN (= SF) 200 (photo: Aleš Klobučar; archive IPCHS, CPA).
Sl. 5: Grm 2009: Poznobronastodobna lončena žara PN 200 (foto: Aleš Klobučar; arhiv ZVKDS, CPA).

Fig. 6: Grm 2009: Late Bronze Age pottery cremation urn PN (= SF) 300 (photo: Aleš Klobučar; archive IPCHS, CPA).
Sl. 6: Grm: Poznobronastodobna lončena žara PN 300 (foto: Aleš Klobučar; arhiv ZVKDS, CPA).

information on late prehistoric activity in this area.²³ It revealed the presence of Late Bronze Age/Early Iron Age extramural settlement on the terrace at the southern foot of Kučar. This settlement zone was separated from the Sv. Helena barrow group and the Krč flat cemetery on the east by the palaeochannel of a seasonal stream, which silted up in the Late Roman period. The southern edge of the settlement zone is formed by a marshy stream valley and the Holocene flood plain of the Kolpa. The evidence for settlement activity is divided into two blocks. The eastern block extends from the very edge of the palaeochannel in the east along the terrace edge for a distance of approximately 100 m, before being interrupted by modern buildings and the local Podzemelj-Krasinec road, whilst the western block measures some 50 x 50 m on the extreme edge of the terrace above a marshy stream valley (Fig. 1). The presence of concentrations of burnt clay was also noted on the surface of ploughed fields to the west of the excavated areas in the western block, but was not subject to systematic surface collection or grab sampling.

The evidence for the structure of this extramural settlement is limited. Excavations indicate that a post-built settlement structure and drainage system that can be dated to the later part of the Early Iron Age were

²³ Fieldwork comprised the excavation of a series of 1 x 1 m trial trenches, the excavation of a total of 15 larger trenches (7 trenches: 10 x 3 m; 2 trenches: 8 x 3 m; 1 trench: 5 x 3 m; 1 trench: 4,5 x 3 m; 2 trenches: 2 x 2 m; 2 trenches: 3 x 2 m) on the basis of the results of the trial trenching programme and monitoring during construction - Mason, Pintér 2006, 148; Mason, Vareško, Pintér 2006a, 148-149; 2006b, 149-150; Mason, Pungercar, Pintér 2006, 118.

located on the extreme eastern edge of the palaeochannel within the eastern block (Fig. 7). Late Roman settlement activity and structures took place in the same area, but also extended over the now defunct palaeochannel.

However, there are only isolated postholes and finds of prehistoric pottery in alluvial and colluvial deposits within the western block. Monitoring of the construction of the main drainage channel and the reconstruction of a water main in the area between the palaeochannel and the village of Zemelj also provided information on activity outside the area of extramural settlement. Large amounts of iron slag were noted on the field surfaces around the easternmost barrow in the Sv. Helena group. This may indicate a complementary focus of metallurgical activity to that in the northern zone. It should also be noted that excavation in the 1930s revealed the presence of iron-smelting furnaces on the southern summit of the Kučar hillfort.²⁴

A further important site was also revealed during the above mentioned monitoring of the water main reconstruction. This was a hollow way that lies between the large sv. Helena barrow and the Late Bronze Age flat cremation cemetery on the Krč plateau. The hollow way is at least partly Early Iron Age in date and ascends from the southern foot of the hill towards the modern ribbon of housing development and wine cellars along the road on the mid slope of the hill.²⁵

²⁴ The excavation of iron smelting furnaces and a house by Schmid on the southern summit in 1932 and 1933 - Dular, Ciglencečki, Dular 1995, 15.

²⁵ The primary fill of the hollow way contains unabraded sherds of Early Iron Age pottery. It was recorded in section during the reconstruction of a water main in 2005.

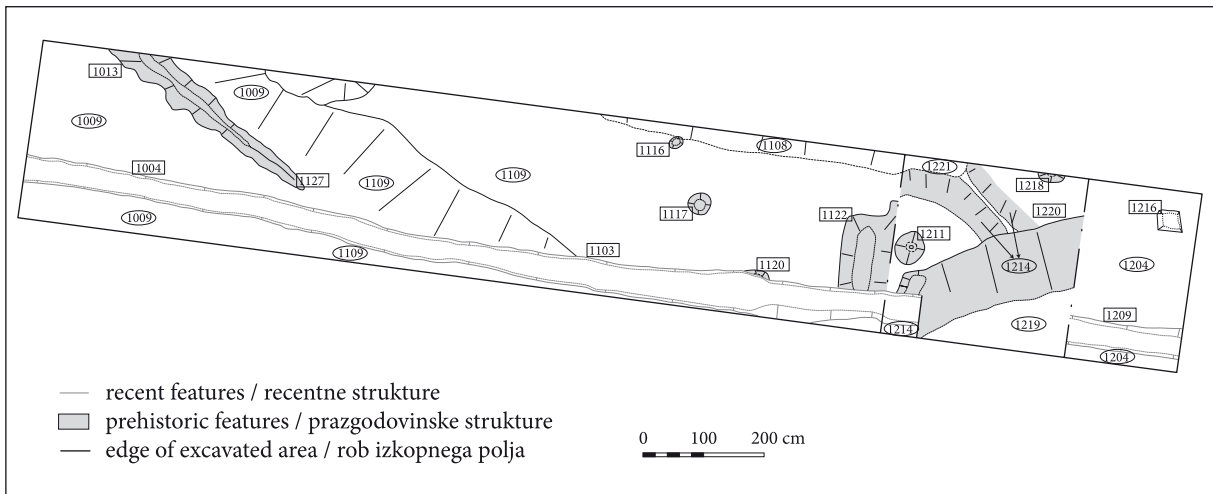

Fig. 7: Podzemelj, Trasa Kanalizacije 2004, Sonda 10, Sonda 11, Sonda 12 (Tranches 10, 11 and 12):

Plan of the Iron Age features in the eastern part of the extramural settlement (archive IPCHS, CPA).

Sl. 7: Podzemelj, trasa kanalizacije 2004, sonde 10–12: načrt železnodobne naselbine zunaj obzidja (arhiv IPCHS, CPA).

THE KUČAR ENVIRONS REVISITED

The recent fieldwork discussed above and the evidence of earlier fieldwork permits a number of preliminary conclusions about the Kučar complex and its environs (Fig. 1). It is now clear that Kučar was a prominent feature in a landscape of considerable antiquity and that its immediate environs were divided into discrete blocks by the former hydrography of the area. Against the background of the finds of Late Bronze Age cremation graves close to the northern summit in 2009 and the previous evidence for a Late Bronze Age cremation cemetery at Krč, it may be suggested that at the very least the hill was becoming a focus of mortuary ritual in the Late Bronze Age.²⁶ The locations of the later barrow cemeteries do not encroach on those of the earlier mortuary sites. The choice of location for the early Iron Age barrow groups at Brodaričeva loza, Steljnik and sv. Helena may have been influenced by their close proximity to Late Bronze Age cremation cemeteries, although they respected the earlier sites rather than encroaching on them, as was the case at Kapiteljska njiva above Novo mesto, where barrows were constructed over the earlier mortuary site.²⁷

The locations of the lines of access to the hillfort seem to have been deciding factors in the choice of location for the Late Bronze Age, Early and Late Iron Age mortuary sites in the Kučar area. This is more obvious in the north, where the route from the Lahinja valley to the Kučar hill runs from the river crossing at Geršiči via

a dry valley or uvala through the karst plateau between Velika Loza and Vrbeča Draga and terminates in the Steljnik and Brodaričeva loza barrow groups. It thus represents a potential line of access to the Kučar complex and may reflect a former line of approach to the northern side of the hillfort on the northern side of the northern summit, although any original entrance to the hillfort on the northern side of the northern summit has been destroyed by modern quarrying.

It is also possible that other entrances have been present on the northern summit, the saddle and southern summit of the hill, but the only confirmed Early Iron Age line of access to the hill is the hollow way close to the barrow beneath the church of Sv. Helena, which is framed by the Krč cemetery and the western two barrows of the Sv. Helena barrow group.

Areas associated with iron metallurgy or iron production can now be defined from surface finds close to the mortuary complex to the north of Kučar and in the south in the vicinity of the Sv. Helena barrow group and the Krč flat cemetery. However, iron production/working is largely undated at the site, with the exception of a possible Late Iron Age metallurgical structure or smithy to the north of the hillfort. However, it is suggested that the complex was a focus for iron production throughout the Iron Age, an interpretation which is reinforced by the fact that the locations of concentrations of iron slag in the immediate environs of Kučar seem to be connected with entrances and/or lines of approach and mortuary sites. This close association between iron production, barrow cemeteries and entrances has also been noted at other Iron Age sites in Dolenjska and Bela krajina.²⁸

²⁶ Dular 1985, 82–83; Dular, Tecco Hvala 2007, 348; Mason, Pintér 2010.

²⁷ Križ 1997, 24–29; Križ 2013, 10; Mason 2009, 230.

²⁸ Mason 2008, 99–100, 103–105.

The barrows to the south and south-east of the Kučar hill also play an important role in defining the complex in the context of the wider landscape of the Kolpa lowland. The large size of the barrows in the Sv. Helena barrow group and the isolated barrows to the south on may visually reinforce the importance of the hill in juxtaposition to the former Late Bronze Age settlement and flat cemetery at Griblje, where an Early Iron Age barrow was later constructed on the settlement area at Gomilca.²⁹ However, the barrows would also be clearly visible from the river Kolpa and traffic on it, forming a façade before the hillfort and guiding approach from the south.

The extensive area of extramural settlement around the southern foot of Kučar was bounded by a marshy stream that flows into the Kolpa between the two Vir barrows (*Fig. 1*). The excavated areas lay on the extreme edge of the Pleistocene terrace above the Holocene terrace, the extreme southern and south-western edge of the optimal area for settlement around the foot of Kučar. This area is now occupied by the historic centre and modern eastern extension of the modern village of Podzemelj, as well as the fields to the west, where fieldwork has been absent or to limited small-scale evaluation and monitoring. The limited nature of the evidence for settlement structures and layout does not detract from the fact an extensive area of extramural settlement was clearly present at the foot of the southern summit of the Kučar hill. Such extramural settlement has been identified at a number of sites, such as Vinji vrh near Šmarjeta and Novo mesto, but excavation has been limited and little is known of the structure and layout of such settlement sites.³⁰ Thus excavation at the southern foot of Kučar provides the first evidence for the presence and extent of such extramural settlement in Bela krajina. It has important implications for the Early Iron Age in Dolenjska and Bela krajina as the dominant settlement type in the settlement hierarchy, the hillfort, may in some cases at least be central part of a much larger settlement centre or zone. However, this should not come as a surprise as such complexes are also known in the wider area of Central Europe.³¹

Thus, the two barrows mentioned above might also frame a line of approach to the extramural settlement along the southern and western foot of the hill, in much the same way as the Sv. Helena group frames the hollow way up to the southern summit. The majority of the burials in the barrows date to the earlier part of the Early Iron Age (Hallstatt C), although there is some evidence of a smaller number of Hallstatt D burials. However, there are few high status burials of the type found in Dolenjska

in this period.³² However, domestic occupation on the northern summit is dated to Hallstatt D and continues into the Late Iron Age.³³ The ceramic assemblage from this area includes a rare example of imported Hellenistic pottery from southern Italy in a deposit derived from an Iron Age domestic context.³⁴ This represents a change in context for the imported pottery from this area. The Apulian pottery that was formerly imported from this area appeared exclusively in high status mortuary contexts in the Hallstatt C period. Imported South Italian ceramics disappeared entirely from mortuary contexts in Bela krajina, but were replaced in mortuary contexts in Dolenjska by rare examples of Greek pottery and the more common north Italic forms in the Hallstatt D period.³⁵ The transition of south Italian pottery from mortuary to domestic contexts has also been observed on other sites in Bela krajina, where it can be shown to have continued into the later part of the Late Iron Age in the region.³⁶

The Late Iron Age saw the creation of a new flat cremation cemetery at Jurajevčičeva njiva on the eastern side of the hill.³⁷ It is separated from Zemelj by a seasonal stream channel that silted up in the Roman period and was also separated to some extent from Kučar itself by the swallow holes along the eastern foot of the hill, which are prone to seasonal flooding.³⁸ Further Late Iron Age activity can be seen in the Brodaričeva loza barrow group, where Late Iron Age cremations were inserted into existing mounds.³⁹ Thus occupation of the hillfort continued to be linked with mortuary activity, which incorporated one of the Early Iron Age barrow groups, but also took place in a new cemetery on the eastern side of the hillfort.

The Jurajevčičeva njiva cemetery was also used for a limited number of burials in the Roman period and is indeed the only part of the Kučar complex that shows evidence of activity in this period. The abandonment of the hillfort settlement reflects a wider pattern of abandonment or re-location from fortified settlements to a more open, dispersed pattern of settlement in Bela krajina in the Roman period.⁴⁰ The wider landscape of the Kolpa lowlands was dominated by small farmsteads and cemeteries, which on the basis of the survey work between Griblje and Krasinec seem to have been dispersed at relatively regular intervals along the edge of the first river terrace.⁴¹ There are also at least two larger settlement complexes, which are interpreted as villa or

²⁹ Dular 1985, 73; Dular, Tecco Hvala 2007, 189; Mason 2001, 24; 2008, 105; 2009, 230.

³⁰ Dular Tecco Hvala 2007, 119-122; Križ 1997, 21.

³¹ Fernandez Gotz 2012.

³² Mason 1996, 66, 73-74, 151-155.

³³ Dular, Ciglencčki, Dular 1995, 33-70.

³⁴ Dular, Ciglencčki, Dular 1995, 235, T. 74:2.

³⁵ Dular 1982, 217-220; Mason 1996, 92-95.

³⁶ Mason 1999, 143-155.

³⁷ Dular 1979, 11, 28-29, T. XXXV.4-8, T. XXXVI-T.XL; 1985, 85.

³⁸ Mason, Pintér 2010.

³⁹ Božič 2001, 185-190; Dular 1985, 79.

⁴⁰ Mason 2007, 365-366.

⁴¹ Mason 2001, 18, 24.

vicus sites. The settlement at Cerkvišče is located on the edge of the karst plateau and seems to have been associated with iron production.⁴² The settlement and cemetery at Otok are located close to the Kolpa and the confluence of the Lahinja with the Kolpa, in a favourable position for the complex to function as a river port. There has been little systematic fieldwork on this site until recently, when evaluation and excavation have revealed evidence for industrial activity in the form of pottery production.⁴³ It may thus be suggested that this site, whether a villa or a vicus, may supplanted Kučar as the local centre for this part of the Kolpa lowland.

Kučar once again became a major local centre in the Late Roman Period, when an Early Christian centre was constructed on the northern summit of the hill.⁴⁴ Excavation within the eastern zone of the Iron Age extramural settlement also revealed the presence of some Roman occupation in this area. This was characterised by post-built structures extending up to the silted palaeochannel at the eastern edge the terrace. It would appear that this represents a small rural settlement in the lee of the hill. The lack of imported pottery and indeed the very low density of all classes of finds on the site make such settlements all but invisible archaeologically. Such sites are only likely to be found during excavation of

⁴² Dular 1985, 72; Mason, Mušič 2006, 26.

⁴³ Dular 1985, 76-78; Mason, Pintér 2013, 179-180; Udovč, pers. comm.

⁴⁴ Dular, Ciglenečki, Dular 1995, 71-134, 151-154, 172-186.

other site types, as was the case here. Thus it is possible that the emptiness or lack of settlement in the Kolpa lowland and indeed in the wider area of Bela krajina as a whole in the late Roman period is more apparent than real. The continuing importance of the area in the medieval period can be seen in the erection of a church on the largest barrow on the southern side of the hill.

CONCLUSION

In conclusion, it may be noted that recent archaeological fieldwork in the Podzemelj area has contributed to a better understanding of the origins and development of the Kučar complex. The legal protection of the site has restricted the number of interventions on the Kučar hill and so there has been little fieldwork within the hillfort itself. However, the use of systematic field survey and evaluation techniques has resulted in the recovery of new data on the structure and nature of its environs, including the discovery of a second area of Late Bronze Age mortuary activity to the north of the hillfort, an Iron Age hollow way near the Sv. Helena barrow group and extramural Iron Age and late Roman settlement around the southern foot of the hill, as well as further evidence for iron working activity. This coupled with fieldwork in the wider hinterland of the Kolpa lowland serves to provide an insight into the organisation and development of the complex in the context of its hinterland.

BARTH, F.E. 1969, *Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien)*. – *Antiquitas* 3/5.

BOŽIČ, D. 2001, Ljudje ob Krki in Kolpi v latenski dobi. / Zur latènezeitlichen Bevölkerung an Krka und Kolpa. – *Arheološki vestnik* 52, 181-198.

DULAR, J. 1973, Bela krajina v starohalštatskem obdobju (Bela Krajina in den frühen Hallstattzeit). – *Arheološki vestnik* 24, 544-591.

DULAR, J. 1978, *Podzemelj*. – Katalogi in monografije 16.

DULAR, J. 1979, Žarno grobišče na Borštku v Metliki (Das Urnenfeld auf Borštek in Metlika). – *Arheološki vestnik* 30, 65-100.

DULAR, J. 1982, *Halštatska keramika v Sloveniji (Die Grabkeramik der älteren Eisenzeit in Slowenien)*. – Dela 1. razreda SAZU 23.

DULAR, J. 1985, *Topografsko področje XI (Bela krajina)*. – Arheološka topografija Slovenije, Ljubljana

DULAR, J. 1993, Začetki železnodobne poselitve v osrednji Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 44, 101-112.

DULAR, J., S. CIGLENEČKI, A. DULAR 1995, *Kučar: Železnodobno naselje in zgodnjekrščanski stavbni kompleks na Kučarju pri Podzemlju / Kučar: Eisenzeitliche Siedlung*

und frühchristlicher Gebäudekomplex auf dem Kučar bei Podzemelj. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 1.

DULAR, J., S. TECCO HVALA 2007, *South-Eastern Slovenia in the Early Iron Age / Jugovzhodna Slovenija v starejši železni dobi*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 12.

FERNANDEZ GÖTZ, M. 2012, *Reconsidering Heuneberg: New Data, Old Questions*. – 18th Annual meeting of the European Association of Archaeologists, Helsinki, 1.9.2012 (unpublished lecture).

GABROVEC, S. 1966 Zur Hallstattzeit im Slowenien. – *Germania* 44, 1-48.

GABROVEC, S. 1973, Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji (Der Beginn der Hallstattzeit im Slowenien). – *Arheološki vestnik* 24 (1975), 338-385.

KOVAČ, O. 2010 *Poročilo o izvedeni predhodni arheološki raziskavi na območju gradnje fekalne kanalizaciji v kraju Griblje - Kanali: G2, G3.2, G4.5 in G4.8*. – Neobjavljeno poročilo, Arheološke raziskave Otmar Kovač s.p., Ljubljana.

KOVAČ, O. 2011a, *Poročilo o izvedeni predhodni arheološki raziskavi, podpovršinski terenski pregled z testnimi sondami v liniji izgradnje Vodovoda Zemelj-Otok-Primostek*

- v Občini Metlika. – Neobjavljeno poročilo, Arheološke raziskave Otmar Kovač s.p., Ljubljana.
- KOVAČ, O. 2011b, *Poročilo o izvedeni predhodni arheološki raziskavi na območju gradnje fekalne kanalizaciji v kraju Griblje - Kanali: G2, G3.2, G4.5 in G4.8.* – Neobjavljeno poročilo, Arheološke raziskave Otmar Kovač s.p., Ljubljana.
- KRIŽ, B. 1988, Kučar. – *Varstvo spomenikov* 30, 216.
- KRIŽ, B. 1989, Zemelj. – *Varstvo spomenikov* 31, 220.
- KRIŽ, B. 1997, *Kapiteljska njiva.* – Katalog razstave, Novo mesto.
- KRIŽ, B. 2013, *Novo mesto 7. Kapiteljska njiva. Gomile I, XIV in XV / Novo mesto 7. Kapiteljska njiva. Barrows I, XIV and XV.* – Carniola Archaeologica 7.
- MASON, P. 1996, *The Early Iron Age of Slovenia.* – BAR. International Series 643.
- MASON, P. 1999, The Road to the South. The role of Bela krajina in the long-distance exchange networks between the Adriatic and the Eastern Alps in the early 1st millennium BC in the light of recent settlement excavation. In: E. Jerem, E., I. Poroszlai (eds.), *Archaeology of the Bronze and Iron Age, Environmental Archaeology, Experimental Archaeology and Archaeological Parks. Proceedings of the International Archaeological Conference, Százhalombatta, 3-7 October 1996*, Archaeolingua 7, 143-155.
- MASON, P. 2001, Griblje in problem nižinskih arheoloških kompleksov v Sloveniji [Griblje and the Problem of Lowland Archaeological Complexes in Slovenia]. – *Varstvo spomenikov* 39, 7-27.
- MASON, P. 2006a, Griblje-arheološko območje Griblje. – *Varstvo spomenikov* 39/41, 54-55.
- MASON, P. 2006b Podzemelj – arheološko območje Kučar II. – *Varstvo spomenikov* 39/41, 56-57.
- MASON, P. 2007, Črnomelj – A complex late prehistoric settlement and its hinterland. – In: M. Blečić, M. Črešnar, B. Hänsel, A. Hellmuth, E. Kaiser, C. Metner-Nebelsick (eds.), *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan*, Situla 44, 357-368.
- MASON, P. 2008, Places for the Living, Places for the Dead and Places in Between. Hillforts and the Semiotics of the Iron Age Landscape in Central Slovenia. – In: G. Nash, G. Children (eds.), *The Archaeology of Semiotics and the Social Order of Things.* – BAR. International Series 1833, 97-106.
- MASON, P. 2009, Place and Space in the Late Bronze Age and Early Iron Age of Central and Eastern Slovenia. – In: G. Nash, D. Gheorghiu (eds.) *The Archaeology of People and Territoriality*, Archaeolingua 23, 11-20.
- MASON, P., L. GRAHEK, M. BRICELJ, I. PINTÉR, S. ČAVAL 2006, Griblje-arheološko območje Griblje. – *Varstvo spomenikov* 39/41, 55-56.
- MASON, P. B. MUŠIČ 2006, Cerkevšče - arheološko najdišče Jakovčičev vrt. – *Varstvo spomenikov* 39/41, 26.
- MASON, P., I. PINTÉR 2006, Podzemelj - Arheološko območje Podzemelj II. – *Varstvo spomenikov* 39/41, 148.
- MASON, P., I. PINTÉR 2010, *Poročilo o arheoloških izkopavanjih na trasi 20 kV kablovoda in transformatorske postaje s priklopom na nizkonapetostno [!] omrežje Grm.* – Neobjavljeno poročilo, ZVKDS, CPA, Ljubljana.
- MASON, P., I. PINTÉR 2013 Otok - arheološko najdišče Otoško polje. – *Varstvo spomenikov* 48, 179-180.
- MASON, P., M. PUNGERČAR, I. PINTÉR 2006, Podzemelj - Arheološko območje Podzemelj II. – *Varstvo spomenikov* 42, 118.
- MASON, P., M. SAKARA SUČEVIĆ I., PINTÉR 2010, Griblje - Arheološko najdišče ob Kolpi. – *Varstvo spomenikov* 46, 89.
- MASON, P., N. VAREŠKO, I. PINTÉR 2006a, Podzemelj - Arheološko območje Kučar II. – *Varstvo spomenikov* 39-41, 148-149.
- MASON, P., VAREŠKO, N., PINTÉR, I. 2006b, Podzemelj - Arheološko območje Kučar II. – *Varstvo spomenikov* 39-41, 149-150.
- MASON, P., VAREŠKO, N., PINTÉR, I. 2006c, Griblje - arheološko najdišče ob Kolpi. – *Varstvo spomenikov* 42, 49-50.
- MASON, P., N. VAREŠKO, I. PINTÉR 2006d, Griblje - arheološko najdišče ob Kolpi. – *Varstvo spomenikov* 42, 51.
- SKUPŠČINSKI DOLENJSKI LIST 18/88, Odllok o razglasitvi prazgodovinskega gradišča in kasnoantične naselbine na Kučarju, gomilnih in planih grobišč pri vaseh Grm, Zemelj, Podzemelj, Otok in Škrilje za kulturni spomenik, *Skupščinski Dolenjski list*, št. 18/88-242.
- OLIČ, S. 2013, *Podklanec.* – <http://www.zvkds.si/sl/centerza-preventivno-arheologijo/nova-odkritja/108/>.
- PLUT, D. 1985, Pokrajinske (prirodne-geografske) poteze Bele krajine. – In: Dular 1985, 13-15.
- TIRAN, A. 2010, *Poročilo o izvedeni predhodnih arheoloških raziskavah na območju izgradnje vodovoda na odseku občinska meja - Gradac - Grm pri Podzemlju ob parc. št. 249/1, k.o. Podzemelj, vzporedno s parc. št. 486/4, 486/3, 486/2, 451, 448, 447, *137, *138, 1201/2, in *64/2, k.o. Primostek.* – Neobjavljeno poročilo, PJP d. o. o., Novo mesto
- ŽERJAL, T., I. PINTÉR, P. MASON 2010, *Poročilo o izvedenih predhodnih arheoloških raziskavah na območju predvidene gradnje stanovanjskega objekta Štrucelj : parcela št. 15/3, k.o. Griblje.* – Neobjavljeno poročilo, ZVKDS CPA, Ljubljana.
- ŽORŽ, A. 2013 Griblje-arheološko najdišče ob Kolpi. – *Varstvo spomenikov* 48, 74-76.

KUČAR PRI PODZEMLJU: ŽELEZNODOBNI KOMPLEKS GRADIŠČA IN NJEGOVO ZALEDJE V LUČI ARHEOLOŠKIH RAZISKAV PO LETU 1979

Povzetek

Kučar pri Podzemlju je največje železnodobno gradišče v Beli krajini in eno izmed pomembnejših središč starejše železne dobe v Sloveniji. V zadnji četrtini 19. stoletja so v okolici gradišča potekala obsežna izkopavanja na gomilnih in planih grobiščih, pridobljene najdbe in podatki pa so imeli pomembno vlogo pri kronološki opredelitvi zgodnje faze starejše železne dobe na območju jugovzhodne Slovenije. Konec 19. in v tridesetih letih 20. stoletja so bila manjša izkopavanja izvedena tudi v notranjosti gradišča. Vrhunec arheoloških raziskav na gradišču so bila večja sistematična izkopavanja v letih 1975–1979 na severnem vrhu Kučarja. Izsledki, objavljeni leta 1995, kažejo na poselitev notranjosti gradišča v železni dobi in na obstoj pomembnega zgodnjekrščanskega središča na severnem vrhu hriba. Nove podatke o obsegu poselitve, prostorski organiziranosti in kronološki sliki neposredne in širše okolice Kučarja so prispevali arheološki terenski pregledi in valorizacija v letih 1990–2013.

Odkritje planih grobov v neposredni bližini Kučarja kaže, da je bil prvič poseljen v pozni bronasti dobi. Z raziskavami leta 2008/09 smo odkrili dva poznobronastodobna žarna groba ob severnem vznožju. Po pripovedovanju domačinov je bilo v njuni bližini še več takih grobov, zato bi lahko domnevali, da pripadata večjemu planemu grobišču na območju med gomilami na ledinah Steljnik in Brodaričeva loza ter naseljem na Kučarju. Na tem območju smo našli tudi večjo koncentracijo železove žilindre, ki kaže na železnodobno metalurško dejavnost na tem mestu.

Z raziskavami ob južnem robu planega grobišča na Jurajevčičevi njivi je bila odkrita tudi ozka paleostruga ali močvirna dolina, ki je v preteklosti delila teraso ob vzhodnem vznožju Kučarja na dva dela. Na terasi ob južnem in zahodnem vznožju Kučarja pa so bile v letih 2003–2005 odkrite sledi poznobronastodobne in železnodobne poselitve zunaj gradišča. Mejo med naselbinskim območjem ter gomilnim grobiščem pri cerkvi sv. Helene in planim grobiščem Krč predstavlja paleostruga hudourniškega potoka, ki se je že v pozni rimski dobi napolnila s proluvialnimi nanosi. Južno mejo poselitvenega območja predstavljata zamočvirjena dolina vodotoka, ki se izliva v reko Kolpo, in holocenska poplavna ravnina Kolpe. Prostorska delitev poselitvenega areala na vzhodni in zahodni del je verjetno

prej posledica prostorske omejenosti raziskav kot pa dejanske delitve naselbine. Na skrajnem vzhodnem robu naselbine smo ob paleostrugi odkrili drenažni sistem in stavbne ostaline z jamami za stojke, ki jih datiramo na konec starejše železne dobe. Na območju nekdanje struge smo odkrili tudi jame za stojke iz pozne rimske dobe. V zahodnem delu so se v aluvialnih in koluvialnih plasteh na zamočvirjenem robu terase pojavljale le posamezne jame za stojke in odlomki prazgodovinske keramike. Nižinska naselbina se je verjetno raztezala na območju današnje vasi Podzemelj in zahodno ležečih njiv. Poselitev zunaj gradišč je znana tudi drugod, npr. pri Vinjem vrhu in Novem mestu, vendar gre v našem primeru za prvo tako najdišče, odkrito v Beli krajini.

Ob spremljanju gradbenih posegov smo na območju gomil pri cerkvi sv. Helene odkrili sledi metalurške dejavnosti in starejše železnodobno pot, ki je bila vkopana v pobočje Kučarja med gomilo pri cerkvi sv. Helene in grobiščem na Krču. Izbiro mest pokopavanja v okolici Kučarja je v pozni bronasti in starejši in mlajši železni dobi deloma narekoval dohod do gradišča. S severa je potekal iz doline reke Lahinje med vrhovoma Velike Loze in Vrbeče Drage ter se zaključil pri gomilnih grobiščih na Steljniku in v Brodaričevi lozi. Omenjena pot pri cerkvi sv. Helene je za zdaj edini materialni dokaz južnega dostopa v starejše železnodobno naselbino na Kučarju. Obe smeri dostopa se navezujeta na železarska kompleksa in grobišča, s tem pa je tudi nakazano mesto morebitnih vhodov v gradišče. Povezave med lokacijami železarske dejavnosti, gomilnimi grobišči in vhodi se kažejo tudi na drugih železnodobnih najdiščih na Dolenjskem in v Beli krajini. Gomile, ki ležijo južno in jugovzhodno od Kučarja, so tako pomemben pokazatelj dostopa v gradišče in v nižinsko naselbino zunaj njega, kakor tudi komunikacijske mreže v obkolpski ravnini.

V mlajši železni dobi so pokopovali tako v gomile v Brodaričevi lozi kot tudi na novem planem grobišču na Jurajevčičevi njivi, ki se je širilo na terasi na vzhodni strani Kučarja; v tem času je bil poseljen tudi severni vrh gradišča. O rimskodobni poselitvi Kučarja pričajo edinole posamezni grobovi na Jurajevčičevi njivi. Zgodnjekrščanski kompleks, odkrit na severnem vrhu Kučarja, pa dokazuje, da je bilo tu pomembno središče v pozni rimski dobi. Iz tega obdobja so znane tudi najdbe

z območja terase ob južnem vznožju Kučarja. Domnevamo, da je najdišč iz tega časa več, vendar so zaradi odsotnosti uvožene keramike in nizke gostote drugih najdb slabše razpoznavna.

Arheološke terenske raziskave v letih 1990–2013 tako prispevajo k boljšemu razumevanju nastanka in razvoja širšega kompleksa Kučarja pri Podzemlju. Pravna zaščita najdišča je zmanjšala število posegov znotraj gradišča in posledično tudi arheoloških raziskav na tem območju. Nove podatke iz okolice gradišča so dali sodobni sistematični terenski pregledi in spomeniškovarstvena vrednotenja, s katerimi so bili odkriti poznobronastodobna grobova ob severnem vznožju pri Grmu, železnodobna pot pri cerkvi sv. Helene, ob

južnem vznožju Kučarja pa ostanki železnodobne in poznorimskodobne poselitve zunaj gradišča, prav tako so bili z njimi pridobljeni novi dokazi o železarski dejavnosti. Skupaj z drugimi raziskavami na širšem območju obkolpske ravnine pa dajejo dober vpogled v organizacijo in razvoj celotnega kompleksa ter njegovega zaledja.

Philip Mason
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Center za preventivno arheologijo
Poljanska 40
SI-1000 Ljubljana
phil.mason@zvkd.si

POZABLJENE IN ODSTRTE ŽELEZNODOBNE NAJDBE IZ PODZEMLJA

IRON AGE FINDS FROM PODZEMELJ – FORGOTTEN AND FOUND AGAIN

Lucija GRAHEK

Izvleček

V prispevku so prvič predstavljene keramične najdbe in bronasti igli v obliki pastirske palice, ki jih je že leta 1951 pridobil Vinko Šribar za Narodni muzej v Ljubljani. Večina keramičnega gradiva najverjetneje izvira iz njegovih sondiranj gomile sv. Helene v Zemlju in sodi v čas starejšega halštatskega obdobja, nekaj najdb pa je pridobil od domačinov, ki so jih odkrili med zemeljskimi deli. Na podlagi Šribarjevega dnevnika je bilo mogoče ugotoviti, da je bila dobro ohranjena žara izkopana v bližini znanega gomilnega grobišča v Grmu, poznolatenski igli pa v Brodaričevi lozi.

Gljučne besede: Bela krajina, Podzemelj, pozna bronasta doba, starejša železna doba, mlajša železna doba, arheolog Vinko Šribar, grobovi, keramika

Abstract

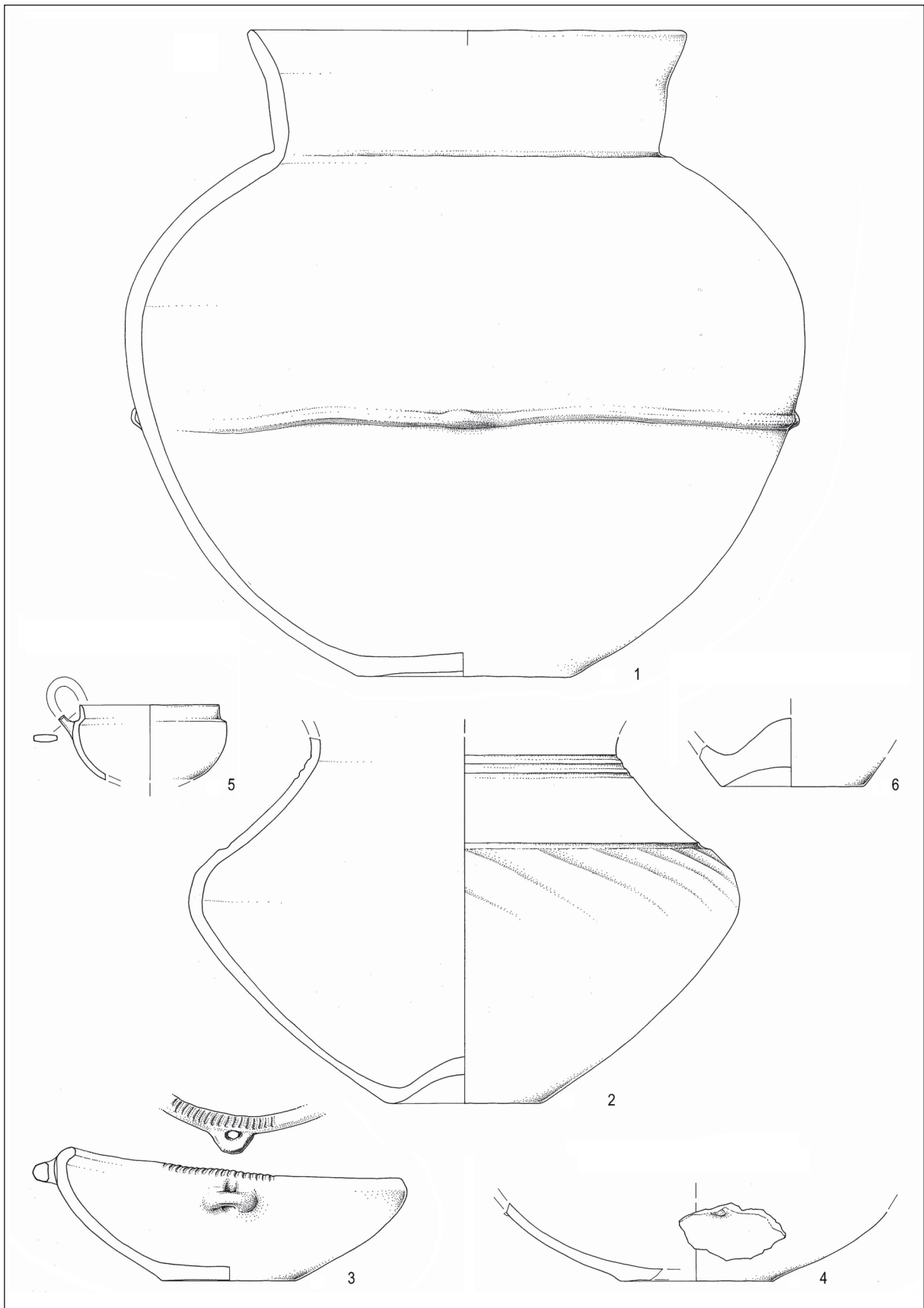
The contribution presents, for the first time, the pottery and two shepherd's crook pins of bronze that Vinko Šribar acquired in 1951 on behalf of the National Museum of Slovenia. Most of the pottery probably came to light during his trial trenching of the Sv. Helena tumulus at Zemelj and dates to the Early Hallstatt period, while he obtained some of the finds from the local people that had found them during farming. Based on Šribar's diary, it was possible to ascertain that the well preserved urn came to light outside of the known tumulus cemetery at Grm, while the two Late La Tène pins were unearthed at Brodaričeva loza.

Keywords: Bela krajina, Podzemelj, Late Bronze Age, Early Iron Age, Late Iron Age, archaeologist Vinko Šribar, graves, pottery

Jubilant Janez Dular je začetke svoje bogate raziskovalne poti posvetil preučevanju domačega okolja, predvsem železnodobne podobe Bele krajine. Zatorej je ob tej priložnosti več kot primerna obravnava pozabljenih belokranjskih najdb v Narodnem muzeju Slovenije v Ljubljani, na katere me je že pred desetletjem opozoril kustos Peter Turk. V muzejskem depoju je naletel na zaprašeno škatlo, polno neinventariziranih kosov keramike, opremljeno zgolj z napisom "Metlika, izkopavanje V. Šribar 1951; verjetno sestavljivo".

Pri pregledu teh najdb se je izkazalo, da gre za (*sl. 1*):

1. dobro ohranjen velik kroglast lonec s cilindričnim vratom in izvihanim ustjem ter rahlo vbočenim dnom. Na spodnjem delu trebuha je vodoravno rebro, iz katerega so izvlečeni štirje manjši jezičasti držaji; prostoročne izdelave; gladka zunanja površina sivočrne barve, lisasta; notranja površina rdečerjave barve; trda, drobnozrnata faktura; nepopolno oksidacijsko žgano s končnim dimljenjem; pr. ustja = 30,5 cm, pr. dna = 15,0 cm, v. = 45,0 cm, deb. = 1,3 cm; inv. št. NMS P 28350.

Sl. 1: Keramične najdbe iz Šribarjevih raziskovanj leta 1951 (hrani Narodni muzej Slovenije). M. = 1:4.
Fig. 1: Pottery acquired by Šribar's research in 1951 (kept in National Museum of Slovenia). Scale = 1:4.

2. močno fragmentiran bikoničen lonec s stožčastim vratom in močno vbočenim dnom ter tremi vodoravnimi kanelurami pod neohranjenim izvihanim ustjem, poševno nažlebljenim ramenom, ki je od stožčastega vratu ločen z vodoravno kaneluro; prostoročne izdelave; gladka zunanja in notranja površina temnorjave barve; trda, drobnozrnata faktura; redukcijsko žgano s končno oksidacijo; rekon. pr. ustja = 38,5 cm, rekon. pr. dna = 11,5 cm, ohr. v. = 25,2 cm, deb. = 0,8 cm; inv. št. NMS P 28352.

3. fragmentirana, asimetrična latvica z vodoravnim ušescem pod ravno odrezanim uvitim ustjem, okrašenim s (najverjetneje tremi) snopi 17-ih prečnih kanelur; prostoročne izdelave; gladka zunanja in notranja površina rjavočrne barve; trda, drobnozrnata faktura; nepopolno redukcijsko žgano; rekon. pr. ustja = 25,0 cm, pr. dna = 9,0 cm, v. do 9,5 cm, deb. = 0,9 cm; inv. št. NMS P 28354.

4. fragmentirano dno latvice z delom ostenja, na katerem so ohranjene sledi izvlečenega držaja; prostoročne izdelave; gladka zunanja površina temnorjave barve, lisasta; notranja površina temno rjave barve; trda, drobnozrnata faktura; nepopolno redukcijsko žgano; rekon. pr. dna = 14,5 cm, ohr. v. = 3,5 cm, deb. = 0,7 cm; inv. št. NMS P 28355.

5. fragmenti kroglaste skodelice s kratkim, cilindričnim vratom pod zaobljenim robom ustja in neohranjenim presegajočim ročajem; prostoročne izdelave; gladka zunanja in notranja površina temnorjave barve; trda, fino zrnata faktura; redukcijsko žgano s končno oksidacijo; rekon. pr. ustja = 10,0 cm, ohr. v. = 5,3 cm, deb. = 0,5 cm; inv. št. NMS P 28353.

6. fragmentirano, vbočeno dno lonca; prostoročne izdelave; gladka zunanja površina sivočrne barve, lisasta; notranja površina rjave barve; trda drobnozrnata faktura; nepopolno oksidacijsko žgano s končnim dimljenjem; pr. dna = 10,5 cm, deb. do 3,4 cm; inv. št. NMS P 28351.

KULTURNO-KRONOLOŠKA OPREDELITEV NAJDB

Velik kroglast lonec z okrasom vodoravnega plastičnega rebra in malimi jezičastimi držaji (*sl. I: 1*) spada po Dularjevi tipologiji halštatske grobne keramike k pitosom tipa 1, ki so datirani na sam začetek železne dobe na Dolenjskem in v Beli krajini. Ta oblika posod nedvomno izhaja iz starejših žarnogrobiščnih lončarskih tradicij;¹ tovrstni lonci se namreč kot žare pojavljajo tako na pozno bronastodobnih planih grobiščih (Borštek v Metliki,² Mestne njive v Novem mestu³) kot v žganih grobovih pod gomilami (Hrib v Metliki,⁴ Podzemelj⁵).

Med starohalštatske oblike posodja sodi tudi bikonični lonec s stožčastim vratom in poševno nažlebljenim trebuhom (*sl. I: 2*), ki ga po Dularju lahko uvrščamo med lonce s stožčastim vratom tipa 6.⁶ Zanje je značilno poševno žlebljenje, ki po Dularjevem

mnenju nima neposrednih povezav s podobno žarnogrobiščno maniro, pač pa se kot samostojen halštatski okras pojavi v horizontu Stična.⁷ V ta čas datirata tudi poševno nažlebljena lonca, ki naj bi pripadala žganima grobovoma iz gomil na Magdalenski gori.⁸ Vendar ima naš primerek bikoničnega lonca s stožčastim vratom poleg nažlebljenega trebuha z vodoravnimi kanelurami okrašen tudi vrat. Že Dular je pri obravnavi tovrstnih bikoničnih loncev opozoril na povezave s podravskimi primerki,⁹ zato ne presenečajo številne vzporednice s keramiko štajerskega kulturnega kroga, kjer zasledimo številne primerke loncev z okrasom vodoravnih kanelur na stožčastem vratu in raznolikimi motivi plitvih kanelur na trebuhu.¹⁰ Značilni so predvsem za čas II. horizonta Poštele, kar ne odstopa od Dularjeve datacije podobnih poševno nažlebljenih dolenjskih loncev.

Latvico z okrasnimi prečnimi kanelurami na robu ustja (*sl. I: 3*) lahko primerjamo s podobno najdbo iz gomile I na Hribu v Metliki, odkrito v žarnem grobu 4, ki po svoji legi sodi v zadnjo starejšehalštatsko fazo pokopov v to gomilo.¹¹ Enako kot poševno nažlebljen lonec s stožčastim vratom ima tudi latvica, okrašena s prečnimi kanelurami, boljše primerjave na najdiščih severovzhodne Slovenije ali štajerskega kulturnega kroga kot pa na Dolenjskem.¹² Dular je štajerske primerke uvrstil med latvice tipa 4 in jih časovno opredelil na začetek železne dobe.¹³

Slabše je kronološko opredeljiva močno fragmentirana latvica s skromnimi ostanki plastičnega okrasa, najverjetneje jezičastega držaja ali ušesca (*sl. I: 4*). Tovrstne latvice se na območju dolenjskega kulturnega kroga pojavljajo že v poznobronastodobnih grobovih¹⁴ in se nato ohranijo vse do konca halštatske dobe.¹⁵ Vendar je videti, da je pri latvicah plastični okras še posebej razširjen v starohalštatskem obdobju, kar je potrdila tudi statistična obdelava naselbinskih najdb iz Stične.¹⁶

⁷ Ib., 83 s.

⁸ Gre za grob 26 iz gomile VI in grob 7 iz gomile VII na Prelogah: Hencken 1978, 46 s, 52, sl. 200, 226: q. Za datacijo grobov primerjaj tudi Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 100; Tecco Hvala 2012, 343 ss, sl. 129 in Teržan 2008, 212.

⁹ Dular 1973, 551 ss.

¹⁰ Teržan 1990, 32 ss, t. 10: 13; 39: 1,4,11,12; 53: 7; 64: 5; 70: 1; 71: 1; 81: 1.

¹¹ Grahek 2004, sl. 15, 162 ss, t. 1: 4.

¹² Npr. Ormož – Tomanič Jevremov 1988–1989, t. 6: 6, 11: 6, 20: 1, 23: 1; Dular, Tomanič Jevremov 2010, t. 5: 1,6; 7: 11; 26: 8; 41: 4,8; 52: 12; 107: 9; 111: 12; Ptuj – Dular 2013: t. 33: 2; 52: 7.

¹³ Dular 2013, 45, 57; sl. 13: La 4; 18.

¹⁴ Npr. Metlika, Borštek – Šribar 1962–1963, t. 2: 12 = Dular 1979, t. 2: 6; 10: 12; Novo mesto, Mestne Njive – Knez 1966, t. 12: 4; 13: 6; 15: 3, Ljubljana, dvorišče SAZU – Puš 1971, t. 1: 3; 2: 7; 3: 2; 5: 5,7; 6: 6; 7: 3; 8: 4; 12: 10; 13: 12; 17: 4; 24: 5; 30: 4; 31: 7; 34: 9,10; 39: 13; 44: 7; 46: 2; Puš 1982, t. 4: 9; 8: 8.

¹⁵ Dular 1982, 75 ss.

¹⁶ Grahek 2013, 97 ss, prim. sl. 55: La 16–18 in sl. 73; 165 ss, prim. sl. 95: O10 in sl. 97.

¹ Dular 1982, 19, prim. 107 ss; t. 1.

² Šribar 1962–1963, t. 2: 1 = Dular 1979, t. 1: 4.

³ Knez 1966, t. 9: 3, 14: 2.

⁴ Grahek 2004, t. 9: 5.

⁵ Barth 1969, t. 26: 7, 40: 3; Dular 1978, t. 35: 2.

⁶ Dular 1982, 26, t. 5: 35–38.

Kot starohalštatsko najdbo gre obravnavati tudi fragmentirano kroglasto skodelico s presegajočim ročajem (*sl. I: 5*). Po Dularjevi tipologiji grobne keramike jo lahko uvrstimo v skupino skodel tipa 3, ki so predvsem na podlagi drugih podobnih primerkov belokranjskih najdišč¹⁷ datirane do vključno horizonta Stična.¹⁸

Kulturno-kronološki okvir obravnavanih keramičnih najdb je torej jasen in jih z gotovostjo lahko opredelimo kot starohalštatske. Glede na njihovo ohranjenost upravičeno domnevamo, da izvirajo iz grobov, vendar se pri tem postavlja osnovno vprašanje, s katerega grobišča. Ker ob najdbah ni bilo nikakršnih zaznamkov o natančnejših najdiščnih podatkih, pač pa zgolj skopa notica "Metlika, izkopavanja V. Šribar 1951", se v nadaljevanju najprej posvetimo pregledu Šribarjevih raziskovanj, da bi tako poskusili razjasniti najdiščne okoliščine.

PREGLED ŠRIBARJEVIH RAZISKOVANJ V BELI KRAJINI LETA 1951

Sodeč po napisu na škatli, v kateri so bile shranjene najdbe, naj bi te izvirale iz Metlike. Tam poznamo kar tri območja prazgodovinskih naselij in več grobišč.¹⁹ Znano je, da je Vinko Šribar sodeloval pri odkrivanju planega poznobronastodobnega in rimskodobnega grobišča na Borštku²⁰ ter mlajšeželeznodobnega grobišča na Pungartu,²¹ vendar so se raziskave na omenjenih grobiščih vršile po letu 1951. Tega leta je Šribar zagotovo raziskoval v Črnomlju, kjer je odkrival staroslovanske grobove, bržkone na mestu nekdanjega prazgodovinskega grobišča pri župni cerkvi sv. Petra.²² Dular v topografskem pregledu Bele krajine navaja, da je Vinko Šribar leta 1951 med drugim opravil sondiranje gomile pod cerkvijo sv. Helene v Zemlju;²³ v orisu Šribarjevega življenjskega dela pa je zabeleženo, da je v Beli krajini opravil "topografski ogled zahodnega dela, lokacija gomil, za arheološki referat pri Zavodu za spomeniško varstvo LRS".²⁴ Žal o teh njegovih raziskovanjih doslej ni bilo veliko znanega. Več podatkov zasledimo v Šribarjevem terenskem dnevniku, ki ga hrani Arhiv RS v Ljubljani.²⁵

¹⁷ Podzemelj – Barth 1969, t. 1: 11, 6: 3, 7: 3, 8: 3, 36: 5, 38: 8, 40: 2, 43: 8; Dular 1978, t. 33: 14, 16, 19–21; Dragatuš – Spitzer 1973, t. 14: 2; 16: 5 = Škvor Jernejčič 2011, t. 11: 7, 16: 6.

¹⁸ Dular 1982, 62 s, t. 22: 186–190.

¹⁹ Dular, Tecco Hvala 2007, sl. 106; Grahek 2004, sl. 2; Dular 1985, 89 ss, sl. 71–77.

²⁰ Šribar 1956a; isti 1956b; isti 1962–1963; Dular 1974; isti 1979.

²¹ Šribar 1951; isti 1974.

²² Isti 1961.

²³ Dular 1985, 85.

²⁴ Svoljšak 1998, 385.

²⁵ SI AS 2009, 2/4.

Vinko Šribar se je leta 1951 zaposlil v Narodnem muzeju kot laborant v času svojega študija arheologije na univerzi v Ljubljani.²⁶ Ker je svoja prva raziskovanja v Beli krajini opravljal še kot nadebuden študent, so njegovi zapisi v terenskem dnevniku marsikdaj bolj poljudni, navedbe o predvojnih raziskovanjih pa ne povsem točne.²⁷ Kljub temu najdemo v njegovem dnevniku zelo zanimive in tudi pomembne podatke, kot denimo, kdaj je pričel s svojimi topografskimi ogledi v severovzhodnem delu Bele krajine in kaj je pri tem odkril. V osnutku pisma Narodnemu muzeju v Ljubljani namreč navaja:

"Da bi zasledil kje rimska cesta, katera vodi od Karlovca proti Črnomlju po dolini Kolpe, prehaja Kolpo, sem izstopil na hrvaški žel. postaji "Kamanje". Peš sem sledil cesti in tako prišel na Brod na Kolpi. Torej tukaj je bil prehod. Če je to bilo v obliki "broda" ali mosta se sedaj ne da na hitro (površno) ugotoviti.

Da bi imel uvid, če se zraven rimske ceste, ko prestopi v Belo krajino, nahajajo še kakšni drugi arheološki in zgod. spomeniki, sem odšel v Metliko [...] sem si ogledal muzej in v eni vitrini videl dosti keramike in drugih predmetov z oznako, da je vse to najdeno na Kučarju. S temi podatki sem se vrnil na teren.

Ko r. cesta prekorači Kolpo, zavije proti Primostku, s Primostka na Otok in pod vznožjem Kučarja proti Gradacu in Črnomlju. Cesta se posebej jasno da slediti od Primostka proti Otoku in to ne samo po konfiguraciji na terenu, ampak tudi po arheoloških ostankih. V polju pri Primostku je najdena rimska keramika (Jurevčič Jure, Primostek – Na gmajni pri transformatorju izoral lonec).²⁸ Da so se tam nahajali razni rimski predmeti sem slišal tudi od tov. Županič Nike iz Podzemlja.

Na Otoku, na najvišji točki, kjer je tedaj šla cesta, se sedaj nahaja Vancaševa hiša. V času ko je bila ista delana, je najdeno dosti rimskih predmetov (tov. Županič).²⁹ Med cesto in Kolpo, v vrtu hiše št. 16, gospodar Novak Miha, najdena pred leti (1892) obzidana jama, globoka 5,5 m in v njej 20 kom bak. in bron. denarja, 4 bron. sulice in 3 komada zemljanih leščerb (slišal od Novak Mihe, kateri je to sam odkopal).³⁰

Tukaj sem nehal z zasledovanjem rimske ceste, ker iz ust domačinov sem slišal zmerom več zanimljivih

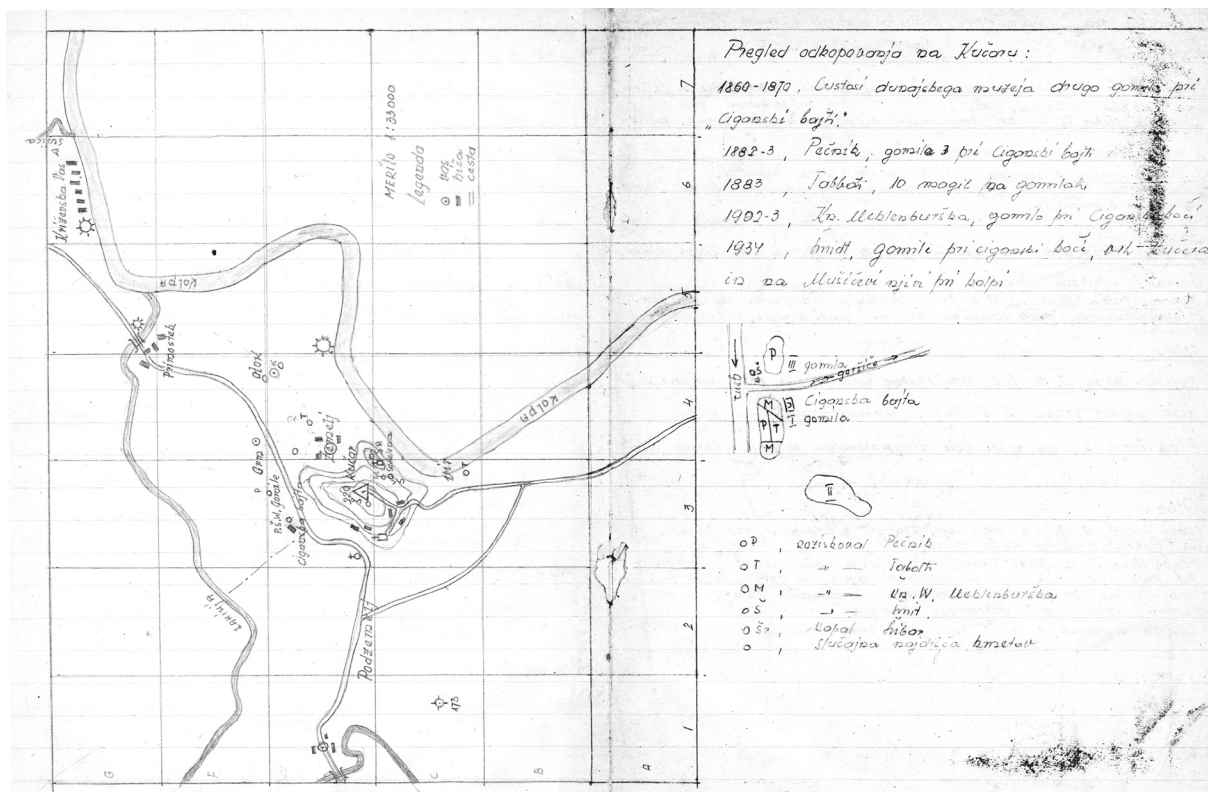
²⁶ Svoljšak 1998, 384.

²⁷ Glej pri op. 34.

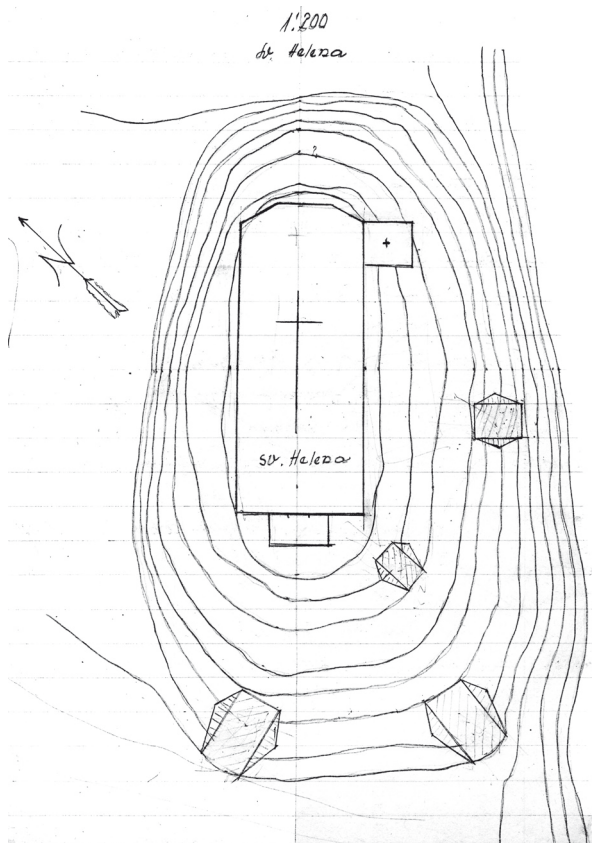
²⁸ Dular poroča, da tu kmetje ob oranju zadevajo zid, o drugih najdbah pa ne poročajo (Dular 1985, 76).

²⁹ Najverjetneje gre za najdišče Otok, Na jamah (Dular 1985, 76 s; Dular A. 1976, 196 ss).

³⁰ Najdbe z Novakovega vrta (Dular 1985, 77 s), ki so shranjene v Naravoslovnem muzeju na Dunaju, je objavila A. Dular (1976, 197 s). Med tamkaj najdenimi predmeti, ki so bili v muzej odposlani že leta 1893 (ib., 197, t. 12: 3,12,14,17; 13: 1,2,4,5,8,9,11,14; 17: 3,9,14,15,19,20), so dejansko tudi bronast novc, železna sulica in oljenka, kot si je pričevanja domačinov zapisal Šribar.

Sl. 2: Šribarjeva topografska karta najdišč v Podzemlju (hrani Arhiv RS, SI AS 2009/2/4).
 Fig. 2: Šribar's topographic plan of archaeological sites in Podzemelj (kept in Archive of RS, SI AS 2009/2/4).

stvari o Kučarju. Ljudsko izročilo govori o zlatem teletu zakopanem v Sv. Heleni ali na vrhu Kučarja; o zakladih Atila tukaj zakopanih; o tem kako bi ženske s predpasniki nosile zemljo s Kučarja, če bi vedele, kaj je v njem zakopano itd. V vseh teh bajkah pa je resnica to, da je Kučar od predzgodovinskega časa do danes bil vidno naseljen in je iz vsakega časa ostalo dosti raznih ostankov.

Vse kaj je važno za arheologijo tega kraja lahko podelimo v dve grupi: prvič kaj je in kje je narod našel razne arheološke predmete, drugič kjer in kaj in kdaj so delali arheologi pregled vsega!

Radi preglednosti prilagam karto najdišča..."

V dnevniku sledi topografska karta Kučarja z okolico, na kateri so označene lokacije posameznih arheoloških izkopavanj in slučajne najdbe domačinov (sl. 2). Šribarjeva karta je odlična, kljub nekaj napakam

Sl. 3: Tloris gomile sv. Helene v Zemlju z vrisanimi sondami (hrani Arhiv RS, SI AS 2009/2/4).

Fig. 3: Ground-plan of Tumulus Sv. Helena in Zemelj with marked trenches (kept in Archive of RS, SI AS 2009/2/4).

v legendi,³¹ in povsem ustreza modernim izmeram in izrisu.³²

Šribar je skrbno dokumentiral tudi svoja sondiranja na gomili sv. Helene v Zemlju, kjer je izkopal štiri sonde (sl. 3). Poleg risb profilov (sl. 4) in več izmer je v dnevniku tudi osnutek poročila njegovih dognanj:

“Kako je nastala sv. Helena?”

Sv. Helena je hribček na južnem pobočju Kučarja (d. 50 m, š. 35 m, v. 8 m) v obl. kvadar prirasel. Z ozirom na nenaravno lego in razmere mnogi že leta pripovedujejo, da je s. Helena umetni nasip (tj. “gomila” - grobišče); drugi jim to oporekajo, češ tako velikih “gomil” - grobišč niso delali, torej je sv. Helena nastala prirodnim potom.

Kaj je resnica? Da bi to seznanil naredil 4 poskusne sondažne jareke; in sicer 2 na najnižjih točkah, enega v sredi višine in zadnjega na vrhu. (Ti geološki prerezi pokažejo, da je cel hribček umeten).

Sondažni jarek I: vrhnja plast zemlje debela 30 cm, zemlja katera je že bila obdelovana, mešana s humusom. Druga plast, deb. 70cm, navadna zemlja mešana z ilovico. V sredi te plasti našli smo več komadov žel. rude in žilindre! Ostanek predzgodovinskega fužinarstva! Odkod v “gomili” sv. Helene ti ostanki? Ali so topili na njej ali kje v bližini? Nahaja se skoraj zahodno, na pristopni strani k cerkvi z vaške poti.

Sondažni jarek II: nahaja se močno na jugozahod, na najstrmejši strani hribčka. Mere: 4 m dolg, 1,9 širok, globina (višina) 1,8. Vrhnja plast mešana ilovica, spodnja plast nakopičen lapor.

III. sondažni jarek: na jugovzhodu, pod kotom od severa. V sredi hribčka. Mere: dolž. 4 m, šir. 1,9, (višina) globina 1,25. I. plast 20 cm humusa; II. 10 cm umetno nošenega ploščatega kamna; III. pl. 30 cm humus; IV. plast ilovica mešana s humusom; V. ilovica. Med tretjo in četrto plastjo žare v komadih. V prvi plasti ostanki iz časa zidanja cerkve.

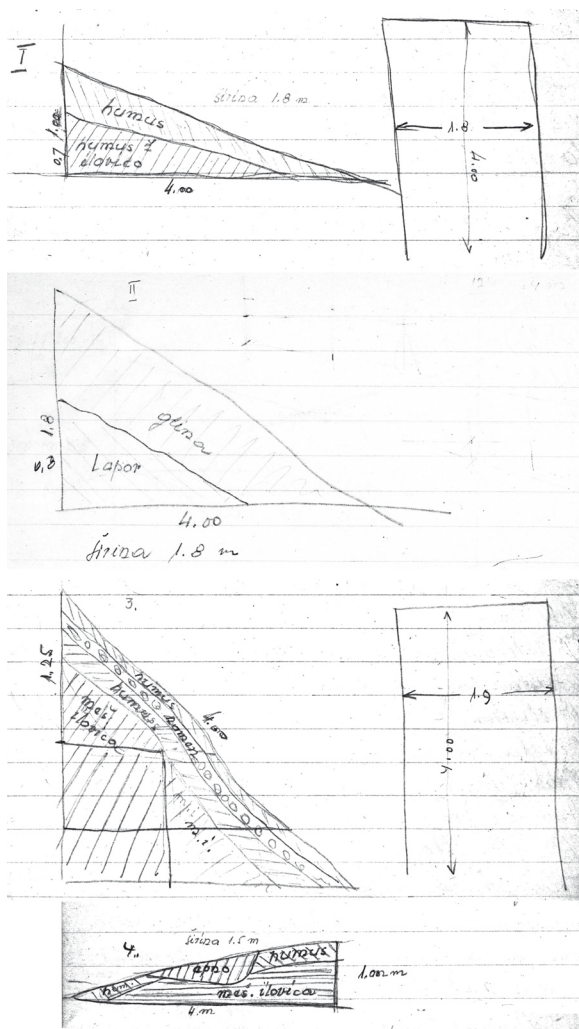
³¹ “Ciganska bajta” je gomilno grobišče v Brodaričevi lozi (Dular 1985, 78 s, sl. 53; Dular, Tecco Hvala 2007, 347, sl. 107).

V dnevniku je večkrat zapisano ime Šaboti/Sabboti/Tabolti. Ker je pri eni omembi dodan (kasnejši) pripis “Szombathy”, ni nobenega dvoma, da je imel Šribar v mislih prav njega. Sicer Šribar povečini navaja nekaj let starejši časovni okvir posameznih raziskovanj, kot so se v resnici vršila. Pečnik je v Podzemlju kopal v letih 1887 in 1888; Szombathy leta 1888; Schmid (Šmit) pa je na Kučarju res izkopal leta 1934, vendar nimamo podatkov, da bi raziskoval tudi na grobiščih pod Kučarjem (Dular 2003, 41 ss; Dular et al. 1995, 11 ss; Dular 1978, 9 ss). Prav tako nimamo podatkov o tem, da bi na podzemeljskih grobiščih izkopalava vojvodinja Mecklenburška. Ta je v Beli krajini raziskovala leta 1906 in je bržkone takrat pridobila tudi nekaj podzemeljskih najdb, ki so jih pri zemeljskih delih odkrivali domačini (Knez, Petru 1975, 242).

³² Dular, Tecco Hvala 2007, sl. 107; Dular et al. 1995, sl. 2.; Dular 1978, sl. 1.

IV. sond. jarek: na vrhu, na južni strani, desno od zvonika, za cca. 10m. Dol. 4 m, šir. 1,5, glob. 1 m. V vrhnji plasti, humusu, v času, ko se je zidala cerkev, bila apnena jama. Pod humusom meš. ilovica. Na 10-20 cm v tej plasti razsuta keramika žare.

Kaj pomeni keramika najdena, na sredi in pod samim vrhom sv. Helene? Da je to keramika od katere so bile narejene žare, to je brezdvomno, kaj dokazujejo priloženi komadi keramike in njeno poznavanje iz dose-danje prakse. Tudi nobenih razlogov ni zato, da mislimo, da je na sv. Heleno nošena zemlja in z njo keramika. Torej so to ostanki žar mrtvih pokopanih na sv. Heleni. Če je tako, nam ostanejo samo še dve možnosti in to prvič, da je najdena keramika na sedanje mesto prispela z vrha sv. Helene, kjer je najdena ob priliki kopanja temeljev za cerkev, in drugič, da je njeno mesto tam, kjer je sedaj najdena. Če je točna ta zadnja možnost, lahko trdimo,

Sl. 4: Profili “sondažnih jarkov 1–4” (hrani Arhiv RS, SI AS 2009/2/4).

Fig. 4: Cross sections of “the trenches 1–4” (kept in Archive of RS, SI AS 2009/2/4).

da je hribček postal tako, da so tri gomile narejene ena na drugi. Ta pojasnitev nam s tem tudi pove, zakaj je sv. Helena tako visoka.

Nadaljnja, temeljitejša in bolj obsežna izkopavanja bi nam vsekakor točno povedala, kaj je resnica.

Z obzirom na svojo ugodno in lepo geografsko lego je Kučar (kot je znano) bil zelo privlačna točka za vse narode, kateri so gibal po obeh obalah Kolpe. Na padinah Kučarja, ob obali Kolpe so živeli jamarji;³³ kasneje na njegovem vrhu Kelti. Pod Kučarjem vodi rimska cesta in nedvomno je, da so na vrhu Kučarja živeli ali imeli utrdbo tudi Rimljani, kaj dokazujejo dve pisani plošči, kateri so sedaj vzdani v Gradačkem gradu in so prinesene po ljudskem izročilu z vrha Kučarja,³⁴ kjer je v novejših časih stala cerkev in graščina!

Zakaj iz vsega tega nebi si človek postavil vprašanje, ali niso tukaj živeli in imeli svoje naselbine tudi Staroslovani!

Šribar je vestno beležil tudi vsa pričevanja domačinov, ki so mu pripovedovali o najdbah in raziskovanjih "dunajskih arheologov" na območju, ki sega vse od Rosalnic, Otoka, Podzemlja, Gribelj, Rožanca, Črnomlja, Pustega Gradca, Vinice tja do Starega trga. Ko ga je v podzemeljskem okolišju doletela vest o novih odkritjih v Črnomlju, se je odpravil tja izkopavat.³⁵

REKONSTRUKCIJA NAJDIŠČNIH OKOLIŠČIN POSAMEZNIH NAJDB

Leta 1951 je Vinko Šribar torej izkopaval v Črnomlju in Zemlju. V Črnomlju je pod staroslovanskimi grobovi naletel na dva prazgodovinska groba; v enem od njiju je bilo nekaj fragmentov keramike in drobec ožgane kosti, kar je tudi objavil.³⁶ Preverjanje najdb v Narodnem muzeju je tako ovrglo možnost, da bi bile tokrat prvič prikazane najdbe (sl. 1) povezane s prazgodovinskimi najdbami iz Črnomlja. Ali torej izvirajo iz velike gomile v Zemlju?

³³ Šribar bržkone domneva, da je bila poseljena tudi kraška jama v pobočju Kučarja, kjer je kamnolom. Gre za kapniško jamo, ki je bila ob delih v kamnolomu uničena. V dnevniku najdemo osnutek Šribarjevega protestnega pisma "Primer uničenja naravnih lepote v Beli krajini", ki ga je nameraval objaviti v Dolenjskem listu. V njem se zgraža nad neodgovornim delom "Cestnega odbora v Podzemlju", ki je razstrelil kapnike v jami, pri čemer naj bi zelo lep primer nek nesrečno končal na dvorišču metliškega kamnoseka (SI AS 2009/2/4, 28).

³⁴ V topografskem pregledu Bele krajine Dular povzema Sario, ki je domneval, da napisni plošči na gradu v Gradacu izvirata iz Otoka (Dular 1985, 72 s).

³⁵ Šribar 1951.

³⁶ Šribar 1961, 84, sl. 2: 2–6.

Kot navaja Šribar v dnevniku, je na gomili sv. Helena v Zemlju izkopal nekaj keramike, omenja pa tudi železovo rudo in žlindro. Poroča še o številnih drugih najdbah iz podzemeljskega območja, o katerih so mu pripovedovali domačini. Pri tem večkrat omenja predmete, ki so jih našli Franc Bajuk, Miha Gregorič in Viktor Kure. Slednji, doma iz Grma, je na svoji njivi zraven glavne ceste našel več s kamni pokritih žar. V eni od njih je naletel tudi na dva kovinska predmeta. Sodeč po risbah teh predmetov v Šribarjevem dnevniku (sl. 5 A) gre za bronasti igli v obliki pastirske palice z vrezanim okrasom (dol. 17 cm in 24 cm, deb. 0,8 cm), ki sta shranjeni v depoju Narodnega muzeja v Ljubljani pod inv. št. P 15439 (sl. 5 B).³⁷ Glede na Šribarjev popis pričevanj najditelja izvirata iz latenskih grobov na gomilnem grobišču v Brodaričevi lozi,³⁸ od koder je sicer znanih še več tovrstnih najdb.³⁹

Čeprav je poročilo, ki ga je Šribar predal skupaj z najdbami Narodnemu muzeju že leta 1951 (sl. 5 A), danes izgubljeno, pa prav risbi igel v njegovem dnevniku dokazujeta, da ne gre le za najdbe s Šribarjevih izkopavanj, pač pa je nekatere pridobil od domačinov. Del gradiva, ki ga je pridobil za Narodni muzej, je že bil objavljen,⁴⁰ med njimi sta bronast fragmentiran torkves in bronasta igla,⁴¹ ki ju v svojem dnevniku izrecno ne

³⁷ Najdbi sta bili inventarizirani šele leta 1984.

³⁸ Šribar navaja: "Grm, Kure Viktor, št. 9 v svoji njivi **poleg glavne ceste, nasproti hiše št. 18** našel ..." (SI AS 2009/2/4, 33), kar pomeni, da sta bili najdbi odkriti zahodno od same vasi, kjer se razprostira grobišče Brodaričeva loza (Dular 1985, 78 s; Dular, Tecco Hvala 2007, 347, sl. 107).

³⁹ Celoten seznam vseh najdb v analitičnem članku navaja Božič 2001, 186 s, sl. 20, seznam 4. Za njihovo domnevno uporabo glej pri Guštin 2003, 325.

⁴⁰ Po opisu najdišča in načina prihoda najdb ("Podzemelj; sondiranje 1951, V. Šribar") v inventarni knjigi Narodnega muzeja gre za že leta 1964 popisane najdbe:

– P 12956: fragment rdečkasto žgane posode z ravnim dnom – pod to inv. št. je shranjeno ravno dno, na vretenu oblikovane (poznoantične) posode; fragment ustja pekve in 4 fragmenti ostenja prazgodovinskih loncev, med katerimi je bil en okrašen z razčlenjenim rebrom;

– P 12957: fragment rdečkasto sivo žgane velike posode s plastičnim vzdolžnim rebrom in ostankom podolgovatega ročaja – objava: Dular 1978, t. 42: 1;

– P 12958: fragment bronaste igle s trombastim zaključkom (odebelitve na igli manjkajo) – objava: Dular 1978, t. 15: 18;

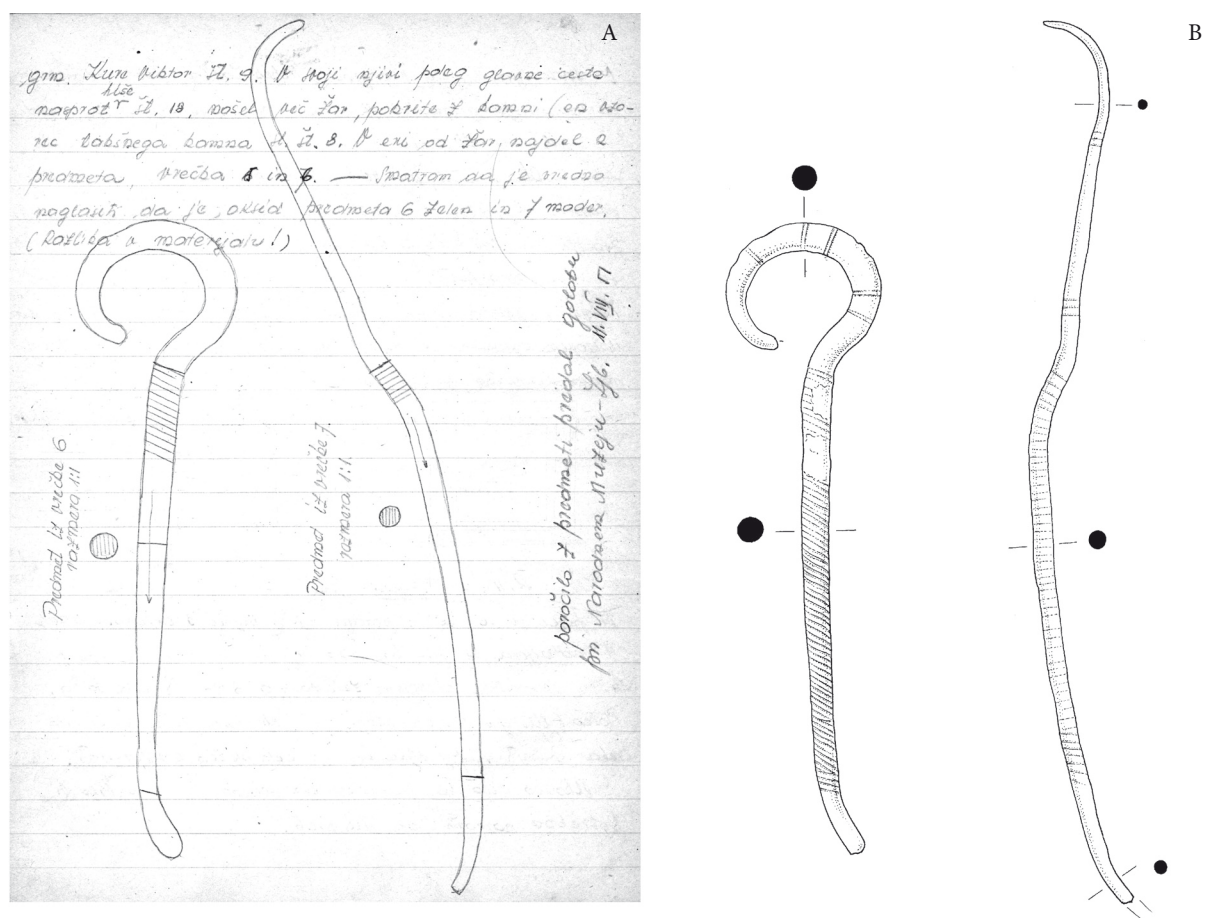
– P 12969: dva fragmenta torkvesa okroglega preseka. Telo torkvesa je bilo poševno drobno narezano. – objava: Dular 1978, t. 13: 3;

– P 12960: bikonično vretence iz rjavkasto žgane gline. Spodaj ob luknjici sploščeno. – objava: Dular 1978, t. 27: 13;

– P 12961: 4 fragmenti nekega lonca, fragmenti ne pripadajo isti posodi. Navzven izvihano ustje pripada neki zgodnje latenski posodi. Gre za fragment ustja in 3 fragmente ostenja različnih (poznoantičnih) posod.

– P 12962: kos železne žlindre.

⁴¹ Dular 1978, t. 13: 3; 15: 18.

Sl. 5: A – Šribarjev opis in skica (hrani Arhiv RS, SI AS 2009/2/4); B – bronasti igli v obliki pastirske palice (hrani Narodni muzej Slovenije). M. = 1:2.

Fig. 5: A – Šribar's description and sketch of finds (kept in Archive of RS, SI AS 2009/2/4); B – bronze pins shaped as shepherd's crook (kept in National Museum of Slovenia). Scale = 1:2.

omenja. Večkrat omeni le igli, ki ju je našel Miha Gregorič iz Podzemlja št. 15.⁴²

Gregoričevih najdb Šribarju očitno ni uspelo pridobiti. V Belokranjskem muzeju v Metliki namreč hranijo dve igli in kar osem vretenc, ki jih je v svojem vinogradu našel Tone Gregorič, doma iz Podzemlja št. 15.⁴³ Te najdbe izvirajo iz poznobronastodobnega

⁴² Čeprav se sestav najdb pri posameznih zaznamkih nekoliko spreminja, Šribar vedno navede dve igli in vretence ("čigro"). Iz osnutka končnega referata ("Pregled referata") je videti, da je temu nameraval priložiti skico mesta Bajukovih in Gregoričevih najdb, vendar za slednje skice v dnevniku ni. Pred osnutkom referata je le strnjen opis: "Gregorič Miha, št. 15 Podzemelj: v svojem vinogradu v loncu na 80 cm globine našel 2 igli in "čigro". (Pogoji isto kot pri Bajuku). Vinograd se nahaja na pobožju Kučarja, z leve strani poti proti sv. Heleni, na cca. 150 m od iste" (SI AS 2009/2/4, 15).

⁴³ V inventarni knjigi je pri igli inv. št. A 118 (= Dular 1973, t. 3: 3) navedeno: "Pri rigolanju vinograda v decembru 1954 našel Tone Gregorič iz Podzemlja št. 15". Enaki podatki

planega grobišča na Krčju,⁴⁴ izmed katerih sta bili igli s stožčastima glavicama že objavljeni.⁴⁵

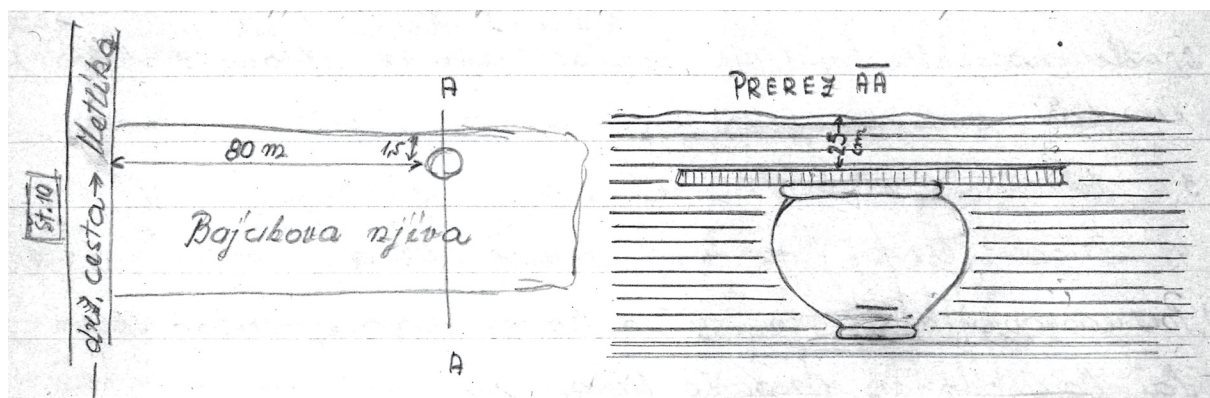
Veliko pozornost je Šribar namenil tudi najdbam Franca Bajuka iz Grma št. 10: "V svoji njivi, katera leži onstran državne ceste, vis à vis njegove hiše, je našel en lonec, pokrit s ploščo in notri eno zaponko". Po opisih in skici (sl. 6) sodeč gre za odkritje žarnega groba nasproti gomilnega grobišča v Grmu, onstran ceste na danes že

so še pri igli, inv. št. A 119 (= Dular 1973, t. 3: 2), in glinenih vretencih, in. št. A 120–A 127. Ker Šribar že leta 1951 omenja 2 igli in le eno vretence, so bile te najdbe tokrat v Belokranjski in ne Narodni muzej bržkone predane kasneje in to skupaj z najdbami, ki so bile odkrite še ob zemeljskih delih v vinogradu konec leta 1954.

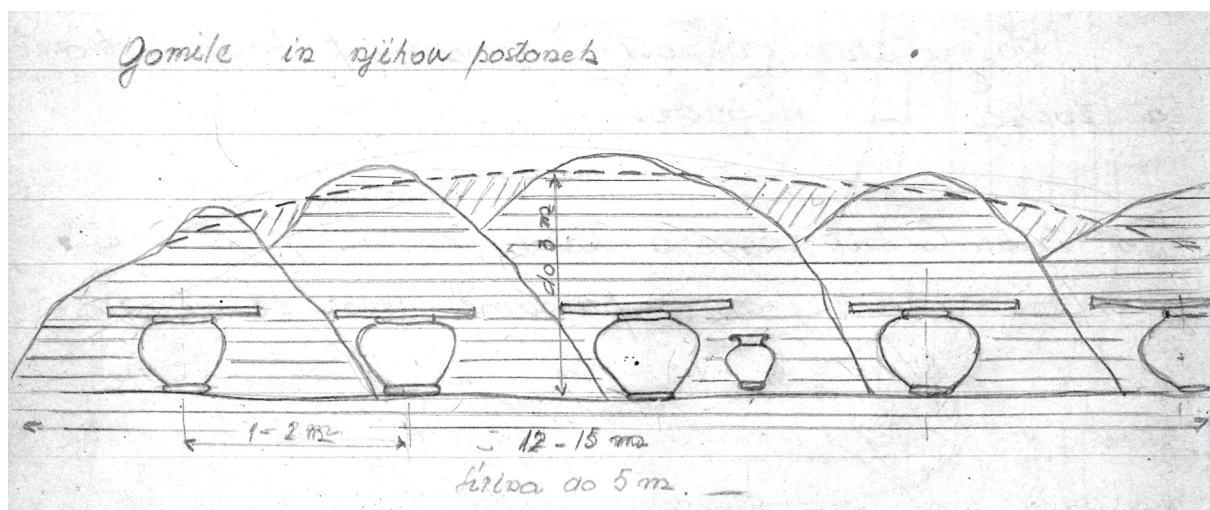
⁴⁴ Dular 1985, 82, sl. 55; Dular, Tecco Hvala, 348, sl. 107.

⁴⁵ Dular 1973, 547, t. 3: 2,3. Igli sta omenjeni tudi v topografskem pregledu belokranjskih najdišč (Dular 1985, 82), kjer pa sta zapisani napačni inventarni številki "A 318–319" namesto A 118 in 119.

Sl. 6: Načrt in skica najdb z Bajukove njive (hrani Arhiv RS, SI AS 2009/2/4).
 Fig. 6: Plan and sketch of finds from the Bajuk's field (kept in Archive of RS, SI AS 2009/2/4).

Sl. 7: Šribarjeva skica "gomile in njenega nastanka" (hrani Arhiv RS, SI AS 2009/2/4).
 Fig. 7: Šribar's sketch of "Tumulus and its arisen" (kept in Archive of RS, SI AS 2009/2/4).

pozidani parceli št. 1110, k.o. Primostek.⁴⁶ V grobu najdena fibula je bila v času Šribarjevih poizvedovanj že oddana in je danes izgubljena, medtem ko je žara takrat še obstajala.⁴⁷ Bržkone to žaro predstavlja dobro ohranjeni kroglast lonec z okrasom vodoravnega rebra in izvlečenimi držaji (sl. 1: 1), od katerega je že bil objavljen en sam fragment.⁴⁸ Na podlagi opisov najdiščnih okoliščin in same žare lahko grob datiramo v pozno-bronastodobni čas, čeprav ni znano, kakšna fibula mu je pripadala. Ker nimamo podatkov, da bi se gomilno

⁴⁶ Dular 1985, 74 s, sl. 46.

⁴⁷ "... lonc še obstaja (Franc) zna kjer je to! Na hribu pod gomilami Franc Bajuk odkopal...zaponka, dal Ljubiću!! ... Ljubić Matko, upravnik Cank. doma v Ljubljani" (SI AS 2009/2/4, 5).

⁴⁸ Gre za leta 1964 inventariziran fragment P 12957: Dular 1978, t. 42: 1.

grobišče v Grmu razprostiralo tudi južno od ceste Gradac - Metlika, se postavlja vprašanje, ali je bilo morda na ravnini blizu lokacije mlajšelatensko-dobnega grobišča na Jurajevčičevi njivi⁴⁹ tudi kakšno manjše poznobronastodobno plano grobišče ali pa gre zgolj za osamljen grob. Prav tako še vedno nismo ugotovili, od kod izvirajo preostale keramične najdbe (sl. 1); nedvomno je le to, da jih je Šribar, tako kot igli v obliki pastirske palice (sl. 5 B) ter najdbe objavljene že pred več desetletji,⁵⁰ pridobil nekje v Podzemlju.

Med najdbami iz Šribarjevih raziskovanj v Podzemlju leta 1951 je tudi več fragmentov poznoantičnih posod,⁵¹ ki bi lahko bili shranjeni skupaj s fragmenti

⁴⁹ Dular, Tecco Hvala 2007, 348; Dular 1985, 85, sl. 63; isti 1978, 11, 28 s; t. 35: 4; 40: 8.

⁵⁰ Glej pri op. 43.

⁵¹ Glej pri op. 43: P 12956 in P 12961.

halštatske naselbinske keramike, in pa fragment žlindre. Medtem ko so prve bržkone povezane z železno-dobnim naseljem in zgodnjekrščanskim kompleksom na Kučarju,⁵² pa bi fragment žlindre lahko izviral iz Šribarjevih sondiranj gomile sv. Helena v Zemlju. V dnevniku poleg žlindre⁵³ omenja tudi najdbe keramike. Poroča namreč o fragmentih žar,⁵⁴ pri čemer lahko iz drugih zapisov v dnevniku razberemo, da žare imenuje vse loncem podobne posode s prostornino od 4 do 10 litrov, medtem ko manjše posode imenuje majolike.⁵⁵ Čeprav keramike v dnevniku ni podrobneje opisal, je precej verjetno, da ostanki posod, ki so v risbi tukaj prvič prikazani (*sl. 1: 2–6*), izvirajo prav iz te gomile. Ali gre za pridelke enega ali več grobov, na podlagi dostopnih informacij in zapisov ne moremo ugotoviti.

DOMNEVA O NASTANKU GOMILE

V Šribarjevem terenskem dnevniku najdemo tudi zanimivo skico nastanka gomile sv. Helena (*sl. 7*), ki odraža njegovo mnenje, da je šlo za žarne grobove, podobne onemu z Bajukove njive (*sl. 6*). Žare naj bi bile pokrite s kamnito ploščo, ob njih je bilo ponekod položeno še drugo posodje, vse skupaj pa naj bi prekrila velika zemljena gomila, ki naj bi sčasoma nastala iz skupine manjših gomil. Ali imamo v primeru gomile sv. Helena resnično opraviti z žganimi grobovi, ni povsem jasno, saj v dnevniku ni nikjer zaslediti nika-kršnega zaznamka o žganini. Na podlagi keramičnih najdb lahko sklepamo, da je Šribar naletel na ostanke grobov iz starohalštatskega obdobja, to je iz časa, ko se skeletni pokop pod gomilo še ni povsod niti ne povsem uveljavil. Iz tega časa poznamo – ne le v Podzemlju,⁵⁶ temveč tudi na nekaterih drugih grobiščih dolenskega kulturnega kroga – posamične ali maloštevilne žgane grobove pod gomilami.⁵⁷ Izjemni v tem smislu sta npr. gomila s Hriba v Metliki in gomila VI na Prelogah pri Magdalenski gori, v katerih so žgani grobovi številčnejši od skeletnih.⁵⁸ Pomenljivo je, da lahko v slednjih dveh primerih zasledujemo oz. domnevamo podoben nastanek, kot ga je predvideval Šribar za gomilo sv. Helena v Zemljo. Moderna izkopavanja v Metliki so namreč pokazala, da so žgani grobovi, obdani s kamnitimi venci, ki so bržkone zamejevali manjša zemljena

nastatja oziroma gomilice, predstavljali najstarejšo fazo velike gomile.⁵⁹ Podoben nastanek se nakazuje tudi v primeru gomil VI in 13 na Prelogah pri Magdalenski gori.⁶⁰ Ali je tako nastala tudi gomila sv. Helena v Zemlji in ali so bila Šribarjeva razmišljanja upravičena in količkaj utemeljena? Tega zavoljo preskopih podatkov o opravljenih sondiranjih brez novih izkopavanj ne moremo ne potrditi ne ovreči.

SKLEP

Vinko Šribar je leta 1951 poleg sondiranj na gomili sv. Helena v Zemljo nedvomno opravil tudi poizvedovanja in topografski pregled številnih podzemeljskih najdišč. Med svojim raziskovanjem je pridobil različne najdbe, ki so vse shranjene v Narodnem muzeju Slovenije v Ljubljani, vendar pa je vse do zdaj del te zbirke ležal pozabljen in neobdelan v muzejskem depoju. Tukaj predstavljena dobro ohranjena žara (*sl. 1: 1*), ki je bržkone pripadala poznobronastodobnemu planemu grobu, je bila izkopana onkraj gomilnega grobišča v Grmu na Bajukovi njivi. Nekoliko mlajše so preostale keramične najdbe (*sl. 1: 2–6*), ki jih lahko datiramo v zgodnjo železno dobo in najverjetneje izvirajo iz Šribarjevih sondiranj gomile sv. Helena pri Zemlji. Ali je šlo tudi v tem primeru za žgane grobove, ostaja zaradi preskopih podatkov o najdiščnih okoliščinah odprto vprašanje. Zagotovo pa je Šribar za muzejsko zbirko med drugim pridobil poznolatenski igli v obliki pastirske palice (*sl. 5 B*), ki izvirata iz grobišča v Brodaričevi lozi.

ZAHVALE

Na obravnavane keramične najdbe me je prvi opozoril ter mi jih zaupal v obdelavo Peter Turk. Pri zbiranju muzejske dokumentacije in povezanih najdb mi je pomagal skupaj z Boštjanom Laharnarjem, Polono Bitenc, Barbaro Jerin in Anjo Dular, vsi Narodni muzej Slovenije v Ljubljani. V Belokranjskem muzeju mi je nesebično nudila vso pomoč Alenka Zgaga Misja. Pri iskanju Šribarjeve dokumentacije so bila dragocena poizvedovanja Maše Sakara Sučević iz Pokrajinskega muzeja v Kopru, pri raziskovanju arhivskega gradiva pa nasveti Dragana Božiča; predmete je izrisala Tamara Korošec, oba Inštitut za arheologijo ZRC SAZU. Vsem iskrena hvala.

⁵² Dular et al. 1995.

⁵³ V sondi 1, izkopani na vznožju gomile.

⁵⁴ V sondi 4, ki je bila izkopana najvišje na gomili.

⁵⁵ SI AS 2009/2/4, 5.

⁵⁶ Dular 1979, 76 s, sl. 5.

⁵⁷ Za žgane grobove pod gomilnim nasutjem glej pri: Gabrovec 1999, 179 ss; Dular 2003, 108 s; Dular, Tecco Hvala 2007, 125 ss; Tecco Hvala 2012, 50 ss.

⁵⁸ *Metlika*: Grahek 2004, 116 ss, sl. 8–10; *Magdalenska gora*: Tecco Hvala 2012, 50 ss; sl. 12 B, 20.

⁵⁹ Grahek 2004, 118 ss; sl. 12, 13.

⁶⁰ Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 98 ss; Tecco Hvala 2012, 344 ss; sl. 13, 16.

- BARTH, F. E. 1969, *Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien)*. – Antiquitas. Reihe 3, Band 5.
- BOŽIČ, D. 2001, Ljudje ob Krki in Kolpi v latenski dobi (Zur latènezeitlichen Bevölkerung an Krka und Kolpa). – *Arheološki vestnik* 52, 181–198.
- DULAR, A. 1976, Rimski grobovi iz Rosalnic, Štrekljevca in Otoka pri Podzemlju (Les tombes Romaines de Rosalnice, Štrekljavec et Otok pri Podzemlju dans la Bela Krajina). – *Arheološki vestnik* 27 (1977), 191–223.
- DULAR, J. 1973, Bela krajina v starohalštatskem obdobju (Die Bela krajina in der frühen Hallstattzeit). – *Arheološki vestnik* 24 (1975), 544–591.
- DULAR, J. 1974, Rimski grobovi z Borštka v Metliki (Die römischen Gräber vom Borštek in Metlika). – *Arheološki vestnik* 25, 353–369.
- DULAR, J. 1978, *Podzemelj*. – Katalogi in monografije 16.
- DULAR, J. 1979, Žarno grobišče na Borštku v Metliki (Das Urnenfeld auf Borštek in Metlika). – *Arheološki vestnik* 30, 65–100.
- DULAR, J. 1982, *Halštatska keramika v Sloveniji. Prispevek k proučevanju halštatske grobne keramike in lončarstva na Dolenjskem (Die Grabkeramik der älteren Eisenzeit in Slowenien)*. – Dela 1. razreda SAZU.
- DULAR, J. 1985, *Topografsko področje XI (Bela krajina)*. – Arheološka topografija Slovenije, Ljubljana.
- DULAR, J. 2003, *Halštatske nekropole Dolenjske / Die hallstattzeitlichen Nekropolen in Dolenjsko*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 6.
- DULAR, J. 2013, *Severovzhodna Slovenija v pozni bronasti dobi (Nordostslowenien in der späten Bronzezeit)*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 27.
- DULAR, J., S. TECCO HVALA 2007, *South-Eastern Slovenia in the Early Iron Age: settlement, economy, society / Slovenija v starejši železni dobi: poselitev, gospodarstvo, družba*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 12.
- DULAR, J., M. TOMANIČ JEVREMOV 2010, *Ormož. Utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe / Ormož. Befestigte Siedlung aus der späten Bronze- und älteren Eisenzeit*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 18.
- DULAR, J., S. CIGLENEČKI, A. DULAR 1995, *Kučar. Železnodobno naselje in zgodnjekrščanski kompleks na Kučarju pri Podzemlju / Kučar. Eisenzeitliche Siedlung und frühchristlicher Gebäudekomplex auf dem Kučar bei Podzemelj*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 1.
- GABROVEC, S. 1999, 50 Jahre Archäologie der älteren Eisenzeit in Slowenien (50 let arheologije starejše železne dobe v Sloveniji). – *Arheološki vestnik* 50, 145–188.
- GRAHEK, L. 2004, Halštatska gomila na Hribu v Metliki (A Hallstatt tumulus at Hrib in Metlika). – *Arheološki vestnik* 55, 111–206.
- GRAHEK, L. 2013, Železnodobno gradišče Cvinger nad Virom pri Stični. Stratigrafija in tipološko-kronološka analiza naselbinske keramike (The Iron Age Hillfort Cvinger above Vir near Stična. Stratigraphy and typochronological analysis of settlement ceramics). – E-Monographiae Instituti Archaeologici Sloveniae 3, http://iza.zrc-sazu.si/pdf/e_monografije/Sticna_1.pdf; http://iza.zrc-sazu.si/pdf/e_monografije/Sticna_2.pdf.
- GUŠTIN, M. 2003, Prilog poznavanju ženske nošnje kod Tauriska. Uz djevojački pokop iz groba Lt 12 u Zvonimirovu kod Suhopolja (A contribution to the knowledge about Tauriscian woman wear. A Maiden burial from the Lt 12 grave in Zvonimirovo at Suhopolje). – *Opuscula archaeologica* 27, 321–330.
- HENCKEN, H. 1978, *Mecklenburg Collection 2. The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia*. – American School of Prehistoric Research. Bulletin 32.
- KNEZ, T. 1966, Žarno grobišče v Novem mestu (Das Urnengräberfeld in Novo mesto). – *Arheološki vestnik* 17, 51–100.
- KNEZ, T., P. PETRU 1975, Podzemelj. – V: *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana, 242–243.
- PUŠ, I. 1971, *Žarnogrobiščna nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani. Izkopavanja v letih 1964–1965 (Nekropole der Urnenfelderkultur in Hof der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Ljubljana. Ausgrabungen in den Jahren 1964–1965)*. – Razprave 1. razreda SAZU 7/1.
- PUŠ, I. 1982, *Prazgodovinsko žarno grobišče v Ljubljani (Das vorgeschichtliche Urnengräberfeld in Ljubljana)*. – Razprave 1. razreda SAZU 13/2.
- SI AS 2009: Šribar Vinko, 1950–1980 (Fond). – *Arhiv Republike Slovenije*, Ljubljana.
- SVOLJŠAK, D. 1998, Dr. Vinko Šribar (1922–1996). – *Arheološki vestnik* 49, 383–386.
- ŠRIBAR, V. 1951, Staroslovansko grobišče v Črnomlju. – *Dolenjski list* 2/1951 (1.11.) št. 44, 4. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-XHYH72BH>
- ŠRIBAR, V. 1961, Staroslovansko grobišče v Črnomlju (Alt-slowenische Grabstätte in Črnomelj). – *Situla* 4, 81–90.
- ŠRIBAR, V. 1962–1963, Žarno grobišče na Borštku pri Metliki (Das Urnenfeld auf Borštek bei Metlika). – *Arheološki vestnik* 13–14, 469–478.
- ŠRIBAR, V. 1956a, Pomembne arheološke najdbe v Metliki. – *Dolenjski list* 7/1956 (22.6.) št. 25, 4. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-1LIBTUUZ>
- ŠRIBAR, V. 1956b, Arheološko raziskovanje v Beli krajini. – *Dolenjski list* 7/1956 (20.7.) št. 29, 6. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-0GE0GC0R>
- ŠRIBAR, V. 1974, Žgano srednjelatensko grobišče v Metliki (Brandgräber aus dem mittleren La-Tène in Metlika). – *Arheološki vestnik* 25, 319–352.
- ŠKVOR JERNEJČIČ, B. 2011, Starejšezelznodobno grobišče Veliki Nerajec pri Dragatušu v Beli krajini / The Early Iron Age cemetery of Veliki Nerajec near Dragatuš in Bela krajina. – *Arheološki vestnik* 62, 165–230.
- TECCO HVALA, S., 2012, *Magdalenska gora. Družbena struktura in grobni rituali železnodobne skupnosti / Magdalenska gora. Social structure and burial rites of the Iron Age community*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 26.
- TECCO HVALA, S., J. DULAR, E. KOCUVAN 2004, *Železnodobne gomile na Magdalenski gori / Eisenzeitliche Grabhügel auf der Magdalenska gora*. – Katalogi in monografije 36.
- TERŽAN B. 1990, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem / The Early Iron Age in Slovenian Styria*. – Katalogi in monografije 25.
- TERŽAN B. 2008, Stiške skice (Stična - Skizzen). – V: S. Gabrovec, B. Teržan, *Stična II/2. Gomile starejše železne dobe. Razprave / Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Studien*. – Katalogi in monografije 38 (2010), 189–325.
- TOMANIČ JEVREMOV, M. 1988–1989, Žarno grobišče v Ormožu (Das Urnengräberfeld von Ormož). – *Arheološki vestnik* 39–40, 277–322.

IRON AGE FINDS FROM PODZEMELJ – FORGOTTEN AND FOUND AGAIN

Summary

Janez Dular, whose anniversary is celebrated here, began his research career by studying his local environment, primarily the Iron Age of the Bela krajina region. It therefore seemed apt to choose a topic close to this in both time and space. Presented below are the almost forgotten finds from Bela krajina kept in the National Museum of Slovenia in Ljubljana, in a box marked 'Metlika, excavation V. Šribar 1951; probably reconstructable'. They consist of two jars, two bowls with an inturned rim, one cup and one vessel base (fig. 1).

Of the jars, the large globular jar with a horizontal rib and small, tongue-shaped lugs (fig. 1: 1) can be attributed to pithoi of Type 1 after Dular's typology of the Hallstatt grave pottery, which he dated to the beginning of the Iron Age in the Dolenjska and Bela krajina regions. Their form, however, has roots in earlier, Urnfield culture pottery traditions; such jars were used as urns in the Late Bronze Age flat cemeteries (Borštek in Metlika, Mestne njive in Novo mesto), but also in cremations graves under tumuli (Hrib in Metlika, Podzemelj). (Fns. 1–5)

The biconical jar with fluted decoration on the belly (fig. 1: 2) is also of an Early Hallstatt vessel form. It ranks among the jars with a conical neck of Type 6 after Dular, which are characterized by fluted decoration. In Dular's opinion, the latter are not directly connected with the similar Urnfield culture decoration, but rather appear as an independent decoration in the Stična horizon. Besides those on the belly, the biconical jar under discussion also bears horizontal grooves on the neck. In treating this type of biconical jars, Dular already pointed out connections with the examples from the Drava valley. This has been confirmed by later finds that also have close analogies in the Štajerska cultural circle. There, numerous jars with horizontal grooves on the conical neck and various motifs of shallow grooves on the belly are typical primarily of Horizon II of Poštela. (Fns. 6–10)

The bowl with an inturned rim and transverse grooves on the lip on fig. 1: 3 is comparable with a find from urn Grave 4 in Tumulus I on Hrib in Metlika, which is attributable to the last, i.e. Early Iron Age phase of the tumulus on the basis of its position within the tumulus. The bowl with transverse grooves, similarly as the jar with fluted decoration and a conical neck, has closer analogies on the sites of north-eastern Slovenia, i.e. the Štajerska cultural circle, than in Dolenjska. Dular determined such bowls in Štajerska as Type 4 bowls and dated them to the beginning of the Iron Age. (Fns. 11–13)

The heavily fragmented bowl with an inturned rim and scarce remains of raised decoration, most probably a tongue-shaped (maybe perforated) lug (fig. 1: 4), is chronologically less sensitive. Such bowls appear on the territory of the Dolenjska cultural circle already in Late Bronze Age graves and continue to the end of the Hallstatt period. However, raised decoration on bowls with an inturned rim does seem to be most widespread in the Early Hallstatt period, which was confirmed by the statistical analysis of the settlement finds from Stična. (Fns. 14–16)

The fragmented globular cup with a high handle (fig. 1: 5) can also be treated as an Early Hallstatt form. It falls into Type 3 cups according to Dular's typology of grave pottery. It was in use until and including the Stična horizon, as evidenced primarily by other similar examples from sites in Bela krajina. (Fns. 17; 18)

The cultural-chronological framework of the 'forgotten' ceramic finds is clear and is that of the Early Hallstatt period. Their good state of preservation indicates grave finds, but the question of the sort of graves and their exact location remains open.

The inscription on the box locates them to Metlika. The area of this city revealed three locations of prehistoric settlements and several cemeteries. Vinko Šribar, who was an employee of the National Museum of Slovenia, assisted in the excavations of the flat Late Bronze Age and Roman period cemetery at Borštek, but also the Late Iron Age cemetery at Pungart. However, the investigations on these sites were only conducted after 1951. (Fns. 19–21)

For the year 1951, we know that Šribar investigated in Črnomelj and Zemelj, but also conducted field surveys in Bela krajina and draw a topographical map of the archaeological sites in and around Podzemelj (fig. 2). In Črnomelj, he found two prehistoric graves under Early Slavic ones. One revealed several ceramic fragments and a small piece of a burnt bone, all which he published, which rules out the possibility of the goods under discussion originating from Črnomelj. (Fn. 22)

In the same year, Šribar also trial trenched in the tumulus located below the church of St Helen at Zemelj (fig. 3; 4). The finds reported on this occasion in his diary include remains of iron ore and slag as well as ceramic urns. His diary also reports on numerous other finds from the wider area of Podzemelj that were related to Šribar by the locals. He thus mentions Viktor Kure, native of Grm, who found several stone-covered urns

on his field beside the main road, with one of the urns containing two metal objects presented in the diary with a sketch (*fig. 5 A*). The diary also states that the two objects, according to the testimony of the finder, originate from La Tène graves of the tumulus cemetery at Brodaričeva loza, which had revealed several similar finds. The objects in question can be identified as the bronze shepherd's crook pins with incised decoration now kept in the National Museum in Ljubljana (*fig. 5 B*). (*Fns. 23–39*).

This shows that the finds acquired by Šribar for the National Museum in 1951 were not all found during his excavations. The report that he submitted together with the finds from the excavations is now lost, which makes his field diary all the more valuable. The latter also mentions two conical-headed pins that a local from Podzemelj found in the Late Bronze Age cemetery at Krč; they are kept in the Bela krajina Museum in Metlika. (*Fns. 40–45*)

Another local, from Grm, stumbled upon an urn grave on a plot of land, now built-up, opposite the tumulus cemetery at Grm. Besides the urn, the grave also contained a fibula. Šribar sketched the findspot (*fig. 6*) and noted that the fibula had already changed hands in the time of his inquiries. The urn, on the other hand, is probably to be sought in the well preserved globular jar with a horizontal rib and lugs drawn out from the body (*fig. 1: 1*), which forms part of the collection of the National Museum. One fragment of this jar has already been published. Although the type of the fibula is not known, the grave can nevertheless be attributed to the Late Bronze Age on the basis of the findspot and the formal characteristics of the urn. There is no information on the tumulus cemetery at Grm continuing south of the road leading from Gradac to Metlika, which raises the possibility of another, small-sized and flat Late Bronze Age cemetery at Jurajevčičeva njiva on the plain towards the Late La Tène cemetery, but also the possibility of an isolated grave. As for the remaining finds presented in this article (*fig. 1: 2–6*), I have not been able to establish their findspot. It is possible that Šribar obtained them somewhere at Podzemelj, together with the two shepherd's crook pins (*fig. 5 B*) and the finds published several decades ago, though it is probable that they originate

from Šribar's trial trenches in the Sv. Helena tumulus at Zemelj. (*Fns. 46–55*)

The finds from the Sv. Helena tumulus are noted in his field diary only very briefly. The diary is more revealing as to the development of the tumulus (*fig. 7*). Its reconstruction shows urn graves, such as that from Bajukova njiva (*fig. 6*). The urns are shown covered with a stone slab and standing beside other vessels, each group covered with an earthen mound. Gradually, a group of small tumuli was joined to form a large tumulus. Having said that, the diary contains no mention of cremated remains. Judging from the ceramic finds, Šribar came across graves from the Early Hallstatt period, when inhumations under tumuli have not yet become the standard burial rite. We know – not only from Podzemelj, but also several other cemeteries of the Dolenjska cultural circle – of either individual or, more frequently, a small group of cremations under tumuli dating to this period. Standing apart in this sense are a tumulus at Hrib in Metlika, Tumulus VI at Preloge near Magdalenska gora, in which cremations outnumber inhumations. It is also noteworthy that the mentioned and several other tumuli seem to show a similar development as supposed by Šribar for the Sv. Helena tumulus at Zemelj. Modern excavations at Metlika have shown that the graves from the earliest phase are cremations surrounded by stone rings, the latter possibly replacing small earthen mounds. This was observed also for Tumuli VI and 13 from Preloge near Magdalenska gora. Whether the same is true of the Sv. Helena tumulus at Zemelj can as yet not be said and we will have to wait for further excavations to confirm the correctness of Šribar's interpretation. (*Fns. 56–60*)

Translation: Andreja Maver

Lucija Grahek
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Inštitut za arheologijo
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
lucija.grahek@zrc-sazu.si

STAREJŠEŽELEZNODOBNA GOMILA IZ REVE PRI DOBRNIČU

EARLY IRON AGE BARROW FROM REVA NEAR DOBRNIČ

Borut KRIŽ

Izvleček

Z zemeljskimi deli so leta 1990 poškodovali prazgodovinsko gomilo 15 v Koželjevi hosti pri Revi pri Dobrniču. Zavarovalno arheološko izkopavanje leta 1991 je pokazalo, da je gomila poleg centralnega groba, ki ga je Jernej Pečnik izkopal že leta 1897, vsebovala vsaj še dva starejšeželeznodobna skeletna grobova. V grobu 15/3, ki je ležal tik ob centralnem grobu, je bil pokopan otrok z lončenimi pridatki, v drugem grobu, najdenem leta 1991, pa sta poleg lončene posode ležala še železen nož in šilo. Pridatki v vseh grobovih sodijo v stopnjo Stična - Novo mesto in so sočasni.

Ključne besede: Reva pri Dobrniču, Dolenjska, Slovenija, starejša železna doba, gomila, grobovi

Abstract

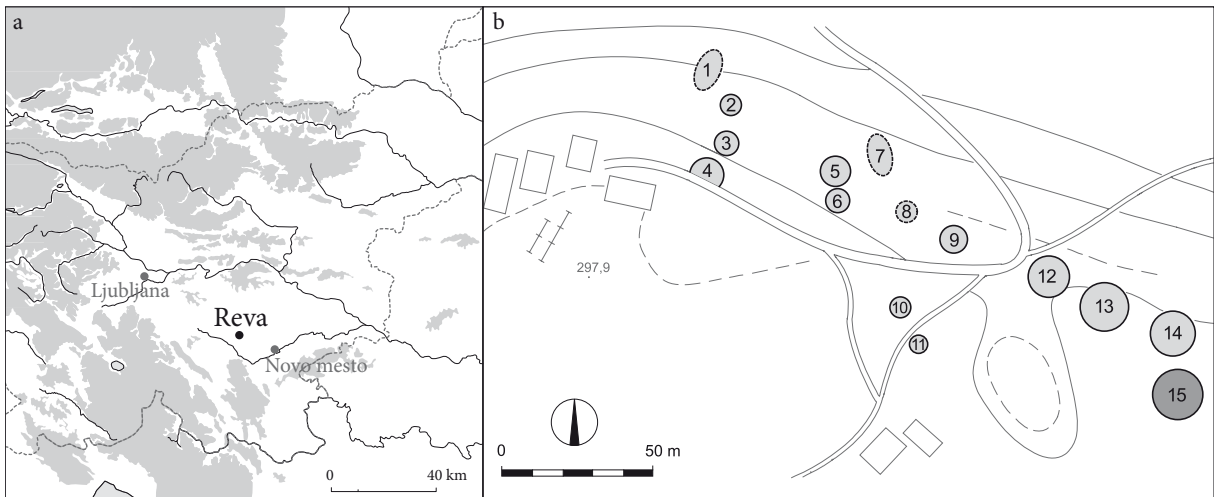
Earthworks conducted in 1990 in a wood at Reva near Dobrnič, known as Koželjeva hosta, damaged a known prehistoric barrow. The rescue archaeological excavation of this (Barrow 15) ensued in 1991 and showed it held a central grave, excavated already in 1897 by Jernej Pečnik, and at least two other prehistoric inhumations from the Early Iron Age. One of these, Grave 15/3, was located next to the central grave and held the burial of a child with pottery grave goods. The other grave excavated in 1991 yielded a ceramic vessel, an iron knife and an iron awl. The goods in these graves are contemporaneous and date to the Stična - Novo mesto phase.

Keywords: Reva near Dobrnič, Dolenjska, Slovenia, Early Iron Age, barrow, graves

LEGA

Rodovitno Dobrniško polje je osrednji del Suhe krajine na Dolenjskem. Njegovo sredino obvladuje 310 m visok hrbet s tremi vrhovi, ki se dviguje dobrih 80 m nad poljem in leži z daljšo osjo v smeri S–J. Na vseh treh vrhovih leže utrjena prazgodovinska gradišča (Dular et al. 1995, 91), pri vaseh Dobrava, Zagorica, Korita in Reva pa pripadajoča gomilna grobišča (Stare 1973; Parzinger 1988–1989). Gomilno grobišče pri vasi Reva je štelu vsaj

15 gomil, ki so še vidne v gozdu, slabše pa na polju južno ob kmetiji Reva 4. Njihov obstoj potrjujejo posamezne slučajne najdbe, ki se pojavljajo med deli na polju. Gomile so bile povečini okroglega tlorisa s premerom med 8 in 16 m in z največjo ohranjenostjo višino do 2,5 m. Na koncu osemdesetih let 20. stoletja je topografska ekipa Inštituta za arheologijo ZRC SAZU in Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto pregledala in izmerila arheološka najdišča na območju Dobrniča in oštevilčila gomile tudi na grobišču Koželjeva hosta v Revi (*sl. 1*).

Sl. 1: Reva pri Dobrníču. a – lega najdišča, b – gomilno grobišče Koželjeva hosta v Revi z označeno gomilo 15. M. = 1:2500 (po Dular, Tecco Hvala 2007, sl. 258).
 Fig. 1: Reva near Dobrníč. a – location of the site, b – the Koželjeva hosta barrow cemetery at Reva with marked Barrow 15.
 Scale = 1:2500 (after Dular, Tecco Hvala 2007, fig. 258).

ZGODOVINA RAZISKAV

Obsežna gomilna grobišča v okolici Dobrníča so zelo zgodaj pritegnila pozornost znanega starinokopa Jerneja Pečnika, ki je že leta 1884 začel z izkopavanjem gomil pri Dobravi. To gradivo je prišlo v Deželni muzej v Ljubljani, arheološko gradivo, ki ga je Pečnik izkopal v kasnejših letih, pa v Naravoslovni muzej na Dunaju. Tako je Pečnik leta 1897 in 1898 pri Koritih načel eno, pri Dobravi triindvajset, pri Revi pa štiri prazgodovinske gomile (gomile 20, 22, 23 in 26) (Parzinger 1988–1989, 529). Po ogledu izkopanih gomil ob topografskih pregledih v osemdesetih letih preteklega stoletja lahko z gotovostjo trdimo, da gomile niso bile izkopane v celoti, saj je v večino gomil izkopan le po en, povečini centralni “vkop”, ostali del plašča gomile pa je ostal neprekopan in grobovi v njem nedotaknjeni.

Leta 1898 je po naročilu Deželnega muzeja iz Ljubljane pri Dobravi kopal tudi preparator Ferdinand Schulz.

Prazgodovinski naselji sta leta 1990 sondirala Inštitut za arheologijo ZRC SAZU in Narodni muzej iz Ljubljane. Janez Dular je vodil raziskave na Cvingerju, Drago Svoljšak pa na Makovcu (Dular et al. 1995). Sondažna raziskovanja so potrdila prazgodovinsko poseljenost obeh najdišč. Tako so bili v Makovcu najdeni ostanki mlajšebronastodobne in starejšeželeznodobne poselitve, na Cvingerju pa ostanki starejše- in mlajšeželeznodobne poselitve. Na Cvingerju je lastnik leta 2006 strojno odstranil del prazgodovinskega obzidja (Križ 2007).

Na tretjem vrhu (Hrastovec) sistematičnih arheoloških izkopavanj še ni bilo, prazgodovinsko poselitev dokazujejo le slučajne najdbe lončenine.

Grobišča so razen nekaj divjih posegov z novogradnjami (Reva) in širitvijo cest (Dobrava) ostala v dvajsetem stoletju nedotaknjena, leta 2004 pa je manjše sondiranje antičnega grobišča pri Revi opravil Zavod za varstvo kulturne dediščine RS OE Novo mesto (Bavec 2006).

V prazgodovinskem grobišču Koželjeva hosta pri Revi pri Dobrníču so bile delno izkopane štiri gomile in v vsaki je bil najden le po en grob, kar je raziskovalce napeljalo na misel, da se te gomile nekoliko razlikujejo od ostalih starejšeželeznodobnih dolenjskih družinskih gomil, pri katerih je v vsaki več pokopov. Ker pa gomile pri Revi doslej niso bile v celoti raziskane, saj so v njih vidni manjši, povečini le centralni vkopi, so se taki zaključki izkazali za preuranjene.

V gomilah pri Revi je bilo najdeno predvsem železno in bronasto orožje, deli konjske opreme in pester izbor lončenine, med katero izstopa uvožen apulski krater (Parzinger 1988–1989, 583–586, T. 42, 43, 44: 1–6). Osrednja lega grobov v gomilah in njihova kamnita konstrukcija kažejo na izjemnost in pomen pokojnikov, značilni dodatki pa, da gre za moške grobove.

Na Dolenjskem je bila na prelomu 19. stoletja izkopana množica prazgodovinskih gomil z bogatimi najdbami. Ker je prevladal način dela, kjer so bile pomembne najdbe, najdiščne okoliščine in dokumentacija pa so bili zapostavljeni, le sodobna arheološka izkopavanja osvetljujejo in pomagajo pri razumevanju starejših izkopavanj in njihovih rezultatov.

Sl. 2: Poškodovana gomila 15 pred začetkom izkopavanja leta 1991.

Fig. 2: Damaged Barrow 15 before excavation in 1991.

OPIS

Gomila 15¹ po našem številčenju je lahko le gomila 22 ali 23 po številčenju Jerneja Pečnika, saj v obeh primerih Pečnik poleg izkopa v centru gomile omenja še kamnito oblogo groba. Na površju gomile smo opazili nekaj kamenja, zato smo sklepali, da je to gomila 22 ali 23. Obe gomili, ki ju je Pečnik izkopaval v pozni jeseni 1897, 22 in 23, sta v premeru merili 12 metrov, v višino pa 3 in 4 m (Parzinger 1988–1989, 584–585).

Gomila 15 (parc. št. 600/8, k. o. Dobrnič) je ležala v skupini štirih, v gozdu na skrajnem JV delu grobišča in je bila med večjimi. Vse štiri so bile že načete, saj so imele sledove centralnih vkopov, gotovo pa niso bile raziskane v celoti.

Gomila je imela okrogel tloris premera 15 m in še ohranjeno višino 2,5 m. V centru gomile se je nahajal lijakast, v tlorisu 4 x 3,5 m velik, dokaj pravokoten vkop, ki je v globino segal dobra 2 m. Ker je lastnik potreboval zemljo, je 1990. leta na severozahodni strani strojno odstranil skoraj tretjino nasutja plašča gomile, pri čemer je nastala 1 m globoka in 12 x 6 m velika jama. Pred tem posegom so opravili še golosek večjega dela parcele, na

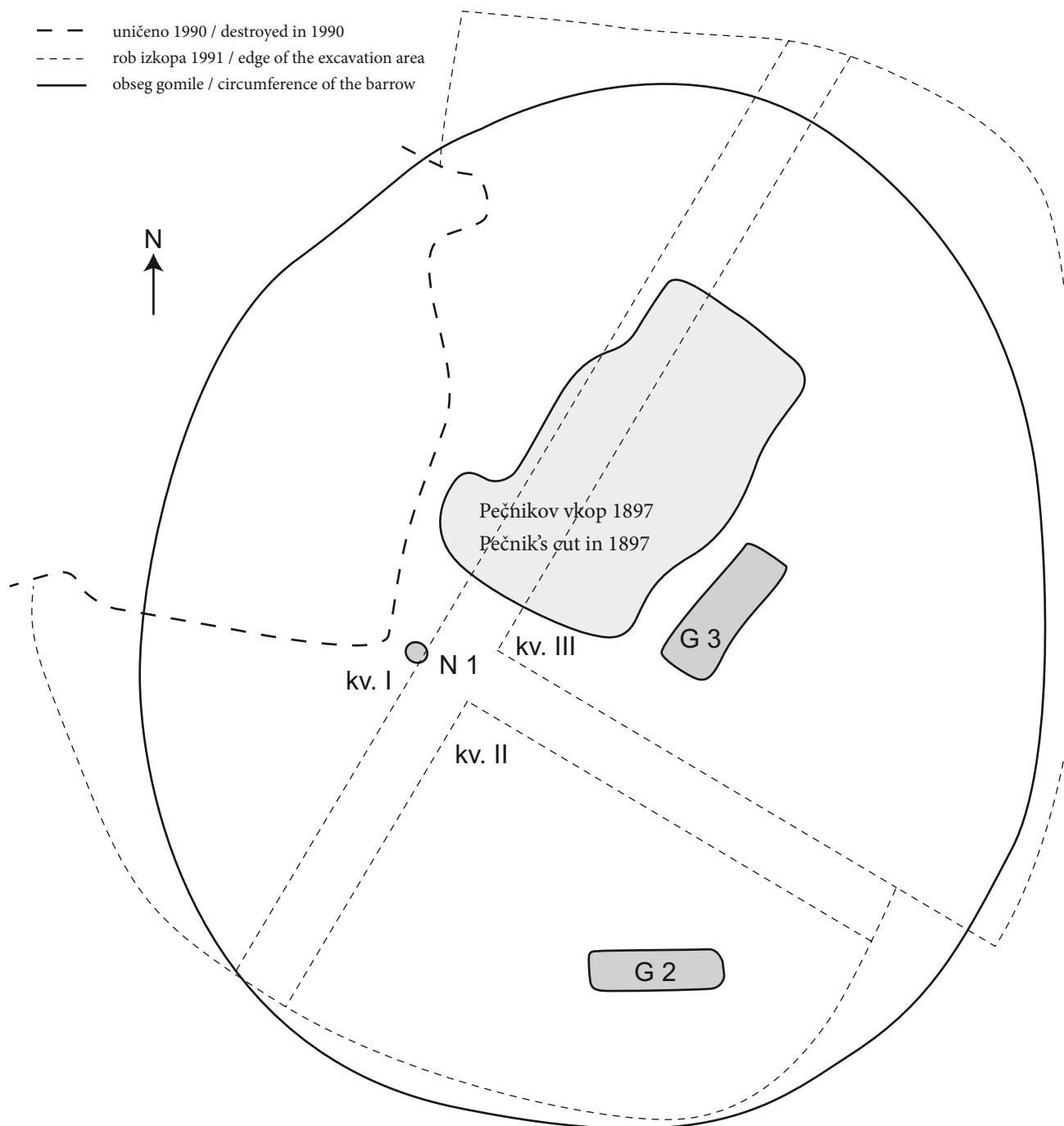
kateri so ostali večji in manjši štori, ki so ob kasnejši arheološki raziskavi delo precej ovirali (sl. 2).

ARHEOLOŠKO IZKOPAVANJE 1991

Pri izkopu gomile 15 pri Revi smo nekoliko prilagodili standardni način izkopavanja z razdelitvijo gomile na enake četrtine, ki jih ločuje do 1 m širok profil v obliki križa (sl. 3). Tej odločitvi je botrovala precejšnja poškodovanost gomile, saj je bil vanjo leta 1897 narejen centralni vkop, kasneje (1990) pa je bila skoraj tretjina gomile strojno uničena. Center "križa" gomile smo prestavili nekoliko vstran, tako da smo dobili le tri dele gomile: kvadrant I je zajemal poškodovani del gomile in njegovo obrobje, kvadrant II JV del gomile, kvadrant III, ki je bil največji, pa je zajel tudi večji del centralnega vkopa v gomilo. Profil, ki je ostal med posameznimi kvadranti, je potekal preko največjega še ohranjenega dela gomile (sl. 4).

V 28 delovnih dneh je 12 članska delovna ekipa Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto v celotni gomili izkopala 14 plasti debelih od 10 do 25 cm. Ugotovili smo, da je bila gomila nasuta na lapornato (kamnito) podlago, ki se je rahlo nagibala proti severu. Plašč gomile je bil nasut iz rjavo oranžne zemlje, v kateri preseneča množica atipičnih lončenih črepinj

¹ Gomilo smo po predhodni določitvi označili s št 19, zato se je v dokumentaciji izkopavanj in v dosedanjih literaturi (Križ 1989; 1991; 1992) vodila pod to številko.

Sl. 3: Tloris gomile. M. = 1:100.

Fig. 3: Ground plan of the barrow. Scale = 1:100.

prazgodovinskih posod. Lončeni odlomki so grobe strukture in nedvomno ne pripadajo grobni, ampak naselbinski, torej kuhinjski lončenini. Tako ugotavljamo, da je bila zemlja, ki so jo prazgodovinski prebivalci uporabili pri nasutju gomile, iz območja, kjer so živeli. Domnevamo, da zemlja izvira iz prazgodovinskega gradišča Makovec ali pa iz naselja na hribu Hrastovec, ki je gomili najbližje.

V neposredni bližini središča gomile, pa vendar izven območja, ki ga je raziskal J. Pečnik, smo komaj 40 cm pod vrhom gomile naleteli na ostanke dveh lončenih posod. Ena je bila s strojnim posegom v gomilo skoraj v celoti uničena, druga pa je bila sicer poškodovana, vendar so bili ohranjeni vsi njeni deli, zato jo je bilo mogoče rekonstruirati (sl. 5, t. 1: 1). Posoda je črno žgana, stoji na nogi, ornamentirana je s plastičnimi rebri in bradavicami.

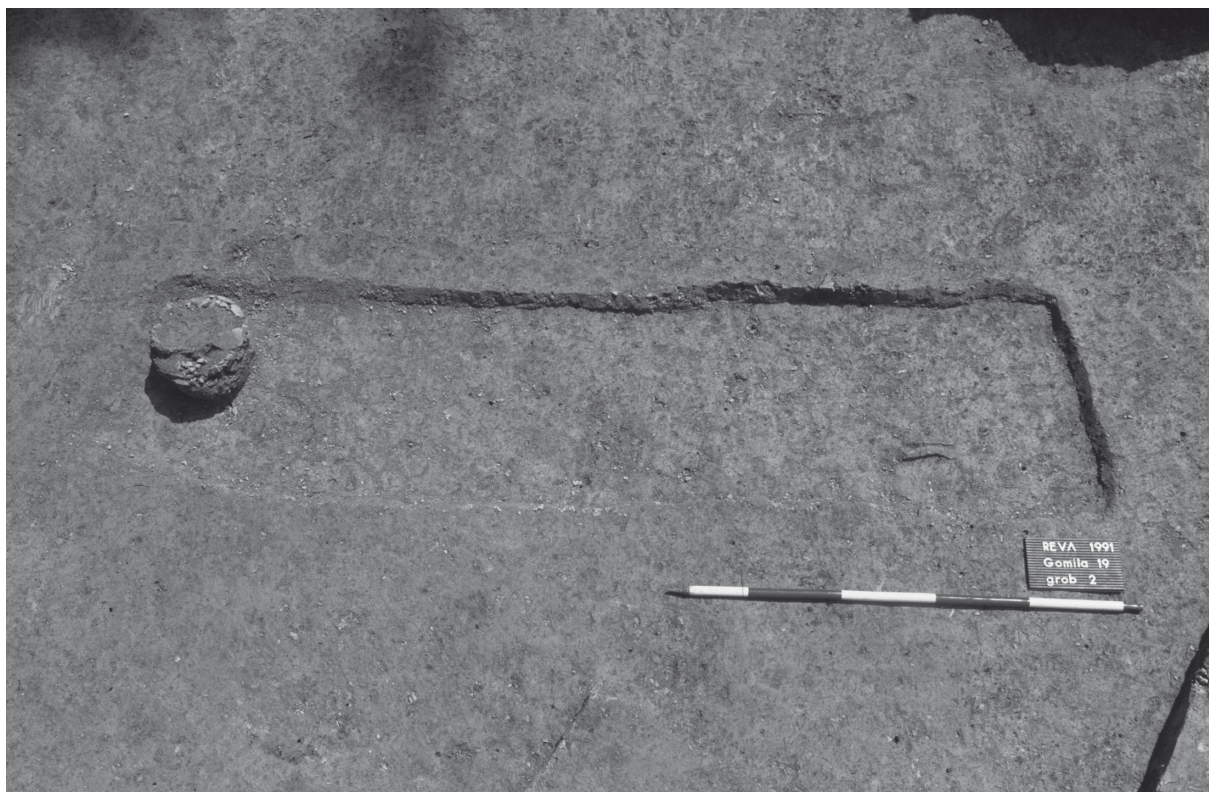
Sl. 4: Gomila 15 z vidno poškodbo iz leta 1990 v severozahodnem delu (kv. I), z grobom 2 v jugovzhodnem delu (kv. II) in vkopom iz konca 19. st. v osrednjem delu profila.
Fig. 4: Barrow 15 with visible damage from 1990 in the north-western part (Grid Square I), Grave 2 in the south-eastern area (Grid Square II) and a cut in the middle of the cross section from the end of the nineteenth century.

Sl. 5: Gomila 15, najdba 1.
Fig. 5: Barrow 15, Find group 1.

Zaradi strojne poškodbe tega dela gomile in izredno plitvega vkopa, pri katerem nismo zaznali sledov grobnih jam ali spremembe barve in strukture zemlje, lončenine ne moremo zanesljivo pripisati ostankom groba. Najdbe bi lahko bile tudi daritvene posode, naknadno položene v gomilo, zato smo to lončenino označili kot **najdba 1**.

Črno žgana lončena posoda na nizki nogi, na trebuhu okrašena s plastičnim okrasom linij navpičnih pik in bradavic ter plastičnih reber ki tvorijo dvojne loke. Pr. 24,5cm, v. 28 cm. Inv št. P 4554 (*t. 1: 1; sl. 5*).

Sl. 6: Gomila 15, grob 2, grobna jama s predmeti *in situ*.
Fig. 6: Barrow 15, Grave 2, grave pit with grave goods *in situ*.

Sl. 7: Gomila 15, grob 2, ukrivljen železen nož in šilo v grobu.
Fig. 7: Barrow 15, Grave 2, curved iron knife and iron awl in the grave.

Grob 2 je ležal na JV robu gomile v kv. II.

V tlorisu pravokotna grobna jama velikosti 240 x 55 cm je bila plitvo vkopana skozi plašč gomile v sterilno, oranžnordečo ilovico (*sl. 6*). Zasutje grobne jame je bilo sivozelene barve. Na vzhodnem delu groba smo našli okrašeno črno žgano lončeno posodo, na nasprotnem delu pa korodiran železen nož in železno šilo (*sl. 7*). Deli skeleta in drugi organski materiali v grobu se niso ohranili.

Predmeti v grobu:

Sivorjavo žgana lončena posoda na poškodovani nogi brez ustja. Delno ohranjena, okrašena s trmi rebri, ki se stikajo v bradavici. Pr. 23,5 cm, ohr. v. 14,5 cm. Inv. št. P 5635 (*t. 1: 2*).

Železen ukrivljen nož s trnastim nastavkom ročaja, na katerem so ostanki lesene obloge, delno ohranjen. D. 12,6 cm, š. 2 cm. Inv. št. P 5636 (*t. 1: 3*).

Konica železnega noža. D. 6,4 cm, š. 2,3 cm. Inv. št. P 5637 (*t. 1: 4*).

Železno šilo kvadratnega preseka, delno ohranjeno. D. 9,5 cm, pr. 0,9 cm. Inv. št. P 5638 (*t. 1: 5*).

Grob 3 je ležal v osrednjem delu gomile v kv. III, na robu izkopa iz leta 1897. Grobna jama s pravokotnim tlorisom velikosti 250 x 90 cm je bila vkopana 50 cm globoko v sterilno osnovo in je ležala skoraj 3 m globoko pod vrhom gomile. Grob je obdajal kamnit venec,

kamnita groblja pa je prekrivala tudi ostali del groba. Po odstranitvi kamenja smo v grobu našli tri kvalitetno žgane lončene posode (dve od njih s plastičnim okrasjem) ter ostanke skeleta pokojnika (*sl. 8*). Razmeroma dobro so se ohranile lobanjske kosti z zobovjem ter dva dela dolgih kosti. Osteološka analizi je opredelila starost pokopane osebe kot otroka (glej *Dodatek*).

Predmeti v grobu:

Črno žgan lončen trebušast lonec z izvihanim ustjem, okrašen z navpičnimi plastičnimi rebri, med katerimi so dvojne kanelirane linije v obliki črke v. Pr. 23,2 cm, v. 18,4 cm. Inv. št. P 5639 (*t. 2: 1*).

Črno žgan trebušast lončen lonec z izvihanim ustjem, okrašen s tremi plastičnimi bradavicami. Pr. 20 cm, v. 14,4 cm. Inv. št. P 5640 (*t. 2: 2*).

Rjavosivo žgana lončena latvica z rahlo izvihanim ustjem in plastično predrto bradavico kot ročajem. Pr. 21 cm, v. 7,1 cm. Inv. št. P 5641 (*t. 2: 3*).

Vsi leta 1991 najdeni arheološki predmeti so shranjeni v Dolenjskem muzeju Novo mesto.

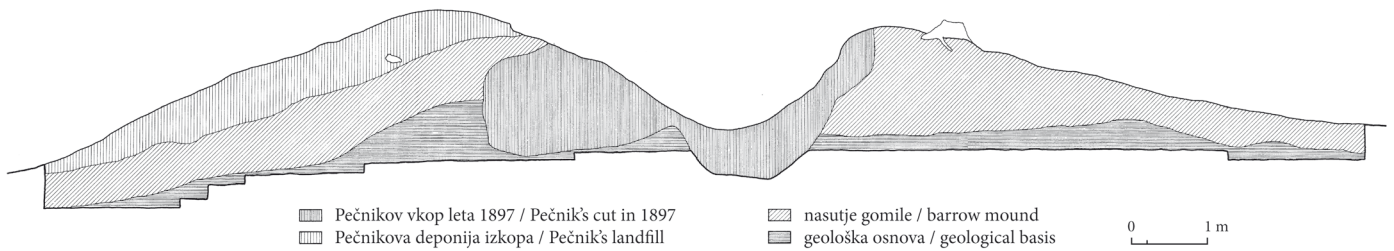
***

Ugotovili smo, da so se izkopavalci v 19. stoletju gomilo izkopali le v osrednjem delu. Izkop so v teku

Sl. 8: Gomila 15, grob 3: grobna jama s kamnito oblogo, lončenino in ostanki skeleta.

Fig. 8: Barrow 15, Grave 3: grave pit with stone lining, pottery and skeletal remains.

Sl. 9: Zahodni profil gomile 15. M. = 1:100.
Fig. 9: West cross section of Barrow 15. Scale = 1:100.

del povečevali, saj smo na dnu, na globini 30–40 cm, v sterilni osnovi, do koder je segal Pečnikov izkop, našli sledove dveh različno globokih vkopov, ki pa sta bila tik drug ob drugem. Na dnu je izkop meril 6 x 3,5 m. Pri kopanju v osrednjem delu gomile so kopači izkopano zemljo metali kar po preostalem delu plašča gomile, kar je v profilu dobro vidno kot plast mehkejšje in nekoliko temnejše zemlje (sl. 9).

Jernej Pečnik omenja najdbe v podobno oblikovanem grobu, obloženem s kamenjem (Parzinger 1988–1989, 584). Po njegovem opisu sklepamo, da je v gomili št. 15 po našem oštevilčenju morda našel gradivo, ki ga omenja kot iz gomile št. 22.

Železni predmeti, najdeni v teh grobovih – šilo, ukrivljen nož in ostanek drugega noža ali britve – niso zanesljivi datacijski elementi. Časovno bolj povedne so arheološke najdbe s konca 19. stoletja, pa tudi lončenina, ki smo jo našli med izkopavanji leta 1991. Vsi ti pokopi sodijo v horizont Stična - Novo mesto in dajejo vtis iste generacije.

Poleg centralnega pokopa, ki ga je izkopal Pečnik jeseni 1897, smo v poškodovani gomili zanesljivo izkopali dva, mogoče tri grobove, čeprav smo jih pričakovali

več. Kljub temu pa lahko ovržemo tezo, da so bile gomile pri Revi posebnost, namenjene vsaka le eni osebi, pokopani v centralnem delu gomile (Parzinger 1988–1989, 541). V gomili 15 so bili vkopani vsaj trije grobovi, zaradi grobega strojnega posega vanjo, ki je morda poškodoval še kakšen grob, pa celotnega števila ne poznamo.

Gomila 15 pri Revi sodi v vrsto dolenskih starejšezheleznodobnih družinskih gomil z več pokopi. Nasuta je bila v starejšem delu starejše železne dobe, v uporabi pa je bila zelo kratek čas, kar je presenetljivo. Arheološke raziskave v letu 1991 niso prinesle zadovoljivih pjasnil, pokazale so le, da od nasutja in prvih pokopov do izkopa osrednjega dela gomile v 19. stoletju posegov vanjo ni bilo.

Zaradi ambientalne podobe in celovitosti gomilnega grobišča smo se ob arheoloških raziskavah odločili, da tik ob gomili 15 nasujemo novo gomilno tvorbo, ki bo sooblikovala pokrajino. Žal so domačini v začetku drugega tisočletja iz enakega razloga kot pri prvem poškodovanju gomile ponovno odpeljali del nasutja gomilne tvorbe in okrnili celovitost arheološkega spomenika.

DODATEK

ANTROPOLOŠKA ANALIZA KOSTNIH OSTNAKOV IZ GROBA 15/3 IZ REVE PRI DOBRNIČU

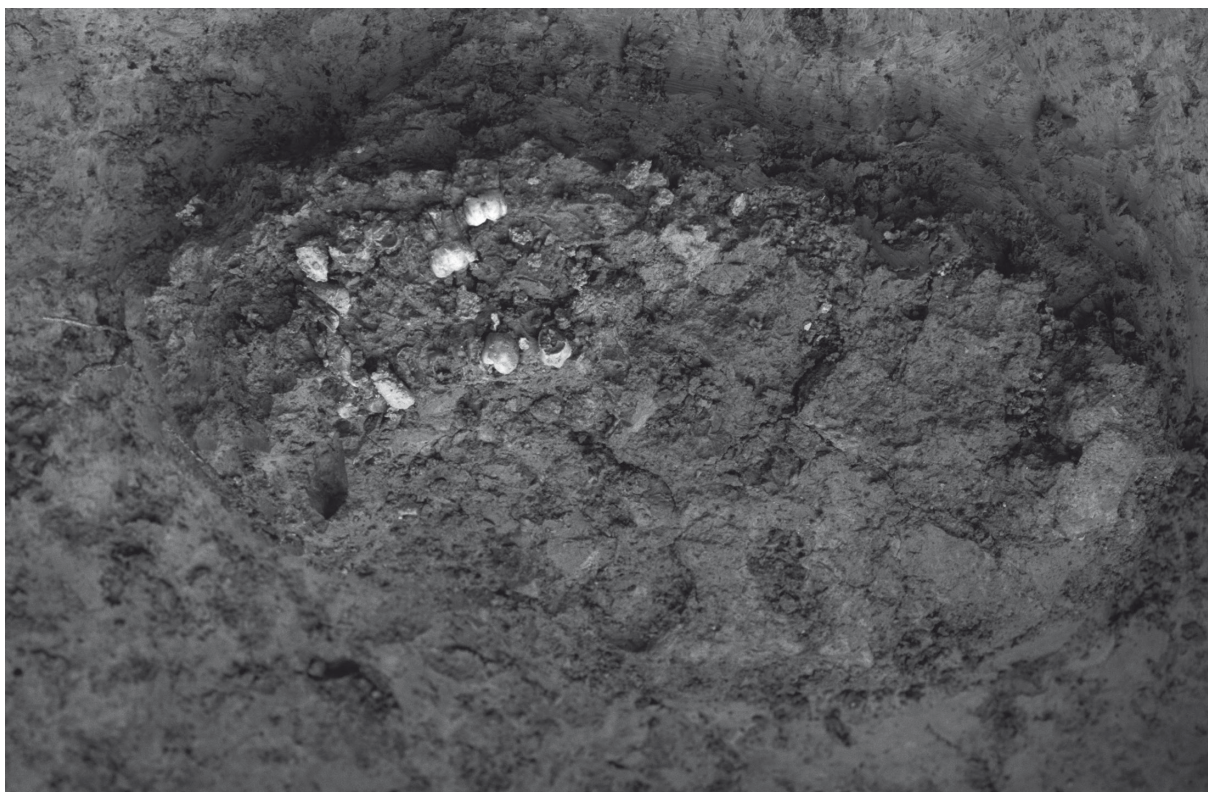
Petra LEBEN SELJAK

Skelet je bil zaradi erozivnega delovanja ilovice, v kateri je ležal, zelo slabo ohranjen. Ohranili so se samo trije majhni fragmenti lobanjskega krova in 32 zob, 26 stalnih in 6 mlečnih (sl. 10).

Stalni zobje: vsi štirje zgornji sekalci in dva spodnja, vsi štirje prvi kočniki, zasnove vseh podočnikov, ličnikov in drugih kočnikov.

Mlečni zobje: en zgornji podočnik, spodnji prvi kočnik, en spodnji in oba zgornja prva kočnika ter del še enega kočnika.

Glede na stanje zobovja pripada skelet otroku, staremu 7 let (± 2 leti), infans II.

Sl. 10: Gomila 15, grob 3, ostanki lobanje in zob pokojnika.
 Fig. 10: Barrow 15, Grave 3, remains of the skull and teeth of the deceased.

- BAVEC, U. 2006, 156. Reva pri Dobrniču. – *Varstvo spomenikov (Poročila)* 42, 130–131.
- DULAR, J., B. KRIŽ, D. SVOLJŠAK, S. TECCO HVALA 2007, Prazgodovinska višinska naselja v Suhi krajini. – *Arheološki vestnik* 46, 89–167.
- DULAR, J., S. TECCO HVALA 2007, *South-eastern Slovenia in the Early Iron Age. Settlement – Economy – Society / Jugovzhodna Slovenija v starejši železni dobi. Poselitev – gospodarstvo – družba*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 12.
- KRIŽ, B. 1989, *Reva pri Dobrniču*. – *Varstvo spomenikov* 31, 218.
- KRIŽ, B. 1991, *Reva pri Dobrniču*. – *Varstvo spomenikov* 33, 208.
- KRIŽ, B. 1992, *Reva pri Dobrniču*. – *Varstvo spomenikov* 34, 293.
- KRIŽ, B. 2007, 84. *Korita pri Dobrniču*. – *Varstvo spomenikov (Poročila)* 43, 97.
- PARZINGER, H. 1988–1989, Hallstattzeitliche Grabhügel bei Dobrnič (Halštatske gomile pri Dobrniču). – *Arheološki vestnik* 39–40, 529–635.
- STARE, V. 1973, Gomile pod Koriti na Dolenjskem (Hügelgräber bei Korita in Dolenjsko (Unterkrain)). – *Arheološki vestnik* 24, 744–779.

EARLY IRON AGE BARROW FROM REVA NEAR DOBRNIČ

Summary

In the middle of the Dobrnič plain – the central part of the Dolenjska region – lies an elongated hill with three peaks, where the remains of prehistoric settlements were revealed (Cvinger, Makovec). Across the foot of the hill the barrow cemeteries extend, the most northern group of them is located at Koželjeva hosta near the village of Reva. The Cvinger above Korita and Makovec settlements were trial trenched in the 1990s, while the cemeteries were excavated at the end of the nineteenth century. The Koželjeva hosta cemetery revealed 15 barrows (*fig. 1*), most showed traces of cuts in the centre. Barrow 15 was additionally damaged in 1990 (*fig. 2*), which led to rescue archaeological investigation in 1991.

The investigation was conducted by the Institute for the Protection of Cultural Heritage, Regional Office Novo mesto. It confirmed that Barrow 15 had already been excavated at a previous occasion, which was limited to the central, 6 x 3.5m large part. The barrow was documented as round in plan (*fig. 3*), measuring 15m in diameter and preserved to the height of 2.5m. It was further damaged in 1991, when a cut and removal of earth destroyed a third of the barrow in the west (*fig. 4*). The ensuing rescue excavation yielded two inhumations and the remains of two prehistoric vessels in the remaining part of the mound (*fig. 5*). The vessels were found at a shallow depth in the central part of the mound, one of them almost completely destroyed.

Grave 2 (*figs. 6 and 7*) was situated at the southern edge of the barrow and revealed a ceramic vessel, an iron knife and an iron awl.

Grave 3 (*fig. 8*) with a stone lining contained the burial of a child less than 10 years of age. Grave goods consisted of three ceramic vessels. The grave was situated in the central part of the barrow, next to the cut from the nineteenth century that left it undamaged.

The finds recovered in 1991 are kept in the Dolenjski muzej Novo mesto.

The central grave of Barrow 15 was found by Jernej Pečnik, who excavated the cemetery at Reva at the end of the nineteenth century and marked the barrow with number 22. The grave held the burial of a man, with grave goods chronologically comparable with other finds in the barrow and dating to the Stična – Novo mesto phase (Parzinger 1988–1989, 584–585).

The analyses of the early excavations of the barrows at Reva near Dobrnič, the finds from which are kept in part in the National Museum of Slovenia, but mostly in the Museum of Natural History in Vienna (Stare 1973; Parzinger 1988–1989), gave an impression of the barrows at Reva only containing one grave and as such representing an exception within the Dolenjska family barrows, the latter otherwise holding a large number of burials dug along the circumference of the barrow and not only in the centre.

Contrary to this, the 1991 excavation of Barrow 15 confirmed that it held not only the central, but also at least two other graves. Surprising to a point is that the graves are more or less contemporaneous (Stična – Novo mesto phase) or cut within a single generation and there are no later burials.

Translation: Andreja Maver

Borut Križ
Dolenjski muzej
Muzejska 7
SI-8000 Novo mesto
borut.kriz@guest.arnes.si

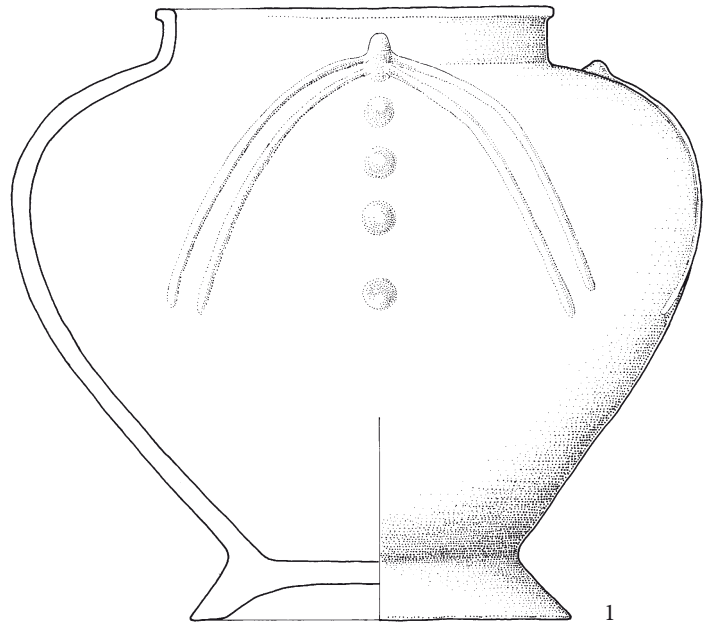
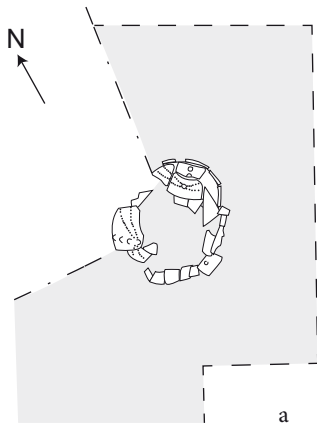

T. 1: Koželjeva hosta, Reva, gomila 15. a, 1 – najdba 1; b, 2–5 – grob 2.

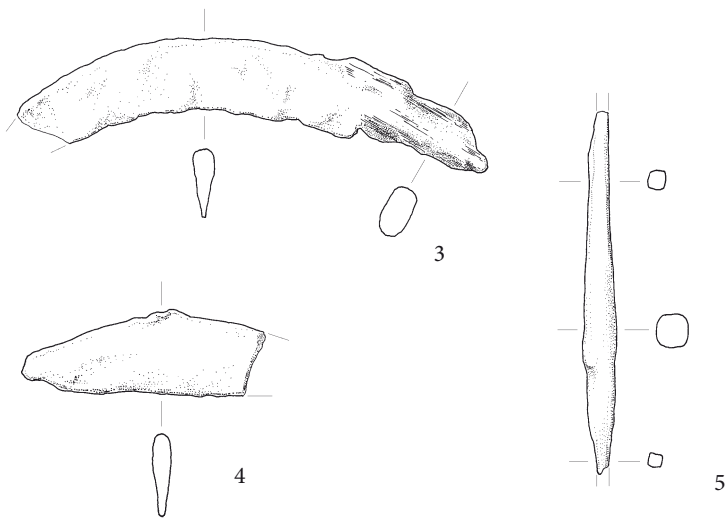
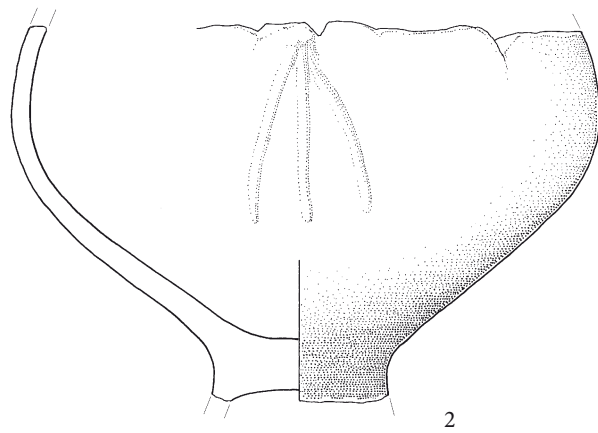
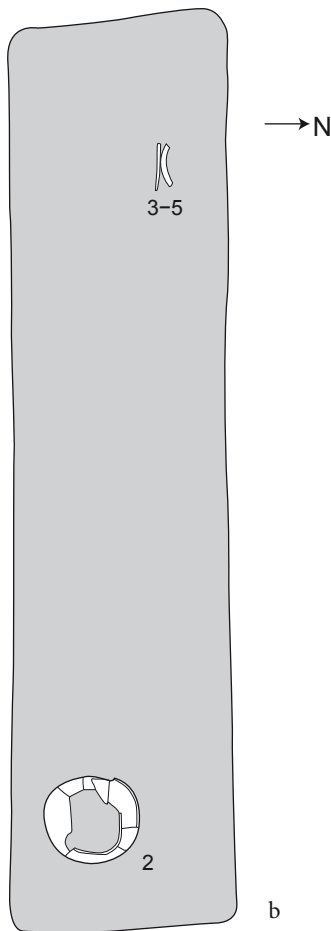
Pl. 1: Koželjeva hosta, Reva, Barrow 15. a, 1 – Find group 1; b, 2–5 – Grave 2. 1, 2 – keramika / pottery, 3–5 – železo / iron. M. / Scale a, b = 1:20; 1,2 = 1:3; 3–5 = 1:2.

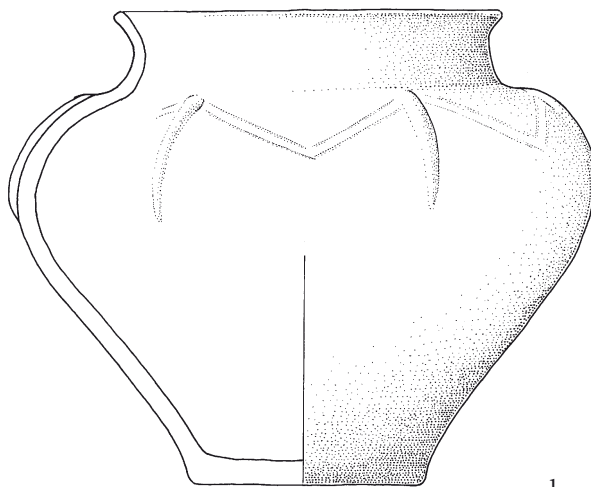
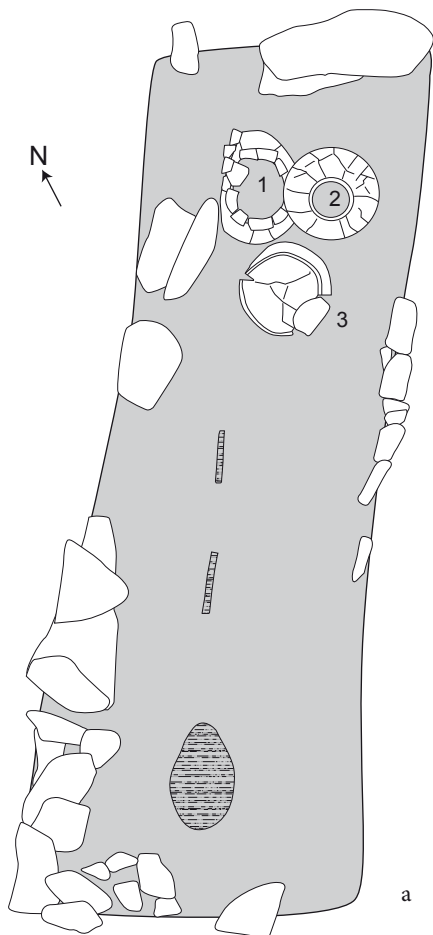
N 2

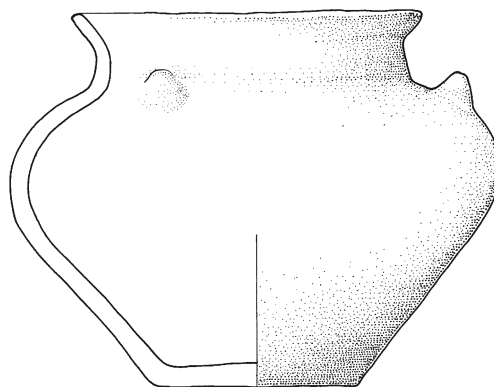
G 2

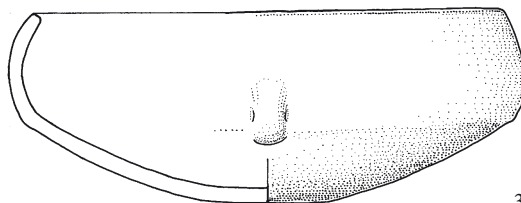
G 3

1

2

3

T. 2: Koželjeva hosta, Reva, gomila 15, grob 3.

Pl. 2: Koželjeva hosta, Reva, Barrow 15, Grave 3.

1–3 – keramika / pottery. *M.* / Scale a = 1:20; 1–3 = 1:3.

PRVI MED PRVIMI – O CENTRALNEM GROBU GOMILE I NA KAPITELJSKI NJIVI V NOVEM MESTU

FIRST AMONG FIRSTS – THE CENTRAL GRAVE OF TUMULUS I AT THE KAPITELJSKA NJIVA IN NOVO MESTO

Biba TERŽAN

Izveček

Raziskava centralnega groba gomile I s Kapiteljske njive v Novem mestu je pokazala, da se prvi grob v gomili – z zidano grobno kamro – konceptualno navezuje na gomile vzhodnohalštatskega kulturnega kroga. Tudi pridatki, kot sta žrtvovani konj in železne tordirane konjske žvale, so vzhodnega porekla, vendar hkrati kažejo na vpetost novomeškega prvaka-konjenika v novo družbeno elito, ki je z novim načinom bojevanja in z novo ideologijo dajala ton celotni halštatski kulturi. Nekoliko drugačne poudarke izkazuje pridani lončeni situli, pri katerih poleg elementov navezave na staro tradicijo kulture žarnih grobišč in vzhodnih – panonskih povezav pridejo do izraza tudi takšni, ki govorijo za stike z zahodnimi kulturnimi skupnostmi, predvsem s svetolucijsko in/ali estensko. V veljaku, pokopanem v centralnem grobu gomile I, lahko vidimo avantgardnega nosilca nove ideologije in nove družbene ureditve s konjeniško elito na čelu.

Ključne besede: Dolenjska, starejša železna doba, gomile, grobne kamre, lončene situle, cinast okras, konjska oprema, radiokarbonske datacije

Abstract

Research of the central grave from tumulus I at Kapiteljska njiva in Novo mesto showed that the first grave in tumulus – with grave chamber structure – conceptually relates to tumuli of the east Hallstatt circle. Also the grave-goods, such as sacrificed horse and iron twisted horse bits, are of eastern descent, but at the same time testify to the inclusion of the chieftain-horseman in the new social elite. The latter set the tone for the entire Hallstatt culture with its new ways of battle and new ideology. Somewhat different emphasis give the two ceramic situlae from the grave, which, besides the links with older tradition and connections with east or Pannonian region, demonstrate relations with west cultural groups, mostly with Sv. Lucija and Este. The chieftain, buried in the central grave of tumulus I, represents therefore an avant-garde bearer of the new ideology and the new social order with equestrian elite at its top.

Keywords: Dolenjska, Early Iron Age, tumuli, grave chambers, clay situlae, tin decoration, horse gear, radiocarbon data

Kako razumeti obdobje prehoda med kulturo žarnih grobišč in halštatsko kulturo, ko staro zamira in se novo šele poraja, je še vedno ena izmed ključnih tem prazgodovine v širšem evropskem prostoru, čeprav so raziskave v zadnjem polstoletju prinesle mnoga nova odkritja in spoznanja. To velja tudi za prostor Dolenjske, kjer poteka razprava o nastanku dolenjske halštatske kulturne skupnosti že dobrih 100 let.¹

Že l. 1914 je Moritz Hoernes na podlagi izkopanin z Vač utemeljil časovno sosledje halštatske dobe in pokazal, da so za zgodnje obdobje značilni še žgani grobovi, v okviru katerih je ločil med starejšimi in mlajšimi, za mlajše halštatsko obdobje pa skeletni pokopi.² Ta kronološka shema je služila za izhodišče nadaljnjim raziskavam, kot npr. tisti o Vačah Franceta Stareta³, svoj odmev pa je našla tudi v temeljnem delu o halštatski kronologiji Georga Kossacka.⁴ Pomemben premik pri razumevanju nastanka halštatske kulture ne-le na Dolenjskem, temveč v širšem jugovzhodnem alpskem prostoru pa predstavlja drobna študija Hermanna Müller-Karpeja o bojevnikiških grobovih iz Beljaka, Kleinkleina in Podzemlja ter o njihovem razmerju do žarnogrobiščnega okolja. Jasno je pokazal, da se le-ti grobovi po načinu pokopa, namreč v gomilah, in po grobnih pridatkih, predvsem glede orožja, bistveno razlikujejo od običajnih grobov, značilnih za kulturo žarnih grobišč. Njegova teza je, da gre za pokope vodilnih osebnosti nove družbene elite – glavnih akterjev zgodovinsko prelomnega obdobja, ki je vodilo v vzpon halštatske kulture. Ta “vmesni horizont” med “pravo” kulturo žarnih grobišč in razcvetom halštatske družbe je časovno opredelil v 8. stol. pr. n. št.⁵ Salomonško rešitev za njegovo opredelitev v okviru kronološke sheme pa je našel Stane Gabrovec, ki nastalih razlik tudi ni pripisoval le kronološkimi, temveč predvsem kulturnozgodovinskimi dejavniki. Zato je domneval paralelnost obeh pojavov, tj. zaključne faze kulture žarnih grobišč in začetne halštatske, kar je označil kot stopnjo Ha B3/ Ha C 1, za področje Dolenjske in Bele krajine pa kot horizont Podzemelj 1–2, torej kot sam začetek dolenjske halštatske kulturne skupine.⁶ Gabrovec je prvotno domneval, da je iskati povod za spremembe kulturnega značaja v prilivu novih elementov, predvsem v novih doseljencih z Balkana.⁷ S horizontom Podzemelj pa se je vedno znova ukvarjal tudi slavljeneč, ki je s svojimi številnimi prispevki bistveno poglobil in razširil

naše znanje o tem prelomnem obdobju.⁸ Prav zato mu želim posvetiti ta, čeprav droben diskusijski prispevek o centralnem grobu ene izmed gomil iz Novega mesta.

Za razumevanje žitja in bitja prazgodovinskih skupnosti na Dolenjskem v 1. tisočletju pr. n. št. so ključna novejša izkopavanja nekropol v Novem mestu, čeprav še niso v celoti objavljena. Raziskave potekajo pod okriljem Dolenjskega muzeja že kar nekaj desetletij, najprej pod vodstvom Toneta Kneza, nato Boruta Križa. Odkrita so bila namreč številna grobišča na različnih lokacijah širšega območja Novega mesta⁹: iz časa kulture žarnih grobišč plani žgani grobovi v Bršljinu, na Kapiteljski in Mestnih njivah, morda sodijo k novomeškemu kompleksu tudi žgani grobovi iz Prečne¹⁰; iz halštatskega obdobja številne gomile na obeh bregovih reke Krke, na levi strani je najbolj izčrpno raziskana gomilna nekropola na Kapiteljski njivi, morda pa pripada novomeškemu kompleksu tudi gomila z Mačkovca¹¹, na desni strani pa se gomile razprostirajo med Portovaldom in Smolovo hosto, a osrednjo, dobro raziskano skupino tvorijo gomile v Kandiji, na Znančevih njivah. Mlajša so žgana grobišča iz latenskega in zgodnjericimskega obdobja, odkrita v Kandiji, na Kapiteljski njivi in Beletovem vrtu. Vendar se bomo v naši raziskavi omejili le na analizo centralnega groba gomile I s Kapiteljske njive ter poskušali pokazati na njegov pomen v procesu nastajanja halštatske družbe v Novem mestu.

Na platoju in pobočjih griča, poimenovanega Kapiteljske njive, je bila odkrita prostrana gomilna nekropola, na kateri je bilo doslej raziskanih že 43 gomil.¹² Ob zahodnem robu vzpetine pa so bili izkopani tudi številni plani žgani, predvsem žarni grobovi. Od sredine platoja nekoliko proti zahodu pomaknjena leži gomila I, največja med doslej raziskanimi gomilami, ki je bila izkopana pod vodstvom T. Kneza v letih 1987 do 1992, že leto kasneje pa je sledila tudi objava.¹³ Nadaljnje, globlje vkopane grobove taiste gomile pa so odkrili nekaj let pozneje, in sicer med izkopavanji od 1999–2006, tudi le-ti so bili pravkar obelodanjeni.¹⁴ V gomili je bilo skupno odkritih 80 grobov, ki kažejo, da so pokopavali vanjo ves čas trajanja halštatskega obdobja, od horizonta Podzemelj do horizonta negovskih čelad, kar pomeni približno štiri stoletja. Ni naš namen analizirati celotno strukturo gomile in njen družbeni sestav, kar bi daleč presegló obseg članka za slavljenečev zbornik, zato le nekaj besed o njenem začetniku.

V središču gomile je bila odkrita iz kamnov zidana grobna kamra, ki je bila žal že izropana in močno po-

¹ Za zgodovino raziskav glej Gabrovec 1964–1965, 21 ss; Gabrovec 1987, 30 ss; Gabrovec 1999; Dular 2003, 13 ss.

² Hoernes 1914, 39 ss, pos. 49–52.

³ Stare 1954 in 1955.

⁴ Kossack 1959, 41 ss, Abb. 9–10, Tabelle 3 (v zvezi z našo temo prim. delitev stopnje Vače Ia in Ib).

⁵ Müller-Karpe 1952; 1955.

⁶ Gabrovec 1964–1965, 26 ss, Sl. 1–2; Gabrovec 1987, 36 ss.

⁷ Gabrovec 1964–1965, 28; prim. tudi Gabrovec 1990 (z nekoliko drugačnim stališčem).

⁸ Dular 1973; 1978; 1979; 1983; 2003, 99 ss itd.

⁹ Glej Knez 1990; Križ 2003; Teržan 2002.

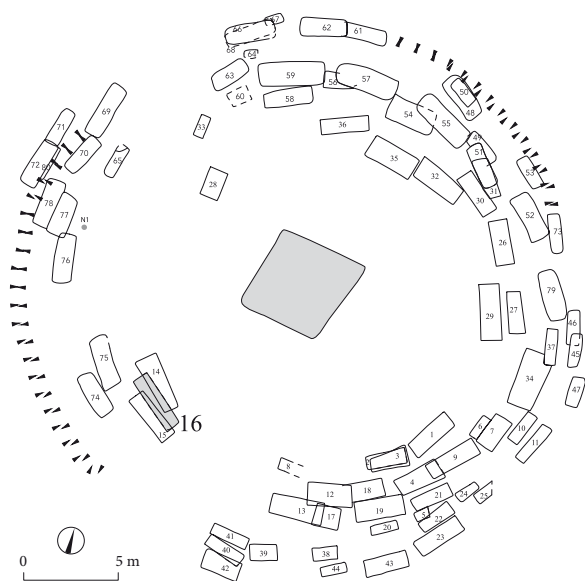
¹⁰ Dular 2003, 174 s, T. 11:1–5; Teržan 2009, 214 ss, Sl. 1–2.

¹¹ Udovč 2009.

¹² Križ 2013, Sl. 1.

¹³ Knez 1993.

¹⁴ Križ 2013, 17 ss.

Sl. 1: Tloris gomile I na Kapiteljski njivi v Novem mestu (po Križ 2013, Priloga 1).

Fig. 1: Ground plan of the tumulus I at Kapiteljska njiva in Novo mesto (after Križ 2013, App. 1).

škodovana (sl. 1). Kljub temu je Knezu uspelo ugotoviti njeno prvotno obliko in velikost. Bila je skoraj kvadratne oblike, s stranicami usmerjenimi skladno s stranmi neba, tako je v smeri vzhod-zahod merila 5 m in pol, v smeri sever-jug pa 5,70 m. Njena notranja površina pa je bila ocenjena na približno 2 x 2 m.¹⁵ Kot smo pokazali že na drugem mestu, se ta grobnica po svoji zgradbi, obliki in velikosti uvršča med večje centralne grobove, značilne za gomile veljakov v dolenskem kulturnem krogu. Podobno so zgrajene tudi grobne kamre v gomilah sosednjih kulturnih skupin, predvsem v štajersko-panonski regiji, kjer pa so lahko kamre še znatno večje, zato so tudi gomile mogočnejše.¹⁶ To ponazarjajo tudi najnovejša izkopavanja nekropole v Strettwegu, od koder je bila doslej znana le gomila s slavnim kulturnim vozičkom.¹⁷ Čeprav so osnovne značilnosti iz kamna grajenih grobnic v gomilah veljakov v sami fazi nastajanja halštatske kulture na celotnem jugovzhodnem alpskem področju enake, pa pride v teku časa v konceptu gomile kot monumentalnega spomenika v okviru kulta prednikov med eno in drugo regijo do bistvenih razhajanj. Namreč v štajersko-panonskem oz. celotnem vzhodnoalpskem halštatskem krogu, kjer se je obdržal običaj sežiganja umrlih, so v posamezne gomile pokopavali le posamezne osebnosti, praviloma z žrtvovanjem spremstvom, verjetno svojih bližnjih, medtem ko so bile gomile v dolenskem kul-

turnem krogu, kjer je prevladala inhumacija, namenjene pokopavanju članov družinsko-rodovnih skupnosti v daljšem časovnem razdobju.¹⁸ To velja tudi za gomilo I na Kapiteljski njivi. Pomenljivo pa je, da so bile med 43 gomilami na Kapiteljski njivi doslej odkrite le maloštevilne gomile z osrednjimi grobovi, pa še ti niso izkazovali tako mogočne kamnite grobne konstrukcije kot centralni grob v gomili I.¹⁹ Že to dejstvo kaže na posebno vlogo in ugled, ki ga je oseba, pokopana v kamniti kamri gomile I, morala uživati za svojega življenja v okviru novomeške družbene skupnosti.

Čeprav je bila grobna kamra povsem izropana, je bilo ohranjenih nekaj črepinjskih posod, ki jih je Knez opisal kot fragmente dveh sivočrnih posod, okrašenih s kovinskimi aplikami oz. premazi v obliki geometrijskih motivov.²⁰ Pri ponovnem pregledu črepinjskih smo ugotovili, da se dajo nekateri kosi med seboj sestaviti in da je možno obe posodi risarsko rekonstruirati.²¹ Gre torej za posodi situlaste oblike, ki pa se med seboj nekoliko razlikujeta (sl. 2: 1,2). Obe imata izvihano ustje, kratek rahlo navznoter nagnjen vrat, ki izrazito prehaja v rame posode, a pri prvi posodi se rame oblo nadaljuje v rahlo konveksno izbočeni recipient (sl. 2: 2), medtem ko ima druga oster prehod v konični spodnji del posode (sl. 2: 1). Obe imata nizko prstanasto nogo z vboklim dnom.²² Kot že omenjeno sta sivočrne barve s sledovi grafitnega premaza na zunanji površini, hkrati pa so vidni sledovi ozkih vzporednih vodoravnih raz, ki dajo sklepati, da sta bili posodi verjetno narejeni že na ročnem lončarskem vretenu.²³ Na zunanji površini pa so se ohranili tudi sledovi okrasa, izvedenega s pomočjo kositrnih oz. cinastih lističev, kar je pokazala tudi analiza Žige Šmita.²⁴ Pri prvi, večji posodi so ohranjeni le sledovi okrasa na ramenu, iz katerih se da sklepati, da gre za dva vzporedna vodoravna trakova, med katerima je bilo vmesno polje razdeljeno s prečnimi linijami, kar daje vtis lestvičnega motiva (sl. 2: 2). Tudi tik nad dnom je bila posoda

¹⁸ Odvisno od obstoja posameznih družin oz. rodov.

¹⁹ Za podatke se zahvaljujem izkopavalcu B. Križu, ki pravi, da je centralnih grobov okoli šest. Prim. Kirž 1997, Priloga 1; Križ 2000, Priloga 2.

²⁰ Knez 1993, 35, T. 4 in 6.

²¹ Za možnost ogleda najdb se zahvaljujem B. Križu, za risbe najdb pa Idi Murgelj in Anji Hellmuth. Za pripravo slik za tisk pa se zahvaljujem Matiji Črešnarju.

²² Pr. ustja prve posode znaša ca. 24 cm, pr. dna 10,5 cm (inv. št. 1335b), pr. ustja druge posode pa ca. 22 cm, pr. dna pa 10 cm (inv. št. 1335a).

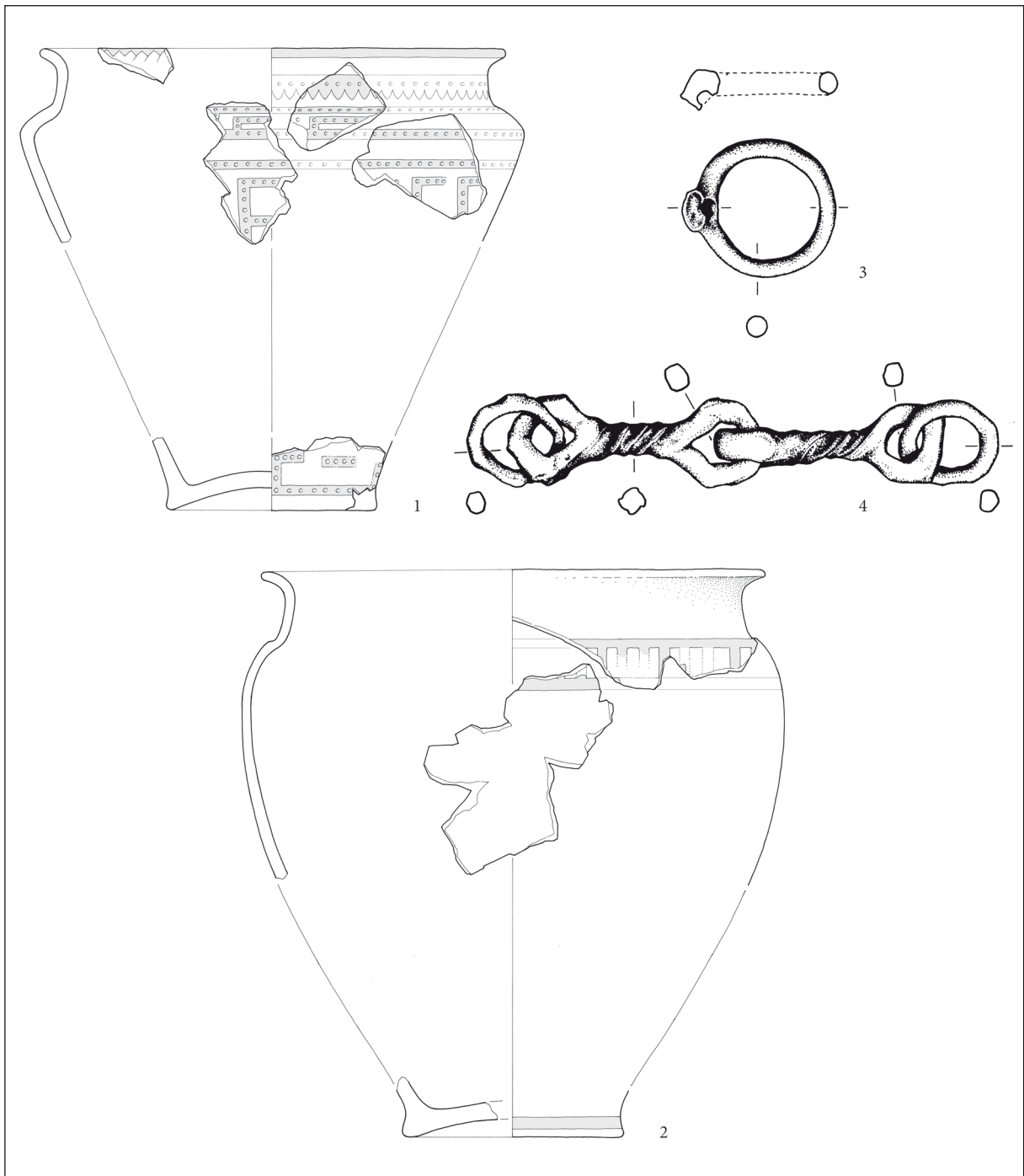
²³ Pravilno potekajoče raze na vratovih posod sva s kolegom M. Črešnarjem ugotovila pri ponovnem pregledu ohranjenih kosov keramike. Le-te vodijo k podmeni, da počasno ročno lončarsko kolo v naših krajih ni prišlo v rabo šele v mlajšem halštatskem obdobju (Dular 1982, 146 ss), temveč že v njegovi začetni fazi.

²⁴ Žigu Šmitu se zahvaljujem, da je bil takoj pripravljen izvesti elementno analizo PIXE-PIGE pigmenta okrasa. Glej prispevek, ki neposredno sledi naši razpravi.

¹⁵ Knez 1993, 35, Sl. na str. 34, T. 1–3.

¹⁶ Teržan 2008, 201 ss, Sl. 7, 13–14.

¹⁷ Tiefengraber/Tiefengraber/Moser 2012, Sl. 1, 12–13, 19–20.

Sl. 2: Najdbe iz centralnega groba gomile I na Kapiteljski njivi v Novem mestu: 1,2 keramika, 3,4 železo. Merilo 1,2 = 1:3, 3,4 = 1:2.

Fig. 2: Finds from the central grave of the tumulus I at Kapiteljska njiva in Novo mesto: 1,2 ceramics, 3,4 iron.

Scale 1,2 = 1:3, 3,4 = 1:2.

okrašena s cinastim trakom. Okras na drugi posodi se da bolje razpoznati in zdi se, da je bil izveden nekoliko drugače (sl. 2:1). Najprej so bile vtisnjene drobne jamice, ki so bile prekrite s cinastimi aplikami v motivih meandra, na notranji strani ustja in na zunanji strani vratu pa je rob cinastega ornamenta označevala vrezana

cikcakasta črta. Kaže, da je kompozicija meandrastega okrasa prekrivala vso površino od vratu do dna posode.

Čeprav so lončene posode v obliki situl, za katere je na splošno sprejeto mnenje, da gre za posnetke in nadomestke veliko bolj dragocenih in prestižnih kovinskih bronastih situl, razmeroma pogost grobni pridelek

v okviru vzhodnoalpskih kot tudi severnoitalskih kulturnih skupin,²⁵ je obema novomeškima primerkoma na Dolenjskem, kot kaže Dularjeva študija o halštatski keramiki v Sloveniji,²⁶ komajda najti ustrezne primerjave. Prvi situli z oblimi rameni so oblikovno morda še najbolj podobne situle iz gomile I-1883 iz Rovišča,²⁷ ki pa so zaradi z rebri in žlebovi razčlenjenega ramena že mladohalštatske. Boljše analogije predstavljajo na eni strani nekateri primerki iz štajerskih in panonskih krajev kot npr. iz Donnerskirchena ob Nežiderskem jezeru,²⁸ na drugi strani pa z Mosta na Soči²⁹ in iz estenskega kulturnega kroga.³⁰ Drugi situli bolj ostrega profila je najti številnejše primerjave, ki jim prav tako sledimo od severozahodnih panonskih krajev,³¹ od koder kot primer navajamo še druge situle iz že omenjene gomile iz Donnerskirchena,³² pa preko štajerskih najdišč³³ ter dalje proti zahodu kot v svetolucijski skupini³⁴ ter zlasti v okviru estenske kulture,³⁵ kjer sodijo med značilne zvrsti grobnega posodja, predvsem v zgodnjih fazah stopnje Este II (po Freyu oz. po Peroniju).³⁶

Obe novomeški situli pa izstopata v okviru dolenske, za horizont Podzemelj značilne keramike, tudi zaradi svojega kositrnega okrasa. Čeprav je njuna ohranjenost slaba, se da razbrati, da je bila prva situla na ramenu okrašena z lestvičnim motivom, druga pa z variacijami na motiv meandra. Način okraševanja s cinastimi lističi se na vzhodnoalpskem-panonskem prostoru pojavlja že razmeroma zgodaj,³⁷ a pogosteje v obdobju pozne kulture žarnih grobišč, in sicer v stopnji Ha B, kot kažejo dokaj široko razpršene posamezne posode, npr. od slovaških Brhlovic³⁸, nižjeavstrijskega

St. Andraja pri Tullnu³⁹ (sl. 3: 2), Ormoža⁴⁰ (sl. 3: 3,4) ter Ptuja⁴¹ v Podravju do Batine⁴² v Baranji. Omembe vredno se zdi, da gre pretežno za okras v obliki trikotnikov in vodoravnih pasov ter da na teh posodah še ni zaslediti ornamentov, v katerih bi lahko prepoznali motiv meandra. Le-ta se pojavi v svojih variabilnih oblikah šele na posodah, izvirajočih iz starohalštatskih gomil stopnje Ha C. V razbohoteni obliki pa so variacije na temo meandra zlasti pogoste na velikih posodah s stožčastim vratom in globokih skledah (s protomi), značilnih za vzhodnohalštatski kulturni krog.⁴³ Kot je pokazala Ursula Brosseder, pa ima motiv meandra tudi posebno simbolno in konotacijsko vlogo, povezano predvsem z vrhnjim družbenim slojem.⁴⁴

V okviru dolenske skupine je motiv meandra, izveden s kositrnimi lističi, dokaj izjemen pojav, saj ga je najti le na razmeroma maloštevilnih posodah.⁴⁵ Okras na drugi novomeški situli (sl. 2: 1) ima glede na način izvedbe (najprej so bile narejene majhne vtisnjene pike oz. vdolbinice kot osnova za lepljenje cinastih lističev) in glede na motiv z asimetrično tekočim meandrom najboljšo analogijo v ornamentu na štirih trebušastih posodah s kratkim stožčastim vratom ter na pripadajočih pokrovih ter skodelici iz znamenitega groba z oklepom iz Stične.⁴⁶ Le-ta pa je kot vodilni predstavnik horizonta Stična 1 nekoliko mlajši⁴⁷ od tukaj obravnavanega novomeškega centralnega groba gomile I.

Podobno izveden je okras na situlah z Mosta na Soči, ki pa so z novomeško (sl. 2: 2) dobro primerljive tudi glede same oblike posod.⁴⁸ Posode, ki so okrašene z meandrastimi motivi, izvedeni s kositrnimi lističi ali premazom, pa so znane tudi iz estenskega kulturnega kroga, čeprav se tam še pogosteje uporablja okraševanje posod z bronastimi žeblički, za katerega kaže, da je bilo tudi v širšem obravnavanem prostoru zelo priljubljeno.⁴⁹

²⁵ Prim. Pescheck 1948, 158 ss, Abb. 3 (čeprav zastarelo, še vedno služi osnovni orientaciji razprostranjenosti glinenih situl).

²⁶ Prim. Dular 1982, 37 ss, št. 85–87.

²⁷ Dular 2003, 243 s, T. 63:5, 64:1–2.

²⁸ Pescheck 1942, T. 5: 3–4, 12; Nebelsick 1997, 70 Abb. 30 (druga vrsta, prva z desne).

²⁹ Marchesetti 1893, T. 5:6.

³⁰ Calzavara/Chieco Bianchi 1976, 228 s, T. 45: C 1.

³¹ Pescheck 1948, Abb. 3.

³² Pescheck 1942, T. 5: 10; Nebelsick 1997, 70 Abb. 30 (tretja vrsta, druga z desne).

³³ Dobiat 1980, 102 s.

³⁴ Marchesetti 1893, T. 3: 5–10; Teržan/ Lo Schiavo/ Trampuž-Orel 1984–1985, T. 6: F 6; 7: A7; 8: E 11 itd.

³⁵ Frey 1969, T. 5: 16; 6: 28–29 itd.; Chieco Bianchi/ Calzavara Capuis 1985, T. 11: 14; 25: 1, 8; 29: 1 itd.; Calzavara/ Chieco Bianchi 1976, T. 5: 3–4; 56: 47–48 itd.; Gambacurta/ Ruta Serafini 1998, Fig. 54 a–c, 56: 1 itd.

³⁶ Prim. tudi Peroni/Vanzetti 2004, 53 ss, T. 8; 13.

³⁷ Najstarejše doslej omenjene izvirajo iz srednje bronnaste dobe, in sicer iz Pittna: glej Hampl/Kerchler 1981, 23, Taf. 16; 192; 193, vendar je malo verjetna povezava le-teh z mlajšimi, žarnogrobiščnimi. Za kratek pregled problematike v širšem evropskem prostoru glej Soroceanu 2005, 450 s.

³⁸ Oždani 1977, Obr. 4.

³⁹ Eibner 1967, 38 ss; Eibner 1974, 209, T. 23 e.

⁴⁰ Tomanič-Jevremov 1988–1989, 277 ss, T. 6: 3; 22: 1–2; 23: 4; 24: 5.

⁴¹ Lubšina-Tušek 1999, 293 ss, T. 1: 14.

⁴² Metzner-Nebelsick 2002, 93 ss, 605, T. 11: 1–2.

⁴³ Glej Frey 1969, 73 ss, 113, Abb. 40–42; Siegfried-Weiss 1979, 11 ss, Abb. 2–4; Dobiat 1980, 129 ss, Abb. 16–17. Za kronološko shemo in korelacijo posameznih kulturnih skupin v okviru štajersko-panonskega prostora glej Teržan 1990, 204 ss, Sl. 55–56.

⁴⁴ Brosseder 2004, 298 ss, 310 ss, Abb. 191–193.

⁴⁵ Gabrovec 1968, 171ss; Dular 1982, 90.

⁴⁶ Gabrovec et al. 2006, 161s, T. 139. Omembe vredno je, da se v Stični pojavlja okras iz cinastih lističev tudi še na posodah iz mlajšega obdobja – glej prav tam 22s, 46, 85 s, T. 5: 4,5,8–9; 29: 22–24; 66: 114/1–9.

⁴⁷ Za datacijo glej Gabrovec 1964–1965, 34 ss, Sl. 2, T. 2–5; Teržan 2008, 280 ss, Sl. 42.

⁴⁸ Marchesetti 1893, 33, 81, T.3: 9–10. Glede na dosedanje objave je opazno, da so posode, okrašene s cinastimi lističi, tudi na Mostu na Soči oz. v svetolucijski skupini razmeroma redke.

⁴⁹ Prim. Pescheck 1948, 160 ss, Abb. 7; Gabrovec 1960a, 16 ss, karta 3; Dobiat 1980, 130 ss, Abb. 16.; Dular 1982, 89 s,

Zanimivo je, da so v Estah s cinastim okrasom večinoma okrašene prav situlaste posode, kar velja za ves razpon stopnje Este II (po Freyu), nekateri primerki pa so tudi mlajši (prim. Este III A-C po Peroniju).⁵⁰ Posebej omembe vredna je situla iz Est, Casa Ricovero 46, na kateri je kombiniran okras iz bronastih žebličkov in cinastih lističev, kar kaže na sočasno rabo obeh načinov krašenja s kovinskimi aplikacijami. Iz bronastih bunčic je na ramenu posode izveden pas tekočih simetričnih meandroidov, tik pod njim – pod ostrim prehodom vratu v recipient posode – pa je iz cinastih lističev nalepljeno več parov ptičkov. Glede na analogije iz drugih estenskih grobov (Casa Ricovero 147 in Casa Ricovero 236) grob 46 nedvomno sodi v starejšo stopnjo Este II (II antico po Freyu) oz. v fazo Este II B-C (po Peroniju), tj. v sredino 8. stol. pr. n. št.⁵¹ Ta datacija pa se dobro sklada tudi z datacijo obravnavanega centralnega groba iz gomile I (o čemer bo še tekla beseda).

S tem pregledom smo želeli pokazati, da je bilo okraševanje posod s kositrnimi lističi zunaj ožjega dolenjskega prostora razširjeno predvsem v sosednjih pokrajinah od Panonije do Benečije.⁵² Čeprav se v panonskem prostoru prvič pojavi ta način okraševanja že v srednji bronasti dobi, nato pa predvsem v času mlajše kulture žarnih grobišč, v stopnji Ha B, tj. v 10.–9. stol. pr. n. št., pa postane posebej razširjeno in priljubljeno v starejšem halštatskem obdobju, v stopnji Ha C, tj. od sredine 8. do konca 7. stol. pr. n. št. V tem času se uveljavi kot vodilni motiv meander s svojimi številnimi variacijami. Vendar so obstajale lokalne razlike tako v izvedbi ornamentov kot tudi v nosilcih okrasa, v panonsko-štajerskem prostoru so to bile pretežno velike posode s stožčastimi vratovi in globoke skledе, medtem ko v svetolucijsko-estenskem krogu pretežno situle. Zanimivo je torej, da je za obe situlasti posodi (sl. 2: 1,2) iz centralnega groba gomile I iz Novega mesta, čeprav sta različni, najti dobre primerjave tako v panonskem kot v svetolucijsko-estenskem področju, medtem ko so situle s cinastim okrasom znane predvsem iz svetolucijsko-estenskega kulturnega kroga. Zato se zdi, da lahko

Sl. 5:1–3.

⁵⁰ Pri tem moramo omeniti, da je pri opisih posod ponekod omenjena samo bela pasta, ki ni nujno cinasta, ohranjena v vtisnjenih pikicah, ponekod pa je izrecno omenjen cinast ornament. Glej npr. Chieco Bianchi/Calzavara Capuis 1985, 137, Tav. 33 a; T. 80: 1 (bela pasta); 276, T. 181: a; Capuis/ Chieco Bianchi 2006, 156, T. 73:1; 167, T./9:1; 193, T. 94: 46; Chieco Bianchi/Tombolani 1988, 70 Fig. 86, 74 Fig. 92, 75; Fogolari/ Prosdociami 1988, 49 Fig. 42. Za diskusijo o datiranju posameznih faz glej tudi Peroni/ Vanzetti 2004.

⁵¹ Gambacurta/ Ruta Serafini 1998, 78 ss; Baldini Cornacchione 1998, 73 s, Fig. 30; Michelini/ Sainati 1998, 112 ss, Fig. 5:1.

⁵² Tukaj ni naš namen, da bi raziskovali celotni fenomen okraševanja posod s cinastimi lističi tudi v drugih, bolj oddaljenih pokrajinah kot npr. v Švici ali drugod zahodnje in južneje od estenske kulture v Italiji.

vidimo v posodah iz novomeškega groba vmesni člen med enim in drugim področjem, čeprav cinasti okras na situlah bolj govori za povezavo z estenskim prostorom.

V tej zvezi želimo opozoriti še na drug morebitni konotativni aspekt, ki se skriva v obeh situlah. Če sledimo splošno sprejeti tezi, da so bile lončene situle narejene po vzoru veliko bolj dragocenih kovinskih, predvsem bronastih posod v obliki veder in vedric, lahko prvo situlo z oblim ramenom (sl. 2: 2) izvajamo iz značilnih bronastih veder kulture žarnih grobišč, bodisi starejših veder tipa Kurd (in Hosszúpályi) bodisi tipa Hajdu Böszörmény,⁵³ medtem ko lahko drugo situlo z ostrim prehodom ramena (sl. 2:1) primerjamo z mlajšim tipom obeh omenjenih zvrsti veder in pa situl, katerih pojav pa je vezan prav na zgodnje halštatske obdobje.⁵⁴ V tej zvezi je posebne pozornosti vredno bronasto vedro tipa Kurd iz transilvanskega depoja Brâncovenesti. Depo sta tvorili dve različno veliki bronasti vedri,⁵⁵ med katerima predstavlja manjše med njima doslej edinstveni primerek pokositrenja⁵⁶ bronastih posod že v času kulture žarnih grobišč. Pocinjeno je namreč na tak način, da izstopa okras vodoravnih pasov z različnimi motivi (sl. 3: 1). Na vratu in tik pod oblim ramenom sta pasova pokončnih oz. visečih trikotnikov, osrednji pas s tekočim cikcakom flankirata pasova z izmenjajočimi se, različno usmerjenimi lestvičnimi motivi, prekinjenimi s trikotniki, spodnji rob celotnega ornamentalnega polja pa je zopet cikcakast. Prav ta motivika iz trikotnikov in cikcaka spominja na s cinastimi lističi okrašene, že omenjene, posode iz žarnih grobišč v St. Andrāju, Ormožu in na Ptuj, kar navaja na dokajšnjo sočasnost te lončenine s pocinjenim bronastim vedrom iz Brâncovenestija, čeprav je slednje glede na tip verjetno nekoliko starejše.⁵⁸ Zato domnevamo, da so bile takšne pocinjenene bronaste posode za zgled in povod za okraševanje lončenih posod s cinastimi lističi (sl. 3: 2–4). Pomenljivo pa je, da lahko prav v lestvičnem motivu na vedru iz Brâncovenestija iščemo vzor tudi za okras na prvi novomeški situli (prim. sl. 2: 2 in 3: 1).

Na osnovi zgornje izpeljave se nam zdi verjetna teza, da se prva novomeška situla navezuje tako oblikovno kot po ornamentu na tradicijo prestižnih bronastih veder kulture žarnih grobišč, medtem ko je druga po obliki in s

⁵³ Za oba tipa glej von Merhart 1969, 321 ss, Karta 5, T. 40: 1–3, 5–6; 44: 1–8; in pa zvezke PBF II, 5, 9, 10 in 18.

⁵⁴ von Merhart 1969, T. 40:7, 9; 41; 45: 1–5; 46; in PBF II, 5, 9, 10 in 18.

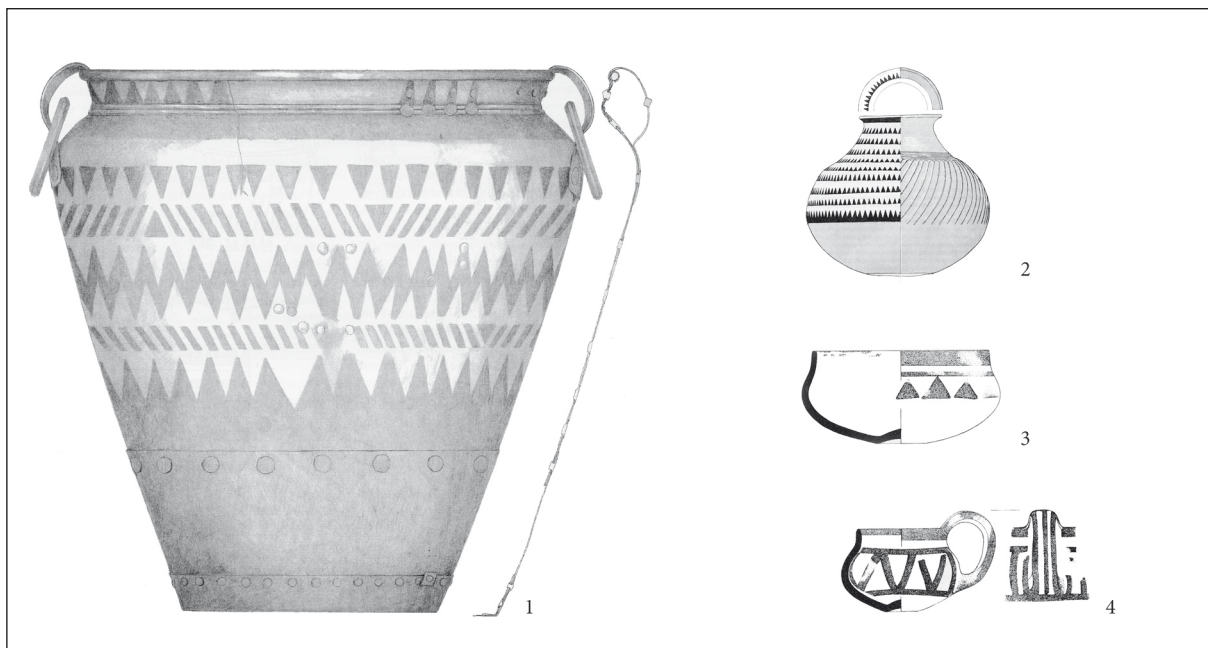
⁵⁵ Soroceanu 2005a, 430 ss, Abb. 3–6 (z navedeno vso starejšo literaturo); Soroceanu 2008, 165 ss, T. 33–34; Ca:121.

⁵⁶ Giumlia-Mair 2005, 477 ss.

⁵⁷ Eibner, 1974, 209, T. 23 e; Tomanič-Jevremov 1988–1989, 277 ss, T. 6:3, 22: 1–2, 24: 5; Lubšina-Tušek 1999, T. 1:14.

⁵⁸ Dataciji vedra v Ha B3–C, kot jo predlaga Soroceanu 2005a, 458 ss, prav zaradi navedenega (obla ramena, motivi okrasa) ne morem povsem slediti. Glej tudi Gerloff 2010, 294 ss, 383.

Sl. 3: Pokositreno bronasto vedro iz depoja Brâncovenesti (po Soroceanu 2005a) (1), posode s cinastim okrasom iz St. Andräja (po Eibner 1967) (2) in Ormoža (po Tomanič-Jevremov 1988–1989) (3,4).

Fig. 3: Tinned bronze bucket from the hoard Brâncovenesti (after Soroceanu 2005a) (1), three examples of vessels with tin decoration from St. Andrä (after Eibner 1974) (2) and Ormož (after Tomanič-Jevremov 1988-1989) (3,4).

svojim cinastim meandroidnim okrasom značilni glasnik nove – halštatske – dobe. Tudi grobni pridatek dveh situl je morda odraz navezave na žarnogrobiščno tradicijo, saj se v depojih kot npr. v Brâncovenestiju pogosto nahajajo pari bronastih posod, ki jih poskušamo razumeti kod odraz posebnega obredja v okviru religiozne sfere.⁵⁹ Zato sta verjetno tudi situli v centralnem grobu gomile I iz Novega mesta izraz posebne simbolike v okviru grobnega kulta.

V grobni kamri centralnega groba pa so poleg črepinj obeh situl ostali ohranjeni tudi ostanki konjske lobanje ter konjske opreme, in sicer železne žvale in obroč (sl. 2: 3,4),⁶⁰ kar je nedvomen dokaz, da je grob pripadal konjeniku, kateremu je bil ob pokopu žrtvovan jahalni konj. Žrtvovanja konjev ter njihov pokop skupaj z njihovimi gospodarji, pripadniki vrhnjega konjeniškega sloja, je značilnost pogrebnih običajev dolenske halštatske skupine od njenega porajanja do njenega konca.⁶¹ Vendar pa ta pojav ni omejen le na Dolenjsko, temveč je mnogo širši, lasten celotni halštatski kulturi, zaslediti ga je tako v zahodnohalštatkem⁶² kot vzhodnohalštatskem krogu, a prevzet od konjeniških nomadskih ljudstev iz evroazijskih step.⁶³

⁵⁹ Prim. npr. Metzner-Nebelsick 2003, 107; Soroceanu 2005b, 391 ss, Abb. 3–4.

⁶⁰ Knez 1993, 35, T. 5.

⁶¹ Dular 2007; Teržan 2008, 222 ss, 322 ss, Sl. 19, 62; Teržan 2011; Teržan 2014, 114 ss.

⁶² Hennig 2001, 63 ss, Abb. 24.

⁶³ Kossack 1988.

Novomeške železne žvale so za razliko od mnogih drugih železnih žval dobro ohranjene⁶⁴, zato je lažje ugotoviti, kateremu tipu pripadajo. Gre za dvodelne žvale s tordiranimi prečkami, katerih obročasti konci pa niso okrogle, temveč bolj oglate oblike, v oba zunanja pa sta vstavljena obroča kvadratnega preseka za brzde (sl. 2: 4). Čeprav ni sporno, da so predhodnice železnih tordiranih žval bronaste tordirane žvale trako-kimerijskega tipa,⁶⁵ ki so v nekaj primerkih zastopane tudi na območju dolenske kulturne skupine kot npr. v Božjem grobu pri Slepšku pri Mokronogu in Pustem Gradcu v Beli krajini,⁶⁶ pa so železne tordirane žvale značilen pojav zgodnje halštatske dobe v širšem srednjeevropskem področju. Najbližje primerjave novomeškemu primerku predstavljajo konjske žvale iz bogatega bojevniškega groba iz Budinjaka na Žumberku,⁶⁷ v katerem so ohranjene

⁶⁴ Železne žvale iz drugih grobov stopnje Ha C na Dolenjskem so izredno slabo ohranjene, največkrat so se ohranili le srčasti ali križni kavliji za brzde, prim. Gabrovec 1960, 46 ss, Sl. 3, 8: 5–8, 10; Gabrovec et al. 2006, T. 38:21, 22, 23; 131: 7, 13–14; 200: 3 a–b.

⁶⁵ Metzner-Nebelsick 2002, 228 ss, Abb. 108–109, 114–116.

⁶⁶ Dular 2003, 171, 210 s, T. 8: 3–4; 42: 4; glej tudi Škvor-Jernejčič 2011, 166 ss.

⁶⁷ Škoberne 1999, 54 ss, Sl. 37, 41: 4 (iz risbe ni natančno razvidna oblika obročev na prečkah žval), Sl. 50–51. Glede na ohranjene psalije bi smeli sklepati, da so bile takšne železne žvale tudi v grobu 6 gomile 3 z Molnika, vendar najdbe še niso objavljene, glej Puš 1991, 38–41, 44–45.

tudi psalije tipa I b po Kossacku.⁶⁸ Poleg konjske opreme in orožja kot bojevnike opreme pa je bila v budinjaškem grobu tudi skledasta čelada, kar kaže na visok družbeni položaj tam pokopanega konjenika.⁶⁹

Če pogledamo preko meja dolenske halštatske skupine, najdemo dvodelne železne tordirane žvale s podobno oblikovanimi oglatimi zaključki tako v širnem svetu Panonije, od npr. Dalja in Erduta ob Donavi⁷⁰ preko gomil v okolici halštatskih središč severno od Blatnega jezera, kot so Somlóhegy, Somlósárhely in Vaszar⁷¹, pa vse do bavarskega Mindelheima⁷² in njemu sorodnih gomilnih nekropol na področju zgornjega Podonavja oz. južnih nemških dežel.⁷³ Pretežno gre za najdbe konjske opreme iz bogatih bojevnških gomil, datiranih v razpon stopnje Ha C oz. Ha C 1 po Kossacku. Kot je pokazala s ponovno analizo bojevnških grobov s konjsko opremo iz severovzhodne Bavarske tudi Brosseder, so železne tordirane žvale, ki jih je uvrstila med vodilne tipe svoje II. skupine, značilne prav za časovno sekvenco, ki jo je tudi sama pripisala stopnji Ha C1.⁷⁴ Le-to fazo pa je Hilke Hennig na osnovi dendrokronoloških datacij značilnih kontekstov iz zahodnohalštatskega kroga opredelila v čas druge polovice 8. stol. pr. n.št.,⁷⁵ kar se sklada tudi z radiokarbonskim datiranjem obravnavanega groba iz Novega mesta.⁷⁶

Na kratko moramo omeniti še eno lastnost železnih žval iz centralnega groba gomile I s Kapiteljske njive, namreč njihovo velikost. Gre za razmeroma velike žvale, katerih dolžina znaša okrog 13 cm (sl. 2: 4). Kot je namreč pokazal Georg Kossack⁷⁷, obstaja bistvena razlika v velikosti žval med srednjeevropskimi konji iz časa kulture žarnih grobišč s povprečno dolžino okrog 7 cm in tistimi halštatskimi povprečne dolžine okoli 11 cm. Še večje so tiste iz zgodnje železne dobe, ki izvirajo iz evroazijskih step med severnim Pričrnomorjem, Zakavkazjem in Altajem, ki dosegajo povprečno dolžino okoli 12 cm, nekatere pa tudi preko 13 cm. Med 160 žrtvovanimi konji iz velike gomile Aržan v Tuvi, datirane okoli 800 pr. n. št., so meritve konjskih žval pokazale, da znaša njihova povprečna velikost 12,2 cm, kar govori za dokajšnjo enotnost v staturi konj in njihovi rasni vzreji.⁷⁸ Zato Kossack predpostavlja, da izvirajo visokorasli

konji prvotno prav iz stepskega področja med Altajem in Kavkazom, od koder so preko severnega pontskega področja dosegli v času "kimerijskega horizonta" oz. horizonta Novočerkask⁷⁹ tudi Podonavje oz. Karpatsko kotlino. Za konje halštatskega obdobja v srednji Evropi pa meni, da izvirajo prav iz Panonske nižine oz. srednjega Podonavja.⁸⁰ Velikost konjskih žval iz centralnega groba gomile I s Kapiteljskih njiv govori torej za to, da je moral biti konj, kateremu so pripadale, razmeroma velik in da je moral izvirati iz panonskih krajev,⁸¹ če ne celo iz severnopontskega področja.

Naša raziskava je torej pokazala, da se gomila I s svojim prvim grobom – z zidano grobno kamro kvadratne oblike konceptualno navezuje na monumentalne gomile vzhodnohalštatske kulture, zlasti na tiste v kulturnih skupnostih na štajerskem ter širšem panonskem svetu. Tudi pridatki kot žrtvovani konj in konjske žvale so vzhodnjaškega porekla, vendar hkrati kažejo na vpetost novomeškega prvaka-konjenika v novo družbeno elito, ki je z novim načinom bojevanja in z novo ideologijo obvladovala celotni prostor halštatske kulture. Nekoliko drugačne poudarke je zaznati v keramiki, pri kateri poleg navezav na staro tradicijo ter vzhodnih – panonskih povezav pridejo do izraza tudi takšne, ki govorijo za stike z zahodnimi kulturnimi skupnostmi, predvsem s svetolucijsko in estensko. Veljak, ki je našel svoj poslednji mir v obravnavani gomili, je bil torej avantgardni nosilec in znanilec novega ideološkega koncepta in nove družbene ureditve s konjeniško elito na čelu.⁸² Ali je bil prišlek zmagoviti osvajalec, kot dajeta slutiti zgradba njegove grobnice in njegov konj, ali pa le lokalni konvertit, ostaja odprto vprašanje. Kot homo novus je vsekakor moral znati ekvilibrirati med svojimi bližnjimi in daljnimi sosedi, med vzhodom in zahodom. Kot kaže, je bil pri tem uspešen, njegov rod, sodeč po gomili I, pa se je obdržal med vodilnimi rodbinami Novega mesta skozi celotno halštatsko obdobje.

Radiokarbonska datacija centralnega groba gomile I kaže (sl. 4, četrta vrstica),⁸³ da je gomila nastala

Kossack 1988, 137; isti 1998, 102.

⁶⁸ Prim. npr. Kossack 1980.

⁶⁹ Prim. Hennig et al. 2009 (kjer pa se na osnovi modernih naravoslovnih analiz konjskih kosti ne pokaže tako jasna slika glede provenience konj v zahodnohalštatskem krogu). Konjska lobanja iz centralnega groba gomile I iz Kapiteljske njive, kolikor mi je znano, še ni bila predmet arheozoološke raziskave.

⁷⁰ Železne žvale iz že omenjenih panonskih halštatskih središč, kot so Vaszar in Somlósárhely, dosegajo dolžino tudi nad 14 cm, kolikor so navedena pravilna merila v objavi Patek 1993, Abb. 57: 3 (13 cm), 66: 1,3 (ca 14 cm), 75: 11 (15 cm) itd.

⁷¹ Prim. Teržan 2008, 267 ss, 323 ss, Sl. 35, 62; Teržan 2011a.

⁷² Za modeliranje in grafični prikaz radiokarbonskih datacij iz Novega mesta, ki smo jih izvedli v okviru raziskovalnega projekta, financiranega s strani ARRS, se zahvaljujem

⁷³ Metzner-Nebelsick 1994, 385 ss, 441 s, Abb. 3.

⁷⁴ Prim. Teržan 2008, 311 ss, Sl. 54–55.

⁷⁵ Metzner-Nebelsick 2002, T. 94: 1–2; 107: 1.

⁷⁶ Patek 1993, 63 ss, Abb. 57: 3, 79: 14, 86: 7.

⁷⁷ Kossack 1959, 15 ss, 167, 169, Abb. 2: 23; T. 22.1–2; 25: 1–2; 59: 18.

⁷⁸ Naš namen tukaj ni, da bi podali popolno razprostranjenost železnih tordiranih žval, temveč le nakazati na podobnosti in povezave znotraj halštatske kulture.

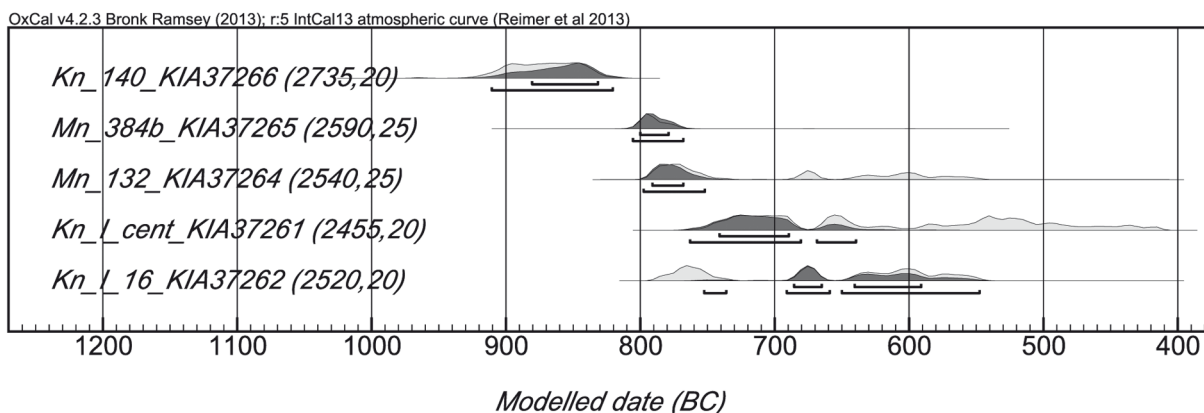
⁷⁹ Brosseder 2002, 18 ss, Abb. 4, 6.

⁸⁰ Hennig 2001, 85 ss, Tabelle 1.

⁸¹ Glej v nadaljevanju.

⁸² Kossack 1970, 95 ss, 124; Kossack 1988, 135 ss; isti 1998, 100 ss.

⁸³ Grjaznov 1980, 25 ss, 46 ss; Grjaznov 1984, 33 ss, 65 ss;

Sl. 4: Radiokarbonske datacije grobov iz Novega mesta: 1. vrstica – Kapiteljska njiva, grob 140, 2. vrstica – Mestne njive, grob 384b, 3. vrstica – Mestne njive, grob 132, 4. vrstica – Kapiteljska njiva, gomila 1, centralni grob, 5. vrstica – Kapiteljska njiva, gomila 1, grob 16 (po Teržan, Črešnar 2014).

Fig. 4: Radiocarbon dates of graves from Novo mesto: first line – Kapiteljska njiva, grave 140, second line – Mestne njive, grave 384b, third line – Mestne njive, grave 132, fourth line – Kapiteljska njiva, tumulus I, central grave, fifth line – Kapiteljska njiva, tumulus I, grave 16 (after Teržan, Črešnar 2014).

v sredini ali v času druge polovice 8. stol. pr. n. št. kot nova oblika monumentalnega spomenika⁸⁴, in sicer na prostoru, kjer so pokopavali v plane žgane žarne grobove že v času mlajše kulture žarnih grobišč, tj. okoli 900 oz. v prvi polovici 9. stol. pr. n. št., kot je razvidno iz radiokarbonske datacije groba 140 s Kapiteljskih njiv (sl. 4, prva vrstica).⁸⁵ Le nekoliko starejša od centralnega groba gomile I pa sta dva žarna groba iz Mestnih njiv, ženski in moški, ki izkazujeta še značilnosti pokopa kulture žarnih grobišč, čeprav je v moškem grobu pridano tudi že orožje, bronasta sulica in sekira, kar je nenavadno,⁸⁶ v ženskem pa se med bogatim nakitom nahajata železni spiralni zapestnici (sl. 4, druga in tretja vrstica), kar ga že uvršča v tako imenovani “železni horizont”.⁸⁷ Prav razmerje med tema dvema grobovoma z Mestnih njiv, zlasti moškim z orožjem, in centralnim grobom gomile I kaže, da je prišlo do ključnega preobrata in sprememb že v prvi polovici ali najkasneje v sredini 8. stol. pr. n. št. Za to govori tudi naslednji, drugi bojevniški grob v gomili I, grob 16,⁸⁸ ki leži tangencialno v prvem koncentričnem krogu okoli centralnega groba v gomili, jugozahodno od njega (sl. 1). Iz njegove lege je torej razvidno, da je nedvomno mlajši od osrednjega. Očitno je, da gre za

grob prvega naslednika prvaka-konjenika iz centralne grobnice. Na osnovi njegove modelirane radiokarbonske datacije lahko z veliko verjetnostjo predpostavimo, da je preminil tik po letu 700 oz. v prvi četrtini 7. stol. pr. n. št. (sl. 4, peta vrstica).⁸⁹ Njegova bogata bojna in osebna oprava kot tudi konjska oprema ter pridano posodje predstavljajo idealno podobo dolenskega halštatskega bojevnika-konjenika, doslej opredeljenega kot horizont Podzemelj 1–2.⁹⁰ Kot čas nastanka gomile I s prvim, centralnim grobom pride zato v poštev le sredina ali druga polovica 8. stol. pr. n. št., vendar moramo upoštevati, da je v njej pokopan prvak – homo novus moral doseči svoj visok družbeni položaj in ugled že za časa svojega življenja. To dejstvo pa pomakne začetek nove dobe v Novem mestu oz. na Dolenjskem v prvo polovico 8. stol. pr. n. št. Kot smo že omenili, pa se sama datacija centralnega groba dokaj dobro sklada z datacijo stopnje Ha C1 zahodnohalštatskega kroga.

Spoštovani slavljeneč, dovoli, da Te kot zaključek moje razprave, povprašam, kam bi Ti, glede na tvoj opis značilnosti horizonta oz. horizontov Podzemelj 1–2,⁹¹ uvrstil centralni grob gomile I na Kapiteljski njivi.

Matiji Črešnarju. Za prvotne datacije in interpretacijo glej Teržan/Črešnar 2014, št. 27.1, 27.2 in 27.3.

⁸⁴ Križ 2013, 13 Sl. 4 (na sliki desno zgoraj sta vidni konturi dveh velikih gomil).

⁸⁵ Križ/Jereb/Teržan 2014, 27.2, Sl. 27.2: 3–4.

⁸⁶ Prim. Teržan 1999, 111 ss, Sl. 10.

⁸⁷ Križ/Jereb 2014, 27.1., Sl. 27.1: 2–5. Za datacijo železnega horizonta glej tudi Teržan/Črešnar 2014. Vzporejamo ga lahko s tako imenovano stopnjo Ha C 0 po Hennig 2001, Tabelle 1.

⁸⁸ Knez 1993, 40 ss, T. 16–20, Priloga 2.

⁸⁹ Križ/Jereb/Teržan 2014, 27. 2, Sl. 27.2: 8–9.

⁹⁰ Dular 2003, 115 ss, Sl. 60–61. Za sestav bojne opreme in njene odvisnosti od ranga v okviru bojevnškega sloja glej Teržan 1985, 77 ss, Sl. 3–2, 5–7, 12–13.

⁹¹ Dular 2003, 108 ss.

DODATEK

ANALIZA BELEGA PIGMENTA NA KERAMIKI IZ CENTRALNEGA GROBA GOMILE I S KAPITELJSKE NJIVE V NOVEM MESTU

Žiga ŠMIT

Keramika s Kapiteljske njive je okrašena z vrezi, v katerih je videti beli pigment. Sestavo pigmenta v dveh keramičnih odlomkih smo določili s kombinirano metodo protonsko vzbujenih rentgenskih žarkov in žarkov gama (PIXE-PIGE). Analizo smo opravili s protonskim žarkom v zraku na tandemskem pospeševalniku Instituta Jožefa Stefana v Ljubljani. Izhodna energija protonov je bila 3 MeV, vendar se je zaradi ustavljanja protonov v izhodnem okencu in zračni reži zmanjšala na približno 2,7 MeV na tarči. Profil žarka je bil Gaussove oblike, s širino na polovični višini 0,8 mm. V vsaki merski točki smo izmerili tri spektre: spekter žarkov gama, s katerimi smo določili koncentracije natrija, magnezija in aluminija, in spektra trdih in mehkih rentgenskih žarkov. Pri merjenju mehkih rentgenskih žarkov od silicija do železa je bila edini absorber približno 6 cm široka zračna reža

med tarčo in detektorjem. Trše rentgenske žarke smo merili pri približno desetkrat močnejšem protonskem toku, pri čemer smo mehke žarke udušili z dodatnim absorberjem iz 0,1 mm debele aluminijeve folije. Jakosti rentgenskih črt iz obeh spektrov smo normirali glede na železovo črto. Pri izračunu koncentracij smo upoštevali, da so vsi elementi v oksidni obliki in vsoto vseh kovinskih oksidov postavili na 100 %. Natančnost metode smo preverili z merjenjem steklenih standardov NIST 620 in 621. Koncentracije glavnih sestavin so natančne na $\pm 5\%$, pri koncentracijah pod 0,1 % pa se negotovosti povečajo na $\pm 10\%$. Rezultate meritev v obeh keramičnih fragmentih podaja *tabela 1*.

Tab. 1: Koncentracije oksidov v keramičnih fragmentih s Kapiteljske njive; n.d. označuje, da element ni bil zaznan.

Tab. 1: Concentrations of oxides in pottery fragments from the Kapiteljska njiva; n.d. = element not detected.

	I.	II.
Na ₂ O	0,10 ± 0,01	0,25 ± 0,02
MgO	0,57 ± 0,05	0,86 ± 0,08
Al ₂ O ₃	5,52 ± 0,28	11,6 ± 0,6
SiO ₂	58,8 ± 2,9	46,6 ± 2,3
SO ₃	0,72 ± 0,07	0,71 ± 0,07
K ₂ O	1,49 ± 0,07	0,82 ± 0,08
CaO	6,48 ± 0,32	5,23 ± 0,26
TiO ₂	0,56 ± 0,05	0,63 ± 0,06
Cr ₂ O ₃	0,063 ± 0,01	0,057 ± 0,01
MnO	0,13 ± 0,01	0,09 ± 0,01
Fe ₂ O ₃	4,25 ± 0,21	5,81 ± 0,29
CuO	0,010 ± 0,001	n.d.
ZnO	0,036 ± 0,004	0,055 ± 0,005
SnO ₂	21,2 ± 1,0	26,4 ± 1,3
PbO	n.d.	0,73 ± 0,07

Glavni sestavini belega pigmenta sta silicijev (SiO₂) in kositrov oksid (SnO₂). Slednji se tudi danes uporablja kot barvilo za bele glazure, pri čemer ga dodajajo 5–7 %¹. V koncentracijah 5–10 % so prisotni še aluminijev, kalcijev in železov oksid. Ti kažejo, da so beli pigment izdelali iz izbrane gline z velikim deležem kaolina ali bentonina in majhnim deležem natrijevih in kalijevih glinencev, vendar s primesmi apnenca in železovih oksidov. Velik delež aluminijevega oksida je ugoden, ker preprečuje polzenje med žganjem. Glini so nato dodali četrtno do petino kositrovega oksida in z nastalo pasto zapolnili vreze na keramični posodi. Z nadaljnimi raziskavami bi bilo zanimivo ugotoviti, ali je bila posoda žgana že prej ali surova. V prvem primeru bi drugič žgali pigment skupaj z glazuro, v drugem primeru pa bi žgali surovo posodo skupaj s pigmentom, s čimer bi dobili boljši oprijem pigmenta.

Preliminarne meritve samo z rentgenskimi žarki smo opravili tudi na keramičnih fragmentih z Ruš, Svetja, Črnoalice in Pivole. Beli pigment na osnovi kositra smo zaznali na fragmentu 3634 s Črnoalice in na dveh fragmentih z gomile v Pivoli (4. 5. 1989). Plast pigmenta je bila nanešena v obliki tankega premaza, ki so jo protoni predrlji. Pri tem so vzbujali rentgenske žarke tudi v glini pod premazom, tako da podrobne sestave samega pigmenta nismo mogli določiti.

¹Souček, D., Souček, R. 1986, Proces nastajanja keramike, *Likovni odsevi* 4–5, 50–63.

- BALDINI CORNACCHIONE, C. 1998, Tomba 46: il vaso situliforme I. V: E. Bianchin Citton, G. Gambacurta, A. Ruta Serafini, ... "presso l'Adige ridente"... *Recenti rinvenimenti archeologici da Este a Montagnana* (Padova), 73–74.
- BROSSEDER, U. 2002, Zu zeitlichen Gliederung der älterhallstattzeitlichen Fundstoffs in Nordostbayern. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 67, 17–41.
- BROSSEDER, U. 2004, *Studien zur Ornamentik der hallstattzeitlicher Keramik zwischen Rhönetal und Karpatenbecken*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 106 (Bonn).
- CALZAVARA, L., CHIECO BIANCHI, A. M. 1976, Necropoli. V: A. M. Chieco Bianchi (ur.), *Padova Preromana* (Padova), 225–296.
- CAPUIS, L., CHIECO BIANCHI, A. M. 2006, *Este II. La necropoli di Villa Benvenuti*. Monumenti Antichi della Accademia Nazionale dei Lincei Serie monografica VII (Roma).
- CHIECO BIANCHI, A. M., CALZAVARA CAPUIS, L. 1985, *Este I. Le necropoli Casa di Ricovero, Casa Muletti Prodocimi e Casa Alfonsi*. Monumenti Antichi della Accademia Nazionale dei Lincei Serie monografica II (Roma).
- CHIECO BIANCHI, A. M., TOMBOLANI, M. 1988, *I Paleoveneti. Catalogo della Mostra sulla civiltà dei Veneti antichi* (Padova).
- EIBNER, C. 1967, Zu einem metallfolienverzierten Beigefäß einer jüngeren Urnenfelderbestattung aus Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* 42, 38–58.
- EIBNER, C. 1974, *Das späturnenfelderzeitliche Gräberfeld von St. Andrä v.d.Hgt. P.B.Tulln, NÖ. Aussagewert und Aussagegrenzen von Brandbestattungen für eine historische Interpretation*. *Archaeologia Austriaca Beiheft* 12 (Wien).
- DOBIAT, C. 1980, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik*. Schild von Steier Beiheft 1 (Graz).
- DULAR, J. 1973, Bela krajina v starohalštatskem obdobju. *Arheološki vestnik* 24 (1975), 544–591.
- DULAR, J. 1978, *Podzemelj*. Katalogi in monografije 26 (Ljubljana).
- DULAR, J. 1979, Žarno grobišče na Borštku pri Metliki. *Arheološki vestnik* 30, 65–100.
- DULAR, J. 1982, *Halštatska keramika v Sloveniji. Prispevek k proučevanju halštatske grobne keramike in lončarstva na Dolenjskem*. Dela 1. razreda SAZU 23 (Ljubljana).
- DULAR, J. 1983, Gomilno grobišče v Loki pri Črnomlju. *Arheološki vestnik* 34, 219–244.
- DULAR, J. 2003, *Halštatske nekropole Dolenjske / Die hallstattzeitlichen Nekropolen in Dolenjsko*. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 6 (Ljubljana).
- DULAR, J. 2007, Pferdegräber und Pferdebestattungen in der hallstattzeitlichen Dolenjsko-Gruppe. V: *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan*. Situla 44 (Ljubljana), 737–752.
- FOGOLARI, G., PROSDOCIMI, A. L. 1988, *I Veneti antichi. Lingua e cultura* (Padova).
- FREY, O.-H. 1969, *Die Entstehung der Situlenkunst. Studien zur figürlich verzierten Toreutik von Este*. Römisch-Germanische Forschungen 31 (Berlin).
- GABROVEC, S. 1960a, Grob z oklepom iz Novega mesta. *Situla* 1, 27–79.
- GABROVEC, S. 1960a, Mesto Kranja v prazgodovini slovenskega ozemlja. V: *900 let Kranja. Spominski zbornik* (Kranj), 11–30.
- GABROVEC, S. 1964–1965, Halštatska kultura v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 15–16, 21–64.
- GABROVEC, S. 1968, Grob s trinožnikom iz Novega mesta. *Arheološki vestnik* 19, 157–188.
- GABROVEC, S. 1987, Jugoistočnoalpska regija sa zapadnom Panonijom. V: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V. Željezo doba* (Sarajevo), 25–181.
- GABROVEC, S. 1990, Prazgodovinska podoba Slovenije. O kontinuiteti naseljevanja slovenskega prostora. V: T. Cevc (ur.), *Samoniklost ljudske kulture Slovencev*. *Traditiones* 19, 17–32.
- GABROVEC, S. 1999, 50 Jahre Archäologie der älteren Eisenzeit in Slowenien. *Arheološki vestnik* 50, 145–188.
- GABROVEC, S. et al. 2006, *Stična II/1. Gomile starejše železne dobe. Katalog / Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Katalog*. Katalogi in monografije 37 (Ljubljana).
- GABROVEC, S., TERŽAN, B. 2008, *Stična II/2. Gomile starejše železne dobe. Razprave / Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Studien*. Katalogi in monografije 38 (Ljubljana 2008/2010).
- GAMBACURTA, G., RUTA SERAFINI, A. 1998, I rituale funerario: nuovi spunti metodologici. V: E. Bianchin Citton, G. Gambacurta, A. Ruta Serafini (ur.), ... "presso l'Adige ridente"... *Recenti rinvenimenti archeologici da Este a Montagnana* (Padova), 75–232.
- GERLOFF, S. 2010, *Atlantic Cauldrons and Buckets of the Late Bronze and Early Iron Ages in Western Europe*. *Prähistorische Bronzefunde* II, 18 (Stuttgart).
- GIUMLIA-MAIR, A. 2005, Metallurgische Untersuchungen an den Situlen von Brâncovenești, Kr. Mureș, Siebenbürgen. V: T. Soroceanu (ur.), *Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România II* (Bistrița – Cluj-Napoca), 477–485.
- GRJAZNOV, M. P. 1980, *Aržan. Carskij kurgan ranne-skifskogo vremeni* (Leningrad).
- GRJAZNOV, M. P. 1984, *Der Großkurgan von Aržan in Tuva, Südsibirien*. Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 23 (München).
- HAMPL, F., KERCHLER, H. 1981, *Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Pitten in Niederösterreich*. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* 19–20 (Wien 1978–1981).
- HENNIG, H. 2001, *Gräber der Hallstattzeit in Bayerisch-Schwaben*. *Monographien der Archäologischen Staatssammlung München* 2 (Stuttgart).
- HENNIG, H., OBERMAIER, H., SCHWEISSING, M., SCHUH, Ch., WEBER, Ch., BURGER, J., DUMLER, M. 2009, Das hallstattzeitliche Pferdegespann im "Großen Bühl" bei Aislingen, Lkr. Dillingen a.d. Donau. V: *Alpen, Kult und Eisenzeit. Festschrift für Amei Lang zum 65. Geburtstag*. *Internationale Archäologie. Studia honoraria* 30 (Rahden/Westf.), 169–190.
- HOERNES, M. 1914, Zur Chronologie der Grabfunde von Watsch. *Wiener Prähistorische Zeitschrift* 1, 39–52.
- KNEZ, T. 1990, *Sto let arheoloških raziskovanj v Novem mestu / Hundert Jahre archäologische Forschungen in Novo mesto 1890–1990* (Novo mesto).
- KNEZ, T. 1993, *Novo mesto III. Knežja gomila / Fürstengrabhügel. Kapiteljska njiva*. *Carniola Archaeologica* 3 (Novo mesto).

- KOSSACK, G. 1959, *Südbayern während der Hallstattzeit*. Römisch-Germanische Forschungen 24 (Berlin).
- KOSSACK, G. 1970, *Gräberfelder der Hallstattzeit an Main und Fränkischer Saale*. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 24 (Kallmünz/Opf).
- KOSSACK, G. 1980, "Kimmerische" Bronzen. Bemerkungen zur Zeitstellung in Ost- und Mitteleuropa. V: *Zbornik posvečen Stanetu Gabrovcu ob šestdesetletnici*. Situla 20/21 (Ljubljana), 109–143.
- KOSSACK, G. 1988, Pferd und Wagen in der frühen Eisenzeit Mitteleuropas – Technik, Überlieferungsart und ideeller Gehalt. V: *Festschrift László Vajda*. Münchner Beiträge zur Völkerkunde 1, 131–144 (= KOSSACK, G. 1998, Horse and Wagen during the Early Iron age in Central Europe – Technical considerations, nature of evidence and conceptual content. V: B. Hänsel, A. F. Harding (ur.), *Towards Translating the Past: Georg Kosack, Selected Studies in Archaeology. Ten Essays written from the year 1974–1997* (Rahden/Westf. 1998), 97–106.
- KRIŽ, B. 1997, *Novo mesto IV. Kapitelska njiva – gomila II in gomila III*. Carniola Archaeologica 4 (Novo mesto).
- KRIŽ, B. 2000, *Novo mesto V. Kapitelska njiva – gomila IV in gomila V*. Carniola Archaeologica 5 (Novo mesto).
- KRIŽ, B. 2003, Jantar in stekleni nakit. Arheološko Novo mesto. V: B. Križ, *Steklo in jantar Novega mesta. Katalog arheološke razstave* (Novo mesto-Ljubljana 2003), 50–57.
- KRIŽ, B. 2013, *Novo mesto VII. Kapitelska njiva. Gomile I, XIV in XV / Barrows I, XIV and XV*. Carniola Archaeologica 7 (Novo mesto).
- KRIŽ, B., JEREB, M. 2014, 27. Novo mesto – 27.1. Mestne njive. V: B. Teržan, M. Črešnar (ur.), *Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem / Absolute Dating of the Bronze and Iron Ages in Slovenia*. Katalogi in monografije 40 (Ljubljana).
- KRIŽ, B., JEREB, M., TERŽAN, B. 2014, 27. Novo mesto – 27.2. Kapitelska njiva. V: B. Teržan, M. Črešnar (ur.), *Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem / Absolute Dating of the Bronze and Iron Ages in Slovenia*. Katalogi in monografije 40 (Ljubljana).
- LUBŠINA-TUŠEK, M. 1999, Ptuj – center, Staro mestno jero, Ulica Viktorina Ptujkega 3. Konzervatorska poročila. V: *Letno poročilo Varstva kulturne dediščine – Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor 1999*, 291–297.
- MARCHESETTI, C. 1893, *Scavi nella necropoli di S. Lucia presso Tolmino (1885–1892)*. Bollettino della Società di Scienze naturali in Trieste 15, 1–336.
- von MERHART, G. 1969, Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen. V: G. von Merhart, *Hallstatt und Italien* (Mainz), 280–379.
- METZNER-NEBELSICK, C. 1994, Die früheisenzeitliche Trenseneentwicklung zwischen Kaukasus und Mitteleuropa. V: *Archäologische Untersuchungen zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit zwischen Nordsee und Kaukasus*. Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie 1 (Regensburg-Bonn), 383–447.
- METZNER-NEBELSICK, C. 2002, *Der "Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südlichen Pannonien*. Vorgeschichtliche Forschungen 23/1-2 (Rahden/Westf.).
- METZNER-NEBELSICK, C. 2003, Ritual und Herrschaft. Zur Struktur von spätbronzezeitlichen Metallgefäßdepots zwischen Nord- und Südosteuropa. V: C. Metzner-Nebelsick (ur.), *Rituale in der Vorgeschichte, Antike und Gegenwart*. Internationale Archäologie – Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 4 (Rahden/Westf.), 99–117.
- MICHELINI, P., SAINATI, C. 1998, Tomba 46. V: E. Bianchin Citton, G. Gambacurta, A. Ruta Serafini, ... *"presso l'Adige ridente" ... Recenti rinvenimenti archaeologici da Este a Montagnana* (Padova), 112–115.
- MÜLLER-KARPE, H. 1952, Das Kriegergrab von Villach. Zum Beginn der Hallstattkultur in den südlichen Ostalpen. V: *Festschrift für Rudolf Egger, Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte* 1, 104–113 = Carinthia I 143, 1953, 171–180.
- MÜLLER-KARPE, H. 1955, Das Schwertgrab von Klein Glein. *Schild von Steier* 5, 25–29.
- NEBELSICK, L. D. 1997, Die Kalenderberggruppe der Hallstattzeit am Nordostalpenrand. V: J.-W. Neugebauer (ur.), *Hallstattkultur im Osten Österreichs*. 106–109 Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich (St. Pölten-Wien), 9–128.
- OŽDANI, O. 1977, Amfora podolskej kultúry s kovovou výzdobu z Brhlovec. *Slovenská archeológia* 25/2, 462–472.
- PATEK, E. 1993, *Westungarn in der Hallstattzeit*. Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provinzialrömischen Archäologie 7. Acta humaniora (Weinheim).
- PERONI, R., VANZETTI, A. 2004, Intorno alla cronologia della prima età del ferro italiana: da H. Müller-Karpe a Ch. Pare. V: G. Bartoloni, F. Delpino (ur.), *Oriente e Occidente: metodi e discipline a confronto. Riflessioni sulla cronologia dell'età del ferro in Italia*. Mediterranea 1, 2004 (Pisa-Roma 2005), 53–80.
- PESCHECK, Chr. 1942, Die junghallstättischen Grabhügel von Donnerskirchen. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* IV 5, 1942, 91–105.
- PESCHECK, Chr. 1945, *Bemalte Keramik vor 2500 Jahren* (Wien-Leipzig 1945).
- PESCHECK, Chr. 1948, Späthallstättische Kulturströmungen im Ostalpenraum. V: *Strena Praehistorica. Festschrift zum 60. Geburtstag von Martin Jahn* (Halle/ Saale), 153–182.
- PUŠI, I. 1991, *Molnik – sedež prazgodovinskih knezov* (Ljubljana).
- SIEGFRIED-WEISS, A. 1979, *Der Ostalpenraum in der Hallstattzeit und seine Beziehungen zum Mittelmeergebiet*. Hamburger Beiträge zur Archäologie 6 (Hamburg).
- SOROCEANU, T. 2005a, Zur zeitlichen Heimat des Eimerpaares vom Kurd-Typ aus Brăncovenesti, Siebenbürgen, Rumänien. V: T. Soroceanu (ur.), *Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România* II (Bistrița – Cluj-Napoca), 429–476.
- SOROCEANU, T. 2005b, Zu den Fundumständen der europäischen Metallgefäße bis in das 8. Jh.v.Chr. Ein Beitrag zu deren religionsgeschichtlicher Deutung. V: T. Soroceanu (ur.), *Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România* II (Bistrița - Cluj-Napoca), 387–428.
- SOROCEANU, T. 2008, *Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien / Vasele de metal prescitate de pe actualul teritoriu al României. Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România* III (Bistrița – Cluj-Napoca).
- STARÈ, F. 1954, *Prazgodovinske Vače* (Ljubljana).

- STARÈ, F. 1955, *Vače*. Arheološki katalogi Slovenije 1 (Ljubljana).
- ŠKOBNERNE, Ž. 1999, *Budinjak. Kneževski tumul* (Zagreb).
- ŠKOVOR-JERNEJČIČ, B. 2011, Starejšezelznodobno grobišče Veliki Nerajec pri Dragatušu v Beli krajini. *Arheološki vestnik* 62, 165–230.
- TERŽAN, B. 1985, Poskus rekonstrukcije halštatske družbene strukture v dolenskem kulturnem krogu. *Arheološki vestnik* 36, 77–105.
- TERŽAN, B. 1990, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem / The Early Iron Age in Slovenian Styria*. Katalogi in monografije 25 (Ljubljana).
- TERŽAN, B. 1999, An Outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia. *Arheološki vestnik* 50, 97–143.
- TERŽAN, B. 2002, Novo mesto. V: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 21 (Berlin), 436–440.
- TERŽAN, B. 2003, Japodska nevesta iz okolice Novega mesta. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. ser. 42, 213–230.
- TERŽAN, B. 2008, *Stiške skice / Stična-Skizzen*. V: S. Gabrovec, B. Teržan, *Stična II/2. Gomile starejše železne dobe / Grabhügel aus der älteren Eisenzeit*. Katalogi in monografije 38 (Ljubljana 2008–2010), 189–325.
- TERŽAN, B. 2011, Horses and cauldrons: Some remarks on horse and chariot races in situla art. V: S. Casini (ur.), *“Il filo del tempo”*. Studi di preistoria e protostoria in onore di Raffaele Carlo de Marinis. *Notizie Archaeologiche Bergomensi* 19, 303–325.
- TERŽAN, B. 2011a, Hallstatt Europe: some aspects of religion and social structure. V: G. R. Tsetskhladze (ur.), *The Black Sea, Greece, Anatolia and Europa in the First Millennium BC*. *Colloquia Antiqua* 1 (Leuven-Paris-Walpole, MA), 233–264.
- TERŽAN, B. 2014, O konjskih dirkah sredi 1. tisočletja pr. Kr.: konj in kotel v situlski umetnosti. V: P. Štih (ur.), *Varia*. Razprave 1. razreda SAZU 28, 104–138.
- TERŽAN, B., LO SCHIAVO, F., TRAMPUŽ-OREL, N. 1984–85, Most na Soči (S.Lucia) II. Katalogi in monografije 23/ 1-2 (Ljubljana).
- TERŽAN, B., ČREŠNAR, M. 2014, *Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem / Absolute Dating of the Bronze and Iron Ages in Slovenia*. Katalogi in monografije 40 (Ljubljana).
- TIEFENGRABER, G., TIEFENGRABER, S., MOSER, S. 2012, *Reiterkrieger? Priesterin? Das Rätsel des Kultwagengrabes von Strettweg bei Judenburg* (Judenburg).
- TOMANIČ JEVRMOV, M. 1988–89, Žarno grobišče v Ormožu. *Arheološki vestnik* 39–40, 277–304.
- UDOVIČ, K. 2009, *Mačkovec pri Novem mestu. KO 16 Hrastje Kronovo*. Zbirka Arheologija na avtocestah Slovenije 8 (Ljubljana).

FIRST AMONG FIRSTS – THE CENTRAL GRAVE OF TUMULUS I AT THE KAPITELJSKA NJIVA IN NOVO MESTO

Translation

To understand the transitional period between the Urnfield and Hallstatt culture, when the old is dying away and the new is being born, is still one of the central topics for prehistory in the wider European region, even if the research conducted in the last half of the century brought about many new discoveries and insights. The same we can say also for the Dolenjska region, where the discussion about the origin of the Hallstatt cultural group of Dolenjska is ongoing already for more than hundred years.¹

As early as 1914 Moritz Hoernes established chronological sequence of Hallstatt period, based on the material from Vače, and demonstrated that cremation graves had been characteristic for the early period, inside which he further differentiated between older and later graves, while for the late Hallstatt period skeletal graves had been the norm.² This chronological scheme served as a starting point for further studies, such as for

example the one about Vače written by France Stare,³ whereas it was discussed also in the fundamental work about the Hallstatt culture by Georg Kossack.⁴ An important shift towards the understanding of the origin of Hallstatt culture, not only in the Dolenjska region, but in the wider south-eastern Alpine area, is represented by a short scientific study of Hermann Müller-Karpe about the warrior graves from Villach, Kleinklein and Podzemelj and their relation to the Urnfield culture milieu. He clearly demonstrated that these graves differ essentially from the standard graves typical for the Urnfield period, so in their burial mode, being interred under the tumuli, as well as in their grave-goods, containing weapons. His thesis was that they represent burials of the leading persons of the new social elite – the main creators of a historic turning point, which led to the ascent of the Hallstatt culture. This “intermediate period” between the “proper” Urnfield period and the heyday of the Hallstatt

¹ For the history of research see Gabrovec 1964–65, 21 ff; Gabrovec 1987, 30 ff; Gabrovec 1999; Dular 2003, 13 ff.

² Hoernes 1914, 39 ff, especially 49–52.

³ Stare 1954 and 1955.

⁴ Kossack 1959, 41 ff, Figs. 9–10, Table 3 (in connection with our discussion cf. the division of phases Vače Ia and Ib).

society he dated in the 8th century BC.⁵ Solomon's solution for his definition within the chronological scheme proposed Stane Gabrovec, who attributed the resulting differences not only to the chronological, but above all to the chrono-historical factors. In this way he presumed the parallel course of both phenomena, i.e. the final phase of the Urnfield culture and the beginning of Hallstatt culture, what he defined as Ha B3/Ha C1 phase. He chose denomination Podzemelj 1-2 horizon for the very beginning of the Hallstatt cultural group of Dolenjska, which according to him extended over the territories of Dolenjska and Bela krajina regions.⁶ Gabrovec originally assumed that the reason for changes in the cultural character should be sought in the influx of new elements, mainly from the newcomers from the Balkan area.⁷ Also our honouree was time and again occupied with the Podzemelj horizon, essentially deepening and widening our knowledge about this crucial period with his numerous contributions.⁸ That is why I wish to dedicate him this following, albeit short discussion, regarding the central grave of one of the tumuli from Novo mesto.

Essential for understanding of living and being of prehistoric communities from the Dolenjska region in the first millennium BC are the modern excavations of necropolises in Novo mesto, although they are still not entirely published. The research has been carried out by the Dolenjska Museum already for several decades, at first under the guidance of Tone Knez and later by Borut Križ. Numerous cemeteries were discovered on different locations in the wider area of Novo mesto.⁹ From the Urnfield period we know of flat cremation graves at Bršljin, Kapiteljska njiva and Mestne njive, possibly belong to the group of Novo mesto sites also the cremation graves from Prečna.¹⁰ From the Hallstatt period numerous tumuli were discovered on both sides of the Krka River. On its left bank the most exhaustive research was conducted on the tumulus cemetery at Kapiteljska njiva, whereas the tumulus from Mačkovec might also be included in the group of Novo mesto sites.¹¹ On the right bank of Krka River the tumuli are spread between Portovald and Smolova hosta, although a central, well researched group of tumuli is the one in Kandija, on Znančeve njive. Younger are the cremation cemeteries from the La Tène and early Roman period, unearthed in Kandija, at Kapiteljska njiva as well as at Beletov vrt. However, we will limit our present research to the

analysis of the central grave in the tumulus I from the Kapiteljska njiva with which we will try to show its significance in the process of the formation of Hallstatt society in Novo mesto.

On the plateau and slopes of the hill, named Kapiteljska njiva, an extensive tumulus necropolis was discovered, on which up to now already 43 tumuli were unearthed.¹² Excavated along the western border of the elevation were also numerous flat cremation graves, predominantly containing urns. Moved somewhat to the west from the centre of the plateau was tumulus I, the biggest among the discovered tumuli up to now. It was excavated under the guidance of Tone Knez between 1987 and 1992, while only a year later the publication followed.¹³ Further, deeper lying, graves from the same tumulus have been uncovered several years later between 1999 and 2006 and have been also recently published.¹⁴ The entire tumulus contained 80 graves, which clearly demonstrate that the deceased were interred during the entire Hallstatt period, from the Podzemelj to Negova horizon, i.e. over approximately four centuries. It is not our intention to analyze the entire tumulus composition or its social structure, as this would far exceed the extent of an article intended for the honorary volume. Instead we chose to discuss only the tumulus founder.

In the centre of the tumulus a burial chamber, constructed from stones, has been unearthed, but unfortunately it was already robbed and severely damaged (*Fig. 1*). Nevertheless, Knez succeeded to establish its original shape and size. The chamber was almost square in form, with its sides oriented in accordance with the four cardinal points. In the direction east-west it measured five and a half meters, while in the direction north-south it was 5.70 meters long. Its inner surface was estimated at approximately 2 × 2 meters.¹⁵ As we already showed, this tomb classifies according to its structure, form and size among larger central graves, characteristic for the tumuli of chieftains in the Dolenjska cultural group. Constructed in a similar way are also grave chambers of tumuli from the neighbouring cultural groups, above all in the regions of Styria and Pannonia, where the chambers can be considerably larger and accordingly bigger are also the tumuli.¹⁶ This is clearly illustrated also by the most recent excavation of the Strettweg necropolis, from where until now only the tumulus containing the famous Cult Wagon was known.¹⁷ Although the principal characteristics of the stone constructed grave chambers of the chieftains' tumuli are the same over the entire south-eastern Alpine

⁵ Müller-Karpe 1952; 1955.

⁶ Gabrovec 1964-65, 26 ff, Figs. 1-2; Gabrovec 1987, 36 ff.

⁷ Gabrovec 1964-65, 28; cf. also Gabrovec 1990 (with somewhat different view).

⁸ Dular 1973; 1978; 1979; 1983; 2003, 99 ff; etc.

⁹ See Knez 1990; Križ 2003; Teržan 2002.

¹⁰ Dular 2003, 174 f, T. 11: 1-5; Teržan 2009, 214 ff, Figs. 1-2.

¹¹ Udovč 2009.

¹² Križ 2013, Fig. 1.

¹³ Knez 1993.

¹⁴ Križ 2013, 17 ff.

¹⁵ Knez 1993, 35, Fig. on the page 34, Pl. 1-3.

¹⁶ Teržan 2008, 201 ff, Figs. 7, 13-14.

¹⁷ Tiefengraber, Tiefengraber, Moser 2012, Figs. 1, 12-13, 19-20.

area in the formative period of the Hallstatt culture, through the course of time it comes to fundamental differences between the two above-mentioned areas in the concept of the tumulus as a historic monument within the ancestor's cult. In the regions of Styria and Pannonia or in the entire east Alpine Hallstatt territory, where the ritual of cremating the deceased was maintained, only single individuals were interred in the separate tumuli, as a rule together with the sacrificed escort, representing relatives or closest retinue. In contrast, the tumuli of the Dolenjska cultural sphere, where inhumation prevailed, were intended as a burial ground of various members of particular family or clan through longer time periods.¹⁸ The same can be said also for the tumulus I at Kapiteljska njiva. Significant in this sense is the fact, that only rare examples of central graves were discovered among the 43 tumuli at Kapiteljska njiva and even those did not yield such large stone built grave constructions as the one from the central grave in tumulus I.¹⁹ This underlines the special role and reputation that the deceased, buried in the stone chamber of the tumulus I, had to enjoy during his lifetime within the social community of Novo mesto.

Despite the grave chamber being completely plundered, some fragments of vessels have been preserved and subsequently described by Knez as fragments of two greyish black vessels, decorated with metal foil or coating in the form of geometrical motifs.²⁰ When re-examining the ceramic fragments we discovered that several pieces join with each other and that it is possible to reconstruct the vessels in drawing.²¹ They show situla shape, varying somewhat between each other (*Fig. 2: 1,2*). Both have everted rim as well as short and slightly inwards bend neck with marked transition to vessel shoulders. The latter are round and continue into slightly convex receptacle in the first example (*Fig. 2: 2*), whereas the second example has a sharp transition into the conical lower part of the vessel (*Fig. 2: 1*). Both vessels have also a low ring foot and concave base.²² As already mentioned the vessels are greyish black in colour and show traces of a graphite coating on the outer surface, while at the same time traces of narrow, parallel and horizontal striations can be seen, which testify to the probable use of a slow

potter's wheel.²³ On the outer surface of both vessels were preserved also traces of decoration, executed with tin foil, what has been confirmed also by the analysis of Žiga Šmit.²⁴ The first vessel shows preserved traces of decoration only on its shoulders, from which it can be surmised that there were two parallel horizontal bands with transverse lines between them, what gives the impression of a ladder-like motif (*Fig. 2: 2*). Additional decoration of tin band was placed right above the bottom of the vessel. The decoration on the second vessel is better discernible and it seems as well that it was executed in a somewhat different manner (*Fig. 2: 1*). First, small holes were impressed on the surface, which were subsequently covered with foil of tin, forming a meander motif, while both on the inner side of the rim and on the outer side of the neck the border of tin ornament was delineated with an incised zigzag line. It appears that the composition of the meander ornament covered the entire surface, from the rim to the bottom of the vessel.

Although the ceramic situla vessels, for which there is a generally accepted opinion that they represent imitations or substitutes of a much more valuable and prestigious bronze metal examples, are relatively frequent grave-goods in the east Alpine as well as north Italian cultural groups,²⁵ a suitable comparison in the Dolenjska region for both vessels from Novo mesto can barely be found, as is shown also by Dular's study about Hallstatt ceramic in Slovenia.²⁶ As regards the form, the most similar to the first situla with round shoulders are examples from the tumulus I-1883 from Rovišče,²⁷ which however date to the late Hallstatt period due to their shoulders partitioned with ribs and grooves. On the one hand better analogies can be found in the sites in Styria and Pannonia regions, as e.g. at Donnerskirchen by the Lake Neusiedl,²⁸ while on the other hand corresponding are also examples from Most na Soči²⁹ and from Este cultural sphere.³⁰ For the second situla with sharper profile numerous comparisons can be drawn from the northwest Pannonian sites,³¹ from

¹⁸ The period depends on the existence of particular family or clan.

¹⁹ For information I thank the excavator B. Križ, who reports that there are around six central graves. Cf. Križ 1997, Supplement 1; Križ 2000, Supplement 2.

²⁰ Knez 1993, 35, Pl. 4 and 6.

²¹ For the opportunity to see the vessels I thank B. Križ, while for the drawings I thank Ida Murgelj and Anja Hellmuth. For the preparation of the figures for print I thank Matija Črešnar.

²² Rim diameter of the first vessel amounts to ca. 24 cm, base diameter to 10.5 cm (inventory no. 1335b), while the rim diameter of the second vessel measures ca. 22 cm and base diameter 10 cm (inventory no. 1335a).

²³ We noticed the regular course of striations together with the colleague M. Črešnar when re-examining the preserved ceramic fragments. These striations point to the hypothesis, that the slow potter's wheel has not been introduced as late as the late Hallstatt period (see Dular 1982, 146 ff), but already in the initial phase of the Hallstatt period.

²⁴ I thank Žiga Šmit that he was immediately willing to carry out the elemental PIXE-PIGE analysis of the decoration pigment. See the following article after our present discussion.

²⁵ Cf. Pescheck 1948, 158 ff, Fig. 3 (although out of date the work still provides a basic orientation for the distribution of ceramic situlae).

²⁶ Cf. Dular 1982, 37 ff, nos. 85-87.

²⁷ Dular 2003, 243 f, Pl. 63: 5, 64: 1-2.

²⁸ Pescheck 1942, Pl. 5: 3-4, 12; Nebelsick 1997, 70, Fig. 30 (second row, first from the right).

²⁹ Marchesetti 1893, Pl. 5: 6.

³⁰ Calzavara, Chieco Bianchi 1976, 228 f, Pl. 45: C 1.

³¹ Pescheck 1948, Fig. 3.

where we cite as an example the other situlae from the already mentioned tumulus of Donnerskirchen.³² Similar analogies appear also in the Styria region³³ and further west in the Sv. Lucija group,³⁴ but above all within the Este culture,³⁵ where such ceramic situlae are placed among the characteristic types of grave vessels, especially in the early phases of the Este II period (according to Frey or to Peroni).³⁶

Both situlae from Novo mesto stand out from the typical ceramic assemblage of the Podzemelj horizon in the Dolenjska region also for its tin decoration. Notwithstanding the poor state of preservation of the latter, it is possible to discern that the first situla was decorated on the shoulders with ladder-like motif, while the other presented variations of the meander motif. Decoration of the vessels with tin foil appears in the east Alpine and Pannonian region relatively early,³⁷ however it becomes more frequent in the late Urnfield or Ha B period, as clearly indicated by rather widespread singular vessels, appearing e.g. from Brhlovce³⁸ in Slovakia and St. Andra near Tulln (Fig. 3: 2)³⁹ in Lower Austria, to Ormož (Fig. 3: 3-4)⁴⁰ and Ptuj⁴¹ in the Drava river basin and all the way to Batina⁴² in Baranja. It should be mentioned that on these examples mostly decoration composed of triangles and horizontal bands appears and that there is yet no trace of decorative compositions where the motif of meander would be recognized. The latter emerges in its diverse forms on the vessels from the early Hallstatt tumuli of the Ha C period. In their elaborate designs the variations of meander motif are especially frequent on the large vessels with conical neck and on the deep bowls (with protomes), both characteristic for the east Hallstatt cultural circle.⁴³ As it was shown by Ursula

Brosseder the meander motif has a special symbolic and connotative role, connected mainly with the upper social class.⁴⁴

Within the Dolenjska group the meander motif, executed with tin foil, is a rather exceptional phenomenon, as it can be found only on a relatively small number of vessels.⁴⁵ The decoration on the second situla from Novo mesto (Fig. 2: 1) has, in view of the way the decoration was realized (when first small holes were impressed, serving as a base for gluing the tin foil) and as regards the motif of a running asymmetrical meander, its closest parallel in the ornament appearing on the four bellied vessels with short conical neck and on the lids belonging to the latter as well as on the cup, all of which come from the famous grave with cuirass from Stična.⁴⁶ This grave is a leading representative of the Stična I horizon and as such somewhat younger⁴⁷ from the here-treated central grave of tumulus I from Novo mesto.

Similarly executed decoration we find on situlae from Most na Soči, which correspond with the first situla from Novo mesto (Fig. 2: 2) also in the form of the vessel.⁴⁸ Vessels, decorated with tin coating or foil in the form of meander motifs, are likewise known from Este cultural circle, although there even more recurrent was the decoration of vessels with bronze studs, for which it seems that it was very popular also in the wider here-treated territory.⁴⁹ Interestingly, at Este mostly vessels in the form of situla bear tin decoration and they appear through the entire Este II period (according to Frey), while some examples can also be younger (cf. Este III A-C according to Peroni).⁵⁰ Special mention should

groups within the regions of Styria and Pannonia see Teržan 1990, 204 ff, Fig. 55-56.

⁴⁴ Brosseder 2004, 298 ff, 310 ff, Fig. 191-193.

⁴⁵ Gabrovec 1968, 171 ff; Dular 1982, 90.

⁴⁶ Gabrovec et al. 2006, 161 f, Pl. 139. It should be stressed that in Stična decoration with tin sheets or foil appears also on the vessels from younger period – see idem, 22 f, 46, 85 f, Pl. 5: 4, 5, 8-9, 29: 22-24, 66: 114/1-9.

⁴⁷ For dating see Gabrovec 1964-1965, 34 ff, Fig. 2, Pl. 2-5; Teržan 2008, 280 ff, Fig. 42.

⁴⁸ Marchesetti 1893, 33, 81, Pl. 3: 9-10. Taking into account the publications up to now it can be noticed, that the vessels decorated with tin sheets or foil are relatively seldom also at Most na Soči or in Sv. Lucija group.

⁴⁹ Cf. Pescheck 1948, 160 ff, Fig. 7; Gabrovec 1960a, 16 ff, Map 3; Dobiat 1980, 130 ff, Fig. 16; Dular 1982, 89 f, Fig. 5: 1-3.

⁵⁰ Here we should mention that the descriptions of vessels sometimes refer only to white paste, which is not necessarily tin and is preserved only in impressed holes, whereas in some cases the tin decoration is explicitly stated. See e.g. Chieco Bianchi, Calzavara Capuis 1985, 137, Tav. 33a, Pl. 80: 1 (white paste); 276, Pl. 181 a; Capuis, Chieco Bianchi 2006, 156, Pl. 73: 1, 167, Pl. 9: 1, 193, Pl. 94: 46; Chieco Bianchi, Tombolani 1988, 70, Fig. 86, 74, Fig. 92, 75; Fogolari, Prosdociami 1988, 49, Fig. 42. For discussion about the dating of separate phases see also Peroni, Vanzetti 2004.

³² Pescheck 1942, Pl. 5: 10; Nebelsick 1997, 70, Fig. 30 (third row, second from the right).

³³ Dobiat 1980, 102 f.

³⁴ Marchesetti 1893, Pl. 3: 5-10; Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984-85, Pl. 6: F6; 7: A7; 8: E11, etc.

³⁵ Frey 1969, Pl. 5: 16, 6: 28-29, etc.; Chieco Bianchi, Calzavara Capuis 1985, Pl. 11: 14, 25: 1, 8, 29: 1, etc.; Calzavara, Chieco Bianchi 1976, Pl. 5: 3-4, 56: 47-48, etc.; Gambacurta, Ruta Serafini 1998, Fig. 54: a-c, 56: 1, etc.

³⁶ Cf. also Peroni, Vanzetti 2004, 53 ff, Pl. 8, 13.

³⁷ The oldest examples mentioned up till now originate from the middle Bronze Age from the site Pitten: see Hampl, Kerchler 1981, 23, Pl. 16, 192, 193; although their connection with the younger specimens from the Urnfield period is less likely. For brief overview of these problems in the wider European region see Soroceanu 2005, 450 f.

³⁸ Oždani 1977, Fig. 4.

³⁹ Eibner 1967, 38 ff; Eibner 1974, 209, Pl. 23 e.

⁴⁰ Tomanič-Jevremov 1988-1989, 277 ff, Pl. 6: 3, 22: 1-2, 23: 4, 24: 5.

⁴¹ Lubšina-Tušek 1999, 293 ff, Pl. 1: 14.

⁴² Metzner-Nebelsick 2002, 93 ff, 605, Pl. 11: 1-2.

⁴³ See Frey 1969, 73 ff, 113, Fig. 40-42; Siegfried-Weiss 1979, 11 ff, Fig. 2-4; Dobiat 1980, 129 ff, Fig. 16-17. For the chronological scheme and the correlation of separate cultural

be made of the situla from Este, Casa Ricovero 46, on which a decorative combination of bronze studs and tin foil appears, attesting to the simultaneous use of both ornamentation styles with metal appliqué. Bronze studs are used on the vessel shoulders, forming a band of running symmetrical meandriforms, whereas right under the sharp transition of the neck into the receptacle of the vessel, decoration in the form of several pairs of birds is applied, made of tin foil. In view of the analogies from other Este graves (Casa Ricovero 147 and Casa Ricovero 236), the grave 46 can undoubtedly be placed in the older Este II phase (Este II antico according to Frey) or in the phase Este II B-C (according to Peroni), i.e. in the middle of the 8th century BC.⁵¹ This dating accords well with the suggested date of the here-treated central grave from tumulus I in Novo mesto (of which we will say more in continuation).

With this overview we wanted to show, that the decoration of vessels with tin foil, beside its occurrence in the Dolenjska region, had been diffused mainly in the neighbouring regions ranging from Pannonia to Veneto.⁵² Although this type of decoration appears in the Pannonian region already in the middle Bronze Age and later above all in the younger Urnfield period or Ha B, i.e. in the 10th and 9th century BC, it becomes particularly widespread and popular in the early Hallstatt period or Ha C, i.e. from the middle of the 8th to the end of the 7th century BC. In this period asserts as a leading motif also the meander with its numerous variations. Nevertheless local differences existed in the realization of the ornament as well as in the carriers of the decoration. In the regions of Styria and Pannonia the latter were mostly large vessels with conical necks and deep bowls, whereas in the regions of Sv. Lucija and Este groups these were predominantly situlae. It is interesting therefore that both situla vessels (*Fig. 2: 1,2*) from the central grave of tumulus I from Novo mesto, disregarding their differences, have good analogies in the Pannonia region as well as in regions of Sv. Lucija and Este groups. Still, the situlae with tin decoration are known above all from the Sv. Lucija and Este cultural groups. For this reason we may perceive the vessels from the grave from Novo mesto as a link between above-mentioned regions, even though the tin decoration on situlae points more towards connections with the Este region.

In this regard we would like to draw attention to another possible connotative aspect, hidden in both situlae. If we follow the generally accepted thesis, that

⁵¹ Gambacurta, Ruta Serafini 1998, 78 ff; Baldini Cornacchione 1998, 73 f, *Fig. 30*; Michelini, Sainati 1998, 112 ff, *Fig. 5: 1*.

⁵² It is not our intention here to undertake a research, encompassing the whole phenomenon of decorating the vessels with tin sheets or foil, such as its appearance in other, more distant places, e.g. in Switzerland, or in regions lying west and south from the Este culture in Italy.

the ceramic situlae were made according to the metal models, mostly out of bronze, which were much more precious and had the form of buckets of varying sizes, the first situla with round shoulders (*Fig. 2: 2*) could derive from characteristic bronze buckets of the Urnfield period, whether this be the older Kurd (and Hosszúpályi) type or the Hajdu Böszörmény type buckets.⁵³ The second situla with its sharp transition on shoulders (*Fig. 2: 1*) could descend from somewhat younger variants of the both above-mentioned bucket types as well as from situlae, their appearance being connected exactly with the early Hallstatt period.⁵⁴ In this sense particularly indicative appears the bronze Kurd type bucket from the Transylvanian hoard of Brâncovenești. The hoard included two bronze buckets of different size,⁵⁵ between which the smaller of the two represents up to now a unique example of tinning⁵⁶ on bronze vessel, dating as early as the Urnfield period. The tinning is realized in such way that the decoration of horizontal bands with different motifs stands out (*Fig. 3: 1*). On the neck and right under the rounded shoulders there are two bands of upright or hanging triangles, the central band with running zigzag ornament is flanked with two bands of alternating, differently oriented ladder-like motifs, interrupted with triangles, while the lower edge of the entire ornamental field is once again represented with zigzag band. Exactly this kind of motifs, composed of triangles and zigzag reminds of above-mentioned vessels with tin foil decoration from the urn cemeteries in St. Andrä, Ormož and Ptuj,⁵⁷ what points to the relative simultaneity of this ceramic with the tinned bronze bucket from Brâncovenești, although the latter is in regard to the type probably somewhat older.⁵⁸ Therefore we assume that such tinned bronze vessels served as a model and as an incentive for decorating the ceramic vessels with tin foil (*Fig. 3: 2-4*). Moreover, significant as well is the appearance of the ladder-like motif on the bucket from Brâncovenești, in which we can find a model also for the decoration on the first situla from Novo mesto (cf. *Figs. 2: 2; 3: 1*).

⁵³ For both bucket types see von Merhart 1969, 321 ff, *Map 5*, *Pl. 40: 1-3, 5-6, 44: 1-8*; see also volumes of *Prähistorische Bronzefunde (PBF) series II*, books nos. 5, 9, 10 and 18.

⁵⁴ von Merhart 1969, *Pl. 40: 7, 9, 41, 45: 1-5, 46*; and also *PBF series II*, books nos. 5, 9, 10, 18

⁵⁵ Soroceanu 2005a, 430 ff, *Fig. 3-6* (with all of the older literature stated); Soroceanu 2008, 165 ff, *Pl. 33-34; Ca: 121*.

⁵⁶ Giumlia-Mair 2005, 477 ff.

⁵⁷ Eibner 1974, 209, *Pl. 23 e*; Tomanič-Jevremov 1988-1989, 277 ff, *Pl. 6: 3, 22: 1-2, 24: 5*; Lubšina-Tušek 1999, *Pl. 1: 14*.

⁵⁸ I can not follow entirely the dating of the bucket to Ha B3-C period, suggested by Soroceanu 2005a, 458 ff, so because of the above-stated characteristics (rounded shoulders, decorative motifs). See also Gerloff 2010, 294 ff, 383.

Referring to the discussion above, we find plausible the following thesis, according to which the first situla from Novo mesto relates in form as in ornament to the tradition of prestigious bronze buckets from the Urnfield period, whereas the second situla represents in form as well as with its tin meander decoration a typical specimen of the new – Halstatt – era. Even the duality of situlae as grave-goods might be a reflection of the link with the Urnfield tradition, as there are often pairs of bronze vessels found in hoards, like e.g. in Brâncovenești. The latter we would like to understand as a result of special ritual within the religious sphere.⁵⁹ For this reason also the two situlae in the central grave of the tumulus I from Novo mesto probably represent the expression of a specific symbolism within the grave cult.

In addition to the fragments of both situlae also remains of horse skull and horse equipment were preserved in the grave chamber of the central grave. The horse equipment consisted of iron bits and a rein-ring (Fig. 2: 3,4),⁶⁰ what is an undoubted proof that the grave belonged to a horseman, to whom a riding horse was sacrificed at his interment. Sacrifices of horses and their burial together with their masters, who were members of the upper equestrian class, is characteristic of the funeral custom in the Halstatt group of Dolenjska, from its nascent stage up to its end.⁶¹ However this phenomenon is not restricted only to Dolenjska, as it is much more widespread and distinctive of the entire Hallstatt culture. It can be traced in the west Hallstatt⁶² as in the east Hallstatt circle, but was originally taken over from the equestrian nomadic populations, originating in the Eurasian steppes.⁶³

The iron bits from Novo mesto, in contrast to many other examples, are relatively well preserved⁶⁴ and consequently their type definition is not difficult. They represent a two-linked form with twisted shanks and end-loops, which are more angular than circular in form. Both outward end-loops have rein-rings for bridle, which are square in section (Fig. 2: 4). It is not disputable that precursors for iron twisted bits were bronze twisted bits of the Thraco-Cimmerian type,⁶⁵ which are represented also in the territory of Dolenjska cultural group, such as for example in Božji grob at Slepšek near Mokronog and in Pusti Gradac in Bela

krajina.⁶⁶ However, the iron twisted bits represent a characteristic phenomenon of the early Hallstatt period in the wider region of Central Europe. The closest analogy for the example from Novo mesto can be found in horse bits from the wealthy warrior grave at Budinjak in Žumberak,⁶⁷ where also cheek-pieces of the type I b according to Kossack⁶⁸ were preserved. Beside the horse gear and weapons, representing the warrior equipment, also a bowl-shaped helmet was found in the grave from Budinjak, what clearly indicates the high social status of the buried horseman.⁶⁹

If we look beyond the area of the Hallstatt group of Dolenjska, iron twisted bits of two-linked form with similarly shaped angular end-loops appear in the wider territory of Pannonia, from e.g. Dalj and Erdut by the river Danube⁷⁰ to the tumuli in the vicinity of Hallstatt centres north from Lake Balaton, such as Somlóhegy, Somlóvásárhely and Vaszar,⁷¹ and all the way to Mindelheim⁷² in Bavaria as well as in tumulus cemeteries, akin to the latter, from the area of the upper Danube river basin or south German lands.⁷³ These finds of horse equipment mostly derive from wealthy warrior tumuli, dated in the range of Ha C or Ha C 1 period according to Kossack. As Brosseder has shown with renewed analysis of the warrior graves with horse equipment from north-eastern Bavaria, the iron twisted bits, classified among the leading types of her group II, are characteristic exactly for the chronological sequence, attributed by her in the Ha C 1 period.⁷⁴ The same period was dated by Hilke Hennig, on the grounds of dendrochronological dating of characteristic contexts from the west Hallstatt circle, in the second half of the 8th century BC,⁷⁵ what is consistent with the radiocarbon dating of the here-treated grave from Novo mesto.⁷⁶

Another characteristic of the iron bits from the central grave of tumulus I at Kapiteljska njiva should be mentioned, namely their size. They represent relatively

⁵⁹ Cf. e.g. Metzner-Nebelsick 2003, 107; Soroceanu 2005b, 391 ff, Fig. 3-4.

⁶⁰ Knez 1993, 35, Pl. 5.

⁶¹ Dular 2007; Teržan 2008, 222 ff, 322 ff, Fig. 19, 62; Teržan 2011; Teržan 2014, 114 ff.

⁶² Hennig 2001, 63 ff, Fig. 24.

⁶³ Kossack 1988.

⁶⁴ Iron bits from other graves of the Ha C period in Dolenjska region are in a very poor state of preservation, most often only heart-shaped or cross-like hooks for bridles were preserved; cf. Gabrovec 1960, 46 ff, Fig. 3, 8: 5-8, 10; Gabrovec et al. 2006, Pl. 38: 21, 22, 23, 131: 7, 13-14, 200: 3 a-b.

⁶⁵ Metzner-Nebelsick 2002, 228 ff, Fig. 108-109, 114-116.

⁶⁶ Dular 2003, 171, 210 f, Pl. 8: 3-4, 42: 4; see also Škvorc-Jernejčič 2011, 166 ff.

⁶⁷ Škoberne 1999, 54 ff, Fig. 37, 41: 4 (the exact form of the end-loops on shanks of the bits is not discernible from the drawing), Fig. 50, 51. As regards the preserved cheek-pieces we could infer that such type of iron bits were also in the grave 6 of tumulus 3 from Molnik, although the finds are not published yet; see Puš 1991, 38-41, 44-45.

⁶⁸ Metzner-Nebelsick 1994, 385 ff, 441 f, Fig. 3.

⁶⁹ Cf. Teržan 2008, 311 ff, Fig. 54-55.

⁷⁰ Metzner-Nebelsick 2002, Pl. 94: 1-2, 107: 1.

⁷¹ Patek 1993, 63 ff, Fig. 57: 3, 79: 14, 86: 7.

⁷² Kossack 1959, 15 ff, 167, 169, Fig. 2: 23, Pl. 22: 1-2, 25: 1-2, 59: 18.

⁷³ We have no intention to present a complete distribution of iron twisted bits, but only to point out the similarities and connections within the Hallstatt culture.

⁷⁴ Brosseder 2002, 18 ff, Fig. 4, 6.

⁷⁵ Hennig 2001, 85 ff, Table 1.

⁷⁶ See in continuation.

large bits, their length being around 13 cm (*Fig. 2: 4*). As was demonstrated by Georg Kossack,⁷⁷ a fundamental difference exists in the size of bits between those used for Central European horses from the Urnfield period with average length around 7 cm and those from Hallstatt period, measuring on average around 11 cm. Even larger are bits from the early Iron Age, which originate in the Eurasian steppes extending from the North Black Sea area and North Caucasus to the Altai Mountains and reach an average length of around 12 cm, some of them even over 13 cm. Among the 160 sacrificed horses from the great Arzhan Kurgan in Tuva, which has been dated at approximately 800 BC, the measurements of horse bits showed that the average length was 12.2 cm, what underlines a relative uniformity in the build and breed of the horses.⁷⁸ Consequently, Kossack supposes that the large build horses primarily originated in the steppe area between the Altai Mountains and Caucasus, from where they have spread over the North Black Sea area also to the Danube river basin or the Carpathian plain in the time of the “Cimmerian horizon” or Novocherkassk period.⁷⁹ As regards the horses from the Hallstatt period in the Central Europe he is however of the opinion that they come right from the Pannonian plain or the middle Danube river basin.⁸⁰ The length of horse bits from the central grave of the tumulus I at Kapiteljska njiva therefore indicates, that the horse, to which those bits belonged, had to be relatively big and therefore descended from the Pannonian region,⁸¹ if not all the way from North Black Sea area.

Our research thus showed, that the tumulus I with its first grave – square chamber structure – conceptually relates to the monumental tumuli of the east Hallstatt culture, especially to those in the cultural groups of Styria and wider Pannonian area. Although the sacrificed horse and horse bits represent grave-goods of eastern descent, they point to the inclusion of the chieftain-horseman from Novo mesto in the new social elite. With new ways of battle and new ideology the latter had command over the entire territory of Hallstatt culture.

⁷⁷ Kossack 1970, 95 ff, 124; Kossack 1988, 135 ff; idem 1998, 100 ff.

⁷⁸ Grjaznov 1980, 25 ff, 46 ff; Grjaznov 1984, 33 ff, 65 ff; Kossack 1988, 137; idem 1998, 102.

⁷⁹ Cf. e.g. Kossack 1980.

⁸⁰ Cf. Hennig et al. 2009 (where the picture that emerges out of the modern scientific analysis of the horse bones is not so evident as regards the provenance of horses in the west Hallstatt circle). According to my knowledge, archaeozoological analysis of the horse skull from the central grave of the tumulus I at Kapiteljska njiva has not yet been done.

⁸¹ The iron bits from the already mentioned Hallstatt centers in the Pannonia region, such as Vaszar and Somlóvásárhely reach the length above 14 cm, inasmuch as the measures are correct in the publication Patek 1993, Fig. 57: 3 (13 cm), 66: 1, 3 (ca. 14 cm), 75: 11 (15 cm), etc.

Somewhat different emphasis is given by ceramics, where besides the links with older tradition and the connections with east or Pannonian region, come to the fore also relations with west cultural groups, mostly with Sv. Lucija and Este. The chieftain buried in the here-treated tumulus represents therefore an avant-garde bearer and forerunner of the new ideological concept and new social order with equestrian elite at its top.⁸² Whether the newcomer was a victorious conqueror, as is indicated by his grave chamber structure and his horse, or only a local convert, remains an open question. By all means as a homo novus he had to successfully balance among his neighbours from near and far, between east and west. As it seems he was successful in this, while his clan, judging by the tumulus I, retained itself among the leading families of Novo mesto through the entire Hallstatt period.

Radiocarbon dating of the central grave from tumulus I (*Fig. 4: fourth line*)⁸³ demonstrates that the tumulus sprang up in the middle or in the course of the second half of the 8th century BC as a new form of major monument.⁸⁴ Moreover, it sprang up in the area where burying into flat cremation urn graves was carried out already in the younger Urnfield period, i.e. around 900 or in the first half of the 9th century BC, as is evident from the radiocarbon dating of the grave 140 at Kapiteljska njiva (*Fig. 4: first line*).⁸⁵ Somewhat older from the central grave of the tumulus I are two urn graves of a man and a woman from Mestne njive, both of which still show main characteristics of Urnfield graves. Nonetheless, the grave of a man already contains weapons, such as a bronze spear and axe, what is unusual,⁸⁶ while in the grave of a woman apart from the rich jewellery two iron spiral bracelets are to be found (*Fig. 4: second and third line*), which place this grave already to the so-called “iron horizon”.⁸⁷ The relation between these two graves, especially the grave of a man with weapons, and the central grave of tumulus I demonstrates that the critical turnabout and change happened already in the first half or in the middle of the 8th century BC. This is confirmed also by the next, second warrior’s grave from

⁸² Cf. Teržan 2008, 267 ff, 323 ff, Fig. 35, 62; Teržan 2011a.

⁸³ I thank Matija Črešnar for modelling and graphic representation of the radiocarbon dates from Novo mesto, which were carried out within the research project, funded by the Slovenian Research Agency. For primary dates and interpretation see Teržan, Črešnar 2014, nos. 27.1, 27.2 and 27.3.

⁸⁴ Križ 2013, 13, Fig. 4 (on the figure, in the upper right, outlines of two big tumuli can be seen).

⁸⁵ Križ, Jereb, Teržan 2014, 27.2, Fig. 27.2.: 3-4.

⁸⁶ Cf. Teržan 1999, 111 ff, Fig. 10.

⁸⁷ Križ, Jereb 2014, 27.1., Fig. 27.1.: 2-5. For dating of the iron horizon see also Teržan, Črešnar 2014. We can parallel this horizon with the so-called Ha C 0 phase according to Hennig 2001, Table 1.

tumulus I, grave 16,⁸⁸ which is situated tangentially, in the first concentric circle around the central grave and south-west from it (*Fig. 1*). From its position therefore it is clear that the grave 16 is undoubtedly younger from the central grave. Evidently we can speak of the first successor of the chieftain-horseman from the central grave. Based on the modelled radiocarbon date of the grave 16 we can suppose with high probability that the deceased passed away just after the year 700 or in the first quarter of the 7th century BC (*Fig. 4: fifth line*).⁸⁹ His wealthy weapon and personal outfit as well as horse equipment and grave-vessels exemplify an ideal image of the Hallstatt warrior-horseman from the Dolenjska region in the time till now designated as Podzemelj 2 horizon.⁹⁰ Consequently only the period of the middle or the second half of the 8th century BC can be taken into consideration for the time of formation of the tumulus I with its first, central grave. But we should consider also that in the latter the chieftain – homo novus was buried, which had to attain his high social status and reputation already in his lifetime. This fact then moves the beginning of the new era in Novo mesto and also in

the Dolenjska region into the first half of the 8th century BC. As we already mentioned, the dating of the central grave from the tumulus I accords rather well with the dating of the Ha C 1 period in the west Hallstatt circle.

Dear honouree, allow me to ask as a conclusion of my discussion, how would You classify, with regard to your description of characteristics of the Podzemelj 1-2 horizons,⁹¹ the central grave of the tumulus I at Kapiteljska njiva.

Translation: Miha Kunstelj

Biba Teržan
Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za arheologijo
Aškerčeva 2
SI-1000 Ljubljana
Ljubinka.Terzan@ff.uni-lj.si

⁸⁸ Knez 1993, 40 ff, Pl. 16-20, Supplement 2.

⁸⁹ Križ, Jereb, Teržan 2014, 27.2, Fig. 27.2: 8-9.

⁹⁰ Dular 2003, 115 ff, Fig. 60-61. For the composition of warrior outfit and its dependence from the rank within the warrior class see Teržan 1985, 77 ff, Fig. 3-2, 5-7, 12-13.

⁹¹ Dular 2003, 108 ff.

DAS DOPPELKAMMHELM- UND PFERDEGRAB, AUSGEGRABEN BEI VAČE IM JAHRE 1887

GROB Z DVOGREBENASTO ČELADO IN KONJEM, IZKOPAN PRI VAČAH LETA 1887

Dragan BOŽIČ

Izvleček

Na halštatskih grobiščih v okolici Vač so bile odkrite tri dvogrebenaste čelade. Vse tri so ležale v bogatih bojevniških grobovih. Prvi, odkrit avgusta 1881, je vseboval tudi pozneje najdeno vaško situlo. Odkritje tretje čelade se je posrečilo avgusta 1889 starinoslovcu Jerneju Pečniku.

V tem članku je predstavljen drugi grob z dvogrebenasto čelado. Našel ga je 7. decembra 1887 učitelj na Vačah France Peruci.

Rekonstrukcijo najdiščnih okoliščin in grobne celote omogočajo številni pisni viri. Ob okostju bojevnika so bili poleg čelade še železna tulasta sekira, usnjen jermen, dve bronasti in dve glinasti posodi. Na eni roki je ležala votla bronasta zapestnica. Poleg tega okostja je ležalo okostje konja brez lobanje, ob katerem so našli železno skitsko brzdo in štiri bronaste razdelilne gumbce. Ko je lastnik njive Ignacij Hribar izvedel za bogate najdbe, je Perucija pregnal z nje in sam kopal naprej. En seženj od konjskega okostja so našli konjsko lobanjo in ob njej železni sulični osti, bronasto pasno spono, železen nožiček, štiri železne obročke z zanko in železen zvonček, ki je podoben skitskim.

Vsi trije grobovi z dvogrebenasto čelado z Vač sodijo v mlajši del stopnje certoške fibule.

Ključne besede: Slovenija, Vače, halštatska doba, grobišča, grobovi s čelado, dvogrebenaste čelade, konjski pokopi, skitska konjska oprema

Abstract

Three double-crested helmets were discovered in the Hallstatt period cemeteries around Vače. All three were lying in rich warrior graves. The first of these, discovered in August 1881, also contained the Vače Situla, found later. The excavator Jernej Pečnik succeeded in finding the third grave in August 1889.

In this paper we present the second grave. It was found by France Peruci, a teacher from Vače, on December 7, 1887.

The reconstruction of the find circumstances and the grave group is enabled by numerous written sources. Near the skeleton, in addition to the helmet, an iron socketed axe, a leather strap, two bronze, and two pottery vessels were found. A hollow bronze bracelet was found on one arm. Next to the skeleton there was a horse skeleton without a skull, on which an iron Scythian bit and four bronze strap-distributors were found. When Ignacij Hribar, the owner of the field, learned about the rich finds, he chased Peruci away and continued to excavate by himself. One fathom from the horse skeleton its skull was found along with two iron spearheads, a bronze belt plate, an iron knife, four iron rings with a loop and an iron bell, similar to the Scythian ones.

All three graves from Vače with a double-crested helmet can be dated to the later part of the Certosa phase.

Keywords: Slovenia, Vače, Hallstatt period, cemeteries, helmet graves, double-crested helmets, horse burials, Scythian horse gear

In dem im Jahre 1999 erschienenen Buch *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*, dessen Fachredakteure Janez Dular und ich waren, hat Dular nicht weniger als fünfzehn Kapitel über die Südostalpen in der älteren Eisenzeit verfasst¹. Unter den Illustrationen von diesen Kapiteln erscheinen alle vier Haupttypen der Bronzehelme aus dieser Zeit: ein Schüsselhelm aus Gradenje in der Nähe von Šmarjeta, ein Helm mit zusammengesetzter Kalotte aus Vače, ein Doppelkammhelm aus Vače und ein Negovahelm aus Novo mesto².

Der Doppelkammhelm aus Vače (Abb. 1) ist einer von drei Helmen dieses Typs, die in den hallstattzeitlichen Gräberfeldern von Vače entdeckt wurden, alle drei schon in 80-er Jahren des 19. Jahrhunderts. Sie stammen aus Gräbern vornehmer Krieger. Das erste wurde am 11. August 1881, das zweite, dessen Helm in *Zakladi tisočletij* abgebildet wurde³, am 7. Dezember 1887 und das dritte am 22. August 1889 ausgegraben. Markus Egg kannte im Jahre 1986 nur das Teilinventar des zuerst entdeckten Grabes, die restlichen Beigaben der in den Jahren 1887 und 1889 gefundenen Doppelkammhelmgräber von Vače waren ihm unbekannt⁴.

Auf Grund einiger handschriftlicher Dokumente ist es mir gelungen, dem Grab aus dem Jahre 1881, das bei einer Ausgrabung unter der Leitung des Musealpräparators Ferdinand Schulz gefunden wurde, noch die, mehr als ein halbes Jahr später vom Bauernburschen Janez Grilc aus Klenik bei Vače entdeckte, figuralverzierte Situla von Vače sowie einen fragmentierten hohlen Spiralarmring aus Bronzeblech zuzuweisen⁵. Ebenso konnte ich mit Hilfe von mehreren gedruckten Notizen, handschriftlichen Quellen und einer Zeichnung das Doppelkammhelmgrab, das vom Altertumsforscher Jernej Pečnik im Jahre 1889 ausgegraben wurde, zum großen Teil rekonstruieren⁶. Im vorliegenden Aufsatz möchte ich schließlich noch das zweite, im Jahre 1887 untersuchte Doppelkammhelmgrab rekonstruieren.

DIE ENTDECKUNGSGESCHICHTE

Über den Verlauf der Ausgrabungen des zweiten Grabes mit einem Doppelkammhelm im Dezember 1887 sind wir dank eines Telegramms und mehrerer Briefe hinreichend informiert. Das Telegramm (Quelle 1) und mehrere Briefe (Quellen 3 bis 5, 7, 9 und 10) wurden von France Peruci, Lehrer von Vače, an Josef Szombathy im Naturhistorischen Hofmuseum in Wien gesandt. Peruci hat die Entdeckung dieses wichtigen

Abb. 1: Doppelkammhelm aus dem 1887 in Pod Slemškom bei Klenik nahe Vače entdeckten Grab mit Helm und Pferd. Bronze (nach Aubelj 1999).

Sl. 1: Bronasta dvogrebenasta čelada iz groba s čelado in konjem, odkritega leta 1887 na najdišču Pod Slemškom pri Kleniku blizu Vač (po: Aubelj 1999).

Grabes auch dem Kustos des Krainischen Landesmuseums in Ljubljana, Dragotin Dežman, gemeldet (Quelle 6). Die ungewöhnliche Ausgrabung dieses Grabes wird auch in zwei Briefen vom Altertumsforscher Jernej Pečnik, der für das Landesmuseum in Ljubljana tätig war, beschrieben. Den ersten hat Pečnik dem Kustos Dežman geschickt (Quelle 8) und den zweiten seinem Nachfolger Alfons Müllner (Quelle 11). Besonders wichtig sind aber die Tagebuchaufzeichnungen von Szombathy, der einen Tag nach der Entdeckung des Grabes nach Vače kam (Quelle 2).

Peruci, der mit den Vačer Funden vor allem das Wiener Museum versorgte, hat sie meistens Bauern, die auf eigene Faust gruben, abgekauft, teilweise aber auch selbst Ausgrabungen durchgeführt. Im Jahre 1887 standen ihm die von Szombathy besorgten Mittel zur Verfügung (Quelle 11). Zuerst grub er an verschiedenen Stellen ohne größeren Erfolg. Er hat den Bauer Ignacij Hribar, vulgo Župan aus Klenik, mehrmals erfolglos gebeten, ihm auf seinem Acker zwischen der Anhöhe Slemšek (auch Slemško) und Vače Ausgrabungen zu gestatten. Klar sichtbare Aufschüttungen legten nämlich nahe, dass sich unter der Oberfläche Gräber befinden (Quelle 8). Als er endlich eine Genehmigung für die Ausgrabung bekommen hat, fing er am 7. Dezember (Quelle 1) mit zwei Arbeitern (Quelle 11) an zu graben und nach wenigen Stunden entdeckte er das Grab mit Doppelkammhelm und Pferd. Außerdem gelang es ihm, ein Kinderskelett mit zwei Armringen sowie ein großes

¹ Aubelj 1999, 100–149.

² Ebd., S. 143, 119, 100 und 146.

³ Dular 1999, S. 100.

⁴ Egg 1986, 182–184, Kat. Nr. 132–134.

⁵ Božič 2014a.

⁶ Božič 2014b.

Skelett mit einer Schlangenfibel und einem Armring auszugraben (Quelle 2). Noch am selben Tag hat er über diese Entdeckungen Szombathy in Wien kurz per Telegramm berichtet.

Dieser ist am nächsten Tag in Vače eingetroffen, um die interessanten Funde und den neuen Fundort zu besichtigen. Peruci fand neben dem Skelett des Kriegers nicht nur Waffen (Helm und Tüllenbeil), sondern auch einen Armring, zwei Bronze- und zwei Tongefäße sowie bei dem in der Nähe gelegenen Pferdeskelett ohne Kopf eine Trense und vier Riemenverteiler. Als der Ackerbesitzer Hribar von dieser außerordentlich reichen Ausbeute erfuhr, verjagte er Peruci und seine Arbeiter (Quellen 8 und 11) und setzte die Ausgrabung selbst mit zwei anderen Arbeitern fort (Quelle 3). Diese haben in der Entfernung von einem Klafter vom Pferdeskelett den zugehörigen Schädel zusammen mit zwei eisernen Lanzenspitzen, einem Gürtelblech aus Bronze (Quellen 5, 6 und 8), einem Eisenmesser und einem Ring gefunden. Peruci berichtete Szombathy am 11. Dezember (Quelle 3) über diese Funde, die Hribar zuerst nicht abgeben wollte. Erst am 2. Januar hat er sie dem Lehrer Peruci für 6 Florint angeboten (Quelle 5). Einige Tage später kaufte dieser sie für 5 Florint und schickte sie am 8. Januar zu Szombathy nach Wien (Quellen 7 und 8).

Die Berichte im Telegramm, im Tagebuch von Szombathy und in den Briefen von Peruci und Pečnik stimmen nicht in allen Einzelheiten überein. Peruci und Szombathy erwähnen zwei Bronzehelme, einen besser erhaltenen und einen, der ganz zersetzt war und in einer großen Bronzeschüssel lag (Quellen 1 und 2). Nach Pečnik handelte es sich bei dem zweiten jedoch nicht um einen Helm, sondern um einen zerschlagenen Bronzekrug (Quelle 8), was viel wahrscheinlicher ist, da zwei Helme im Grab eines einzigen Kriegers sehr ungewöhnlich wären.

Pečnik, der über die Fundumstände offenbar von Arbeitern Perucis, nicht von ihm selbst, informiert wurde, schreibt, dass sie die scheibenförmigen Riemenverteiler und die Trense beim Pferdekopf entdeckten. Dass stimmt offenbar nicht, weil sich der Schädel, wie Peruci zweimal betont (Quellen 3 und 5), einen Klafter vom Pferdeskelett entfernt befand und erst bei der weiteren Nachgrabung, die von den Arbeitern Hribars durchgeführt wurde, entdeckt wurde. Tatsächlich lagen sie beim Pferdeskelett ohne Kopf (Quelle 2). Die Funde, die die Arbeiter Hribars merkwürdigerweise beim Pferdeschädel fanden (außer einem Ring noch zwei Lanzenspitzen, ein Messer und ein Gürtelblech), würde man nicht dort, sondern bei dem Skelett des Kriegers erwarten.

Szombathy erwähnt zur Rechten des Kriegerskettens einen langen Ledergürtel, in dem Pečnik (Quelle 8) jedoch lederne Zügel vom Pferd, die angeblich mit kleinen Bronzeplatten verziert waren, erkannte. Der Krieger trug zudem an einem Arm einen hohlen Armring aus Bronze (Quellen 2 und 6), zu seinen Füßen lagen ein

Doppelkammhelm aus Bronze, ein Bronzekrug, eine Bronzeschüssel und zwei Tongefäße sowie an der linken Seite ein eisernes Tüllenbeil.

DIE REKONSTRUKTION

Die Funde aus den hallstattzeitlichen Gräbern von Vače, die Peruci im Jahre 1887 bei seinen eigenen Ausgrabungen gefunden hat oder von Bauern abgekauft hat, wurden im Naturhistorischen Museum typologisch inventarisiert und mit den Inventarnummern 14183 bis 14230 versehen⁷. Da Gabrovec und Egg⁸, die sich mit dem Doppelkammhelm aus diesem Grab beschäftigten, keine archivalischen Dokumente bekannt waren, blieben ihnen die anderen Beigaben unbekannt. Biba Teržan, die schon vor 1988 einen Katalog der in Wien aufbewahrten Funde aus Vače vorbereitete und im Jahre 1998 dessen Erscheinen in der Reihe *Katalogi in monografije* angekündigt hatte⁹, kannte die Briefe Perucis an Szombathy und den Bericht Szombathys über die Entdeckung dieses Grabes in seinem Tagebuch, nicht aber den Brief Perucis an Kustos Dežman (Quelle 6) und die beiden Briefe Pečniks (Quellen 8 und 11).

Leider hat sie die Briefe Perucis an Szombathy zu oberflächlich gelesen. Aus diesem Grund hat sie die Funde, die beim Pferdeschädel lagen, einem eigenen Grab zugewiesen, das am 2. Januar 1888 ausgegraben worden sein soll (Quelle 5)¹⁰. In der Tat wurde der Schädel mit einigen bei ihm liegenden Funden kurz nach dem 7. Dezember 1887 ausgegraben. Peruci hat ihn und die Funde jedenfalls erstmals schon am 11. Dezember erwähnt (Quelle 3).

Teržan hat also aus einem einzigen Grab zwei unterschiedliche Gräber gemacht, eines mit den Skeletten von Mann und Pferd, das nach ihr am 8. Dezember 1887 entdeckt wurde¹¹, tatsächlich aber schon einen Tag früher ausgegraben wurde, und eines mit dem Pferdeschädel, das nach ihr erst am 2. Januar 1888 zum Vorschein kam.

DER ERSTE GRABTEIL

Teržan hat ihre Rekonstruktion des ersten Grabes Wolfgang M. Werner mitgeteilt, der im Jahre 1988 wiederholt die gut erhaltene eiserne Trense veröffentlicht hat. Ihre Beifunde (vier Riemenverteiler, Doppelkammhelm, Tüllenbeil und Spiralarmring) wurden von ihm

⁷ Gabrovec 1962–1963, 309, Anm. 72.

⁸ Ebd.; Egg 1986, 184, Kat. Nr. 134.

⁹ Teržan 1998, 528, Anm. 121.

¹⁰ Ebd., 529, Anm. 127, Taf. 10.

¹¹ Werner 1988, 16, Kat. Nr. 22 und Taf. 4: 22; Dular 2007, 739, Kat. Nr. 40, Abb. 1: Vače/Klenik.

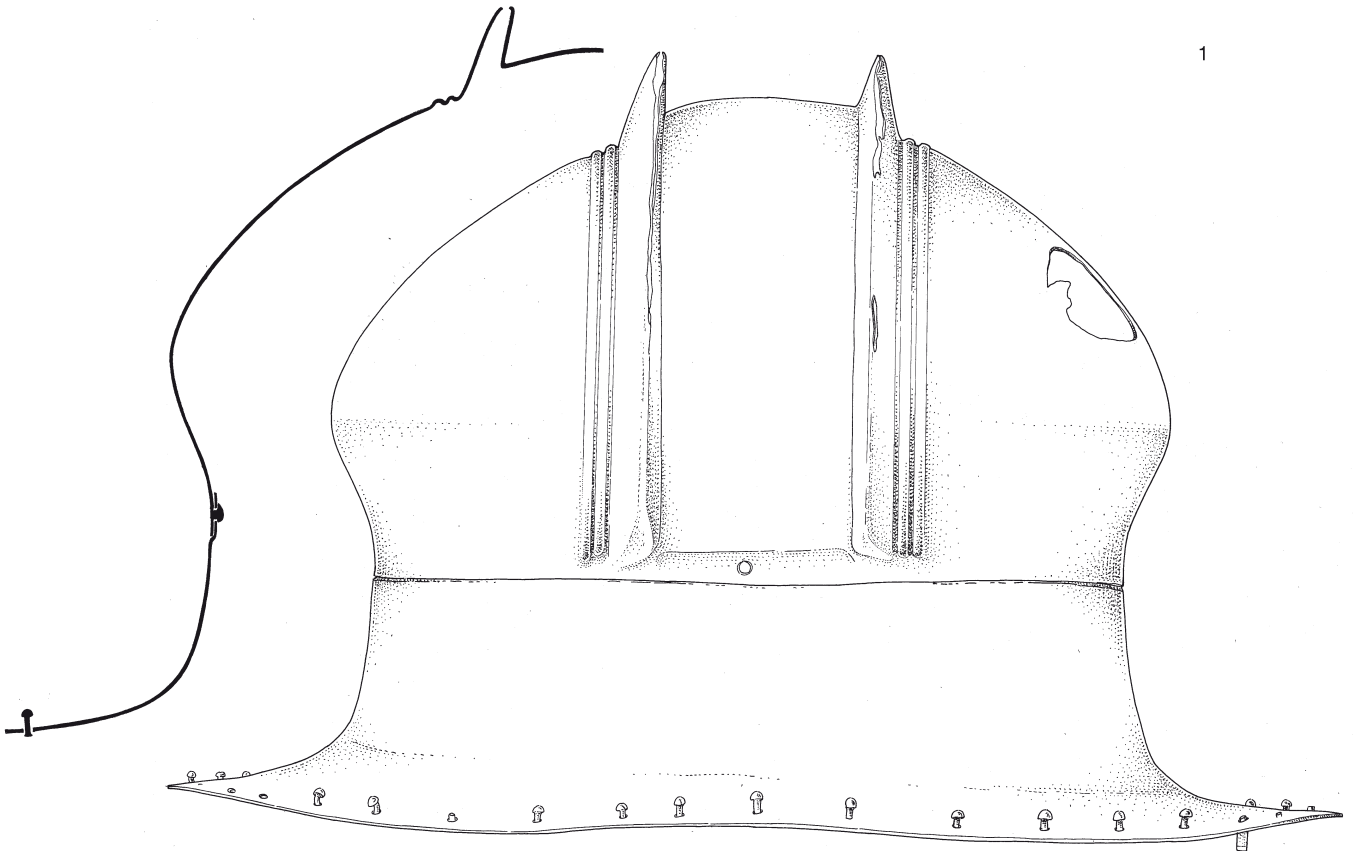
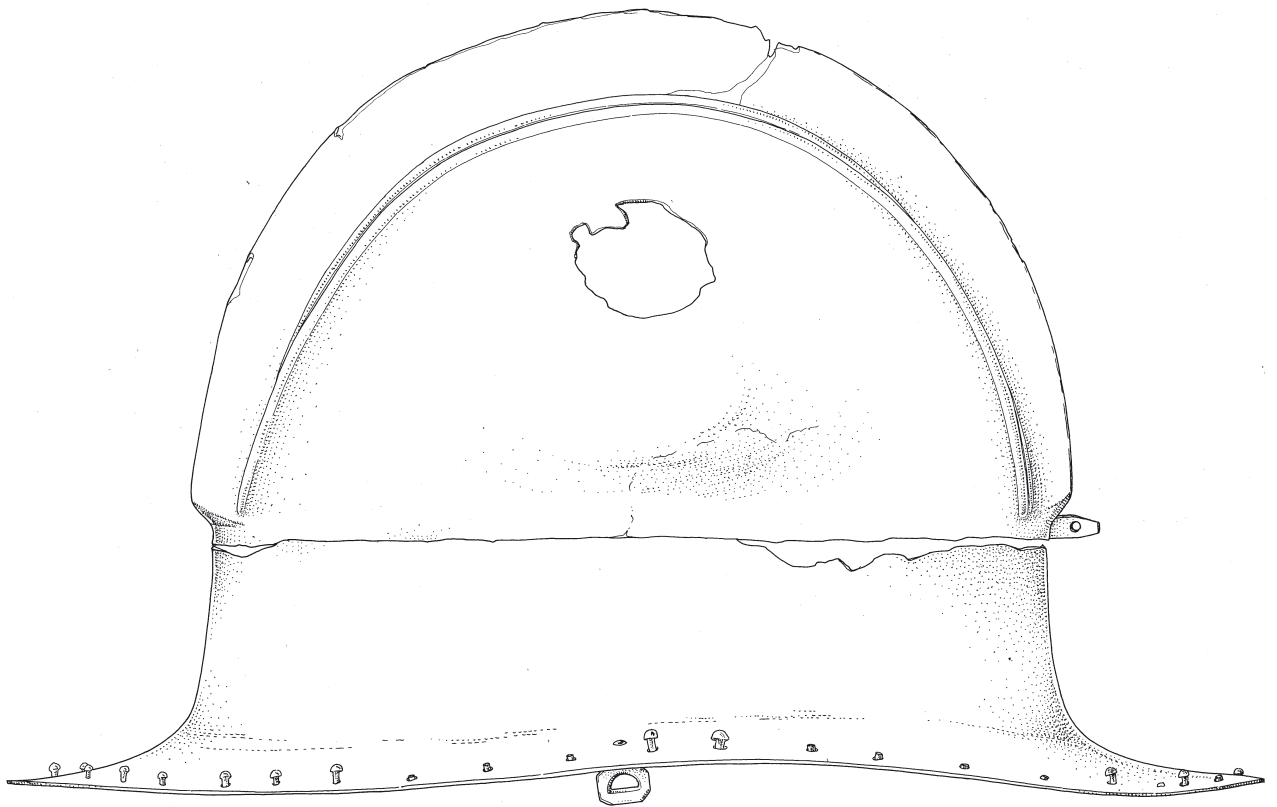

Abb. 2: Klenik – Pod Slemškom, Grab mit Helm und Pferd aus dem Jahre 1887, Teil 1. Bronze. M. = 1:2.

Sl. 2: Klenik – Pod Slemškom, grob s čelado in konjem iz leta 1887, 1. del. Bron. M. = 1:2.

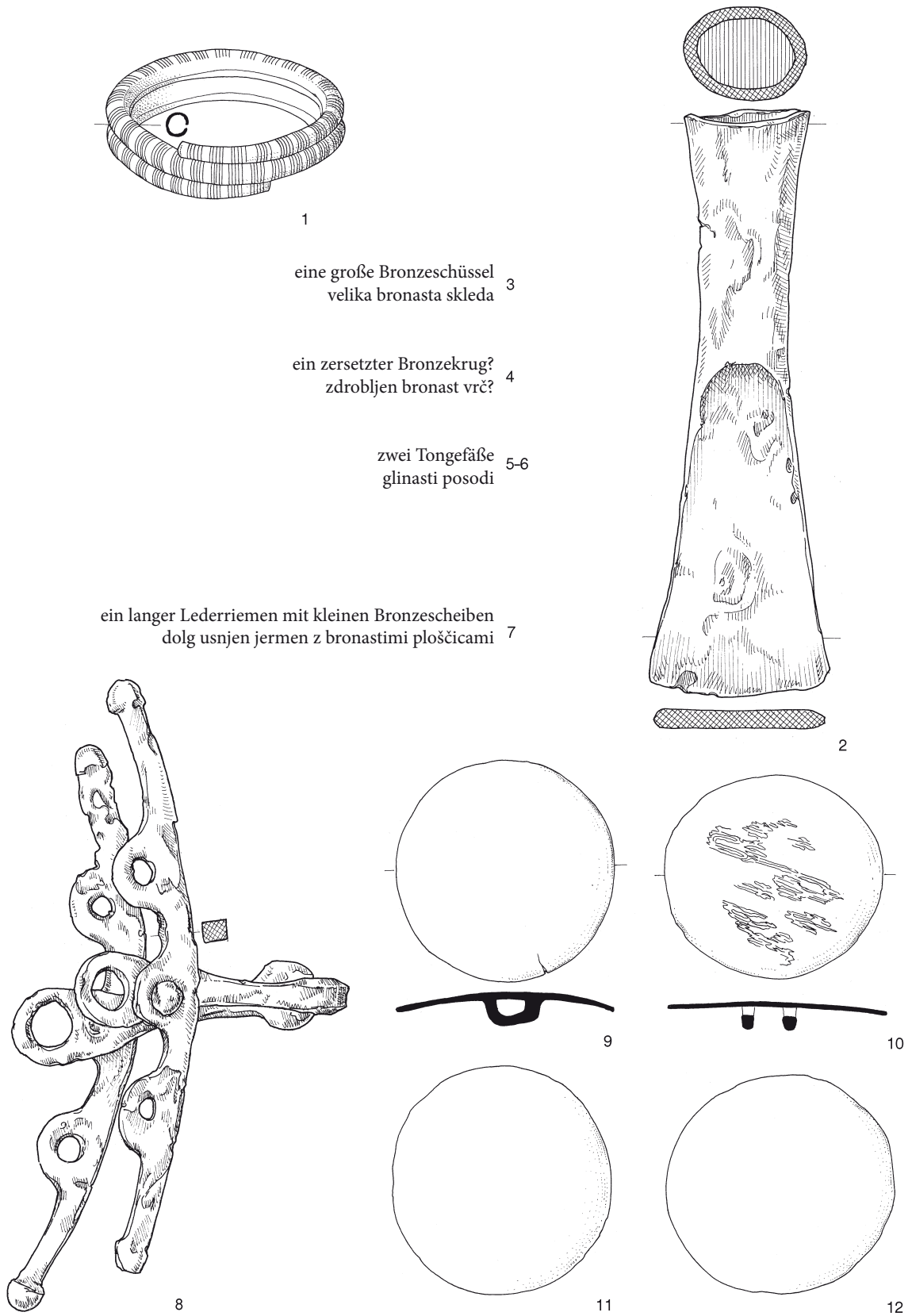

Abb. 3: Klenik – Pod Slemškom, Grab mit Helm und Pferd aus dem Jahre 1887, Teil 2. 1,3–4,9–12 Bronze; 2,8 = Eisen; 5–6 = Ton; 7 = Leder und Bronze. M. = 1:2.

Sl. 3: Klenik – Pod Slemškom, grob s čelado in konjem iz leta 1887, 2. del. 1,3–4,9–12 bron; 2,8 = železo; 5–6 = glina; 7 = usnje in bron. M. = 1:2.

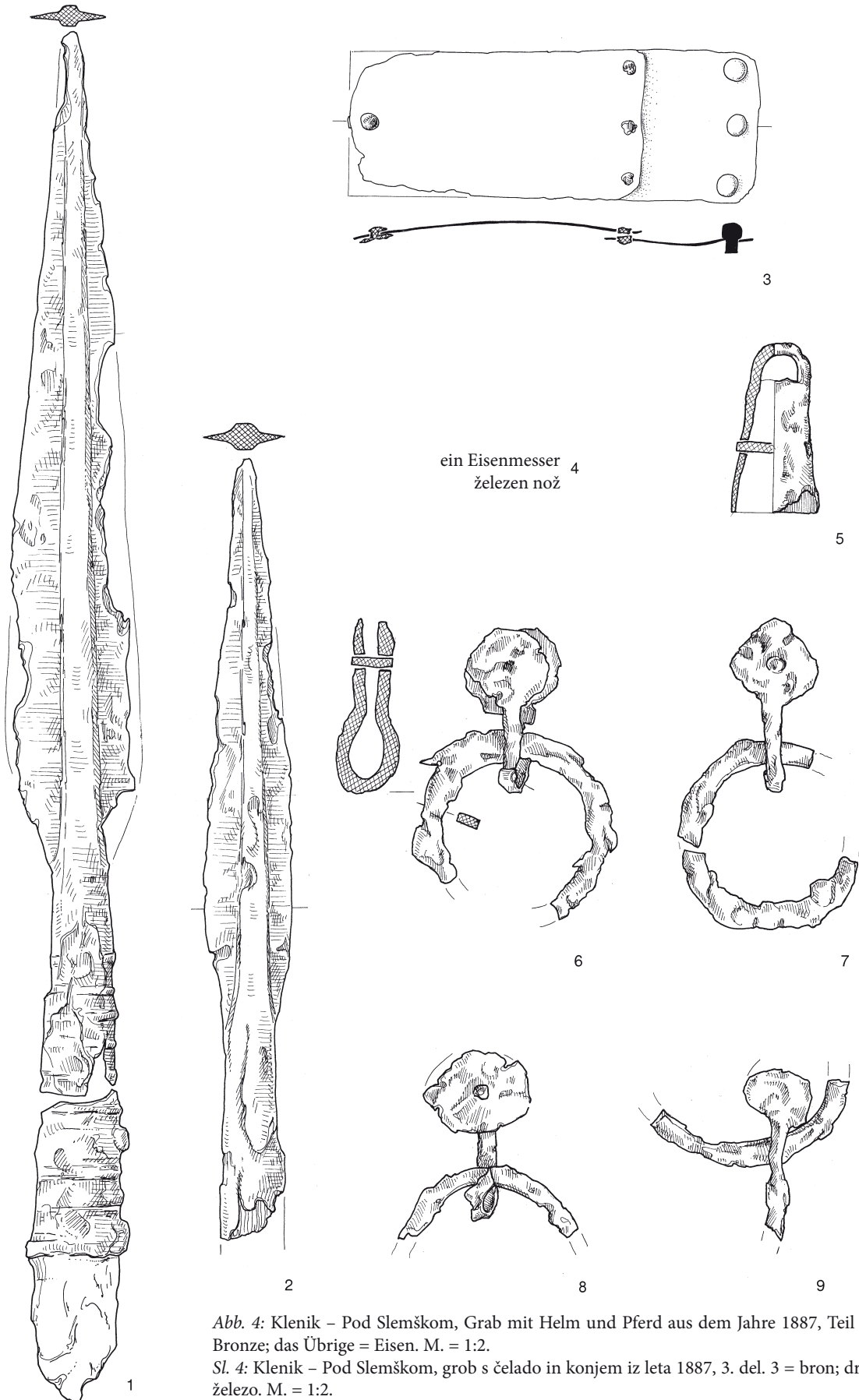

Abb. 4: Klenik – Pod Slemškom, Grab mit Helm und Pferd aus dem Jahre 1887, Teil 3. 3 = Bronze; das Übrige = Eisen. M. = 1:2.

Sl. 4: Klenik – Pod Slemškom, grob s čelado in konjem iz leta 1887, 3. del. 3 = bron; drugo = železo. M. = 1:2.

nur erwähnt¹². Das zweite Grab hat sie selbst zehn Jahre später vorgelegt¹³.

Im Falle der Rekonstruktion des ersten Grabes konnte sie sich vor allem auf die ziemlich detaillierte Beschreibung Szombathys (Quelle 2) stützen. Der Helm (*Abb. 2*), die Trense (*Abb. 3: 8*), die scheibenförmigen Riemenverteiler (*Abb. 3: 9–12*) und der Spiralarmring (*Abb. 3: 1*) waren leicht zu bestimmen, weil sich unter den Funden des Postens Peruzzi 1887 nur ein Helm, nur eine Trense, nur vier scheibenförmige Riemenverteiler und nur ein entsprechender Armring (nach Szombathy sehr schön, zweimal gewunden und hohl) befinden. Im Telegramm und im Tagebuch ist der Typ des Helmes nicht erwähnt, im Brief Perucis an Dežman (Quelle 6) und in beiden Briefen Pečniks (Quellen 8 und 11) ist aber von einem Doppelkammhelm die Rede. Das eiserne Tüllenbeil wurde nur von Szombathy erwähnt (Quelle 2). Von zwei zur Verfügung stehenden Tüllenbeilen hat sich Teržan für das Beil mit der Inv. Nr. 14227 entschieden. Ich möchte lieber das Beil mit der Inv. Nr. 14228 vorschlagen, da es die gleiche Inv. Nr. wie die kleinere von den zwei Lanzen spitzen (*Abb. 4: 2*) trägt, die beide sicher aus dem Helmträger- und Pferdegrab stammen. In Werners Liste der Beifunde, die auf Angaben von Teržan beruht, fehlen ein lederner Riemen, ein Bronzekrug, eine große Bronzeschüssel und zwei Tongefäße (*Abb. 3: 3–7*). Der Krug war zersetzt (Quellen 2 und 8) und es scheint, dass seine Fragmente gar nicht ins Wiener Museum gelangten. Das Gleiche dürfte für die Tongefäße gelten. Unter den inventarisierten Funden fehlen auch der Lederriemen und die Bronzeschüssel.

DER ZWEITE GRABTEIL

Dem zweiten Grab, das tatsächlich den zweiten Teil des hier behandelten Grabes darstellt, hat Teržan zwei eiserne Lanzen spitzen, ein schlecht erhaltenes und repariertes bronzenes Gürtelblech rechteckiger Form, ein Eisenmesser, vier eiserne Ringe mit Schlaufe, ein Eisenglöckchen und einen Bronzering zugewiesen¹⁴. Peruci und Pečnik erwähnen mehrmals zwei eiserne Lanzen spitzen, einen zerschlagenen Bronzegürtel und einen unbedeutenden Ring bzw. zudem einige Kleinigkeiten. Ähnlich wie bei dem ersten Grab nach Teržan gibt es unter den Funden des Postens Peruzzi 1887 nur zwei Lanzen spitzen aus Eisen (*Abb. 4: 1–2*) und nur ein Gürtelblech aus Bronze (*Abb. 4: 3*), die deshalb sicher beim Pferdeschädel lagen. Es ist sehr wahrscheinlich, dass zu diesem Fundkomplex auch die vier Eisenringe mit Schlaufe und das Glöckchen gehörten (*Abb. 4: 5–9*). Sie wurden alle unter einer Inventarnummer in-

ventarisiert. Alle Ringe sind fragmentiert. Ich vermute, dass Peruci diese Fragmente als “unbedeutender Ring” bezeichnet hat. Jedenfalls würde das Glöckchen (*Abb. 4: 5*), das den skythischen Glöckchen ähnlich ist¹⁵, bestens zur skythischen Trense mit den Riemenverteilern (*Abb. 3: 8–12*), die beim Pferdeskelett ohne Kopf lagen, passen. Da im Posten mehrere eiserne Messer erscheinen, ist die Zugehörigkeit des Messers Inv. Nr. 14223¹⁶ nicht sicher. Wenn ich mit der Deutung des “unbedeutenden Rings” Recht habe, muss der kleine Bronzering¹⁷ aus dem Grab ausgeschieden werden.

DAS GANZE GRAB

Meine Rekonstruktion des Helmträger- und Pferdegrabes, das Anfang Dezember 1887 in der Fundstelle Pod Slemškom zuerst von Arbeitern des Lehrers France Peruci und dann von Arbeitern des Ackerbesitzers Ignacij Hribar ausgegraben wurde (*Abb. 2–4*), vereint zwei Gräber, die Teržan als Pod Slemškom 8. 12. 1887 bzw. Klenik 2. 1. 1888 bezeichnet hat. Außer den abgebildeten Beigaben enthielt das Grab weitere Funde, die nicht erhalten sind oder nicht bestimmt werden können.

DIE LAGE DES PFERDEGESCHIRRS

Janez Dular hat in seinem Aufsatz über die Pferdegräber der Dolenjska-Gruppe der Hallstattzeit, den er für die Festschrift von Biba Teržan verfasste, darauf hingewiesen, dass das Pferdegeschirr fast immer beim Krieger und nicht beim Pferd niedergelegt wurde. Er hat nur drei Ausnahmen angeführt: zwei Gräber von der Magdalenska gora und ein Grab von Vače, ausgegraben am 11. 12. 1887¹⁸. Dabei handelt es sich aber eigentlich nicht um ein Grab, das an diesem Tag bei Vače entdeckt wurde, sondern um den zweiten Teil des Helm- und Pferdegrabes: den separat liegenden Schädel, der zum Pferdeskelett gehörte, das am 7. 12. entdeckt wurde, und die neben ihm gefundenen Metallbeigaben. Am 11. 12. hat Peruci Szombathy zum ersten Mal über diesen Fund unterrichtet (Quelle 3).

Aus meiner Rekonstruktion der Fundumstände geht hervor, dass auch im Helmträger- und Pferdegrab von Vače die Trense und die Riemenverteiler nicht auf dem Schädel des Pferdes entdeckt wurden, sondern bei dem einen Klawer von dem Schädel entfernt liegenden Hauptteil des Pferdeskeletts (Quelle 2).

¹² Werner 1988, 16, Kat. Nr. 22 und Taf. 4: 22.

¹³ Teržan 1998, 529, Taf. 10.

¹⁴ Ebd.

¹⁵ Ebd., 529, Taf. 10: 5.

¹⁶ Ebd., Taf. 10: 9.

¹⁷ Ebd., Taf. 10: 6.

¹⁸ Dular 2007, 745, Anm. 22.

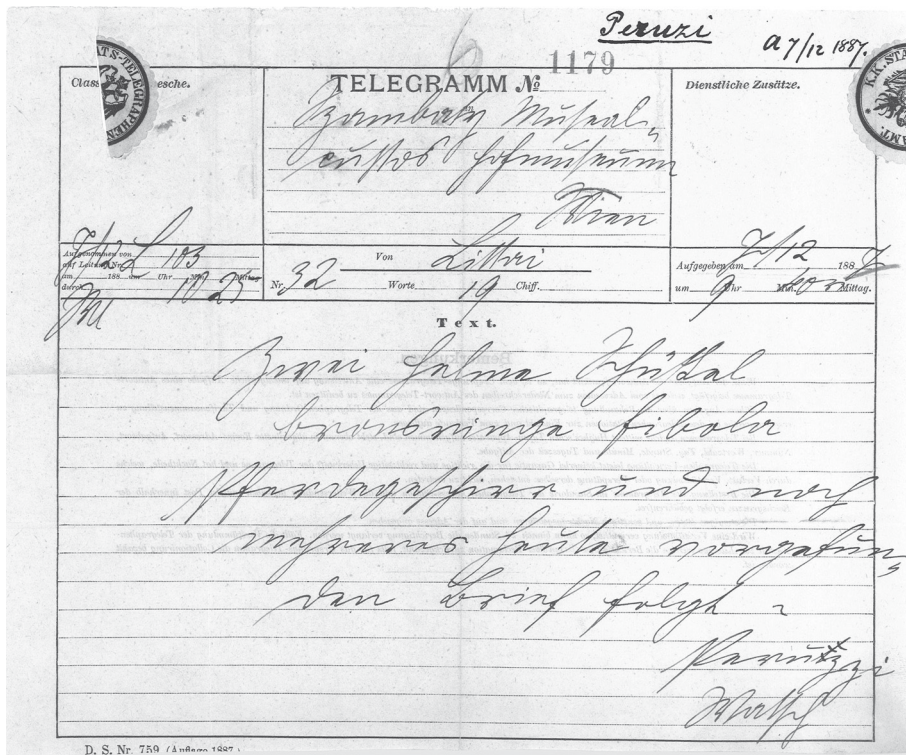

Abb. 5: Telegramm des Lehrers France Peruci aus Vače vom 7. Dezember 1887 an Josef Szombathy in Wien. Quelle 1.
 Sl. 5: Telegram učitelja na Vačah Franceta Perucija Josefu Szombathyju na Dunaju z dne 7. decembra 1887. Vir 1.

DIE ZEITSTELLUNG DES GRABES

Das am Anfang Dezember 1887 auf dem Acker des Bauern Ignacij Hribar aus Klenik bei Vače in der Fundstelle Pod Slemškom entdeckte Krieger- und Pferdegrab stellt das einzige bekannte Pferdegrab in den hallstattzeitlichen Gräberfeldern von Vače dar. Es kann problemlos in den jüngeren Teil der Certosastufe der relativen Chronologie der Dolenjska-Gruppe eingestuft werden¹⁹. Für diese Zeitstufe sind Doppelkammhelme (Abb. 2), die zwar schon früher aufkamen, Lanzenspitzen mit facettierter Tülle, in Vielzahl vorkommende dreieckige Pfeilspitzen aus Bronze, Armbrustcertosafibeln vom Typ XIII nach Teržan, im klassischen Situlenstil verzierte Situlen und Gürtelbleche, Pferdetransen der Variante A 1 vom Typ II nach Wolfgang Werner (Abb. 3: 8)²⁰ sowie größere scheibenförmige, leicht gebogene Riemenverteiler mit je zwei Ösen auf der Unterseite (Abb. 3: 9–12) typisch.

Es genügt, einige reiche Helmgräber von der Magdalenska gora und von Vače anzuführen: Grab 2/13 und Grab 13/55 von Preloge auf der Magdalenska gora²¹, das in den Jahren 1881 und 1882 ausgegrabene Grab mit der

Situla von Vače²² und das Grab mit Doppelkammhelm und einem mit Tierfiguren verzierten Gürtelblech, das im Jahre 1889 bei Vače von Jernej Pečnik ausgegraben wurde²³. Interessanterweise kommt das neben der Situla von Vače gefundene Fragment eines hohlen Spiralartringes, das mit senkrechten Strichbändern verziert ist, dem vorzüglich erhaltenen Armring aus dem Grab in der Fundstelle Pod Slemškom (Abb. 3: 1) außerordentlich nahe.

DIE SCHRIFTQUELLEN

Quelle 1 (Abb. 5)

Telegramm von France Peruci an Josef Szombathy in Wien vom 7. Dezember 1887
 Naturhistorisches Museum Wien, Prähistorische Abteilung, Fundaktenarchiv

TELEGRAMM No. 1179

Text.

Zwei Helme Schüssel bronsringe fibola Pferdegesschirr und noch mehreres Heute vorgefunden Brief folgt
 Peruzzi Watsch

¹⁹ Gabrovec 1987, 60–69.

²⁰ Werner 1988, 15–16, Taf. 1: 7; 2–4.

²¹ Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, Taf. 23–27 und 83–85.

²² Božič 2014a.

²³ Božič 2014b.

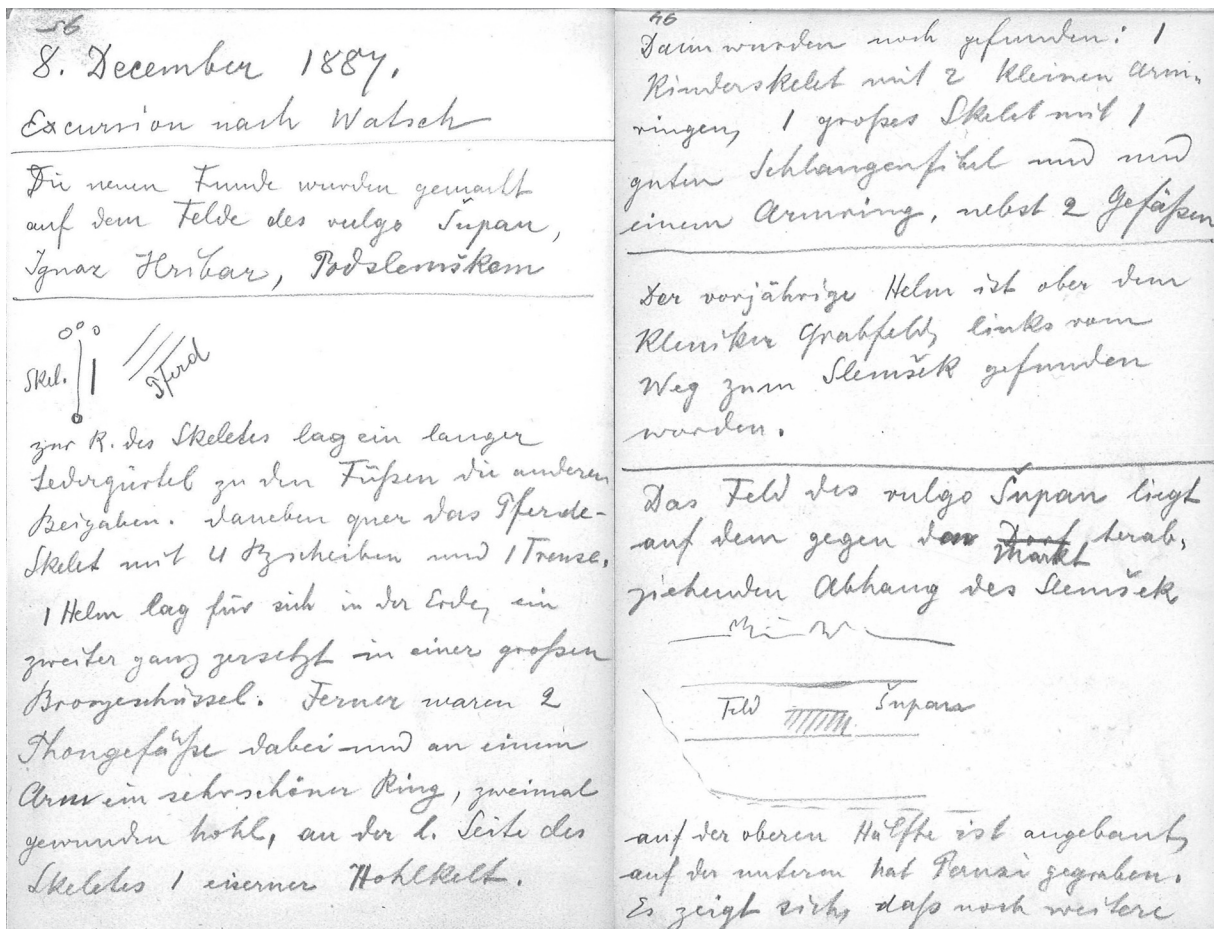

Abb. 6: Josef Szombathy, Tagebuch 27, Watsch 1883, 2, Seiten 95 und 94. Quelle 2.
Sl. 6: Josef Szombathy, Dnevnik 27, Watsch 1883, 2, strani 95 in 94. Vir 2.

Quelle 2 (Abb. 6)

Josef Szombathy, Tagebuch 27, Watsch 1883, 2, S. 95–93

Naturhistorisches Museum Wien, Prähistorische Abteilung, Fundaktenarchiv

Seite 95

8. December 1887

Excursion nach Watsch

Die neuen Funde wurden gemacht auf dem Felde des vulgo Šupana, Ignaz Hribar, Podslenskem.

Skel. Pferd

Zur R. (echten) des Skeletes lag ein langer Ledergürtel zu den Füßen die anderen Beigaben. Daneben quer das Pferdeskelet mit 4 Bronzescheiben und 1 Trense. 1 Helm lag für sich in der Erde, ein zweiter ganz zersetzt in einer großen Bronzeschüssel. Ferner waren 2 Thongefäße dabei und an einem Arm ein sehr schöner Ring, zweimal gewunden hohl, an der l. (inken) Seite des Skeletes 1 eiserner Hohlkelt.

Seiten 94–93

Dann wurden noch gefunden: 1 Kinderskelet mit 2 kleinen Armringen, 1 großes Skelet mit 1 guten Schlangenfibel und und einem Armring, nebst 2 Gefäßen.

(...)

Das Feld des vulgo Šupana liegt auf dem gegen den Markt herabziehenden Abhang des Slemšek

Feld Šupana

auf der oberen Hälfte ist angebaut, auf der unteren hat Peruzi gegraben. Es zeigt sich, daß noch weitere / Funde kommen. Zunächst will der Besitzer selbst graben. Das darunter liegende Feld trägt Weizen, zeigt aber auch Funde.

Quelle 3

Brief von France Peruci an Josef Szombathy in Wien vom 11. Dezember 1887

Naturhistorisches Museum Wien, Prähistorische Abteilung, Fundaktenarchiv

Vom Pferde haben wir nicht alles ausgegraben; indem der Kopf eine Klafter vom Pferde lag und bei selben sollte ein Ring und zwei Lanzen /?/ sein. Ich werde mit der Zeit trachten dieses bei Gelegenheit zu kaufen, nur muss ich es sehen, weil der Grundbesitzer die Sachen mehr geheim hält. Er gräbt selber mit zwei anderen Arbeitern, und was er ausgraben wird, das bekomme ich so in die Hand früher oder später.

Quelle 4

Brief von France Peruci an Josef Szombathy in Wien vom 19. Dezember 1887

Naturhistorisches Museum Wien, Prähistorische Abteilung, Fundaktenarchiv

Die Pferdeknochen werde später ausgraben lassen. Graben möchte ich aufs Jahr in unterem Acker, der Gegend.

Quelle 5

Brief von France Peruci an Josef Szombathy in Wien vom 2. Januar 1888

Naturhistorisches Museum Wien, Prähistorische Abteilung, Fundaktenarchiv

Der Župan von Klenik hat mir die noch eine Klafter beim Pferdekopf liegenden Sachen um eine Kaufpreis von 6 F in Kauf gestellt. Es sind dabei 2 eisernen Lanzen, ein Messer ein Girtel, aus Brons, ein Ring unbedeutend. Was könnte ich ihm dafür geben? was ich gleich absenden möchte. Auch die Grabung für aufs Jahr hat er mir zugesprochen.

Quelle 6 (Abb. 7)

Brief von France Peruci an Dragotin Dežman in Ljubljana vom 9. Januar 1888

Bibliothek des Narodni muzej Slovenije in Ljubljana, Archiv des Krainischen Landesmuseums, Nr. 10/1888

Seite 1

Watsch am 9. Jänner 1888.

Euer Wohlgeboren!

Mit Dank habe das letzte Schreiben erhalten, wo mir Herr Deschmann für die Erhöhung meiner Pension berichteten.

Ich habe im heurigen Herbste für das Hofmuseum gegraben. Zwar im Anfange wenig erzielt, erst gegen Ende 1. Helm mit 2 Kanten, 1 Urne aus Brons, Pferdeschmuck: 4 runde große Knöpfe aus Brons, Leitseil aus Eisen, 1 Stk Armring 2 Lanzen, Girtel und noch einige andere

Kleinigkeiten. Das Skilet und Pferd sind nahe aneinander gelegen. Es ist aus diesem

Seite 2

zu ersehen, daß noch vieles dorten verborgen ist.

Ich komme so einmal nach Laibach.

Mit Hochachtung zeichne mich

Euer

ergebenst und dankschuldigster

Franz Peruzi

Quelle 7

Brief von France Peruci an Josef Szombathy in Wien vom 9. Januar 1888

Naturhistorisches Museum Wien, Prähistorische Abteilung, Fundaktenarchiv

In Beantwortung Ihres sehr Geehrten von 4. d.M. gebe zu wissen, dass ich von Župan aus Klenk die 2 Lanzen und was er beim Pferdekopf noch gefunden hat um 5 F gekauft habe und am 8. d.M. unter Ihrer werthen Adresse mittelst Post abgesandt.

Für Župan aus Klenk

5 F

Quelle 8 (Abb. 8)

Brief von Jernej Pečnik an Dragotin Dežman in Ljubljana vom 29. Januar 1888

Arhiv Republike Slovenije, Fond AS 854 Dežman Dragotin, Fasz. 3, Korrespondenz L–P (Photokopie im Schriftarchiv des Instituts für Archäologie, Karton 18/2, Brief Nr. 88/4)

Seite 3

(...) Peruzi potem ko ni hotel ta pustit kopat, je taval iz štir delalci tam pa tam, pa niso mogli nič najditi, potem pride k drugimu mojmu znancu Nacetu Hribar, ta ima Njiva more mirit čes en Joch, na ta kraj Slemško proti Vačam, to sem jest vselej imel za ta bolši kraj kar je še na vačah, na tej Njivi so po usej Njivi zasepline, na usej Njivi je nasip, tode ne preveč globoko, Peruzi je tega Naceta Hribarja večkrat prosil naj bi njemu pustil kopati, tode ni hotel pustit, ali zdaj ga prosi naj pusti da bojo enmalo probali, to dovolji, še pol dne niso kopali in so peršli prvo na konjske vajete iz ledra, na teh so bile lepe male bronaste plošče, katere so služile za kinč vajetam, potem so peršli do glave tam so

Seite 4

bile štir bronaste šaibe za kinč pri glavi, malo drugačne ko imajo sedajni konji pri komatih, in potem so dobili železo katero je konj v gobcu in okolo gobca imel, enmalo podobno našim sedajnim, to je use kar je pri konju bilo, in potem so dobili eno Helmo iz dvem grebeni, pa

210

Wač, am 9. Januar 1888.

Ihren Wohlgebohren!

Mit Dank haben das letzte Pflanz-
benutzungen, so wie auch
Beschreibung der Aufgrabung
und Pflanz benutzungen.

Ich habe im feuerigen Grabstein
das Hofmuseum genommen. Zu
im Aufgrabung auch noch
zu dem Ende 1. Grab mit 2. Graben,
1. Grab mit 2. Graben, 1. Grab mit 2. Graben,
da auch die Pflanz benutzungen, 1. Grab mit 2. Graben,
1. Grab mit 2. Graben, 1. Grab mit 2. Graben,
und auch einige andere Kleinigkeiten.
Das Bild und Pfand sind nach dem
und nach dem. Es ist und die

Abb. 7: Brief von France Peruci aus Vače an Dragotin Dežman in Ljubljana vom 9. Januar 1888, Seite 1. Quelle 6.
Sl. 7: Pismo Franceta Perucija na Vačah Dragotinu Dežmanu v Ljubljani z dne 9. januarja 1888, stran 1. Vir 6.

bile štiri brvnarke s aice na krmu
 pri glavi, malo drugačne so imeje
 sedajini krogji pri kromastih, in po
 tem so debeli, katera katera je krog
 v, gobov in otako gobca imel, ammalu
 podobno nošim setojnim, to je vse
 kar je pri krogji bilo, in potem so do
 bili eno školmo in drugo grebani, pa
 tako da se je nasrehi na drugi strani,
 in otaky djaba, tude ni bilo cela,
 krogji so bili polomljeni, in pa
 tam so mislili da je bilo se ene
 klesane školke, pa je bilo ena škol
 uerč, in ona školka iz brvne,
 so vse se dobro shranjeno, vse
 školke so do vidu nje prego, iz
 njine sošene, in se pravo učko,
 kuba, našli so prvi pri uerton tako
 da vidimo da ni iz pluzom zdel
 ko je oral, se ni bilo en kromelj
 globoko, polen je krmel sam krogel
 je našel drug antice en škol
 toso, in one drobneje, to je
 bilo kromelj krogel krogel tam
 ni bilo vedno, se tam kromelj
 in tako je postal da je tam

tako da se je na sredi na dvoje uzela, in skup djala, tude ni bila cela, kraji so bili polomnjeni, in potem so mislili da je bila še ena helma sterta, pa je bil le en stert verč, in ena skleda iz bronca, to use še dobro ohranjeno, Nace Hribar ko to vidi nje precej iz Njive sežene, in ne pusti več kopati, našli so prav pri verhu tako da čudno da ni iz plugam zadel ko je oral, še ni bilo en komolz globoko, potem je kmet sam kopal je našel dve sulice en stert Pas, in ene drobnarije, to je berš Peruzi kupil za 5 fkar ni bilo vredno, za Szombathija in tako je pisal da je tudi

Seite 5

Sulize in Pas našel, pa je to le od kmeta kupil, (...) so že kupovali od Naceta Hribarja Njiva, kar njim ni hotel prodati, tam znajo gotovo so lepe starine skrite še, to je prav gotovo, tam na tej Njivi so znamenite starine še, Naceta Hribarja sem napravil da ne sme za noben Denar Szombathiju tega prostora prodati, da more use za nas šparati, tako sem ga napravil, da brez moje vednosti na njegovim ne bojo le en dan nobenkrat kopali (...)

Quelle 9

Brief von France Peruci an Josef Szombathy in Wien vom 2. Oktober 1888
Naturhistorisches Museum Wien, Prähistorische Abteilung, Fundaktenarchiv

Wo ich vor einem Jahre den Helm ausgegraben habe, hat mir früher die Grabung versprochen und jetzt wil er haben, dass er von der Ausgrabung die Hälfte er hätte. Unter solchen bedingungen wollte ich nicht eingehen, er wird noch mit der Zeit gern lassen.

Quelle 10

Brief von France Peruci an Josef Szombathy in Wien vom 15. Oktober 1888
Naturhistorisches Museum Wien, Prähistorische Abteilung, Fundaktenarchiv

Auf dem Acker wo der Helm gefunden war, wird noch vieles vergraben liegen, und muss ich etwas abwarten, den in den Vertrag, welchen er haben will, gehe ich nicht ein, denn damit könnten Streitigkeiten entstehen. Auch ist unterhalb von einem Andern ein Acker wo eben solche Sachen sich darin befinden werden.

Quelle 11

Brief von Jernej Pečnik an Alfons Müllner in Ljubljana vom 10. Juli 1889
Arhiv Republike Slovenije, Fond AS 950 Müllner Alfons, Fasz. 1 (Photokopie im Schriftarchiv des Instituts für Archäologie, Karton 20, Koresp. J. Pečnik Müllnerju)

Seite 3

(lansko) spomlad je imel Peruzi denar od Szombathija za kopati, use je staknil, nikjer se ni dalo nič dobiti, zdaj prosi en popoldan tega kmeta da ga naj samo popoldne pusti kopati na Njivi, kmet dovoli, Peruzi ima samo dva delalca in srečo ima, v dveh urah najde eno Helmo iz dvem grebeni, in eno bronasto skledo, železne vajete od eniga konja, kjer je bil človek in konj skup pokopano, ko kmet to vidi kaj so najdli Peruzija iz Njive spodi, ko jest to zvem nemudoma grem na Vače, dam kmetu nekoliko denarja da nesmej nič več pustit kopat na Njivi, kjer po usej Njivi so veliki nasipi še, to je na vačah ta bolši prostor še, (...)

DANK

Meinen Mitarbeitern Drago Valoh und Mateja Belak ist für die Erstellung der Abbildungen zu danken, Robert Schumann vom Institut für Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie und Provinzialrömische Archäologie in München und Paul Gleirscher vom Landesmuseum für Kärnten in Klagenfurt für die Durchsicht des Aufsatzes. Für die Zusendung der Scans des Telegramms von France Peruci und des Tagebuchs von Josef Szombathy bin ich Frau Walpurga Antl-Weiser, Mitarbeiterin der Prähistorischen Abteilung im Naturhistorischen Museum in Wien, zu großem Dank verpflichtet. Biba Teržan von der Abteilung für Archäologie an der Universität in Ljubljana hat mir freundlicherweise die Zeichnungen der in Wien verwahrten Funde zur Verfügung gestellt.

←

Abb. 8: Brief von Jernej Pečnik aus Krško an Dragotin Dežman in Ljubljana vom 29. Januar 1888, Seite 4. Quelle 8.
Sl. 8: Pismo Jerneja Pečnika v Krškem Dragotinu Dežmanu v Ljubljani z dne 29. januarja 1888, stran 4. Vir 8.

- AUBELJ, B. (Hrsg.) 1999, *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. – Ljubljana.
- BOŽIČ, D. 2014a, Die Situla von Vače gehörte einem Doppelkammhelmtträger. – In: Ch. Gutjahr und G. Tiefengraber (Hrsg.), *Beiträge zur Hallstattzeit am Rande der Südalpen. Akten des 2. Wildoner Fachgesprächs vom 10. bis 11. Juni 2010 in Wildon / Steiermark [Österreich]*, Internationale Archäologie - Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 19 (= Hengist-Studien 3) (im Druck).
- BOŽIČ, D. 2014b, Zu dem von Jernej Pečnik im Jahre 1889 bei Vače entdeckten Grab mit Doppelkammhelm. – In: Ch. Gutjahr und G. Tiefengraber (Hrsg.), *Beiträge zur Hallstattzeit am Rande der Südalpen. Akten des 2. Wildoner Fachgesprächs vom 10. bis 11. Juni 2010 in Wildon / Steiermark [Österreich]*, Internationale Archäologie - Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 19 (= Hengist-Studien 3) (im Druck).
- DULAR, J. 1999, Jugovzhodne Alpe v starejši železni dobi. – In: Aubelj 1999, 100–102.
- DULAR, J. 2007, Pferdegräber- und Pferdebestattungen in der hallstattzeitlichen Dolenjsko-Gruppe. – In: M. Blečić et al. (Hrsg.), *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, Situla 44, 737–752.
- EGG, M. 1986, *Italische Helme. Studien zu den ältereisenzeitlichen Helmen Italiens und der Alpen*. – Monographien / Römisch-Germanisches Zentralmuseum 11.
- GABROVEC, S. 1962–1963, Halštatske čelade jugovzhodnoalpskega kroga. – *Arheološki vestnik* 13–14, 293–347.
- GABROVEC, S. 1987, Dolenjska grupa. – In: S. Gabrovec (Hrsg.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 5, Željezno doba, 29–119.
- TECCO HVALA, S., J. DULAR, E. KOCUVAN 2004, Železnodobne gomile na Magdalenski gori. – Katalogi in monografije 36.
- TERŽAN, B. 1998, Auswirkungen des skythisch geprägten Kulturkreises auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannoniens und des Ostalpenraumes. – In: B. Hänsel und J. Machnik (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, Südosteuropa-Schriften 20, 511–560.
- WERNER, W. M. 1988, *Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mittleren Donau*. – Prähistorische Bronzefunde XVI/4.

GROB Z DVOGREBENASTO ČELADO IN KONJEM, IZKOPAN PRI VAČAH LETA 1887

Povzetek

Janez Dular je za leta 1999 v Ljubljani izdano knjigo *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov* napisal petnajst poglavij o starejši železni dobi na Slovenskem. Med ilustracijami teh poglavij so tudi vse štiri glavne vrste halštatskih čelad, med njimi dvoGREBENASTA čelada z Vač (sl. 1), ki je ena od treh te vrste, ki so bile pri Vačah izkopane v letih 1881, 1887 in 1889. Vse tri so ležale v bogatih bojevnških grobovih. Prva je bila odkrita leta 1881 v grobu, iz katerega izvira tudi več kot pol leta pozneje najdena vaška situla. Tretjo je leta 1889 izkopal Jernej Pečnik. Z njo oboroženi bojevnik je imel več nevsakdanjih predmetov: bronasto pasno spono, okrašeno z živalskimi figurami, bogato okrašeni železni sulični osti in železen klin. V tem članku bo predstavljen grob bojevnika in konja z drugo čelado po vrsti. Decembra leta 1887 sta ga izkopala učitelj France Peruci in kmet Ignacij Hribar.

Potek odkritja tega groba poznamo precej dobro zaradi razmeroma številnih pisnih virov. Gre za telegram (sl. 5) in več pisem učitelja Perucija Josefu Szombathyju v Naravoslovnem muzeju na Dunaju (vir 1, 3–5, 7, 9 in 10), eno Perucijevo pismo kustosu Deželnega muzeja v Ljubljani Dragotinu Dežmanu (vir 6; sl. 7), zapis v Szombathyjevem dnevniku (vir 2; sl. 6) in dve pismi starinoslovca Jerneja Pečnika, eno ljubljanskemu kusto-

su Dežmanu (vir 8; sl. 8) in eno njegovemu nasledniku Alfonsu Müllnerju (vir 11).

Leta 1887 je dal Szombathy učitelju Peruciju nekaj denarja za izkopavanje. Na več mestih je kopal brez kakega večjega uspeha. Večkrat je brezuspešno nagovarjal kmeta Ignacija Hribarja s Klenika, da bi mu dovolil kopati na njegovi njivi na kraju Pod Slemškom, kjer je bilo zaradi nasute zemlje pričakovati, da so pod površino halštatski grobovi. Končno je Hribar popustil in Peruci je z dvema delavcema 7. decembra začel kopanje. Že čez nekaj ur je naletel na grob bojevnika in konja, v bližini pa še na otroško in žensko okostje. Moško okostje in okostje konja brez lobanje sta ležala blizu skupaj. Peruci je našel na desni strani moškega okostja usnjen jermen, pri njegovih nogah pa dvoGREBENASTO čelado, dve bronasti in dve keramični posodi. Na eni roki je bila votla bronasta spiralna zapestnica, na levi strani okostja pa tulasta sekira. Ob konjskem okostju so našli železno brzdno in štiri diskaste razdelilne gumbe.

Peruci je o bogatih najdbah nemudoma s telegramom obvestil Szombathyja, ki je že naslednjega dne obiskal Vače. Ko pa je za najdbe izvedel tudi lastnik njive Hribar, je Perucija in njegova dva delavca spodil in sam nadaljeval kopanje z dvema drugima. En seženj

od konjskega okostja so naleteli na konjsko lobanjo in pri njej na sulični osti, bronasto pasno spono, nož, železne obroče in železen zvonček. Hribar je te najdbe zadržal pri sebi. Okrog 2. januarja 1888 jih je ponudil Peruciju, ki jih je kupil za pet goldinarjev in 8. januarja poslal Szombathyju.

Ko so vse najdbe prispele na Dunaj, jih niso inventarizirali kot grobno celoto, ampak tipološko v sklopu vseh najdb z Vač, ki jih je Peruci leta 1887 poslal na Dunaj (coll. Peruzzi 1887). Zato niti Stane Gabrovec niti Markus Egg, ki sta v letih 1963 oziroma 1986 predstavila in analizirala dvogrebenasto čelado, nista poznala drugih pridatkov groba bojvnika in konja, izkopanega v decembru leta 1887 pri Vačah.

Biba Teržan, ki že več desetletij pripravlja objavo v Naravoslovnem muzeju na Dunaju shranjenih halštatskih najdb z Vač, je poznala zapis v Szombathyjevem dnevniku in Perucijevega pisma Szombathyju, ne pa Perucijevega pisma Dežmanu in obeh Pečnikovih pisem. Slednja tri so shranjena v Narodnem muzeju Slovenije oziroma v Arhivu Republike Slovenije.

Pri rekonstrukciji groba se je oprla na dovolj podrobne podatke v Szombathyjevem dnevniku in v Perucijevega pismu z dne 2. januarja 1888. Večino pridatkov je določila brez težav, ker so v sklopu najdb, inventariziranih kot coll. Peruzzi 1887, samo ena bronasta čelada (sl. 2), ena votla spiralna zapestnica (sl. 3: 1), ena železna brzda (sl. 3: 8), štiri diskasti razdelilni gumbi (sl. 3: 9–12), dve sulični osti (sl. 4: 1–2) in samo ena bronasta pasna spona (sl. 4: 3). Med več železnimi noži je izbrala enega, ne da bi imela zanj oporo v virih. Od dveh tulastih sekir je izbrala manj verjetno. Iz groba bojvnika verjetneje izvira druga (sl. 3: 2), ki ima isto inventarno številko kot manjša od dveh suličnih osti (sl. 4: 2), ki sta bili zanesljivo ob konjski lobanji. Grobu je zelo verjetno popolnoma pravilno pripisala tudi štiri le delno ohranjene železne obročke na zanki (sl. 4: 6–9) in železen zvonček (sl. 4: 5), medtem ko bronastega obročka Peruci ne omenja.

Vendar je iz enega groba predvsem zato, ker ni poznala Perucijevega in Pečnikovega pisma Dežmanu (vira 6 in 8), naredila dva. Szombathy je namreč na Vače prišel že 8. decembra 1887, to je pred tem, ko je Hribar našel konjsko lobanjo. Zato je Teržanova dne 7. decembra najdene pridatke, ki so ležali ob okostjih bojvnika in njegovega konja in jih je precej natančno popisal Szombathy, to je čelado, sekiro, votlo zapestnico, brzdo in razdelilne gume, opredelila kot grob, izkopan 8. decembra 1887 (v resnici že 7. decembra). S tem je seznanila Wolfganga Wernerja, ki je v svoji leta 1988 izdani knjigi o železnodobnih brzdah v spodnjem in srednjem Podonavju ponovno objavil odlično ohranjeno konjsko brzdo vrste Szentes-Vekerzug. Ni pa omenila Wernerju, da so bili po zapiskih Szombathyja poleg okostja bojvnika še usnjen jermen, še ena zdrobljena bronasta čelada (Pečnik pojasnjuje, da je šlo v resnici za

bronast vrč), velika bronasta skleda in keramični posodi, ki pa jih med najdbami zbirke Peruzzi 1887 ni!

Predmete, ki jih je kmalu po Szombathyjevem odhodu z Vač ob konjski lobanji, oddaljeni en seženj od konjskega okostja, našel Hribar (sulični osti, bronasto pasno spono, železen nož, železne obročke in zelo verjetno tudi zvonček), pa je Teržanova pripisala drugemu grobu, ki naj bi bil po njenem mnenju izkopan pri Kleniku blizu Vač 2. januarja 1888. Dejansko pa 2. januarja ni bil najden noben grob, ampak je Peruci tega dne že drugič pisal Szombathyju o konjski lobanji in pri njej ležečih predmetih, ker mu jih je Hribar, po domače Župan s Klenika, takrat ponudil za šest goldinarjev. Prvič mu je lobanjo in nekatere pri njej najdene predmete (»obroč« in sulični osti) omenil že v pismu z dne 11. decembra 1887, to je štiri dni po tem, ko je na Hribarjevi njivi našel okostje bojvnika in okostje njegovega konja brez lobanje in ob njiju več dragocenih pridatkov. Teržanova je izmišljeni grob z dne 2. januarja 1888 predstavila leta 1998 v razpravi o vplivih kulturnega kroga skitskega značaja na halštatskodobne kulturne skupine Panonije in vzhodnoalpskega območja.

Grobova, ki ju je Teržanova označila kot Pod Slemškom 8. 12. 1887 in Klenik 2. 1. 1888, sestavljata torej grobno celoto (sl. 2–4), izkopano 7. in verjetno 9. decembra 1887 na ledini Pod Slemškom. Razumljivo je, da med najdbami zbirke Peruzzi 1887 ni zdrobljenega bronastega vrča, saj so odlomke gotovo zavrgli. Zelo verjetno sta bili slabo ohranjeni tudi keramični posodi, zaradi česar ju niso odpeljali na Dunaj. Ni pa jasno, zakaj med temi najdbami ni usnjenega jermena, ki je bil po Pečniku celo okrašen z bronastimi ploščicami, in velike bronaste skleda.

Janez Dular je v svojem članku o grobovih konj v dolenski skupini halštatske dobe predstavil ugotovitev, da je bila konjska oprema skoraj vedno pridana bojvniku, in ne konju. Tudi v obravnavanem primeru žval in razdelilnih gumbov niso našli ob konjski lobanji, ampak ob en seženj od nje oddaljenem glavnem delu konjskega okostja.

Rekonstruiranega groba bojvnika in konja z Vač (sl. 2–4) ni težko časovno opredeliti, saj zanesljivo sodi v mlajši del certoške stopnje, za katerega so poleg dvogrebenastih čelad (sl. 2), ki so se sicer pojavile že prej, značilni sulične osti s fasetiranim tulcem, v več primerkih pojavljajoče se trirobe bronaste pušične osti, samostrelne certoške fibule XIII. vrste po Teržanovi, situle in pasne spone, okrašene v klasičnem situlskem slogu, konjske brzde različice A 1 vrste II po Wolfgangu Wernerju (sl. 3: 8) in večji diskasti, rahlo izbočeni razdelilni gumbi s po dvema ušescema na spodnji strani (sl. 3: 9–12).

Nekateri drugi sodasni grobovi z bronasto čelado so grobova 2/13 in 13/55 s Prelog na Magdalenski gori, v letih 1881 in 1882 blizu Vač izkopani grob z vaško situlo ter grob z dvogrebenasto čelado in pasno spono z upodobitvami živali, ki ga je leta 1889 pri Vačah izkopal Pečnik.

PREVOD NEMŠKIH PISNIH VIROV

Vir 1 (sl. 5)

Telegram Franceta Perucija Josefu Szombathyju na Dunaju z dne 7. decembra 1887

TELEGRAM št. 1179

Besedilo.

Čeladi skleda bronasti obroči fibula konjska oprema in še več drugega danes najdeno pismo sledi

Peruci Vače

Vir 2 (sl. 6)

Josef Szombathy, Dnevnik 27, Watsch 1883, 2, str. 95–93

Stran 95

8. december 1887

Ekскурzija na Vače

Nove najdbe so bile odkrite na njivi vulgo Župana, Ignacija Hribarja, Podslemškem.

Okost. Konj

Na desni strani okostja je ležal dolg usnjen pas, drugi pridatki pa ob nogah. Poleg njega prečno konjsko okostje s 4 bronastimi okroglimi ploščami in 1 brzdo. 1 čelada je ležala sama v zemlji, ena popolnoma zdrobljena v veliki bronasti skledi. Dalje sta bili zraven 2 keramični posodi in na eni od rok zelo lep obroč z dvema navojema, votel, na levi strani okostja 1 železna tulasta sekira.

Strani 94–93

Najdeni so bili še: 1 otroško okostje z 2 majhnima zaplestnicama, 1 veliko okostje z 1 dobro kačasto fibulo in eno zaplestnico, poleg dveh posod.

(...)

Njiva vulgo Župana leži na pobočju Slemška, ki se spušča proti trgu

Njiva Župan

Zgornja polovica je posejana, na spodnji je kopal Peruci. Kaže, da bodo odkrite še druge najdbe. Najprej hoče lastnik kopati sam. Na pod njo ležeči njivi je pšenica, a so tudi tukaj najdbe.

Vir 3

Pismo Franceta Perucija Josefu Szombathyju na Dunaju z dne 11. decembra 1887

Konja nismo izkopal v celoti; glava je namreč ležala seženj od konja in ob njej so bili menda obroč in dve sulici /?/. Sčasoma si bom prizadeval, to o priliki kupiti, vendar moram to videti, ker posestnik stvari prikriva. On koplje sam z dvema drugima delavcema, in kar bo izkopal, dobim v roke prej ali slej.

Vir 4

Pismo Franceta Perucija Josefu Szombathyju na Dunaju z dne 19. decembra 1887

Konjske kosti bomo izkopal pozneje. Čez leto bi rad kopal na spodnji njivi tega okoliša.

Vir 5

Pismo Franceta Perucija Josefu Szombathyju na Dunaju z dne 2. januarja 1888

Župan s Klenika mi je ponudil še en seženj pri konjski glavi ležeče stvari za ceno 6 goldinarjev. Gre za 2 železni sulici, nož, pas iz brona, nepomemben obroč. Koliko naj mu dam za to? rad bi takoj poslal. Obljubil mi je tudi kopanje čez leto.

Vir 6 (sl. 7)

Pismo Franceta Perucija Dragotinu Dežmanu v Ljubljani z dne 9. januarja 1888

Stran 1

Vače, 9. januarja 1888.

Vaše blagorodje!

S hvaležnostjo sem prejel zadnje pismo, v katerem so mi gospod Dežman poročali o povišanju moje pokojnine.

Letošnje jeseni sem kopal za Dvorni muzej. Na začetku sem dobil malo, šele proti koncu 1. čelada z dvema grebenoma, 1 bronasta žara, konjsko okrasje: 4 okrogli veliki bronasti gumbi, železne vajeti, 1 kos zaplestnica, 2 sulici, pas in še nekaj drugih drobnarij. Okostje in konj sta ležala blizu skupaj. Iz tega

Stran 2

se vidi, da je tam še veliko skritega.

Enkrat pridem v Ljubljano.

S spoštovanjem se podpišem

Vaš

najbolj vdani in najbolj zahvale dolžni

France Peruci

Vir 7

Pismo Franceta Perucija Josefu Szombathyju na Dunaju z dne 9. januarja 1888

V odgovoru na vaše zelo cenjeno (pismo) z dne 4. t. m. vam sporočam, da sem od Župana s Klenika za 5 goldinarjev kupil 2 sulici in kar je še našel pri konjski glavi in s pošto poslal 8. t. m. na vaš cenjeni naslov.

Dragan Božič

Znanstvenoraziskovalni center SAZU

Inštitut za arheologijo

Novi trg 2

SI-1000 Ljubljana

dragan.bozic@zrc-sazu.si

LONČARJEVA DELAVNICA OB “OBRTNI POTI” V ŽELEZNODOBNI NASELBINI NA MOSTU NA SOČI

POTTERY WORKSHOP ON THE “ARTISANS’ STREET” IN THE IRON AGE SETTLEMENT AT MOST NA SOČI

Drago SVOLJŠAK

Izvleček

Na Mostu na Soči je bil med zaščitnimi arheološkimi izkopavanji v letih 1971–1983 na osrednji naselbini svetolucijske skupine iz starejše železne dobe med drugim odkrit in raziskan niz delavnic, ki so bile večidel namenjene predelavi kovine. V dveh med njimi pa so bile odkrite sledi lončarske dejavnosti in ju v tem prispevku interpretiram kot lončarjev obrat z delavnico in lopo z lončarsko pečjo. Opredelitev delavnice temelji na najdenih kepah gline, na katerih so vidne sledi gnetenja s prstnimi odtisi tistega, ki je glino pripravljajal za izdelavo lončarskih predmetov, v lopi pa so bili odkriti ostanki žganja keramike in taljenja železa. Lončarjev obrat je domnevno deloval okoli dvesto let, od konca 7. do začetka 4. st. pr. Kr. (v stopnjah Sv. Lucija I c2–II c), in je dvakrat pogorel, po zadnjem požaru pa ni bil več obnovljen. Zdi se, da lončarstvo v železnodobni naselbini na Mostu na Soči ni bilo več le hišna dejavnost za pokrivanje domačih potreb, ampak je že preraslo v organizirano obrt za širši trg.

Ključne besede: Slovenija, Most na Soči, starejša železna doba, naselbine, lončarske delavnice

Abstract

The rescue archaeological investigations, conducted between 1971 and 1983 at Most na Soči, the site of the central settlement of the Sveta Lucija group in the Early Iron Age, revealed a number of its remains. They included a row of workshops. Most of these showed traces of metalworking, while two buildings revealed traces of a potter’s activity. One building is supposedly the workshop proper and the other a shed with a kiln. The interpretation of the complex as a pottery workshop is based on lumps of kneaded clay from one of the buildings, which bear finger impressions of the person preparing the clay, but also on the remains of pottery firing and iron smelting from the shed. The pottery workshop was supposedly active for roughly two centuries, from the end of 7th to the beginning of the 4th century BC (Phases Sv. Lucija I c2–IIc). The buildings were twice destroyed by fire and were abandoned after the last fire. It seems that pottery making at Most na Soči did not represent a domestic chore, but was rather an organized craft supplying a broader market.

Keywords: Slovenia, Most na Soči, Early Iron Age, settlements, pottery workshops

Sl. 1: Načrt železnodobne naselbine na Mostu na Soči z označenima lončarjevima delavnicama.
Fig. 1: Groundplan of the Iron Age settlement at Most na Soči with marked potter's workshops.

UVOD

Na Mostu na Soči so pod okriljem Goriškega muzeja iz Nove Gorice v letih 1971–1983 potekala zaščitna arheološka izkopavanja na zemljišču severno od soteske Idrijce (v Meriščih). Na okoli 40.000 m² raziskanega površine je bilo poleg ene bronastodobne hiše odkritih še 31 stavb iz halštatskega in 2 iz latenskega obdobja ter 10 rimskodobnih objektov.¹ Na zahodnem delu raziskanega območja so bile ob s peskom nasuti poti nanizane železnodobne delavnice (sl. 1). Večina jih je bila namenjenih predelavi kovine (hiše 22, 22A in 29), dve med njimi (15A, 23) pa sta bili lončarjev obrat, ki sta ga sestavljali pripravljalna delavnica (hiša 15A) in lopa z lončarsko pečjo (hiša 23). V največji in najbolj kakovostno grajeni stavbi v delavniškem nizu (hiša 15) pa ni bil najden noben dovolj zgovoren predmet za opredelitev njenega namena in dejavnosti. Na ločenem mestu sta bili odkriti še dve delavnici in sicer delavnica livarja bronu (hiša 4) in "pekarna" (hiša 30).

Za ta prispevek sem iz niza delavnic izbral le eno, kakopak lončarjevo, saj je prijatelj Janez Dular vendarle pionir v proučevanju železnodobne keramike na Slovenskem. Arheologija naju povezuje od Tolmina in Stične do dolenskih gradišč in še čez! Stroki ob boku pa je zorelo in se kalilo še iskreno prijateljstvo. Prav to slednje, ne le v Janezovem primeru, je moj največji, najdragocenejši, najbolj pravi arheološki iztržek. *De verbo ad verbum.*

Železnodobna stavba 15A je bila za lončarjevo delavnico opredeljena na podlagi v njenih ruševinah najdenih kepah pregnetene glin (sl. 2), na katerih so vidne sledi gnetenja s prstnimi odtisi tistega, ki je glino pripravljaval za

Sl. 2: Kepe glin pripravljene za izdelavo lončenih posod (foto: M. Grego).

Fig. 2: Lumps of kneaded clay prepared for pottery production (photo: M. Grego).

izdelavo lončarskih predmetov. V lopi (hiša 23) pa so bili odkriti ostanki žganja keramike in taljenja železa.

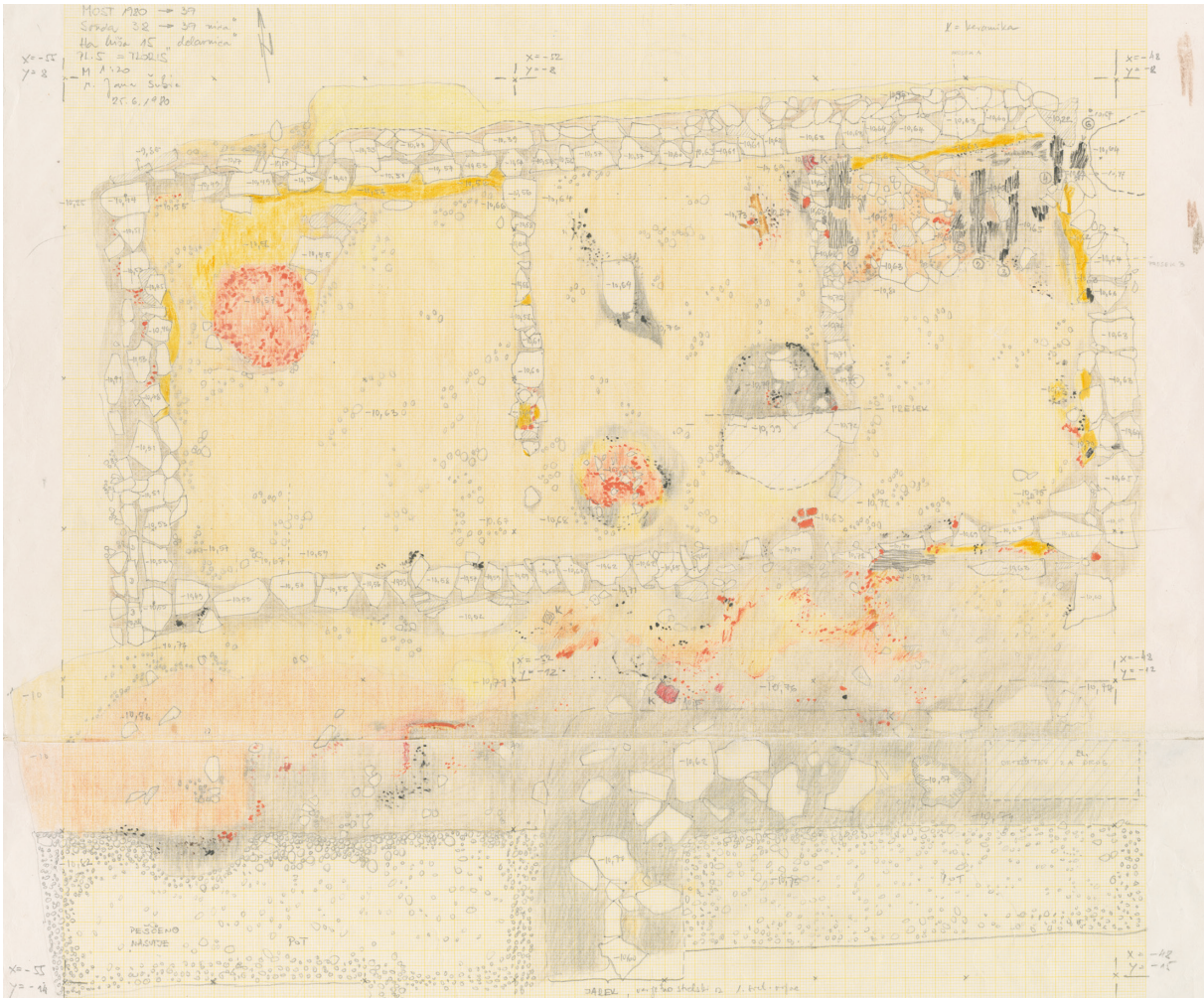
LONČARJEVA DELAVNICA (HIŠA 15A)

V zazidalno zgledno urejenem okolju naselja² so lončarju za delavnico odmerili 22 m² veliko parcelo (6,90 x 3,20 m) ob poti, nasuti s soškim peskom (sl. 1). Od poti jo je ločilo 1,40 m široko "dvorišče", s katerim vred je tako merila 31 m². K temu so dodali še 15 m² veliko zemljišče v delavniškem nizu, vendar ločeno od delavnice, na katerem je postavil lopo s pečjo (hiša 23).

¹ Gabrovec, Svöljšak 1983, 34 ss, sl. 19.

² Svöljšak 2001, 131–138.

Sl. 3: Tloris delavnice – pripravljavnice (Ha hiša 15A). Merilo = 1:50 (risba: J. Šubic).
Fig. 3: Groundplan of the preparation workshop (Building 15A). Scale = 1:50 (drawing: cJ. Šubic).

Sl. 4: Rekonstrukcija delavnice – pripravljavnice (risba: I. Rehar).
Fig. 4: Reconstruction of the preparation workshop (drawing: I. Rehar).

Delavnico, tj. stavbo z enokapno streho (sl. 3), ki je bila v delavniški vrsti povsem samostojen objekt, je pričakovano zgradil po posoških stavbarskih pravilih, po katerih je bila zgrajena tudi večina drugih stavb v naselbini nad sotočjem Soče in Idrijce.³

Najprej je pripravil prostor za gradnjo tako, da je zemljišče poravnal, prirejeno stavbišče pa kar precej globoko pomaknil v pobočje ledeniške terase (sl. 4). Ob robovih vkopa gradbene jame je namestil drenažo, zelo pomembno sestavino tukajšnjih stavb, ki je odvajala kapnico v prepustne plasti ledeniške morene, notranjost hiš in v njihove stene vgrajen les pa ščitila pred vlago. Drenažo je vstavil tudi ob temelj vhodne stene delavnice.

Ob drenažo je nato zelo natančno zložil enovrstni in enoslojni temelj iz neobdelanega, ploščato lomljenega volčanskega apnenca, ki ga je iz plastovitih slojev nalomil v bližnji okolici.⁴ V vogale stavbe in na spoje s predelnimi stenami je v temelj vgradil nekoliko večje plošče, da je lahko na njih trdno stalo ogrodje lesene stavbne konstrukcije. Kot pri drugih stavbah v naselju⁵ je bilo ogrodje sestavljeno iz stebrov, ki so bili v temeljno bruno vgrajeni v vogalih in na spojih sten, nanje pa je bila pripeta lesena stena iz desk. Vhod v delavnico je bil v južni steni, vanjo se je vstopalo s poti.

Delovni prostor, ki je meril 15 m² (6 x 2,50 m), je obrtnik v skladu s svojim delovnim procesom razdelil z dvema pregradama na tri celice, široke 1,60 m (vzhodna), 1,90 m (srednja) in 2,30 m (zahodna). Temelja pregrad je enovrstno in enoslojno zložil – povsem enako kakovostno kot temelje obodnih sten – iz skrbno poravnanih ploščatih neobdelanih lomljenecv apnenca in laporja. Lesene predelne stene so bile dolge 1,80 m, končale pa so se pred južno steno delavnice, tako da so bili vsi trije boksi na vhodni strani delavnice povezani z 0,70 m širokim prehodom.

K dokončni podobi notranjosti sta spadala še namestitvev tlaka in opreme za obrtnikova opravila. Najprej je na poravnano geološko osnovo položil tlak. Zanj je uporabil glino, ki jo je trdo nabil in jo na robovih dvignil še na temeljne kamne in tako zatesnil stik poda in temelja. V dveh predelkih, kjer je za svoje delo potreboval ogenj, je namestil ognjišči, eno v zahodnem, drugo pa v srednjem predelku. Pri ognjiščih je pod glinastim tlakom namestil še podlago iz manjšega okroglega kamnja. V srednjem prostoru mu je (lahko) kot stojišče za večje lončene posode služila tudi ovalna jama.

Delavnica v tej prvotni obliki je pogorela. Na njenih ruševinah, ki jih je večji del povsem odstranil, je zgradil novo, ki pa jo je doletela enaka usoda.

³ Svoljšak 1999, 269–294.

⁴ Mostu na Soči najbližji volčanski apnenec je v skladih pri Modreju, sicer pa tudi na Bučnici. Prim. Verbič 2002, 103.

⁵ Tako je bilo grajenih 28 od skupaj 31 do leta 1983 odkritih železnodobnih stavb, niso pa upoštevane stavbe, ki jih je na Mostu na Soči kasneje odkril Miha Mlinar (Mlinar, Klasinc, Knavs 2008, 189–208).

LOPA Z LONČARSKO PEČJO IN POMOŽNI PROSTOR (HIŠA 23)

Prostor za žganje lončenine, ki jo je pripravil v delavnici – pripravjalnici, je imel lončar nedaleč stran, prav tako ob ulici v delavniški četrti (sl. 1). Ločili sta ju dve delavnici predelovalnih storitev (hiši 22 in 22 A). Hiša 23 je bila enokapna lopa, v kateri je stala lončarska in po potrebi talilna peč (sl. 5, 6). Zanj je imel na voljo dobrih 11 m² (3,95 x 2,80 m) veliko stavbišče, njena notranjost pa je merila 4,45 m² (2,70 x 1,65 m). Ob njej je bil na zahodni strani še en manjši pokrit prostor (2,20 x 1,10 m), namenjen sprotnim opravičom ob peči. Delovišči sta se razlikovali tudi po kakovosti in načinu gradnje.

Rahlo trapezast tloris lope s pečjo za žganje ali taljenje je prilagodil terenu, saj je v ledeniški moreni naletel na obsežno jedro trdo sprijete breče. Poslopje je zgradil zelo solidno po pravilih posoškega železnodobnega stavbarstva. Začel je z vkopom gradbene jame v peščene plasti in trdo in neprepustno jedro breče in jo zavaroval z drenažo iz pokonci založenih lapornih plošč. Ko je lopo po požaru obnovil, pa je drenažo v na novo izkopanem ležišču na suho pozidal iz lomljenih neobdelanih kvadrov volčanskega apnenca. Za severno, vzhodno in južno steno je natančno položil enovrstni temelj iz ploščatih lomljenecv volčanskega apnenca, na zahodno stran pa je lopo s pečjo pustil povsem odprto v pomožni delovni prostor. V vseh štirih vogalih je v temelj vgradil večje plošče, da so varno nosile okoli 1,85 m visoko leseno ogrodje lope, vstavljeno v temeljno bruno. Zanesljivo je severno in najbrž tudi vzhodno ter južno steno zaprl z lesenim opažem.

V lopo je namestil (po potrebi lončarsko ali talilno) peč.⁶ V po požaru prenovljeni lopi je stala v SV vogalu na okoli 1,70 m² (1,30 x 1,30 m) veliki površini. Njen poglobljeni del je postavil tesno ob vzhodni temelj lope in ga vkopal 0,35 m globoko v prepustno peščeno osnovo. Nato je vkop do polovice nasul z drobnim peskom in mivko, ki jo je v tankem sloju razpotegnil še v prav tako plitvo vkopan predel kurilne jame. Na tej osnovi je postavil kupolo lončarske ali jašek talilne peči, odvisno od tega, ali je v danem trenutku žgal ali talil. Iz poglobljenega dela peči je pod južnim temeljem in pod s peskom nasuto potjo speljal odvodna kanala, obložena s kamni in pokrita s ploščami.

⁶ Zadnje polnilo so bili lončarski izdelki. Na osnovi ostalin je bila mogoča tudi rekonstrukcija lončarske peči. Ruševine peči in njenega zadnjega vložka so bile razsute po notranjosti lope, najbolj pa so bile zgoščene znotraj tlorisa peči, kjer so bile ohranjene v okoli 0,90 m debelem sloju. Spodnji del peči je tvorila kotanjasta, proti dnu bolj koničasto vkopana jama, v kateri je bila 0,15 m debela plast zelo drobnega peska in mivke. V tem polnilu ni bilo najdb. Služilo je kot dopolnilna drenaža v dokaj nepropustni breči. Dno peči je bilo kotanjasto. Na njem je bil sloj skrbno zloženega, pravokotno prekrižanega, zoglenega borovega lesa (*Pinus sp.*). Dobro ohranjeni kosi klanega lesa (razen enega, ki je bil del veje) so bili dolgi do 0,80 m, široki okoli 0,20 m.

Sl. 5: Tloris delavnice z žgalno pečjo (Ha hiša 23).
Fig. 5: Groundplan of the shed with a pottery kiln (Building 23).

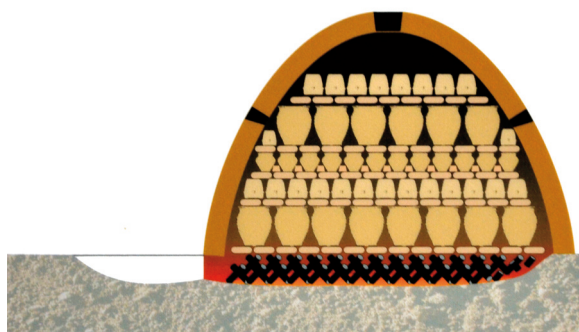
Sl. 6: Rekonstrukcija delavniške lope z žgalno pečjo (risba: I. Rehar).
Fig. 6: Reconstruction of the shed with a pottery kiln (drawing: I. Rehar).

Na zahodni strani je ob lopi za peč postavil z nastreškom pokrit prostor z okoli 4 m² (2,60 x 1,60 m) uporabne površine. Vkop gradbene jame zanj je bil zaradi manjšega prostora za približno 0,90 m pomaknjen v notranjost tlorisa sosednje lope. Tega dela ni zavaroval z drenažo, prav tako ga ni postavil po standardih posoške železnodobne gradnje. Njegov nastrešek je oprl na pokonci postavljene kole, in ga povezal z ogrodjem lope s pečjo. Pod nastreškom je delovno površino oz. prostornino povečal še s plitvo okroglasto poglobitvijo. Semkaj je odlagal odslužene dele peči ter neuporabno ali zavrženo polnilo peči.⁷

MOJSTER OBRTRNIK

Umestitev obrti v niz delavnic ob poti in sam način gradnje stavb izkazujeta razvito in napredno organizacijo dela, morebiti celo njegovo delitev. Na slednjo možnost kažejo ostaline treh vrst dejavnosti v tricelični delavnici (hiša 15A) – lončarsko, kovaško in rezbarsko – in morebiti tudi na tri mojstre, ki naj bi delovali v njej, tj. lončarja, železarja-kovača, rezbarja. Morebiti pa je vsa ta opravila obvladal tudi en sam, zelo spreten rokodelec. V obeh delovnih prostorih je prevladovala pretežno lončarska zapuščina, ki odraža poznavanje za tisti čas

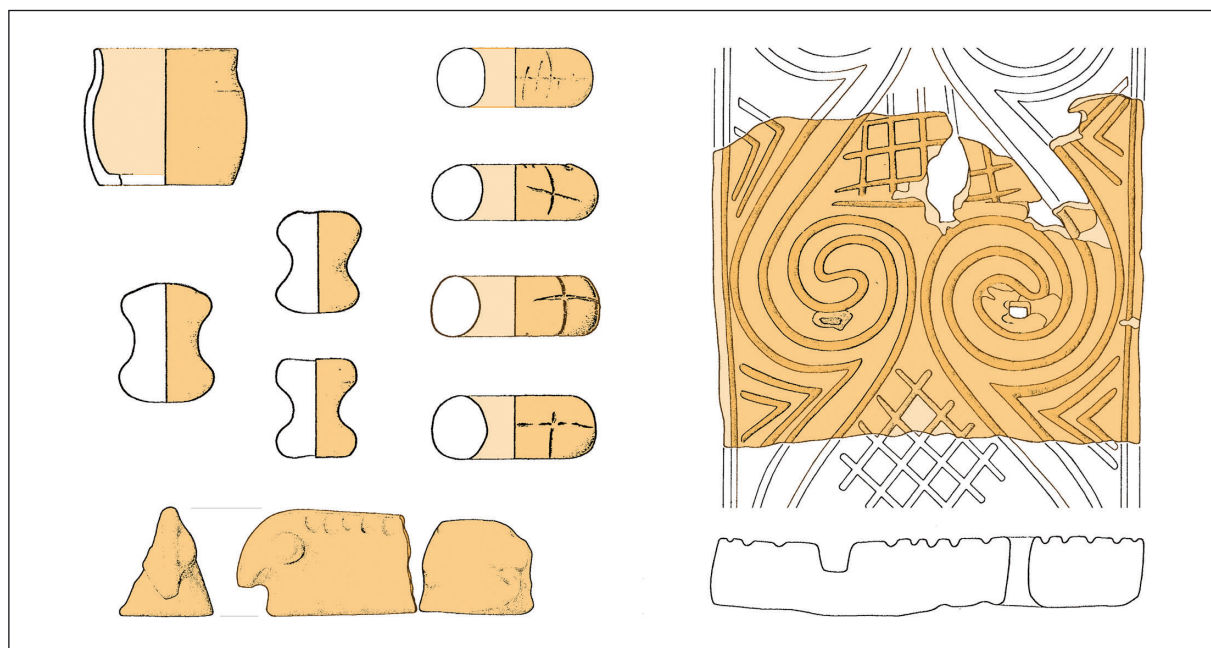
⁷ V njej in še v dokaj debeli plasti nad njo je bila mešanica raznovrstnih sestavin: zdrobljenega lesnega oglja, pepela, zemlje, močno prežganega kamenja, koščkov zdrobljenega glinastega stenskega okrasa (vmes je bil tudi večji otrdel ornamentiran kos) ali glinaste obloge peči ter drobcev staljenega bronca in železove žlindre.

Sl. 7: Rekonstrukcija žgalne peč in njenega polnila (risba: I. Rehar).

Fig. 7: Reconstruction of the shed with a pottery kiln (drawing: I. Rehar).

najmodernejših načinov žganja keramike. To je zadostno pričevanje o obstoju lončarskega poklica in o tem, da lončarstvo v železnodobni naselbini na Mostu na Soči ni bilo več klasična domača dejavnost oz. dopolnilno opravilo posamičnega hišnega gospodarstva, “katerega glavni namen je bilo pokrivanje domačih potreb, ne pa izdelava za širši trg” (Dular 1982, 16), ampak je že preraslo v organizirano obrt, ki je lahko povsem zadostila potrebam domače vasi in nemara tudi sosednjih.

Sl. 9: Izbor lončarjevih izdelkov. M. = 1:6.
Fig. 9: Selection of potter's products. Scale = 1:6.

Zadnjič je peč pripravil za žganje lončarskih izdelkov. Podkuril jo je s klanimi borovimi drvimi, ki jih je prekrižano naložil v kotanjo peči, na vrh drenažnega polnila. V peč je v plasteh naložil lončene izdelke, ločene z mrežami iz glinastih svitkov. Poleg njih je bilo v tem nedokončanem žganju še različno posodje, zelo okorno modelirana živalska figura, morda oven, in premični stenski okras. Lončar z Mosta na Soči je za zadnje žganje v peč naložil posodje različnih oblik in velikosti, svitke, motke, živalsko figuro in premični glinast stenski okras;⁸ v delavnici je imel v pripravi še

⁸ V razsutem polnilu lončarske peči sta bila le še dva cela lonca, sicer pa je bilo v njem 157 delov različnih posod (91 ustij, 50 dnov, 8 ostenj in 8 nog). Večinoma so to deli loncev,

pitos, več loncev, svitkov in stenskega okrasja (sl. 7–9). Raznolikost zaloge kaže na njegovo široko ponudbo. Očitno se je spoznal tudi na barvanje posod in se preizkušal v modeliranju figur. V njegovem izboru še posebej izstopa premično glinasto stensko okrasje, ki je v posoškem železnodobnem hišnem inventarju novost, zato bi izdelovalcu lahko upravičeno nadeli vzdevek *mojster stenskega okrasja*.

ena keliha in vrča, štirih buč oz. bul in desetih skled. Poleg posodja je bilo v peč zloženih 6 motkov, 210 svitkov in ena živalska figura, vmes pa še 22 fragmentov premičnega stenskega okrasja.

Sl. 8: Del zadnjega polnila v žgalni peči.
Fig. 8: Part of last contents of a pottery kiln.

ČAS DELOVANJA LONČARSKÉ DELAVNICE

Kar je ostalo na voljo arheologovemu očesu in njegovi presoji, kaže vsaj na dve gradbeni fazi obeh lončarjevih delovišč – na prvotno zasnovi in na obnovi po požaru. Kronološko opredelitev omogočajo predvsem deli takratne noše, lončarjeve ali morda njegove pomočnice, ki so se ohranili v ruševinah obeh delovišč. Sodeč po njih je lončarjev obrat v delavniški četrti železnodobnega naselja nad sotočjem Soče in Idrijce deloval dobri dve stoletji, od konca 7. do začetka 4. stoletja pr. Kr., ko ga je, tako kot vsaj enkrat vmes, uničil požar.

Za datacijo prve faze delavnice (hiša 15A) so na voljo del noge z gumbastim zaključkom verjetno dolgonožne pijavkaste fibule, prstan iz črne steklene paste in odlomek v pasovih rdeče-črno pobarvane posode estenskega tipa, ki kažejo na čas stopnje Sv. Lucije Ic2/IIa. V ruševinah druge faze delavnice pa je bila najdena poškodovana železna sulična ost, ki bi jo morda lahko pripisali času stopnje Sv. Lucija IIc, ko so železnodobni Posočani v grobove pričeli prilagati orožje. V območju peči v hiši 23 pa sta bili med drugimi najdeni dolgonožni ločni fibuli z votlim lokom in trakasta fibula z diskasto ploščico, ki so značilne za stopnjo Sv. Lucija IIa.

DULAR, J. 1982, *Halštatska keramika v Sloveniji (Die Grabkeramik der älteren Eisenzeit in Slowenien)*. – Dela 1. razreda SAZU 23.

GABROVEC, S., D. SVOLJŠAK 1983, *Most na Soči 1. Zgodovina raziskovanj in topografija / S. Lucia 1. Storia delle ricerche e topografia*. – Katalogi in monografije 22.

MLINAR, M., R. KLASINC, M. KNAVS 2008, Zaščitne arheološke raziskave na Mostu na Soči leta 2001. Najdišča Maregova guna, Štulčev kuk in Plac / Rescue archaeological excavations at Most na Soči in the year 2001. The sites of Maregova guna, Štulčev kuk and Plac. – *Arheološki vestnik* 59, 189–208.

SVOLJŠAK, D. 1999, Casa di tipo „Isontino“ a Most na Soči (Slovenia). – V: *I Reti / Die Räter. Atti del simposio, 23-25 settembre 1993, Castello di Stenico, Trento*, Archeologia delle Alpi 5, 269–294.

SVOLJŠAK, D. 2001, Zаметки urbanizma v železnodobni naselbini na Mostu na Soči (Zur Entstehung der Urbanisation in der eisenzeitlichen Siedlung von Most na Soči). – *Arheološki vestnik* 52, 131–138.

VERBIČ, T. 2002, Izvor kamnitih kritin grobov na prazgodovinskem grobišču v Tolminu / The source of the stone grave covers at the prehistoric cemetery of Tolmin. – V / In: D. Svoljšak, A. Pogačnik, *Tolmin, prazgodovinsko grobišče 2. Razprave (Tolmin, the prehistoric cemetery 2. Treatises)*, Katalogi in monografije 35, 103–105.

TERŽAN, B., N. TRAMPUŽ 1973, Prispevek h kronologiji svetolucijske skupine (Contributo alla cronologia del gruppo preistorico di Santa Lucia). – *Arheološki vestnik* 24 (1975), 660–460.

TERŽAN, B., F. LO SCHIAVO, N. TRAMPUŽ-OREL 1985, *Most na Soči / S. Lucia 2*. – Katalogi in monografije 23/1.

POTTERY WORKSHOP ON THE “ARTISANS’ STREET” IN THE IRON AGE SETTLEMENT AT MOST NA SOČI

Summary

Most na Soči is the site of the central settlement of the Sv. Lucija group, living in the valley of the Soča river during the Hallstatt period. Within this settlement, located above the confluence of the Soča and Idrijca, a street lined with a row of workshops and paved with gravel from the Soča was unearthed (*fig. 1*). Most of the buildings were supposedly places of metalworking (Building 22, 22A, 29), while two of them constituted a pottery workshop. One was a preparation workshop (Building 15A) and the other a shed with a pottery kiln (Building 23). This interpretation is based on two lumps of clay (*fig. 2*) with clear signs of kneading and finger

impressions of the person preparing the clay (found in Building 15A), as well as numerous traces of pottery firing and iron smelting found among the ruins of the shed (Building 23).

This workshop, of a potter, was selected in dedication to Janez Dular, who is a pioneer in the study of Iron Age pottery in Slovenia. We have been bonded by archaeology from Tolmin to Stična and beyond, not only as archaeologists, but also as close friends. It is friendship, with Dular as well as other fellow archaeologists, that I deem my most valuable and true archaeological find. *De verbo ad verbum*.

The workshop (Building 15A) was an independent building, detached both from other workshops as well as from the shed. It was built according to the rules governing the architecture of the period in the Soča valley, i.e. with a sloping roof and wooden walls resting on stone foundations, protected by drainage walls put up along the walls of the construction pit (figs. 3, 4). The interior was partitioned into three rooms with floors of beaten earth. The west and central rooms each had a hearth set up on a base of round stones. The central room had a pit that may have been used to hold a large vessel. The workshop in its original form burnt down at some point and was replaced by a new one, which eventually suffered the same fate.

The shed with a kiln and an auxiliary room (Building 23) was located two buildings (22 and 22A) away from the workshop (fig. 1). The shed had a sloping roof and revealed a kiln for pottery firing or even smelting, when needed (fig. 5,6). Attached to it in the west was a small room for work associated with firing. The workshop and the shed differed slightly in construction, though both of architecture standard for this region. Drainage for the shed was provided by vertically placed marl slabs. After a fire, it was set up anew with a drywall constructed of roughly worked limestone blocks. The foundations were made up of a single course of flat pieces of limestone. They supported the north, east and south walls of the shed probably made of wooden planks, while in the west the shed opened into the auxiliary room. The NE corner of the shed held a kiln with a shallow firing pit and a cupola. It has to be said, however, that the pit could also have served as a smelting shaft. Leading from the firing pit and underneath the south foundation as well as under the gravel street were two channels lined with stones and covered with stone slabs. The area of the kiln revealed various ceramic products, such as clay rings and vessels, a very clumsily made animal figurine, possibly a ram, as well as decorative terracotta panels (figs. 7–9). The latter represent a novelty in the furnishings of the Iron Age houses in the Soča valley and their maker could be attributed the name of *master of wall decoration*.

Potter's activity. The layout of the Iron Age settlement, the uniform building technique and the row of workshops lining a street reveal a well thought-out

layout, but also a developed and advanced organization, possibly even division of labour. The remains of the potter's activity in the ruins of the workshop and the shed consist of a varied collection of items that indicate the knowledge and practice of the most modern firing methods of the time, but also attest to the existence of the potter's profession. This signifies that pottery making in the settlement did not represent a domestic chore of each household; it was not, in the words of Dular (1982, 16), 'basically aimed at meeting individual needs rather than serving a broader market'. Pottery making at Most na Soči was an organized craft that met the needs of the whole of the settlement's community, but possibly also of the neighbouring settlements.

Time frame of the pottery workshop. The chronologically sensitive finds indicate the existence of this workshop in the span of roughly two centuries, i.e. from the end of the seventh to the beginning of the fourth century BC (Phases Sv. Lucija I c2–IIc). During its existence, it was damaged by fire on at least two occasions, one of which also brought its activity to an end. Both parts of the workshop (preparation building and shed with kiln) revealed two construction phases, namely the original construction and the renovation after a fire. The first phase (Building 15A) can be dated only on the basis of a part of a fibula foot terminating in a knob, probably forming a long-footed leech fibula, a finger-ring of black glass paste and a fragment of a red and black painted vessel of the Este type, all attributable to the Sv. Lucije I c2/II a phase. The ruins of the workshop's second phase, on the other hand, revealed a damaged iron spearhead, possibly attributable to Sv. Lucija IIc, when the population of the Soča valley began offering weapons into the graves of their deceased. The kiln area of the shed (Building 23) revealed, among other finds, two long-footed fibulae with a hollow bow and a band-bow fibula with a disc, which are typical of Sv. Lucija IIa.

Translation: Andreja Maver

Drago Svoljšak
Ledine 23
SI-5000 Nova Gorica
drago.svoljsak@siol.net

KERAMIČNI OLTAR IZ HALŠTATSKE NASELBINE KOTARE-BAZA PRI MURSKI SOBOTI

CLAY ALTAR FROM THE HALLSTATT SETTLEMENT AT KOTARE–BAZA NEAR MURSKA SOBOTA

Branko KERMAN

Izvleček

Na trasi avtocestnega odseka MP 03/2 Vučja vas-Beltinci je bila v letih 2000 in 2001 na arheološkem najdišču Kotare–Baza pri Murški Soboti odkrita naselbina iz starejše železne dobe. Naselbina z manjšimi kmetijami, zemljankami, pečmi, vodnim zbiralnikom in odpadnimi jamami je bila na osnovi keramičnih najdb datirana v čas od pozne stopnje Ha B do zgodnje stopnje Ha D.

Pri izkopavanjih je bilo med keramičnim gradivom v zemljankah, večjih in manjših odpadnih jamah najdeno večje število odlomkov ognjiščnih koz. Med njimi smo prepoznali tri tipe: klopni, z živalskimi protomi in tip z okrasom v obliki sončnih koles. Med najdbami z našega najdišča posebno izstopajo večji odlomki z zaključkoma v obliki glave živali in številni fragmentarno ohranjenimi pripadajoči kosi, med njimi tudi taki z luknjicami. Ta sklop glinenih odlomkov po velikosti in masi gradiva kakor tudi po ohranjeni obliki ne sodi med običajne ognjiščne koze, temveč bi v njih lahko prepoznali neke vrste oltar. Na podlagi navedenih analogij našega oltarja ne moremo uvrstiti niti med ognjiščne koze klopnega tipa niti med koze ali oltarje z dvema rogovoma in z dvema ali tremi nogami, temveč domnevamo, da gre za trapezoidno obliko oltarja z živalskimi protomi, verjetno lokalnega tipa. Regionalni fenomen keramičnih oltarjev in ognjiščnih koz med Nežiderskim jezerom in predgorjem vzhodnih Alp zatorej lahko dopolnimo z oltarjem iz Kotare-Baze pri Murški Soboti.

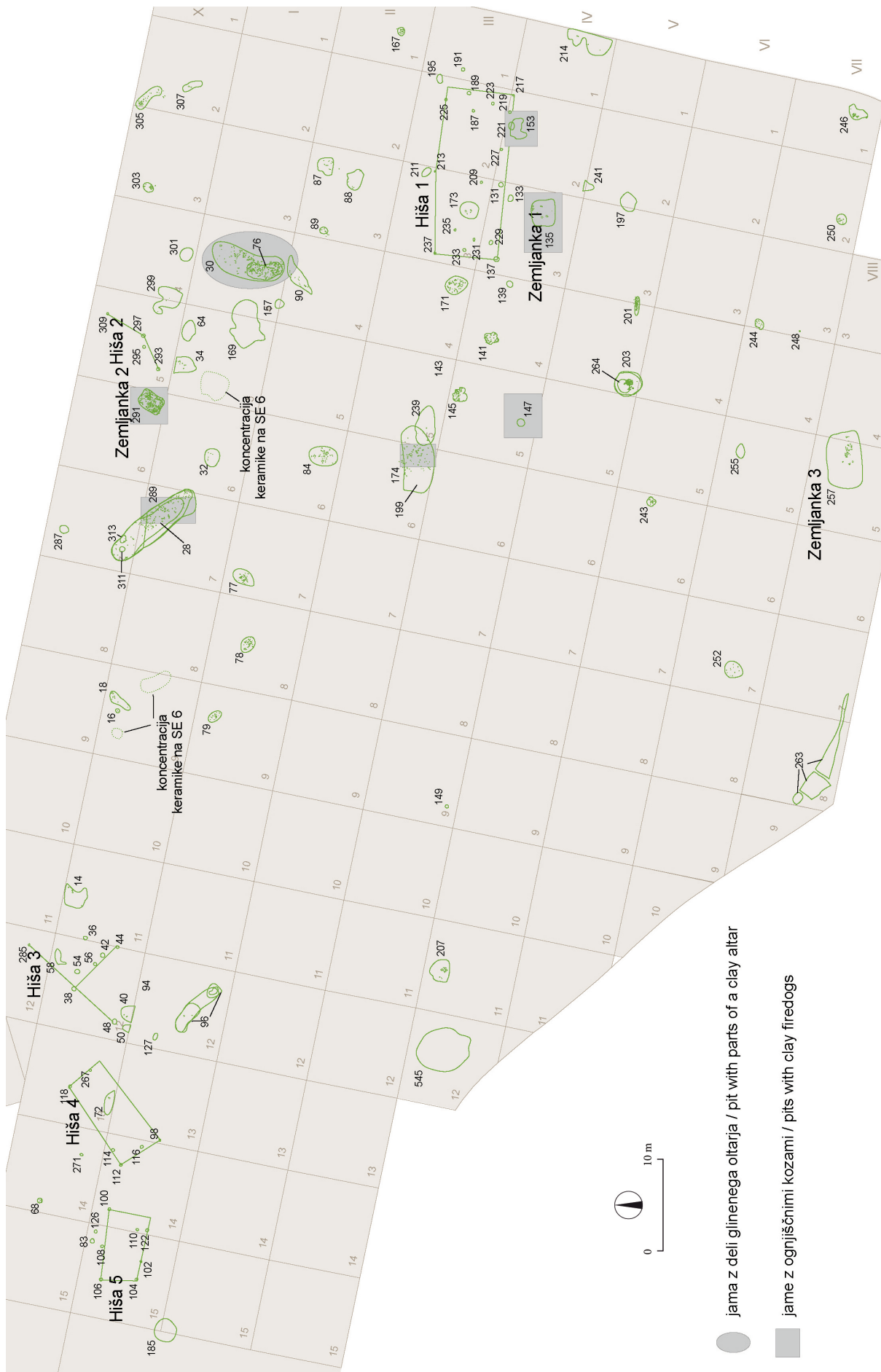
Ključne besede: Kotare-Baza pri Murški Soboti, starejša železna doba, naselbine, ognjiščne koze, keramični oltarji

Abstract

The Early Iron Age settlement at Kotare–Baza near Murska Sobota was excavated in 2000 and 2001, in advance of the construction of the MP 03/2 motorway section from Vučja vas to Beltinci. It comprised small farmsteads, sunken huts, fireplaces, a reservoir and refuse pits. On the basis of ceramic finds, its existence has been dated from the late phase of Ha B to the early phase of Ha D.

The settlement yielded a large quantity of ceramic finds, which included numerous fragments of firedogs. These are of three types, the bench type, the type with animal protomae and the type with sun-wheel decoration. The site also yielded large fragments with a pair of animal-headed terminals and associated smaller fragments, some with perforations. These fragments are not of the usual firedogs, neither in size, fabric nor preserved shape. They are rather interpreted as the remains of an altar with animal protomae. As such, it is not comparable with the known firedogs or altars with two prongs and two or three legs, but rather represents a local trapezoid type with animal protomae. It forms part of the regional phenomenon of clay altars and firedogs thus far documented in the area between Lake Neusiedl and the foothills of the Eastern Alps.

Keywords: Kotare–Baza near Murska Sobota, Early Iron Age, settlements, clay firedogs, clay altars

Naselbina iz starejše železne dobe je bila odkrita na lokaciji Kotare–Baza pri Murški Soboti v letih v 2000 in 2001. Najdišče, ki je ležalo na trasi avtocestnega odseka MP 03/2 Vučja vas-Beltinci, je bilo večkrat poseljeno v različnih arheoloških obdobjih. Prostor je bil prvič poseljen v zgodnji bronasti dobi. Na podlagi keramičnega gradiva smo ostanke manjše naselbine uvrstili v zgodnjebronastodobno kulturo Kisapostag. Sledila je naselbina iz starejše železne dobe z manjšimi kmetijami, zemljankami, pečmi, vodnim zbiralnikom in odpadnimi jamami, ki je bila na osnovi keramičnih najdb datirana v čas od pozne stopnje Ha B do zgodnje stopnje Ha D. Iz mlajše železne dobe pa so bili dobro ohranjeni ostanki latenske hiše in peči za žganje keramike. Na najdišču so bile odkrite še številne luknje za stojke nekdanjih hiš in odpadne jame ter kurišče iz rimskega obdobja. Pomembno pa je tudi odkritje sledi zgodneslovanske poselitve iz druge polovice 6. in do konca 8. stoletja (Kerman 2011).

Poselitev v starejši železni dobi je bila na območju Kotare–Baza zgoščena na vzhodnem in deloma osrednjem delu najdišča, in sicer na blagem hrbtu na desni strani potoka Dobel, ki jo je z izrazitim meandrastim okljukom zamejeval z vzhodne in južne strani. Številne ohranjene naselbinske ostaline, kot so jame za stojke, odpadne jame, peči in vodnjak, so bile vkopane v peščeno prodnato geološko osnovo. Ugotovljenih je bilo pet nepopolnih stavbnih tlorisov manjših kmetij (sl. 1). Glede na ohranjene luknje za stojke in njihovo razporeditev so bile stavbe zgrajene z nosilnimi stebri kot ogradjem za dvokapne strehe. Te stavbe so bile strnjene na dveh območjih. Na vzhodnem delu najdišča ob potoku Doblu sta bili razpoznavni dve stavbi, od katerih je bila boljše ohranjena velika pravokotna hiša 1 z usmeritvijo vzhod–zahod. Na dvoriščnem prostoru ob hiši sta bili dve peči, poleg njiju pa še zemljanka, vodnjak in več večjih in manjših odpadnih jam. K ostankom hiše 2 pa sta sodili ena zemljanka in skupina odpadnih jam.

Druga skupina hiš je bila strnjena na zahodnem delu najdišča. Stavbe so bile slabo ohranjene, saj ležijo na predelu, kjer so bili tudi objekti iz mlajše železne dobe in slovanskega obdobja.

Nekatere keramične najdbe z najdišča Kotare–Baza so tipološko sorodne najdbam s halštatskodobnih najdišč severovzhodne Slovenije (Rifnik, Poštela, Brinjeva gora, Ormož in Gornja Radgona, Nova tabla pri Murški Soboti) in avstrijske Štajerske (Klein Glein, Kapfensteiner Kogel), ki so uvrščena v časovni razpon od poznega Ha B do zgodnjega Ha D1 (Kerman 2011, 28–40).

Pri izkopavanjih je bilo med keramičnim gradivom v zemljankah, večjih in manjših odpadnih jamah najdeno večje število odlomkov ognjiščnih koz. Med njimi smo prepoznali tri tipe: a) klopni tip, b) tip z živalskimi protomi in c) tip z okrasom v obliki sončnih koles (sl. 2). Med oblike klopnega tipa sodita do polovice ohranjena kozica z dvema luknjama in okrasom kanelur ter dvema rožičkoma na vrhu (t. 1: 1a,1b) in kos z žlebičastim okrasom, ki se trikotno zaključuje (t. 1: 5a,5b). Dobre primerjave zanje najdemo med kozicami s Poštele, ki se pojavljajo v I. in II. pošteltskem horizontu v časovnem razponu med Ha B3 in Ha C (Teržan 1990, 32, sl. 2: 11; t. 10: 16–20; 11: 14; 21: 20), iz Gornje Radgone (Horvat Šavel 1981, t. 1: 9; Teržan 1990, 47, sl. 8: 28) in Ormoža (Dular, Tomanič Jevremov 2010, t. 39: 10; 91: 11) ter na številnih madžarskih najdiščih (Nagy 1979, sl. 1; 9; 17; 18; t. 1: 9,11,14; 2: 7,8; 3: 1; 10: 2; 18: tip B1,C1). S Poštele so znani tudi številni fragmentarno ohranjeni zaključki kozic s kozjimi in ovnovimi glavami, te kozice pa se pojavljajo v III. pošteltskem horizontu, ki je datiran v Ha C2/D1 (Teržan 1990, 34, sl. 3: 15; t. 7: 5; 13: 7,9). Analogije najdemo v Stični, od koder sta znana v celoti ohranjena in bogato okrašena kozica, ki ima zaključka v obliki živalskih glav, in še en odlomek (Gabrovec, Frey, Foltiny 1969, 193, sl. 7: 2,3; Gabrovec 1994) (sl. 2c).

Med ognjiščne kozice z našega najdišča uvrščamo še skupino fragmentov iz zemljanke 2 (SE 291) in ovalne jame (SE 289) (t. 1: 4–11a,11b,14a,14b), ki so bogato okrašeni s polkrožno razvrščenimi jamicami (t. 1: 4a,4b) in nizi vtisnjenih pik (t. 1: 3a,3b,12a,12b,13a,13b). Podoben okras imajo nekatere kozice s Poštele (Teržan 1990, t. 7: 4; 18: 1; 22: 26).

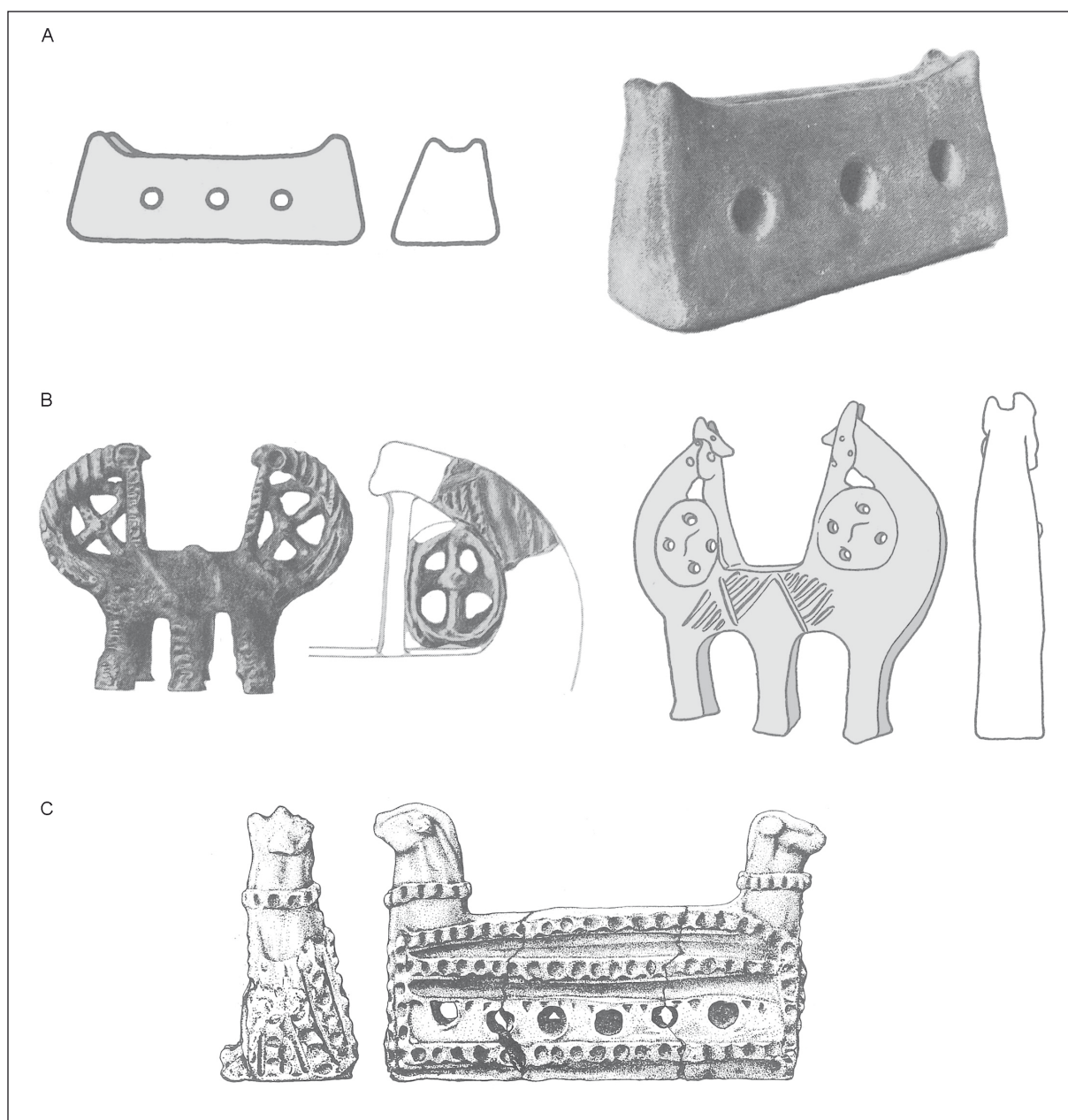
En odlomek z najdišča Kotare–Baza ima krožno razporejene tako trikotne kot okrogle jamice (t. 1: 2a,2b), za katerega domnevamo, da predstavlja posebno izvedbo sončnega kolesa. Ta motiv je v vzhodnoalpskem in severnopanonskem prostoru pogosto izveden v predrti tehniki, zlasti v okviru kalendenberške kulturne skupine (sl. 2b). Ker ima naš primerek le jamice, menimo, da gre za lokalno varianto tovrstnega okrasa (t. 1: 2,4) in predstavlja posebnost v okviru 3. tipa.

Med najdbami z našega najdišča izstopajo večji odlomki z zaključkoma v obliki živalske glavnice in številni fragmentarno ohranjeni pripadajoči kosi, med njimi tudi taki z luknjicami. Ta sklop glinenih odlomkov po velikosti, masi in ohranjeni obliki ne sodi med običajne kozice, prej k neke vrste trapezoidnemu oltarju (Kerman 2011, 38–39, G556, G526, G562, G630, 805–G810, G826, G827, G829, G830, G891, G405–412) (t. 3).

Gre za sklop neokrašenih glinenih odlomkov (t. 2: 2–4,6–9), odlomek z luknjicami (t. 2: 5,6) in zaključkoma v obliki stilizirane živalske glavnice (t. 2: 1,2). Najverjetneje pripadajo spodnjemu delu in stojni ploskvi glinenega oltarja z nasproti postavljenima glavicama rogatih živali, ki so simbol plodnosti (t. 3).

←
Sl. 1: Tloris halštatske naselbine na najdišču Kotare–Baza pri Murški Soboti.

Fig. 1: Ground plan of the Early Iron Age settlement at Kotare–Baza near Murska Sobota.

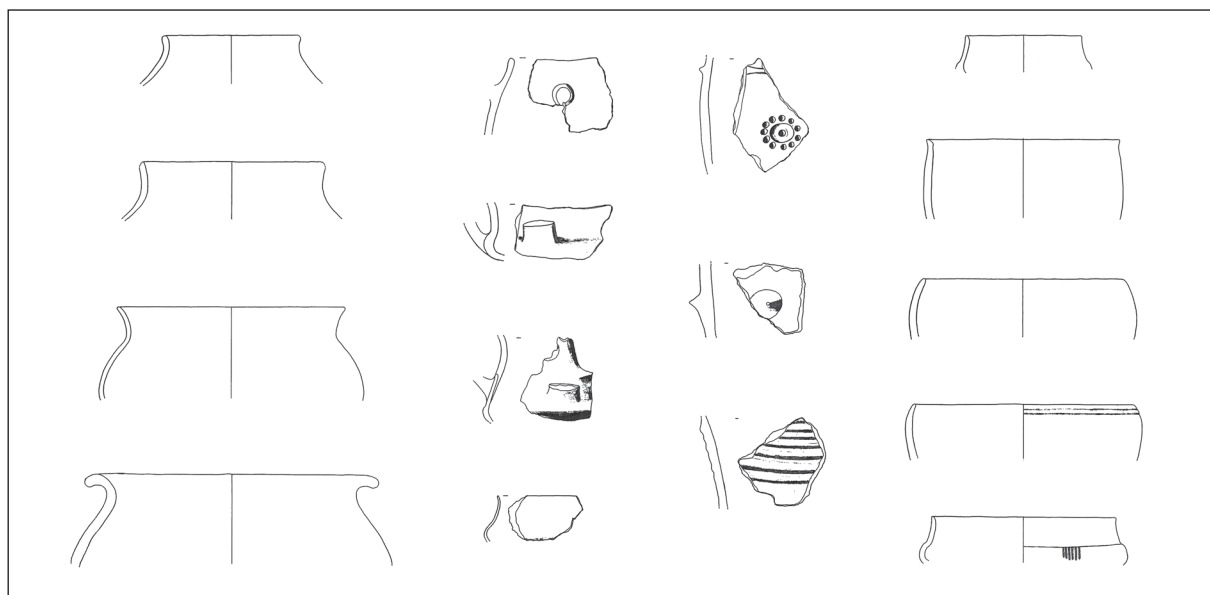
Sl. 2: Tipi in primerjave za ognjiščne koze: **A** – Klopni tip z rožiči (po: Nagy 1979, sl. 7: c; t. 18: B1); **B** – Tip z nogami, živalskimi protomi in kolesi (po: Nagy 1979, sl. 48; t. 10: 1); **C** – Klopni tip z živalskimi glavicami – Stična (po: Gabrovec et al. 1969, 193, sl. 7: 3).

Fig. 2: Types and analogies for the clay firedogs: **A** – Bench type with prongs (after Nagy 1979, Fig. 7: c; Pl. 18: B1); **B** – Type with legs, animal protomae and wheels (after Nagy 1979, Fig. 48; Pl. 10: 1); **C** – Bench type with animal protomae – Stična (after Gabrovec et al. 1969, 193, Fig. 7: 3).

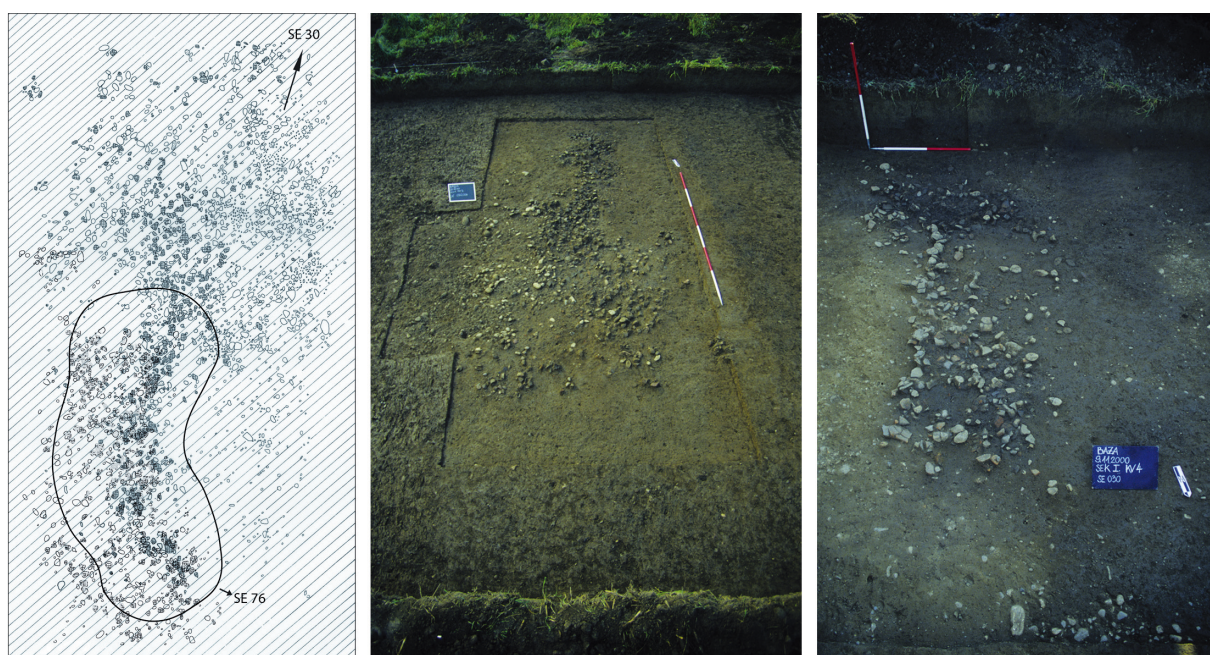
Ti deli oltarja so bili najdeni skupaj z množico odlomkov lončenine, žrmelj in drugih kamnov, ožgane gline in drobcev oglja v 0,10 m debeli plasti (SE 30), ki je merila 6,17 m v dolžino in 2,10 m v širino. Ta plast se je nahajala tik nad jamo ledvičaste oblike (SE 76) v središču najbolj zgoščenega dela naselja (sl. 1; 4). Med najdbami pa sta za časovno opredelitev najbolj oprijemljiva odlomka ostenja posode, okrašena z vtisnjenimi

krožci in pikicami v obliki rozete, in kos široke sklede s pokončnim vratom in poudarjenim trebuhom (sl. 3), ki to plast datirata v čas od Ha C do Ha D1 (Kerman 2011, 38–39, G364, G 329, G344, G352).

Glede na sestavljivost ohranjenih delov, ki omogočajo delno rekonstrukcijo tega predmeta, bi si upal trditi, da so pripadali glinenemu oltarju z zaključkoma v obliki dveh nasproti postavljenim rogatih glav, velikemu okrog

Sl. 3: Posode, najdene skupaj z oltarjem – izbor najdb iz plasti (SE 30) tik nad ovalno jamo (SE 76) (po Kerman 2011).
Fig. 3: Vessels found together with the clay altar – select finds from Layer (SE 30) above oval Pit SE 76 (after Kerman 2011).

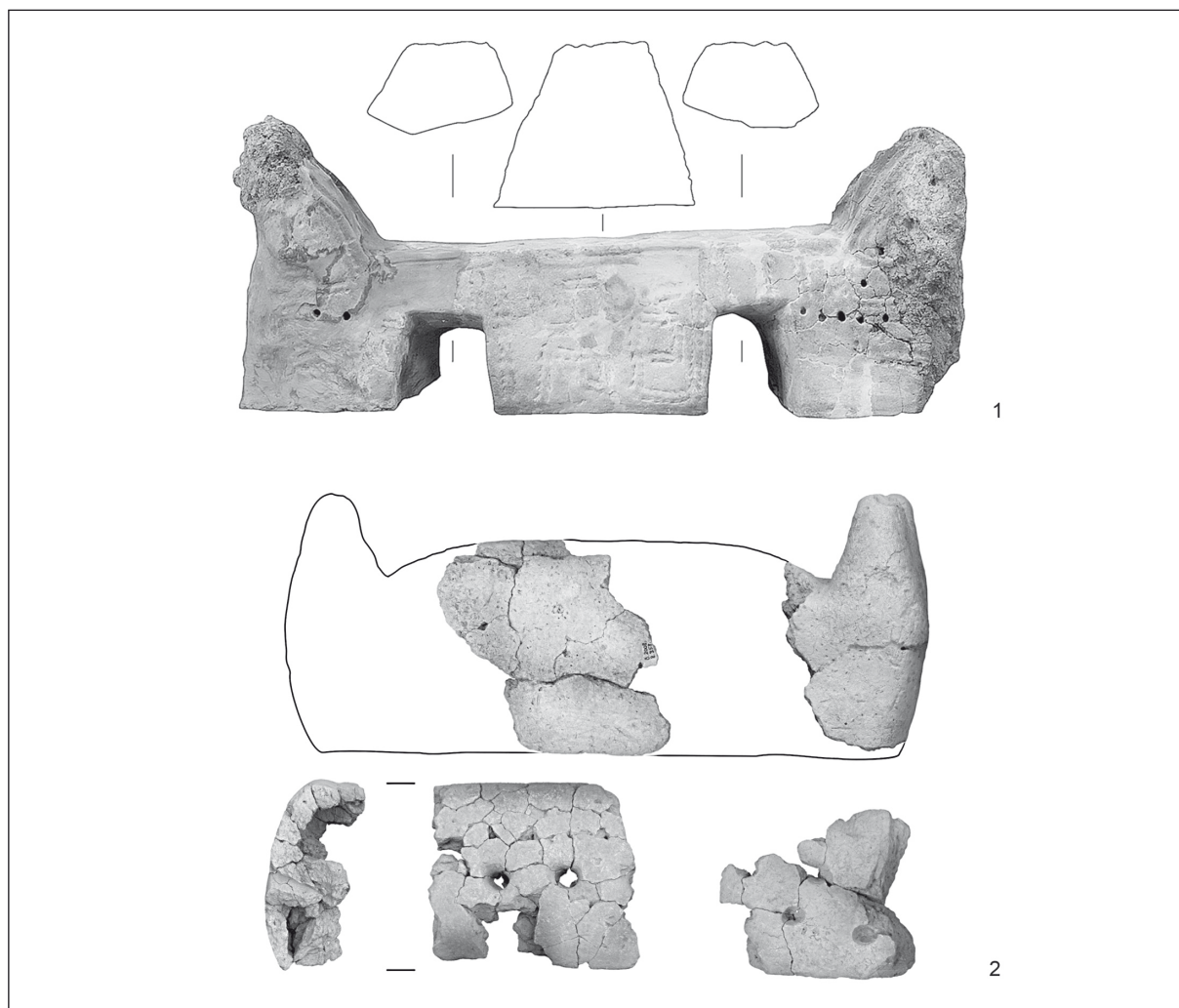

Sl. 4: Plast SE 30 tik nad jamo SE 76, v kateri je bil odkrit oltar.
Fig. 4: Layer SE 30, which revealed the fragments of a clay altar, and Pit SE 76 under it.

0,60 m. Ostali ravni fragmenti (t. 2: 3,4,6), ki se zaključujejo s kaneluro, pa predstavljajo trup oltarja (t. 3).

Pravih primerjav za naš glineni oltar doslej še ne poznamo. Kot možne analogije pa lahko navedemo keramične oltarje iz madžarsko-panonskih halštatsko-dobnih naselbin, kot sta denimo Vát in Szombathely-Reiszig-erdő (Molnár, Farkas 2010, 107–115, 129–133). Velik oltar iz Váta (dolžine 1 m) ima tri masivne noge

in trup pravokotne oblike, na koncih pa se zaključuje z naprej gledajočima, ne povsem ohranjenima glavama (sl. 5: 1). Osrednji del trupa je na eni strani okrašen z vtisnjanim motivom meandra in s številnimi jamicami blizu zaključkov, druga stran oltarja pa ima namesto meandra cikcakast motiv (Molnár, Farkas 2010, 110–115). Drugo analogijo za naš oltar predstavljata fragmentarno ohranjena oltarja iz naselbine Szombathely-Reiszig-erdő

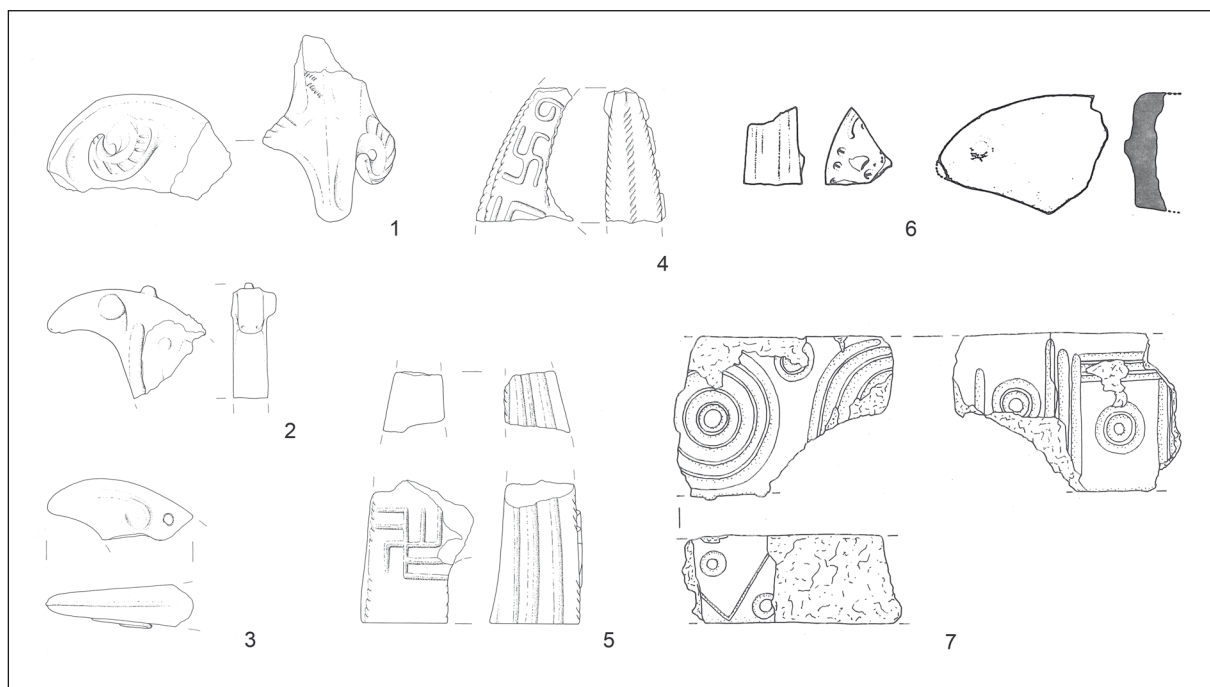

Sl. 5: Keramična oltarja z najdišč Vát (1) in Szombathely-Reiszig-erdő (2) (po Molnár, Farkas 2010). M. = 1:10.
 Fig. 5: Clay altars from Vát (1) and Szombathely-Reiszig-erdő (2) (after Molnár, Farkas 2010). Scale = 1:10.

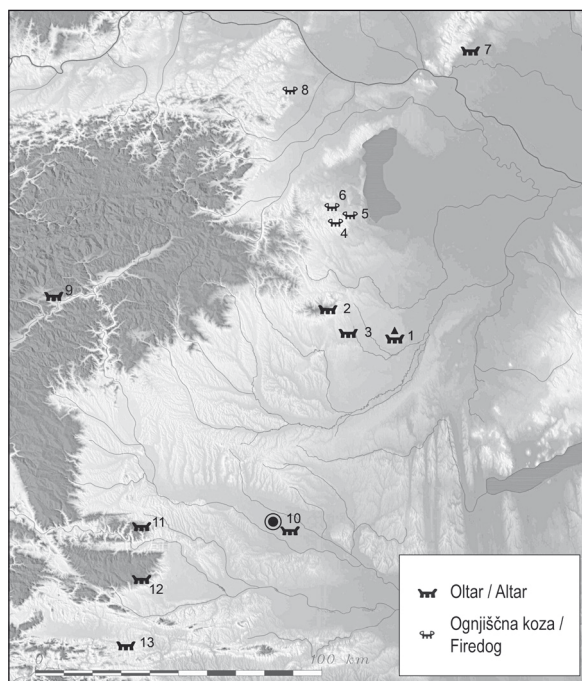
(sl. 5: 2). Eden izmed njiju ima na koncu polkrožno oblikovanega trupa zaključek v obliki dvojnih rogov, na ostalih kosih pa so vidne luknjice (Molnár, Farkas 2010, 130–131, sl. 16: 7–9). Po obliki rogov in trupu z luknjicami sta podobna našemu oltarju iz Kotare–Baza.

László Horváth uvršča te kose iz Szombathely-Reiszig-erdőja v skupino oltarjev, za katere sta značilna dva para rogov na zaključkih pravokotnega trupa. V to skupino uvršča še oltarja iz vodnjaka iz Bratislave (Sudeníková 2003, 17, sl. 1: 4), fragment s Poštele z dvema navznoter zavihanima rogovoma (Teržan 1990, t. 13: 6) in ostanke oltarja s polkrožnimi zaključki iz halštatskodobne naselbine Letenje-Egyeduta v županiji Zala na Madžarskem. Rekonstruirani primerek oltarja s slednjega najdišča ima trapezoidno oblikovane rogove, ki so votli, kar morda kaže na to, da je imel oltar leseno ogrodje, na katerem je bil iz gline modeliran trup (Horváth 2012, 114–115, 131–132, sl. 5: 52,53; 6: 54/1,54/2).

Med najdbami s slovenskih najdišč iz starejše železne dobe oltarji doslej niso bili prepoznani, saj so bili taki kosi opredeljeni kot ognjiščne kose. Tovrstnim oltarjem morda pripadajo lepo izdelana živalska glavica (sl. 6: 1–3) in številni veliki kosi s Poštele, ki so bogato okrašeni z žigosanimi krožci, rombi, meandri in cikcak vrezi (Teržan 1990, 34, t. 7; 18: 2,4; 22: 23,26; 24: 6,7; 26; 27: 1; 29: 1), medtem ko sta polkrožna kosa z rebrastim ornamentom v obliki svastike (sl. 6: 4,5) podobna polkrožnim zaključkom ognjiščnih koz tipa Kalenderberg (Teržan 1990, 283, t. 26: 2; 1996, 518–524, sl. 10: 1,2; 12: 1,2; prim. Molnár, Farkas 2010, 127, sl. 8: 3–5). Med oltarje bi lahko prišteli še s spiralami in koncentričnimi krožci okrašene odlomke iz hiše 4 na Rifniku (sl. 7) (Teržan 1996, 507, sl. 3: 4) in odlomka z živalskima protomoma z Brinjeve gore (sl. 6) (Teržan 1990, 37, sl. 4: 34; Pahič 1985, 4, t. 6: 12). Podoben okras krožcev in cikcak vreza ima oltar iz Velema na Madžarskem (Molnár, Farkas 2010, 128).

Sl. 6: Ognjiščne kozе s Poštela (1–5), Brinjeve gore (6) in Rifnika (7) (po: Teržan 1990; Pahič 1985).
 Fig. 6: Clay firedogs from Poštela (1–5), Brinjeva gora (6) and Rifnik (7) (after Teržan 1990; Pahič 1985).

Sl. 7: Razprostranjenost keramičnih oltarjev in ognjiščnih koz s panonskih halštatskih najdišč. (po: Molnár, Farkas 2010).
 Fig. 7: Distribution of the clay altars and firedogs from the Early Iron Age sites in Pannonia (after Molnár, Farkas 2010).
 1 Vát; 2 Velem; 3 Szombathely-Reiszig-erdő; 4 Harka (Magzarfalva); 5 Balf; 6 Sopron-Burgstall; 7 Bratislava-Ivanka; 8 Kalenderberg; 9 Häuselberg; 10 Kotare–Baza pri Murški Soboti; 11 Poštela; 12 Brinjeva gora; 13 Rifnik.

Našega oltarja na podlagi navedenih analogij ne moremo uvrstiti niti med ognjiščne kozе klopnega tipa niti med kozе ali oltarje z dvema rogovoma in z dvema ali tremi nogami, temveč domnevamo, da gre verjetno za lokalni tip oltarja trapezoidne oblike z živalskimi protomi. Regionalni fenomen keramičnih oltarjev in ognjiščnih koz med Nežiderskim jezerom in predgorjem vzhodnih Alp zatorej lahko dopolnimo z oltarjem iz Kotare-Baze pri Murški Soboti (sl. 7).

Posebej moramo izpostaviti, da so bili oltar in vse ognjiščne kozе oz. njihovi fragmenti odkriti v neposredni bližini hiše 1, ki predstavlja s svojimi pritiklinami, kot so zemljanke, vodnjak, shrambne in odpadne jame, osrednjo gospodarsko enoto na našem naselju (sl. 1). Seveda pa je zanimivo, da se oltar ni nahajal v sami hiši, temveč v posebnem objektu ob robu osrednjega dvoriščnega prostora. Morda gre dejansko za poseben kulturni prostor, za kar govorijo tudi ostale najdbe odlomkov koz iz drugih objektov okoli hiše 1, kar bi lahko pomenilo, da je le-ta služil celotni skupnosti naselbine ob posebnih prilikah, kot so denimo obredni običaji in praznovanja.

KATALOG

Tabla 1

1. Odlomek ognjiščne kože z zaključkom v obliki rogate glavice z dvema luknjama in okrasom kanelur, groba keramika rjave barve, š. 13 cm, v. 17,7 cm, db. 8 cm; lega: okrogla jama (SE 147), sek. IV, kv. 5; inv. št. AII 2121.

2. Odlomek ognjiščne kože z okrasom v obliki kroga, izpolnjenim s trikotniki in okroglimi luknjicami, groba keramika rjave barve, š. 14,7 cm, v. 13 cm; lega: sonda I: paleoornica (SE 2), kv. 12; inv. št. AII 1658.

3. Odlomek ognjiščne kože, okrašene z vtisnjenimi pikami, groba keramika oranžno rjave barve, š. 14,8 cm, v. 12,9 cm, db. 5,4 cm; lega: ovalna jama (SE 153), sek. IV, kv. 2; inv. št. AII 2136.

4. Odlomek ognjiščne kože z motivom kroga z vtisnjenimi luknjicami, groba keramika sive barve, š. 11,7 cm, v. 9,5 cm, db. 3,3 cm; lega: zemljanka 2 (SE 291), sek. X, kv. 6; inv. št. AII 2426.

5. Odlomek ognjiščne kože s trikotnim rogatim zaključkom in okrasom kanelur, groba keramika sivo rjave barve, š. 12 cm, v. 10 cm; inv. št. AII 2429–1.

6. Odlomek ognjiščne kože, okrašene z motivom trikotnih polj z vtisnjenimi pikami, groba keramika sivo rjave barve, š. 10 cm, v. 8,6 cm; inv. št. AII 2430–3.

7. Odlomek ognjiščne kože, okrašene z v trikotniku razporejenih polj vtisnjenih pik, groba keramika sivo rjave barve, š. 4,5 cm, v. 5,1 cm, db. 1 cm; inv. št. AII 2427–3.

8. Odlomek ognjiščne kože, okrašene z vtisnjenimi pikami, groba keramika sivo rjave barve, š. 3,5 cm, v. 2,7 cm; inv. št. AII 2427–5.

9. Odlomek ognjiščne kože z ohranjeno luknjico, ki jo obdaja okras vtisnjenih pik, groba keramika sivo rjave barve, v. 5,8 cm, db. 1,7 cm; inv. št. AII 2427–6.

10. Odlomek ognjiščne kože, okrašene z motivom trikotnikov z vtisnjenimi pikami, groba keramika sivo rjave barve, š. 7 cm, v. 5,5 cm; inv. št. AII 2427–2.

11. Odlomek ognjiščne kože, okrašene z vtisnjenimi pikami, groba keramika sivo rjave barve, š. 4 cm, v. 3,8 cm; inv. št. AII 2427–4.

12. Odlomek ognjiščne kože, okrašene z vtisnjenimi pikami, groba keramika rdeče rjave barve, š. 4 cm, v. 4,5 cm; lega: ovalna lisa oz. plast (SE 174), sek. III, kv. 5–6; inv. št. AII 2212.

13. Odlomek ognjiščne kože, okrašene z luknjicami in kanelurami, groba keramika rjave barve, š. 4,7 cm, v. 4,8 cm; lega: zemljanka 1 (SE 135), sek. IV, kv. 3; inv. št. AII 2090.

14. Odlomek ognjiščne kože, okrašene z vtisnjenimi pikami, groba keramika rjave barve, š. 7 cm, v. 6 cm; lega: ovalna jama (SE 289), sek. X, kv. 7; inv. št. AII 2413.

Tabla 2

1. Odlomek zaključnega živalskega protoma oltarja z okroglo luknjo, sive barve, š. 16,9, v. 8 cm; lega: iz plasti (SE 30) tik nad ovalno jamo (SE 70), sek. I, kv. 4; inv. št. AII 1548.

2. Odlomek drugega zaključka z živalskim protomom, sive barve, š. 19,5 cm, v. 9,2 cm; inv. št. AII 1548.

3. Odlomek dela trupa oltarja z ostankom kanelure, sive barve, š. 17,6, v. 9,8 cm; inv. št. AII 1548.

4. Odlomek dela trupa oltarja, sive barve, š. 10,9 cm, v. 7,2 cm; inv. št. AII 1548.

5. Odlomek s petimi luknjami, š. 9,5 cm, v. 9,5 cm; inv. št. AII 1548.

6. Zaobljen odlomek trupa oltarja, sive barve, š. 15,3 cm, v. 4,3 cm; inv. št. AII 1548.

7. Zaobljen odlomek trupa oltarja, sive barve, š. 7,4 cm, v. 4,5 cm; inv. št. AII 1548.

8. Zaobljen odlomek trupa oltarja, sive barve, š. 5,45 cm, v. 4,9 cm; inv. št. AII 1548.

9. Zaobljen odlomek trupa, sive barve, š. 5,2 cm, v. 4,8 cm; inv. št. AII 1548.

10. Zaobljen odlomek trupa, sive barve, š. 10,1 cm, v. 3,8 cm; inv. št. AII 1548.

DULAR, J., M. TOMANIČ JEVREMOV 2010, *Ormož utrjeno naselje iz pozne bronaste dobe in starejše železne dobe*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 18.

GABROVEC, S., O-H. FREY, S. FOLTINY 1960, Prvo poročilo o naselbinskih izkopavanjih v Stični. – *Arheološki vestnik* 20, 177–196.

GABROVEC, S. 1994, *Stična 1*. – Katalogi in monografije 28.

HORVAT ŠAVEL, I. 1981, Rezultat sondiranja prazgodovinskega naselja v Gornji Radgoni. – *Arheološki vestnik* 32, 291–310.

HORVÁTH, L. 2012, *Kora vaskori település Letenyén / An Early Iron Age settlement at Letenye*. – Zalai Múzeum 20, 111–159.

KERMAN, B. 2011, *Kotare–Baza pri Murski Soboti*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 17 (http://www.zvkds.si/media/images/publications/17_Kotare–Baza_pri_Murski_Soboti.pdf).

MOLNAR, A., Cs. FARKAS 2010, Hallstattzeitlicher Tonaltar aus Vát. Angaben zu den "Kulturgegenständen"

der Osthallstattkultur. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 61, 107–143.

NAGY, L. 1979, A tűzikutya és holdidol kérdése magyarországi leletek alapján. Zur Feuerbock- und Mondidolfrage aufgrund der ungarländischen Funde. – *Veszprém megyei múzeumok közleményei* 14, 19–73.

PAHIČ, S. 1985, *Brinjeva gora 1954*. – Doneski k pradavnini Podravja 2.

STUDENIKOVÁ, E. 2003, Spätbronzezeitliche und frühhallstattzeitliche Brunnen in der Slowakei. – *Antaeus* 26, 13–24.

TERŽAN, B. 1990, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem*. – Katalogi in monografije 25.

TERŽAN, B. 1996, Weben und Zeitmessungen im südostalpinen und westpannonischen Gebiet. – V: *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, 10.–4. Mai 1994, Sopron, Budapest*, Archaeolingua 7, 507–536.

CLAY ALTAR FROM THE HALLSTATT SETTLEMENT AT KOTARE–BAZA NEAR MURSKA SOBOTA

Summary

The Kotare–Baza site near Murska Sobota was investigated in 2000 and 2001, in advance of the MP03/2 motorway section from Vučja vas to Beltinci. It revealed repeated habitation in various periods. The area was first inhabited in the Early Bronze Age; based on the ceramic finds, the remains of the small settlement were attributed to the Kisapostag culture. The settlement from the Early Iron Age consisted of small farmsteads, sunken huts, fireplaces, a reservoir and refuse pits. On the basis of ceramic finds, it has been dated from the late phase of Ha B to the early phase of Ha D. Attesting to habitation in subsequent periods are well preserved remains of a house and a pottery kiln from the La Tène period, numerous postholes of houses with refuse pits and a fireplace from the Roman period and the remains of the Early Slavic settlement from the second half of the sixth to the end of the eighth century (Kerman 2011).

The Early Iron Age settlement at Kotare–Baza was concentrated in the eastern and partly also the central part of the excavated area. It lay on a gentle slope on the right bank of the Dobel stream, which delimited the settlement from the east and the south by way of a sharp meander. The preserved settlement remains were dug into a sandy-gravelly geological layer. The excavations documented five incomplete ground plans of small farmsteads (*fig. 1*). The preserved postholes and their distribution indicate that the huts were built with posts supporting a ridged roof. The huts were concentrated in two parts of the site. In the east part, along the Dobel stream, two huts were identified. The better preserved of the two was the large and rectangular House 1, of an E-W orientation. The courtyard beside the house revealed two fireplaces, a sunken hut, a reservoir and several variously sized refuse pits. The remains of House 2 included a sunken hut and a group of refuse pits.

The second group of huts was found in the west part of the site. The huts were poorly preserved and disturbed by the Late Iron Age and Slavic habitation.

A group of the ceramic finds from Kotare–Baza shows typological similarities with the finds from the Hallstatt period in north-eastern Slovenia (Rifnik, Poštela, Brinjeva gora, Ormož and Gornja Radgona, Nova tabla near Murska Sobota) and Austrian Carinthia (Klein Glein, Kapfensteiner Kogel), dating from the late Ha B to early Ha D1 (Kerman 2011, 28–40).

The recovered ceramic finds include a large number of firedog fragments. These were classified into three types: a) bench-like firedogs of Type 1, b) firedogs with

animal protomae of Type 2 and c) firedogs with sun-wheel decoration of Type 3 (*fig. 2*). Examples of bench-like firedogs comprise a half preserved firedog with two perforations, groove decoration and two prongs (*pl. 1: 1a, 1b*), as well as a piece with grooves forming a triangle (*pl. 1: 5a, 5b*). Close analogies for these examples can be found among the firedogs from Poštela, which appear in Horizons I and II of Poštela and date from Ha B3 to Ha C (Teržan 1990, 32, *fig. 2: 11; pl. 10: 16-20; 11: 14; 21: 20*), from Gornja Radgona (Horvat Šavel 1981, *pl. 1: 9; Teržan 1990, 47, fig. 8: 28*) and Ormož (Dular, Tomanič Jevremov 2010, *pl. 39: 10; 91: 11*), as well as from numerous sites in Hungary (Nagy 1979, *figs. 1; 9; 17; 18; pls. 1: 9, 11, 14; 2: 7, 8; 3: 1; 10: 2; 18: Types B1, C1*). Poštela also yielded numerous fragmented firedog terminals in the shape of a goat's or ram's head, appearing in Horizon II dated to Ha C2/D1 (Teržan 1990, 34, *fig. 3: 15; pls. 7: 5; 13: 7, 9*). Further analogies come from Stična, where a completely preserved and richly decorated firedog with animal-headed terminals and a fragment of another such object were found (Gabrovec, Frey, Foltiny 1969, 193, *fig. 7: 2, 3; Gabrovec 1994*) (*fig. 2c*).

Sunken Hut 2 (SE 291) and an oval pit (SE 289) (*pl. 1: 4–11a, 11b, 14a, 14b*) at Kotare–Baza contained, among other finds, a group of supposed firedog pieces richly decorated with large, circularly arranged holes (*pl. 1: 4a, 4b*), as well as rows of impressed dots (*pl. 1: 3a, 3b, 12a, 12b, 13a, 13b*). Similar decoration is to be found on several firedogs from Poštela (Teržan 1990, *pls. 7: 4; 18: 1; 22: 26*).

Attributable to Type 3 of firedogs is a fragment from Kotare–Baza (*pl. 1: 2a, 2b*) that is decorated with triangular and round holes arranged in a circle. In the eastern Alpine and northern Pannonian areas, particularly within the Kalendenberg cultural group, such a motif is often made in the openwork technique (*fig. 2b*). The fragment from Kotare–Baza only having holes and not perforations, it supposedly represents a local variant of the sun wheel decoration (*pl. 1: 2, 4*) and an exception within Type 3.

Kotare–Baza also revealed large fragments with pairs of animal-headed terminals, as well as a number of smaller fragments, also such with perforations. This group of clay fragments stands apart in size, fabric as well as shape, and does not correspond to any of the known firedogs. It could, however, represent a sort of a trapezoid altar (Kerman 2011, 38–39, G556, G526, G562, G630, 805–G810, G826, G827, G829, G830, G891, G405–412) (*pl. 3*).

The group consists of a number of undecorated fragments (*pl. 2: 2-4,6-9*), a fragment with perforations (*pl. 2: 5,6*) and two terminals in the shape of a stylized animal head (*pl. 2: 1,2*). They most probably formed the lower part and the standing surface of a large clay altar with antithetically positioned horned animal heads as symbols of fertility (*pl. 3*).

The altar pieces were found together with numerous pottery fragments, quern and other stones, burnt clay and charcoal particles in Layer SE 30 that measured 6.17m in length, 2.10m in width and 0.10m thickness. The layer was found just above a pit of a kidney-shaped ground plan (SE 76), in the centre of the most densely inhabited area of the settlement (*figs. 1, 4*). The chronologically most sensitive finds in this layer are two vessel fragments with impressed ring-and-dots shaped to form a rosette and a fragment of a wide bowl with a cylindrical neck and a pronounced belly (*fig. 3*), which span from Ha C to Ha D1 (Kerman 2011, 38-39, G364, G 329, G344, G352).

The fragments allow for a partial reconstruction, of a clay altar with antithetically positioned horned animal heads. It measured roughly 0.60m across. The flat fragments (*pl. 2: 3,4,6*), with a groove towards the base, represent its body (*pl. 3*).

We have as yet not been able to find close analogies for this clay altar. There are, however, broad analogies known from Hungarian settlements of the Hallstatt period, for example at Vát and Szombathely-Reiszig-erdő (Molnár, Farkas 2010, 107-115, 129-133). The large altar from Vát (measuring a metre in length) has three thick legs and a rectangular body, terminating in out-turned animal heads that are incompletely preserved (*fig. 5: 1*). One side bears an impressed meander in the central part and numerous holes towards the terminals, while the other side is decorated with a zig-zag motif instead of a meander (Molnár, Farkas 2010, 110-115). The settlement at Szombathely-Reiszig-erdő revealed pieces of two altars (*fig. 5: 2*). One has a semicircular body with a two-pronged termination, while other pieces bear perforations (Molnár, Farkas 2010, 130-131, *fig. 16: 7-9*). The terminal prong and the body of the altar only decorated with holes from Szombathely-Reiszig-erdő are similar to the pieces of the supposed altar from Kotare-Baza.

László Horváth attributed the pieces from Szombathely-Reiszig-erdő to the group of altars characterized by two pairs of prongs on the terminals of a rectangular body. This group further consists of two altars from a reservoir at Bratislava (Sudeníková 2003, 17, *figs. 1, 4*), a fragment from Poštela with two inturned prongs (Teržan 1990, *pl. 13: 6*) and a fragment of an altar with semicircular terminals from the Hallstatt-period settlement at Letenje-Egyeduta in the Zala county, Hungary. The reconstructed altar from the latter site has trapezoid prongs that are hollow, which might point to a wooden

frame, onto which the body was modelled in clay (Horváth 2012, 114-115, 131-132, *figs. 5: 52,53; 6: 54/1,54/2*).

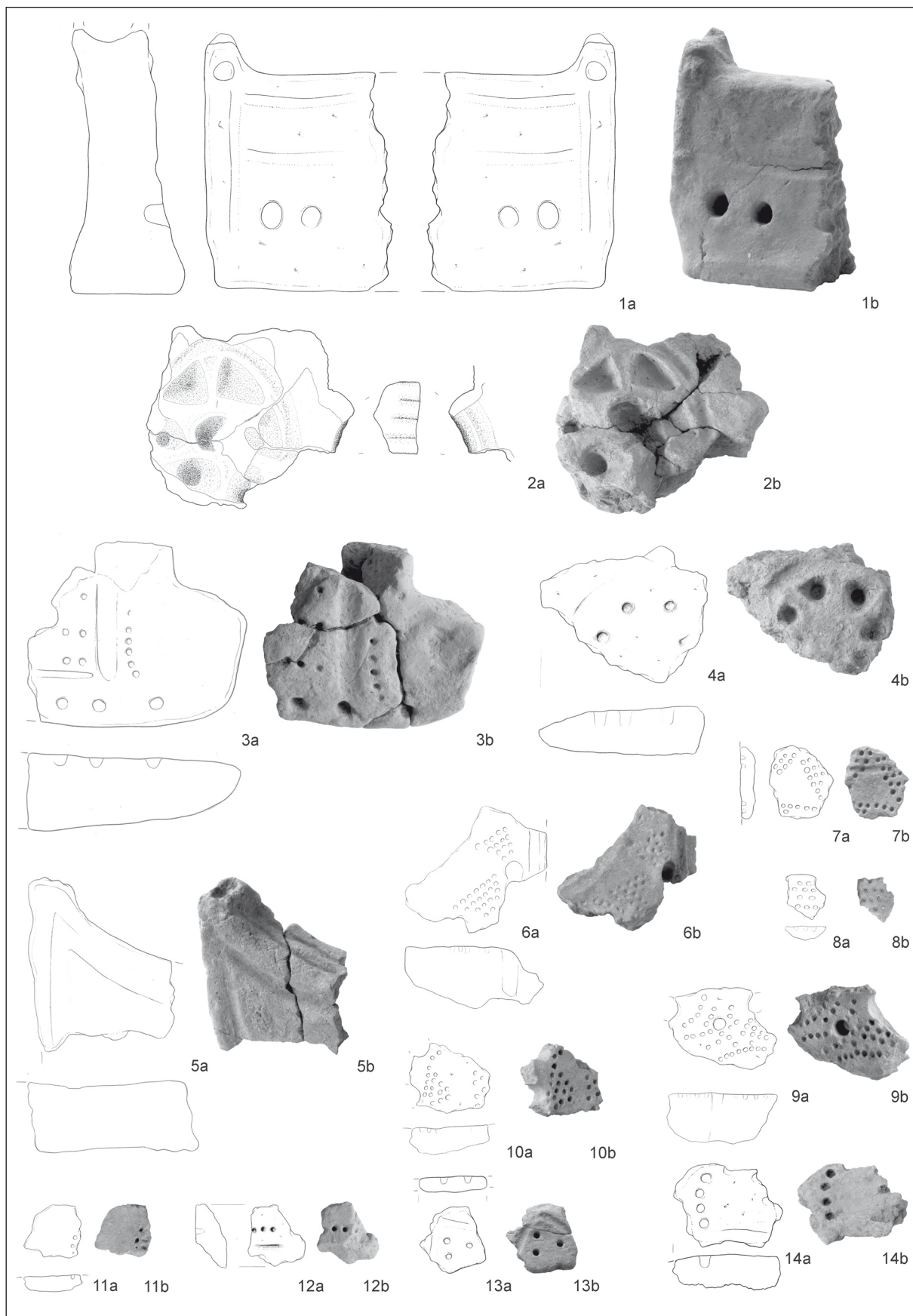
Of the finds recovered on the Slovenian Early Iron Age sites, no altars have thus far been identified, only firedogs. There are, however, several finds that could be seen as altars. One is the nicely modelled animal heads (*fig. 6: 1-3*) and numerous large pieces from Poštela, richly decorated with impressed circles, rhombs, meanders and zigzag incisions (Teržan 1990, 34, *pls. 7; 18: 2,4; 22: 23,26; 24: 6,7; 26; 27: 1; 29: 1*). Poštela also yielded two semicircular pieces with ribbed decoration in the shape of a swastika (*fig. 6: 4,5*), which resemble the semi-circular terminals of the firedogs of Type Kalenderberg (Teržan 1990, 283, *pl. 26: 2; 1996, 518-524, figs. 10: 1,2; 12: 1,2; cf. Molnár, Farkas 2010, 127, fig. 8, 3-5*). Further potential altar remains from Slovenia are the pieces with spiral and concentric circles from House 4 on Rifnik (*fig. 7*) (Teržan 1996, 507, *figs. 3, 4*), as well as two fragments with animal protomae from Brinjeva gora (Teržan 1990, 37, *fig. 4: 34; Pahič 1985, 4, pl. 6: 12*). A similar decoration of circles and zigzag incisions is to be found on an altar from Velem, Hungary (Molnár, Farkas 2010, 128).

In conclusion, the large fragments from Kotare-Baza cannot be interpreted either as a bench-like firedog or as a firedog or altar with two prongs and two or three legs; they are rather seen as parts of a trapezoid altar with animal protomae, of a probably local type. This altar adds to the regional phenomenon of clay altars and firedogs recovered in the area between Lake Neusiedl and the foothills of the eastern Alps (*fig. 7*).

In connection with the altar and the firedogs from Kotare-Baza, it is noteworthy that they were recovered in the immediate vicinity of House 1, which represents the central economic unit of the settlement and is associated with sunken huts, a reservoir, refuse and storage pits (*fig. 1*). The altar fragments were, more precisely, unearthed in a special building at the edge of the central courtyard of House 1. This could indicate the existence of a cult spot, possibly corroborated by firedog fragments from other buildings surrounding House 1. Such a cult spot would be used by the entire community of the settlement at special occasions, as part of their ritual.

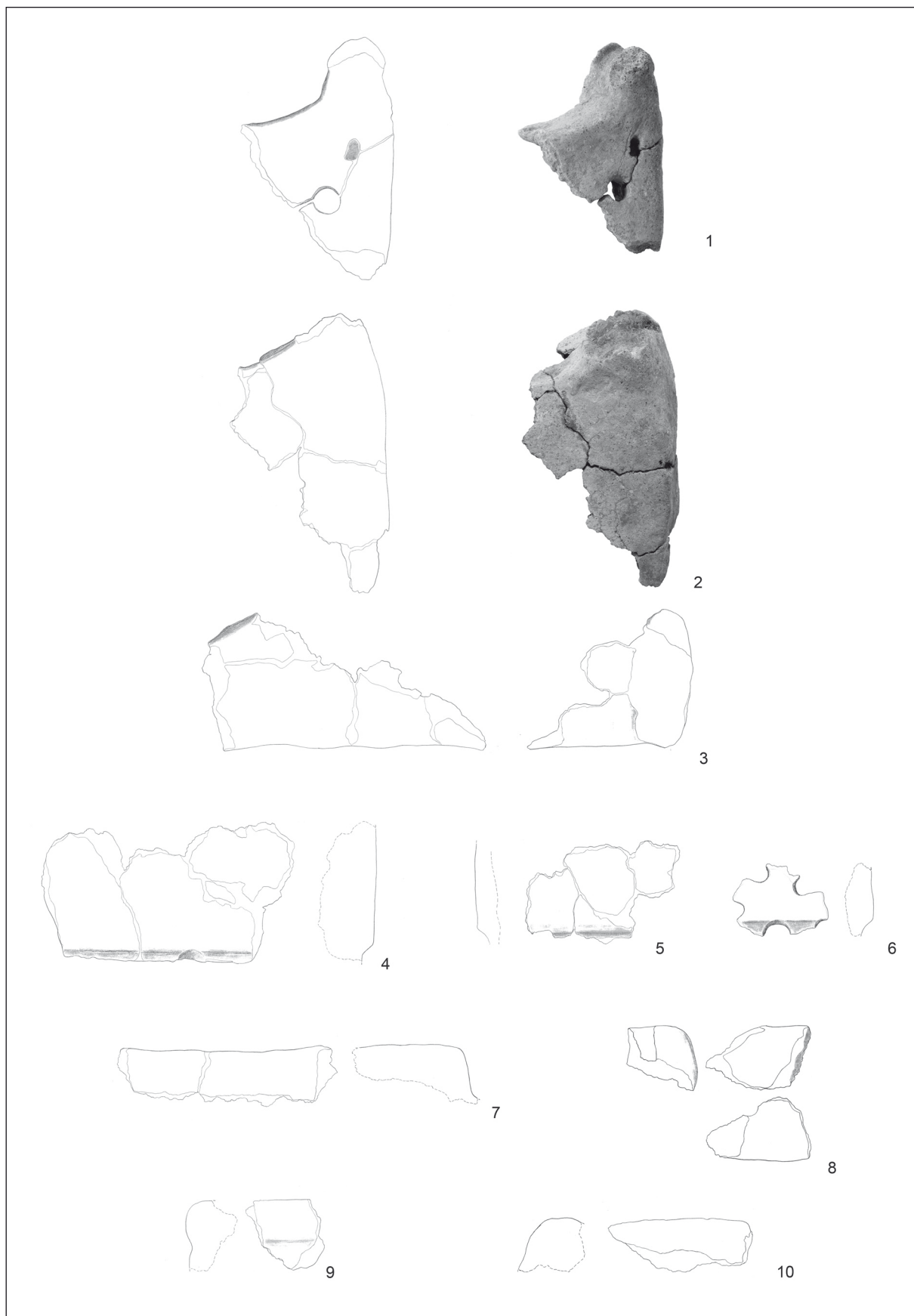
Translation: Andreja Maver

Kerman Branko
Pomurski muzej Murska Sobota
Trubarjev drevored 4
SI-9000 Murska Sobota
e-mail: branko.kerman@guest.arnes.si

T. 1: Ognjiščne koze z najdišča Kotare–Baza pri Murški Soboti. M. = 1:4.

Pl. 1: Clay firedogs from Kotare–Baza near Murska Sobota. Scale = 1:4.

T. 2: Deli keramičnega oltarja z najdišča Kotare–Baza pri Murški Soboti. M. = 1:4.

Pl. 2: Parts of the clay altar from Kotare–Baza near Murška Sobota. Scale = 1:4.

T. 3: Deli rekonstruiranega oltarja z najdišča Kotare–Baza pri Murski Soboti. M. = 1:4.

Pl. 3: Reconstructed parts of the altar from Kotare–Baza near Murska Sobota. Scale = 1:4.

ZAHODNOPANONSKI VIJČKI

WEST PANNONIAN SPINDLE WHORLS

Andrej PRELOŽNIK

Izvleček

Dobro prepoznavna skupina keramičnih vijčkov se v omejenem številu, vendar dokaj enakomerno razporejena, pojavlja v velikem delu zahodne Panonije in njenega obrobja. Zanj je značilna hruškasta oblika z izrazitim vratom in specifičen okras iz gosto nanizanih kanelur, ki prekrivajo praktično celotno površino. Pri dveh različicah je ta okras poenostavljen ali kombiniran z vtisnjenimi pikami, a se pogosto pojavljata skupaj s tipično obliko.

Tovrstni vijčki so značilni za starejše halštatsko obdobje in jih večinoma najdemo v velikih gomilah in grobovih z nadpovprečnim inventarjem, pogosto v paru ali v kompletu. Vse to govori v prid tezi, da gre za del opreme predstavnic vrhnjega sloja takratne družbe, ki ima ob uporabni in okrasni vrednosti morda tudi simbolično vlogo, ki je bila razumljiva različnim kulturnim skupinam velikega dela vzhodnohalštatske kulture.

Ključne besede: Panonija, starejša železna doba, halštatsko obdobje, vijčki, predenje, okras, status, simbolika

Abstract

A well identified group of clay spindle whorls – limited in number, but quite evenly distributed – is present in large parts of western Pannonia and its periphery. This group is characterized by their pear shape with a distinct neck and the specific ornament of densely lined cannelures that cover virtually the entire surface. There are two versions of this ornament that are simplified or combined with embossed dots, but they often appear along with the typical form.

Such whorls are typical for the older Hallstatt period and are mostly found in large tumuli and graves with above-average inventory, often in pairs or in sets. All this speaks in favor of the thesis that they belonged to female members of the upper class of early Iron Age society. Beside functional and decorative value they may have also had a symbolic role that was comprehensible to the different cultural groups in the large part of East Hallstatt culture.

Keywords: Pannonia, Early Iron Age, Hallstatt period, Spindle whorls, spinning, decoration, status, symbolics

Vijčki sodijo med najbolj pogoste ostaline železno-dobne materialne kulture. Najdemo jih tako v nasebinskih slojih kot v grobovih. Čeprav so bili nekateri predmeti podobne oblike uporabljani tudi v druge namene (npr. kot pasni zaključki), lahko s precejšnjo gotovostjo domnevamo, da je večina vijčkov služila kot obtežitev oz. vztrajnik na predilnem vretenu.

Predenje je ena od osnovnih in neizogibnih opravil, povezanih z izdelavo tekstila. V prazgodovinskem in antičnem obdobju je bila z njim na tak ali drugačen način povezana večina ženske populacije. Zaradi pomembnosti postopka je imelo predenje tudi pomembno statusno vlogo, ki se je odražala v njegovem simboličnem pomenu (o tem obširno: Eibner 1986; 2005; Teržan 1996; Stegmann-Rajtár 1998; Primas 2007).

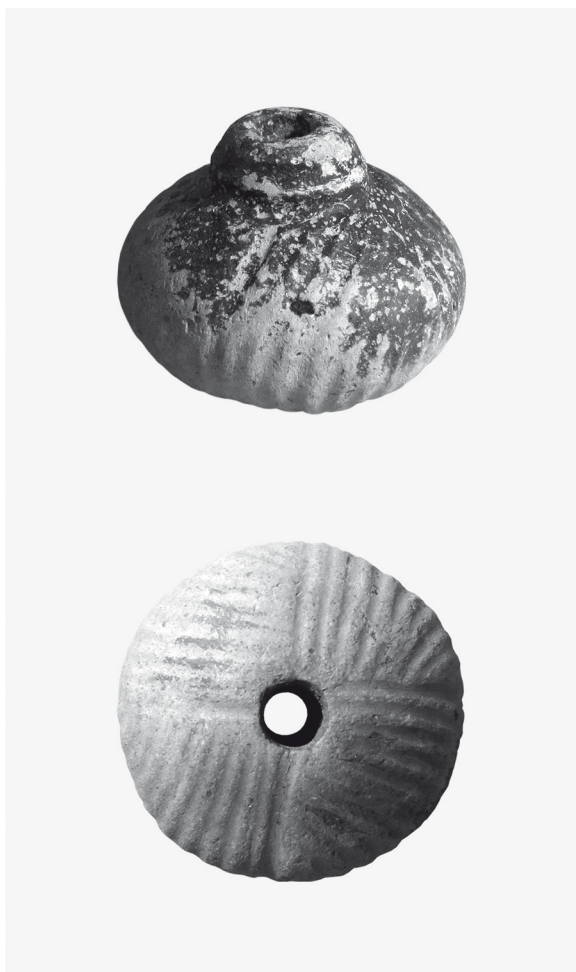
Ni čudno torej, da najdemo vijčke v grobovih z različnim statusnim položajem – tako v relativno skromnih, kot v takih s številnimi in dragocenimi pridatki. Zaradi neohranjenosti organskega materiala sicer ni docela jasno, v kakšni obliki so bili pridani; domnevamo lahko, da so bili dejansko nataktnjeni na vretena, na katera je bila že navita preja, ali pa so bila položena v košare s predivom. Gre lahko torej za osebni pripomoček (podobno kot denimo nož), ali pa za del kompleta, ki je predstavljal dejavnost in iz nje izhajajoče bogastvo posameznice (Guštin, Preložnik 2005, 144).

V vsakem primeru gre za splošno poznan in uporabljan predmet. Tudi izdelava je v primeru preprostih glinenih vijčkov enostavna, hitra in množična. Velika večina vseh poznanih je takšnih, le redki primerki so iz drugih materialov, kot sta kost ali kamen (npr. Starè 1955, 49/715–720, t. 79: 3–8). Pa tudi v teh primerih zaradi neznanih kontekstov ali lege v grobu ni jasno, ali gre dejansko za vijčke. Povsem mogoče je, da je bilo še več vijčkov izdelanih iz kosti, roževine ali slonovine, a se zaradi neugodnih razmer niso ohranili.

Glineni vijčki so različnih velikosti in oblik: kroglasti, konični, bikonični lečasti. Nekateri imajo poudarjen vrat, številni tudi nekoliko vbočen predel okoli predrtine. Lahko so neokrašeni, ali pa okrašeni z vrezji, kanelurami, vbodi, vtisi, izboklinami in celo z bronastimi žeblički. Korpusi z velikih najdiščnih kompleksov kot so Šmarjeta, Magdalenska gora, Vače ali Podzemelj so dokaj raznoliki, vendar zaradi slabe dokumentacije za večino teh vijčkov ne poznamo najdiščnih okoliščin, zato tudi težko govorimo o tem, kako sta se skozi čas spreminjala njihova oblika ali obred prilaganja. Vseeno pa se zdi, da je v nekaterih primerih mogoče prepoznati določene zakonitosti, ki nam osvetljujejo ne le vlogo vijčkov, temveč tudi dinamiko kulturnih povezav znotraj širšega prostora.

Takšen primer so tudi v tej študiji obravnavani vijčki. Zanje je značilen svojstven vzorec, po katerem ga zlahka ločimo od ostalih okrašenih tipov: celotna površina telesa je prekrita z žlebljenimi kanelurami, ki oblikujejo jasno ločena polja (sl. 1). Odvisno od tega, kako pogosto se spremeni usmeritev kanelur, je ventralna površina razdeljena v od tri do šest polj (sl. 3; 4: 1). Značilen okras je verjetno nastal tako, da je izdelovalec s prvimi kanelurami razdelil površino na enako velike "krhlje", nato pa z vzporednimi linijami zapolnil nastala polja, ki dajejo predmetu prepoznaven šrafiran izgled.

Nekateri vijčki imajo nekoliko drugačno ali ponostavljeno varianto okrasa. V prvem primeru so kanelure delno nadomeščene z vtisnjenimi pikami (sl. 4: 10–14), v drugem pa je trup okrašen z enakomerno razporejenimi kanelurami, ki torej ne oblikujejo polj (sl. 4: 2–9). Sorodnost teh različic podkrepljuje dejstvo, da se v primerjavi s klasično obliko večkrat pojavljajo na istem najdišču in celo v istem grobu (npr. Murska

Sl. 1: Zahodnopanonski vijček. Murska Sobota-Nova tabla, grob 27. Keramika, M. = 1:1.

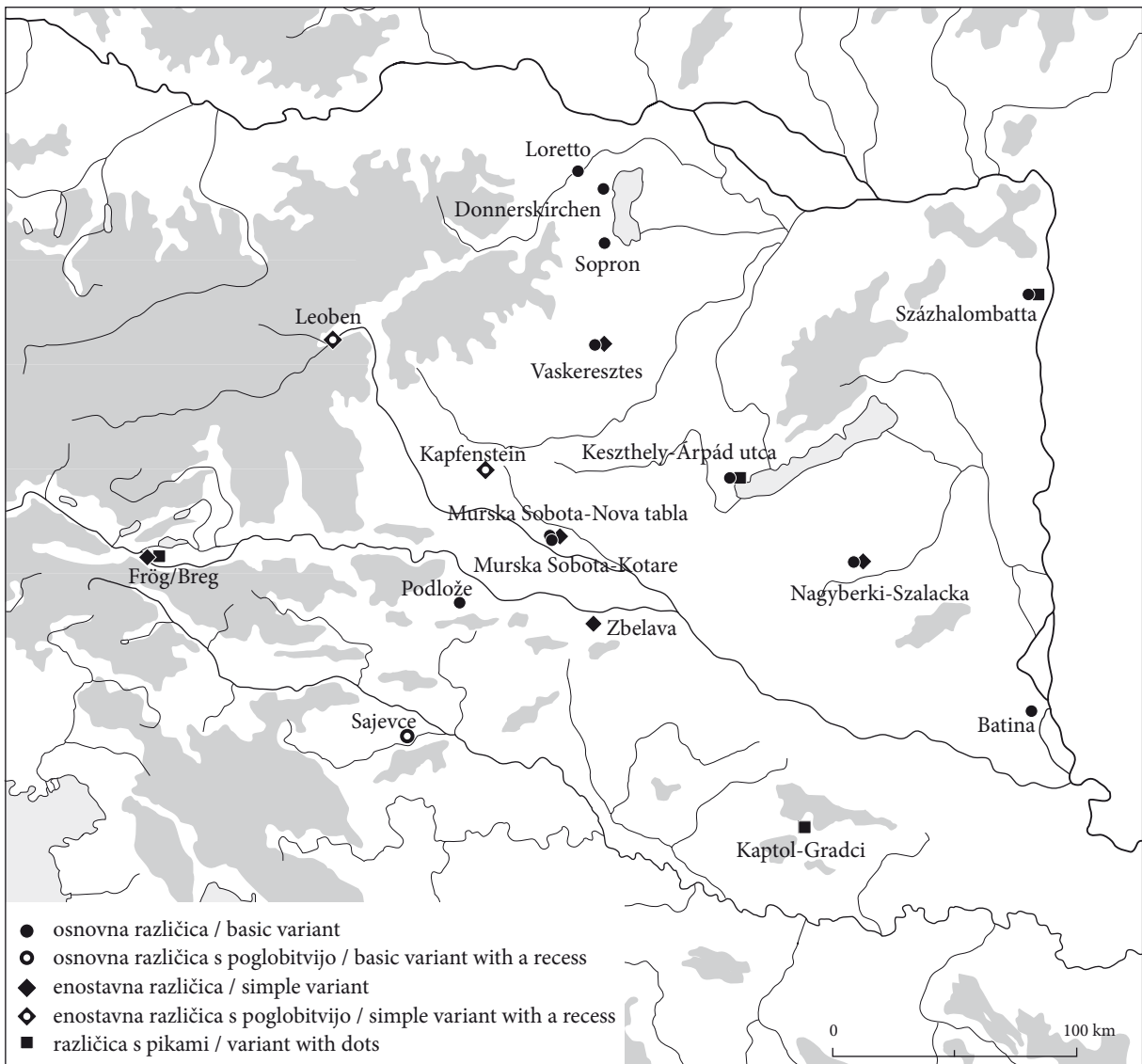
Fig. 1: West Pannonian spindle whorl, Murska Sobota-Nova tabla, Grave 27. Ceramic, scale = 1:1.

Sobota, Keszthely, Vaskeresztes, Nagyberki-Szalacka, Százhalombatta, Breg/Frög – prim. sl. 2).

Tako okrašeni vijčki se pojavljajo na zelo širokem območju, na severu in vzhodu okvirno zamejenem z Donavo, na jugu z Dravo in na zahodu z obrobjem panonske ravnine (sl. 2). Zaradi takšne distribucije predlagam zanje ime "zahodnopanonski vijčki".

Zahodnopanonski vijčki so si podobni tudi po obliki: so potlačeno kroglaste ali bikonične oblike, praviloma brez poglobitve okoli predrtine. Praktično vsi imajo bolj ali manj stožčast vrat, ki je pogosto profiliran in/ali jasno ločen od telesa. Odstopanja od te ustaljene forme so redka; primerki iz Sajevc, Kapfsteina in Leobna – torej z obrobja – imajo jamičasto pogloblitev okoli predrtine (sl. 4: 1–3). "Zahodnopanonski" okras imata morda še dva vijčka, ki pa ju zaradi oblike ne moremo več neposredno uvrstiti v obravnavan tip: slabo ohranjen (obrušen?) bikonični vijček iz Zagersdorfa, ki je brez vratu (Rebay 2002, 168, t. 25: 91), ter koničen vijček iz

Sl. 2: Karta razprostranjenosti zahodnopanonskih vijčkov.
 Fig. 2: Distribution map of West Pannonian spindle whorls.

gomile 5 iz Nove Košariske (Pichlerová 1969, t. 43: 5). Nekoliko presenečajo le dokajšnje razlike v velikosti – tovrstni vijčki so lahko drobni ali izrazito masivni – a njihova prisotnost v istem kompletu jasno kaže, da ne gre za tipološke razlike, temveč prej za posledico namembnosti oziroma vrste preje.

Osnovna različica (sl. 3; 4: 1):

Murska Sobota-Nova tabla, grob 27 (sl. 3: 1–3; Guštin, Tiefengraber 2001, sl. 4: 24,29,30);

Murska Sobota-Nova tabla, grob 99 (sl. 3: 4; neobjavljeno);

Murska Sobota-Kotare baza, naselbinska najdba (sl. 3: 5; Kerman, 2011, 39, kat. št. G134);

Podlože pod Ptujsko goro, gomila 2 (sl. 3: 6; Lubšina-Tušek 1996, 92, t. 5: 14);

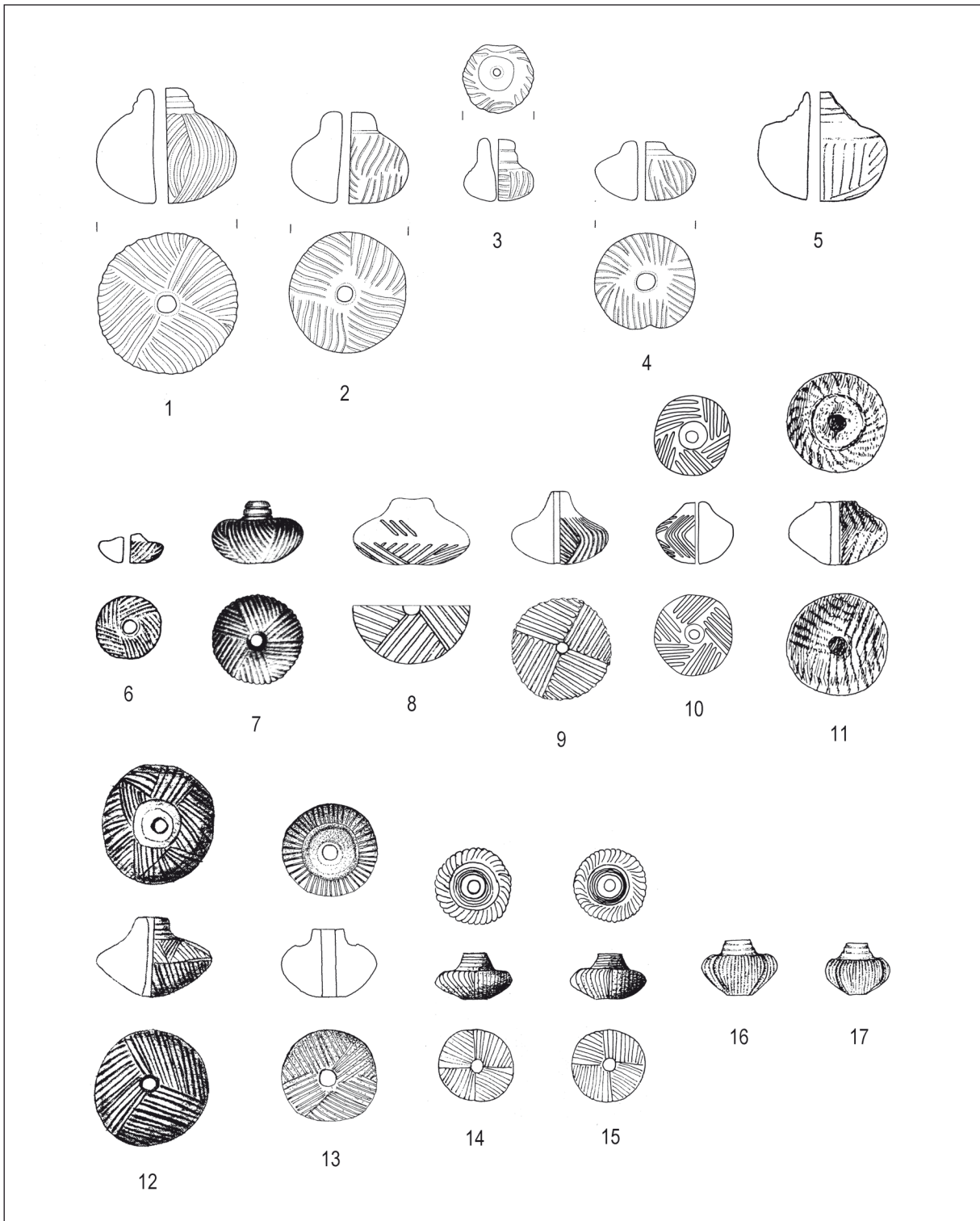
Százhalombatta, gomila 117 (sl. 3: 7; Holport 1986, sl. 7: 23; 21: 23);

Sopron, gomila 34 (sl. 3: 8; Eibner Persy 1980, t. 42: 5); Sopron – zbirka Este, grobna najdba (sl. 3: 9; Eibner Persy 1980, t. 99: 8);

Loretto, grob Fst. 75 (sl. 3: 10; Nebelsick 1997, sl. 37); Donnerskirchen, slučajna najdba (sl. 3: 11; Matoušek, Neugebauer 1983, sl. 302);

Batina, grobna najdba (sl. 3: 12; Metzner Nebelsick 2002, t. 18: 18);

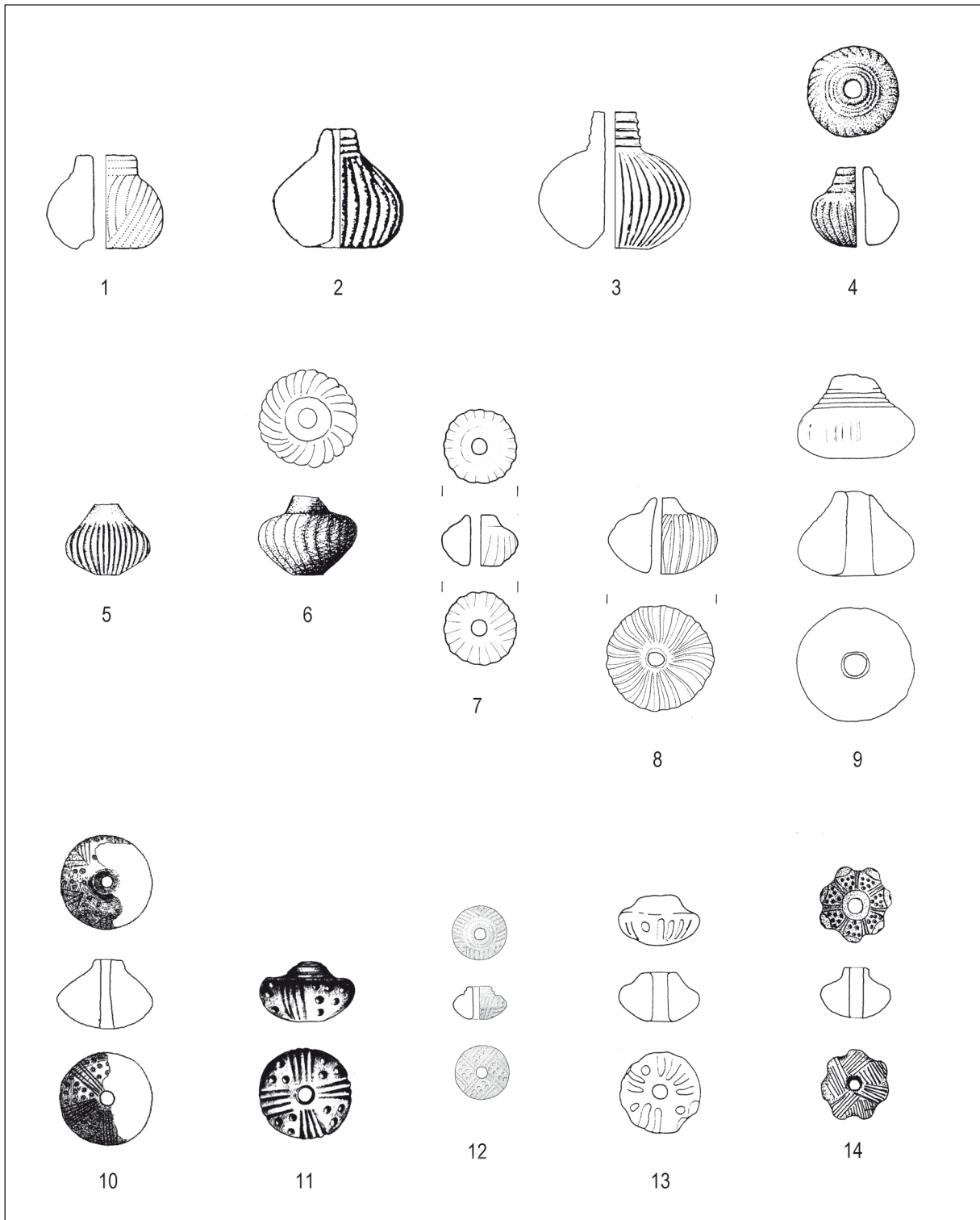
Keszthely-Árpád utca 47, gomila (sl. 3: 13; Fekete 1985, sl. 6: 7; Horváth 2014, 85, sl. 10: 12);

Sl. 3: Zahodnopanonski vijčki, osnovna različica. Keramika, M. = 1:2.

Fig. 3: West Pannonian spindle whorls, basic variant. Ceramic, scale = 1:2.

1–3 Murska Sobota-Nova tabla, Gr. 27; 4 Murska Sobota-Nova tabla, Gr. 99; 5 Murska Sobota-Kotare baza; 6 Podložje, Tumulus 2; 7 Százhalombatta, Tumulus 117; 8 Sopron, Tumulus 34; 9 Sopron-zbirka/collection Este; 10 Loreto, Gr. Fst. 75; 11 Donner-skirchen; 12 Batina; 13 Keszthely-Tumulus Árpád utca 47; 14,15 Vaskeresztes, Tumulus 2; 16,17 Nagyberki-Szalacka, Tumulus 1. (1–4 arhiv/archive IDS ZRS UP; 5 Kerman 2011; 6 Lubšina-Tušek 1996; 7 Holport 1986; 8,9 Eibner Persy 1980; 10 Nebelsick 1997; 11 Matouschek, Neugebauer 1983; 12 Metzner Nebelsick 2002; 13 Horváth 2014; 14,15 Fekete 1981; 16,17 Kemenczei 1974).

Sl. 4: Zahodnopanonski vijčki, osnovna različica (1), enostavna različica (2–9) in različica s pikami (10–14).

1–3: primerki s poglobitvijo. Keramika, M. = 1:2.

Fig. 4: West Pannonian spindle whorls, basic variant (1), simple variant (2–9) and variant with dots (10–14).

1–3: specimens with a recess. Ceramic, scale = 1:2.

1 Sajeve, Gr. 9/3; 2 Kapfenstein-Kogel; 3 Leoben, Gr. 23; 4 Zbelava; 5 Nagyberki-Szalacka, Tumulus 2; 6 Vaskerezstes, Tumulus 2; 7,8 Murska Sobota-Nova tabla, Gr. 27; 9,13 Frög; 10 Százhalombatta, Tumulus 109; 11 Százhalombatta, Tumulus 117; 12 Kaptol-Gradci; 14 Keszthely-Tumulus Árpád utca 47. (1 Guštin, Preložnik 2005; 2 Penz 2001; 3 Modrijan 1963; 4 Kovačević 2012; 5 Kemenczei 1974; 6 Fekete 1981; 7,8 arhiv/archive IDS ZRS UP; 9,13 Tomedi 2002; 10 Holport 1993; 11 Holport 1986; 12 Potrebica 2003; 14 Horváth 2014).

Vaskeresztes, gomila 2 (*sl.* 3: 14,15; Fekete 1981, *sl.* 15: 6,7);
 Nagyberki-Szalacka, gomila 1 (*sl.* 3: 16,17; Kemenczei 1974, *sl.* 6: 1,2);
 Sajevece, grob 9/3 (primerek s poglobitvijo, *sl.* 4: 1; Guštin, Preložnik 2005, 127, *sl.* 17: 3).

Enostavna različica (*sl.* 4: 2–9):

Zbelava, naselbinska najdba (*sl.* 4: 4; Kovačević 2012, t. 13: 4);
 Nagyberki-Szalacka, gomila 2 (*sl.* 4: 5; Kemenczei 1974, *sl.* 6: 1; 24);
 Vaskeresztes, gomila 2 (*sl.* 4: 6; Fekete 1981, *sl.* 15: 8);
 Murska Sobota-Nova tabla, grob 27 (*sl.* 4: 7,8; Guštin, Tiefengraber 2001, *sl.* 4: 23,28);
 Frög/Breg, grobna najdba (*sl.* 4: 9; Tomedi 2002, 588, t. 115: 16);
 Kapfenstein-Kogel, naselbinska najdba (primerek s poglobitvijo, *sl.* 4: 2; Penz 2001, t. 10; 12);
 Leoben, grob 23 (primerek s poglobitvijo, *sl.* 4: 3; Modrijan 1963, 12, *sl.* 9: 16734).

Različica s pikami (*sl.* 4: 10–14):

Százhalombatta, gomila 109 (*sl.* 4: 10; Holport 1993, *sl.* 10: 2);
 Százhalombatta, gomila 117 (*sl.* 4: 11; Holport 1986, *sl.* 7: 22; 21: 22);
 Kaptol-Gradci/Lisiče jame, naselbinska najdba (*sl.* 4: 12; Potrebica 2003, 225, t. 8: 1);
 Frög/Breg, grobna najdba (*sl.* 4: 13; Tomedi 2002, 588, t. 115: 15);
 Keszthely-Árpád utca 47, gomila (*sl.* 4: 14; Fekete 1985, *sl.* 6: 6; Horváth 2014, 85, *sl.* 10: 9).

Kot je razvidno, se takšni vijčki pojavljajo na zelo velikem območju, ki ni obsežno le po površini, predvsem je na njem živelo veliko število kulturnih skupin. Obravnavani vijčki se tako pojavljajo na najdiščih, ki pripadajo Kalenderberški, severovzhodni panonski, Jugozahodni panonski, Daljski in Štajerski skupini. Če upoštevamo še obe različici in atipične primerke, jim lahko priključimo tudi Kaptolsko, Dolenjsko in Koroško skupino. Več kot očitno zahodnopanonski vijčki niso vezani na določeno kulturo. Kot kaže, gre za predmet, ki je značilen za celoten (zahodno)panonski prostor oz. za vzhodnohalštatske skupine, ki pripadajo panonski nižini in njenemu obrobju, ali so z njo dobro povezani (za Sajevece npr. Guštin, Preložnik 2005, 131).

Datirani grobni konteksti kažejo, da gre večinoma za najdbe, omejene na starejši in srednji halštat (Ha C) oz. 8.–7. stoletje pr. n. št. Grob 9/3 iz Sajevec je po stratigrafiji očitno sočasen z ostalimi grobovi te gomile, ki so na osnovi značilne lončenine in delov noše dobro datirani v stopnjo Podzemelj 2 (Guštin, Preložnik 2005, 121–131). V ta čas sodita tudi groba 27 in 99 iz Murske

Sobote z dvozankastimi fibulami in značilno keramiko. Podobno lahko datiramo tudi gomilo 117 iz Százhalombatte in gomilo 2 Nagyberki-Szalacke. Mlajše so gomile Keszthely-Arpád utca 47, Nagyberki-Szalacka 1 in Vaskeresztes 2, kjer so zahodnopanonski vijčki najdeni skupaj s čolničastimi oz. rtastimi fibulami (Horváth 2014, 66). V starejši halštat lahko uvrstimo tudi grobove s tovrstnimi vijčki iz Soprona in Loretta (Eibner-Persy 1980, 80–83; Nebelsick 1997, 77).

Razvoj te vrste vijčkov ni jasen. Podobno obliko z izrazitim vratom imajo stekleni vijčki oz. jagode, ki pa imajo precej drugačno distribucijo – najdemo jih predvsem na Apeninskem polotoku, pa tudi na Dolenjskem in pri Japodih (Preložnik 2007, 508, t. 1: 9–11).

Po drugi strani spominjajo šrafirana polja zahodnopanonskih vijčkov na ornament šrafiranih staknjenih visečih in stoječih trikotnikov, ki ga lahko najdemo na različnih keramičnih posodah, npr. v Batini, Leobnu, Kleinkleinu, Sopronu. (Modrijan 1963, *sl.* 5; Dobiat 1980, t. 36: 6; 54: 8; 57: 6; Eibner Persy 1980, t. 6: 4; 5: 4; Metzner-Nebelsick 2002, t. 31: 6), torej na območjih oz. v kulturah, ki poznajo tudi zahodnopanonske vijčke.

Gre za kakovostne, pazljivo izdelane predmete; čeprav so iz najcenejšega in najdostopnejšega gradiva, imajo verjetno določeno vrednost in morda poseben pomen. Dejstvo, da so večinoma najdeni v grobovih, govori v prid posebnemu statusu. Tudi poznani grobni sestavi pričajo, da gre za prdatke iz pokopov pripadnikov višjega sloja. To velja tako za tiste iz velikih panonskih gomil, kot za prdatke iz relativno skromnih grobov z murskosoboške Nove table – tamkajšnji vijčki so namreč iz grobov z najštevilnejšimi prdatki.

S statusom je verjetno povezano tudi dejstvo, da so pogosto najdeni skupaj z drugimi vijčki. Ti so lahko enostavnejši in običajnih tipov ali pa istovrstni. Prav pojavljanje v paru ali kompletu je še en zanimiv vidik zahodnopanonskih vijčkov. Take primere poznamo iz Murske Sobote-Nove table (*sl.* 3: 1–3; 4: 7,8), Vaskeresztesa (*sl.* 3: 14,15), Százhalombatte (*sl.* 3: 7; 4: 11) in Nagyberki-Szalacke (*sl.* 3: 16,17), torej iz večine znanih grobnih celot. Ker gre v naštetih primerih za grobove z več pokojniki ali vsaj z moškimi in ženskimi prdatki, bi to lahko povzročilo pomisleke v zvezi z namembnostjo zahodnopanonskih vijčkov. Vendar pa prav grob 27 z Nove table potrjuje tezo, da gre za ženski predilni pribor – značilen komplet različnih vijčkov je bil najden skupaj z (žensko) fibulo na kupčku žganine zunaj žare, v kateri je bila najdena (moška) igla (Guštin, Tiefengraber 2001, *sl.* 4). Antropološka analiza temu pritrjuje, saj govori o trojnem pokopu odraslega moškega, starejše ženske in otroka.

Kolikor je mogoče sklepati iz objavljenih ilustracij in opisov (ki niso vedno kvalitetni), gre za izdelke različnih rok. To je seveda razumljivo in pričakovano, saj sodijo vijčki med tiste predmete, za katere lahko zaradi enostavnosti upravičeno domnevamo izdelavo na licu mesta.

Konkretni vijčki so torej nastajali v različnih okoljih, vendar očitno na osnovi skupne predloge; posamezni elementi – vrat, oblika, okras – bi se lahko razvili neodvisno, kombinacija vseh pa je težko verjetno naključna.

Kako je torej ideja potovala? Malo verjetno, da bi v vijčkih lahko videli trgovsko blago. Morda le, če so bile predloge izdelane iz drugega, kvalitetnejšega materiala, denimo slonovine – za kar pa zaenkrat nimamo nobene indica. Ali so se širili skupaj s posebno kakovostno prejo? Dokaj smiselna se zdi domneva, da se je prototip razširil iz izhodišča z ženskami višjega stanu, ki so v okviru dogovorjenih porok skupaj z ostalo doto v nove domove odnesle tudi predilna vretena.

Ali sta vsečna oblika in efekten ornament dovolj za tako fascinantno “multikulturno” razširjenost zahodnopanonskih vijčkov? Ali pa so prenašali še kako danes manj razumljivo sporočilo? Ali jih lahko povežemo s kultom božanske predice? Ali se med vrtenjem vretena vijček s kanelurami spremeni v sončno kolo?

Če iščemo vzporednice za tako obsežno razširjenost oziroma element, ki bi se pojavljal od Save do Donave, bomo le težka našli ustrezno paralelo znotraj profane materialne kulture – še najbližje se zdijo nekatere tipične

halštatske oblike keramike, npr. lonci s stožčastim vratom, okrašeni z izrastki in žlebiči ali latvice s posevno žlebljenim ustjem, ki verjetno kažejo skupno poreklo in obenem lokalni razvoj. K temu lahko prištejemo še kakšen element noše, čigar razprostranjenost narekujejo modne smernice (npr. čolničaste fibule s prečnim rebrom in stranskima gumboma – Teržan 1990, 218–219, karta 14) ali kos “luksuzne” opreme, ki dobi nadregionalni značaj zaradi svoje dragocenosti, denimo pestni obroči tipa Somlovasarhely (Teržan 1990, 230–231, karta 26: b).

Presenetljivo dobro lahko razprostranjenost zahodnopanonskih vijčkov vzporejamo z razširjenostjo nekaterih za panonski svet značilnih elementov duhovne kulture, kot so gomile z grobno kamro, posode z živalskimi protomi ali motiv slikanega meandra (Egg 1996, sl. 7; Teržan 1990, 232–233, karta 27; 28; Frey 1969, 72 ss, sl. 40). Pri vseh treh gre za “velike” teme, ki domnevno odražajo družbeni razvoj, religiozna prepričanja oziroma kulturne vplive iz Sredozemlja. Ali smemo tudi v zahodnopanonskih vijčkih videti združevalni element s tako globokim pomenom? V vsakem primeru gre za fascinantno obliko, ki zasluži našo pozornost!

- DOBIAT, C. 1980, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik*. – Schild von Steier. Beiheft 1.
- EGG, M. 1996, Zu den Fürstengräbern im Osthallstattkreis. – V: E. Jerem in A. Lippert (ur.), *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums*, Archaeolingua 7, 53–86.
- EIBNER, A. 1986, Die Frau mit der Spindel. Zum Aussagewert einer archäologischen Quelle. – V: *Hallstatt-Kolloquium Veszprém 1984*, Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Beiheft 3, 39–48.
- EIBNER, A. 2005, Wie wertvoll ist eine Frau? Gedanken zum Stellenwert des Spinnens und Webens in der Gesellschaft. – V: E. M. Feldinger (ur.), *Scherben bringen Glück. Festschrift für Fritz Moosleitner*, 31–38, Salzburg.
- EIBNER-PERSY, A. 1980, *Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg). Die Funde der Grabungen 1890-92 in der Prähistorischen Abteilung des Naturhistorischen Museums in Wien und im Burgenländischen Landesmuseum in Eisenstadt*. – Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 62.
- FEKETE, M. 1981, Előzetes jelentés a Vaskeresztes-Diófás-dűlői halomsírok leletmentéséről. Vorbericht über die Tumuli-Rettungsgrabungen in Vaskeresztes-Diófás Flur. – *Savaria* 15, 129–166.
- FEKETE, M. 1985, Adatok a koravaskori ötvök és kereskedők tevékenységéhez. – *Archaeologiai Értesítő* 112, 68–91.
- FREY, O. H. 1996, *Die Entstehung der Situlenkunst. Studien zur figurlich verzierten Toreutik von Este*. – Römisch-Germanische Forschungen 31.
- GUŠTIN, M., A. PRELOŽNIK 2005, Sajejce. Železodobno gomilno grobišče ob Krki – *Arheološki vestnik* 56, 113–168.
- GUŠTIN, M., G. TIEFENGRABER, 2001, Prazgodovinske najdbe z avtocestnega odseka Murska Sobota-Nova tabla. – *Arheološki vestnik* 52, 107–116.
- HOLPORT, Á. 1985, Ásatások százhalombattán 1978-1982 / Ausgrabungen in 1978-1982. – *Studia Comitatus* 17, 25–61.
- HOLPORT, Á. 1986, Questions in connection with recent excavations at Százhalombatta. – V: *Hallstatt-Kolloquium Veszprém 1984*, Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Beiheft 3, 93–98.
- HOLPORT, Á. 1993, Kora vaskori halomsírok temető Érd-Százhalombatta határában. – V: *4000 év a 100 halom városában*, 23–34, Százhalombatta.
- HORVÁTH, L. 2014, Early Iron Age graves from Keszthely and its environs (Data publication). – V: O. Heinrich-Tamáská, P. Straub (ur.), *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton – People, Settlement and Landscape on Lake Balaton over the millennia*. Castellum Pannonicum Pelsonense 4, 63–97.
- KEMENCZEI, T. 1974, Újabb leletek a Nagyberki-Szalackai koravaskori halomsírokból. – *Archaeologiai Értesítő* 101, 3–16.
- KERMAN, B. 2011, *Kotare-Baza pri Murski Soboti*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 17.
- KOVAČEVIĆ, S. 2012, Karakteristični nalazi iz naselja kasne faze starijeg željeznog doba Zbelava - Pod lipom. – *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 28, 57–105.
- LUBŠINA-TUŠEK, M. 1996, Nove raziskave podloških gomil pod Ptujsko goro. – *Ptujski zbornik* 6/1, 85–129.
- MATOUSCHEK, J., J.-W. NEUGEBAUER 1983, Donnerskirchen. – *Fundberichte aus Österreich* 22, 257.

- METZNER NEBELSICK, C. 2002, *Der "thrako-kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*. – *Vorgeschichtliche Forschungen* 23.
- MODRIJAN, W. 1963, Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Leoben-Hinterberg. – *Schild von Steier* 11, 3–15.
- NEBELSICK, L. D., 1997, Die Kalendenberggruppe der Hallstattzeit am Nordostalpenrand. – V: L. D. Nebelsick, A. Eibner, E. Lauerer, J.-W. Neugebauer, *Hallstattkultur im Osten Österreichs*, Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 106–109, 9–129.
- PENZ, M., 2001, Späturnenfelder- und frühhallstattzeitliche Funde von der Höhengiedlungen am Kapfensteiner Kogel in der Südoststeiermark. – V: A. Lippert (ur.), *Die Drau-, Mur- und Raab-Region im 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen und Interdisziplinären symposiums vom 26. bis 29. April 2000 in Bad Radkersburg*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 78, 271–285.
- PICHLEROVÁ, M. 1969, *Nové Košariská. Kniežacie mohyly zo staršej doby železnej*. – *Fontes Historického odboru Slovenského národného múzea v Bratislave* 3.
- POTREBICA, H. 2003, Požeška kotlina i Donja Dolina u komunikacijskoj mreži. – *Opuscula Archaeologica* 27, 217–242.
- PRELOŽNIK, A. 2007, Japodska princesa z Libne? Ženska knežja oprava iz Špilerjeve gomile 2 na Libni. – V: Blečić et al. (ur.), *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan*, Situla 44, 505–517.
- PRIMAS, M. 2007, Spinnwirtel im Grab – zum Symbolgehalt einer Beigabe. – V: Blečić et al. (ur.), *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan*, Situla 44, 301–312.
- REBAY, K. 2002, *Die hallstattzeitliche Grabhügelgruppe von Zagersdorf im Burgenland*. – *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 107.
- STARĚ, F. 1955, *Vače*. – *Arheološki katalogi Slovenije* 1.
- STEGMANN-RAJTÁR, S. 1998, Spinnen und Weben in Smolenice-Molpír. Ein Beitrag zum wirtschaftlichen und religiös-kultischen Leben der Bewohner des hallstattzeitlichen "Fürstensitzes". – *Slovenská archeológia* 46–2, 263–287.
- TERŽAN, B. 1990, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem / The Early Iron Age in Slovenian Styria*. – *Katalogi in monografije* 25.
- TERŽAN, B. 1996, Weben und Zeitmessen im sudostalpinen und westeuropaischen Gebiet. – V: E. Jerem, A. Lippert (ur.), *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums*, *Archaeolingua* 7, 507–536.
- TOMEDI, G. 2002, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Frög*. – *Archaeolingua* 14.

WEST PANNONIAN SPINDLE WHORLS

Translation

Spindle whorls are among the most frequent remains of Iron Age material culture. They are found both in the settlement layers and in grave contexts. Although some objects that are similar in shape were used for other purposes (for example bronze bead-weights used for belt fastening), we can quite safely assume that most whorls served as ballast or flywheel on a spinning spindle.

Spinning is one of the basic and unavoidable tasks associated with the production of textiles. In prehistoric and ancient times the majority of the female population was linked to it in one way or another. Due to its importance spinning had also visible status role, which is also reflected in the symbolic meaning of spinning (extensive treatments of this topic include: Eibner 1986; 2005; Teržan 1996; Stegmann-Rajtár 1998; Primas 2007).

Therefore it is no wonder that spindle whorls are found in graves of different status positions - both in relatively modest graves as well in those with numerous and valuable grave goods. Due to the disintegration of organic material it is not quite clear in what form they were deposited; we can assume that they were actually pinned to the spindles, on which yarn had been wound, or were placed with them in baskets with yarn. Spindle whorls may therefore be a personal device (like for example a knife), or part of a kit, which represent the activity of spinning and from it the resulting wealth of individuals (Guštin, Preložnik 2005, 144).

In any case - the spindle whorl is an object that was generally known and used. Also its production is easy, fast and numerous - at least in the case of simple clay whorls, which represent the vast majority of all whorls known. There are only a few examples made of other materials, for example bone or stone (e.g. Starè 1955, 49/715-720, T. 79: 3-8). However, in most of these cases it is not clear whether these are indeed spindle whorls, due to their unknown contexts or location within the grave. On the other hand it is quite possible that there were more whorls made of bone, horn, or ivory, but that have not preserved because of unfavorable conditions.

Among the clay whorls a variety of sizes and shapes is represented: spherical, conical, biconical, and lenticular. Some have emphasized necks and many slightly concave areas around the axis hole. They can be undecorated or ornamented with incisions, cannelures, punctures, impressions, and even studded with bronze pins. Collections of whorls from large complexes such as Šmarjeta, Magdalenska gora, Vače, or Podzemelj are quite diverse, but due to poor documentation for most of these whorls we do not know the find circumstances and contexts. Therefore it is difficult to say how their form and role change over time. However, it appears

that in some cases certain principles can be identified that shed light not only on the role of spindle whorls, but even on the dynamics of cultural connections within the wider area.

The whorls that are the subject of this study provide examples of such broader dynamics. Their main characteristic is decoration: the whole surface of the body is covered with cannelured lines that clearly establish separate fields (*fig. 1*). Depending on how often the orientation of these lines change, the ventral side of the whorl is divided into three to six fields (*figs. 3, 4: 1*). A characteristic pattern is was often formed when the maker divided the surface into "segments" of same size with the first cannelure, and then filled them with parallel lines, which give this type a distinctive look.

Some whorls have slightly different or simplified decorations. In first variant, cannelures are partially replaced by embossed dots (*fig. 4: 10-14*), while in the second variant the body is decorated with evenly distributed cannelures, which do not form fields (*fig. 4: 2-9*). The kinship between these variants is highlighted by the fact that they often appear at the same site - or even in the same grave - as the classical form (e.g. at Murska Sobota, Vaskeresztes, Nagyberki-Szalacka, Frög - compare *fig. 2*).

These clay whorls occur in a very wide area, approximately limited by the Danube in the north and east, by the Drava River to the south and to the west by the periphery of the Pannonian plain (*fig. 2*). Because of this characteristic distribution I suggest the name 'West Pannonian spindle whorls'.

West Pannonian spindle whorls also demonstrate similarity in shape: they are of spherical or biconical shape. As a rule, they do not have the recess around the axis hole. Practically all of them have a more or less conical neck, often profiled and/or sharply separated from the body. Deviations are rare: examples from Sajevece, Kapfstein and Leoben - thus from periphery - have a recess around the axis hole on the "lower" side (*fig. 4: 1-3*). Examples of "West Pannonian" ornament include at least two more whorls that cannot be classified in this type because of their different shape: a conical example from tumulus 5 at Nove Košariska (Pichlerová 1969, T. 43: 5) and a badly preserved biconical example from Zagersdorf with no neck (Rebay 2002, 168, T. 25: 91). Somewhat surprising are the substantial differences in size that characterize this type - West Pannonian spindle whorls could be small or massive - but their occurrence in the same set clearly shows that those are not typological differences, but are rather the result of a different spinning technique or type of yarn.

Basic variant (figs. 3, 4: 1):

- Murska Sobota-Nova tabla, Grave 27 (fig. 3: 1-3; Guštin, Tiefengraber 2001, Sl. 4: 24,29,30);
 Murska Sobota-Nova tabla, Grave 99 (fig. 3: 4; unpublished);
 Murska Sobota-Kotare baza, settlement find (fig. 3: 5; Kerman, 2011, 39, kat. št. G134);
 Podlože pod Ptujsko goru, Tumulus 2 (fig. 3: 6; Lubšina-Tušek 1996, 92, T. 5: 14);
 Százhalombatta, Tumulus 117 (fig. 3: 7; Holport 1986, Abb. 7: 23; Abb. 21: 23);
 Sopron, Tumulus 34 (fig. 3: 8; Eibner Persy 1980, T. 42: 5);
 Sopron - collection Este, grave find (fig. 3: 9; Eibner Persy 1980, T. 99: 8);
 Loretto, Grave Fst. 75 (fig. 3: 10; Nebelsick 1997, Abb. 37);
 Donnerskirchen, chances find (fig. 3: 11; Matouschek, Neugebauer 1983, Abb. 302);
 Batina, grave find (fig. 3: 12; Metzner Nebelsick 2002, T. 18:18);
 Keszthely-Árpád utca 47, Tumulus (fig. 3: 13; Fekete 1985, kep 6: 7; Horváth 2014, 85, Fig. 10: 12);
 Vaskeresztes, Tumulus 2 (fig. 3: 14,15; Fekete 1981, Abb. 15: 6,7);
 Nagyberki-Szalacka, Tumulus 1 (fig. 3: 16,17; Kemenczei 1974, Fig. 6: 1, 2);
 Sajevce, Grave 9/3, (specimen with a recess, fig. 4: 1; Guštin, Preložnik 2005, 127, Sl. 17: 3).

Simple variant (fig. 4: 2-9):

- Zbelava, settlement find (fig. 4: 4; Kovačević 2012, T. 13: 4);
 Nagyberki-Szalacka, Tumulus 2 (fig. 4: 5; Kemenczei 1974, kep 6: 1, 24);
 Vaskeresztes, Tumulus 2 (fig. 4: 6; Fekete 1981, Abb. 15: 8);
 Murska Sobota-Nova tabla, Grave 27 (fig. 4: 7-8; Guštin, Tiefengraber 2001, Sl. 4: 23,28);
 Frög/Breg, grave find (fig. 4: 9; Tomedi 2002, 588, Taf. 115: 16);
 Kapfenstein-Kogel, settlement find (specimens with a recess, fig. 4: 2; Penz 2001, Taf. 10, 12);
 Leoben, Grave 23 (specimen with a recess, fig. 4: 3; Modrijan 1963, 12, Abb. 9: 16734).

Variant with dots (fig. 4: 10-14):

- Százhalombatta, Tumulus 109 (fig. 4: 10; Holport 1993, kep 10: 2);
 Százhalombatta, Tumulus 117 (fig. 4: 11; Holport 1986, Abb. 7: 22; Abb. 21: 22);
 Kaptol-Gradci/Lisičje jame, settlement find (fig. 4: 12; Potrebnica 2003, 225, T. 8: 1);
 Frög/Breg, grave find (fig. 4: 13; Tomedi 2002, 588, Taf. 115: 15);

Keszthely-Árpád utca 47, Tumulus (fig. 4: 14; Fekete 1985, kep 6: 6; Horváth 2014, 85, Fig. 10: 9).

As can be seen, such spindle whorls occur throughout a very large area - not just in size, but also in the number of cultural groups that lived there. They can be found on sites belonging to the Kalenderberg, north-eastern Pannonian, southwestern Pannonian, Dalj, and Styria group. If we also take into account both variants and atypical examples, they can also be connected to the Kaptol, Lower Carniola, and Carinthia group. Obviously, West Pannonian whorls are not tied to a specific culture. Apparently, they are a subject that is characteristic for all of western Pannonia, or more precisely, for East Hallstatt cultural groups in the Pannonian lowlands and its outskirts, or those well connected with it (for Sajevce see e.g. Guštin, Preložnik 2005, 131).

Dated grave contexts show that they are mostly limited to the older and middle Hallstatt period (Ha C), the 8th and 7th centuries BC respectively. Grave 9/3 from Sajevce obviously coincides with the other tombs of the tumulus stratigraphically, which are well dated to the Podzemelj 2 phase by typical pottery and elements of attire (Guštin, Preložnik 2005, 121-131). Graves 27 and 99 from Murska Sobota with their double-looped fibulae and distinctive ceramics can also be placed in the same time period. Tumulus 117 at Százhalombatta and tumulus 2 at Nagyberki-Szalacka can be similarly dated. Somewhat younger are the mounds Keszthely-Árpád utca 47, Nagyberki-Szalacka 1, and Vaskeresztes 2, where West Pannonian whorls were found along with boat shaped fibulae and fibulae with lateral knobs (Horváth 2014, 66). Graves with such whorls from Sopron and Loretto can be classified as older Hallstatt (*Alterhallstattzeit*) (Eibner-Persy 1980, 80-83; Nebelsick 1997, 77).

The origin of this type of spindle whorls is not clear. Glass whorls / beads with a similar shape and a defined neck have been identified, but these have quite a different distribution - they are found primarily on the Apennine peninsula, as well as in the Dolenjska region and in the Japod territory (Preložnik 2007, 508, T. 1: 9-11).

On the other hand the hatched pattern of the West Pannonian whorls resembles the ornament of conjoined triangles hatched with cannellures that is found on various ceramic vessels from the regions and cultures where these whorls are present (e.g. Batina, Leoben, Kleinklein, Sopron - Modrijan 1963, Abb. 5; Dobiat 1980, T. 36:6, 54:8, 57: 6; Eibner Persy 1980, T. 6: 4, 5: 4; Metzner-Nebelsick 2002, T. 31: 6).

West Pannonian spindle whorls are carefully crafted items of substantial quality - although made from the cheapest and most accessible material, they probably had some value and possibly particular importance. The fact that they are mostly found in the graves speaks in favor

of their special status. In addition, known grave contexts demonstrate that they are part of the inventory of burials of a higher social class. This applies equally to specimens from the large Pannonian mounds, as well as to those from the relatively humble cemetery at Nova tabla near Murska Sobota – there such whorls are known from the graves with the most numerous grave goods.

West Pannonian whorls often appear in conjunction with other whorls which can be of simpler and more conventional shapes or of the same type. In fact, the emergence of a pair or a set is another interesting aspect of West Pannonian whorls. Such examples are known from Murska Sobota-Nova tabla (*figs.* 3: 1-3, 4: 7-8), Vaskeresztes (*fig.* 3: 14-15), Százhalombatta (*figs.* 3: 7, 4: 11), and Nagyberki-Szalacka (*fig.* 3: 16-17), i.e. from majority of known grave inventories. Because in these cases the graves contained remains of multiple individuals or at least presented both male and female attributes, this could lead to concerns regarding the use of West Pannonian whorls. Grave 27 from Nova tabla confirms the thesis that they belong to a woman's spinning accessories; a characteristic set of different whorls was found together with the (female) fibula on the ashes outside the urn, in which human remains with a (male) pin was found (Guštin, Tiefengraber 2001, Fig. 4). Anthropological analysis approves this, as it shows that this was the triple burial of an adult male, an older female and a child.

As far as can be inferred from published illustrations and descriptions (which are not always of good quality) the West Pannonian whorls are the products of different hands. This is of course understandable and expected, because of their simplicity we can assume whorls were objects that were made on the spot. The specific West Pannonian whorls were therefore generated in various environments, but obviously based on common model. The individual elements - neck, shape, decoration - could be developed independently, but a combination of them all is hardly accidental.

So how did the West Pannonian whorls diffuse? It is unlikely that they were merchandise. Perhaps only if the prototypes were made of other, expensive materials such as ivory – for which we have no evidence as yet. Did they expand together with the special quality yarn? Rather it is reasonable to assume that the prototypes spread from point of origin along with women of high status, who took their spinning tools along with the rest of their dowries to their new homes in other communities in the context of arranged marriages.

Is its pleasing shape and effective ornament enough for such a fascinating “multicultural” prevalence of West Pannonian whorls? Or in addition did they transfer some other message, today less comprehensible? Should they be connected with the cult of the divine spinners? Does the rotation of the spindle whorl with hatched lines turn it into a sun wheel?

If we are looking for parallels for such a large-scale distribution, or an item that would appear in this area from the Sava River to the Danube, we can hardly find an appropriate parallel within profane material culture. The closest seem to be some forms of the typical Hallstatt ceramics, for example pots with a conical neck decorated with projections and rills, or shallow bowls with an oblique grooved rim, which probably have a common origin, but developed locally. There are also some elements of costume whose distribution indicates fashion trends (e.g. boat shaped fibulae with a transverse rib - Teržan 1990, 218-219, map 14) or pieces of “luxury” equipment that acquire a trans-regional importance because of their value, such as the wheel hubcaps of the Somlovasarhely type (Teržan 1990, 230-231, map 26: b).

The distribution of West Pannonian whorls compares surprisingly well with some elements of spiritual culture, which are typical for the Pannonian region, such as the prevalence of tumuli with a grave chamber, the appearance of vessels with animal protomes, or the presence of the painted meander motif (Egg 1996 Abb. 7; Teržan 1990, 232-233, map 27, 28; Frey 1969, 72 ff, Abb. 40). All three are “big” topics, which presumably reflect social development, religious beliefs, or cultural influences from the Mediterranean. May we also see a unifying element with similar deep meaning in West Pannonian whorls? In any case they are a fascinating element that deserves our attention!

Proof-reading: Adrienne C. Frie

Andrej Preložnik
Univerza na Primorskem
Znanstveno-raziskovalno središče
Inštitut za dediščino Sredozemlja
Bolniška ulica 20, p. 14
SI-6330 Piran
Andrej.Preloznik@zrs.upr.si

LONČENE SITULE IZ STAREJŠE ŽELEZNE DOBE NA OBMOČJU SLOVENIJE

EARLY IRON AGE CERAMIC SITUAE FROM SLOVENIA

Sneža TECCO HVALA

Izvleček

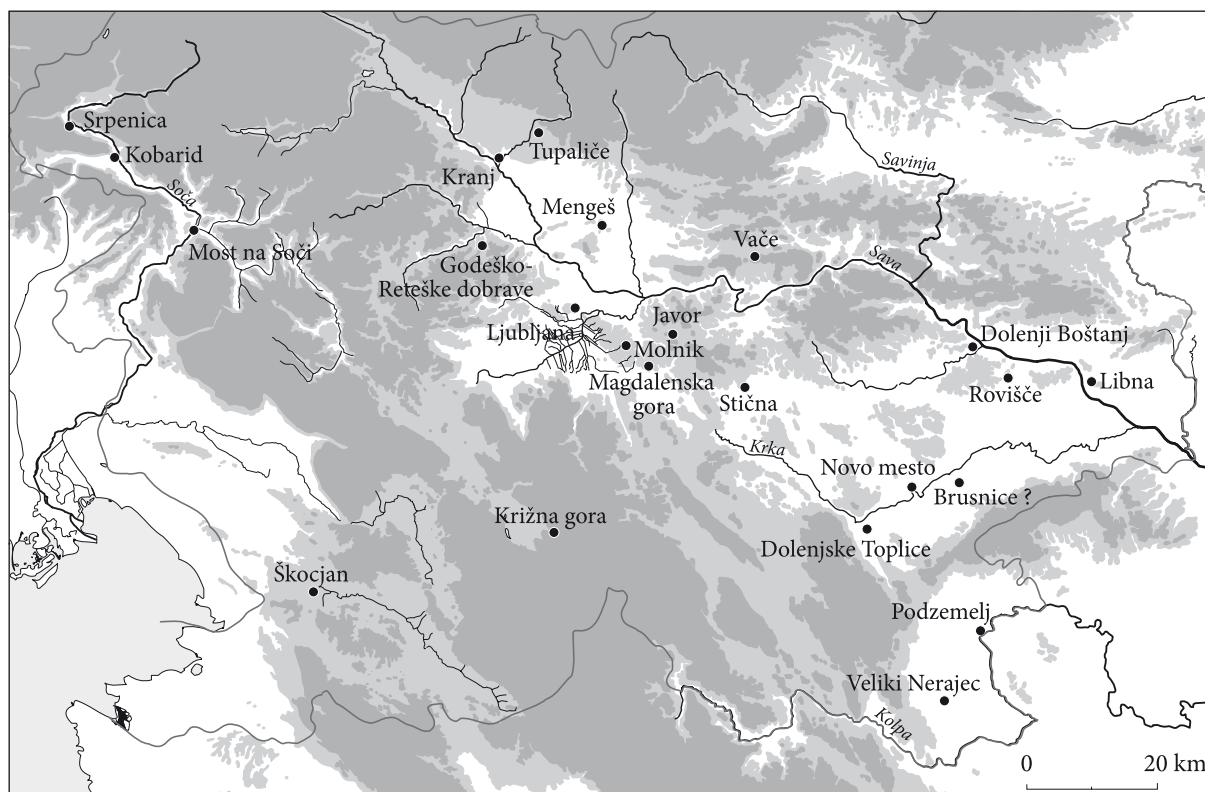
V prispevku je podan pregled lončenih situl iz Slovenije, ki spadajo med tipične starejšeželeznodobne oblike. Vključuje objavljene najdbe iz tega prostora in osvetljuje kontekste, v katerih se pojavljajo. Najzgodnejši primerki brez noge iz osrednjeslovenskih regij imajo več skupnih značilnosti s panonsko-vzhodnoalpskimi situlami, primerki iz Posočja pa so sorodni estenskim in istrskim. Situle na nogi, ki so izdelane na počasnem lončarskem kolesu in reoksidacijsko žgane ter poslikane z rdeče-črnimi pasovi, se pojavijo proti koncu 7. in v 6. st. pr. n. št. in kažejo na širitev zahodnih kulturnih vplivov v jugovzhodne Alpe. Osrednjeslovenski primerki takih situl predstavljajo najvzhodnejše najdbe, gre pa po večini za izdelke lokalnih delavnic. V nasprotju z bronastimi situlami, ki so predvsem moški atribut, se lončene na Dolenjskem povezujejo zlasti z ženskimi prvinami; nastopajo tako v skromnejših kot bogatejših grobovih in praviloma nikoli skupaj z bronastimi posodami. Med naselbinskimi najdbami so zelo redke, kar priča o njihovem ritualnem značaju.

Ključne besede: Slovenija, starejša železna doba, lončene situle, tipologija, kronologija, kulturni vplivi

Abstract

The contribution deals with the ceramic situlae, a typical pottery form of the Early Iron Age, which were unearthed on the territory of present-day Slovenia. It discusses the published situlae and their archaeological contexts. The early examples are without the foot and appear across two distinct areas – one comprises central Slovenian regions (Gorenjska, Ljubljana with its surroundings, Dolenjska and Bela Krajina), while the other includes western regions (Notranjska and the Soča Valley / Posočje). The situlae from the former area are most closely comparable with the Pannonian-eastern Alpine situlae, while those from the latter most closely resemble those from the Este area and Istria. Situlae with a foot, which are made on a slow potter's wheel, fired in a reducing atmosphere and painted with red and black stripes, appear in Slovenia at the end of the 7th century and continue to be used in the 6th century. They reveal the spread of the western cultural influences into the south-eastern Alps. The easternmost examples of these situlae are known in central Slovenia and were predominantly made in local workshops. In contrast with bronze situlae, which are mainly a male attribute, the ceramic examples from Dolenjska appear most frequently with objects connected with women; they were found in both rich and poor graves and almost never alongside bronze vessels. They were very rarely recovered in settlements, which indicates their ritual character.

Keywords: Slovenia, Early Iron Age, ceramic situlae, typology, chronology, cultural influences

Sl. 1: Najdišča lončenih situl na ozemlju Slovenije.
Fig. 1: Sites that revealed ceramic situlae in Slovenia.

UVOD

V repertoar tem, s katerimi se je ukvarjal Janez Dular, ki mu je ta zbornik posvečen, spada tudi lončenina iz bronaste in železne dobe. Bil je prvi, ki se je sistematično lotil keramičnega zbira iz grobov starejše železne dobe v jugovzhodnih Alpah,¹ in prvi, ki je podal podrobnejši tipokronološki pregled posodja iz bronastodobnih naselbin v severovzhodni Sloveniji.²

Med oblikami, ki se pojavljajo v starejši železni dobi, sem v počastitev njegovega jubileja izbrala lončene situle. Skupne oblikovne značilnosti tovrstnih posod so koničen trup, ozka, ostro zalomljena ramena ter kratek in bolj ali manj izrazito oddeljen vrat. Dular je primerke s slovenskega ozemlja razdelil v dve vrsti – z nogo in brez nje, obravnaval jih je ločeno po kulturnih skupinah, tj. v okviru dolenjske, notranjske in svetolucijske halštatske skupine; podrobneje pa je tipološko razčlenil le svetolucijske situle z nogo.³

Namen tega prispevka je osvetliti nekatera vprašanja, povezana s pojavom in razvojem tovrstnih posod,

¹ Dular 1982.

² Id. 2002; 2010; 2013.

³ Id. 1982, 37–39, 55–57, 97, 120, Sl. 7: 12–14, 21: 5, T. 8: 85–87, 19: 160–167.

za katere se predvideva, da so modelirane po zgledu bronastih veder.⁴ Z novimi objavljenimi najdbami je dopolnjen tudi seznam najdišč na slovenskem ozemlju (sl. 1), ki dajejo kvalitetne podatke o kontekstih.

SITULE BREZ NOGE

Te posode imajo ravno ali vbočeno dno in so rjavo-črne barve, površina je običajno zglajena, nekateri primerki so okrašeni, okras pa je narejen z vrezi, vbodi, vtisi, bronastimi žeblički ali cinastimi lističi; ornamentiko sestavljajo snopi vrezov, viseči ali pokončni trikotniki, spirale, viseče girlande ter meandri (sl. 2). Glede na razlike v velikosti, oblikovanosti ustja, vratu pa tudi stojne ploskve jih je mogoče razvrstiti v več tipov. Primerke iz osrednjega dela Slovenije, tj. ljubljanske, gorenjske in dolenjsko-belokranjske regije, označujem kot skupino Ia, notranjske in posoške oz. svetolucijske pa kot skupino Ib.

⁴ Pichlerová 1969, 161; Dobiati 1980, 102; Dular 1982, 37; Nebelsick 1997, 67, 71; glej še članek Teržanove v tem zborniku, str. 254.

SKUPINA Ia

Situle brez noge iz osrednjeslovenskih regij so precej raznolike, vendar lahko med njimi po nekaterih značilnih potezah razločimo štiri tipe. Tip **Ia1** predstavlja manjše posode s pokončnim ali neizravnim vratom (*sl.* 2: 1,2), tip **Ia2** pa večje z usločenim vratom (*sl.* 2: 3,4). Za tip **Ia3** sta značilna višji trup in visok pokončen vrat, ustje pa je bolj ali manj izvihano (*sl.* 2: 5,6), medtem ko so pri tipu **Ia4** ramena bolj strma in prehajajo v široko, navzven nagnjeno ustje (*sl.* 2: 7,8). Med situlami vseh štirih tipov zasledimo tudi okrašene primerke.

Tip Ia1 (*sl.* 2: 1,2)

Libna: Guštin 1976, T. 16: 1.

Tupaliče, gr. 8/7: Vojaković 2008, T. 5: 4,5.

Tip Ia2 (*sl.* 2: 3,4)

Ljubljana, gr. 84, 214, 255: Puš 1971, T. 4: 2, 39: 10, 51: 10.⁵
Magdalenska gora – Mecklenburška zbirka, gr. VI/3 (1 frag.):

Hencken 1978, Fig. 176e.

Mengeš, gr. 1: Gabrovec 1965, T. 1: 3.

Molnik – Roje, gr. 5: Puš 1984, T. 2: 1.

Podzemelj – Skrilje, gr. 1/19: Barth 1969, T. 34: 16.

Vače: Stare 1955, T. 88: 2.

Tip Ia3 (*sl.* 2: 5,6)

Dolenjske Toplice, gr. 8/13, 16/5: Teržan 1976, T. 54: 5, 87: 10.

Novo mesto – Kapiteljska njiva, gr. 14/39: Križ 2013, T. 52: 1.

Podzemelj, gr. 2/12: Barth 1969, T. 3: 1.

Rovišče, gr. 1-1883/2: Dular 2003, T. 63: 5, 64: 1,2.

Stična, grob z okrašenim situlskim pokrovom (*Tum.* 76):

Gabrovec et al. 2006, T. 133: 25-27.

Vače: Stare 1955, T. 38: 3.

Tip Ia4 (*sl.* 2: 7,8)

Ljubljana, gr. 194: Puš 1971, 34: 5.

Veliki Nerajec, gr. 3: Spitzer 1973, T. 3: 3; Škvor Jernejčič 2011, T. 6: 2.

Tip Ia1. Situla s pokončnim vratom in ravno odrezanim ustjem ter okrašenimi rameni z *Libne* (*sl.* 2: 1) nima znanega konteksta. Podobna je neokrašeni primerku, ki je bil najden na Križni gori (gr. 134) skupaj s fragmentom bronaste fibule z gladkim lokom, kar govori za ženski pokop v času stopnje Notranjska II oz. *Ljubljana* II b/III a ali *Podzemelj* na Dolenjskem.⁶ Primerjave za majhne situle s pokončnim vratom in

⁵ Dular jih je označil kot lonce tipa 1 (Dular 1982, 111, Sl. 13: 10).

⁶ Urleb 1974, 60, T. 26: 7,8; za datacijo cf. Guštin 1973, 469 ss; Gabrovec 1973, 33: Primerjalna kronološka tabela.

ravno odrezanim ustjem je mogoče najti na obrobju Panonije in vzhodnih Alp, kjer se pojavljajo skozi vse starejše halštatsko obdobje, le da imajo tamkajšnji primerki običajno pokrove.⁷ Večji situli s poševnimi rameni in neizravnim vratom sta bili odkriti v žganem grobu v eni izmed gomil v *Tupaličah* pri *Preddvoru* na Gorenjskem; ena je bila pokrita z latvico, v drugi – okrašeni z vrezanim visečim trikotnikom (*sl.* 2: 2) – pa je bila skodelica s presegačim ročajem. V grobu sta bili pridani še večja skodela s presegačim ročajem in buča, kovinskih najdb ni bilo.⁸ Ti dve situli imata prav tako analogije na vzhodu, npr. na slovaškem najdišču *Nové Košariská* ali v *Kleinkleinu* na avstrijskem *Štajerskem*, kjer so datirane v Ha C do Ha D1.⁹

Tip Ia2. V severovzhodnih pokrajinah najdemo analogije tudi za situle z bolj usločenim vratom.¹⁰ Za datacijo situl iz osrednjega dela Slovenije imamo na voljo dve zgovornejši in zanesljivi grobni celoti (*sl.* 3). Ena izvira iz planega grobišča z žganimi pokopi v *Ljubljani* (gr. 214) in vključuje poleg žare in situle (*sl.* 2: 4) še latvico, skodelo s presegačim ročajem, dvoročajni lonc in vijček, od kovinskih pridakov pa fragmentirano bronasto fibulo z gladkim lokom, manjšo železno in večjo bronasto zapestnico ter bronasto gladko ovratnico. Ti pridatki kažejo na ženski pokop v stopnji *Ljubljana* III a po *Gabrovcu*.¹¹ Za ta čas govori tudi inventar žarnega groba z *Molnika* (gr. 5), v katerem sta bili dve žari – tista v obliki situle (*sl.* 2: 3) je vsebovala poleg sežganih kosti še kos svinčene pločevine, bronasto vozlasto fibulo z železnim jedrom in fragment železne zapestnice, torej sestavne dele ženske oprave, medtem ko je bila v drugi žari (v obliki trebušastega lonca) igla s kroglasto glavico.¹² Situla je okrašena z bronastimi žeblički, tako kot večina primerkov tega tipa. Ta ornamentalni stil, s katerim se je pri nas ukvarjalo že več avtorjev, ima korenine v kulturi žarnih grobišč, razširjen je bil vse od severnega *Podonavja* do srednje Italije in *Istre*. V starejši železni dobi so na območju Slovenije z bronastimi žeblički krasili poleg situl še skodele s presegačim ročajem, v *dolenjskem* in *gorenjskem* kulturnem krogu pa tudi lonce z visokim usločenim vratom in kratkim trupom, ki so značilni za

⁷ Npr. Pichlerová 1969, 159 ss, T. 8: 5,6, 15: 1-3, 21: 1,2, 32: 4,5; Eibner-Persy 1980, T. 2: 2, 10: 6, 34: 4, 37: 4, 60: 1; Patek 1993, 51 s, Abb. 36 (*Tum.* 224/1976, 215/1975); Nebelsick 1997, 67 ss, Abb. 27, 29, 30; prim. še Teržan 1990, 150 ss, Sl. 39-41, 43, 45.

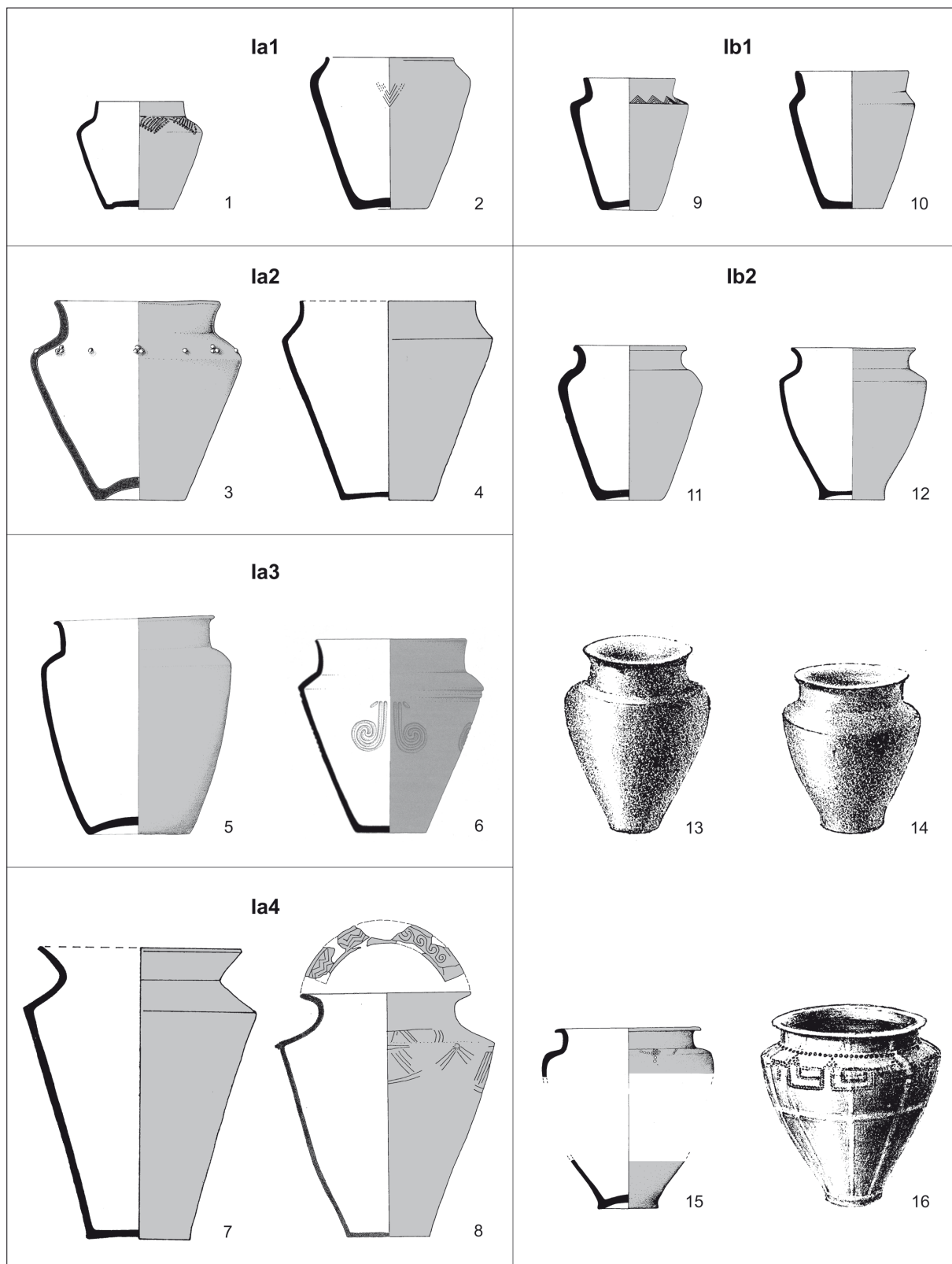
⁸ Vojaković 2008, 156, 160 s.

⁹ Pichlerová 1969, 159 ss, T. 15: 6, 33: 4,5; Dobiat 1980, 102 s, T. 4: 2, 97: 5. Večji podobno oblikovani primerki nastopajo med najdbami iz kamnite kamre *Kröllkogel* v *Kleinkleinu*, datirane v zgodnje 6. st. pr. n. št. (Egg, Kramer (ur.) 2013, T. 54, 55).

¹⁰ Prim. npr. Nebelsick 1997, Abb. 29, 30, 32.

¹¹ Puš 1971, 63 s, T. 39: 9-15, 40: 1-9; Gabrovec 1973, 314 ss.

¹² Puš 1984, 141 ss, T. 1: 5-10, 2: 1-5; Dular 2003, 102, Sl. 57: A.

Sl. 2: Tipi lončenih situl brez noge z območja Slovenije. M. = 1:8.

Fig. 2: Types of ceramic situlae without a foot from Slovenia. Scale = 1:8.

1 Libna (Guštin 1976, T. 16: 1); 2 Tupaliče (Vojaković 2008, T. 5: 4); 3 Molnik - Roje (Puš 1984, T. 2: 1); 4,7 Ljubljana (Puš 1971, T. 34: 5, 39: 10); 5 Novo mesto (Križ 2013, T. 52: 1); 6 Stična (Gabrovec et al. 2006, T. 6: 2); 8 Veliki Nerajec (Spitzer 1973, T. 3: 3); 9-11 Križna gora (Urleb 1974, T. 1: 1, 8: 7, 27: 2); 12-16 Most na Soči (Marchesetti 1885, T. 4: 2,3; Marchesetti 1893, T. 3: 10; Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984-1985, T. 76: H, 107: D3).

Najdišče, grob Site, Grave	Tip situle / Type of situla	Št. situl / No. of situlae	Druge posode / Other pottery	Vijčki / Spindle whorls	Fibule / Fibulae	Uhani / Earrings	Ovratnice / Torques	Zapestnice, nanožnice / Bracelets, anklets	Igle / Pins	Pasna spona ali okovi / Belt plate or attachments	Sekira / Axe	Sulice / Spears	Nož / Knife	Drugo / Other	
Tupaliče, gr. 8/7	Ia1	2	3												
Ljubljana, gr. 214	Ia2	1	4	1	1		1	2							
Molnik-Roje, gr. 5		1	4		1			2	1					Pb	
Magdalenska gora, gr. VI/3		1	1						1					brus / whetstone	
Podzemelj-Skrilje, gr. 1/19		1	1												
Mengeš, gr. 1		1	6												
Podzemelj, gr. 2/12		1													
Novo mesto – Kapiteljska njiva, gr. 14/39	Ia3	1			1										
Stična, gom. 76		3	8						1		1	2	1	konjska oprema / horse gear	
Rovišče, gr. 1-1883/2		3	1								1			1	
Dol. Toplice, gr. 8/13		1	3												
Dol. Toplice, gr. 16/15		1	4												
Veliki Nerajec, gr. VG/3		1	2												
Ljubljana, gr. 194	Ia4	1	4												
Križna gora, gr. 134	Ib1	1			1										
Križna gora, gr. 13		1	1		2			2						bronast gumb / bronze button	
Križna gora, gr. 36		1	1		3										
Križna gora, gr. 1		1	1											koščene ploščice / bone plates	
Križna gora, gr. 138	Ib2	1							1						

Sl. 3: Kombinacije grobnih pridatkov z lončenimi situlami brez noge na območju osrednje Slovenije.
Fig. 3: Combinations of grave goods with that include ceramic without a foot from the central regions of Slovenia.

stopnjo Podzemelj 2.¹³ Dva podobno oblikovana lonca sta poleg latvice in še enega lonca z nogo pripadala tudi molniškemu grobu, le da imata drugačen okras (vtisnjene krogce in vrezane viseče girlande).

Tip Ia3. En primerek situle z višjim trupom in visokim vratom (*sl.* 2: 5) je bil odkrit v gomili na Kapiteljski njivi v Novem mestu, in sicer v skeletnem grobu skupaj z železno dvozankasto fibulo, ki predstavlja prvino ženske noše v stopnji Podzemelj 1 na Dolenjskem.¹⁴ Podobno situlo, okrašeno z bronastimi žeblički, zasledimo med pridatki domnevno dvojnega groba z Budinjaka na Gorjancih, ki je vodilni predstavnik stopnje Podzemelj 2. Poleg opreme bojevnika konjenika s skledasto čelado spadajo med pridatke tega groba še bronasta enozankasta fibula, dve železni in ena bronasta zapestnica ter par spiralnih uhanov iz bronaste žice, keramični inventar pa so sestavljali situla, dve skodelici, latvica s poševno nažlebljenim ustjem in lonec s stožčastim vratom in vrezanim okrasom.¹⁵ Primerjave za novomeško situlo najdemo lahko še bolj jugo- oz. severovzhodno, denimo v Kaptolu pri slavonski Požegi ali pa na avstrijskem Štajerskem.¹⁶ V naslednjo stopnjo, tj. Stična I, je datirana ena najbogatejših grobnih celot z lončenimi situlami na območju jugovzhodnih Alp. Gre za t. i. grob z okrašenim situlskim pokrovom iz Stične (gomila 76), ki je poleg treh docela enakih situl, okrašenih z motivom plitko žlebljenih visečih antitetičnih spiral (*sl.* 2: 6), treh različnih skodelic, treh loncev in ene latvice vseboval še uvoženo keramično posodo *oinochoe*, bronasto vedro tipa Kurd in manjšo bronasto situlo z ornamentiranim pokrovom v situlskem stilu ter druge dele moške in konjske opreme.¹⁷ Tri lončene situle je vseboval tudi grob iz Rovišča, ki so po navedbah primarnega vira služile kot žare, saj je bila v njih žganina.¹⁸ Ena je bila pokrita s skodelico s presegajočim ročajem in poševno nažlebljenim obo-dom, med žarami pa sta ležala železna pravokotna pasna spona in nož. Te situle imajo v primerjavi z drugimi primerki tega tipa bolj izvihano ustje in usločen vrat, ki je narebren in tako kot ramena okrašen z odtisi kolesčka. Okrasni motiv je na vsaki situli nekoliko drugačen, na eni nastopajo svastike, na drugi dvojna cikcak linija, na tretji pa cikcak linija, dopolnjena s križci. Železna pasna spona daje dobro oporo za datacijo tega groba v stopnjo kačastih fibul,¹⁹ to datacijo pa podpirata tudi narebren vrat in okras na situlah. Okras lahko primerjamo denimo s tistim na vrču iz okolice Boštanja, najdenem

v grobu 4 na Bučnem vrhu pri Velikih Orlah skupaj z jantarno ogrlico in narebrenimi zapestnicami,²⁰ ki so bile priljubljen nakit v mlajšem halštatskem obdobju na Dolenjskem.²¹ Podoben ornament zasledimo na ciboriju z Libne, ki spada v tip 3 po Dularju in je značilen predvsem za stopnjo kačastih fibul, ter na še mlajšem ciboriju z nagubanim ostenjem tipa 4 iz Novega mesta (Kapiteljska njiva, gr. 1/9).²² Pozne primerke situl tega tipa predstavljata tudi posodi iz Dolenjskih Toplic, najdeni v skeletnih grobovih brez kovinskih pridatkov (gr. 16/15 in 8/13). Ena je okrašena s snopi poševnih vrezov, druga ima na vratu in ramenih nalepljeni svastiki, enako kot npr. lonec iz groba 13/2 z istega najdišča, ki je datiran s certoško fibulo X. vrste v stopnjo negovskih čelad.²³

Tip Ia4. Precej visoki posodi s koničnim trupom, strmimi rameni, ki prehajajo v široko in močno navzven nagnjeno ustje, sta znani iz Ljubljane in Velikega Nerajca pri Dragatušu. Grobova sta bila žgana in sta vsebovala samo keramiko. V neokrašeni situli iz ljubljanskega groba 194 sta na sežganih kosteh ležala lonec in latvica, ena latvica pa je bila postavljena na vrh žare.²⁴ Situla, ki je bila odkrita v nerajski veliki gomili v grobu 3, je prav tako vsebovala latvico in še eno skodelico s presegajočim ročajem.²⁵ Po eni strani ti dve posodi v oblikovanosti trupa z ostrim prelomom v ramena posnemata situle, po drugi strani pa imata podobno široko in močno izvihano ustje, kot ga imajo lonci s stožčastim vratom tipa 1 po Dularju, ki spadajo med vodilne oblike stopnje Podzemelj.²⁶ Ustje situle iz Velikega Nerajca je okrašeno z vrezanim cikcak in spiralnim okrasom, z visečimi girlandami in snopi poševnih vrezov pa trup in ramena. Po okrašenem ustju je primerljiva z loncem iz Podzemlja, najdenem v gomili na Grmu v grobu 2/7, ki je z bronasto vozlasto fibulo z železnim jedrom (tip Vače) dobro datiran v stopnjo Podzemelj 2.²⁷ Vrezan ali plitvo žlebljen okras in motivika girland, spiral, trikotnikov in cikcak linij, včasih obrobjenih z linijami vbodov, je bil v starejšem halštatskem obdobju zelo priljubljen stil krašenja v podonavskih in tudi vzhodnoalpskih regijah. Pojavlja se še na nekaterih drugih situlah brez noge iz osrednjega dela Slovenije, medtem ko ga svetolucijska skupnost ni uporabljala.²⁸

Na tem mestu naj omenim samosvoja primerka situl s cinastim okrasom, ki ju je med fragmenti iz centralnega

²⁰ Guštin 1974, T. 10: 7.

²¹ Tecco Hvala 2012, 299 ss.

²² Guštin 1976, T. 31: 11; Dular 1982, 45 s, npr. T. 13: 121; Knez 1993, T. 12: 2,3,5.

²³ Teržan 1976, 365 ss, 385 ss, 54: 5, 87: 10 (prim. T. 77: 4).

²⁴ Puš 1971, 57 s, T. 34: 5-10.

²⁵ Spitzer 1973, 788 s, T. 3: 1-3; Škvor Jernejčič 2011, 188, T. 6: 2,3.

²⁶ Dular 1982, 23, T. 4: 17; id. 2003, 108 ss, Sl. 59: B22, 61: A9, 63: A5, B7, 64: 2.

²⁷ Barth 1969, 125, T. 22: 4; Dular 1973, 548 s, Tab. 1, T. 1: 3,4.

²⁸ Dular 1973, 551 ss, Karta 2, 3; id. 1982, 82 s, Sl. 4: A, 143.

¹³ Stare 1962-1963, 395 ss; Gabrovec 1960, 16 s, Karta 3; Dular 1982, 89 s, Sl. 5: D1-3,5, T. 4: 18,20, 11: 107, 21: 175,176,179.

¹⁴ Križ 2013, T. 52 (gr. 14/39).

¹⁵ Egg, Neuhäuser, Škoberne 1998, Abb. 4, 5; Škoberne 1999; Dular 2003, 115 ss, Sl. 61: B, 62.

¹⁶ Vejvoda, Mirnik 1973, T. 5: 9; Nebelsick 1997, Abb. 30.

¹⁷ Kromer, Gabrovec 1962, Y 41; Gabrovec 1987, 42 ss; Gabrovec et al. 2006, 154 ss, T. 130-134, 209, 210.

¹⁸ Dular 2003, 243, T. 63: 3-5, 64: 1-3.

¹⁹ Tecco Hvala 2012, 165 ss.

groba gomile I na Kapiteljski njivi v Novem mestu prepoznala in rekonstruirala Biba Teržan in o njej podrobneje razpravlja v svojem prispevku v tem zborniku.²⁹

SKUPINA Ib

Lončene situle brez noge, ki so znane z zahodnega dela Slovenije, so bolj enotnega videza. Primerke s strogo koničnim trupom in navzven nagnjenim vratom ter ravno odrezanim ustjem uvrščam v tip **Ib1** (sl. 2: 9,10), v tip **Ib2** pa primerke s kratkim pokončnim vratom in močno izvihanim ustjem, z rahlo napetimi rameni, vbočenim dnom ali s prstanasto oblikovano stojno ploskvijo (sl. 2: 11–16).

Tip Ib1 (sl. 2: 9,10)

Križna gora, gr. 1, 13, 36, 134: Urleb 1974, T. 1: 1, 3: 20, 8: 7, 26: 7.

Tip Ib2 (sl. 2: 11–16)

Križna gora, gr. 138: Urleb 1974, T. 27: 2.

Most na Soči, Szombathyjeva izkopavanja, gr. 14, 516, 769, 773, 1019, 1055, 1083, 1510: Teržan, Lo Schiavo, Trampuž 1984–1985, 46, T. 3: D5, 43: G1, 75: D6, 76: H, 106: C, 107: D3, 109: E8, 144: A4.

Most na Soči, Marchesettijeva izkopavanja, npr. gr. 559, 731, 884, 1796, 1907, 1974: Marchesetti 1885, T. 4: 1–3; id. 1893, T. 3: 5–10, 4: 1, 5: 5.

Tip **Ib1**. Situle, ki imajo rahlo navzven nagnjen vrat in ravno odrezano ustje, so za zdaj znane le s Križne gore na Notranjskem (sl. 2: 9,10). S spremljajočimi pridatki, med katere spadajo železne fibule (ločne in očalasta z osmico) in manšetne narebrenne zapestnice, so dobro datirane v stopnjo Notranjska II oz. Ljubljana II b in opredeljene kot ženski pridelek. Zastopane niso le v žganih, temveč tudi v skeletnem grobu; v žganih grobovih pa niso bile uporabljene kot žare. V grobu 1 je bila taka situla postavljena na ustje pitosa, v grobu 13 je ob njej stala latvica, v grobu 36 pa sta bili latvica in situla položeni h glavi pokojnice.³⁰ Primerjave zanje lahko najdemo v estenskih grobiščih.³¹

Tip **Ib2**. V estenskem prostoru je mogoče najti številne analogije tudi za situle z izvihanim ustjem in bolj usločenim vratom ter napetimi rameni, ki imajo vbočeno dno ali prstanasto oblikovano stojno ploskev (sl. 2: 11–16).³² En tak primerek je bil v grobu 138 na

Križni gori skupaj z bronasto iglo z vazasto glavico, ki kaže na moški pokop v stopnji Notranjska II,³³ druge so znane predvsem iz tistega dela grobišča na Mostu na Soči, ki ga je izkopaval Marchesetti (sl. 2: 13,14,16). Čeprav je objavil le manjši izbor najdb, je iz njegovih opisov grobov mogoče razbrati, da v njih poleg situl nastopajo še skodele in večglave igle. Situla iz groba 1796 ima cinast ali svinčen okras v obliki meandra (sl. 2: 16), najdena pa naj bi bila skupaj s skodelo, štirimi večglavimi iglami, kačasto fibulo, fragmentom pasu, železnim nožem in kostmi jagnjeta. Podoben cinast ornament krasi tudi situlo iz groba 731, ki je vseboval enako ornamentirano skodelo in še eno z drugačnim okrasom ter večglavo iglo, medtem ko je bila v grobu 884 poleg skodele in igle železna ločna fibula.³⁴ V grobovih, ki jih je izkopal Szombathy, pa take situle le enkrat zasledimo v kombinaciji z večglavo iglo in večkrat skupaj s fibulami (železno, bronastimi dvozankastimi, očalastimi brez osmice ter čolničastimi), kar kaže na to, da so se sporadično pojavljale ves čas trajanja stopenj Sv. Lucija I b in I c.³⁵

SITULE Z NOGO

Za to vrsto situl je značilno, da imajo nizko razširjeno nogo, rahlo izbokel trup, kratka napeta ramena in usločen vrat, ki prehaja v izvihano ustje. Velikokrat so modelirane ali dodelane na počasnem lončarskem vretenu in so ali rjavo-črno ali pa rdeče-rjavo žgane po reoksidacijskem ali redukcijskem postopku. Površina posod je zglajena in pogosto premazana ali pa pobarvana s črnimi pasovi, ki so lahko obrobljeni z vodoravnimi rebri (sl. 4). Tako kot situle brez noge tudi te ločujem v dve skupini – primerke iz osrednjega dela Slovenije v skupino IIa, posoške pa v skupino IIb.

SKUPINA IIa

Situle z nogo iz osrednjega dela Slovenije so v glavnem izdelane po novem tehnološkem postopku. Razločki, ki so opazni v velikosti trupa, oblikovanosti ustja in vratu ter okrasu, dopuščajo delitev v štiri tipe. Tip **IIa1** predstavljajo primerki z višjim in gladkim ter nekoliko izboklim trupom, okrašeni pa so s črnim barvnim nanosom v vodoravnih pasovih brez dodanih plastičnih reber (sl. 4: 1,2). Primerki tipa **IIa2** imajo široko ustje in ramena ter krajši trup, nekateri so pobarvani, drugi ne (sl. 4: 3,4). Tip **IIa3** se od prvega razlikuje po bolj

²⁹ Glej tu str. 251 ss, Sl. 2: 1, 2.

³⁰ Urleb 1974, T. 1: 1–3, 3: 17–26, 8: 1–7; Guštin 1973, 469 ss, Sl. 2; Guštin 1979, 25 s, Sl. 9.

³¹ Npr. Chieco Bianchi, Calzavara Capuis 1985, 5: 1, 6: C1, 8: 1, 56: 6, 202: f, 251: 1.

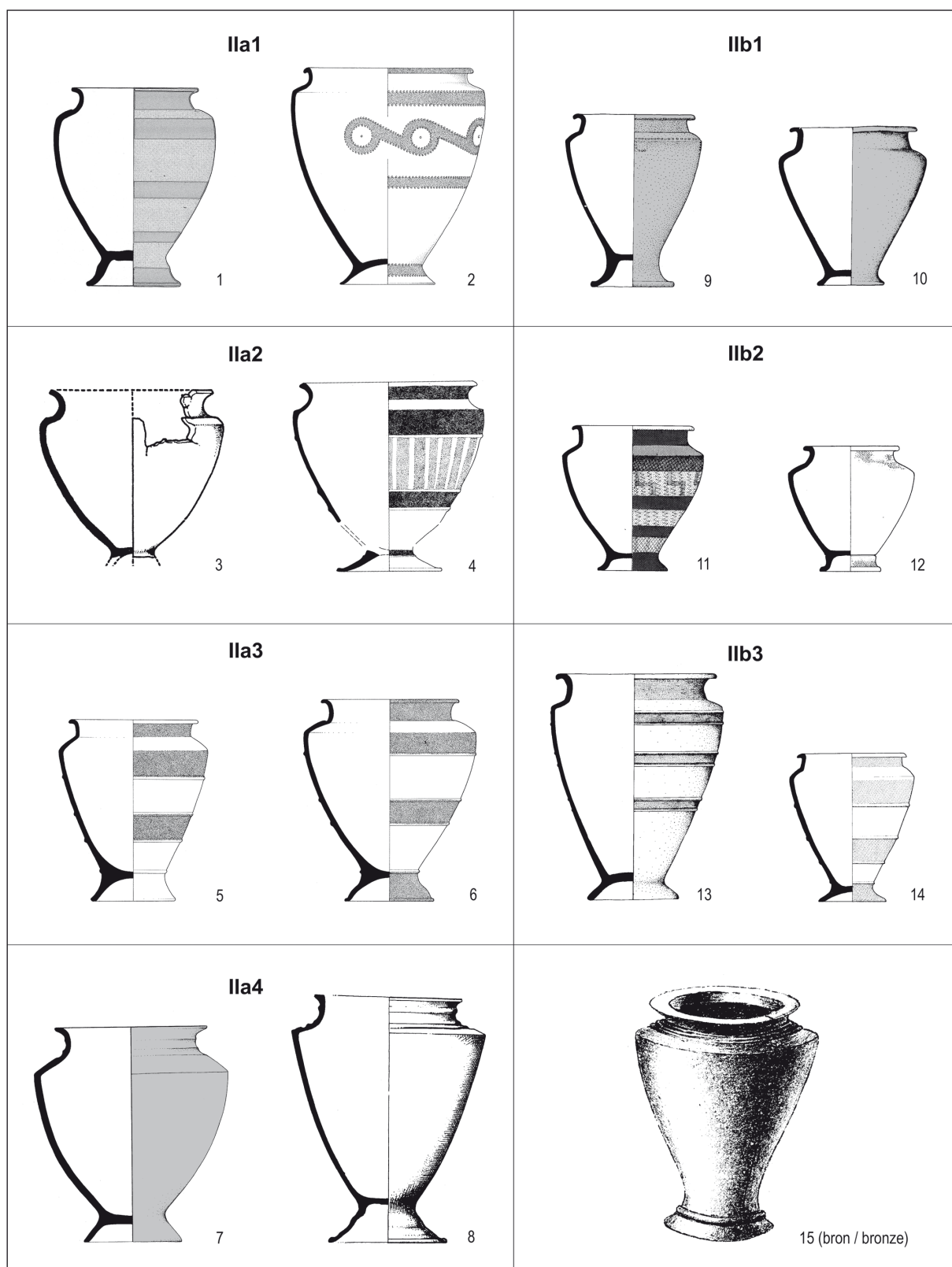
³² Prim. Chieco Bianchi, Calzavara Capuis 1985; Capuis,

Chieco Bianchi 2006.

³³ Urleb 1974, T. 27: 1,2; Guštin 1979, Sl. 10.

³⁴ Marchesetti 1893, 25, 32, 40, 81, 85, 88, T. 3: 5–10.

³⁵ Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984–1985, 46, T. 3: D, 43: G, 75: D, 76: H, 106: C, 107: D, 109: E, 144: A; Teržan, Trampuž 1973, Pril. 1.

Sl. 4: Tipi lončenih situl z nogo z območja Slovenije. M. = 1:8.

Fig. 4: Types of footed ceramic situlae from Slovenia. Scale = 1:8.

1 Stična (Gabrovec et al. 2006, T. 52: 21); 2,5,6 Magdalenska gora (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, T. 3: B1,C1, 143: A4); 3 Ljubljana (Puš 1982, T. 5: 6); 4 Libna (Guštin 1976, T. 61: 7); 7 Dolenji Boštanj 1974 (Guštin 1974, T. 7: 9); 8 Kranj (Stare 1954, T. 4: 3); 9–14 Most na Soči (Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984–1985, T. 31: I3, 44: C, 77: D3, 175: C4, 228: E, 235: A15); 15 Most na Soči – bronast primerek / bronze example (Marchesetti 1893, T. 2: 4).

konično oblikovanem trupu in po vodoravnih rebrih, ki omejujejo črne barvne pasove (sl. 4: 5,6), medtem ko ima četrti tip, tj. tip **Ila4** (sl. 4: 7,8), višji in narebren vrat, narebrena pa je lahko tudi noga; eni so rdeči, drugi sivo-črni, okrasa po večini nimajo ali je podoben kot na drugih situlah z nogo.

Tip Ila1 (sl. 4: 1,2)

Magdalenska gora, gr. 1892/6: Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, T. 3: B1.

Novo mesto, gr. s trinožnikom: Gabrovec 1968, 163, 171, 174. *Stična, gr. 48/15, 48/48, 48/87, 48/147:* Gabrovec et al. 2006, T. 9: 1,2, 31: 4, 52: 21,22, 85: 12, 145: 41.

Mecklenburška zbirka – Peabody Museum: Hencken 1978, Fig. 84b,c; Wells 1981, Fig. 100.

Tip Ila2 (sl. 4: 3,4)

Brusnice, gr. 21/1 (?): Teržan 1974, T. 18: 9 (?).

Godeško-Reteške dobrave, Tum. B: Ramšak 2009, T. 1: 8.

Libna – Volavškova gom./gr. d: Guštin 1976, T. 61: 7.

Ljubljana, gr. 273: Puš 1982, T. 5: 6.

Magdalenska gora, gr. 13/108 (?): Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, T. 103: B1 (?).

Stična, gr. 48/26: Gabrovec et al. 2006, T. 15: 7.

Vače – Apno, gr. 28: Stare 1955, T. 26: 1.

Mecklenburška zbirka – Peabody Museum: Hencken 1978, 84b,c, 187; Wells 1981, Fig. 102a, 115a, 133b.

Tip Ila3 (sl. 4: 5,6)

Javor, gr. 2, 4: Guštin, Knific 1973, T. 1: 1,3.

Ljubljana, gr. 281: Puš 1982, T. 8: 7.

Magdalenska gora, gr. 1892/10, 2/48, 13/125, Voselca, gr. 2/6, 6/1: Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, T. 3: C1, 46: A3,A4, 111: B1, 133: 21, 143: A4, 173: 6,8.

Podzemelj – Grm: Barth 1969, T. 18: 7.

Stična, gr. 48/38, 48/154: Gabrovec et al. 2006, T. 28: 3,4, 88: 6.

Mecklenburška zbirka – Peabody Museum: Hencken 1978, Fig. 176e, 211c.

Tip Ila4 (sl. 4: 7,8)

Dolenji Boštanj, gr. IV: Guštin 1974, T. 7: 9.

Kranj, grob bojvnika: Stare 1954, T. 4: 3.

Libna: Guštin 1976, T. 54: 4, 77: 7.

Magdalenska gora, gr. 2/43, 2/55, Voselca, gr. 2/7, Mecklenburška zbirka, gr. VI/23: Hencken 1978, 197a; Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, T. 39: B2,B3, 49: A6, 132: C7.

Novo mesto, gr. 6/6: Križ et al. 2009, 260, Kat. št. 5.3.20.

Stična, gr. 5/4, 48/112, 48/130: Gabrovec et al. 2006, T. 66: 8, 75: 3, 111: 49,51,53, 191: 38, 195: 3.

Mecklenburška zbirka – Peabody Museum: Hencken 1978, Fig. 95b.

Tip **Ila1**. Te situle prinašajo v dolenski kulturni prostor novost v tehnologiji izdelave in okrasu. V primerjavi s svetolucijskimi so običajno večje in bolj trebušaste, kar napeljuje k sklepu, da so bile izdelane v domačih delavnicah, ki so nov tehnološki postopek zagotovo prevzele od zahodnih kultur; uporabljale so ga tudi pri izdelovanju nekaterih lončenih ciborijev, ki so bili v dolenskem krogu precej bolj priljubljeni kot situle in jih v svetolucijsko-estenskem prostoru ne zasledimo.³⁶ Največ situl tega tipa z gladkim trupom in vodoravnimi barvnimi pasovi je znanih iz Stične (sl. 4: 1), kjer nastopajo med pridatki skeletnih ženskih grobov (sl. 5), ki jih po značilnem nakitu – trortasti in kačastih fibulah s sedlastim lokom in s ploščicama, spiralnih žičnatih uhanih ali uhanih iz ozke trakaste žice z vzdolžno kaneluro, narebrenih zapestnicah in nanožnicah s presegačimi konci pa tudi po vozlasti ovratnici ter ogrlicah iz jantarnih in steklenih raznobarnih jagod – lahko umestimo v časovni okvir stopenj Stična 2 in kačastih fibul.³⁷ Taka situla je bila najdena tudi v grobu s trinožnikom v Novem mestu in se uvršča med najstarejše primerke na Dolenskem, kamor je bila morda uvožena iz italškega prostora.³⁸ Nekoliko drugačen okras ima situla z Magdalenske gore (sl. 4: 2), sestavljen je iz tangencialno povezanih kolobarjev, obrobljenih z bronastimi žeblički, ki so izpadli. Primerjali bi ga lahko z okrasom na eni izmed situl iz istrskega Nezakcija, na Dolenskem pa s podobnim vrezanim okrasom na ciborijih iz stopnje Stična.³⁹

Tip **Ila2**. Po kronološko oprijemljivih kontekstih sodeč se je ta tip pojavil nekoliko kasneje kot tip Ila1. Skeletni ženski grob 48/26 s tako situlo iz Stične je po kačasti fibuli, narebrenih zapestnicah in ogrlicah iz jantarnih in pisanih steklenih jagod mogoče časovno opredeliti v stopnjo kačastih fibul,⁴⁰ grob iz Volavškove gomile na Libni s podobno situlo (sl. 4: 4) pa bi lahko sodil v stopnjo certoških fibul. Čeprav v njem ni bilo orožja, je verjetno šlo za moški grob, v katerem je bila poleg konjskih zob najdena tudi pravokotna pasna spona, okrašena z iztolčenimi buncicami, razporejenimi v metope s križci. Podobna je pasni sponi, ki nastopa v opremi najelitnejšega bojvnika konjenika z dvogrebnasto čelado iz časa certoške stopnje na Magdalenski gori.⁴¹ K situlam tipa Ila2 bi morda lahko pripisali še fragmente posode z nogo iz groba 21/1 v Brusnicah, ki je s certoškima fibulama datiran v ta čas.⁴² Skromnejši

³⁶ Dular 1982, 53 ss, 146 ss.

³⁷ Gabrovec et al. 2006, 24 s, 48, 68 ss, 104 s, T. 8, 9, 31, 51, 52, 85; Dular 2003, 117 ss, Sl. 70, 73, 75, 77.

³⁸ Gabrovec 1968, 157 ss.

³⁹ Tecco Hvala 2012, 62 s, Sl. 22: a; prim. Dular 1982, 49 s, T. 15: 140,141; Gabrovec, Mihovilič 1987, 312 s, T. 32: 9; Gabrovec et al. 2006, T. 23: 83, 40: 39-42, 96: 12.

⁴⁰ Gabrovec et al. 2006, 32, T. 15.

⁴¹ Guštin 1976, 45, T. 61: 6-8. Prim. Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, T. 23-27; Dular 2003, 135 ss, Sl. 82, 83.

⁴² Teržan 1974, 45, T. 18.

Najdišče, grob Site, Grave	Tip situle / Type of situla	Št. situl / No. of situlae	Druge posode / Other potter	Vijčki / Spindle whorls	Fibule / Fibulae	Uhani / Earrings	Ogrlica / Necklaces	Ovratnice / Torques	Zapestnice, nanožnice / Bracelets, anklets	Pasna spona ali okovi Belt plate or attachments	Sekira / Axe	Nož / Knife	Drugo / Other	
Stična, gr. 48/87	IIa1	2	1	2	1	1	x	1	4+9					
Stična, gr. 48/147		1	5	1	2	3	x							
Stična, gr. 48/48		1				1	x		1					
Stična, gr. 48/15		2	6										bronasta žica / bronze wire	
Stična, gr. 48/26	IIa2	1			1		x		2					
Libna - Volavškova gom., gr. d		1					1			1			konjski zobje / horse teeth	
Ljubljana, gr. 273		1										1		
Vače-Apno, gr. 28		1	2											
Magdalenska gora - Voselca, gr. 2/6	IIa3	1	1	1	4	2	x		2+4				diadem, scepter / diadem, sceptre	
Magdalenska gora - Voselca, gr. 6/1		1	1		3		x	2	2					
Magdalenska gora, gr. 2/48		2			1	2+2			3+16					
Stična, gr. 48/154		1			1	3	x							
Stična, gr. 48/38		2							2					
Javor, gr. 4		1								1				
Javor, gr. 2		1	1											
Ljubljana, gr. 281		1	3		1									
Kranj, gr.	IIa4	1	1		2					1	1			
Magdalenska gora - Voselca, gr. 2/7		1	2		1			1	2					
Magdalenska gora, gr. 2/43		2												
Stična, gr. 5/4		3	1		4	x	x		4+32					
Stična, gr. 48/112		1			1		x						kamnit amulet? / stone amulet?	
Stična, gr. 48/130		1					1							
Dol. Boštanj, gom., gr. IV		1	1		1					1				

Sl. 5: Kombinacije grobnih pridatkov z lončenimi situlami z nogo na območju osrednje Slovenije.
Fig. 5: Combinations of grave goods that include footed ceramic situlae from the central regions of Slovenia.

kontekst predstavlja plan skeletni grob z Vač (Apno, gr. 28), ki je poleg take situle s črno pobarvanim pasom pod ustjem vseboval delno ohranjeno posodo na nogi in bučo z narebrenim vratom. Za kronološko opredelitev je indikativna buča, ki ima dobre analogije denimo v ženskih grobovih iz stopnje kačastih fibul.⁴³ Te situle so podobne svetolucijskim tipa IIB2 (sl. 4: 11,12), le da so slednje manjše in starejše, v uporabi so bile pretežno v stopnji Sv. Lucija I c,⁴⁴ zato lahko izdelke iz osrednje Slovenije pripišemo lončarjem iz lokalnega okolja.

Tip **IIB3**. Drugačno sliko kažejo situle tipa IIB3 (sl. 4: 5,6), ki jih lahko povsem enačimo s svetolucijskim tipom IIB3 (sl. 4: 13,14). Pojavljajo se le na najdiščih v osrčju Slovenije, največ jih je znanih z Magdalenske gore, kjer jih zasledimo v žganih in skeletnih ženskih grobovih (sl. 5). Med najstarejše kontekste spada skeletni grob 2/6 z Voselce pod Magdalensko goro, ki je vseboval bogat nakit z bronastim diademom, štirimi fibulami (dvema čolničastima, eno pijavkasto in eno dvortasto), obročastim nakitom in sceptorom, po čemer ga lahko datiramo v stopnjo Stična 2. V čas okoli 600 pr. n. št. lahko postavimo tudi situlo žaro iz sosednje gomile na Voselci (gr. 6/1), ki je bila pokrita z bronastim krožnikom, v njej pa so bile tri kačaste fibule s pestiči, dve bronasti ovratnici, par zapestnic in jantarna ogrlica.⁴⁵ Enako lahko datiramo skeletni grob 2/48 s Prelog, v katerem je bila med drugim najdena trortasta fibula I. vrste po Ogrinovi, ki je značilna za svetolucijski krog v času okoli leta 600.⁴⁶ V naslednjo stopnjo lahko uvrstimo grob 281 iz Ljubljane, kjer je bila v taki situli žari najdena kačasta fibula s sedlastim lokom skupaj z latvico in dvoročajnim lončkom,⁴⁷ pa tudi skeletni grob iz Stične (gr. 48/154), kjer nastopa podobna situla z bolj zaobljenimi rameni v kombinaciji s trakasto fibulo, uhani iz ozke trakaste žice in presegajočimi konci ter z drobnimi steklenimi jagodami.⁴⁸ Med mlajše primerke ali posnetke bi lahko uvrstili še trebušasti situli iz grobov v gomili na Javorju (gr. 2 in 4), v enem je bil poleg situle najden bikonični lonec, v drugem pa železna rombična pasna spona, kakršne so nosili tako moški kot ženske v stopnji kačastih fibul.⁴⁹ Nekateri primerki teh situl (zlasti na Magdalenski gori) bi zaradi izredne podobnosti in sočasnosti s svetolucijskimi in estenskimi govorili v prid domnevi, da so bili od tam prineseni, kar še posebej velja za unikatni primerki v dolenskem okolju iz Mecklenburške zbirke

⁴³ Stare 1955, 61, T. 25: 13, 26: 1,2; prim. Gabrovec et al. 2006, T. 53: 5 (gr. 48/96), 76: 8 (gr. 48/131), 93: 12 (gr. 48/162), 94: 15 (gr. 48/163), 103: 5 (gr. 48/178).

⁴⁴ Dular 1982, 97, Sl. 7: 13, 10.

⁴⁵ Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 83, 88, T. 133, 143: A; Tecco Hvala 2012, 62 ss, Sl. 24.

⁴⁶ Tecco, Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 42, T. 46: B, 47: A; prim. Ogrin 1998, 105 ss, 127, Sl. 9.

⁴⁷ Puš 1982, 120 s, T. 8: 7-12.

⁴⁸ Gabrovec et al. 2006, 107 s, T. 88.

⁴⁹ Guštin, Knific 1973, 832, T. 1; za rombične pasne sponke glej Tecco Hvala 2012, 165 ss.

v Peabodyjevem muzeju, ki je pripisan Magdalenski gori, okrašen pa je z žigosanimi krožci in vrezanima prepletanima valovnicama.⁵⁰

Tip **IIB4**. Situle z narebrenim vratom in včasih tudi nogo ter visokim trupom se pojavljajo le v osrednji Sloveniji, zato jih lahko štejejo za lokalne izdelke. Vzorednice bi lahko videli v svetolucijskih kelihih, ki so sicer malo manjši in so pogosti v grobovih stopnje Sv. Lucija II a.⁵¹ Lončenim situlam tipa IIB4 iz osrednje Slovenije je po obliki podoben tudi bronast primerki (sl. 4: 15) iz groba 2806 na Mostu na Soči, ki ga je izkopal Marchesetti, kjer je ležal v žari skupaj s kačasto fibulo z zanko.⁵² V Kranju je bila taka lončena situla (sl. 4: 8) najdena v žganem grobu skupaj s skledo z narebrenim vratom in v kombinaciji z moškimi pridatki (plavutasto sekiro in pravokotno pasno spono) ter s parom certoških fibul,⁵³ s katerima je dobro datirana v certoško stopnjo. V ta čas bi lahko uvrstili tudi ženski grob 2/55 z Magdalenske gore s samostrelno fibulo, toda pogosteje ta tip situle srečamo v kombinaciji s kačastimi fibulami (z zanko ali pestiči ali pa s krilci) in z ženskimi pridatki (Stična, gr. 5/4, 48/112, 48/130, Magdalenska gora – Voselca, gr. 2/7), razen v Dolenjem Boštanju, kjer bi pasni jeziček z obročkom kazal na moški pokop.⁵⁴ V istem času so na Dolenskem izdelovali tudi ciborije tipa 9 po Dularju, ki imajo enako narebren vrat in oblikovano nogo,⁵⁵ kar dodatno potrjuje njihovo lokalno provenienco.

SKUPINA IIB

Svetolucijske primerke situl z nogo je že Dular razvrstil v tri tipe,⁵⁶ na tem mestu jim je dodana le oznaka skupine. Večina jih izvira iz grobišča na Mostu na Soči, od katerih so v celoti objavljene najdbe s Szombathyjevih izkopavanj, z Marchesettijevih izkopavanj pa le posamični primerki. Tip **IIB1** (sl. 4: 9,10) je po barvi in okrasu podoben primerkom brez noge (tip Ib1), se pravi, da so tovrstne posode temnorjavo žgane, površina je zglajena, nekateri imajo okras iz drobnih vbodov ali bronastih žebličkov, ki so razporejeni v vodoravne linije, mestoma z dodatki v obliki črke L ali v obliki križa. Situle tipa **IIB2** (sl. 4: 11,12) pa so rdeče-rjavo žgane, površina posod je zglajena, pogosto so bile premazane ter okrašene z barvnimi pasovi. Po enakem tehnološkem postopku kot tip IIB2, tj. z uporabo počasnega lončar-

⁵⁰ Hencken 1978, Fig. 211; Tecco Hvala 2012, 62 s, Sl. 22: c; prim. Dular 1982, 103, 137 s, Sl. 10, 25: 3.

⁵¹ Dular 1982, 97 s, 103, Sl. 7: 15,16, 10.

⁵² Marchesetti 1893, 125 s, T. 2: 4.

⁵³ Stare 1954, 112 s, T. 3, 4.

⁵⁴ Guštin 1974, 89, T. 7: 9-12; Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, T. 49: A, 132: C; Gabrovec et al. 2006, T. 66 (gr. 112), 75 (gr. 48/130), 1009-111 (gr. 5/4).

⁵⁵ Dular 1982, 50 s, T. 16.

⁵⁶ Ibid., 97, Sl. 7: 12-14.

skega vretena in reoksidacijsko žgane, so bile izdelane tudi situle tipa **Ib3** (sl. 4: 13,14), le da so nekoliko višje in vitkejše, glavna značilnost pa so vodoravna plastična rebra, ki ločujejo rdeče-črne barvne pasove.

Tip Ib1 (sl. 4: 9,10)

Most na Soči, Szombathyjeva izkopavanja, gr. 40, 43, 58, 100, 159, 161, 194, 214, 217, 248, 266, 304, 347, 424, 445, 466, 529, 556, 613, 616, 753, 761, 847, 881, 892, 901, 929, 943, 1015, 1050, 1087, 1279, 1509, 1644, 1832: Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984–1985, Sl. 10, 38, 63, 68, 70, 73, 85; T. 7: A7, 6: F6, 8: E11, 12: F5, 16: F, 20: C2, 22: A4, 23: B1, 24: E3, 26: A6, 28: E5, 31: G, 31: I3, 37: A7, 38: H2, 44: C, 47: E3, 53: D, 75: A2, B5, 94: E9, 96: E, 109: B2, 113: B4, 121: G, 139: F2, 155: D2, 175: A7.

Most na Soči, Marchesettijeva izkopavanja, npr. gr. 559, 884, 1442, 1974: Marchesetti 1893, T. 3: 5-7, 4: 3.

Tip Ib2 (sl. 4: 11,12)

Kobarid, gr. 1: Mlinar 2003–2004, Sl. 10: 4.

Most na Soči, Szombathyjeva izkopavanja, gr. 158, 543, 996, 1007, 1098, 1222, 1419, 1433, 1441, 1550, 1560, 1578, 1605, 1626, 1641, 1691, 1766, 1837, 1844, 1850, 1851, 1853, 1867, 1885, 1974, 1992, 1999, 2008, 2025, 2040, 2055, 2091, 2173, 2180, 2206, 2230, 2244, 2267, 2295, 2346: Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984–1985, Sl. 82; T. 17: E5, 46: E2, 103: A9, 113: A, 119: A3, 131: F2, 139: D6, E2, 143: C4, 144: G, 147: B2, 149: F3, 155: A, C2, 162: B3, 167: H, 175: C4, 176: B, 177: B2, G5, 179: A3, B3, 180: A5, 196: 24, 200: A2, E6, 202: B6, 203: I2, 205: I3, 208: A2, 210: G3, 224: A4, 225: D7, 228: C5, 233: B5, 235: A15, 237: B7, 241: E4, 249: B5.

Tip Ib3 (sl. 4: 13,14)

Kobarid, gr. 7 idr.: Gabrovec 1976–1977, T. 1: 9, 7: 4.

Most na Soči, Szombathyjeva izkopavanja, gr. 668, 679, 707, 757, 776, 852, 1447, 1484, 1571, 1577, 1614, 1659, 1827, 1839, 1860, 1873, 1881, 1935, 1943, 1950, 1976, 2129, 2205, 2209, 2220, 2222b, 2226, 2243, 2307, 2354, 2411: Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984–1985, Sl. 130, 133, 135; T. 62: A12, 64: G6, 70: B5, 77: B4, D3, 84: C5, 132: C3, 137: 28, 147: F2, 148: B2, 151: A10, 157: B, 174: B2, 180: B4, 186: A3, 187: B6, 189: B4, 197: B4, 217: H4, 227: B2, 228: E2, 230: F6, 230: A5, 231: B4, 234: D3, 243: B6, 248: B9, 257: D4.

Most na Soči, Marchesettijeva izkopavanja, npr. gr. 500, 2687: Marchesetti 1893, T. 4: 2,4.

Srpenica: Mlinar 2009–2010, T. 2: 5.

Škocjan – Brežec: Ruaro Loseri et al. 1977, T. 22: 6.

Tip Ib1. Za analizo kontekstov, v katerih se pojavljajo rjavo-črne situle z nogo (sl. 4: 9,10), se lahko opremo na objavljene grobne celote z izkopavanj Szombathyja na Mostu na Soči; v njih pa nastopajo vedno v ednini.

V več kot polovici primerov so bile edina posoda v grobu (v 14 % so predstavljale tudi edini pridatek), v preostalih pa se najpogosteje pojavljajo skupaj z latvico ali skodelo; tu in tam so bile najdene v pitosu tipa 1 po Dularju.⁵⁷ Med kovinskimi pridatki so v slabi polovici grobov zastopane fibule, ki so običajno ženski pridatek, v slabi tretjini grobov pa se povezujejo z iglami, ki kažejo na moški pokop. Pojav tovrstnih situl sodi v čas stopnje Sv. Lucija I b, sodeč po železnih in bronastih dvoankastih fibulah z gladkim lokom, železnih ovratnicah in zapestnicah ter po okrasu na situlah iz bronastih žebličkov.⁵⁸ Uporabljale so se še v stopnji Sv. Lucija I c, zlasti v fazi I c1, o čemer pričajo kombinacije z dvoankastimi vozlastimi fibulami, čolničasto fibulo s cikcak okrasom ali z rombično razširjenim lokom, z vozlasto ovratnico ter večglavimi iglami.⁵⁹ Pojavljajo se torej s podobnimi pridatki kot situle brez izrazite noge tipa Ib1, kar kaže na njihovo sočasnost.

Tip Ib2. Delež situl tega tipa (sl. 4: 11,12) je približno enak deležu tipa Ib1; v dobri polovici nastopajo kot edina posoda v grobu in v 15 % kot edini pridatek. Druga pridana lončenina predstavlja standardno kombinacijo (latvica in/ali skodela), nova pa je kombinacija z narebranim pitosom in kelihom. V primerjavi s situlami tipa Ib1 je večji delež grobov, kjer so bile najdene skupaj s fibulami (v več kot dveh tretjinah grobnih celot). Med njimi ni železnih primerkov ali bronastih dvoankastih fibul z gladkim lokom, ampak so zastopane dvoankaste z vozlastim lokom in najrazličnejše čolničaste ter dvo- ali trortaste fibule, enkrat celo certoški fibuli; toda zdaleč največkrat jih zasledimo s kačastimi fibulami (s pestiči, z valovitim lokom, z zanko in peresovino, s sedlastim lokom).⁶⁰ Slednje so uporabljali tudi moški,⁶¹ tako bi si lahko razlagali manjšo zastopanost igel v teh sestavih. Ponemotno se pojavljajo še v kombinaciji z bronastimi vozlastimi ovratnicami ali ulitimi, vzdolžno nažlebljenimi trakastimi uhani. Po spremljajočih najdbah lahko situle tipa Ib2 datiramo v stopnjo Sv. Lucija I c, zlasti v njen mlajši del (I c2), in v stopnjo II a;⁶² kombinacija s certoško fibulo pa dokazuje njihovo prisotnost še v naslednji stopnji.

⁵⁷ Dular 1982, 93, Sl. 6: 1.

⁵⁸ Marchesetti 1893, 40 (gr. 884), 66 s (gr. 1442); Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984–1985, T. 7: A, 8: E, 26: A, 37: A, 44: C, 75: A, 84: A (glej še Sl. 63); za datacijo cf. Teržan, Trampuž 1973, 420 ss, Pril. 1.

⁵⁹ Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984–1985, T. 12: F, 28: E, 47: E, 94: E, 175: A; za datacijo cf. Teržan, Trampuž 1973, 422 ss, Pril. 1.

⁶⁰ Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984–1985, T. 17: E, 100: H (glej še Sl. 82), 103: A, 131: F, 147: B, 175: C, 179: A, B, 180: A, 195, 200: A, E, 202: B, 205: I, 208: A, 210: G, 224: A, 225: D, 228: C, 233: B, 235: A, 237: B, 241: E.

⁶¹ Tecco Hvala 2014.

⁶² Za vodilne tipe kronoloških stopenj glej Teržan, Trampuž 1973, 424 ss, Pril. 1; Gabrovec 1987, 120 ss.

Tip IIB3. Tudi tretji tip situl z nogo svetolucijskega kroga (*sl. 4: 13,14*) je v dobri polovici grobov predstavljal edino posodo, sicer pa se povezujejo z latvico in redko s skodelo. Večkrat so bile najdene v pitosih, ki so služili za žare. S fibulami se pojavljajo še pogosteje kot tip IIB2, kar v 77 %, med njimi so najštevilnejše kačaste (z zanko, s pestiči, z valovitim ali sedlastim lokom), svetolucijske in trakaste; tu in tam jih srečamo v povezavi s starejšimi vrstami fibul (s čolničasto ali trortasto), pa tudi z mlajšimi (certoško ali samostrelno).⁶³ V sestavi s temi situlami so zastopani še uliti nažlebljeni uhani, bronašte vozlaste ovratnice ali pa večglave igle. Ta repertoar pridatkov govori za sočasnost situl tipa IIB2 in IIB3, le da se je tip IIB3 pojavil malce pozneje, saj ga nikoli ne srečamo skupaj z dvoankastimi fibulami. Situle tega tipa so se razmahnile zlasti v stopnji Sv. Lucija II a,⁶⁴ v mlajših kontekstih pa jih zasledimo le poredko.

Situle z nogo so bile v svetolucijskem krogu najdene tako v ženskih kot moških grobovih, ki niso spadali med najelitnejše; nikoli niso bile najdene z bronastimi situlami ali steklenimi skodelicami niti z uvoženim posodjem, prav tako ne z množico fibul. Njihov razvoj je potekal sklenjeno – od najstarejših temno žganih primerkov brez noge in z njo iz časa Sv. Lucija I b in se zaključil v stopnji II a s tipom IIB3 –, primerjati pa ga je mogoče z razvojem v estenskem krogu⁶⁵ in z istrskimi primerki.⁶⁶ Sorodne so jim tudi situle iz osrednje Slovenije, le da so bolj trebušaste; nekateri primerki so bili na Dolenjsko od tam (ali pa iz estenskega prostora) morda prineseni, saj lahko tipa IIA3 oz. IIB3 povsem enačimo. Prototip za tip IIA4, ki predstavlja pozne tipično lokalne izdelke dolenjskih delavnic, bi morda lahko videli v bronasti posodi z Mosta na Soči (*sl. 4: 15*).

SKLEP

S podrobnejšim pregledom lončenih situl na območju Slovenije je predvsem nekoliko bolj jasna slika kontekstov, v katerih se pojavljajo, in kulturnih vplivov, ki v njih odsevajo.

Njihov vznik sovпада s pojavom železa, saj najstarejše primerke zasledimo v kombinacijah z železnim nakitom tako v dolenjskem kot tudi v notranjskem in svetolucijskem kulturnem krogu. Gre torej za bolj ali manj sočasen pojav v različnih kulturnih okoljih na območju jugovzhodnih Alp. Temnorjavo žgane situle brez noge iz osrednjega dela Slovenije (*sl. 2: 1-8*) imajo

oblikovno in po ornamentalnem slogu več skupnih potez z zahodnopanonskimi in vzhodnoalpskimi najdbami, čeprav gre po vsej verjetnosti za lokalne izdelke, ki se posamično pojavljajo še v mladohalštatskih grobovih (npr. tip Ia3). Kombinacije takih situl s skodelico s presegajočim ročajem in/ali latvico pa predstavljajo standardni grobni servis. Zasledimo jih v skeletnih in večkrat v žganih grobovih, v katerih so pogosto služile za žaro. Drugi spremljajoči pridatki govorijo v prid domnevi, da so bile pridane predvsem ženskam (*sl. 3*), izjema je grob z okrašenim pokrovom iz Stične (gomila 76), katerega okoliščine odkritja niso podrobneje znane. Lahko bi šlo za pokop več oseb tako kot morda na Budinjaku (gr. 139/6).

Svetolucijski in notranjski primerki situl (*sl. 2: 9-16*) se od samega začetka navezujejo na estenski krog, kar je zaradi geografske bližine tudi razumljivo. V tamkajšnjih grobovih, ki so razen enega s Križne gore (gr. 36) vsi žgani, dosledno nastopa le ena situla, ki je bila pogosto tudi edina posoda v grobu, nikoli pa ni bila uporabljena za žaro. V primerih, ko je bilo v grobu več posod, se tudi tu ponovi standardna kombinacija z latvico in/ali skodelico. Med preostalimi pridatki pa nastopajo tako deli ženske kot moške noše in diferenciacija v tem smislu ni zaznavna.

V nasprotju z osrednjeslovenskimi regijami so se situle z nogo v svetolucijski skupnosti začele pojavljati že v stopnji I b (Ljubljana III a oz. Podzemelj 2).⁶⁷ Gre za temnorjavo ali črno žgane posode (tip IIB1), nekatere imajo okras iz bronastih žebličkov, razporejenih v linije z dodatki v obliki črke L, tako kot estenske. Če jih primerjamo s situlami z žebličastim okrasom iz Dolenjske, te nimajo dodane linije v obliki črke L, svetolucijske situle pa nimajo vrezanega okrasa v obliki spiral, girland in trikotnikov, kar dodatno nakazuje različne vplivne sfere.

Proti koncu 7. in v 6. st. pr. n. št. so se tako v svetolucijskem kot dolenjskem krogu pojavile spremembe v tehnološkem postopku izdelave in krašenju situl – z reoksidacijskim oz. redukcijskim žganjem in uporabo počasnega lončarskega kolesa ter rdeče-črno poslikavo. Ta novost kaže na prodor zahodnih vplivov proti vzhodu, kjer so prav situle iz osrednjega dela Slovenije najvzhodnejši za zdaj znani primerki, ki so bili po tem postopku izdelani in okrašeni. V različnih izpeljankah situl z nogo bi lahko videli delavniške kroge in odsev mreže stikov.⁶⁸ Dolenjske tipe situl IIA1, IIA2, IIA4 je mogoče pripisati domačim lončarjem, medtem ko bi nekateri primerki tipa IIA3, ki so povsem enaki svetolucijskemu tipu IIB3, lahko predstavljali import. S tem pa se odpira vprašanje, ali je šlo morebiti za darilo ali lastnino oz. doto prišlekov, pri čemer je nemara pomenljivo, da gre za ženske pokope. Manj verjetno je, da bi bile trgovsko blago, saj na Dolenjskem niso prav

⁶³ Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984–1985, T. 62: A, 70: B, D, 84: C, 137, 148: B, 151: A, 174: B, 179: (glej še Sl. 135), 187: B, 189: B, 217: H, 227: B, 228: E, 230: A, F, 231: B, 234: D, 243: B, 248: B, 257: D.

⁶⁴ Teržan, Trampuž 1973, 428 ss, Pril. 1.

⁶⁵ Frey 1969, 9 ss; Dular 1982, 137 s.

⁶⁶ Gabrovec, Mihovilić 1987, 306 ss, Sl. 17: 25, 26, 18: 22; Mihovilić, 2001, 85 ss; Cestnik 2009, 28 ss.

⁶⁷ Gabrovec 1973, 355: primerjalna kronološka tabela; Teržan, Trampuž 1973, Pril. 1; Sl. 5.

⁶⁸ Kimmig 1974, Abb. 2; Frey 1974.

pogoste in zanje ne moremo reči, da so spadale med priljubljene oblike lončenine.

Med naselbinskimi najdbami zasledimo le redke odlomke, kar utrjuje prepričanje o njihovem ritualnem značaju in uporabi ob posebnih priložnostih in slavjih,

tako kot je mogoče domnevati za bronaste situle. Razen izjemnega groba z okrašenim situlskim pokrovom iz gomile 76 v Stični in novomeškega groba s trinožnikom pa bronaste in lončene situle nikoli ne nastopajo skupaj niti na Dolenjskem niti v Posočju.

- BARTH, F. E. 1969, *Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien)*. – *Antiquitas* 3/5.
- CAPUIS, L., A. M. CHIECO BIANCHI 2006, *Este 2. Le necropoli di Villa Benvenuti*. – *Monumenti antichi* 64. Serie monografica 7.
- CESTNIK, V. 2009, *Željeznodobna nekropola Kaštel kod Buja. Analiza pokopa željeznodobne Istre (Iron age necropolis Kaštel near Buje. Analysis of burial practice in the Iron Age Istria)*. – Monografije i katalogi 18.
- CHIECO BIANCHI, A. M., L. CALZAVARA CAPUIS 1985, *Este 1. Le necropoli Casa di Ricovero, Casa Muletti Prosdocimi e Casa Altonsi*. – *Monumenti antichi* 51. Serie monografica 2.
- DOBIAT, C. 1980, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik*. – Schild von Steier 1.
- DULAR, J. 1973, Bela Krajina v starohalštatskem obdobju (Bela Krajina in der frühen Hallstattzeit). – *Arheološki vestnik* 24 (1975), 544–591.
- DULAR, J. 1982, *Halštatska keramika v Sloveniji (Die Grabkeramik der älteren Eisenzeit in Slowenien)*. – Dela 1. razreda SAZU 23.
- DULAR, J. 2003, *Halštatske nekropole Dolenjske / Die hallstattzeitlichen Nekropolen in Dolenjsko*. – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 6.
- DULAR, J. 2013, *Severovzhodna Slovenija v pozni bronasti dobi / Nordostslowenien in der späten Bronzezeit*. – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 27.
- DULAR, J., I. ŠAVEL, S. TECCO HVALA 2002, *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu / Bronzezeitliche Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš*. – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 5.
- DULAR, J., M. TOMANIČ-JEVREMOV 2010, *Ormož. Utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe / Ormož. Befestigte Siedlung aus der späten Bronze- und der älteren Eisenzeit*. – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 18.
- EGG, M., U. NEUHÄUSER, Ž. ŠKOBERNE 1998, Ein Grab mit Schüsselhelm aus Budinjak in Kroatien. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 45/2, 435–469.
- EIBNER-PERSY, A. 1980, *Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg). Die Funde der Grabungen 1890-92 in der Prähistorischen Abteilung des Naturhistorischen Museums in Wien und im Burgenländischen Landesmuseum in Eisenstadt*. – *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 62.
- FREY, O.-H. 1969, *Die Entstehung der Situlenkunst. Studien zur figürlich verzierten Toreutik von Este*. – *Römisch-Germanische Forschungen* 31.
- FREY, O.-H. 1974, Schwarz-rot gebänderte Keramik in der Zone südlich der Alpen. – *Hamburger Beiträge zur Archäologie* 4, 97–102.
- GABROVEC, S. 1960, Mesto Kranja v prazgodovini slovenskega ozemlja (La position de Kranj dans la préhistoire du territoire Slovène). – *V: 900 let Kranja*, 11–30, Kranj.
- GABROVEC, S. 1965, Kamniško ozemlje v prazgodovini. – *Kamniški zbornik* 10, 89–134.
- GABROVEC, S. 1968, Grob s trinožnikom iz Novega mesta (Das Dreifussgrab aus Novo mesto). – *Arheološki vestnik* 19, 157–188.
- GABROVEC, S. 1973, Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji (Der Beginn der Eisenzeit in Slowenien). – *Arheološki vestnik* 24, 1975, 338–385.
- GABROVEC, S. 1976–1977, La necropoli dell' eta del ferro di Caporetto. – *Atti dei Civici musei di storia ed arte di Trieste* 9 (1978), 27–52.
- GABROVEC, S. 1987, Jugoistočnoalpska regija sa zapadnom Panonijom (Uvod, Dolenjska grupa, Svetolucijska grupa, Notranjska grupa, Ljubljanska grupa). – *V: Praistorija jugoslavenskih zemalja* 5, 25–182, Sarajevo.
- GABROVEC, S., K. MIHOVILIĆ 1987, Istarska grupa. – *V: Praistorija jugoslavenskih zemalja* 5, 293–338, Sarajevo.
- GABROVEC, S., A. KRUIH, I. MURGELJ, B. TERŽAN 2006, *Stična 2/1. Gomile starejše železne dobe / Stična 2/1. Grabhügel aus der älteren Eisenzeit*. – *Katalogi in monografije* 37.
- GUŠTIN, M. 1973, Kronologija notranjske skupine (Cronologia del gruppo preistorico della Notranjska (Carniola Interna)). – *Arheološki vestnik* 24, 461–506.
- GUŠTIN, M. 1974, Gomile starejše železne dobe iz okolice Boštanja (Die eisenzeitlichen Grabhügel aus der Umgebung von Boštanj). – *V: Varia archaeologica*, Posavski muzej Brežice 1, 87–119.
- GUŠTIN, M. 1976, *Libna*. – Posavski muzej Brežice 3.
- GUŠTIN, M. 1979, *Notranjska. K začetkom železne dobe na severnem Jadranu / Zu den Anfängen der Eisenzeit an der nördlichen Adria*. – *Katalogi in monografije* 17.
- GUŠTIN, M., T. KNIFIC 1973, Halštatske in antične najdbe iz Javorja (Funde aus Hallstatt- und Römerzeit in Javor). – *Arheološki vestnik* 24 (1975), 831–847.
- HENCKEN, H. 1978, *Mecklenburg Collection 2. The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia*. – *American School of Prehistoric Research. Bulletin* 32.

- KIMMIG, W. 1974, Zum fragment eines Este-gefäßes von der Heuneburg an der oberen Donau. – *Hamburger Beiträge zur Archäologie* 4, 33–96.
- KNEZ, T. 1993, *Novo mesto 3. Kapiteljska njiva. Knežja gomila / Novo mesto 3. Kapiteljska njiva. Fürstengrabhügel.* – *Carniola Archaeologica* 3.
- KRIŽ, B. 2013, *Novo mesto 7. Kapiteljska njiva. Gomile I, XIV in XV / Novo mesto 7. Kapiteljska njiva. Barrows I, XIV and XV.* – *Carniola Archaeologica* 7.
- KRIŽ, B., P. STIPANČIČ, A. ŠKEDELJ-PETRIČ 2009, *Arheološka podoba Dolenjske. Katalog stalne arheološke razstave Dolenjskega muzeja Novo mesto (The archaeological image of Dolenjska. Catalogue of the permanent archaeological exhibition at the Dolenjski muzej Novo mesto).* – *Novo mesto.*
- KROMER, K., S. GABROVEC 1962, *L'art des situles dans les sépultures hallstattiennes en Slovénie.* – *Inventaria Archaeologica* 5, Y 41–46.
- MARCHESETTI, C. 1885, La necropoli di S. Lucia. – *Bollettino della Società adriatica di scienze naturali in Trieste* 9, 94–162.
- MARCHESETTI, C. 1893, Scavi nella necropoli di S. Lucia presso Tolmino. – *Bollettino della Società adriatica di scienze naturali in Trieste* 15, 1–334.
- MIHOVILIĆ, K. 2001, *Nezakcij. Prapovijesni nalazi 1900–1953 / Nesactium. Prehistoric finds 1900–1953.* – Monografije i katalogi 11.
- MLINAR, M. 2003–2004, Nove arheološke najdbe iz Kobarida (Nuovi reperti archeologici di Kobarid (Caporetto)). – *Goriški letnik* 30/31, 299–312.
- MLINAR, M. 2009–2010, Železnodobno grobišče pri Srpenici na Bovškem. – *Goriški letnik* 33/34 (Marušičev zbornik), 137–153.
- NEBELSICK, L. D. 1997, Die Kalenderberggruppe der Hallstattzeit am Nordostalpenrand. – V: *Hallstattkultur im Osten Österreichs, Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich* 106/109, 9–145.
- OGRIN, M. 1998, Trortasta fibula v Sloveniji (Die Dreiknopffibula in Slowenien). – *Arheološki vestnik* 49, 101–132.
- PATEK, E. 1993, *Westungarn in der Hallstattzeit.* – Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provinzialrömischen Archäologie 7.
- PICHLEROVÁ, M. 1969, *Nové Košariská. Kniežacie mohyly zo staršej doby železnej.* – *Fontes* 3, Bratislava.
- PUŠ, I. 1971, *Žarnogrobiščna nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani. Izkopavanja v letih 1964–1965 (Nekropole der Urnenfelderkultur im Hof der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Ljubljana. Ausgrabungen in den Jahren 1964–1965).* – *Razprave 1. razreda SAZU* 7/1.
- PUŠ, I. 1982, *Prazgodovinsko žarno grobišče v Ljubljani (Das vorgeschichtliche Gräberfeld in Ljubljana).* – *Razprave 1. razreda SAZU* 13/2.
- PUŠ, I. 1984, *Prazgodovinski Molnik (Das vorgeschichtliche Molnik).* – *Arheološki vestnik* 35, 134–162.
- RAMŠAK, A. 2009, Gomile starejše železne dobe na Godeško-Reteških dobravah pri Škofji Loki (Early Iron Age tumuli at Godeško-Reteške dobrave near Škofja Loka). – *Arheološki vestnik* 60, 33–61.
- RUARO LOSERI, L., G. STEFFÈ DE PIERO, S. VITRI, G. RIGHI. 1977, *La necropoli di Brežec presso S. Canziano del Carso. Scavi Marchesetti 1896–1900.* – *Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste. Monografie di preistoria* 1.
- SPITZER, G. 1973, Ein hallstattzeitlicher Tumulus von Dragatuš (Halštatska gomila iz Dragatuša). – *Arheološki vestnik* 24 (1975), 780–830.
- STARE, F. 1954, Dva ilirska grobova iz Kranja (Zwei illyrische Gräber aus Kranj). – *Arheološki vestnik* 5, 112–122.
- STARE, F. 1955, *Vače.* – *Arheološki katalogi Slovenije* 1.
- STARE, F. 1962–1963, Kipec ilirskega bojevnika z Vač (Statuette eines illyrischen Kriegers aus Vače). – *Arheološki vestnik* 13–14, 383–434.
- ŠKOBERNE, Ž. 1999, *Budinjak. Kneževski tumul / Budinjak. Princely Tumulus.* – Zagreb.
- ŠKVOR JERNEJČIČ, B. 2011, Starejšeželeznodobno grobišče Veliki Nerajec pri Dragatušu v Beli krajini (The Early Iron Age cemetery of Veliki Nerajec near Dragatuš in Bela krajina). – *Arheološki vestnik* 62, 165–230.
- TECCO HVALA, S. 2012, *Magdalenska gora. Družbena struktura in grobni rituali železnodobne skupnosti / Magdalenska gora. Social structure and burial rites of the Iron Age community.* – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 26.
- TECCO HVALA, S. 2014, Kačaste fibule z območja Slovenije (Serpentine fibulae from Slovenia). – *Arheološki vestnik* 64 (v tisku).
- TECCO HVALA, S., J. DULAR, E. KOCUVAN 2004, *Železnodobne gomile na Magdalenski gori (Eisenzeitliche Grabhügel auf der Magdalenska gora).* – Katalogi in monografije 36.
- TERŽAN, B. 1974, Halštatske gomile iz Brusnic na Dolenjskem (Die hallstattzeitlichen Grabhügel aus Brusnice bei Novo mesto). – V: *Varia archaeologica, Posavski muzej Brežice*, 1, 31–65.
- TERŽAN, B. 1976, Certoška fibula (Die Certosafibel). – *Arheološki vestnik* 27 (1977), 317–443.
- TERŽAN, B. 1990, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem / The Early Iron Age in Slovenian Styria.* – Katalogi in monografije 25.
- TERŽAN, B., N. TRAMPUŽ 1973, Prispavek h kronologiji svetolucijske skupine (Contributo alla cronologia del gruppo preistorico di Santa Lucia). – *Arheološki vestnik* 24 (1975), 660–460.
- TERŽAN, L. OSCHIAVO, TRAMPUŽ-OREL 1984–1985, *Most na Soči (S. Lucia) 2.* – Katalogi in monografije 23/1–2.
- URLEB, M. 1974, *Križna gora pri Ložu. Halštatska nekropola / Hallstattzeitliches Gräberfeld Križna gora.* – Katalogi in monografije 11.
- VEJVODA, V., I. MIRNIK 1973, Halštatski kneževski grobovi iz Kaptola kod Slavonske Požege / Early Iron Age Warrior Graves from Kaptol near Slavonska Požega. – *Arheološki vestnik* 24 (1975), 592–610.
- WELLS, S. P. 1981, *Mecklenburg Collection 3. The Emergence of an Iron Age Economy. The Mecklenburg Grave Groups from Hallstatt and Stična.* – *American School of Prehistoric Research. Bulletin* 33.

EARLY IRON AGE CERAMIC SITULAE FROM SLOVENIA

Summary

The ceramic situlae from Slovenia concentrate in two areas, in Dolenjska with Bela krajina and in the Soča Valley / Posočje (Fig. 1). A few decades ago, they were discussed by Janez Dular, whose jubilee is celebrated here. He typologically divided the situlae from Dolenjska and Bela krajina into two groups (with and without a foot), while those from the Soča Valley were divided into three types (Fns. 1, 3).

Since then, the list of the ceramic situlae has grown longer, with the new ones also lending a better insight into their archaeological contexts. They constitute the basis for more detailed typological analysis, the aim of which is to attempt to establish the production centres, possible imports, as well as cultural influences. The new typology respects the criteria used by Dular, i.e. geographical, on the one hand, and formal (primarily presence or absence of a foot), on the other. The situlae without the foot from Gorenjska, Ljubljana with its surroundings, Dolenjska and Bela krajina are classified as Group Ia, which consists of black-brown-fired situlae. The similar examples from western Slovenian regions (Notranjska and Posočje) form Group Ib. The geographical criterion is also used to divide the footed situlae into Groups IIa and IIb.

Group Ia (Fig. 2: 1–8; see list). The situlae without a foot from central Slovenian regions are quite varied in form and can be subdivided into four types (Ia1–Ia4) on the basis of the size and shape. Situlae of Type Ia1 (Fig. 2: 1,2) are rare and comparable with the small situlae from the Pannonian fringes and the eastern Alps, where they appear, usually with lids, throughout the Early Hallstatt period (Ha C–D1) (Fns. 6–9). The same regions to the north-east also provide analogies for the situlae of Type Ia2 (Fig. 2: 3,4). For these, reliable grave groups from Ljubljana (Gr. 214) and Molnik (Gr. 5), including iron and bronze items of female jewellery, indicate that their appearance can be dated to Phase Ljubljana IIIa or Podzemelj 2 after Gabrovec, i.e. to the beginning of the Iron Age in the south-eastern Alps. (Fns. 10–12). Type Ia3 (Fig. 2: 5,6) appears in several variants in Dolenjska from the beginning of the Early Iron Age (Novo mesto – Kapiteljska njiva, Gr. 14/39) to its end (Dolenjske Toplice, Grs. 16/15 and 8/13) (Fns. 11–23). Type Ia4 (Fig. 2: 7,8) shows a mixing of various formal elements: the shape of the body with a sharp transition into the shoulder is that of a situla, while the wide rim is that of jars with a conical neck from the Podzemelj phase of the Hallstatt period in the Dolenjska territory

(Fns. 24–26). The situlae of Group Ia are often decorated with incisions, stabbings and shallow grooves, while the motifs consist of hanging triangles, garlands and spirals. This decorative style was very popular during the Early Hallstatt period in the Danube Basin and the eastern Alpine areas, while it had not been in use, for example, within the Sveta Lucija community. Several situlae also bear bronze studs, which is a decorative technique with roots in the Urnfield culture and widespread from the northern Danube Basin to central Italy and Istria. (Fns. 13, 28)

Group Ib (Fig. 2: 9–16, see list). The situlae without a foot or with a ring foot from western Slovenian regions are, similarly to those of the previous group, also brown-black-fired, but of much less heterogeneous forms. They appear in the beginning of the Iron Age, i.e. in the Sv. Lucija I b or Notranjska II phase, and show a gradual development into the footed form comparably with the development of the situlae in the Este circle. They rather rarely bear decoration, of bronze studs or lead leaves that make up horizontal lines with added L-shaped motifs and meanders, which is closer to the decoration on the situlae from Este than to those from Dolenjska. (Fns. 30–35).

Group IIa (Fig. 4: 1–8; see list). The footed situlae from the central Slovenian regions can be divided into four types (IIa1–IIa4), similarly to those of Group Ia. They introduced several novelties to these areas, namely modelling on a slow potter's wheel, firing in a re-oxidizing or reducing atmosphere and painted decoration of red and black stripes. These situlae first appear during the transition from the Early to the Late Hallstatt period and are most common during the Serpentine fibulae phase (Ha D1). They have most frequently been found in graves in combination with female attributes, only rarely with male ones. In comparison with similar examples from the Sveta Lucija community, they are more pronouncedly belly-shaped and larger, which would suggest local production. This is particularly visible in the examples of Type IIa2 (Fig. 4: 3,4), from the Late Hallstatt period, which are similar to those (Fig. 4: 11,12) used within the Sveta Lucija circle (Type IIb2) during the Early Hallstatt period (Sv. Lucija I c) (Fns. 36–44). The situlae of Type IIa4 (Fig. 4: 7,8) can also be ascribed to local potters, because they do not appear elsewhere. Having said that, there are certain similarities with the small footed beakers from the Sveta Lucija circle, which date to the Late Hallstatt period, particularly Sv. Lucija

II a (Ha D1). The site at Most na Soči even yielded one bronze example (Fig. 4: 15). It is also true, however, that the Type IIa4 situlae from Dolenjska show similarly ribbed necks and feet as some of the ceramic footed bowls, which are much commoner in Dolenjska than the situlae (Fns. 51–54). As opposed to these, the situlae of Type IIa3 (Fig. 4: 5,6) are fully comparable with the contemporary Type IIb3 in the Sveta Lucija circle (Fig. 4: 13,14). The situlae of Type IIa3 appear in the transition from the Early to the Late Hallstatt period and are most numerous known at Magdalenska gora in the Dolenjska region, where some examples of this type might have been imported. (Fns. 45–50)

Group **IIb** (Fig. 4: 9–14; see list). The footed Sveta Lucija situlae show a continuous development from the earliest, black-fired examples without a foot (Ib) to footed vessels (Fig. 4: 9,10), terminating in Phase Sv. Lucija II a with red-fired and painted situlae of Type IIb3 (Fig. 4: 13,14). This development can be paralleled with that noted in the Este area and Istria. (Fns. 57–66)

Conclusion. In the south-eastern Alpine area, ceramic situlae appear in various cultural milieus at roughly the same time. Their appearance coincides with the phenomenon of the iron metallurgy, as evidenced by the earliest situlae found in graves in combination with iron jewellery in the Dolenjska, Notranjska and Sveta Lucija cultural circles. In both form and decoration, the dark brown-fired situlae without a foot from the central Slovenian regions have more in common with the western Pannonian and other eastern Alpine regions, though they are most likely locally produced. Combinations of these situlae with cups with high handles and/or bowls with an inturned rim in graves indicate the existence of a standard set of grave goods. They are found in both

inhumation and cremation graves, more numerous in the latter, where they often serve as the urn. Other goods suggest that they were most frequently placed into the graves of women (Figs. 3, 4). Within the Sveta Lucija circle, they were also placed into the graves of men. Furthermore, the graves of the latter circle also reveal the standard combination of a situla, a bowl with an inturned rim and/or a cup, but the situla here never serves as the urn.

Towards the end of the 7th and in the 6th century, important changes take place in both the Sveta Lucija and Dolenjska circles. These changes pertain to the technological process of making and decorating situlae brought about by firing in a reducing atmosphere, the use of the slow potter's wheel and red and black painting. In Dolenjska, situlae of this period are less common than in the Este-Sveta Lucija circle. They have only rarely been found in settlement contexts, which indicates their ritual character. This has already been suggested for bronze situlae, otherwise a typically male attribute in graves that almost never appear in the same graves as the ceramic examples.

Translation: Andreja Maver

Sneža Tecco Hvala
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Inštitut za arheologijo
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
hvala@zrc-sazu.si

STAREJŠEŽELEZNODOBNI KOŠARASTI OBESKI, OKRAŠENI Z VODORAVNIMI ČRTAMI

EARLY IRON AGE BASKET-SHAPED PENDANTS WITH HORIZONTAL LINE DECORATION

Primož PAVLIN

Izvleček

V članku so obravnavani tipologija, časovna opredelitev in razprostranjenost košarastih obeskov, okrašenih z vodoravnimi črtami. Med seboj se razlikujejo predvsem po luknjicah pod ročajem, velikosti in številu vodoravnih črt. Najdemo jih v mladohalštatskih (Ha D2–Ha D3) ženskih, moških in otroških tako žganih kot skeletnih grobovih ter naseljih. Obeski z luknjicama pod ročajem so razprostranjeni predvsem v severni Italiji in južni Švici, obeski brez luknjic pa vzhodneje, večinoma v Sloveniji.

Ključne besede: Slovenija, severna Italija, Švica, starejša železna doba, dolenjska skupina, svetolucijska skupina, kultura Golasecca, košarasti obeski, tipologija, razprostranjenost

Abstract

The contribution deals with basket-shaped pendants decorated with incised horizontal lines and presents their typology, chronological attribution and distribution. The pendants can be differentiated according to the presence or absence of holes below the loop, the size and the number of horizontal lines. They can represent the grave goods unearthed in Late Hallstatt (Ha D2–Ha D3) graves of women, men and children, in both cremations and inhumations, but were also found within settlements. The pendants with a pair of holes under the loop are mainly distributed across north Italy and south Switzerland, while those without holes were mostly found to the east of this area, in Slovenia.

Keywords: Slovenia, north Italy, Switzerland, Early Iron Age, Dolenjska group, Sveta Lucija group, Golasecca culture, basket-shaped pendants, typology, distribution

Razlog za nastanek tega članka je košarast obesek (*sl. I: 5*),¹ ki smo ga našli med poskusnimi izkopavanji prazgodovinskega naselja na Gradcu pri Blečjem vrhu.² Raziskave so potekale v okviru že zaključenega, dvajset let trajajočega projekta “Utrjena prazgodovinska naselja

na Dolenjskem”, ki ga je vodil in uspešno pripeljal do konca slavljeneec. Rezultati sondiranja so bili sprti objavljani v *Arheološkem vestniku*,³ sintetično pa predstavljani v znanstveni monografiji.⁴

¹ Pavlin 2011, 146, t. 6: 9 (*sl. I: 9*).

² Pavlin 2011, 141 s.

³ Dular, Križ, Svobljšak, Tecco Hvala 1991; Dular, Križ, Svobljšak, Tecco Hvala 1995; Dular, Križ, Pavlin, Svobljšak, Tecco Hvala 2000; Dular, Pavlin, Tecco Hvala 2003; Pavlin 2011.

⁴ Dular, Tecco Hvala 2007.

Košarasti obeski so doživeli številne obravnave, zadnja je izpod peresa Barbare Teßmann.⁵ V njej se avtorica ukvarja s tipologijo, kronologijo in geografsko razprostranjenostjo tovrstnih obeskov. Podlaga za njeno tipološko razdelitev je razdelitev košarastih obeskov kulture Golasecca Raffaeleja De Marinisa.⁶ Košaraste obeske z zaobljenim dnom je razdelila na osem tipov, posamezne tipe še na različice. Glavno vodilo pri razvrščanju je bila oblika obeska, ostali parametri, kot so velikost, (ne)okrašenost in predvsem prisotnost luknjic na bokih, pod ročajem, se ji niso zdeli pomembni.

Odločitev, kateremu tipu oz. različici pripisati obesek z Blečjega vrha, je težavna. Ker nima izrazite oblike osmice, ne pripada tipu 1 ali kateri izmed njegovih različic. V poštevek prav tako ne pridejo tipi 3, 4, 5, 7 in 8: tip 3 ne, ker je povezava med koncema ročaja usločena in ne pravokotna; tip 4 z različicami, ker je votli del polkroglaste in ne valjaste oblike in ker je povezava med koncema ročaja usločena in ne pravokotna; tip 5, ker votli del ni izrazito kroglaste oblike; tip 7, ker je spodnji del košarice polkroglast in ne koničast, in tip 8, ker spodnji del ni lečaste oblike. Po obliki je obesek še najbolj podoben obeskom tipa 2, v katerega pa so uvrščeni obeski z luknjicama pod ročajem. Ostane še tip 6, v katerega spadajo brezoblični obeski z luknjicama ali brez njih pod ročajem, ki imajo večinoma majhen ročaj in so lahko okrašeni z vodoravnimi črtami. Pri tem tipu se avtorica sprašuje, ali gre dejansko za samostojen tip ali za ponesrečene obeske nekega drugega tipa, in omeni, da je večina obeskov tipa 6 z Mosta na Soči.

Nedoslednosti v tipologiji Teßmannove so me spodbudile k poizkusu izdelave nove opredelitve obeskov okrašenih z vrezanimi vzporednimi vodoravnimi črtami.

V obravnavo sem vključil 69 obeskov. Že bežen pogled na tako okrašene košaraste obeske razkrije, da je najbolj očitna razlika v prisotnosti oz. odsotnosti luknjic pod ročajem. Obeske brez luknjic sem označil z rimsko številko I (sl. 1), obeske z luknjicama z rimsko številko II (sl. 2). Druga razlika se kaže v velikosti, tretja pa v številu vodoravnih črt. Večina obeskov je visoka med 2 in 2,4 cm, te sem označil s črko a. Manjši del je višjih, od 2,6 do 3,3 cm, ti so označeni s črko b. Arbitrarno postavljena meja med manjšimi in večjimi je 2,5 cm. Arabska številka na koncu tipološke oznake pove število vodoravnih črt. Na primer: tipološka oznaka II a 2 pomeni, da gre za manjši obesek z luknjicama pod ročajem, ki je okrašen z dvema vodoravnima črtama, oznaka I b 3 pa, da obesek nima luknjic pod ročajem, da je večji in da je okrašen s tremi vzporednimi vodoravnimi črtami.

Obesek z Gradišča pri Blečjem vrhu (sl. 1: 5) sodi med manjše. Tri vzporedne vodoravne črte ga uvrščajo v tip I a 3. Najboljše primerjave zanj najdemo na grobiščih svetolucijske skupine z Mosta na Soči (sl. 1: 6–11, 13, 14)⁷ in iz Bitenj (sl. 1: 12),⁸ od koder je znanih kar devet obeskov s tremi črtami. Nadaljni trije obeski so z območja kulture Golasecca. Dva sta v grobu VIII/1926 iz Ca'Morte (sl. 1: 15, 16),⁹ tretji je najdba brez konteksta z gomilnega grobišča San Bernardino di Briona (sl. 1: 17).¹⁰ Košarasti obeski s tremi črtami se v svetolucijski skupini pojavljajo predvsem v grobovih stopnje II a¹¹ in so v uporabi še v stopnji II b.¹² Grob Ca'Morta VIII/1926 je datiran v stopnjo Golasecca III A 1,¹³ ki je pri nas sočasna s stopnjo Sv. Lucija II b oz. s stopnjo certoških fibul. V isto stopnjo gre glede na stratigrafsko situacijo datirati tudi obesek z Gradišča pri Blečjem vrhu.¹⁴

Poleg obeskov s tremi vodoravnimi črtami so znani še košarasti obeski z eno (tip I a 1), dvema (tip I a 2) in štirimi (tip I a 4) črtami. Z eno vodoravno črto je okrašen obesek iz že omenjenega groba Ca'Morta VIII/1926 (sl. 1: 1).¹⁵

Dva obeska z dvema črtama sta v grobovih 2170¹⁶ in M 2667¹⁷ z Mosta na Soči (sl. 1: 2, 3), tretji je v grobu 18 gomile I na Hribu v Metliki (sl. 1: 4).¹⁸ Grob 2170 sodi v stopnjo Sv. Lucija II a. Grob odrasle osebe 2667, ki ga je Carlo Marchesetti izkopal leta 1891 na parceli Velikonja, vsebuje poleg svetolucijske fibule z obročki in obeski še pijavkasto, kačasto in rtasto fibulo, narebreno cisto, skodelo gubanko, uhan, šest obročkov in 40 jantarnih jagod.¹⁹ Grob 18 iz gomile I na Hribu v Metliki je Lucija Grahek na podlagi košarastega obeska, majhne fibule s polsvitki na loku in bronastega obeska v obliki kavri polža časovno opredelila v stopnjo Stična 2,²⁰ čeprav je v grobu še tanjši, drobno narebren, obročast nakit s

⁷ Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984: gr. 1141 – t. 112G: 3 (sl. 1: 6); gr. 1557 – t. 142F: 3 (sl. 1: 7); gr. 2170 – t. 223C: 8 (sl. 1: 8); gr. 2313 – t. 243D (sl. 1: 9); gr. 2372 – t. 253B: 6 (sl. 1: 10); brez konteksta – t. 272: 28 (sl. 1: 11). Mlinar 2008: Pucarjev rob gr. 14 – t. 6: 2 (sl. 1: 13); gr. 18 – t. 7: 7 (sl. 1: 14).

⁸ Gabrovec 1974: gr. 3 – t. 2: 20.

⁹ De Marinis 1981, t. 31: 23, 24 (sl. 1: 15, 16).

¹⁰ Pauli 1971, t. 41: 7 (sl. 1: 17).

¹¹ Most na Soči, Szombathyjeva izkopavanja: gr. 1557, 2170, 2372; Pucarjev rob: gr. 14, 18; Bitnje: gr. 3.

¹² Most na Soči, Szombathyjeva izkopavanja: gr. 1141.

¹³ De Marinis 1981, 61.

¹⁴ Pavlin 2011, 141, sl. 4.

¹⁵ De Marinis 1981, t. 31: 25 (sl. 1: 1).

¹⁶ Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984, t. 223C: 7 (sl. 1: 2).

¹⁷ Marchesetti 1893, t. 12: 2 (sl. 1: 3).

¹⁸ Grahek 2004, t. 3: 13 (sl. 1: 4).

¹⁹ Marchesetti 1893, 117.

²⁰ Grahek 2004, 159, t. 3: 4–20.

⁵ Teßmann 2007, s pregledom zgodovine raziskav 668 s.

⁶ De Marinis 1981, 229 ss.

presegačimi konci, ki se pojavlja v grobovih stopnje certoških fibul.²¹

Obesek s štirimi vodoravnimi črtami je v grobu 697 z Mosta na Soči (*sl. I: 18*).²² Grob sodi v stopnjo Sv. Lucija II a.²³

OBESKI TIPA I b

Na Mostu na Soči sta bila odkrita tudi dva košarasta obeska z dvema vzporednima vodoravnima črtama, ki se od zgoraj obravnavanih razlikujeta po velikosti. Prvi je iz groba 654,²⁴ ki ga svetolucijska fibula datira v II a stopnjo (*sl. I: 22*). Drugi je bil najden med raztresenimi najdbami med grobovi 1–1816, ki so bile zbrane tekom izkopavanja v letih 1886 in 1887 (*sl. I: 19*).²⁵ Čeprav je ročaj odlomljen, meri v višino 2,7 cm in torej sodi v tip I b 2. Brez grobne celote sta tudi z dvema vodoravnima črtama okrašena večja košarasta obeska iz Šmarjete (*sl. I: 20*)²⁶ in z Vač (*sl. I: 21*).²⁷ Večji obesek s tremi vodoravnimi črtami je v žganem grobu I – 21 iz Nezakcija (*sl. I: 23*) v družbi neokrašene situle brez vratu, z navzven zavihanim ustjem in dnom pritrjenim na plašč s pregibom.²⁸ Take situle so na Mostu na Soči značilne za stopnji II a in II b.²⁹ Žgan je tudi grob iz Bornhöveda (Nemčija, Schleswig-Holstein), kjer je bilo v žari dvajset košarastih obeskov (*sl. I: 24,25*) in pinceta (*sl. 3*).³⁰ Na pijavkasti fibuli z dolgo nogo in z vdelanimi koralami na loku različice E po Eles Masijevi iz žganega groba iz leta 1935 iz Chiès d'Alpaga (Italija, prov. Belluno), je obešen večji košarasti obesek, ki je okrašen z dvema pasovoma s po štirimi oz. dvema vodoravnima črtama (tip I b 4+2) (*sl. I: 26*). Fibule te vrste so bile priljubljene v drugi polovici 6. st. pr. n. št.³¹

²¹ Zapestnice: Preloge pri Zgornji Slivnici: gr. 13/152 Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 76 s, 160 s, t. 118: 12:13), Voselca pri Hrastju: gr. 2/21 (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 87, 169, t. 139B: 18,19). Nanožnice: Preloge pri Zgornji Slivnici: gr. 2/15 (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 36, 129 s, t. 28A: 3,4), Novo mesto–Kandija: gr. I/22 (Knez 1986, 69, t. 5: 7–12), gr. IV/20 (Knez 1986, 91, t. 39: 3).

²² Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984, t. 66A: 1 (*sl. I: 18*)

²³ Teržan, Trampuž 1973, pril. 1.

²⁴ Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984, t. 63C (*sl. I: 22*).

²⁵ Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984, t. 272: 32 (*sl. I: 19*).

²⁶ Stare 1973, t. 43: 2.

²⁷ Pod inv. št. 6068 ga hrani Universalmuseum Joanneum v Gradcu (*Schild von Steier 22, 2009, 134 št. 754*) (*sl. I: 21*).

²⁸ Mihovilić 2001, 170, t. 30: 22 (*sl. I: 23*).

²⁹ Teržan, Trampuž 1973, 429, pril. 1.

³⁰ Mestorf 1885, 25, t. 37: 402. Danes Arheološki deželni muzej v Schleswigu hrani samo tri košaraste obeske (inv. št. KS 1349, KS 1350, KS 1680). Dva, skoraj identična, sta okrašena s tremi vzporednimi vodoravnimi poglobljenimi črtami, tretji, po obliki drugačen, je gladek (*sl. 3: 1–3*).

³¹ von Eles Masi 1986, 163 ss, t. 127: 1577 (*sl. I: 26*).

OBESKI TIPA II a

V grobu 3 iz Bitenj je še en košarasti obesek s tremi vodoravnimi vrezanimi črtami, ki se od prvega razlikuje po dveh luknjicah pod ročajem (*sl. 2: 18*),³² kar je značilnost tipa II a 3. V Sloveniji sta glede na velikost na voljo dve ustrezni primerjavi. Prva je iz groba 2119 z Mosta na Soči (*sl. 2:19*),³³ ki sodi v stopnjo Sv. Lucija II b, druga je obesek iz skeletnega groba, ki ga je izkopal muzejski preparator Schulz 29. avgusta 1878 na Vačah (*sl. 2:20*).³⁴ Obesek iz groba z Vač je skupaj z okrašenim obročkom rombičnega preseka in jantarnimi jagodami ležal na vratu pokojnice. V grobu so bili poleg ogrlice še železen nožiček, okrašen rožen votel valj, fibula z roženo oblogo in fibuli pripadajoče rožene figurice ter zapestnica iz petih nizov jantarnih jagod z jantarnimi razdelilci. Grob bi samo po fibuli sodeč sodil v stopnjo Stična 2,³⁵ vendar ga je treba zaradi zapestnice in roženega valja datirati v kasnejši čas. Zapestnica ima odlični primerjavi na Magdalenski gori, v grobovih 117³⁶ in 97³⁷ iz gomile 13 v Prelogah. Ostanke podobne zapestnice so tudi v grobu III/33 s Kandije v Novem mestu, kjer pa imajo jantarni razdelilci šest luknjic.³⁸ Vsi trije grobovi sodijo v stopnjo certoških fibul. V isto časovno stopnjo sodijo tudi skoraj vsi grobovi z okrašenimi votlimi roženimi valji z Magdalenske gore.³⁹ Izjema je grob 2/12 z Voselce pri Hrastju, ki spada v stopnjo kačastih fibul.⁴⁰ Valj iz obravnavanega groba z Vač je v srednjem frizu okrašen z motivom meandra, v zgornjem in spodnjem frizu pa z motivom bežečega psa. Kombinacija obeh motivov je še na enem valju z Vač, ki ima skozi eno od luknjic

³² Gabrovec 1974, t. 2: 19. Risba obeska ni ustrezna. Okrašen je le s tremi vodoravnimi poglobljenimi črtami. Na bokih, pod ročajem, je na vsaki strani ena luknjica. Predmet sem si ogledal 5. 7. 2010 v Narodnem muzeju Slovenije.

³³ Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984, t. 216F: 6 (*sl. 2: 19*).

³⁴ Deschmann, Hochstetter 1879, 13, t. 14: 5. Po Francetu Staretu je to grobna celota 14 (Starè 1955, 14, t. 66: 1). Ne na eni ne na drugi risbi luknjici pod ročajem nista narisani. Grobno celoto je objavila tudi Biba Teržan (1995, sl. 37), kjer ima obesek narisano luknjico. Predmet sem si ogledal 5. 7. 2010 v Narodnem muzeju Slovenije.

³⁵ Gabrovec 1987, 49; Gabrovec 1992, 213, sl. 14.

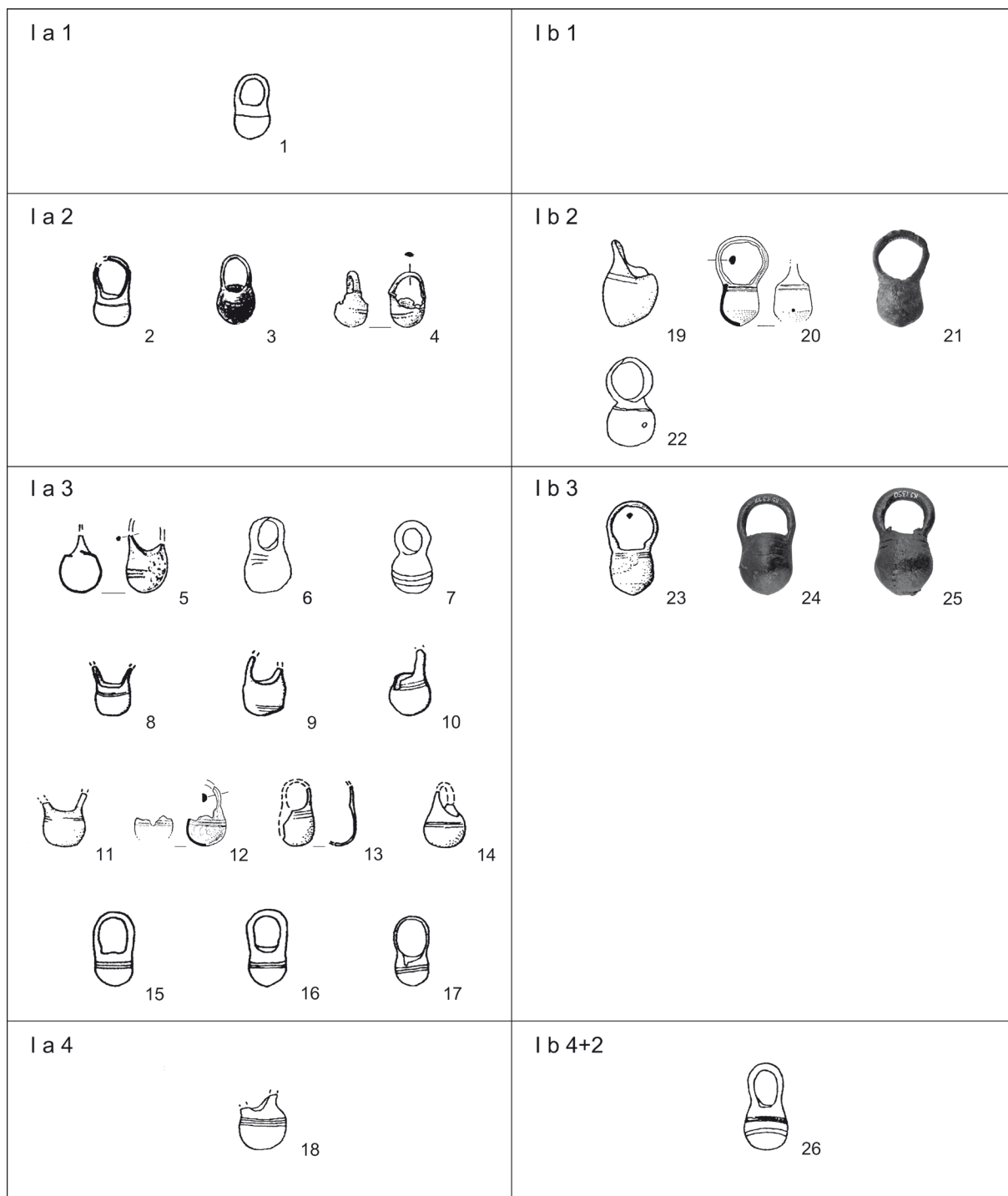
³⁶ Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 71 s, 156 s, t. 106: 40.

³⁷ Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 67 s, 154, t. 100: 8. Med posameznimi najdbami z Magdalenske gore sta še dve taki zapestnici (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, t. 146: 17,18).

³⁸ Knez 1986, 87, t. 28: 1.

³⁹ Preloge pri Zgornji Slivnici: gr. 2/16 (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 36, 130, t. 20D: 3,4), gr. 4/3 (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 51, 141, t. 65C: 4), gr. 13/55 (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 61 s, 149, t. 84: 14,15); Voselca pri Hrastju: gr. 1/2 55 (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 82 s, 165, t. 130A: 16,17).

⁴⁰ Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 85, 167, t. 134D: 11.

Sl. 1: Košarasti obeski, okrašeni z vodoravnimi črtami brez luknjic pod ročajem. M. = 1:2.

Fig. 1: Basket-shaped pendants with incised horizontal lines and without holes below the loop. Scale = 1:2.

1,15,16 Cà'Morta; 2,3,6-11,13,14,18,19,22 Most na Soči; 4 Metlika; 5 Gradec pri Blečjem Vrhu / Gradec near Blečji vrh; 12 Bitnje; 17 San Bernardino di Briona; 20 Šmarjeta; 21 Vače; 23 Nezakcij; 24,25 Bornhöved; 26 Chiès d'Alpago.

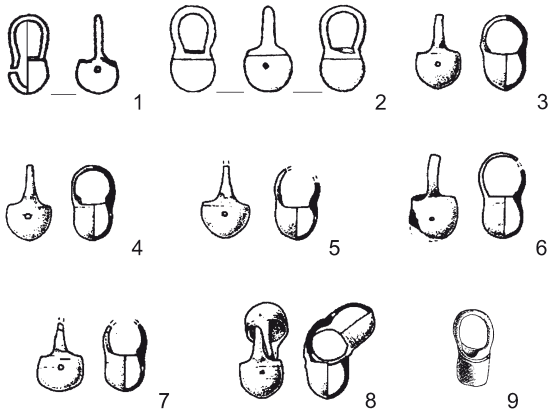
Sl. 2: Košarasti obeski, okrašeni z vodoravnimi črtami z luknjicama pod ročajem. M. = 1:2.

Fig. 2: Basket-shaped pendants with incised horizontal lines and holes below the loop. Scale = 1:2.

1 Kaštelir pri Novi vasi / Kaštelir near Nova vas; 2 Dürrnberg; 3-8,11,12 Thunstetten; 9,15-17 Osor; 10,21 Este; 13 Dosso del Pol; 14 Vix; 18,37 Bitnje; 19,35 Most na Soči; 20 Vače; 22-24,39-41 Wohlen-Hohbühl; 25,26 Kaisten; 27 Gorduno; 28-30 Minusio-Ceresol; 31-34,38 Altranft; 36 Brembate Sotto.

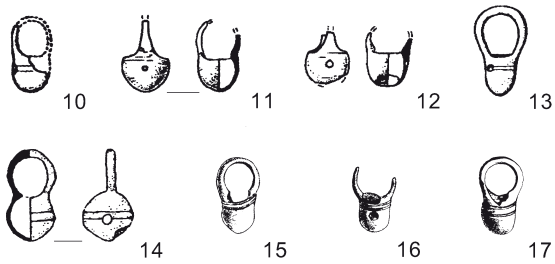
II a 1

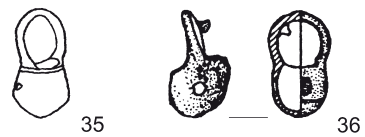
II b 1

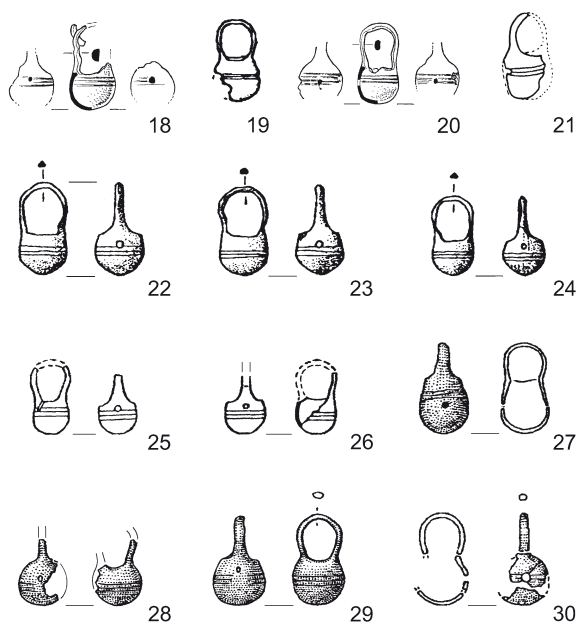
II a 2

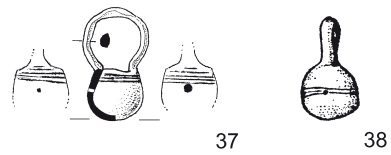
II b 2

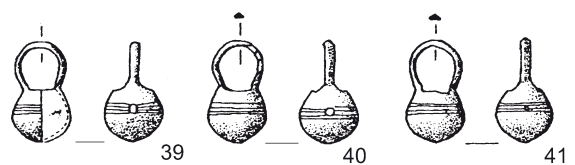
II a 3

II b 3

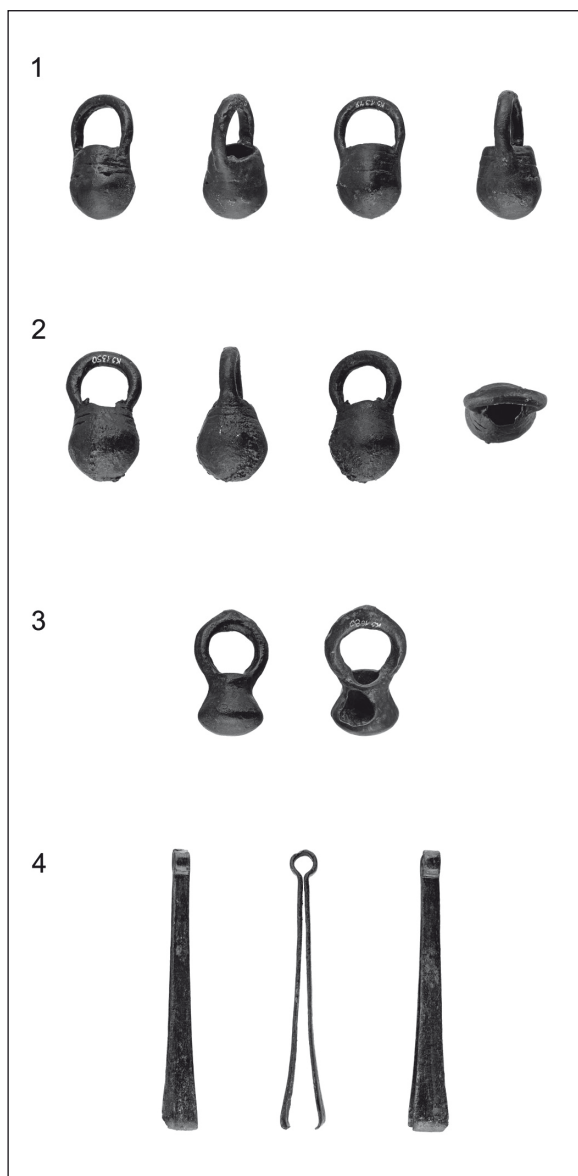
II b 4

na robu pritrjen ročaj oz. nogo.⁴¹ Najustreznejšo primerjavo temu valju najdemo v grobu 4/3 na Prelogah pri Zgornji Slivnici.⁴² Valj ima ohranjen en cel in del še drugega ročaja oz. noge, ki je po obliki enak ročaju z Vač, meandroidni motiv pa tu zgoraj in spodaj spremlja namesto bežečega psa niz punciranih krogcev. Po skodeli z nagubanim ostenjem sodeč grob sodi v stopnjo certoških fibul.

Obeski tipa II a 3 (s tremi črtami in luknjicama pod ročajem) so številčnejši na območju zahodno oz. severozahodno od Slovenije. V severni Italiji je en obesek v "grobu Palugana" iz Ospedaletta pri Este (sl. 2: 21), ki sodi v stopnjo Este III – srednje.⁴³ V Švici so znani s štirih najdišč. Trije so v skeletnem ženskem grobu 10 gomile 1 iz Hobbühla pri Wohlenu (sl. 2: 22–24), ki ga veliki pavkasti fibuli z diskom na nogi opredeljujeta v čas Ha D2.⁴⁴ Dva sta iz gomile iz Kaistena (sl. 2: 25,26), kjer je med gradivom tudi fragment pavkaste fibule.⁴⁵ V Gordunu je bil v grobu 2 obesek pripet na pijavkasto fibulo z dolgo nogo, ki se zaključuje z vazastim zaključkom (sl. 2: 27).⁴⁶ Trije obeski so z grobišča Minusio-Ceresol. Dva sta v grobu 3 (sl. 2: 28,29),⁴⁷ eden je v grobu 13 (sl. 2: 30).⁴⁸ Vsi trije grobovi sodijo v stopnjo B južnošvicarske skupine Golasecca.⁴⁹ Stopnja B je okvirno sočasna s stopnjama Sv. Lucija II a in II b oz. s stopnjama kačastih in certoških fibul na Dolenjskem.

Poleg obeskov z luknjicama pod ročajem in s tremi vzporednimi črtami so, kot pri obeskih brez luknjic, znani še obeski, ki so okrašeni z eno (tip II a 1) ali dvema (tip II a 2) črtama. Z eno črto so okrašeni obesek s Kaštelirja pri Novi vasi (sl. 2: 1),⁵⁰ za katerega najdiščne okoliščine niso znane, trije obeski iz ostankov domnevno uničenega groba 78 A iz Dürrnberga (sl. 2: 2)⁵¹ in šest obeskov iz v Ha D3 datiranega skupka 3 iz gomile v Thunstetten-Tannwäldliju (sl. 2: 3–8).⁵² V tem skupku sta tudi dva obeska, ki sta okrašena z dvema črtama (sl. 2: 11,12).⁵³ Obesek, okrašen z dvema črtama, je tudi v grobu 43 iz Este-Costa Martini (sl. 2: 10), ki sodi v stopnjo Este III – srednje,⁵⁴ naslednja dva, eden iz Vixamont Lassois (sl. 2: 14)⁵⁵ in drugi iz Dossa del Pol (sl. 2:

Sl. 3: Trije košarasti obeski in pinceta iz žganega groba iz Bornhöveda (foto: Archäologisches Landesmuseum Schloß Gottorf, Schleswig).

Fig. 3: Three basket-shaped pendants and a pair of tweezers from an urn grave from Bornhöved (photo: Archäologisches Landesmuseum Schloß Gottorf, Schleswig).

13)⁵⁶ pa sta slučajni najdbi. V nekdanji arheološki zbirki v Osorju na otoku Cresu so bili med košarastimi obeski tudi štirje, okrašeni s črtami. Eden je okrašen z eno (sl. 2: 9), trije pa z dvema črtama (sl. 2: 15–17). V kakšnem kontekstu so bili najdeni ni znano.⁵⁷

⁴¹ Stare 1955, 48, 111, t. 77: 1.

⁴² Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 51, 141, t. 65C: 4

⁴³ Frey 1969, 22, 98, t. 34: 12 (sl. 2: 21).

⁴⁴ Koller 1998, 125, 143, t. 10C: 14–16 (sl. 2: 22–24).

⁴⁵ Drack 1966–1967, 50, sl. 20: 3 (sl. 2: 25,26).

⁴⁶ Schmid-Sikimić 2002, 166, sl. 7.13: 2 (sl. 2: 27).

⁴⁷ Schmid-Sikimić 2000, sl. 11: 3,4 (sl. 2: 28,29).

⁴⁸ Schmid-Sikimić 2000, sl. 6A: 2 (sl. 2: 30).

⁴⁹ Schmid-Sikimić 2002, 166.

⁵⁰ Sakara Sučević 2004, str. 164: 147 (sl. 2: 1).

⁵¹ Moosleitner, Pauli, Penninger 1947, 45, t. 147B: 1 (sl. 2: 2).

⁵² Hennig 1992, 28, 45, sl. 25: 2–4,9,11,13 (sl. 2: 3–8).

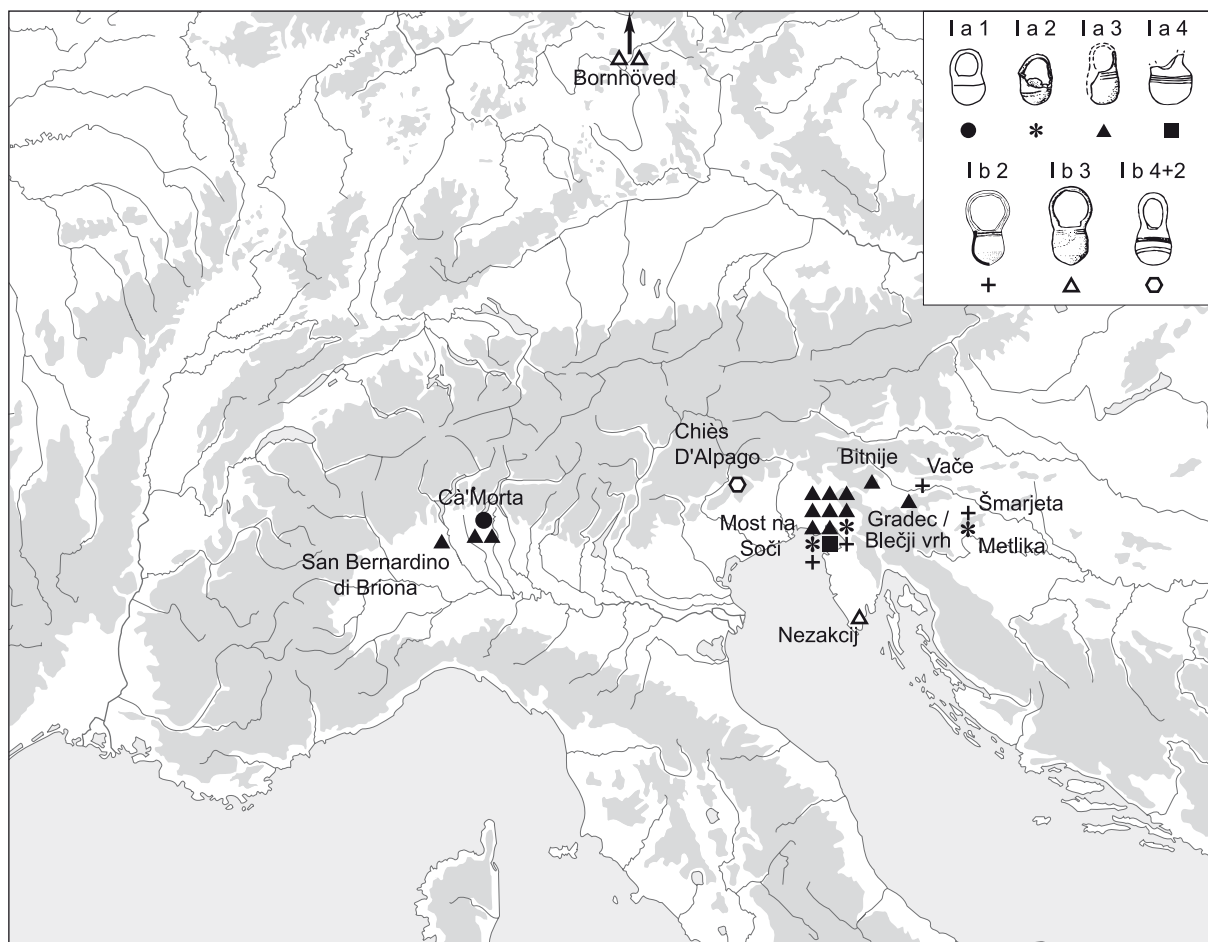
⁵³ Hennig 1992, 28, sl. 25: 1,12 (sl. 2: 11,12).

⁵⁴ Frey 1969, 22, sl. 9: 2 (sl. 2: 10).

⁵⁵ Chaume 2001, 406 št. 689, t. 38: 689 (sl. 2: 14).

⁵⁶ Salzani 1988, 482, sl. 3: 14 (sl. 2: 13).

⁵⁷ Klodić 1885, III, sl. 1 (sl. 2: 9,15–17).

Karta 1: Razprostranjenost košarastih obeskov, okrašenih z vodoravnimi črtami brez luknjic pod ročajem.
Map 1: Distribution of basket-shaped pendants with incised horizontal lines and without holes below the loop.

OBESKI TIPA II b

Število vodoravnih črt na večjih obeskih z luknjicama pod ročajem (tip II b) variira od ena do štiri. S tremi črtami (tip II b 3) je okrašen obesek iz groba 2 iz Bitenj (sl. 2: 37),⁵⁸ ki sodi v stopnjo Sveta Lucija II b. V severnosrednjeevropski železnodobni skupini Görizt so košarasti obeski značilni za njen mlajši del, za stopnjo II/III (Ha D/Lt A).⁵⁹ V grobu 48 iz Altranfta ogrlico sestavlja 17 bronastih jagod in 18 košarastih obeskov, od katerih je eden okrašen s tremi črtami (sl. 2: 38) in štirje z eno (tip II b 1) (sl. 2: 31–34).⁶⁰ Z dvema črtama (tip II b 2) sta okrašena obesek iz groba II a stopnje 2098 z Mosta na Soči (sl. 2: 35)⁶¹ in obesek iz groba 12

⁵⁸ Gabrovec 1974, t. 2: 7. Obesek ima na obeh straneh, na prehodu v ročaj, nad tremi črtami še eno daljšo in eno krajšo črtico. Predmet sem si ogledal 5. 7. 2010 v Narodnem muzeju Slovenije.

⁵⁹ Griesa 1982, 51, sl. 4.

⁶⁰ Griesa 1982, 92, t. 3: 4; 21: 2 (sl. 2: 31–34,38).

⁶¹ Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984, 212C: 1 (sl. 2: 35).

iz Brembate Sotta (sl. 2: 36), ki je datiran v stopnjo Golasecca III A 1.⁶² V zgoraj omenjenem grobu 10 gomile 1 iz Hohbühla pri Wohlenu so poleg manjših obeskov z luknjicama pod ročajem tudi trije večji, okrašeni s štirimi vodoravnimi črtami (tip II b 4) (sl. 2: 39–41).⁶³

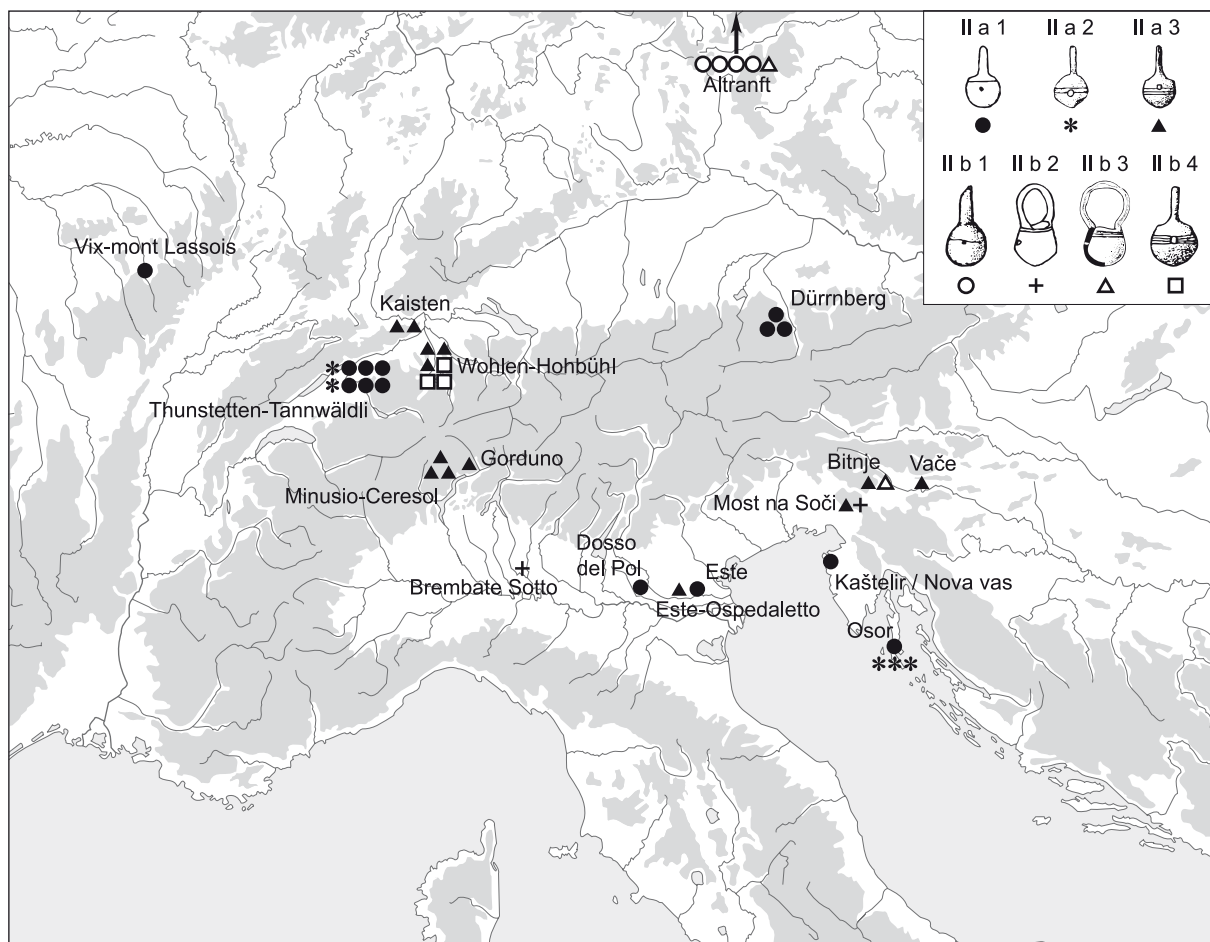
SKLEP

Košarasti obeski z zaobljenim dnom, okrašeni s poglobljenimi vzporednimi vodoravnimi črtami se torej, ne glede na to ali so manjši ali večji in imajo luknjice pod ročajem ali ne, pojavijo v stopnji kačastih fibul in so priljubljeni še v stopnji certoških fibul (v svetolucijski skupini v stopnjah II a in II b).

Čemu so služile luknjice pod ročajem ni povsem jasno. Ker niso povsem okrogle, Thilo F. Warneke izključuje naknadno vrtnanje in jih povezuje s tehnologijo ulivanja. Tu naj bi bilo pritrjeno livarsko jedro, ki je

⁶² De Marinis 1981, 137 ss, t. 18; 19 (sl. 2: 36).

⁶³ Koller 1998, 143, t. 10C: 10–12 (sl. 2: 39–41).

Karta2: Razprostranjenost košarastih obeskov, okrašenih z vodoravnimi črtami z luknjicama pod ročajem.
Map 2: Distribution of basket-shaped pendants with incised horizontal lines and holes below the loop.

neobhodno pri izdelavi votlih izdelkov.⁶⁴ Dva košarasta obeska pa kažeta na drugačno namembnost luknjic. Prvi je iz mlajšehalštatskega skeletnega groba iz Singena (Nemčija, okraj Konstanz). Obesek je na petih mestih okrašen z očesci iz poglobljenih koncentričnih krogcev. Dve očesci sta tudi pod ročajem. V središčih očesc so luknjice, v katere so vdeleni koralni zatiči.⁶⁵ Drugi je iz vzhodnega estenskega svetišča Meggiaro. Tudi ta fragmentiran neokrašen obesek ima luknjici zapolnjeni s koralnima paličicama.⁶⁶

Kartiranje obravnavanih obeskov je dalo pomenljiv rezultat. Na karti 1 so najdišča košarastih obeskov z okrasom vodoravnih črt brez luknjic. 26 obeskov izvira iz 11 najdišč. Kar osem najdišč z 20 obeski je z območja Slovenije, Istre in Benečije. Izrazita je zgostitev na Mostu na Soči, od koder je 13 obeskov. Z območja kulture Golasecca so le štirje obeski iz dveh najdišč.

Zelo oddaljeno je severnonemško najdišče Bornhöved z dvema obesoma.

Na karti 2 je prikazana razprostranjenost košarastih obeskov z okrasom vodoravnih črt z luknjicama pod ročajem. 43 obeskov je bilo najdenih na 17 najdiščih. V Sloveniji, Istri in Kvarnerju je le pet najdišč, s skupaj sedmimi obeski, večina obeskov je z območja kulture Golasecca.

Lahko zaključimo, da sta v času stopenj kačastih in certoških fibul na Dolenjskem oz. stopenj Sv. Lucija II a in II b obstajala dva delavniška kroga košarastih obeskov z zaobljenim dnom. Zahodni, za katerega so značilni obeski z luknjicama pod ročajem, in vzhodni, z obeski brez luknjic.⁶⁷ Za slednje je, glede na število, upravičena domneva o proizvodnem središču na Mostu na Soči, od koder so verjetno prišli tudi na Dolenjsko. Najdišča v Padski nižini pa nakazujejo poti, po katerih so tekla povezave med obema območjema.

⁶⁴ Warneke 1999, 126.

⁶⁵ Maier 1957, 254, sl. 3B: 7.

⁶⁶ Salerno 2002, 163 št. 81.

⁶⁷ Glej karte, slike in sezname pri Teßmann 2007.

Na koncu še nekaj besed o namembnosti košarastih obeskov. Najdemo jih tako v ženskih, kot v moških in otroških grobovih ter naseljih. Ludwig Pauli jih smatra kot amulete, torej predmete, ki se jim pripisuje čarovna moč.⁶⁸ Teßmannova meni, da bi bilo zanimivo preveriti, če se je v kakšnem obesku ohranila kakršnakoli organska snov in domneva, da so lahko služili za transport majhnih količin organskih substanc kot npr. opija ali dišečih smol.⁶⁹ Temu lahko dodamo sledeče. Pri naštevanju najdb okrog ostankov skeleta zarodka iz jame 1 na ledini Russäcker v Singenu, Ferdinand Maier pri opisu obeska v dveh objavah navede ... *dabei kleine Leinsamenkörner*.⁷⁰ Enak opis je tudi pri Pauliju.⁷¹ Iz opisa ni mogoče razbrati ali se nanaša na situacijo na terenu ali so bila lanena semena v obesku. Nedvoumen pa je rezultat analize vsebine obeska iz svetiščnega območja

v Este-Meggiano, s katero je bilo ugotovljeno, da so bili v obesku ostanki človeškega izvora.⁷²

Zahvala

Pri nastajanju članka so mi pomagali sodelavci z Inštituta za arheologijo ZRC SAZU. Dragan Božič si je vzel čas za diskusijo o tipoloških in kronoloških problemih in me opozoril na nekatere najdbe, Dragica Lunder je na novo narisala obeske iz Bitenj, Šmarjete in z Vač, ki jih hrani Narodni muzej Slovenije, Tamara Korošec je računalniško pripravila slike, Drago Valoh pa je po predlogah izdelal karti razprostranjenosti. Vsem najlepša hvala.

Posebna zahvala gre Ingrid Ulbricht iz Arheološkega deželnege muzeja v Schleswigu, ki mi je ljubeznivo posredovala podatke in fotografije predmetov groba iz Bornhöveda.

⁶⁸ Pauli 1975, 118.

⁶⁹ Teßmann 2007, 679.

⁷⁰ Maier 1957, 254; Maier 1958, 229.

⁷¹ Pauli 1975, 45.

⁷² Maspero, Lazzaro, Cattaneo, Lovisolo 2002; Salerno 2002, 163 št. 81.

CHAUME, B. 2001, *Vix et son territoire à l'Age du fer. Fouilles du mont Lassois et environnement du site princier*. – Protohistoire européenne 6.

DE MARINIS, R. 1981, Il periodo Golasecca III A in Lombardia. – *Studi archeologici* 1, 41–303.

DESCHMANN, C., F. HOCHSTETTER 1879, Prähistorische Ansiedlungen und Begräbnisstätten in Krain. Erster Bericht der Prähistorischen Commission der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Classe der Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. – *Denkschriften der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Classe der Kaiserliche Akademie der Wissenschaften* 42, 1–54.

DRACK, W. 1966–1967, Anhängerschmuck der Hallstattzeit aus dem schweizerischen Mittelland und Jura. – *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte* 53, 29–61.

DULAR, J., S. TECCO HVALA 2007, *South-Eastern Slovenia in the Early Iron Age IJugovzhodna Slovenija v starejši železni dobi*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 12.

DULAR, J., P. PAVLIN, S. TECCO HVALA 2003, Prazgodovinska višinska naselja v okolici Dol pri Litiji (Vorgeschichtliche Höhengsiedlungen in der Umgebung von Dole pri Litiji). – *Arheološki vestnik* 54, 159–224.

DULAR, J., B. KRIŽ, D. SVOLJŠAK, S. TECCO HVALA 1991, Utrjena prazgodovinska naselja v Mirenski in Temeniški dolini (Befestigte prähistorische Siedlungen in der Mirenska dolina und der Temeniška dolina). – *Arheološki vestnik* 42, 65–198.

DULAR, J., B. KRIŽ, D. SVOLJŠAK, S. TECCO HVALA 1995, Prazgodovinska višinska naselja v Suhi krajini (Vorgeschichtliche Höhengsiedlungen in der Suha krajina). – *Arheološki vestnik* 46, 89–167.

DULAR, J., B. KRIŽ, P. PAVLIN, D. SVOLJŠAK, S. TECCO HVALA 2000, Prazgodovinska višinska naselja v dolini Krke (Vorgeschichtliche Höhengsiedlungen im Krkatal). – *Arheološki vestnik* 51, 119–170.

ELES MASI, P. von 1986, *Le fibule dell'Italia settentrionale*. – Prähistorische Bronzefunde 14/5.

FREY, O.-H. 1969, *Die Entstehung der Situlenkunst. Studien zur figürlich verzierten Toreutik von Este*. – Römisch-Germanische Forschungen 31.

GABROVEC, S. 1974, Halštatske nekropole v Bohinju (Die Hallstattnekropolen in Bohinj). – *Arheološki vestnik* 25, 287–318.

GABROVEC, S. 1987, Dolenjska grupa. – V: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 5, 29–119, Sarajevo.

GABROVEC, S. 1992, Etruskischer Niederschlag in Slowenien. – *Etrusker nördlich von Italien*, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte 589, 203–218.

GRAHEK, L. 2004, Halštatska gomila na Hribu v Metliki (A Hallstatt tumulus at Hrib in Metlika). – *Arheološki vestnik* 55, 111–206.

GRIESA, S. 1982, *Die Göritzer Gruppe*. – Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 16.

HENNIG, H. 1992, *Zwei hallstattzeitliche Grabhügel aus dem Berner Mittelland. Thunstetten-Tannwäldli und Urtenen-Buebeloo/Chrache*. – Bern.

KLODIĆ, A. 1885, Die Ausgrabungen auf Ossero. – *Mitteilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der kunst- und historischen Denkmale* 11, I–VII.

KNEZ, T. 1986, *Novo mesto 1. Halštatski grobovi / Novo mesto 1. Hallstattzeitliche Gräber*. – Carniola Archaeologica 1.

KOLLER, H. 1998, Die Gräber der Hallstattzeit im Freiamt (Kt. Aargau). – *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte* 81, 119–170.

MAIER, F. 1957, Geometrisch verzierte Gürtelbleche aus Gräbern der späten Hallstattzeit von Singen am Hohentwiel (Ldkr. Konstanz). – *Germania* 35, 249–265.

MAIER, F. 1958, Zur Herstellungstechnik und Zierweise der späthallstattzeitlichen Gürtelbleche Südwestdeutschlands. – *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 39, 131–249.

- MARCHESETTI, C. 1893, Scavi nella necropoli di S. Lucia presso Tolmino (1885–1892). – *Bollettino della Società Adriatica di Scienze Naturali in Trieste* 15, 3–336.
- MASPERO, A, A. LAZZARO, C. CATTANEO, A. LOVISOLO 2002, Analisi del contenuto dei pendagli. – V: *Este preromana: una città e i suoi santuari*, 204–205, Treviso.
- MESTORF, J. 1885, *Vorgeschichtliche Alterthümer aus Schleswig-Holstein*. – Hamburg.
- MIHOVILIĆ, K. 2001, *Nezaključni prapovijesni nalazi 1900. – 1953. / Nesactium. Prehistoric finds 1900 – 1953. – Monografije i katalogi* 11.
- MLINAR, M. 2008, *Most na Soči (Sv. Lucija) – izkopavanja na grobišču 2000–2002* (Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo). – Ljubljana.
- MOOSLEITNER, F., L. PAULI, E. PENNINGER 1974, *Der Dürrnberg bei Hallein 2. Katalog der Grabfunde aus der Hallstatt- und Latènezeit*. – Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 17.
- PAULI, L. 1971, *Die Golasecca - Kultur und Mitteleuropa. Ein Beitrag zur Geschichte des Handels über die Alpen*. – Hamburger Beiträge zur Archäologie 1/1.
- PAULI, L. 1975, *Keltischer Volksglaube. Amulette und Sonderbestattungen am Dürrnberg bei Hallein und im eisenzeitlichen Mitteleuropa*. – Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 28.
- PAVLIN, P. 2011, Prazgodovinsko višinsko naselje Gradec pri Blečjem Vrhu na Dolenjskem (The prehistoric hilltop settlement of Gradec near Blečji Vrh in Dolenjska). – *Arheološki vestnik* 62, 131–163.
- SAKARA SUČEVIĆ, M. 2004, *Kaštelir. Prazgodovinska naselbina pri Novi vasi / Brtonigla (Istra) (Kaštelir. Prehistoric settlement near Nova vas / Brtonigla (Istria))*. – *Annales Mediterranea*, Koper.
- SALERNO, R. 2002, I bronzi e gli altri votivi. – V: *Este preromana: una città e i suoi santuari*, 149–163, Treviso.
- SALZANI, L. 1988, La necropoli paleoveneta di Dosso del Pol a Gazzo Veronese. I materiali sporadici. – *Bollettino del Museo civico di Storia naturale di Verona* 15, 475–501.
- SCHMID-SIKIMIĆ, B. 2000, An den Wegen über die Alpen. Minusio und Mesocco: Referenzorte der älteren Eisenzeit in der Südschweiz. – V: *I Leponti tra mito e realtà* 1. *Raccolta di saggi in occasione della mostra*, 215–243, Locarno.
- SCHMID-SIKIMIĆ, B. 2002, *Mesocco Coop (GR). Eisenzeitliche Bestattungsplatz im Brennpunkt zwischen Süd und Nord*. – *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 88.
- STARĚ, F. 1955, *Vače*. – *Arheološki katalogi Slovenije* 1.
- STARE, V. 1973, *Prazgodovina Šmarjete*. – *Katalogi in monografije* 10.
- TECCO HVALA, S., J. DULAR, E. KOCUVAN 2004, *Železnodobne gomile na Magdalenski gori / Eisenzeitliche Grabhügel auf der Magdalenska gora*. – *Katalogi in monografije* 36.
- TERŽAN, B. 1976, Certoška fibula (Die Certosafibel). – *Arheološki vestnik* 27, 317–536.
- TERŽAN, B. 1995, Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa. – V: *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, *Südosteuropa Schriften* 17 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 11) 81–159.
- TERŽAN, B., N. TRAMPUŽ 1973, Prispevek h kronologiji svetolucijske skupine (Contributo alla cronologia del gruppo preistorico di Santa Lucia). – *Arheološki vestnik* 24, 416–460.
- TERŽAN, B., F. LO SCHIAVO, N. TRAMPUŽ-OREL 1984, *Most na Soči (S. Lucia) 2. Szombathyjeva izkopavanja / Most na Soči (S. Lucia) 2. Die Ausgrabungen von J. Szombathy*. – *Katalogi in monografije* 23.
- TESSMANN, B. 2007, Korbchenanhänger im Süden - Göritzer Bömmeln im Norden. Eine vergleichende Studie zu einem späthallstattzeitlichen Anhängertyp. – V: *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, *Situla* 44, 667–694.
- WARNEKE, T. F. 1999, *Hallstatt- und frühlatènezeitlicher Anhängerschmuck. Studien zu Metallanhängern des 8.–5. Jahrhunderts v. Chr. zwischen Main und Po*. – *Internationale Archäologie* 50.

EARLY IRON AGE BASKET-SHAPED PENDANTS WITH HORIZONTAL LINE DECORATION

Translation

The article was prompted by a basket-shaped pendant (fig. 1: 5)¹ found during trial trenching in the prehistoric settlement on Gradec near Blečji vrh.² The investigations were conducted there as part of the twenty-year long project titled “Fortified prehistoric settlements in Dolenjska”, which was headed and successfully concluded by Janez Dular. The results were

being regularly published in *Arheološki vestnik*³ and also presented collectively in a scientific monograph.⁴

Basket-shaped pendants are the topic of numerous discussions and analyses, the last written by Barbara

¹ Pavlin 2011, 146, pl. 6: 9 (fig. 1: 9).

² Pavlin 2011, 141 f.

³ Dular, Križ, Svoljšak, Tecco Hvala 1991; Dular, Križ, Svoljšak, Tecco Hvala 1995; Dular, Križ, Pavlin, Svoljšak, Tecco Hvala 2000; Dular, Pavlin, Tecco Hvala 2003; Pavlin 2011.

⁴ Dular, Tecco Hvala 2007.

Teßmann.⁵ She discusses their typology, chronology and geographical distribution. Her typology is based on the division of such pendants within the Golasecca culture as proposed by Raffaele De Marinis.⁶ The latter divided the basket-shaped pendants with a rounded bottom into eight types with several subtypes or variants. The main criterion was the shape of the pendant, while other parameters, such as size, decoration or lack thereof and, most importantly, the presence or absence of holes below the loop, were deemed unimportant.

The determination of the pendant from Blečji vrh as to a particular type is a difficult one. The pendant not having a pronounced figure-of-eight shape, it cannot be ascribed to Type 1. Neither can it be ascribed to Types 3, 4, 5, 7 or 8; Type 3 is excluded because the basket part has a curved rather than a straight rim, Type 4 and its variants is excluded because the basket part is hemispherical rather than cylindrical and has a curved rather than a straight rim, Type 5 is excluded because the basket part is not pronouncedly globular, Type 7 is excluded because the lower part of the basket is hemispherical rather than conical and Type 8 is excluded because the lower part is not lenticular. In its shape, the pendant most closely resembles those of Type 2, but this comprises pendants with a pair of holes below the loop. Then there is Type 6, into which Teßmann included pendants of indeterminate shape, with or without holes below the loop, mostly with a small loop and possibly with horizontal lines as decoration. However, the author wonders whether the pendants of Type 6 form an independent type or rather represent defective products of some other type, noting that most were found at Most na Soči.

In my research, I noticed several inconsistencies in the typology proposed by Teßmann, which led me to attempt to determine the basket-shaped pendants decorated with incised horizontal lines anew.

This attempt was based on the study of 69 pendants. The first observation was the presence or absence of holes below the loop. Those without holes were marked with the Roman numeral **I** (*fig. 1*) and those with holes with the numeral **II** (*fig. 1*). The second criterion was size and the third the number of horizontal lines. Most pendants measure between 2 and 2.4cm in height; these were marked with the letter **a**. A smaller part is higher and measures between 2.6 and 3.3cm; these were marked with the letter **b**. The arbitrary line between a and b was set at 2.5cm. The Arabic numeral at the end reveals the number of horizontal lines. Thus, the typological mark of II a 2 stands for small pendants with a pair of holes below the loop decorated with two horizontal lines, while I b 3 marks large pendants without holes below the loop and decorated with three horizontal lines.

⁵ Teßmann 2007, with an overview of the history of research 668 f.

⁶ De Marinis 1981, 229 ff.

PENDANTS OF TYPE I a

The pendant from Gradišče near Blečji vrh (*fig. 1: 5*) is small and bears three horizontal lines, which determines it as Type I a 3. Its closest analogies come from the cemeteries of the Sveta Lucija group, more precisely from Most na Soči (*fig. 1: 6-11,13,14*)⁷ and Bitnje (*fig. 1: 12*),⁸ which yielded as many as nine pendants with three lines. Further three such pendants are known from the area of the Golasecca culture; two were found in Grave VIII/1926 from Čà'Morta (*fig. 1: 15,16*)⁹ and the third is a stray find from the tumulus cemetery at San Bernardino di Briona (*fig. 1: 17*).¹⁰ The basket-shaped pendants with three lines appear within the Sveta Lucija group primarily in the graves of Phase II a,¹¹ remaining in use in Phase II b.¹² The above-mentioned Grave Čà'Morta VIII/1926 is dated to the Golasecca III A 1 phase,¹³ which is contemporary to Sv. Lucija II b or the Certosa fibulae phase. The stratigraphic situation of the pendant from Gradišče near Blečji vrh indicates that it should be attributed to the same phase.¹⁴

Apart from the pendants with three horizontal lines, we also know of basket-shaped pendants with one (Type I a 1), two (Type I a 2) or four (Type I a 4) lines. A single line adorns the already-mentioned pendant from Grave Čà'Morta VIII/1926 (*fig. 1: 1*).¹⁵

Two pendants with two lines came to light in Graves 2170¹⁶ and M 2667,¹⁷ respectively, at Most na Soči (*fig. 1: 2,3*) and the third one in Grave 18 in Tumulus I at Hrib in Metlika (*fig. 1: 4*).¹⁸ Of those, Grave 2170 belongs to the Sv. Lucija II a phase. Grave 2667, the burial of an adult woman that Carlo Marchesetti excavated in 1891 on a lot known under the name of Velikonja, contained a Sveta Lucija fibula with rings and pendants, a leech, a serpentine and a fibula with knobs, but also a ribbed cist, an indented cup, an earring, six rings and 40 amber beads.¹⁹ Grave 18 at Hrib in Metlika was attributed by Lucija Grahek to the

⁷ Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984: Gr. 1141 - pl. 112G: 3 (*fig. 1: 6*); Gr. 1557 - pl. 142F: 3 (*fig. 1: 7*); Gr. 2170 - pl. 223C: 8 (*fig. 1: 8*); Gr. 2313 - pl. 243D (*fig. 1: 9*); Gr. 2372 - pl. 253B: 6 (*fig. 1: 10*); without context - pl. 272: 28 (*fig. 1: 11*). Mlinar 2008: Pucarjev rob Gr. 14 - pl. 6: 2 (*fig. 1: 13*); Gr. 18 - pl. 7: 7 (*fig. 1: 14*).

⁸ Gabrovec 1974: Gr. 3 - pl. 2: 20.

⁹ De Marinis 1981, pl. 31: 23,24 (*fig. 1: 15,16*).

¹⁰ Pauli 1971, pl. 41: 7 (*fig. 1: 17*).

¹¹ Most na Soči, Szombathy excavations: Gr. 1557, 2170, 2372; Pucarjev rob: Gr. 14, 18; Bitnje: Gr. 3.

¹² Most na Soči, Szombathy excavations: Gr. 1141.

¹³ De Marinis 1981, 61.

¹⁴ Pavlin 2011, 141, *fig. 4*.

¹⁵ De Marinis 1981, pl. 31: 25 (*fig. 1: 1*).

¹⁶ Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984, pl. 223C: 7 (*fig. 1: 2*).

¹⁷ Marchesetti 1893, pl. 12: 2 (*fig. 1: 3*).

¹⁸ Grahek 2004, pl. 3: 13 (*fig. 1: 4*).

¹⁹ Marchesetti 1893, 117.

Stična 2 phase on the basis of a basket-shaped pendant, a small fibula with half-ribs on the bow and a bronze pendant in the shape of a cowrie shell,²⁰ although the grave also contained thin ring jewellery with thin ribs and overlapping ends that otherwise appears in graves of the Certosa fibulae phase.²¹

The pendant with four horizontal lines was found in Grave 697 at Most na Soči (*fig. 1: 18*);²² the grave is attributed to the Sv. Lucija II a phase.²³

PENDANTS OF TYPE I b

Most na Soči also yielded two basket-shaped pendants with two horizontal lines that differ from those discussed above in size. One of these was found in Grave 654,²⁴ dated to Phase II a on the basis of a Sveta Lucija fibula (*fig. 1: 22*). The other was found among the scattered finds between Graves 1–1816, which were being collected in the course of the excavations in 1886 and 1887 (*fig. 1: 19*).²⁵ The loop of the latter is broken off, but the preserved part measures 2.7 cm in height and therefore belongs to Type I b 2. Further two basket-shaped pendants with two lines are known from Šmarjeta (*fig. 1: 20*)²⁶ and Vače (*fig. 1: 21*), both without known grave groups.²⁷ A large pendant with three lines was found in cremation Grave I - 21 at Nezakcij (*fig. 1: 23*), associated with an undecorated situla without a neck, with an everted rim and the base plate affixed to the body with a joint.²⁸ Such situlae at Most na Soči are characteristic of Phases II a and II b.²⁹ Another cremation grave, from Bornhöved (Germany, Schleswig-Holstein), revealed as many as twenty basket-shaped pendants in the urn (*fig. 1: 24,25*) together with a pair of tweezers (*fig. 3*).³⁰

²⁰ Grahek 2004, 159, pl. 3: 4-20.

²¹ Bracelets: Preloge near Zgornja Slivnica: Gr. 13/152 Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 76 ff., 160 f., pl. 118: 12:13), Voselca near Hrastje: Gr. 2/21 (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 87, 169, pl. 139B: 18,19). Anklets: Preloge near Zgornja Slivnica: Gr. 2/15 (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 36, 129 f., pl. 28A: 3,4), Novo mesto-Kandija: Gr. I/22 (Knez 1986, 69, pl. 5: 7-12), Gr. IV/20 (Knez 1986, 91, pl. 39: 3).

²² Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984, pl. 66A: 1 (*fig. 1: 18*).

²³ Teržan, Trampuž 1973, insert 1.

²⁴ Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984, pl. 63C (*fig. 1: 22*).

²⁵ Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984, pl. 272: 32 (*fig. 1: 19*).

²⁶ Stare 1973, pl. 43: 2.

²⁷ It is held in the *Universalmuseum Joanneum* in Graz under inv. no. 6068 (*Schild von Steier* 22, 2009, 134 no. 754) (*fig. 1: 21*).

²⁸ Mihovilić 2001, 170, pl. 30: 22 (*fig. 1: 23*).

²⁹ Teržan, Trampuž 1973, 429, insert 1.

³⁰ Mestorf 1885, 25, pl. 37: 402. The *Archäologisches Landesmuseum* in Schleswig keeps only three basket-shaped pendants (inv. nos. KS 1349, KS 1350, KS 1680). Two are al-

A large basket-shaped pendant decorated with a stripe of four and a stripe of two horizontal lines (Type I b 4+2) was found hanging from a leech fibula with a long foot and inlaid corals on the bow, of Variant E after Eles Masi, in a cremation grave unearthed in 1935 at Chiès d'Alpago in the province of Belluno in Italy (*fig. 1: 26*). Such fibulae were common in the second half of the sixth century BC.³¹

PENDANTS OF TYPE II a

Grave 3 from Bitnje revealed, apart from the one mentioned above, another basket-shaped pendant with three incised horizontal lines that differs from the first one in the presence of two holes below the loop (*fig. 2: 18*),³² which is a characteristic of Type II a 3. In Slovenia, there are two analogies that correspond in size. The first one was found in Grave 2119 at Most na Soči (*fig. 2: 19*),³³ which dates to Sv. Lucija II b, while the other pendant was found in an inhumation grave that Schulz, museum technician, excavated on 29 August 1878 at Vače (*fig. 2: 20*).³⁴ The latter pendant was found on the neck of the deceased woman together with a decorated ring of rhombic cross section and amber beads. Found beside the necklace in the grave was also a small iron knife, a decorated horn cylinder, a fibula with horn overlay and horn figurines associated with the fibula, as well as a bracelet of five strands of amber beads with amber spacer plates. Judging from the fibula, the grave could be attributed to the Stična 2 phase,³⁵ but the bracelet and the horn cylinder rather point to a later date. The bracelet has two very close analogies at Magdalenska gora, in Graves 117³⁶ and 97³⁷ from Tumulus 13 from Preloge. The remains of a similar bracelet were also found in Grave III/33 at Kandija in Novo mesto, with

most identical and bear three deeply incised horizontal lines, while the third pendant is different in shape and plain (*fig. 3: 1-3*).

³¹ von Eles Masi 1986, 163 ff., pl. 127: 1577 (*fig. 1: 26*).

³² Gabrovec 1974, pl. 2: 19. The drawing of the pendant is incorrect; it is only decorated with three incised lines and has two holes below the loop.

³³ Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984, pl. 216F: 6 (*fig. 2: 19*).

³⁴ Deschmann, Hochstetter 1879, 13, pl. 14: 5. France Starè writes that it is Grave Group 14 (Starè 1955, 14, pl. 66: 1). The drawings in neither of the two publications depict holes below the loop. The latter can be found on the drawing in a contribution by Biba Teržan (1995, *fig. 37*), who also published the grave group.

³⁵ Gabrovec 1987, 49; Gabrovec 1992, 213, *fig. 14*.

³⁶ Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 71 f., 156 f., pl. 106: 40.

³⁷ Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 67 f., 154, pl. 100: 8. The list of stray finds from Magdalenska gora includes further two comparable bracelets (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, pl. 146: 17,18).

the amber spacer plates bearing six holes.³⁸ All three graves are attributable to the Certosa fibulae phase. Almost all the graves with decorated horn cylinders from Magdalenska gora date to this phase.³⁹ An exception is Grave 2/12 from Voselca near Hrastje, which dates to the Serpentine fibulae phase.⁴⁰ The cylinder from the Vače grave bears three friezes; the central one is a meander, while the bottom and top friezes depict a running dog. This combination can be seen on another cylinder from Vače, which has a handle or foot attached through one of the holes lining the edge.⁴¹ The closest analogy to this cylinder was found in Grave 4/3 at Preloge near Zgornja Slivnica.⁴² Preserved on this cylinder is one complete and part of another handle or a foot, while resembles the handle from Vače in shape, while the meandroid motif is accompanied above and below by a series of ring-and-dots instead of the running dogs. The grave, based on the indented cup, can be dated to the Certosa fibulae phase.

The pendants of Type II a 3 (with three lines and a pair of holes below the loop) appear in greater numbers in the areas west and north-west of Slovenia. In north Italy, one such pendant was found in the so-called Grave Palugana from Ospedaletto near Este (fig. 2: 21), which dates to the Este III – Middle phase.⁴³ In Switzerland, such pendants were unearthed at four sites. Three were found in inhumation Grave 10 of a woman, in Tumulus 1 at Hohbühl near Wohlen (fig. 2: 22-24), which can be attributed to Ha D2 on the basis of two large kettledrum fibulae (*Paukenfibeln*) with a disc on the foot.⁴⁴ Two pendants were also found in a tumulus at Kaisten (fig. 2: 25,26), the finds from which include a fragment of a kettledrum fibula.⁴⁵ A pendant in Grave 2 at Gorduno was attached to a leech fibula with a long foot with a vase-shaped terminal (fig. 2: 27).⁴⁶ Further three pendants were found at the Minusio-Ceresol cemetery. Two were unearthed in Grave 3 (fig. 2: 28,29)⁴⁷ and one in Grave 13 (fig. 2: 30);⁴⁸ all three graves date to Phase B of the south Swiss Golasecca group.⁴⁹ Phase B is roughly

contemporaneous with Sv. Lucija II a and II b, or the Serpentine and Certosa fibulae phases in Dolenjska.

Apart from the pendants with holes below the loop and three horizontal lines, there are also pendants without holes and with either one (Type II a 1) or two horizontal lines (Type II a 2). Pendants with a single incised line were found at Kaštelir near Nova vas (fig. 2: 1),⁵⁰ the exact context of which is not known, three pendants as remains of the supposedly destroyed Grave 78 A from Dürrnberg (fig. 2: 2)⁵¹ and six pendants from the Group of Finds No. 3 of a Ha D3 date from a tumulus at Thunstetten-Tannwäldli (fig. 2: 3-8).⁵² The latter group also included two pendants with two lines (fig. 2: 11,12).⁵³ A pendant with two lines was also found in Grave 43 at Este-Costa Martini (fig. 2: 10), dated to Este III – Middle,⁵⁴ while two other pendants with two lines, one from Vix-Mont Lassois (fig. 2: 14)⁵⁵ and the other from Dosso del Pol (fig. 2: 13),⁵⁶ represent stray finds. The former archaeological collection at Osor on the island of Cres also included a number of basket-shaped pendants, four with horizontal lines; one with a single (fig. 2: 9) and three with two lines (fig. 2: 15-17). The context of these finds is unknown.⁵⁷

PENDANTS OF TYPE II b

The number of horizontal lines on the large pendants with holes below the loop (Type II b) varies from one to four. Three lines (Type II b 3) can be observed on the pendant from Grave 2 at Bitnje (fig. 2: 37),⁵⁸ attributed to the Sv. Lucija II b phase. Basket-shaped pendants in the Göriz Iron Age group of northern and central Europe are characteristic of its later part, more precisely Phase II/III (Ha D/Lt A).⁵⁹ Grave 48 from Altranft revealed a necklace of 17 bronze beads and 18 basket-shaped pendants, one of the latter decorated with three (fig. 2: 38) and four with one line (Type II b 1) (fig. 2: 31-34).⁶⁰ Two horizontal lines (Type II b 2) are observable on a pendant from Grave 2098 at Most na Soči from phase Sv. Lucija II a (fig. 2: 35)⁶¹ and a pendant from Grave 12 at Brembate Sotto (fig. 2: 36), dated to

³⁸ Knez 1986, 87, pl. 28: 1.

³⁹ Preloge near Zgornja Slivnica: Gr. 2/16 (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 36, 130, pl. 20D: 3,4), Gr. 4/3 (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 51, 141, pl. 65C: 4), Gr. 13/55 (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 61 f., 149, pl. 84: 14,15); Voselca near Hrastje: Gr. 1/2 55 (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 82 f., 165, pl. 130A: 16,17).

⁴⁰ Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 85, 167, pl. 134D: 11.

⁴¹ Stare 1955, 48, 111, pl. 77: 1.

⁴² Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 51, 141, pl. 65C: 4

⁴³ Frey 1969, 22, 98, pl. 34: 12 (fig. 2: 21).

⁴⁴ Koller 1998, 125, 143, pl. 10C: 14-16 (fig. 2: 22-24).

⁴⁵ Drack 1966-1967, 50, fig. 20: 3 (fig. 2: 25,26).

⁴⁶ Schmid-Sikimić 2002, 166, fig. 7.13: 2 (fig. 2: 27).

⁴⁷ Schmid-Sikimić 2000, fig. 11: 3,4 (fig. 2: 28,29).

⁴⁸ Schmid-Sikimić 2000, fig. 6A: 2 (fig. 2: 30).

⁴⁹ Schmid-Sikimić 2002, 166.

⁵⁰ Sakara Sučević 2004, p. 164: 147 (fig. 2: 1).

⁵¹ Moosleitner, Pauli, Penninger 1947, 45, pl. 147B: 1 (fig. 2: 2).

⁵² Hennig 1992, 28, 45, fig. 25: 2-4,9,11,13 (fig. 2: 3-8).

⁵³ Hennig 1992, 28, fig. 25: 1,12 (fig. 2: 11,12).

⁵⁴ Frey 1969, 22, fig. 9: 2 (fig. 2: 10).

⁵⁵ Chaume 2001, 406 no. 689, pl. 38: 689 (fig. 2: 14).

⁵⁶ Salzani 1988, 482, fig. 3: 14 (fig. 2: 13).

⁵⁷ Klodić 1885, III, fig. 1 (fig. 2: 9,15-17).

⁵⁸ Gabrovec 1974, pl. 2: 7. The pendant also bears a short incised line above the horizontal ones at each end of the loop.

⁵⁹ Griesa 1982, 51, fig. 4.

⁶⁰ Griesa 1982, 92, pl. 3: 4; 21: 2 (fig. 2: 31-34,38).

⁶¹ Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984, 212C: 1 (fig. 2: 35).

Golasecca III A 1.⁶² The above-mentioned Grave 10 of Tumulus 1 from Hohbühl near Wohlen revealed small pendants with holes below the loop, but also three large pendants with four horizontal lines (Type II b 4) (fig. 2: 39-41).⁶³

CONCLUSION

The basket-shaped pendants with a rounded bottom and decorated with incised horizontal lines appear in the Serpentine fibulae phase and continue to be popular in the Certosa fibulae phase (Phases II a in II b in the Sveta Lucija group), regardless of their size and either presence or absence of holes below the loop.

The function of the holes is not clear. They are not completely round, which led Thilo F. Warneke to exclude subsequent drilling and rather tie them to the technique of casting hollow objects, in which the holes supposedly represented the spot where the casting core was attached.⁶⁴ Two basket-shaped pendants, however, indicate a different function. The first was found in a Late Hallstatt inhumation at Singen (Germany, Konstanz County) and is decorated with five eyes of incised concentric circles, two of which below the loop, with small coral rods inserted in the centres of the eyes.⁶⁵ The second pendant, found in the eastern sanctuary at Meggiaro in Este, is undecorated, but bears two holes with inserted small coral rods.⁶⁶

The sites of basket-shaped pendants were plotted onto a distribution map, which proved to be very revealing. *Map 1* shows sites of the basket-shaped pendants with horizontal lines and without holes. Twenty-six such pendants were found at eleven sites. As many as eight sites, yielding 20 pendants, are located in Slovenia, Istria and Veneto, with a notable concentration at Most na Soči, which revealed 13 pendants. The area of the Golasecca culture only yielded four such pendants, at two sites. A very distant site of Bornhöved, in north Germany, yielded two pendants.

Map 2 shows the distribution of basket-shaped pendants with horizontal lines and a pair of holes below the loop. The forty-three pendants were found at seventeen sites, most in the area of the Golasecca culture and only five sites, revealing seven pendants, in Slovenia, Istria and the Gulf of Kvarner.

This allows us to conclude that two workshop circles producing basket-shaped pendants with a rounded bottom were active during the Serpentine and Certosa fibulae phases or the Sv. Lucija II a in II b phases. The west circle was characterized by pendants with holes below the loop, while the east circle produced pendants without holes.⁶⁷ The production centre of the latter can justifiably be located in Most na Soči, whence the pendants also came to Dolenjska. The sites of these pendants in the Po Plain indicate the routes of communication between the two circles of production.

The exact function of the basket-shaped pendants is yet unclear. What is certain is that they were unearthed in graves of women, men and children, but also in settlements. Ludwig Pauli sees them as amulets, i.e. objects of magic powers.⁶⁸ Teßmann is of the opinion that it would be interesting to check if any of these pendants contain organic matter, supposing that they may have served to transport small quantities of organic substances such as opium or aromatic resins.⁶⁹ In addition, I should cite two publications, where Ferdinand Maier writes of, “*dabei kleine Leinsamenkörner*,” when describing a pendant found among the finds surrounding the skeletal remains of a human embryo in Pit 1 on the Russäcker fallow at Singen.⁷⁰ The same can be read in Pauli.⁷¹ This description does not reveal whether the linseeds were only broadly associated with the pendant or were actually found in its interior. Leaving no doubt, however, is the analysis performed on the contents of a pendant from the Este-Meggiaro sanctuary area, which showed them to be the remains of human origin.⁷²

Translation: Andreja Maver

Primož Pavlin
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Inštitut za arheologijo
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
primoz.pavlin@zrc-sazu.si

⁶² De Marinis 1981, 137 ff., pl. 18; 19 (fig. 2: 36).

⁶³ Koller 1998, 143, pl. 10C: 10-12 (fig. 2: 39-41).

⁶⁴ Warneke 1999, 126.

⁶⁵ Maier 1957, 254, fig. 3B: 7.

⁶⁶ Salerno 2002, 163 no. 81.

⁶⁷ See maps, figures and lists in Teßmann 2007.

⁶⁸ Pauli 1975, 118.

⁶⁹ Teßmann 2007, 679.

⁷⁰ Maier 1957, 254; Maier 1958, 229.

⁷¹ Pauli 1975, 45.

⁷² Maspero, Lazzaro, Cattaneo, Lovisolò 2002; Salerno 2002, 163 no. 81.

LATE LA TÈNE WARRIOR GRAVE FROM MALI BILAČ (POŽEGA VALLEY, CROATIA)

KASNOLATENSKI RATNIČKI GROB IZ MALOGA BILAČA (POŽEŠKA KOTLINA, HRVATSKA)

Marko DIZDAR, Hrvoje POTREBICA

Izvleček

Orožje ter fragmenti bronastih in glinastih posod, ki so bili najdeni v vasi Mali Bilač na severozahodnem pobočju Dilja, pripadajo verjetno dvojnemu bojevniškemu grobu. Kovinske najdbe – meč, nožnica, ščitna grba, fibula in fragmenti bronastih posod – so ključnega pomena za kronološko opredelitev groba, ki ga lahko datiramo v zgodnjo fazo poznolatenskega obdobja – LT D1. Prav tako omogočajo opredelitev vloge tega najdišča v mreži komunikacij. Najbližje analogije za najdbe iz Malega Bilača najdemo v grobiščih Skordiskov, ki so verjetno nadzirali vzhodni del Požeške kotline in povezavo z osrednjim delom Posavja. Orožje kaže, da sta bila v grobu pokopana pomembna bojevnika, o njunem statusu govore dragoceni predmeti, kot so bronaste posode, ki so tja prišle s trgovinsko ali blagovno menjavo. To je v poznolatenskem času nadzirala vojaška elita, ki je zelo verjetno predstavljala osnovno politično in gospodarsko moč družbe, kljub različnim plemenskim identitetam.

Ključne besede: Severna Hrvaška, Požeška kotlina, mlajša železna doba, LT D1, grobovi, orožje, bronaste posode, keramika, vojaške elite, identitete

Abstract

The village of Mali Bilač, situated on the north-western slopes of Mount Dilj, yielded weapons and other metal objects, as well as ceramic vessels that probably represent the goods of a double warrior grave. The metal finds, more precisely swords and scabbards, a shield boss, a fibula and fragments of bronze vessels, enabled us to date the grave to the first part of the Late La Tène period, i.e. LT D1, but also aid in determining the position of the site within the communications network. The finds from Mali Bilač have close analogies in those from the cemeteries of the Scordisci. They probably controlled the eastern part of the Požega Valley, which was connected with the central Sava Valley. The weaponry suggests that the burial was that of prominent warriors who displayed their status through prestige goods, which include bronze vessels. These vessels arrived to the area through the trade and exchange network controlled by the Late La Tène warrior elite which, regardless of various tribal identities, most probably represented the basic political and economic power of the society at that time.

Keywords: Northern Croatia, Požega Valley, Late Iron Age, LT D1, graves, weaponry, bronze vessels, pottery, warrior elite, identities

Fig. 1: Position of Mali Bilač.
Sl. 1: Položaj Maloga Bilača.

The Požega Valley, located in the central Slavonia region, yielded finds from all phases of the La Tène culture. The finds from the grave/s at Velika and a zoomorphic fibula from Bilač bear witness to the process of the Early Celtization of the south Pannonian Plain during the first half of the 4th century BC. During the second half, the south-eastern part of the Plain was settled by Celts who, together with the indigenous population, formed the community of the Scordisci. The Orlijava river and the eastern slopes of the Slavonian Mountains are considered as the western boundary of the Scordisci, while the Požega Valley was a peripheral zone under their control (Popović 1994; Dizdar, Potrebica 2002). The specific material culture revealed by the Late Iron Age sites in the Požega Valley is marked by the presence of an indigenous Pannonian heritage linked to the tribe of the Breuci. It is supposed that the western part of the Slavonian Mountains corresponds to Pliny's (n.h. 3.25.148) *Mons Claudius*, which separated the Scordisci from the Taurisci, who inhabited the area west of the Požega Valley and the mountain chain of Papuk and Psunj (Dizdar, Potrebica 2002).

The late phase of the Early (LT B2) and the Middle La Tène periods (LT C1–2) in the Požega Valley are only attested to by sporadic finds, which nevertheless bear witness to the continuous development of the La Tène culture. The picture changes in the Late La Tène, which left behind a large number of sites, including lowland settlements, mostly located along the Orlijava and Londža rivers (Dizdar, Potrebica 2002, 118). This confirms the assumption of the valley's orientation toward the south and toward the region along the Sava river, similarly as during the Early and the Middle La Tène period. A Late La Tène date can also be attributed to several important chance finds of warrior equipment, such as those from Vučjak (Dizdar, Potrebica 2002, 113, Pl. 7: 1,2) and Paka (Dizdar, Potrebica 2005, 60, Fig. 2).

The most important Late La Tène site in the Požega Valley was found by chance in 1993 at Mali Bilač, in the eastern Požega Valley, on the north-western slopes of Mount Dilj above the Londža (Fig. 1). Finds that probably originated from a destroyed Late La Tène cremation grave were found on the surface of a modern cemetery. A few years later, these finds were shown to Ivica Samardžić, director of the Nature Park Papuk, who informed archaeologists in Požega and Zagreb. Some of these finds now form part of a private collection, while others were lost during the following years. Apart from those discussed below, the grave reportedly included a few other finds that have not survived (Dizdar, Potrebica 2002, 116–117, 123, Fig. 2). Further fragments were collected in 2003 outside the cemetery and assumed to have belonged to the same group of finds (Dizdar, Potrebica 2003). According to the information provided by the excavator, the finds were heaped together at a depth of around 0.60m, suggesting a single, rich grave (Grave 1).

The collected finds point to a cemetery situated on a narrow and long ridge with the northern slope descending gently towards the Londža, while the steep western and eastern slopes overlook small valleys (Fig. 2). The weaponry assemblage consists of two swords with fragments of scabbards and other, partly surviving warrior equipment (spears, shield bosses). Other finds include items of costume (fibula) and fragments of ceramic and bronze vessels. The swords with fragments of scabbards show traces of bending, which suggests that the finds came from a cremation burial, probably from a double warrior grave dating from the late 2nd and beginning of the 1st century BC (Dizdar, Potrebica 2002, 116–117, 123, Fig. 2; 2003; 2005, 58–60, Fig. 1).

In 2010, trial trenching was carried out around the modern cemetery in advance of machine earthworks. The excavated area yielded fragments of ceramic vessels confirming the existence of a Late La Tène site.

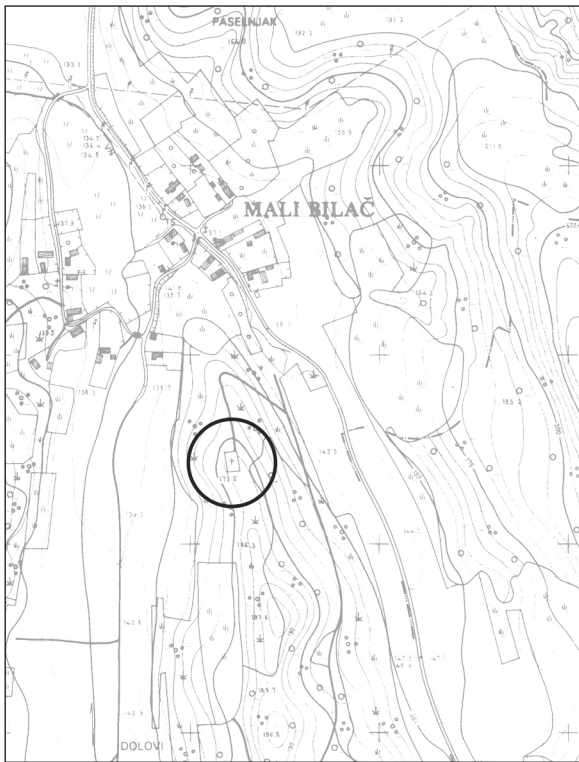

Fig. 2: Position of the cemetery in Mali Bilač.
Sl. 2: Položaj groblja u Malom Bilaču.

The trench in the southern part of the ridge yielded the remains of two cremation graves with fragments of ceramic vessels and bronze items. The graves date to LT D1 and confirm the existence of a Late La Tène cemetery that had probably been completely destroyed during recent construction works (Dizdar, Potreblica 2012). Although the cemetery is destroyed, the collected finds, especially those from the double warrior grave, underline the importance of the site situated on the communication route leading along the Londža in the eastern part of the Požega Valley and its connection with the Sava Valley in the south.

SWORDS AND SCABBARDS

The most important items of the weaponry from Grave 1 at Mali Bilač are two bent iron swords with fragments of iron scabbards. The swords are 94 and 96cm long, respectively. One has a tang of a rhombic cross section (*Pl. 1: 1*), while the tang of the other sword has an oval cross section in the upper and a rhombic one in the lower part (*Pl. 1: 2*). The tang terminates in a small flat knob. Towards the blade, it extends into a high campanulate hilt-end, which is flat in the centre. The swords have a long blade of uniform width over the entire length that ends in a rounded tip. The blades have a three-rhombic cross section with two wide grooves on

each side of the pronounced central rib and a further narrow and barely visible rib running along either side of the edge.

The swords are inserted in scabbards. These have a reinforcement in the shape of two horizontal letters S on the front (*Pl. 1: 2*), while the chape is shaped as a wide letter V with two pointed clamps on either side (*Pl. 1: 3*). A suspension loop with elongated loop-plates is on the back. The swords in scabbards, together with the other items, date the grave to LT D1, i.e. to the end of the 2nd or beginning of the 1st century BC (Dizdar, Potreblica 2002, 113–114, 116, 123, Fig. 2; 2003, 41). Grave 1 reportedly also contained several long spearheads, but these are now lost. This is characteristic of LT D1 graves of the Scordisci (Božič 1981, 319, 322).

Swords in scabbards with a long and uniformly wide blade and a rounded tip were used in battle exclusively for slashing (Božič 1984, 80). These swords from sites of the Scordisci are dated to the Belgrade 3a phase, that is to LT D1 (Božič 1981, 319, Pl. 3: 30; Guštin 1984, 326–327, Fig. 15: 12; Božič 2008, 146, Tab. 5). Swords in scabbards of LT D1 typological features are the most numerous type at the Karaburma cemetery (Todorović 1972: Graves 13, 92, 97, 222). Other finds from Scordiscan sites (*Fig. 9*) most probably come from destroyed graves. The same date is attributed to swords in scabbards of identical or similar typological features from the cemeteries of the Mokronog group, i.e. the Mokronog IIIa phase (Božič 1987, 876, Fig. 46: 1, Pl. 88: 1; 1993, 143; 1999, 210; Gaspari 2007, 144).

The LT D1 swords from the territories of the Scordisci and the Taurisci have a tang of a rhombic cross section that very often terminates in a small knob. They have high campanulate hilt-ends that are sometimes flat at the top. Swords with a straight hilt-end and a corresponding shape of the scabbard mouth are known from sites north of the Alps dating to the beginning of the Late La Tène (Pernet 2006, 36). The swords generally have wide blades with a three-rhombic cross section, a groove on either side of the central rib and lateral ribs along either side of the blade edge, while blades with a pronounced central rib are rare. Three-rhombic cross section of sword blades is common at sites of the Scordisci and in the warrior graves of the Padea-Panagjurski Kolonii group (Łuczkiwicz, Schönfelder 2011, 172). Such a cross section also appears on the swords of the Mokronog group (Gaspari 2007, 145, Fig. 2: 1; 2009, 247, Cat. No. 30d) and, according to Thierry Lejars, begins to appear on swords at the beginning of the Late La Tène period (Lejars 1996, 90). The tip of the blade is rounded, which is a trait that Lejars dates to the end of LT C2, coinciding with an increased sword length (Lejars 1996, 90, Fig. 6: 2). The rounded tips on the swords from Scordiscan and Tauriscan cemeteries are characteristic of LT D1 (Božič 1984, 80). A single sword, from Ostrovo near Vršac, revealed a crescent-shaped stamp on the

upper part of the blade (Menghin 1926–1927, 28, Fig. 6; Hunyady 1942, Pl. 46: 6; Todorović 1965, 74; 1968, 26, 67, Pl. 48: 7).

The scabbards of LT D1 swords have a high campanulate mouth, rarely subtriangular. The front of the scabbard can have plastic reinforcements, mostly in the form of two connected and horizontally positioned letters S (so-called S-reinforcements) or rarely a horizontal striped or lateral reinforcement (Lejars 1994, 30, 38, no. 9; Pernet 2006, 36, Fig. 2.5; Sievers 2010, 16, right; Łuczkiwicz, Schönfelder 2011, 178–182, Tab. 3, Fig. 17). A fragment of the scabbard from Dolge njive in Vrhnika has four circles connected with tangents and another horizontal reinforcement above that (Horvat 1990, 265, Cat. No. 94, Pl. 4: 14; Horvat, Mušič 2007, 167, Fig. 6: 5). A similar reinforcement is found on a scabbard of one of the two Late La Tène swords from Tumulus 6 at Dobrava near Dobrnič, which has three horizontal letters S above four circles connected with tangents (Stare 1973a, 745, 761, Cat. No. 119, Pl. 12: 2).

The S-reinforcement is considered an aesthetic solution for the technical problem of reinforcing the scabbard mouth (Lejars 1994, 86–87; 2003, 35, Fig. 21: 6) and it sometimes appears together with a Swiss-style scabbard decoration, which is documented on the scabbards of Group 7 dated to late LT C2 or the LT C2/D1 transition. The origin is seen in certain scabbards decorated in the Hungarian style or with dragons of Type III, which could show how the idea of transformation was carried out and subsequently continued at the beginning of LT D1 (Lejars 1996, 84; 2003, 34–35). This type of scabbard reinforcement is common in the Eastern Celtic Area and on the territory of the Przeworsk culture (Łuczkiwicz, Schönfelder 2011, 181–182). The short scabbard from Karaburma (Fig. 3) was only decorated with motifs of concentric circles (Todorović 1968a; 1971, 115, Cat. No. 449, Pls. 53: 4, 88: 38), which confirms that Late La Tène scabbards were rarely decorated (Lejars 2003, 35).

On the back, scabbards have a suspension loop, mostly with elongated oval or cordate loop-plates. Other shapes are rare, for example narrow and long loop-plates (Lejars 1994, 27, 30, nos. 3–10; Pernet 2006, 36, Fig. 2.5). Wide oval loop-plates on the scabbard from Ritopek are decorated with incised zigzag lines (Todorović 1967, 156, Pl. 5: 16). A scabbard from the Ljubljana river (Gaspari 2007, 141, Fig. 2: 1) has narrow and long plates such as can be traced from northern Italy to Poland (Mangelsdorf, Schönfelder 2001, 93–106, Fig. 3: 4).

The shape and length of the chape represent an important aid in the typological and chronological attribution of scabbards. The front side bears circular chape-clamps at the top, while the back bears a straight chape-bridge. The scabbard from Pod kotom-sever has circular plates decorated with concentric circles (Kerman 2009, 285, Fig. 4: 2). Towards the end, shaped as a triangle or a wide letter V, there are two pointed

clamps (Vorsprung) on either side. These double clamps are a typological feature of the Late La Tène period (Łuczkiwicz, Schönfelder 2011, 172–173, Fig. 12).

Analogies for the Late La Tène swords and scabbards from Mali Bilač, but also from other cemeteries of the Scordisci and the Taurisci, have been documented on the territory of the Padea-Panagjurski Kolonii group in northern Bulgaria and south-western Romania, while only a few analogous Late La Tène grave finds are known from central Europe. The closest analogies can be found in south-eastern Transdanubia. The warrior Grave 8 in the Late La Tène–Roman cemetery at Pécs-Hőerőmű yielded a sword with a pronounced central rib of LT D1 typological characteristics, in association with a spear, knife and the upper part of a bronze bucket (Fig. 7). The upper part of the scabbard bears lateral reinforcements and a suspension loop with oval loop-plates. The chape-end has a horizontal straight bridge and another horizontal reinforcement below. The wide chape-end is V-shaped with two pointed clamps on either side (Maráz 2008, 70, Fig. 10: 4,5). Cserkút yielded a warrior grave containing a sword with a three-rhombic cross section in a scabbard with oval loop-plates (Maráz 2008, 68, Fig. 5: 2,3). A sword in a scabbard with an S-reinforcement at the top of the front and with a wide V-shaped chape-end with pointed clamps is known from a destroyed LT D1 warrior grave at Hird-Homokbánya in Baranya (Petres 1979, 193). Véménd yielded a LT D1 warrior cremation grave with a bent sword in its scabbard. The blade of the sword has a pronounced central rib, while the scabbard has an S-reinforcement (Hunyady 1942, Pl. 17: 3; Maráz 2008, 70, Fig. 9: 1). Besides the mentioned finds from the area between Mecsek and the Danube and Drava rivers, contemporary Late La Tène warrior equipment has very rarely been found at other Late La Tène sites in central Europe. Hoard I/68 from the oppidum at Pohanská near Plavecké Podhradie revealed part of a scabbard with a high campanulate mouth, lateral and S-reinforcements on the front and a suspension loop with elongated loop-plates on the back (Zachar 1976, 90–93, Pls. 1, 2, Fig. 1: 5; Pieta 2005, 49, Pl. 8: 3). Parts of swords (high campanulate hilt-ends) and scabbards (double-S horizontal reinforcements, belt suspension loops, fragments of chapes with pointed protrusions) datable to LT D1 are known from the Staré Hradisko oppidum (Meduna 1961, Pls. 30, 31; 1970, Pl. 11: 5, 6) and Stradonice (Pič 1903, 72–73, Pl. 30: 1–5, 11). Most probably from a destroyed LT D1 cremation grave from Blatnica comes a sword in a scabbard with elongated oval loop-plates on a suspension loop, a V-shaped chape-end with two pointed clamps on either side and a transverse reinforcement above (Pieta 2005, 50, Pl. 8: 2).

Analogies for swords and scabbards from the sites of the Scordisci have been documented in large numbers in the context of LT D1 graves of the Padea-Panagjurski Kolonii group, particularly those with a three-rhombic

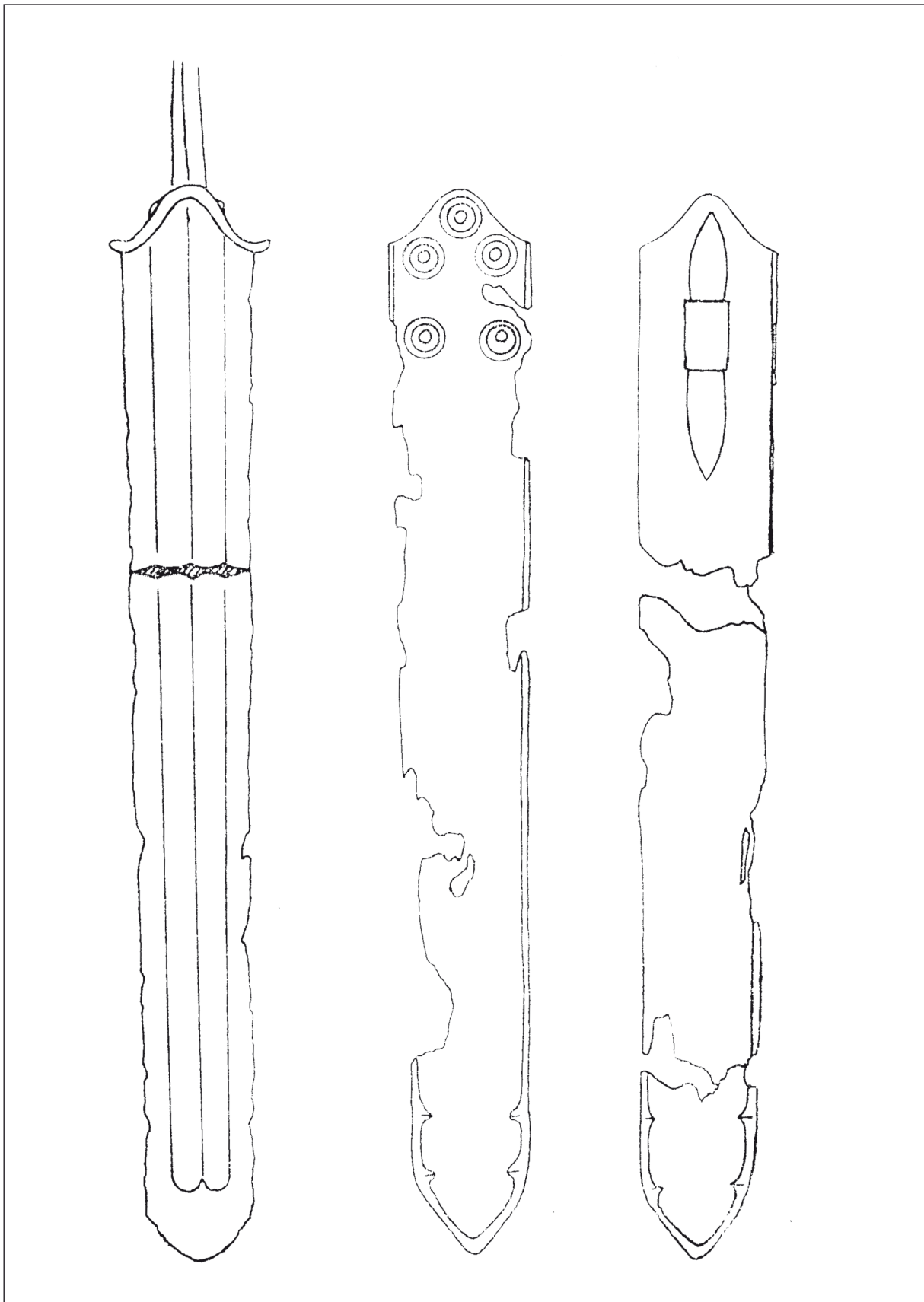

Fig. 3: Sword in scabbard from Karaburma (after Todorović 1971).
Sl. 3: Mač u koricama s Karaburme (prema Todorović 1971).

cross section of the blade, as well as for the scabbards with S-reinforcements and a V-shaped chape-end with two pointed clamps on either side (Todorović 1968, 94, 104, Figs. 24: 1,2,6, 26: 2, 28: 13, 29: 1; Rustoiu 2002, 15, Fig. 2: 2; Łuczkiwicz, Schönfelder 2011, 172–182, Figs. 12, 13). Also interesting are similarities in the three-rhombic cross section of the blade and scabbard reinforcements from the finds from Poland (Łuczkiwicz 2002, 366–367, Fig. 7: IIA1; 2006, 28–30, Fig. 3: 1,2). Swords and scabbards from the cemeteries of the Mokronog group also have analogies at the mentioned Scordiscan and central European sites.

We can conclude that Late La Tène swords and scabbards from the area of the Scordisci are characterised by a three-rhombic cross section of the blade, rhombic cross section of the tang and chape-ends in the shape of a wide letter V with four protrusions, two on either side.

Interestingly, northern Italy yielded scabbards that show typological features of Group 7, which stands at the very end of the development of Middle La Tène scabbards, and thus precede the appearance of the mentioned Late La Tène forms. Scabbards of Group 7 have long chapes with parallel edges, divided, based on the length and shape, into Variants 7A1, 7A2 and 7B (Lejars 1994, 24–25, 38, 53–54). A scabbard from Grave 3 at Mokronog, with a V-shaped chape-end and a single remaining pointed clamp (Guštin 1977, 72, Pl. 10: 3), could belong to this group (Type 7A). The transitional type of scabbards, with chape-ends of Variants 7A–B is still missing at cemeteries of the Scordisci, where only scabbards of Group 6 have as yet been documented for LT C2.

Numerous scabbards of Group 7 have been recorded at cemeteries in the area of Verona. At the cemetery of S. Maria di Zevio-Mirandola, for example, a number of graves with swords in their scabbards date to the late phase of LT C2 or transition to LT D1. Swords in scabbards of Phase I were found in several graves (88, 90C, 92, 106, 131). These scabbards show a chronological contemporaneity of the Swiss-style decoration and the S-reinforcement or reinforcement in the shape of four crescents, which will later be found on scabbards from LT D1 (Salzani 1996, Pls. 35: 11, 39: 3, 40: 10, 41: 14, 48: 1). Swords that belong to Phase II (LT D1a) (Graves 6, 104, 135 and 137) have a tang of rectangular or rhomboid cross section, a pronounced central rib on the blade or a blade of lenticular cross section. Scabbards have an S-reinforcement or a horizontal transverse reinforcement at the top, while V-shaped chape-ends have one or two clamps on either side and a transverse reinforcement above them. They also have a straight chape-bridge (Salzani 1996, 97, 98, Pls. 7: 12, 46: 2, 63: 7, 65: 1).

A scabbard of the sword from Gomoria, dated to the LT C2/LT D1 transition, also has a long chape-end of Variant 7B with round chape-plates, a straight chape-bridge and a double S-reinforcement (Vitali

1989, 18, Fig. 5: 15). A scabbard from Introbio has an S-reinforcement and a chape-end of Variant 7A, which still exhibits the late features of Middle La Tène scabbards with bird-shaped chape-clamps on the front (De Marinis 1977, 37, Pl. 10: 11). Fragments of LT D1 scabbards are further known from the ritual site at Monte Sorantri (Righi 2001, 115, Figs. 9, 10). In the three-rhombic cross section of the blade, the LT D1 swords in their scabbards from Mali Bilač have analogies in the Giubiasco cemetery. Similar scabbards of Type 2 have been divided into two variants, which are distinguished on the basis of morphological features of the chape-end. Fragments from Mali Bilač belong to Variant 2b, characterized by round chape-clamps and a straight chape-bridge (Pernet 2006, 40, Fig. 2.8). The analogies for the scabbards of this variant have been documented in the previously mentioned cemeteries in northern Italy, dating to the end of LT C2 and beginning of LT D1. At present, it seems that the two variants – 2a and 2b – are contemporary (Pernet 2006, 40, Fig. 2.8).

Certain Late La Tène typological characteristics are also visible on the scabbards of Variant 7A2 from the Gournay sanctuary. The chape has an additional transverse reinforcement and a pointed clamp towards the end of the chape, the terminal of which is either triangular or in the shape of a wide letter V (Lejars 1994, 24–25, 181, Cat. No. 1428, 226, Cat. No. 2790, 228, Cat. No. 3100/3169). The LT C2 scabbard from the Ribemont sanctuary bears a triskele below the mouth, with a plastic S-reinforcement below. The decoration below the campanulate mouth combines a plastic triskele, i.e. Swiss-style decoration, with an S-reinforcement, which is also to be found on the GSA 1551 scabbard from Gournay that is among the latest in the sanctuary, dated to the first half of the 2nd century BC (Lejars 1996a, 618–619, Fig. 3; 2003, 34, Fig. 21: 4). These finds point to the early appearance of S-reinforcements, which are partly contemporaneous with the Swiss-style scabbard decoration during LT C2, as corroborated by the finds from the cemeteries in northern Italy (Lejars 2003, 34, Fig. 21: 5,6).

Other analogies for the LT D1 swords and scabbards from sites of the Scordisci and the Taurisci have been documented in southern Bavaria, where Late La Tène swords mostly represent individual water finds. A sword from Kelheim has a three-rhombic cross section and was associated by a round shield boss, a long spear and a graphite pot with vertical combed decoration and a bronze jug of the Kelheim type (Krämer 1985, 35, 137, Pl. 70: 1). Kelheim yielded another sword with the same typological features (Krämer 1985, 35, Pl. 70: 6). It is interesting that scabbards of the Ludwigshafen type, which are characteristic of the area north of the Alps, have not yet been documented at the sites of the Taurisci in the south-eastern Alpine region (Schaaff 1984, 622–623, Fig. 12; Perrin, Schönfelder 2003, 71–73, Fig. 40).

The above-mentioned analogies have enabled us to date the swords and scabbards from Mali Bilač to LT D1, while their workshop remains unknown, though it was certainly situated in the area. The analogies have also shown that parallels for the Late La Tène swords and scabbards from the cemeteries of the Scordisci and the Taurisci are to be found among the rare known finds from the area of south-eastern Transdanubia, as well as central Europe. Finds from Scordiscan sites have more analogies from the graves of the Padea-Panagjurski Kolonii group. The same is true of the finds from the area of the Mokronog group, which also yielded earlier scabbards, of Group 7, otherwise absent at the sites of the Scordisci. In northern Italy, scabbards of Group 7 are known from LT C2, when new typological features appear that are also to be found on later scabbards from LT D1, such as the S-reinforcement, round chape-clamps and the straight chape-bridge on top of the chape, but also the pointed clamps. The reason perhaps lies in the lack of knowledge on the graves of the Scordisci datable to the transition from the Middle to the Late La Tène period, but it could also be that, during this period, the Scordisci were involved in a different communication network. In the area settled by the Taurisci, certain grave groups of the Mokronog IIb phase or the transition to Phase IIIa revealed scabbards of the transitional Group 7 with chapes of Variants 7A (Mokronog). These are followed by typical Mokronog IIIa forms, which are well represented and comprise finds from Roje, Magdalenska Gora and the Ljubljana river. The south-eastern and central European analogies for the swords in their scabbards from the sites of the Mokronog group confirm the previously noted intensive contacts during the Late La Tène period (Božič 1993; 1998).

SHIELD BOSS

Grave 1 from Mali Bilač also revealed a defensive component of the warrior equipment, more precisely a shield boss. The grave reportedly contained two shield bosses, but only one fragment has survived, of a wing from a Mokronog-Arquà Petrarca type shield boss. The wing has very out-flung tips and one rivet hole. The mid-section was probably ovoid or elongated (*Pl. 2: 1*) (Dizdar, Potrebica 2003, 41; 2005, 58–59, Fig. 1). This type of shield bosses confirms the LT D1 date suggested above by the swords and scabbards.

This is easternmost umbo of this type if disregarding the find from Srijemski Karlovci in Syrmia, which probably belongs to the Skorba type dated to LT C2 (Majnarić-Pandžić 1970, 46, Pl. 39: 11). The difference between the Skorba and the Mokronog-Arquà Petrarca types is in the shape of the wings, but also in the number of rivets; the former have one rivet per wing and the latter three.

The shield bosses of the Mokronog-Arquà Petrarca type are known from graves of the Mokronog group (Mokronog IIIa phase) and from cemeteries in northern Italy, where they have been dated to LT D1 (Guštin 1991, 57–58, Fig. 30; Lippert 1992, 292, Fig. 3; Božič 1999, 198; Guštin 2001, 353; Righi 2001; Guštin 2002, 15–16, Fig. 2; Gaspari 2009a, 322, Fig. 6: 6). The wing on the shield boss from Mali Bilač corresponds in shape to those with three flat-headed rivets from the Late La Tène cemeteries at Roje (Knez 1977, Pl. 8: 3) and Strmec above Bela Cerkev (Stare 1973, Pl. 51: 6; Dular 1991, Pl. 61: 10), which represent an eastern variant after Dragan Božič that is widespread in Slovenia. A shield boss from Grave 150 from Kapiteljska njiva in Novo Mesto has similarly shaped wings to those from Mali Bilač, with a single rivet hole on each wing (Križ 2005, Pl. 33). The Mokronog-Arquà Petrarca shield boss indicates links between central Slavonia and the area of the Mokronog group.

FIBULA

The grave contained an iron smooth wire fibula of the Middle La Tène scheme with a low elongated bow of rounded cross section and a reverted foot attached to the central part of the bow with a clasp with transverse grooves along the edges. The bow thickens toward the spring of four large coils connected with an external chord (*Pl. 2: 2*) (Dizdar, Potrebica 2003, 41–42).

Grave 1 at Mokronog yielded a similar iron fibula, the bow of which thickens toward the spring of four large coils and an external chord. The foot is long and attached to the bow near the spring. The grave was dated first to the transitional Phase 4 and later to the Late La Tène Mokronog IIIa phase based on the sword in its scabbard as the latest find in the grave (Guštin 1977, 72, Pl. 9: 1; Božič 1999, 198). This type of iron fibulae appears in male graves during LT C2 as evidenced by the finds from the graves at Dobova (Guštin 1984, 331, Fig. 19: 18; Božič 1984, Fig. 22; Božič 1987, 876, Fig. 45: 7,10) or Slatina near Celje (Pirkmajer 1991, Pls. 6: 32, 18: 123).

KNIFE AND SPEARS FROM PAKA

Not far from Mali Bilač, at the village of Paka, also on the north-western slopes of Mount Dilj above the Londža river, a 'hoard' of iron spears and knives of Late La Tène typological characteristics was found in the early 1970s. The only surviving items are three long spearheads and a knife with a hilt plate (*Fig. 4*). It is possible that these finds actually represent the goods from destroyed graves, considering the fact that Late La Tène warrior graves from the cemeteries of the Scordisci

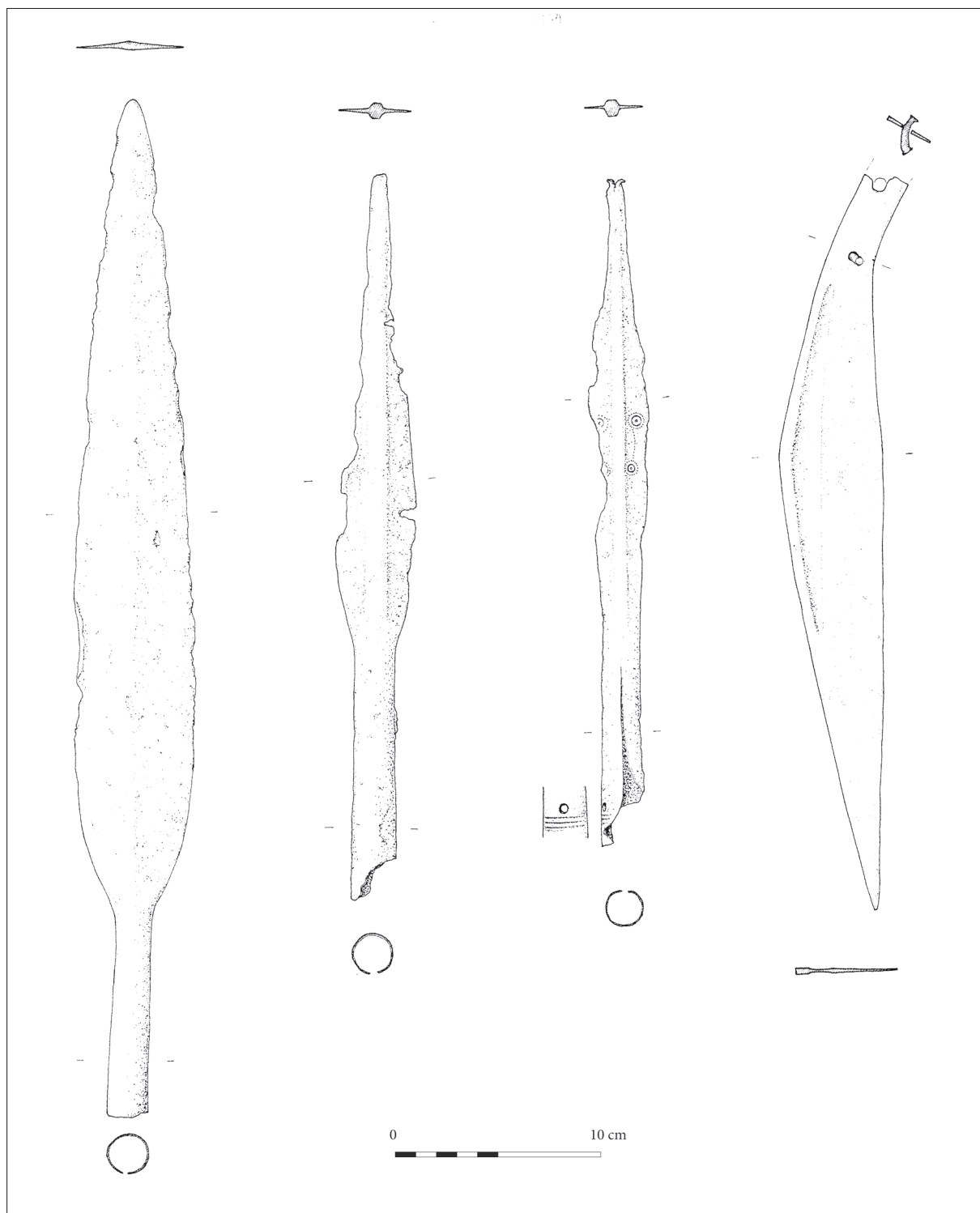

Fig. 4: Iron finds from Paka. Scale 1:3.
 Sl. 4: Željezni nalazi iz Pake. M. = 1:3.

frequently contain two or more spears (Božič 1981, 322, 329; 1984, 80; Guštin 1984, 327).

One of the spearheads from Paka has a long blade of a narrow rhombic cross section and a short socket. This type appeared in the Late La Tène period in the

Danube region (Božič 1981, 312, 319, Form 32, Pl. 3: 32; Gaspari 2009, 250, Cat. No. 33c). Long spearheads with a rhombic cross section of the blade have been found in warrior graves at the cemeteries of Karaburma and Rospri Ćuprija; in a grave from Vinča and at the cemetery in

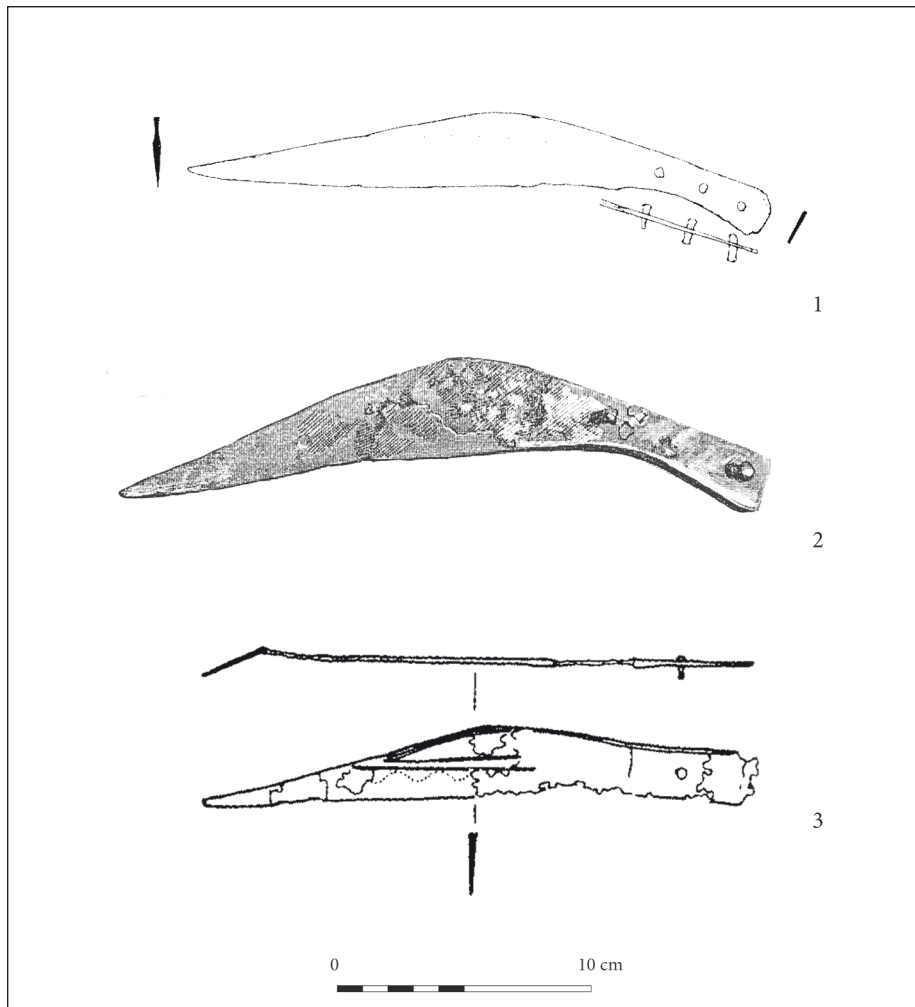

Fig. 5: Iron knives from Sotin (after Božič 1981) (1), Donji Laminci (after Truhelka 1901) (2) and Pécs-Hőerőmű (after Maráz 2008) (3). Scale 1:3.

Sl. 5: Željezni noževi iz Sotina (after Božič 1981) (1), Donjih Laminaca (prema Truhelka 1901) (2) i Pécs-Hőerőmű (prema Maráz 2008) (3). M. = 1:3.

Boljevci, all dated to the Belgrade 3a phase (Vasić 1950, 15, Fig. 1; Todorović 1963, Y51, 2, Y53, 5–6; Majnarić-Pandžić 1970, Pl. 2: 7,8; Todorović 1972, Pls. 5: 5,6, 11: 2 etc.). A similar spearhead is known from Donji Laminci in the Sava Valley (Truhelka 1901, 27, Pl. 5: 2).

The other two spearheads have longer sockets and probably narrow blades with a pronounced central rib of a trapezoidal cross section. They have transverse grooves at the end of the socket and a hole above them. Both sides of the blade were decorated with motifs of concentric circles surrounded with small dots, which are connected with a line of small dots. This type of spearheads appeared in Late Hallstatt graves (late horizon of the Certosa phase), for instance at the nearby site of Donja Dolina (Marić 1964, Pl. 11: 1,3,5), while the decoration of concentric circles appears on the blades of Late La Tène tanged knives (Todorović 1972, Pls. 5: 14/1, 7: 18/5; Božič 1981, 320, Form 37, Pl. 3: 37). The

spearheads from Pleven, Kamburovo and warrior Grave 3 from Sofronievo in Bulgaria, which have a similar trapezoidal cross section of the central rib, have been dated to LT D1 (Łuczkiwicz, Schönfelder 2011, Figs. 19: 4, 26: 2, 29).

The iron knife from Paka has a long and narrow triangular blade with a shallow wide groove on both sides and a flat hilt plate with a rivet surviving in it (Fig. 4). The end of the hilt plate is missing (Dizdar, Potrebica 2005, Fig. 2).

The closest analogy is a knife from Grave III at Zmajevac in Sotin (Fig. 5: 1). The elongated triangular blade has a reinforcement along the back of the blade, which bears a wide shallow groove on both sides. The flat hilt plate has three rivets. The grave was dated to the Belgrade 3a phase (Majnarić-Pandžić 1972–1973, 58, Pl. 4: 2; Božič 1981, Pl. 9: 8). Similar and other types of knives with curved blades found at cemeteries of the

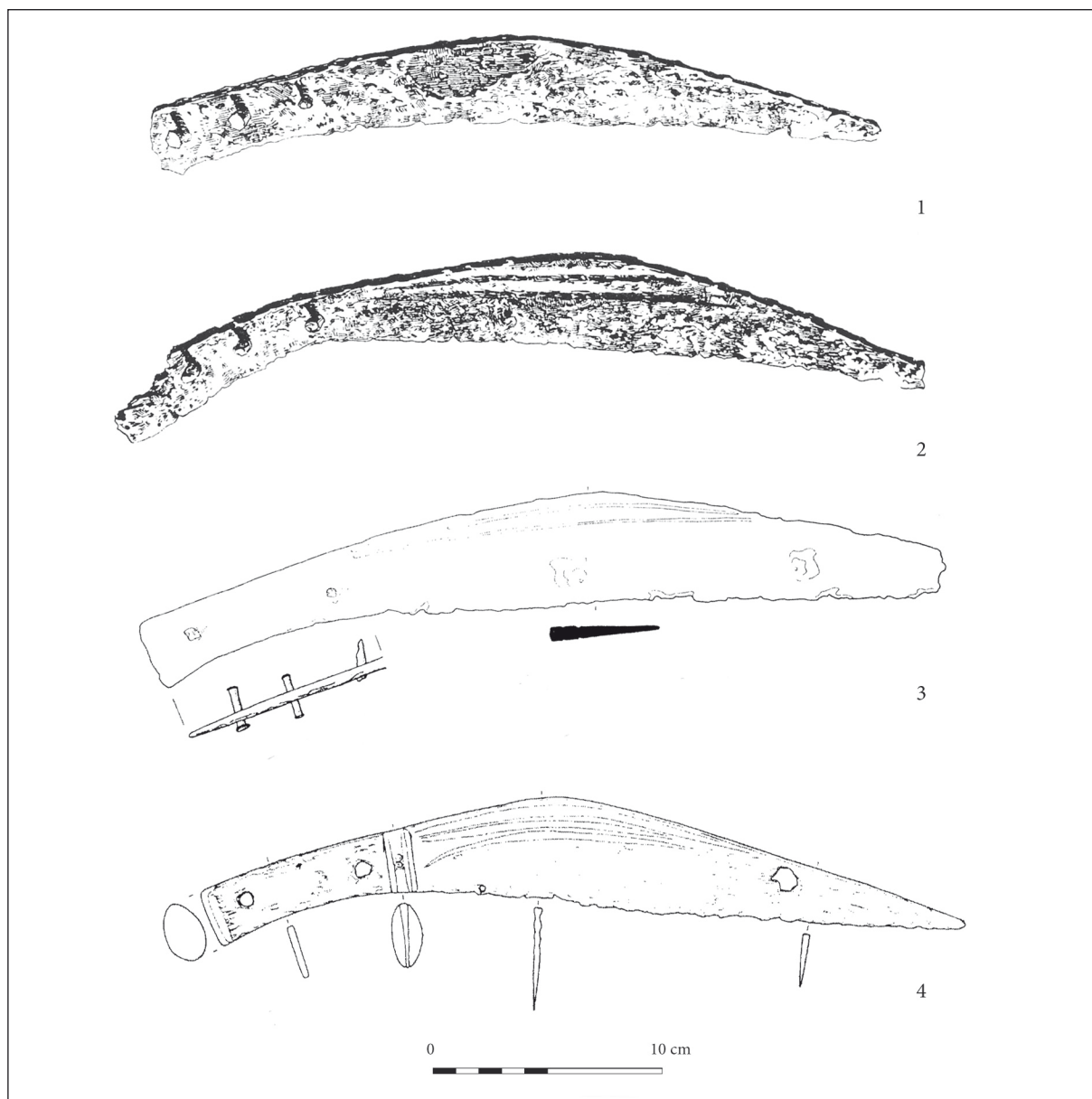

Fig. 6: Iron knives from Ribič (after Čurčić 1900) (1, 2), Podzemelj (after Dular 1978) (3) and the Ljubljana River (after Gaspari 2007) (4). Scale 1:3.

Sl. 6: Željezni noževi: iz Ribiča (prema Čurčić 1900) (1, 2), Podzemelja (prema Dular 1978) (3) i Ljubljance (prema Gaspari 2007) (4). M. = 1:3.

Scordisci have also been dated to the Belgrade 3a phase (Božič 1981, 320, Pl. 3). A knife from Donji Laminci has a curved, almost triangular blade and a flat hilt plate with rivets (Fig. 5: 2), which corresponds to the knife from Paka (Truhelka 1901, 27–28, Pl. 6: 1). Grave 3 at the Pécs-Hőerőmű cemetery contained a knife with a decorated elongated triangular blade and a flat hilt plate with a rivet (Fig. 5: 3) (Maráz 2008, Fig. 10: 1). The grave has been dated to LT D1 on the basis of associated finds. The Ljubljana river yielded an iron knife with a similarly shaped blade and a hilt plate (Fig. 6: 4). The

difference is in the guard at the beginning of the hilt plate, which terminates in an oval plate (Gaspari 2007, 150, Fig. 2: 2; 2009, 254, Cat. No. 37b). In the shape of the blade and the hilt plate with rivets, this knife closely resembles the finds from the territory of the Scordisci, while the presence of a bronze guard at the point where the blade meets the hilt plate, which also terminates in an oval plate, characterises the knives of the Pritoka-Bela Cerkev type. The cemetery at Ribič in the Una Valley yielded similar iron knives with a curved blade, almost triangular, which sometimes has one or more grooves

(Fig. 6: 1,2). Their flat hilt plates have various numbers of rivets (Čurčić 1900, Figs. 6, 14; Marić 1968, Pls. 10: 27, 21: 37). Another similar knife with a curved blade was found at Podzemelj (Fig. 6: 3) (Dular 1978, Pl. 22: 1; Božič 2001, 187, Fig. 17: 1).

A similar variant with a curved blade on the territory of the Scordisci is the knife from Kupinovo. This knife has a curved blade and a flat hilt plate with a large number of small rivet holes. The hilt-guard is at the beginning of the hilt plate (Majnarić-Pandžić 1970, Pl. 13: 13). A knife of the same type was found at Sotin. The blade with a groove and the hilt-plate are separated by a guard, while the hilt plate has numerous rivets (Majnarić-Pandžić 1970, Pl. 36: 8).

The sites of the Mokronog group and those on the territory of the Iapodes also yielded the long knives of the Pritoka-Bela Cerkev type, which have a curved blade with grooves on both sides and sometimes a hilt plate with a bronze guard at the point where the blade meets the hilt plate, which also terminates in an oval plate. These knives have been dated to the Mokronog IIIb phase or LT D2 (Majnarić-Pandžić 1970, 67, Pl. 21: 3; Božič 1999, 199; Balen-Letunić 2006, 69; Gaspari 2007, 150, note 64; 2009, 254, Cat. No. 37c).

Warrior graves on the territory of the Padea-Panagjurski Kolonii group very often contained knives of the *sica* type, with a curved blade. These have blades and handles that often bear decoration. The *sica* knives also had a certain symbolic significance and were used for a considerably long time, during the 2nd and 1st centuries BC (Rustoiu, 2002, 37–42, Figs. 39, 40, 41: 2–5, 42; 2007; Borangic 2009; Łuczkiwicz, Schönfelder 2011, 165–170).

All these types of knives suggest that each region used a characteristic type of knife with a curved blade. For the material heritage of the Scordisci during the Belgrade 3a phase or LT D1, one of the typical forms is a knife with an elongated triangular blade and a flat hilt plate of the Sotin type, which includes the knife from Paka. These knives have also been documented in neighbouring regions, for instance in south-eastern Transdanubia or in the central part of the Sava Valley, with further analogies at cemeteries in the Una Valley, Bela Krajina and the Ljubljana river.

BRONZE VESSELS

The Mali Bilač site yielded fragments of two metal vessels that were found on the surface. They probably formed part of the grave group of the double warrior Grave 1. Bronze vessels, which were used for wine drinking, appear in LT D1 warrior graves of the Scordisci (Božič 1981, 320, Forms 49–51). The largest number of such vessels was documented in the rich graves of the Karaburma cemetery (Todorović 1972). The most frequent forms, which are considered to be a product of north Italic or

Campanian workshops, are buckets, pans, ladles and strainers, while other forms appear less frequently. The most common find are ladles of the Pescate type (Popović 1992, 64–66, Fig. 4; Dizdar, Radman-Livaja 2004).

The first vessel from Mali Bilač survives as a small bronze fragment with a P-shaped rim, two horizontal grooves on the exterior and two horizontal grooves separated by a rib on the interior (Pl. 2: 3) (Dizdar, Potrebica 2003, 42).

The fragment could have belonged to a strainer. Due to the fragility of strainers, usually only the handles (*doigtiers* and *pouciers*) survive. These strainers date from the late 2nd century BC to the reign of Tiberius and were supposedly produced in north Italic or Campanian workshops. Their wide distribution, however, suggests that they could also have been produced in Celtic settlements (Guillaumet 1977, 238–245; 1991, 92–93). In Croatia, bronze strainer handles were found in the lowland settlement at Blato in Vinkovci (Dizdar 2001, Pl. 5: 12; Dizdar, Radman-Livaja 2004, 50, Pl. 2: 3), at Dalj (Majnarić-Pandžić 1970, Pl. 8: 11; Dizdar, Radman-Livaja 2004, 50, Pl. 2: 2) and Sotin (Ilkić 1999, Pl. 20: 2; 2011, Pl. 4: 3). Strainer handles have also been documented at other sites of the Scordisci: Gomolava and Ostrvo (Popović 1992, 61–62, Fig. 1) and Panjevački rit (Stojić 2004, 234, Pl. 15: 7). A similar rim, with two grooves, can be seen on a fragment of a bronze strainer from the Staré Hradisko oppidum (Meduna 1961, 4, Cat. No. 602–44, Pl. 1: 1). A silver strainer from a hoard at Arcisate, dated to the first half of the 1st century BC, similarly to the fragment from Mali Bilač, has two horizontal grooves below the rim on the interior (Agostinetti 1985, 192–193, Fig. 3; 2000, 99, Figs. 2C, 6).

The second vessel from Mali Bilač is a bronze bucket. It survives as a bent iron rod of a polygonal cross section and flattened round terminals with a hole, while one hole also holding part of a rivet (Pl. 2: 4).

The rod forms part of the handle's suspension. The bucket originally had two semicircular iron rods, which were bent around the neck, while their terminals, but also the loop for suspending the handle, were fastened with a rivet at both ends. A bucket of this type was found in Grave I at Zmajevac in Sotin, in one of the Late La Tène cremation graves that contained weapons, jewellery, costume items and bronze vessels found at the beginning of the 20th century. It was, more precisely, found in double Grave I that revealed the cremated remains placed inside the bronze bucket together with other goods and covered by a bronze pan. The bucket was made from a single sheet of bronze and has two semicircular iron rods around the neck fastened by rivets that also held the loop through which the hooked ends of the handle were inserted. The rod terminals bear stylised zoomorphic heads (Fig. 8: 1). It is believed that the semicircular rods account for secondary repairs after the original ones broke off (Majnarić-Pandžić

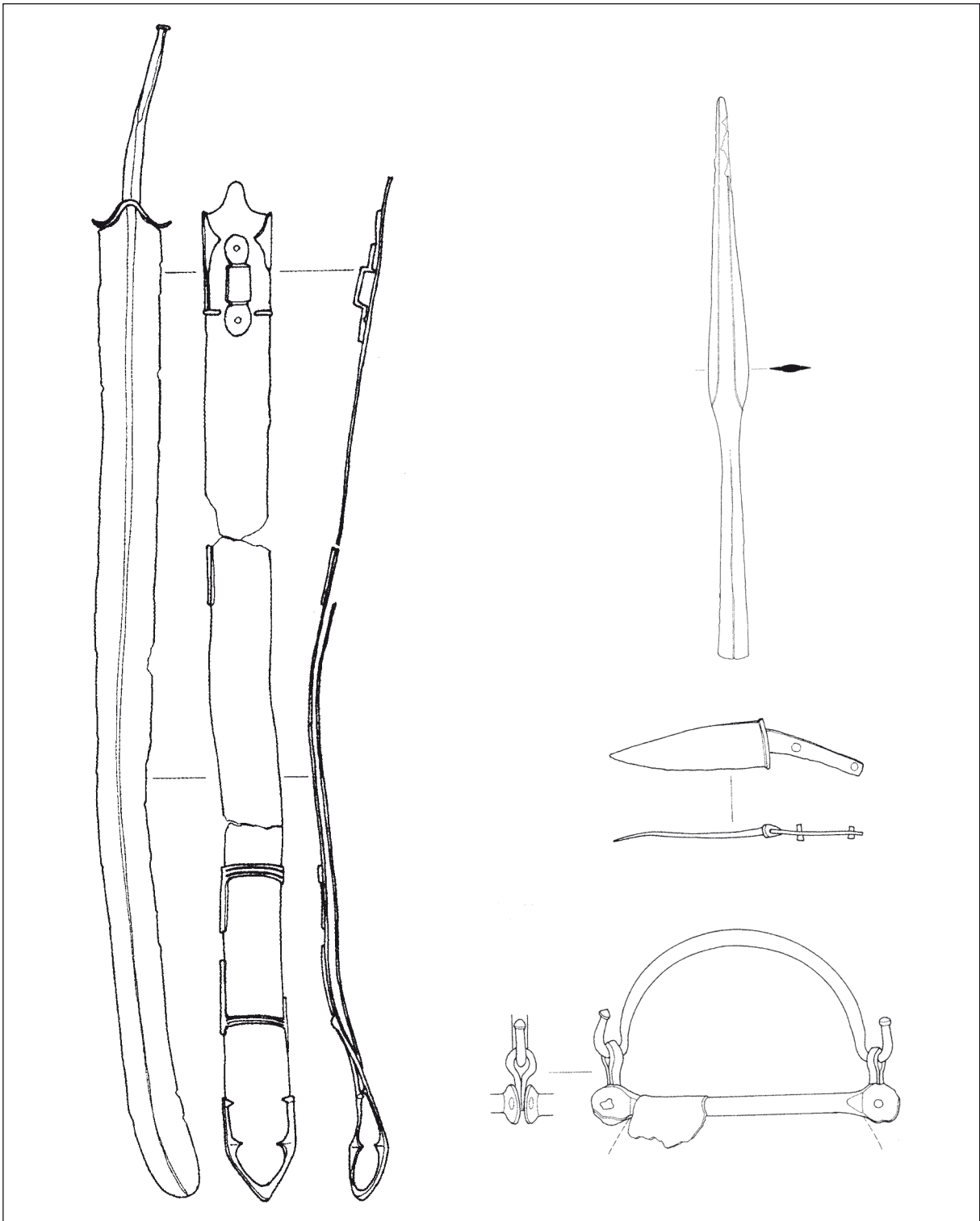

Fig. 7: Finds from Grave 8 from the Pécs-Hőerőmű cemetery (after Maráz 2008).
 Sl. 7: Nalazi iz groba 8 s groblja Pécs-Hőerőmű (prema Maráz 2008).

1972–1973, 60–61, Pl. 1: 6). The grave also revealed a bronze pan and a handle of a Pescate type A simpulum (Majnarić-Pandžić 1972–1973; 1996; Dizdar, Radman-Livaja 2004, 50–51, Pl. 1).

From Karaburma, a stray find of a bucket is known, more precisely of two semicircular iron rods of a round cross section and a handle that terminates in knobs (Fig. 8: 3) (Todorović 1971, 163, Pl. 76: 1). An unknown site

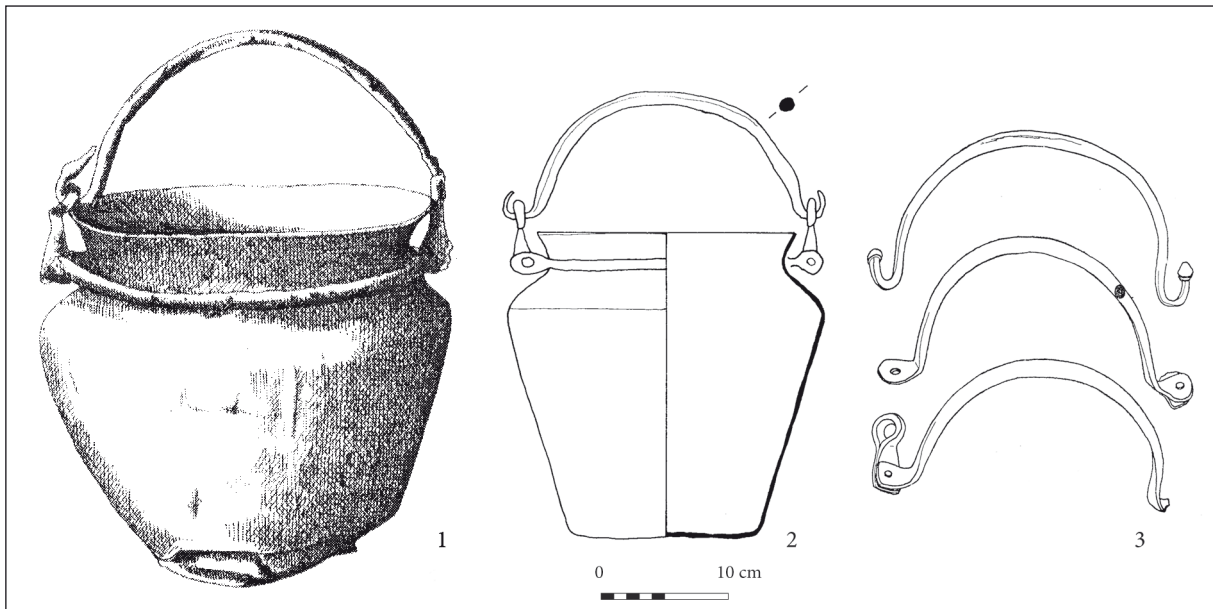

Fig. 8: Bronze buckets from Sotin (after Majnarić-Pandžić 1996) (1), unknown site in Serbia (after Ratković 2005) (2) and Karaburma (after Todorović 1971) (3). Scale 1:6.

Sl. 8: Brončana vedra iz Sotina (prema Majnarić-Pandžić 1996) (1), nepoznatoga nalazišta u Srbiji (prema Ratković 2005) (2) i Karaburme (prema Todorović 1971) (3). M. = 1:6.

in Serbia yielded a conical bronze bucket with a prominent shoulder and two semicircular iron rods around the neck fastened with rivets together with suspension loops that held the hooked ends of a handle of oval cross section (Fig. 8: 2) (Ratković 2005, 14, 47, Cat. No. 1.2). The mentioned Grave 8 of the Pécs-Hőerőmű cemetery yielded the upper part of a bucket, i.e. the rim and two semicircular rods around the neck fastened with rivets together with suspension loops. The handle terminates in knobs (Fig. 7). The grave further contained a spearhead with grooves along the blade edges, which dates the grave to LT D1 (Maráz 2008, 86, Fig. 11: 6).

Such rods were also found around the neck of the bronze bucket from the cremation grave at Zubowice in Poland. These rods have flattened round terminals fastened with rivets together with the suspension loops for the handle. Buckets of this type date from the second half of the 2nd century BC onwards, while the one from Zubowice is considered to be a product of a Celtic workshop from the first half of the 1st century BC (Wielowiejski 1985, 157, Fig. 2). Bronze buckets with rounded or conical bodies and two semicircular rods around the neck holding the suspension loops for the handle were found at sites from Spain through France, in particularly great numbers at Vieille-Toulouse, but also at sites from Italy to Poland. They date to the second half of the 2nd and beginning of the 1st century BC (Bolla, Boube, Guillaumet 1991, 11–13, Figs. 1, 5).

Bronze vessels such as the one from Mali Bilač were found in graves of prominent warriors of the Scordisci,

probably as part of *symposium* sets used during feasts. This is best documented by the finds from the Late La Tène cremation graves with weapons at Karaburma (Todorović 1972). These graves also revealed ceramic vessels of local origin, especially *kantharoi*. Bronze vessels could have reached the local elite as items of trade and exchange, but also as gifts to the leading members of a community in attempts at establishing complex political and economic relations and secure the control of important communications used in the trade and exchange of goods (Dizdar 2006). Finds in the graves of the Scordiscan warrior elite confirm the connection between the social system and the circulation of prestige goods, in which the possession of these goods represented a social requirement in terms of displaying the status and position within a community (Egri, Rustoiu 2008).

The bronze vessels probably reached the Scordiscan territory together with wine and olive oil that, according to Strabo (4.6.10; 5.1.8; 7.5.2), came from northern Italy and was traded with the tribes along the Danube (*Scordisci*) for cattle, slaves and leather. Vessels arrived by a caravan route leading from Aquileia to *Nauportus* (Vrhnika), where goods were loaded onto ships and transported via the Ljubljana and Sava rivers through *Segestica* all the way to the Danube region (Dizdar, Radman-Livaja 2004). Finds along the Sava Valley confirm the importance of this communication route that connected the east and the west, i.e. the Danube Basin with the south-eastern Alpine region and northern Italy.

CERAMIC VESSELS

The 2003 field surveying carried out at Mali Bilač revealed fragments of various ceramic vessels. They were collected on the surface around the cemetery. There were fragments of coarse graphite pottery that belong to at least two situlate pots with an elongated D-shaped rim, as well as a wide horizontal groove and a rib below the rim (*Pl. 3: 2–5*). A few fragments belong to the flat base of a larger situla pot. Fragments of the body of both pots bear dense vertical combed decoration. Other collected fragments belong to a dark grey and wheel-thrown bowl (*Pl. 3: 1*). The bowl has an S-profile with an everted rim and a low ring foot. This is one of the most common pottery shapes in the Late La Tène settlements and cemeteries of the Scordisci in eastern Slavonia, Sylvania, southern Bačka and northern Serbia (Majnarić-Pandžić 1996; Dalić 1998; Dizdar 2001a; Popović 2001; 2003). Graphite situlate pots with vertical combed decoration are numerous represented in the settlements of the Scordisci. The woman's Grave 39 in Karaburma, dated to the Belgrade 3a phase with a Karaburma 39 type fibula and a Laminci type belt, for example, yielded a similar coarseware pot with vertical combed decoration (Todorović 1972, *Pl. 15: 1*). In the Late La Tène-Roman cemetery at Pécs-Hőerőmű, which revealed other similarities with the finds from Mali Bilač, yielded numerous situlate pots with dense combed decoration (Maráz 2008, *Fig. 12: 6,9,10*).

CONCLUSION

During the Late Iron Age, the eastern part of the Požega Valley and the communication along the Sava and then the Orłjava and Londža rivers was probably controlled by the Scordisci. Until recently, only a few finds from this period have been known. These are mostly surface finds that could either have come from destroyed graves or from lowland settlements. Recently, a very prominent site from the Late La Tène period has been discovered at Mali Bilač, located on the north-western slopes of Mount Dilj. In the area of a modern cemetery at Mali Bilač, a rich double warrior grave with only partially surviving goods was found. Its chronological attribution and place within the communication network is primarily indicated by the metal finds, i.e. swords and scabbards, a shield boss, a fibula and fragments of bronze vessels, which enable us to date the grave to the Late La Tène – LT D1 (Belgrade 3a phase), in absolute terms probably toward the end of the 2nd and beginning of the 1st century BC. Contemporary finds came to light at nearby site of Paka, which attest to the importance of the communication route along the Orłjava and Londža rivers in the eastern Požega Valley.

The finds from Mali Bilač have close analogies in the finds from the cemeteries of the Scordisci, which contained numerous weapons, but also bronze vessels and horse gear that can be associated with the warrior class. They also show similarities with the goods of the warrior graves from the cemeteries in south-eastern Transdanubia, but also very important connections with the Mokronog group in the south-eastern Alpine region, as documented by the shield boss of the Mokronog type.

The mentioned Late La Tène burials in southern Pannonia and the south-eastern Alpine region give an insight into the social structure and economic relations of the communities living in those areas. Burials are an indication of important social and economic transformations taking place in the middle of the 2nd century BC, when warrior elites acquired the most prominent position. Warrior-horsemen must have played the leading role, with the importance of the equestrian aristocracy further suggested by objects sacrificed to the gods of war, most probably during initiation rituals or as a pledge to win in a battle (Dizdar 2012). This is evidenced by the finds from the recently discovered Scordiscan sanctuary at Osijek (Filipović 2010) and from the Ljubljana river (Gaspari 2007; 2009).

The existence of contacts with other regions raises the question of the identity of the warriors buried at Mali Bilač, especially when we consider that the Požega Valley represents the western part of the zone controlled by the Scordisci. The Scordisci were probably in some way connected with the Breuci, settled in the central part of the Sava Valley, who were a tribe of south Pannonian origin. The community of the Scordisci, just like in the neighbouring Padea Panagjurski Kolonii group, probably comprised various ethnic identities that were, nonetheless, united by a warrior aristocracy (Širbu, Rustoiu 1999; Rustoiu 2005; 2008; Łuczkiwicz, Schönfelder 2011; Dizdar 2012). The elites of various indigenous communities were also included in this complex social network, in which they preserved certain features of their own distinct identity, but also took over the external features of the social position they acquired.

The Late La Tène warrior aristocracy, regardless of various tribal identities, most probably represented the basic political and economic power of the society. This aristocracy was also the main agent of various ritual acts through which, besides the deposition of numerous objects into graves, they displayed the strength, influence and power they wielded. The destroyed double warrior grave from Mali Bilač in the eastern part of the Požega Valley enabled us to partly understand this complex social and ritual relationship, which marked the development of the Late Iron Age in the southern Pannonian Plain.

Proof-reading: Andreja Maver

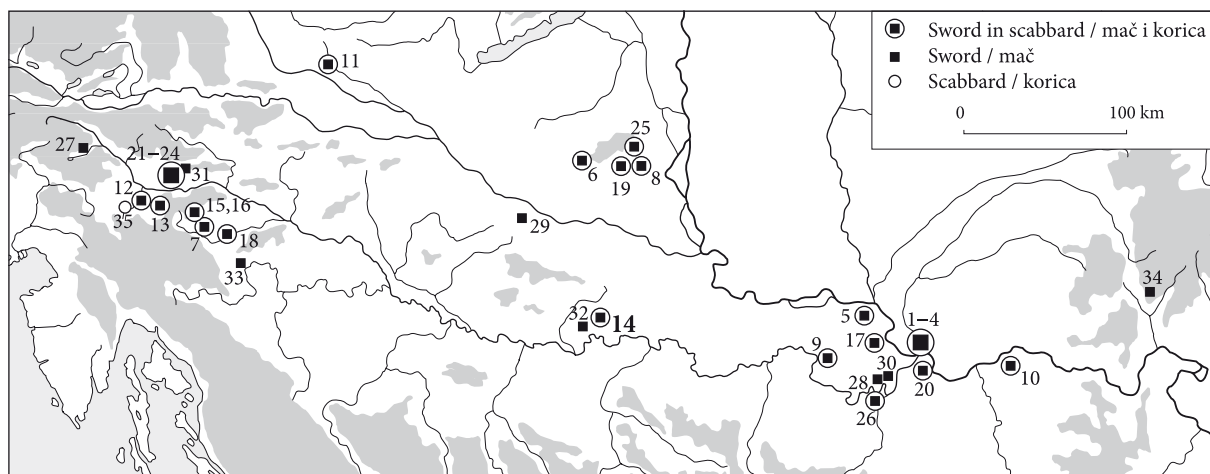

Fig. 9: Sites with finds of the Lt D1 swords and scabbards in South Pannonia and south-eastern Alpine region.
Sl. 9: Nalazi mačeva i korica starije faze kasnoga latena – Lt D1 u južnoj Panoniji i jugoistočnoj alpskoj regiji.

LIST OF SITES WITH FINDS OF THE LT D1
SWORDS AND SCABBARDS
(South Pannonia and south-eastern Alpine region)
(Fig. 9)

Sword in scabbard

- 1 Beograd – Karaburma, Grave 13: Todorović 1972, 14, Pls. 5: 1,2, 45: 2; Tasić 1992, 124, Pl. 19: 58.
- 2 Beograd – Karaburma, Grave 92: Todorović 1972, 30, 31, Pl. 27: 8,9.
- 3 Beograd – Karaburma, Grave 97: Todorović 1972, 32, Pl. 30: 12.
- 4 Beograd – Karaburma, Grave 222: Todorović 1972, 39, Pl. 38: 1.
- 5 Beška: Knežević-Jovanović 2003, 290, Pl. 5: 2.
- 6 Cserkút: Maráz 2008, 68, Fig. 5: 2–3.
- 7 Dobrava pri Dobrničju, Tumulus 6: Stare 1973a, 745, 761, cat. no. 118–119, Pl. 12: 1–2.
- 8 Hird – Homokbánya: Petres 1979, 193.
- 9 Hrtkovci: Dautova Ruševljan, Vujović 2006, 50, 86, cat. nos. 14–16, Fig. 24.
- 10 Kostolac – Dunavac: Jacanović 1997, 128, Pl. 1: 5.
- 11 Krog – Pod kotom-sever: Kerman 2009, 285, Fig. 4; 2011, 46, 212,213.
- 12 Ljubljana: Gaspari 2007, 145, Fig. 2: 1; 2009, 246–248, cat. no. 30–31.
- 13 Magdalenska gora, Grave V/42: Frey, Gabrovec 1969, 18, note 47, Pl. 4: 2; Hencken 1978, 40, Fig. 163c.
- 14 Mali Bilač: Dizdar, Potrebica 2002, 113–114, 116, 123, Fig. 2.
- 15 Mokronog, Grave 1: Guštin 1977, 72, Pl. 9: 2; 1984, 331–333, Fig. 22: 3.
- 16 Mokronog: Gabrovec 1966, Pls. 2: 1a,b, 3: 1, 4: 2.

- 17 Novi Banovci: Majnarić-Pandžić 1970, 37–38, Pl. 29: 6; Todorović 1974, 157, Fig. 112.
- 18 Novo mesto – Beletov vrt, Grave 169: Schaaff 1980, 400–401, Fig. 4; Knez 1992, 60, Pls. 60: 4, 104.
- 19 Pécs – Hőerőmű, Grave 8: Maráz 2008, 70, Fig. 10: 4,5.
- 20 Ritopek – Dalekovod: Todorović 1967, 156, Pl. 5: 16; Tasić 1992, 124, Pl. 19: 57.
- 21 Roje, Grave I: Knez 1977, Pl. 2: 1.
- 22 Roje, Grave II: Knez 1977, Pl. 3: 8.
- 23 Roje, Grave 45: Knez 1977, Pl. 14: 1.
- 24 Roje: Knez 1977, Pl. 7: 1–4,6.
- 25 Véménd: Hunyady 1942, Pl. 17: 3; Maráz 2008, 70, Fig. 9: 1.
- 26 Zvečka – Jendek: Todorović 1966, 61, Pl. 9: 3–6; 1971, 31–32, Pl. 21: 3–6; Tasić 1992, 124, Pl. 18: 56.

Sword

- 27 Bled: Gabrovec 1966a, 248, Pl. 8: 9.
- 28 Boljevci: Majnarić-Pandžić 1970, 16, Pl. 2: 3.
- 29 Gačište: Dizdar 2009, Fig. 1.
- 30 Kupinovo: Majnarić-Pandžić 1970, 29, Pl. 11: 1.
- 31 Lukovica: Gabrovec 1965, 103, Pl. 13: 1–3.
- 32 Malino: Majnarić-Pandžić 1970, 63, Pl. 21: 1.
- 33 Metlika – Pungart: Šribar 1976, 328, T. 12: 1.
- 34 Vršac – Ostrovo: Menghin 1926–1927, 28, Fig. 6; Hunyady 1942, Pl. 46: 6; Todorović 1965, 74; 1968, 26, 67, 151, Pl. 48: 7.

Scabbard

- 35 Vrhnika – Dolge njive: Horvat 1990, 265, cat. no. 94, Pl. 4: 14; Horvat, Mušič 2007, 167, Fig. 6: 5.

- AGOSTINETTI, P. P. 1985, Il Tesoro di Arcisate. – *Archeologia Classica* 37, 182–216.
- AGOSTINETTI, P. P. 2000, Il Tesoro di Arcisate. Nel Quadro della Romanizzazione della Cisalpina. – *Sibirium* 23 (1994–1999), 85–127.
- BALEN-LETUNIĆ, D. 2006, Kasnolatenski noževi tipa Pritoka-Bela Cerkev. – *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 99, 63–70.
- BOLLA, M., Ch. BOUBE, J.-P. GUILLAUMET 1991, Les situles. – In: M. Feugère, C. Rolley (eds.), *La vaisselle tardo-républicaine en bronze*, 7–22, Dijon.
- BORANGIĆ, C. 2009, Sica. Tipologie și funcționalitate. – *Nemus* 4/7–8, 22–74.
- BOŽIČ, D. 1981, Relativna kronologija mlajše železne dobi v jugoslovanskem Podonavju. – *Arheološki vestnik* 32, 315–336.
- BOŽIČ, D. 1984, Naoruzanje ratnika mlađeg željeznog doba. – In: *KEATOI*, 77–82, Ljubljana.
- BOŽIČ, D. 1987, Zapadna grupa. – In: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 5, 855–897, Sarajevo.
- BOŽIČ, D. 1993, Slovenija in srednja Evropa v poznolatenskem obdobju. – *Arheološki vestnik* 44, 137–152.
- BOŽIČ, D. 1998, Neues über die Kontakte längs der Bernsteinstrasse während der Spätlatènezeit. – *Arheološki vestnik* 49, 141–156.
- BOŽIČ, D. 1999, Die Erforschung der Latènezeit in Slowenien seit Jahre 1964. – *Arheološki vestnik* 50, 189–213.
- BOŽIČ, D. 2001, Ljudje ob Krki in Kolpi v latenski dobi. – *Arheološki vestnik* 52, 181–198.
- BOŽIČ, D. 2008, *Poznolatensko-rimsko grobišče v Novem mestu. Ljubljanska cesta in Okrajno glavarstvo*. – Katalogi in monografije 39.
- ČURČIĆ, V. 1900, Ein Flachgräberfeld der Iapoden in Ribič bei Bihać. – *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina* 7, 3–32.
- DALIĆ, M. 1998, Tipološko-statistička obrada kasnolatenske keramike iz utvrđenih naselja Orolik i Privlaka. – *Opuscula Archaeologica* 22, 163–218.
- DAUTOVA-RUŠEVLJAN, V., M. VUJOVIĆ 2006, *Rimska vojska u Sremu*. – Novi Sad.
- DE MARINIS, R. 1977, The La Tène Culture of the Cisalpine Gauls. – In: M. Guštin (ed.), *Keltske študije*, Posavski muzej Brežice 4, 23–50.
- DIZDAR, M. 2001, Nalazišta latenske kulture na vinkovačkom području. – *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 18, 103–134.
- DIZDAR, M. 2001a, *Latenska naselja na vinkovačkom području*. – Dissertationes et Monographiae 3.
- DIZDAR, M. 2003, Prilog poznavanju kasnoga latena u istočnoj Slavoniji. – *Opuscula Archaeologica* 27, 337–349.
- DIZDAR, M. 2006, Mlade željezno doba. – In: S. Mihelić (ed.), *Trgovina i razmjena u prapovijesti*, 63–70, Zagreb.
- DIZDAR, M. 2009, La Tène Sword from Gačićte near Virovitica. – In: G. Tiefengraber, B. Kavur, A. Gaspari (eds.), *Keltske študije 2. Studies in Celtic Archaeology. Papers in honour of Mitja Guštin*, Protohistoire Européenne 11, 293–304.
- DIZDAR, M. 2012, The Archaeological Background to the Formation of Ethnic Identities. – In: B. Migotti (ed.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia, The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*. – BAR. International series 2393, 117–136.
- DIZDAR, M., H. POTREBICA 2002, Latenska kultura na prostoru Požeške kotline. – *Opuscula Archaeologica* 26, 111–131.
- DIZDAR, M., H. POTREBICA 2003, Groblje latenske kulture u Malom Bilaču (Požega). – *Obavijesti HAD* 35/2, 40–43.
- DIZDAR, M., I. RADMAN-LIVAJA 2004, Finds of Roman Bronze Ware on Celtic Sites in Eastern Slavonia. – In: *Actes du XIVème Congrès UISPP, Université de Liège, Belgique, 2-8 septembre 2001*, Section 13, The Roman Age, General Sessions and Posters, BAR. International series 1312, 49–53.
- DIZDAR, M., H. POTREBICA 2005, The Late La Tène culture in central Slavonia (Croatia). – In: H. Dobrzańska, V. Megaw, P. Poleska (eds.), *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction. 7th Century BC–1st Century AD. Dedicated to Zenon Woźniak*, 57–66, Kraków.
- DIZDAR, M., H. POTREBICA 2012, Probna istraživanja u Malom Bilaču 2011. godine. – *Annales Instituti Archaeologici* 8, 33–36.
- DULAR, A. 1991, *Prazgodovinska grobišča v okolici Vinjega vrha nad Belo Cerkvijo*. – Katalogi in monografije 26.
- DULAR, J. 1978, *Podzemelj*. – Katalogi in monografije 16.
- EGRI, M., A. RUSTOIU 2008, The Social Significance of Conviviality in the Scordiscian Environment. – In: V. Sîrbu, S. L. Vaida (eds.), *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe*. Proceedings of the 9th International Colloquium of Funerary Archaeology, Bistrița, Romania May 9th–11th, 83–93, Cluj-Napoca.
- FEUGÈRE, M. 1991, La vaisselle tardo-républicaine en bronze: une recherche à définir. – In: M. Feugère, M. C. Rolley (eds.), *La vaisselle tardo-républicaine en bronze*, 1–6, Dijon.
- FILIPOVIĆ, S. 2010, Lokalitet Osijek (Mursa) – Vojarna (Učiteljski fakultet). – *Hrvatski arheološki godišnjak* 6 (2009), 37–42.
- FREY, O.-H., S. GABROVEC 1969, K latenski poselitvi Dolenjske. – *Arheološki vestnik* 20, 7–26.
- GABROVEC, S. 1965, Kamniško ozemlje v prazgodovini. – *Kamniški zbornik* 10, 89–134, Kranj.
- GABROVEC, S. 1966, Srednjelatensko obdobje v Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 17, 169–242.
- GABROVEC, S. 1966a, Latensko obdobje na Gorenjskem. – *Arheološki vestnik* 17, 243–270.
- GASPARI, A. 2007, The Ljubljanica River – Evidence for a Late Iron Age Ritual Site in the Southeastern Alps (Slovenia). – In: S. Groh, H. Sedlmayer (eds.), *Blut und Wein. Keltisch-römische Kulturpraktiken*. Akten des vom Österreichischen Archäologischen Institut und vom Archäologischen Verein Flavia Solva veranstalteten, Kolloquiums am Frauenberg bei Leibnitz (Österreich), Mai 2006, *Protohistoire Européenne* 10, 141–154.
- GASPARI, A. 2009, Celtic warriors and the Ljubljanica. – In: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (eds.), *The Ljubljanica – a River and its Past*, 72–78, Ljubljana.
- GASPARI, A. 2009a, Some Iron Age and Early Roman finds from Stari grad above Unec (Notranjska, Slovenia). – In: G. Tiefengraber, B. Kavur, A. Gaspari (eds.), *Keltske*

- študije 2. *Studies in Celtic Archaeology. Papers in honour of Mitja Guštin*, *Protohistoire Européenne* 11, 315–329.
- GUILLAUMET, J.-P. 1977, Les passoires de la fin de la La Tène ne Gaule et dans le monde celtique. – *Gallia* 35/2, 239–248.
- GUILLAUMET, J.-P. 1991, Les passoires. – In: M. Feugère, C. Rolley (eds.), *La vaisselle tardo-républicaine en bronze*, 89–95, Dijon.
- GUŠTIN, M. 1977, Relativna kronologija grobova mokrnoške grupe. – In: M. Guštin (ed.), *Keltske študije*, Posavski muzej Brežice 4, 67–103.
- GUŠTIN, M. 1984, Die Kelten in Jugoslawien. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 31, 305–363.
- GUŠTIN, M. 1991, *Posočje in jüngeren Eisenzeit*. – Katalogi in monografije 27
- GUŠTIN, M. 2001, I Celti. Argomenti per la definizione. – In: S. Vitri, F. Oriolo, *I Celti in Carnia e nell'Arco Alpino Centro Orientale*, Atti della Giornata di studio Tolmezzo 30 aprile 1999, 335–336, 353–354, Trieste.
- GUŠTIN, M. 2002, I Celti dell'Adriatico. Carni tra fonti Storiche e Archeologia. – In: *Gli Echi della Terra, Presenze celtiche in Friuli: dati materiali e momenti dell'immaginario*, Castello di Gorizia, 13–20, Gorizia.
- HENCKEN, H. 1978, *The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia*. – *American School of Prehistoric Research, Bulletin* 32.
- HORVAT, J. 1990, *Nauportus (Vrhnika)*. – Dela 1. razreda SAZU 33, Ljubljana.
- HORVAT, J., B. MUŠIĆ 2007, Nauportus, a commercial settlement between the Adriatic and the Danube. – In: *Le valli del Natissone e dell'Isonzo tra Centroeuropa e Adriatico*, Atti del convegno internazionale di studi, Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina 20, 165–174.
- HUNYADY, I. 1942, *Kelták a Kárpátmedencében*. – *Dissertationes Pannonicae* 2/18.
- ILKIĆ, M. 1999, *Hrvatsko podunavlje u željeznom razdoblju. Posljednje tisućljeće prije Krista*. – Master thesis (unpublished), Zagreb.
- ILKIĆ, M. 2011, Arheološka topografija prapovijesnih naselja u Sotinu. – *Histria Antiqua* 20, 223–234.
- JACANOVIĆ, D. 1997, Kasnolatenski lokalitet "Dunavac" u Kostolcu. – *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 13, 127–134.
- KERMAN, B. 2009, Celtic warrior's grave from the site of Pod Kotom-north near Murska Sobota. – In: G. Tiefengraber, B. Kavur, A. Gaspari (eds.), *Keltske študije 2. Studies in Celtic Archaeology. Papers in honour of Mitja Guštin*, *Protohistoire Européenne* 11, 283–292.
- KERMAN, B. 2011, *Pod kotom-sever pri Krogu*. – Arheologija na avtocestah Slovenije 24.
- KNEZ, T. 1977, Keltische Gräber aus Roje bei Moravče. – In: M. Guštin (ed.), *Keltske študije*, Posavski muzej Brežice 4, 105–125.
- KNEZ, T. 1992, *Novo Mesto 2. Keltsko-rimsko grobišče Beletov vrt*. – *Carniola Archaeologica* 2.
- KNEŽEVIĆ-JOVANOVIĆ, M. 2003, Keltsko oružje iz razorenih ratničkih grobova sa teritorije Srema i Bačke, Slučajni nalazi iz Obreža, Gospodinaca, Plavne, Beške i Žablja. – *Opuscula Archaeologica* 27, 287–309.
- KRÄMER, W. 1985, *Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlichen Flachgräber in Südbayern*. – Die Ausgrabungen in Manching 9.
- KRIŽ, B. 2005, *Novo Mesto 6. Kapiteljska njiva. Mlajšeželeznodobno grobišče*. – *Carniola Archaeologica* 6.
- LEJARS, T. 1994, *Gurnay 3. Les fourreaux d'épée. Le sanctuaire de Gournay-sur-Aronde et l'armement des Celtes de La Tène moyenne*. – Paris.
- LEJARS, T. 1996, L'Armement des Celtes en Gaule du Nord à la Fin de l'Époque Gauloise. – *Revue Archeologique de Picardie* 3/4, 79–103.
- LEJARS, T. 1996a, Les armes en fer: une source d'information privilégiée pour l'étude du fonctionnement des sanctuaires celtiques. – *Mélanges de l'École Française de Rome* 108/2, 607–630.
- LEJARS, T. 2003, Les fourreaux d'épée laténiens. Supports et ornements. – In: D. Vitali (ed.), *L'immagine tra mondo Celtico e mondo Etrusco-italico*. Aspetti della cultura figurativa nell'antichità, Studi e Scavi 20, 9–70.
- LIPPERT, A. 1992, Ein latènezeitlicher Opferplatz in Teurnia bei Spittal an der Donau. – In: *Festschrift zum 50jährigen Bestehn des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 8, 285–304.
- ŁUCZKIEWICZ, P. 1997, Die latènezeitliche Schwertimporte aus dem Gebiet der Przeworsk-Kultur. – *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte* 79, 181–211.
- ŁUCZKIEWICZ, P. 2002, Zur späteisenzeitlichen Bewaffnung in Polen. Stand der Forschung. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 47/1, 355–437.
- ŁUCZKIEWICZ, P. 2006, *Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrymskim*. – *Archaeologia Militaria* 2.
- ŁUCZKIEWICZ, P., M. SCHÖNFELDER 2011, Untersuchungen zur Ausstattung eines späteisenzeitlichen Reiterkriegers aus dem südlichen Karpaten- oder Balkanraum. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 55 (2008), 159–210.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 1970, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*. – *Acta Musei Cibalensis* 2, Vinkovci.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 1972–1973, Kasnolatenski keltski grobovi iz Sotina. – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3/6–7, 55–74.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 1996, CORNACUM (Sotin) and CIBALAE (Vinkovci) as Examples of the Early Romanization of La Tène Communities in Southern Pannonia. – In: *Kontakte längs der Bernsteinstrasse (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebiet) in der Zeit um Christi Geburt*, 23–33, Krakow.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 2009, On the South Pannonian Population in the Late Iron Age. – In: G. Tiefengraber, B. Kavur, A. Gaspari (eds.), *Keltske študije 2. Studies in Celtic Archaeology. Papers in honour of Mitja Guštin*, *Protohistoire Européenne* 11, 235–245.
- MANGELSDORF, G., M. SCHÖNFELDER 2001, Zu den Gräbern mit Waffenbeigabe der jüngeren vorrömischen Zeit im Steinkreis von Netzband (Kr. Ostvorpommern). – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 31/1, 93–106.
- MARÁZ, B. 2008, Archäologische Angaben zur Mittleren und Späten La Tène-Zeit in Südosttransdanubien. – *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 65–92, Budapest.
- MARIĆ, Z. 1964, Donja Dolina. – *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo* 19, 5–128.
- MARIĆ, Z. 1968, Japodske nekropole u dolini Une. – *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo* 22, 5–79.

- MEDUNA, J. 1961, *Staré Hradisko. Katalog nálezu uložených v muzeu města Boskovic*. – Fontes Archaeologiae Moravicae 2.
- MEDUNA, J. 1970, *Staré Hradisko 2. Katalog der Funde aus den Museen in Brno /Brünn/, Praha /Prag/, Olomouc, Plumlov und Prostějov*. – Fontes Archaeologiae Moravicae 5.
- MENGHIN, O. 1926–1927, Ka preistoriji vršačke oblasti. – *Starinar* 4, 15–29.
- PERNET, L. 2006, Les armes. – In: L. Pernet, E. Carlevaro, L. Tori, G. Vietti, Ph. Della Casa, B. Schmid-Sikimić (eds.), *La necropoli do Giubiasco (Ti) 2. Les Tombes de La Tène Finale et d'Époque Romaine*, Collectio Archaeologica 4, 27–84.
- PERRIN, L., M. SCHÖNFELDER 2003, *La tombe à char de Verna (Isère): Témoignage de l'aristocratie celtique en territoire Allobroge*. – Documents d'Archéologie en Rhône-Alpes et en Auvergne 24.
- PETRES, É. F. 1979, Késő vaskor (ie. VI–I század). – In: G. Bándi (ed.), *Baranya Megye Története az Őskortól a Honfoglalásig*, 163–207, Pécs.
- PÍČ, J. L. 1903, *Čechy na úsvitě dějin. Hradiště u Stradonic jako historické Marobudum 2*. – Praha.
- PIETA, K. 2005, Spätlatènezeitliche Waffen und Ausrüstung im nördlichen Teil des Karpatenbeckens. – *Slovenská archeológia* 53/1, 35–84.
- PIRKMAJER, D. 1991, *Kelti na Celjskem*. – Katalog razstave, Celje.
- POPOVIĆ, P. 1992, Italische Bronzegefäße im Skordiskergebiet. – *Germania* 70/1, 61–74.
- POPOVIĆ, P. 1994, The Territories of Scordisci. – *Starinar* 43–44 (1992–1993), 13–21.
- POPOVIĆ, P. 2001, La céramique de la La Tène Finale sur les Territoires de Scordisques (Ier siècle av n. è. – Ier siècle de n. è.). – *Starinar* 50 (2000), 83–111.
- POPOVIĆ, P. 2003, Le site laténien de Dautovac-Korićani et les fibules ornées de "boucles" ou de "huit" (À Brandebourgs). – *Starinar* 52 (2002), 145–155.
- RADIMSKÝ, W. 1895, Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać. – *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina* 3, 39–218.
- RATKOVIĆ, D. 2005, *Bronzane posude iz Rimske zbirke Narodnog muzeja u Beogradu*. – Antika 9.
- RIGHI, G. 2001, I rinvenimenti lateniani di Amaro e di Monte Sorantri a Raveo. – In: S. Vitri, F. Oriolo (eds.), *I Celti in Carnia e nell'arco alpino centro orientale*. Atti della Giornata di studio Tolmezzo 30 aprile 1999, 113–148, Trieste.
- RUSTOIU, A. 2002, *Războinici și Artizani de Prestigiu în Dacia Preromană*. – Interferente Etnice și Culturale în Mileniile I a. Chr. – I p. Chr. 3, Cluj-Napoca.
- RUSTOIU, A. 2005, The Padea-Panagjurski Kolonii Group in south-western Transylvania (Romania). – In: H. Dobrzańska, V. Megaw, P. Poleska (eds.), *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction, 7th Century BC–1st Century AD. Dedicated to Zenon Woźniak*, 109–119, Kraków.
- RUSTOIU, A. 2007, *Thracian sica and dacian falx. The history of a 'national' weapon*. – In: *Dacia Felix, Studia Michaeli Bărbulescu oblată*, 67–82, Cluj-Napoca.
- RUSTOIU, A. 2008, *Războinici și societate în aria celtică Transilvăneană, Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumești*. – Interferente etnice și culturale în mileniile I a. Chr. – I p. Chr. 13, Cluj-Napoca.
- SALZANI, L. 1996, *La necropoli gallica e romana di S. Maria Zevio (Verona)*. – Documenti di Archeologia 9.
- SCHAAFF, U. 1980, Ein spätkeltische Kriegergrab mit Eisenhelm aus Novo Mesto. – *Situla* 20/21, 397–413.
- SCHAAFF, U. 1984, Studien zur keltischen Bewaffnung. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 31, 622–625.
- SIEVERS, S. 2010, *Die Waffen aus dem Oppidum von Manching*. – Die Ausgrabungen in Manching 17.
- ŠIRBU, V., A. RUSTOIU 1999, Descoperiri Funerare din La Tène-ul târziu din Zona Porților de Fier. – *Thracodacia* 20/1–2, 217–229.
- STARE, V. 1973, *Pražgodovina Šmarjete*. – Katalogi in monografije 10.
- STARE, V. 1973a, Gomile pod Koriti na Dolenjskem. – *Arheološki vestnik* 24, 744–779.
- STOJIC, M. 2004, *Panjevački rit*. – Arheološki institut Beograd. Posebna izdanja 40.
- ŠRIBAR, V. 1976, Žgano srednjolatsensko grobišče v Metliki. – *Arheološki vestnik* 25, 319–353.
- TASIĆ, N. (ed.) 1992, *Skordisci i starosedeci u Podunavlju*. – Srpska akademija nauka i umetnosti-Balkanološki institut. Posebna izdanja 48.
- TODOROVIĆ, J. 1963, *Rospri Čuprija, Nécropole de l'Époque de La Tène à Beograd*. – Inventaria Archaeologica 6.
- TODOROVIĆ, J. 1965, Classification des épées celtiques dans les Balkans et Pannonie du Sud. – *Archaeologia Jugoslavica* 6, 71–75.
- TODOROVIĆ, J. 1966, Jendek, Zvečka, Obrenovac – keltsko i slovensko groblje. – *Arheološki pregled* 8, 60–63.
- TODOROVIĆ, J. 1967, Praistorijske nekropole u Ritopeku. – *Starinar* 17, 153–160.
- TODOROVIĆ, J. 1968, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*. – Dissertationes et Monographiae 7.
- TODOROVIĆ, J. 1968a, Novi tip keltskog kratkog mača. – *Vjesnik Vojnog muzeja* 13/14, 343–346.
- TODOROVIĆ, J. 1971, *Katalog praistorijskih metalnih predmeta*. – Beograd.
- TODOROVIĆ, J. 1972, *Praistorijska Karaburma 1. Nekropola mlađeg gvozdenog doba*. – Dissertationes et Monographiae 13.
- TODOROVIĆ, J. 1974, *Skordisci*. – Monumenta Archaeologica 2.
- TRUHELKA, Č. 1901, Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni i Hercegovini (Tečajem godine 1900.). – *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo* 13, 1–29.
- VASIĆ, M. M. 1950, Deo inventara jednog groba iz Vinče. – *Starinar* 1, 15–17.
- VITALI, D. 1989, Una tomba con armamento lateniano da Gomoria presso Montagnana (Padova). – *Archeologia Veneta* 12, 7–25.
- WIELOWIEJSKI, J. 1985, Die spätkeltischen und römischen Bronzegefäße in Polen. – *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 66, 123–320.
- WINDL, H. 1975, *Das Latène- und kaiserzeitliche Gräberfeld von Mihovo (Unterkrain (Dolenjsko))*. – Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Universität Wien, Wien.
- ZACHAR, L. 1976, Kronologickému postaveniu pošiev s esovitou svorkou ústia. – *Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenskeho. Musica* 25/14 (1974), 63–94.

KASNOLATENSKI RATNIČKI GROB IZ MALOGA BILAČA (POŽEŠKA KOTLINA, HRVATSKA)

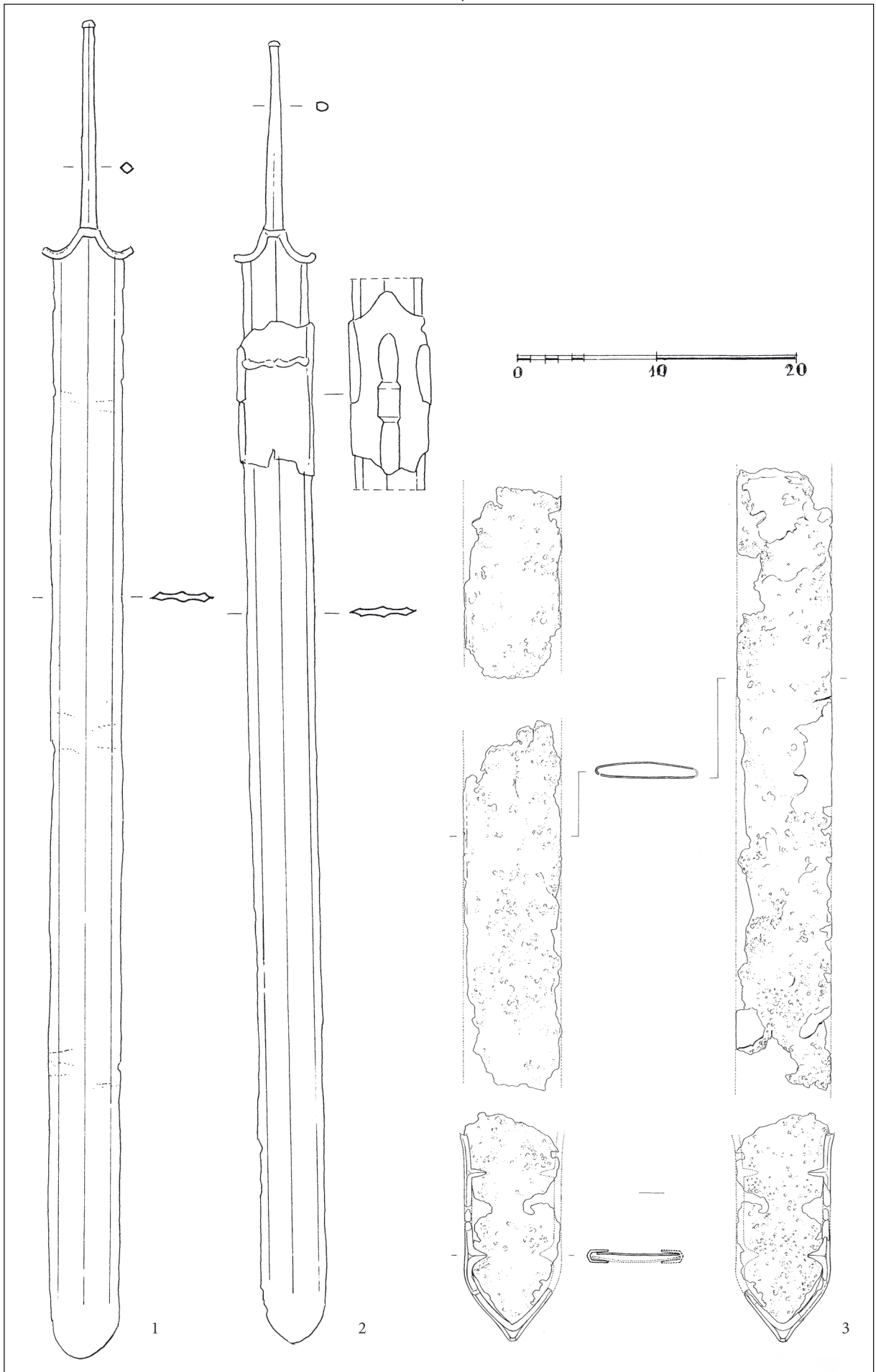
Sažetak

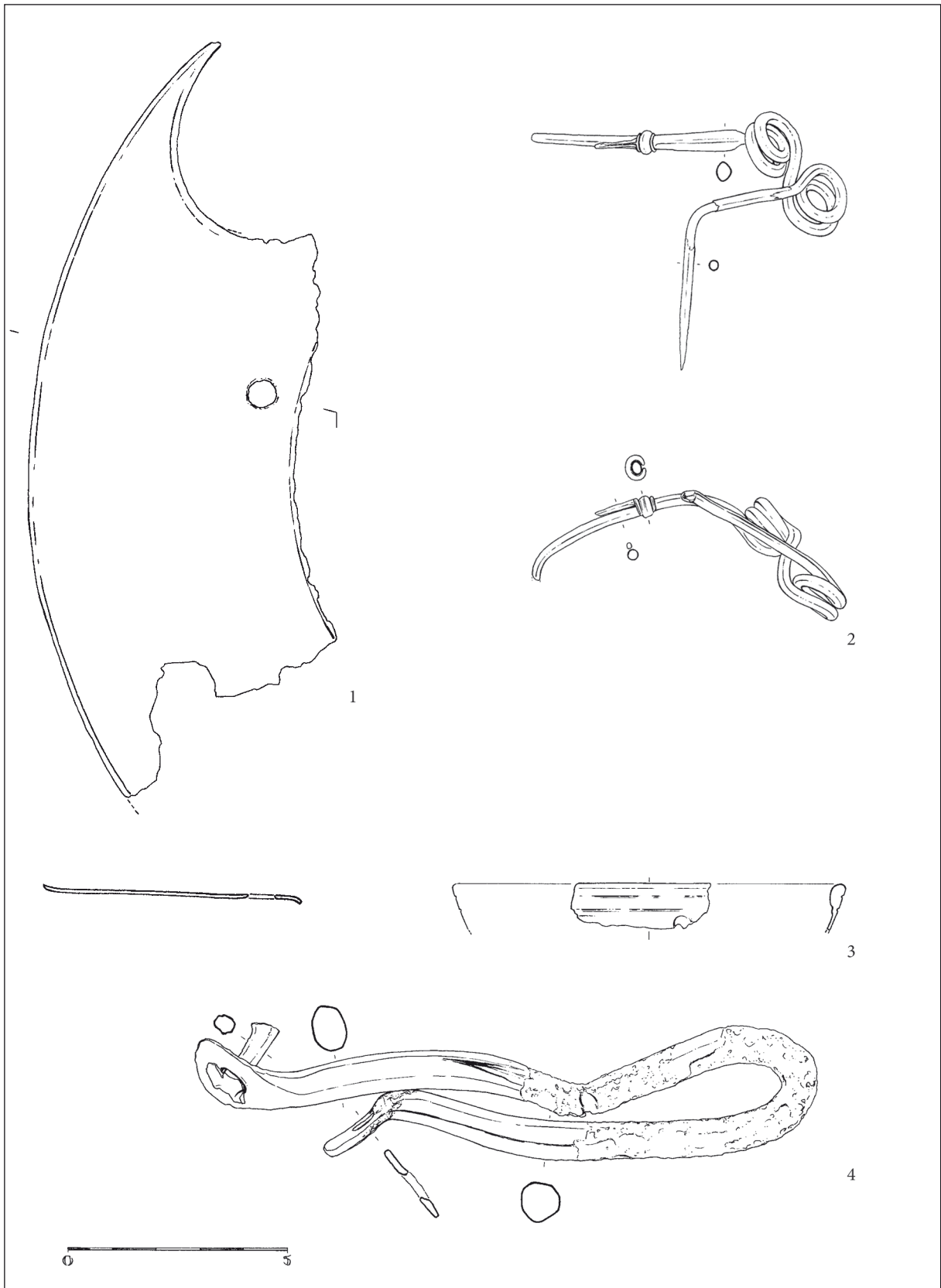
Nalazi naoružanja te ulomaka brončanih i keramičkih posuda koji su pronađeni u Malom Bilaču, smještenom na sjeverozapadnim padinama Dilja, vjerojatno pripadaju dvojnomo ratničkom grobu. Metalni nalazi – mačevi i korice, umbo, fibula te ulomci brončanih posuda, imaju važnu ulogu u kronološkom određenju groba kao i definiranju položaja u komunikacijskoj mreži, omogućavajući njegovo datiranje u stariju fazu kasnoga latena – LT D1. Usporedbe za nalaze iz Maloga Bilača dokumentirane su na grobljima Skordiska, koji su vjerojatno kontrolirali istočni dio Požeške kotline povezan sa srednjom Posavinom. Naoružanje ukazuje kako se radi o pokopu istaknutih ratnika koji su prikazivali svoj status kroz posjedovanje prestižnih dobara kao što su brončane posude. Ove su posude pristigle trgovinom i razmjenom koju je kontrolirala kasnolatenska ratnička elita, bez obzira na pripadnost različitim identitetima,

koja je najvjerojatnije predstavljala osnovnu političku i ekonomsku snagu društva.

Marko Dizdar
Institut za arheologiju
Ulica Ljudevita Gaja 32
HR-10000 Zagreb
marko.dizdar@iarh.hr

Hrvoje Potrebica
Odsjek za arheologiju
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR-10000 Zagreb
hpotrebi@ffzg.hr

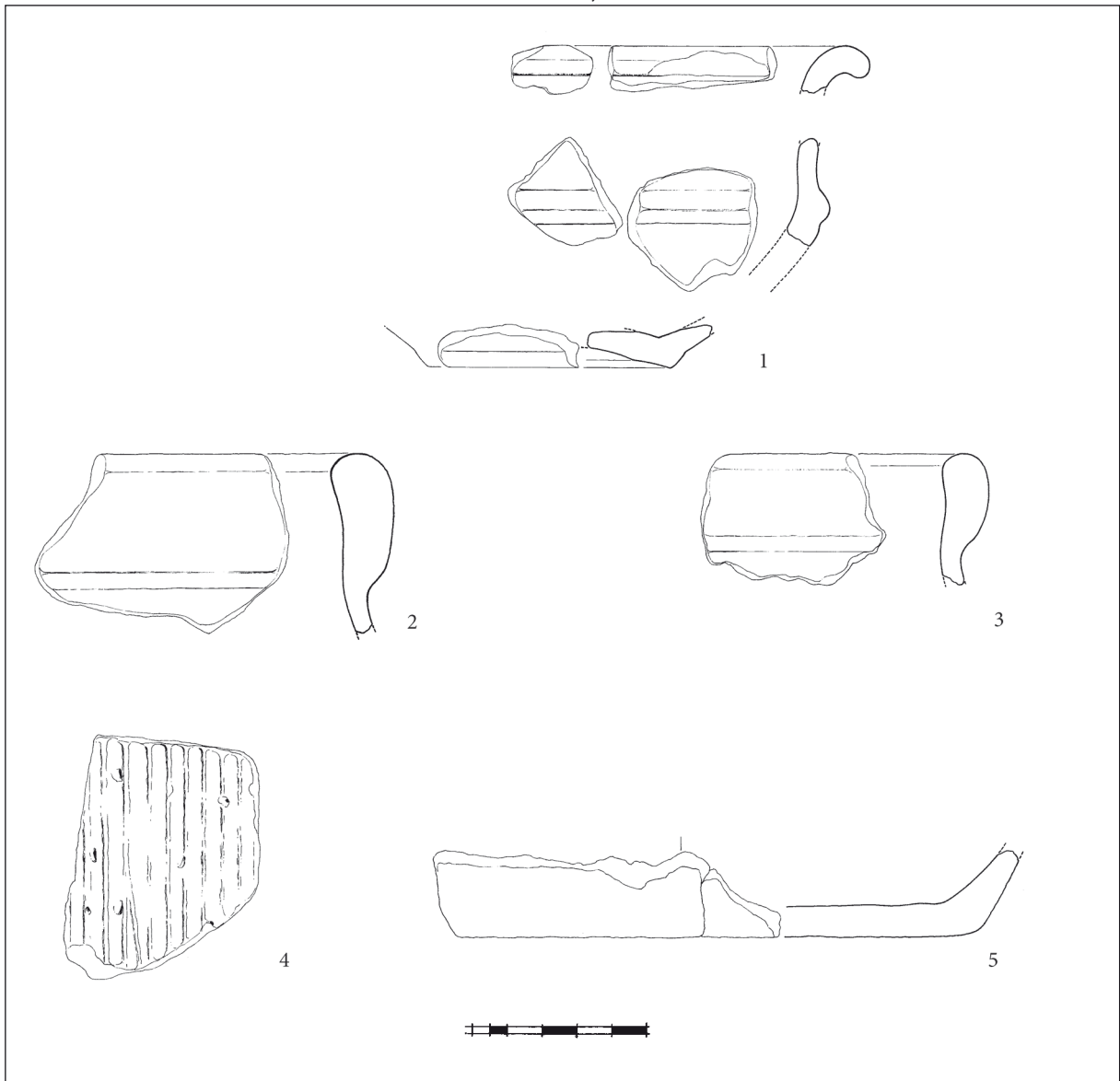

Pl. 2: Finds from Mali Bilač.

T. 2: Nalazi iz Maloga Bilača.

←
Pl. 1: Swords and scabbards from Mali Bilač.

T. 1: Mačevi i korice iz Maloga Bilača.

Pl. 3: Finds from Mali Bilač.
T. 3: Nalazi iz Maloga Bilača.

LATENSKO GROBIŠČE NA KAPITELJSKI NJIVI V NOVEM MESTU: KRONOLOŠKA IN PROSTORSKA ANALIZA

LA TÈNE NECROPOLIS AT KAPITELJSKA NJIVA IN NOVO MESTO: A CHRONOLOGICAL AND SPATIAL ANALYSIS

Vojka CESTNIK

Izvleček

Članek obravnava plano žgano grobišče iz mlajše železne dobe na Kapiteljski njivi v Novem mestu s poudarkom na njegovem jugozahodnem delu. Grobovi so iz obdobja od LT B2 do vključno LT D1 po srednjeevropski kronologiji. Razvrstili jih je bilo mogoče v šest obdobj, ki po vsej verjetnosti odlikavajo zaporedne generacije tu pokopanih prebivalcev. Grobovi so bili razporejeni v večje in manjše skupine, ki so pogosto krožne oblike. V večjih skupinah so bili domnevno pokopani pripadniki istega rodu, v manjših pa člani iste družine. Na podlagi noše in drugih pridatkov je bilo mogoče razlikovati med moškimi in ženskimi grobovi ter ugotavljati pare grobov in dvojne grobove.

Ključne besede: Novo mesto, Kapiteljska njiva, mlajša železna doba, kronologija, žgani grobovi, grupiranje grobov, ženski in moški grobovi, dvojni grobovi

Abstract

The article addresses the La Tène period cremation necropolis at Kapiteljska njiva in Novo mesto and focuses on its southwestern part. The graves span from LT B2 to LT D1 according to the central European chronological scheme. It has been possible to divide them into six chronological phases, which most likely reflect the successive generations buried at the site. The graves are arranged in large and small groups, which have often a circular form. The large groups supposedly comprise members of the same clan, whereas the small groups consist of members of the same family. Male and female burials have been differentiated on the basis of costume and other grave goods. Pairs of graves and double graves have also been identified.

Keywords: Novo mesto, Kapiteljska njiva, La Tène period, chronology, cremation graves, groups of graves, female and male graves, double graves

UVOD

Na Kapiteljski njivi v Novem mestu so bili odkriti plano žarno grobišče iz pozne bronaste dobe, obsežno gomilno grobišče s skeletnimi pokopi iz starejše železne dobe in plano žgano grobišče iz mlajše železne dobe.¹

¹ Križ 2005, 12; katalogi z risbami gradiva: Knez 1986; Knez 1993; Križ 1997; Križ 2000; Križ 2005; Križ 2013.

Slednje se je raztezalo na osrednjem in severovzhodnem delu kopastega hriba in je največje do sedaj raziskano grobišče iz mlajše železne dobe v Sloveniji.

Prve najdbe iz tega časa so bile na Kapiteljski njivi odkrite že v poznem 19. stol. pri raziskavah gomil A in B, ki so ju kopali prof. Rudolf Hoernes, Franc Brattina in Jernej Pečnik. Nekaj grobov iz mlajše železne dobe je odkril tudi Vinko Šribar pri zavarovalnem posegu l.

1954. Sistematičnega izkopavanja se je v poznih 80. letih 20. stol. lotil Tone Knez, njegovo delo je nato v 90. letih nadaljeval Borut Križ.² Obema gre zasluga za pregledno urejeno terensko dokumentacijo, restavriranje gradiva, njegovo sistematično objavlanje in razlago.³

V monografski seriji Carniola Archaeologica je bilo doslej v kataloški obliki objavljenih 128 od več kot 700 odkritih grobov iz mlajše železne dobe.⁴ Kataloška objava gradiva je bila glavni vir podatkov za mojo raziskavo, na vpogled pa mi je bilo tudi neobjavljeno gradivo, ki ga hrani Dolenjski muzej.

PROSTORSKA RAZPOREDITEV GROBOV

Iz načrta raziskanega dela grobišča iz mlajše železne dobe na Kapiteljski njivi (*sl. 1*) je razvidno, da so grobovi zgoščeni v osrednjem in vzhodnem predelu, medtem ko se na zahodnem pojavljajo redki posamični grobovi. Grobišče se verjetno nadaljuje v smeri proti vzhodu na območje, ki še ni bilo raziskano.

Grobovi so na posameznih predelih zgoščeni v večje ali manjše skupine in pare, izven katerih ležijo posamični grobovi (*sl. 1*). Večje skupine grobov, ločene z vmesnimi praznimi prostori, so na načrtu označene s številkami od 1 do 6, manjše skupine treh ali štirih grobov s številkami od 7 do 11, pari grobov pa s številkami od 12 do 15. Največja koncentracija grobov (št. 1) je v sredini prekopanega območja. Ločeno od skupin in parov so na samem locirani grobovi 104, 80, 625, 615, 606, 600, 643, 328, 248, 146, 225, 103 in 86.

IZHODIŠČA IN CILJ RAZISKAVE

V raziskavi sem se posvetila vprašanju, kaj te zgotovitve sploh pomenijo, ali je pokopavanje na grobišču sledilo določenim pravilom ali je bilo povsem naključno in kateri dejavniki so prispevali k obstoječi razporeditvi grobov na Kapiteljski njivi.

Za podrobno analizo sem izbrala jugozahodni predel grobišča, ker je bilo gradivo že restavrirano in objavljeno.⁵ Gre za gradivo iz grobov z zaporednimi številkami od 100 do 200, 203, 220 in 260. V analizo sem vključila še grobove z zaporednimi številkami od 83 do 99, 201, 202, od 204 do 206, 208, 209, 212, 213, od 217 do 219, od 221 do 223, 225, od 231 do 236, 240, od 257 do 259, 261, 263, 264, 302, 356 in 357 zaradi njihove lege na jugozahodnem predelu grobišča, čeprav najdbe v glavnem še niso bile restavrirane. V oporo so mi bili opisi, risbe in fotografije iz arhiva Dolenjskega muzeja,

ki so nastali med izkopavanjem grobov. Iz teh dokumentov je bilo mogoče povzeti sestav grobov, izjemoma pa tudi tipološke značilnosti posameznih predmetov. Med najdbami, ki še niso bile restavrirane, so "problematični" predvsem železni predmeti, ki so praviloma prekriti z debelo plastjo rje, tako da v nekaterih primerih ni bilo mogoče ugotoviti niti tega, za kakšno vrsto predmeta gre. Posode so bile iz grobov dvignjene v mavčnih ovojih. V nekaterih primerih se je po odstranitvi ovoja in izpraznitvi posode v restavratorski delavnici izkazalo, da so v posodi majhni predmeti, ki jih pri izkopavanju ni bilo mogoče prepoznati, npr. steklene jagode, deli fibul,⁶ zato je potrebno upoštevati, da opisi grobnih sestavov pri gradivu, ki je še v postopku restavriranja, niso dokončni.

Raziskava je potekala v več fazah. V prvi sem na podlagi tipološko-kronološke analize grobnih pridatkov ugotavljala starost grobov. V drugi sem na podlagi grobnih sestavov razlikovala med moškimi in ženskimi grobovi. V tretji sem analizirala odnos med grobovi z vidika prostorske razprostranjenosti, kronološkega zaporedja in sestave pridatkov. V zadnji, četrti fazi sem na podlagi rezultatov predhodnih analiz poskušala interpretirati posamezne skupine in pare grobov ter posamične pokope.

KRONOLOŠKI RAZPON GROBIŠČA

Izhodišče kronološke razdelitve grobišča iz mlajše železne dobe na Kapiteljski njivi je bila kronološka shema Dragana Božiča, ki jo je predstavil v 5. knjigi *Praistorije jugoslavenskih zemalja* in kasneje dodelal v članku Raziskovanje latenske dobe na Slovenskem po letu 1964 (*Die Erforschung der Latènezeit in Slowenien seit Jahr 1964*), objavljenem v *Arheološkem vestniku*.⁷ Na nekaterih mestih v tekstu sem se naslonila tudi na starejši temeljni deli o mokronoški skupini avtorjev Stana Gabrovca in Mitje Guština.⁸ Prav tako uporabljam srednjeevropsko kronološko delitev latenskega obdobja na stopnje LT A – D, ki jo je postavil Paul Reinecke l. 1902⁹ ter poznejše dopolnitve in razčlenitve na več krajših časovnih faz, pri čemer naj omenim predvsem kronološki shemi Ruperta Gebharda za srednjeevropski prostor in Jozefa Bujne za prostor Karpatske kotline.¹⁰

Na Kapiteljski njivi odkrite grobove, lahko razvrstimo v šest časovnih faz. Prvo fazo lahko vzporejamo z zgodnjelatenskim obdobjem (LT B2), naslednje štiri s srednjelatenskim obdobjem (LT C1a, LT C1b, LT C1/ C2 in LT C2a, LT C2b), zadnjo fazo pa s starejšim poznolatenskim obdobjem (LT D1). Kot je ugotovil že Gabrovec, LT A na prostoru vzhodnih Alp nima vloge samostojne

² Križ 2001, 15; Križ 2005, 9–12.

³ Knez 1990; Knez 1996; Križ 2001; Križ 2003; Križ 2005; Križ et al. 2009.

⁴ Križ 2005.

⁵ Križ 2005.

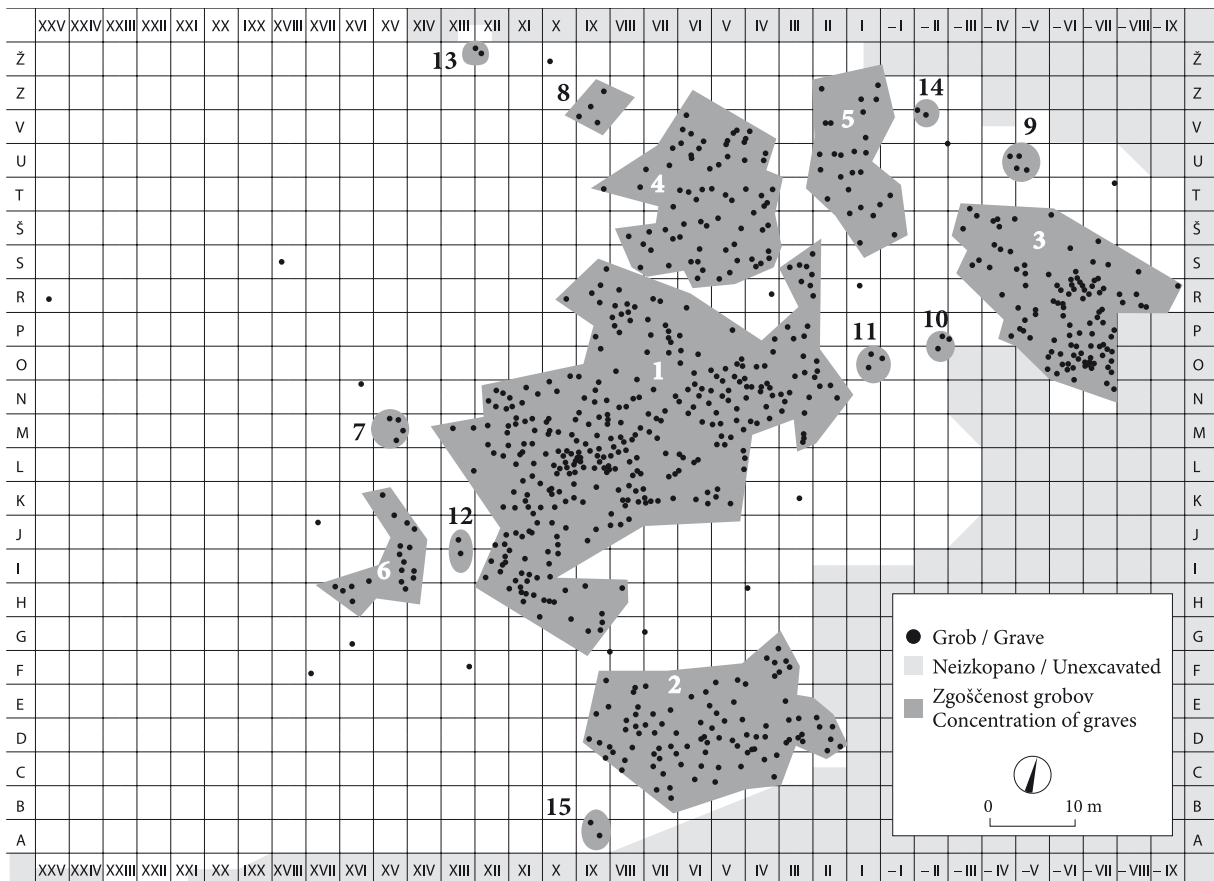
⁶ Ustna informacija Boruta Križa.

⁷ Božič 1987; Božič 1999.

⁸ Gabrovec 1966, Guštin 1977.

⁹ Reinecke 1902.

¹⁰ Bujna 1982; Bujna 2003; Gebhard 1989.

Sl. 1: Razporeditev grobov grobišča iz mlajše železne dobe na Kapitelski njivi v Novem mestu (podlaga: Križ 2005, pril.).
 Fig. 1: Distribution of graves in the La Tène necropolis at Kapitelska njiva in Novo mesto (adapted from: Križ 2005, Appx.).

stopnje,¹¹ saj se grobišča mokronoške skupine začno pojavljati šele s stopnjo LT B2 po srednjeevropski kronologiji.¹²

1. FAZA

Na obravnavanem jugozahodnem predelu grobišča uvrščamo v 1. fazo grobove 115, 126, 86, 170 in 91. K njim pogojno prištevamo še grob 186, ki pa bi lahko sodil že v naslednjo fazo. Grobove 1. faze vzporejamo z LT B2 stopnjo.

Za datacijo moškega groba 115 sta pomembna meč v okrašeni nožnici in železna fibula zgodnjelatenške sheme z nazaj zavihano nogico.¹³ Nožnica meča iz groba 115 je v zgornjem delu prednje strani okrašena v tehniki champ-levé s simetričnim trikotnim prepletom kapljičastih in krožnih motivov. S podobnimi prepleti so okrašene nožnice mečev iz madžarskih najdišč Jutas, Bölcseke-Madocsahegy, Halmajugra in Magyars-

zerdahely-Homokidűlő.¹⁴ Po okrasu je nožnica meča s Kapitelske njive zlasti blizu nožnica meča iz Jutasa, ki sta jo Miklós Szabó in Éva Petres v svojem katalogu okrašenega orožja iz Karpatskega bazena označila s številko 1.¹⁵ Uvrstila sta jo v zgodnjo fazo madžarskega sloga, ki zajema čas LT B2 in zgodnjega LT C1.¹⁶ Tako nožnica s Kapitelske njive kot tudi nožnica št. 1 iz Jutasa imata na privzdignjenem delu ustja simetričen in ne zrcalen motiv treh kapljic, od katerih sta stranski kapljici postavljeni poševno, spodnja pa navpično. Privzdignjen del ustja na nožnici iz Jutasa je trikotne oblike z ravnimi stranicami, kar je značilno za nožnice zgodnjelatenške sheme.¹⁷

Meč je bil v grobu 115 skupaj s fibulo zgodnjelatenške sheme, ki ima visok kvadratni lok in kroglast gumb na zaključku privzdignjene noge. Peresovina ima šest navojev in prečko na zunanji strani.¹⁸ Fibule te vrste so bile skupaj z meči zgodnjelatenške sheme še v grobovih 31 iz najdišča Kosd v osrednji Madžarski, 30 iz najdišča

¹¹ Gabrovec 1966, 169.

¹² Guštin 1977, 69–70; Božič 1987, 880–881; Božič 1999, 209.

¹³ Križ 2005, T. 10: 7; pril. 1.

¹⁴ Szabó, Petres 1992, Pl. 10: 2: 22; 7; 16; 51; 119: 2.

¹⁵ Križ 2005, pril. 1; Szabó, Petres 1992, Pl. 10: 2.

¹⁶ Szabó, Petres 1992, 46–48, 90.

¹⁷ de Navarro, 48–49, Fig. 3: 2.

¹⁸ Križ 2005, T. 10: 7.

Magyarszerdahely-Homokidűlő v zahodni Madžarski ter 30 in 31 iz najdišča Dubnik/ Csúz v jugozahodni Slovaški.¹⁹ V grobu 31 iz grobišča Dubnik/ Csúz je bila poleg meča in fibule še sulična ost s širokim listom,²⁰ ki je po obliki primerljiva s sulično ostjo iz groba 115.²¹

Verižni pas iz groba 115, sestavljen iz dvojnih uvitih železnih členov,²² sodi v skupino pasov, ki so v strokovni literaturi označeni kot pasovi tipa Mokronog; Gabrovec, Guštin in Božič uvrščajo pasove tega tipa med značilne oblike najstarejše stopnje mokronoške kulturne skupine (LT B2 po srednjeevropski kronologiji, stopnja Mokronog I po Guštinu oz. Mokronog I po Božiču).²³ V moških grobovih se pasne verige tipa Mokronog pojavljajo še v grobovih zgodnje stopnje LT C1, npr. v grobu 553 s Kapitelske njive, kjer je bila veriga tipa Mokronog skupaj z mečem srednjelatenske sheme, ki ima na nožnici okras v razvitem madžarskem slogu.²⁴ V ženskih grobovih nastopajo pasne verige tipa Mokronog v poznem LT C1 kontekstu (LT C1b), na kar nakazujejo grobovi 194 s Kapitelske njive ter 40 in 56 iz Brežic, kjer so bile tovrstne verige skupaj z za ta čas značilnimi orehastimi nanožnicami s štirimi velikimi členi.²⁵

Oprava žene iz groba 126 s Kapitelske njive s certoško fibulo vrste VIII po Bibi Teržan in masivnima enakomerno narebrenima zapestnicama²⁶ odraža staroselsko halštatsko tradicijo. Avtorica študije je pokazala, da so certoške fibule vrste VIII pozne v okviru negovskega horizonta.²⁷ Enakomerno narebrenene zapestnice so bile v mlajšem obdobju starejše železne dobe na prostoru dolenske skupine najštevilčnejša in najbolj razširjena vrsta zapestnic; prisotne so bile v številnih novomeških grobovih.²⁸ Za razliko od grobov starejše železne dobe, za katere je značilen skeleten pokop pod gomilo, se grob 126 z žganim načinom pokopa na planem grobišču²⁹ uvršča v nov, latenski kulturni kontekst. Latenski značaj groba 126 pa izkazuje tudi železna fibula z razširjenim lokom polkrožnega preseka.³⁰ Železni fibuli tega tipa, obe

zgodnjelatenske sheme, sta znani iz groba 31 iz slovaškega grobišča Dubnik/ Csúz in iz groba z nemškega najdišča Singen pri Badnu.³¹ V obeh grobovih sta bili fibuli tega tipa skupaj z mečem iz LT B2 obdobja in sulično ostjo s širokim listom po Andréju Rapinu,³² ki sta znana tudi iz zgoraj obravnavanega groba 115 s Kapitelske njive.³³ Na podlagi tega je mogoče zaključiti, da sodi grob 126 s Kapitelske njive v isti časovni horizont kot grob 115.

V čas 1. faze pokopov na Kapitelski njivi sodijo po vsej verjetnosti tudi grobovi 86, 170, 186 in 91.³⁴ Enakomerno narebrena bronasta zapestnica iz groba 86 je po obliki reber primerljiva z zapestnicama iz groba 126, keramično skodelico odprte oblike pa je mogoče dobro vzporejati s skodelico iz zgoraj obravnavanega groba 115.³⁵ V grobu 170 sta za datacijo pomembna železen nož z ravnim hrbtom in nazaj zavitim ročajem in železna sulična ost.³⁶ Nož ima dobre primerjave v nožih iz Dürrnberga, ki so iz grobov LT B stopnje.³⁷ Železna sulična ost iz groba 170 spominja na halštatske oblike; dobro primerjavo ima v grobu 71 s Kapitelske njive.³⁸ Železen nož iz groba 186 z rahlo usločenim hrbtom in razmeroma ozkim rezilom³⁹ je po velikosti in obliki mogoče primerjati z noži iz grobov 23, 26 in 62 iz Karaburme.⁴⁰ V grobovih so bili skupaj s fibulami zgodnjelatenske sheme in meči srednjelatenske sheme, ki jih José Maria de Navarro uvršča v svojo skupino A ter ki sodijo v čas stopnje Beograd 1 in zgodnje stopnje Beograd 2 po Božiču, kar po srednjeevropski kronologiji ustreza stopnjam LT B2 in C1.⁴¹ V grobu 91 je imela poleg sulične osti z ozkim listom halštatsko formo še železna uhata sekira.⁴² Sekire te vrste je v latenskih grobovih potrebno razumeti kot halštatski prežitek dolenske kulturne skupine,⁴³ vendarle pa je potrebno opozoriti, da v halštatskih grobovih Novega mesta doslej ni bila najdena niti ena.

¹⁹ Szabó, Petres 1992, Pl. 34; 35; 49; 50; 87: 2; 88.

²⁰ Szabó, Petres 1992, Pl. 88.

²¹ Križ 2005, T. 10: 5.

²² Križ 2005, T. 10: 6.

²³ Gabrovec 1966, 183, 207, t. 4: 4; 5: 6; 6: 3–5; Guštin 1977, 70; Božič 1999, 209.

²⁴ Križ 2005, T. 89: 2; de Navarro 1972, 127–150, Fig. 2: 3; 3: 5; 12: 3; Szabó, Petres 1992, 46–50.

²⁵ Križ 2005, T. 56: 1,2; Jovanović 2006, T. 48: 7,8; 71: 5; 72: 6,7. Za datacijo grobov glej spodaj.

²⁶ Križ 2005, T. 15 (126): 3; 16 (126): 5,6; Teržan 1976, 329, 368, T. 19: 9; pril. 1; Cestnik 2011, 329–443.

²⁷ Teržan 1976, 368, sl. 38.

²⁸ Cestnik 2011, 439, 571, sl. 23; 34. Prisotne v grobovih: A/ 24, B/ 64 in B/ 67 iz Marofa (Knez 1986, T. 48: 1–8; 50: 4–9; 51: 1–4), I/ 1, I/ 26, I/ 37, III/ 5 in III/ 41 s Kapitelske njive (Knez 1993, T. 7: 8; 1–5; 25: 2–10; 32: 1–7; Križ 1997, T. 29; 63; 64), IV/ 21 in IV/ 22 iz Kandije (Knez 1986, T. 38: 17–20; 41).

²⁹ Gabrovec 1966, 182–183.

³⁰ Križ 2005, T. 15 (126): 4.

³¹ Szabó, Petres 1992, Pl. 88: tretja fibula z vrha; de Navarro 1972, Fig. 22: 1.

³² Szabó, Petres 1992, Pl. 88; de Navaro 1972, Fig. 2: 1; 11: 2; 21: 2–4; 22; Rapin 1988, 122, 124, 134, Fig. 61; 66.

³³ Križ 2005, T. 10; pril. 1.

³⁴ Križ 2005, T. 45 (170); 52 (186); Križ 2001, 83, št. 63. Grob 86 ni objavljen. Podatki: arhiv Dolenskega muzeja (DM).

³⁵ Križ 2005, T. 16 (126): 5,6; 10: 2.

³⁶ Križ 2005, T. 45 (170): 3,4.

³⁷ Pauli 1978, 254; Penninger 1972, t. 4: 16; 15: 2; 21B: 10.

³⁸ Križ 2005, T. 45 (170): 4; Križ 2001, 82, št. 55. Za datacijo osti iz groba 71 glej: Božič 1999, 209.

³⁹ Križ 2005, T. 52 (186): 2.

⁴⁰ Todorović 1972, T. 9 (23): 3; 10 (26): 3; 23 (62): 9.

⁴¹ Todorović 1972, T. 9 (23): 7; 10 (26): 2; 22: 1,4; de Navarro 1972, 21–22, 127–150, Fig. 2: 2; Božič 1981, 317–318, Tab. 2; 3; T. 1; 2.

⁴² Križ 2001, 83, št. 63. Sulična ost iz groba 91 ni objavljena: inv. št. P 2937.

⁴³ Za dolenske halštatske sekire npr.: Gabrovec 1987, 70, sl. 6: 9.

2. FAZA

V 2. fazo pokopavanja na obravnavanem predelu grobišča uvrščamo grobove 128, 127, 111, 141, 184, 199, 133, 134, 143, 109, 168, 124, 123, 160, 85, 117, 182, 172, 257, 84 in 103, pogojno pa tudi grob 137. Grobove te faze lahko datiramo v zgodnjo LT C1 stopnjo (LT C1a).

Novost v tej fazi so fibule srednjelatenske sheme z nizkim lokom in dolgo nogo, ki se na zaključku pripenja na lok.⁴⁴ V grobu 133 je bila železna fibula te skupine z gumbom in objemalko na zaključku noge, peresovina pa ima štiri navoje in prečko na notranji strani.⁴⁵ Fibule te vrste so razmeroma pogoste na prostoru mokronoške skupine in se pojavljajo v grobovih obeh faz LT C1 stopnje (LT C1a in b), kot bomo videli v nadaljevanju. Znanе so iz grobov 4, 6, 16, 25, 40, 41, 43, 55, 63 in 71 iz Brežic, 1 in 6 iz Dobove, 11 iz Mokronoga, 134, 174, 220, 466 s Kapitelske njive v Novem mestu ter iz Valične vasi, Mokronoga in Formina, kjer so bile brez ohranjenih grobnih celot.⁴⁶ Sorodne fibule so bile najdene v panonskem prostoru in severnem Balkanu, kjer prav tako nastopajo v kontekstih LT C1 stopnje.⁴⁷

V grobu 133 je bila fibula skupaj s parom orehastih zapestnic, ki sta imeli predvidoma po osem členov.⁴⁸ Po Bujnovi tipološko-kronološki razdelitvi obročastega nakita na prostoru Slovaške⁴⁹ sodijo zapestnice in nanožnice s sedmimi ali osmimi členi v čas prehoda LT B2/ C1 in na začetek stopnje LT C1 (LT C1a).⁵⁰

Orehasta zapestnica ali nanožnica je bila v grobu 143 skupaj z enakomerno narebreno železno zapestnico,⁵¹ obe pa imata dobre primerjave v ženskem grobu 19/72 iz Chotína v jugozahodni Slovaški.⁵² Za datacijo groba iz Chotína sta pomembni dve bronasti fibuli z visoko privzdignjenim lokom, ki imata na zaključku noge masiven gumb s plastičnim okrasom. Fibule te vrste po Bujni označujejo čas LT B2c stopnje in čas prehoda iz LT B2 v C1 stopnjo.⁵³

V grobu 143 so bile še železna in bronasta zapestnica z gladko površino, železen nož, železna fibula in

keramična skleda.⁵⁴ Gladke železne zapestnice s presegačima koncema se na prostoru Slovaške in Madžarske pojavljajo v grobovih iz časa prehoda stopenj LT B2 v C1 in iz zgodnje LT C1 stopnje.⁵⁵ Gladka bronasta zapestnica ovalnega preseka je primerljiva z zapestnicami iz slovaških grobišč Maňa in Malé Kosihy, kjer so tovrstne zapestnice po Bujni datirane že v čas LT B2b-c.⁵⁶ Keramična skleda pa pripada skupini skled, ki imajo na prehodu iz vratu v rame dve vodoravni kaneluri, na dnu pa je omfalos. Sklede te skupine so bile v številnih oblikovnih različicah močno razširjene v vzhodnih Alpah in karpatskem Podonavju in so datirane od LT B1 do vključno LT D obdobja.⁵⁷ Skleda iz groba 143 ima prelom iz rame v trebuh nizko v spodnji polovici posode. Oblikovno so ji blizu sklede iz grobov 20/1 in 105 iz Dürrnberga ter 28, 58, 83, 116 in 123 iz Maňe,⁵⁸ ki so iz LT B in C1 obdobja.⁵⁹

Za datacijo groba 143 pa sta pomembna predvsem železen nož in fibula.⁶⁰ Nož s polkrožnim hrbtom in masivnim držajem brez odebelitve je mogoče oblikovno dobro primerjati z nožem iz dvojnega groba 24 iz Dürrnberga, kjer je bil skupaj s tremi železnimi fibulami srednjelatenske sheme z nizkim lokom polkrožne oblike in dolgo nogo z gumbom in objemalko.⁶¹ Fibule te vrste so bile na grobišču v Dürrnbergu v grobovih najmlajše faze, ki sodi v čas zgodnjega LT C1.⁶² Tudi slabo ohranjena fibula iz groba 143 sodi v skupino fibul srednjelatenske sheme z nizkim lokom in kratko peresovino.

Po ena gladka železna in bronasta zapestnica sta bili še v grobu 109 s Kapitelske njive, v katerem je bil sodeč po prisotnosti sulične osti⁶³ pokopan bojevnik. Na podlagi podobnosti z zapestnicami iz groba 143 lahko uvrstimo grob 109 v isti čas.

Par orehastih zapestnic z osmimi členi je bil v grobu 465 skupaj s fibulo, ki ima pravokoten lok in kroglast

⁵⁴ Križ 2005, T. 25 (143): 3,1; 26 (143): 5,6,8.

⁵⁵ Bujna 2005, 110, Obr. 89, tip ER-U-B; Bujna 1995, T. 3B; 4B; 15–17; 18B; 19,20; 51; Benadik 1983, T. 33: 5; Paulik, Zachar 1975, T. 26; 27; Horváth 1987, Pl. 27: 1–6; Kelemen 1987, Pl. 10: 3,4,14.

⁵⁶ Benadik 1983, T. 12: 7; 37: 8; 42: 2; Bujna 1995, Taf. 5; Bujna 2005, 86, Obr. 67, tip L2-A.

⁵⁷ Penninger 1972, T. 8B: 6; 9A: 10; 10A: 13; 21A: 26; 29; 38B: 13; 56: 11; 50B: 20; 59C: 10; 61A: 16; Moosleitner et al. 1974, T. 169A: 9 itd.; Benadik 1983, T. 3: 7; 4: 8; 14: 5; 17: 12; 22: 11; 24: 6; 25: 13; 26: 10; 28: 8; 30: 10 itd.; Bujna 1995, T. 3A: 5; 11C: 1; 18B: 4; 22: 11; 24E: 29; 11; 32B: 3,4; 34C: 11; 37: 4; 38B: 4; 39A: 4; 42A: 2; 51: 6; 55A: 4; 56A: 7; Pahič 1966, T. 14: 6; Tomanič-Jevremov, Guštin 1996, 276–277, sl. 5: 1–5; Dizdar 2001, 58–63, T. 16: 1,2; 19: 1; 21.

⁵⁸ Penninger 1972, T. 21A; 169A: 9; Benadik 1983, T. 14: 5; 22: 10; 31: 4; 42: 5; 43: 20.

⁵⁹ Penninger 1972, 306, T. 20; 21A; Moosleitner et al. 1974, T. 168B; 169A; Pauli 1978, 125, 306, Abb. 15: 2; 16: 11; Benadik 1983, T. 14: 1–7; 22; 31: 1–5; 42: 1–5; 43: 13–20.

⁶⁰ Križ 2005, T. 25 (143): 3; 26 (143): 8.

⁶¹ Penninger 1972, T. 21B: 10.

⁶² Pauli 1978, 127.

⁶³ Križ 2005, T. 5 (109): 4,5,2.

⁴⁴ Križ 2005, T. 26 (143): 8; 16 (127): 5; 44 (168): 3; 51 (182): 4; 24: 4; 53 (184): 3; 38 (160): 16; 22: 3. Fibula iz groba 84 ni objavljena (neinv.).

⁴⁵ Križ 2005, T. 20 (133): 6.

⁴⁶ Jovanović 2006, 127, 166–170, sl. 21: 11,12; T. 5: 1,2; 9: 1,2; 24: 1; 33: 7; 48: 2; 49: 4; 51: 3; 70: 5; 75: 3; 81: 4,5; Guštin 1977, T. 4; 11: 4–8; Guštin 1983, T. 90; Fig. 1; Križ 2005, T. 20 (134): 3; 47 (174): 8; 63 (220): 3; 79: 7; Teržan 1973, T. 4: 13; Gabrovec 1966, T. 12: 1–3,7,9; Pahič 1966, T. 10: 1.

⁴⁷ Bujna 2003, Obr. 65; Szabó, Tankó 2006, 333, Fig. 6: 4,5; Hellebrandt 1999, Pl. 69: 6; Todorović 1972, T. 12: 6.

⁴⁸ Križ 2005, T. 20 (133): 3,4.

⁴⁹ Bujna 2005.

⁵⁰ Bujna 2005, 47–59, Obr. 34; 35. Glej tudi: Caskey 1960, Fig. 2; Pl. 54–56 in Krämer 1961, 34.

⁵¹ Križ 2005, T. 26 (143): 4,7.

⁵² Ratimorská 1981, T. 14B.

⁵³ Bujna 2003, 51, Obr. 9; 12.

gumb na zaključku noge, noga pa prehaja v lok brez odebelitve ali objemalke. Peresovina ima štiri navoje in prečko na zunanji strani.⁶⁴ Enaka fibula s štirimi navoji je znana iz groba 111,⁶⁵ ki je verjetno prav tako zgoden v okviru LT C1 stopnje.

Naslednja oblika fibul srednjelatenske sheme, ki jih je mogoče zaslediti v grobovih 2., pa tudi kasnejših faz na Kapiteljski njivi, ima visoko privzdignjen lok skoraj kvadratne oblike in kratko nogo, na kateri sta masiven kroglast gumb in manjši gumb, s katerim se noga pritrjuje na začetek loka. Peresovina ima šest navojev in prečko na zunanji strani.⁶⁶ Bronaste in železne fibule te vrste so bile na prostoru Slovaške in Madžarske datirane v čas LT B2 stopnje (LT B2b in B2c po Bujni),⁶⁷ v isti čas je bila opredeljena tudi podobna železna fibula iz groba 9 iz Srednice pri Ptujju z bolj diskastim gumbom na loku.⁶⁸ V grobu 128 je bila železna fibula te vrste skupaj z gladko železno in bronasto zapestnico, ki sta bili najdeni tudi v grobovih 143 in 109.⁶⁹ Sočasen ženskemu pokopu v grobu 128 pa je verjetno tudi pokop moža v sosednjem grobu 127.

Na Kapiteljski njivi so razmeroma pogosti paličasti predmeti z verižico, za katere je Guštin domneval, da bi se lahko uporabljali za zapenjanje ogrinjala ali plašča, pri čemer bi verižica služila kot varnostni mehanizem.⁷⁰ Predmeti te vrste so značilni za prostor mokronoške skupine in se pojavljajo izključno v ženskih grobovih.⁷¹ Največ jih izvira iz Brežic, zato je Guštin zanje predlagal ime "sponke tipa Brežice"; datiral jih je v celotno LT C obdobje, njegovo datacijo pa je v zadnjem času potrdila analiza Alenke Jovanović.⁷² Na Kapiteljski njivi so bili predmeti te vrste najdeni v grobovih 160, 190, 193 in 194, spodnji del takšnih predmetov pa so verjetno tudi paličice polkrožnega preseka iz grobov 195, 179 in 117.⁷³

V moških grobovih 2. faze so samo izjemoma še prisotni meči zgodnjelatenske sheme in pasne verige tipa Mokronog kot npr. v grobu 111,⁷⁴ kjer pa jih že spremljata sulična ost klasične oblike in ščitna grba s pravokotnimi krilci tipa I B po Rapinu, ki sta značilna elementa stopnje Mokronog IIa po Božiču.⁷⁵

⁶⁴ Križ 2005, T. 78: 7–9.

⁶⁵ Križ 2005, T. 6 (111): 8.

⁶⁶ Križ 2005, T. 17 (128): 5; 45 (171): 4; 46 (173): 3; 51 (182): 5; 19: 5.

⁶⁷ Bujna 2003, 50, 71–72, Obr. 9; 11; 38; 46; 47; 62; 64; Szabó, Tankó 2006, 330, 333, Fig. 4: 2,3,7; 5: 1–3.

⁶⁸ Lubšina-Tušek, Kavur 2009, 132–138, Fig. 4: 3; Lubšina-Tušek, Kavur 2011, 44–45, 47, Fig. 13: 3.

⁶⁹ Križ 2005, T. 17 (128): 3,4; 26 (143): 5,6; 5 (109): 4,5.

⁷⁰ Guštin 2003, 324.

⁷¹ Guštin 2003, 323–325, sl. 1; 2.

⁷² Guštin 2003, 324, sl. 3; Jovanović 2006, 140–141.

⁷³ Križ 2005, T. 38 (160): 17,18; 54 (190): 4; 55 (193): 5; 56: 6; 57 (195): 7; 49 (179): 4; 11 (117): 4.

⁷⁴ Križ 2005, T. 7: 3,7. Za datacijo glej: de Navarro 1972, 40–41, 54–55, Fig. 2: 1; 8: 3; Gabrovec 1966, 193, T. 1: 1; 3: 2; 4: 4; 5: 6; 6: 3–5; Božič 1987, 869, sl. 43: 1–3; Božič 1999, 209.

⁷⁵ Križ 2005, T. 8 (111): 4,5; 13 (124): 3; 24: 2,3; 39: 3,4;

Novost so meči srednjelatenske sheme skupine A po de Navarru, ki so starejši v okviru LT C obdobja (LT C1).⁷⁶ V grobu 124 je bil meč te skupine skupaj s sulično ostjo klasične oblike, ki jo je na podlagi izrazito velikih dimenzij mogoče dobro uvrstiti med osti tipa I B po Rapinu, ki so značilne za drugo polovico 3. stol. pr.n.š.⁷⁷

Poleg groba 172, v katerem je bila sulična ost klasične oblike, je ležal grob 257, v katerem je bil na vretenu izdelan bikonični lonec z izvihanim vratom.⁷⁸ Po obliki mu je najbližji lonec iz groba 117,⁷⁹ s katerim ga družijo oster prehod iz vratu v rame in zaobljen prehod iz rame v trebuh.⁸⁰ Grob 117 je mogoče na podlagi železne zapestnice in sponke tipa Brežice⁸¹ umestiti v 2. fazo grobišča.

Sulična ost iz groba 199⁸² je po Rapinovi klasifikaciji mogoče uvrstiti v tip I A z visokim tulom, ki ga je datiral v čas od poznega 4. stol. do zadnje tretjine 3. stol. pr.n.š. (ca. 310–230 pr.n.š.).⁸³ Nad bojovniškim grobom 199 se je nahajal mlajši, ženski grob 199a, ki je ob svojem nastanku delno poškodoval grob 199.⁸⁴

V 2. fazo uvrščamo še grobova 85 in 103. V grobu 85 je bil velik železen nož z masivnim ročajem, ki ima na sredini pravokotno odebelitev in se zaključuje s kroglico.⁸⁵ Noži enake oblike so znani iz ženskih grobov 71 iz Brežic in 1 iz Spodnje Slivnice ter iz moških grobov 1a iz Slatine v Rožni dolini in 12 iz Zvonimirova, kjer so bili najdeni skupaj z orehastimi nanožnicami z manjšimi členi, orehastimi nanožnicami z velikimi členi, meči srednjelatenske sheme in pasnimi sponami s privzdignjenim gumbkom.⁸⁶ Iz tega je mogoče sklepati, da so bili v uporabi v času celotne LT C1 stopnje in vsaj še v zgodnji LT C2 stopnji.⁸⁷ Za datacijo groba 85 je pomemben železen obroč, ki ga je mogoče primerjati z obročem iz groba 109.⁸⁸

53 (184): 2; 46 (172): 2; Rapin 1988, 133, 79, Fig. 66; 39; Božič 1999, 210.

⁷⁶ Križ 2005, T. 14: 5; 22: 1; de Navarro 1972, 125–150, 304–305, Fig. 2: 2; 3: 3; 8: 3; 12: 1.

⁷⁷ Križ 2005, T. 14: 4; Rapin 1988, 133, Fig. 66.

⁷⁸ Križ 2005, T. 46 (172): 2; Križ 2001, 106, št. 196.

⁷⁹ Križ 2005, T. 11 (117): 1

⁸⁰ Za razliko od loncev iz grobov 136, 138, 140 in 135, pri katerih je prehod iz vratu v rame blag, prehod iz rame v trebuh pa je bolj izražen (Križ 2001, T. 23 (136): 2; (138): 1; 25 (140): 1; 21: 3.).

⁸¹ Križ 2005, T. 11 (117): 3,4.

⁸² Križ 2005, T. 59 (199): 1.

⁸³ Rapin 1988, 133, Fig. 66.

⁸⁴ Križ 2005, 84.

⁸⁵ Križ 2001, 83, št. 62.

⁸⁶ Jovanović 2006, T. 81: 6,9; Guštin 1977, T. 14: 2,5; Pirkmajer 1991, T. 5: 29; 6: 31,36; Majnarić-Pandžić 2001, T. 1; 2: 2; 10: 5,6.

⁸⁷ Prim. z: Bujna 2005, 47–59, Obr. 34–44; de Navarro 1972, 154–196, Fig. 2: 3; 4: 1; 6: 4; 7: 2a,2b; 9: 4; 10: 1; 12: 5.

⁸⁸ Obroč iz groba 85 ni objavljen (neinv.). Obroč iz groba 109: Križ 2005, T. 5 (109): 3.

V grobu 103 je bil železen pas, sestavljen iz tordiranih paličastih členov.⁸⁹ Pasovi te vrste so značilni za prostor srednje Evrope in Podonavja.⁹⁰ V Dalju pri Osijeku in na madžarskem najdišču Bodroghalom so bili najdeni skupaj s ščitnimi grbami s sredinskim rebrom, pasnimi verigami s ploščatimi členi z okrasnimi jamicami in bronastimi fibulami z osmicami na loku, ki po Božiču označujejo stopnjo Beograd 2 oz. stopnjo Mokronog IIa.⁹¹ V grobu 24 iz najdišča Manching-Steinbichel so bili skupaj z orehastima zapestnicama s sedmimi členi, v grobu iz Váca na Madžarskem pa z orehastima nanožnicama s tremi členi,⁹² kar kaže na to, da so bili v uporabi tako v starejši kot tudi v mlajši fazi te stopnje.⁹³ Nosili so jih moški in ženske, saj so bili tako v kontekstih z orožjem (Dalj, Ladenburg)⁹⁴ kot tudi v tistih z ženskim nakitom (Manching-Steinbichel, Vác).⁹⁵ Za datacijo groba 103 je pomembna njegova lega znotraj grobišča. Nahaja se na obrobju gomile VI in v bližini groba 86,⁹⁶ iz česar sklepamo, da je razmeroma zgoden v okviru grobišča iz mlajše železne dobe.

3. FAZA

V 3. fazo pokopavanja lahko uvrstimo grobove 194, 114, 199a, 132, 220, 174, 121, 125, 142, 131, 107, 163, 110, 146, 130 ter morda grob 108. 3. fazo vzporejamo s pozno LT C1 stopnjo (LT C1b).

V grobu 194 s Kapitelske njive je bil par orehastih nanožnic s štirimi členi, zapestnica z bradavico, fibula z dvema enako velikima gumboma na zaključku noge in pasna veriga tipa Mokronog.⁹⁷ Jovanović je opozorila, da se kombinacija teh delov noše ponavlja v več grobovih mokronoške skupine: 194 s Kapitelske njive v Novem mestu, 56 iz Brežic, 7 iz Mokronoga in v grobu iz avstrijske Štajerske, h katerim smemo prišteti še grobova 199a in 132 s Kapitelske njive.⁹⁸ Po Bujnovi klasifikaciji sodijo orehaste nanožnice s štirimi velikimi členi na prostoru

Slovaške v čas stopenj LT C1b-c.⁹⁹ Zapestnice z bradavico so bile prisotne že v nekaterih grobovih iz LT B2 stopnje npr. v grobu 681 s Kapitelske njive¹⁰⁰ pa tudi v grobovih iz LT C1a faze.¹⁰¹ Fibule z dvema masivnima, enako velikima gumboma na zaključku noge pa so, kot vse kaže, mlajše v okviru LT C1 stopnje (LT C1b).¹⁰² Grob 12 iz Zvonimirova nakazuje, da se lahko pojavljajo še v malenkost mlajših kontekstih (LT C1/ C2).¹⁰³

V grobu 132 je za datacijo pomembna še železna fibula, ki ima lok polkrožnega obrisa, na katerega je pritrjena okrogla rozetasta ploščica. Peresovina, ki je imela verjetno šest navojev, ima prečko na zunanji strani.¹⁰⁴ Sorodna fibula je znana iz groba 49 iz Brežic, kjer je bila najdena skupaj s fibulami s psevdofiligranskim okrasom in fibulo z nizkim pravokotnim lokom in dvema diskastima gumboma na zaključku noge.¹⁰⁵ Fibule s psevdofiligranskim okrasom so bile v grobovih 56 iz Brežic in 1 iz Spodnje Slivnice, kjer so bile tudi orehaste nanožnice z velikimi členi,¹⁰⁶ prav tako pa izvira fibula s psevdofiligranskim okrasom iz groba 131 na Kapitelski njivi,¹⁰⁷ ki je sosedni grobu 132 (sl. 4). Fibula z dvema diskastima členoma na nogi je bila najdena v grobu 30 iz Brežic skupaj z mečem tipa 5B po Thierryju Lejarsu, meči tega tipa pa so iz mlajše faze stopnje LT C1 (LT C1b) oz. iz prehodnega obdobja iz stopnje LT C1 v C2.¹⁰⁸

Med gradivom 3. faze so še vedno prisotne železne fibule s štirimi navoji in prečko na notranji strani.¹⁰⁹ V grobu 174 je bila fibula te vrste skupaj z britvijo, ki se po razmeroma širokem rezilu približuje nekoliko mlajšim britvam iz grobov 23 iz Dobove in 12 iz Zvonimirova; grobova sta iz obdobja prehoda LT C1 v C2 stopnjo in iz zgodnje LT C2 stopnje.¹¹⁰ V grobu 174 sta bili še dve kratki robustni sulični osti,¹¹¹ za katere se zdi, da se pojavijo v mlajšem delu stopnje LT C1 (LT C1b).¹¹² V grobovih 3. faze je še vedno mogoče zaslediti tudi sulične osti kla-

⁸⁹ Bujna 2005, 57–59, Obr. 35; 43.

¹⁰⁰ Križ 2005, T. 99: 5,3; 100: 2. Meč in čelado z gibljivimi naličnicami iz tega groba prim. z orožjem iz depojske najdbe v Ziljski dolini (Schaaff 1990).

¹⁰¹ Križ 2005, T. 78: 6.

¹⁰² Križ 2005, T. 56: 4; 59 (199a): 5–7; 19: 11; 5 (108): 2; 15 (125): 3.

¹⁰³ Majnarić-Pandžić 2001, T. 1; 7; 8: 1; 10: 5,6; de Navarro 1972, 154–196, Fig. 2: 3; 4: 1; 6: 4; 7: 2a,2b; 9: 4; 10: 1; 12: 5.

¹⁰⁴ Križ 2005, T. 19: 9.

¹⁰⁵ Guštin 1984, Abb. 18: 3,1,2,4.

¹⁰⁶ Jovanović 2006, T. 71–74.; Guštin 1977, T. 14. Prim.: Bujna 2005, 57–59, Obr. 35; 43; 44.

¹⁰⁷ Križ 2005, T. 18: 6.

¹⁰⁸ Jovanović 2006, T. 36; 37; Lejars 1994, 23–24, 56–58, sl. na str. 23 (spodaj) in 56.

¹⁰⁹ Križ 2005, T. 47 (174): 8; 25 (142): 4; 63 (220): 3.

¹¹⁰ Križ 2005, T. 47 (174): 6; Božič 1987, 875, T. 87: 5; Božič 1999, 210; Majnarić-Pandžić 2001, 88, T. 9: 2.

¹¹¹ Križ 2005, T. 47 (174): 3,4.

¹¹² Križ 2005, T. 15 (125): 3; 12 (121): 3; 25 (142): 3; 36 (155): 3.

⁸⁹ Križ 2005, T. 2 (103): 2.

⁹⁰ Wagner 1911, 216, Abb. 187i; Voigt 1966, 32–35, Abb. 1a; Krämer 1985, 81, T. 13: 1; 36: 9; Hellebrandt 1999, Pl. 65: 1; 69: 1; Todorović 1974, sl. 19; 57; 120; Reitinger 1966, 203, Abb. 8: 3; von Jenny 1932, Abb. 2: 1.

⁹¹ Reitinger 1966, 203, Abb. 8: 3; von Jenny 1932, Abb. 1–5; Hellebrandt 1999, 198; Fig. 123; Pl. 68: 12,13; 69: 1; Božič 1981, 318–319, T. 2: 20,23,27; Tab. 2; Božič 1999, 210.

⁹² Krämer 1985, T. 13; Hellebrandt 1999, Pl. 26: 1,3.

⁹³ Za orehaste zapestnice in nanožnice prim.: Bujna 2005, 47–59, Obr. 34; 35.

⁹⁴ von Jenny 1932, Abb. 1–5; Wagner 1911, Abb. 187.

⁹⁵ Krämer 1985, T. 13; Hellebrandt 1999, Pl. 26: 1,3.

⁹⁶ Gl. poglavje Struktura grobišča.

⁹⁷ Križ 2005, T. 56: 1–5a.

⁹⁸ Jovanović 2006, 139–140, T. 71: 4,5; 72: 6,7; Križ 2005, 55, 84, T. 56: 1–4; 59 (199a): 5–7,9; 19: 11; Guštin 1977, T. 12: 8,9,11,12; Berndt, Bernhard 1998, 50, B.

sične oblike,¹¹³ novost pa so ščitne grbe s trapezastimi krilci tipa V A po Rapinu, znane iz grobov 121 in 107.¹¹⁴ Verižni pas s ploščatimi členi iz groba 107¹¹⁵ ima dobri primerjavi v grobovih 6 in 33 iz Brežic, kjer je bil najden skupaj s ščitno grbo s trapezastimi krilci in fibulo z dvema masivnima, enako velikima gumboma na loku,¹¹⁶ s čimer se vsi našeti grobovi dobro vključujejo v LT C1b fazo. V 3. fazo pa bi lahko sodil tudi grob 163, v katerem je bil bikoničen lonec z izrazitim klekom, izdelan na vretenu, ki po obliki močno spominja na lonec iz groba 107.¹¹⁷

Vrnimo se sedaj k železnim fibulam, ki imajo štiri navoje peresovine in prečko na notranji strani. Fibula iz groba 220 se od klasičnih fibul te vrste razlikuje po okroglem izrastku na loku nad peresovino.¹¹⁸ Enak izrastek na istem mestu ima tudi druga železna fibula iz istega groba. Slednja ima nizek pravokoten lok in dolgo nogo, na kateri je okrogla ploščica z vdolbino, peresovina pa ima osem navojev in prečko na zunanji strani.¹¹⁹ Fibuli te vrste sta znani še iz grobov 523 s Kapiteljske njive in 4 iz Feldkirchna na Koroškem.¹²⁰ Obe sta bili v grobu skupaj z mečem v nožnici skupine A po de Navarru,¹²¹ v grobu iz Feldkirchna pa je bila še železna fibula z dvema masivnima, enako velikima gumboma na nogi.¹²² Fibulo z vdolbino iz groba 220 lahko primerjamo tudi s fibulo z več okroglimi vdolbinami iz groba 9 na grobišču Manching-Steinbichel, kjer je bila skupaj z modro stekleno zapestnico oblike 72 po Gebhardu, ki sodi v razvito fazo LT C1 stopnje (LT C1b).¹²³

Novost v grobovih 3. faze so steklene zapestnice zelene barve; nekatere imajo na notranji strani rumeno črto.¹²⁴ Na zunanji strani zapestnic sta zgoraj in spodaj po eno ozko robno rebro, sredinsko rebro pa je širše in ima lahko greben. Po klasifikaciji Thee Elisabeth Haevernick sodijo v skupino 6a in so oblike 1 ("Breite Mittelrippe mit Grat") in 3 ("Hochgewölbte Mittelrippe ohne Grat, schmalere Form").¹²⁵ V grobovih 110, 130 in 570

s Kapiteljske njive so bile skupaj z zapestnicami z bradavico, fibulami z dvema gumboma na zaključku noge, orehastimi nanožnicami, sestavljenimi iz treh ali štirih velikih členov, in pasnimi verigami tipa Mokronog,¹²⁶ kar jih dobro umešča v čas 3. faze. Grob 21 iz Slatine, kjer je bila staljena zelena steklena zapestnica z rumeno črto najdena skupaj z železno pasno verigo tipa Brežice in dvema bronastima fibulama srednjelatenske sheme z dolgo peresovino,¹²⁷ pa nakazuje na to, da so bile v uporabi še v času razvite LT C2 stopnje.¹²⁸

Poleg staljene zelene zapestnice je bil v grobu 110 še brezbarven steklen prstan z rumeno črto na notranji strani.¹²⁹ Enak prstan je znan z Manchinga; Gebhard ga je uvrstil med brezbarvne jagode z rumeno črto skupine I g, za katere je na podlagi velikosti notranjega premera sklepal, da so bile nošene kot prstani.¹³⁰ Jagode skupine I je Gebhard okvirno datiral v isto obdobje kot brezbarvne zapestnice z rumeno črto, tj. v čas od stopnje LT C1b do zgodnje LT D stopnje, pri čemer je opozoril, da sodi večina jagod te skupine v čas LT C2 stopnje.¹³¹ Morda je bil enak prstan še v grobovih 200, 228 in 146 s Kapiteljske njive, kjer so ohranjeni le majhni delci brezbarvnega stekla z rumeno črto.¹³²

Kombinacija zapestnic iz zelenega stekla in tistih iz brezbarvnega stekla z rumeno črto na notranji strani, je znana iz groba 109 iz Dürrnberga,¹³³ ki ga je Haevernick datirala v čas zgodnje LT C stopnje.¹³⁴ Na podlagi groba 110 se zdi verjetno, da so tudi na Kapiteljski njivi najstarejše brezbarvne steklene zapestnice z rumeno črto že iz 3. faze, čeprav so bile zanesljivo dokumentirane šele v mlajših grobovih.

4. FAZA

K 4. fazi pokopavanja sodijo grobovi 175, 176, 190, 193, 200, 195, 151, 155, 135, 97, 302, 136, 138, 140, 161, 179, 164, 171, 173, 178, 206, 232 in 87. Opredeliti jih je mogoče v čas prehoda iz LT C1 v C2 stopnjo in v zgodnjo LT C2 stopnjo.

¹²⁶ Križ 2005, T. 6 (110): 2,5; 17 (130): 4. V grobu 570 je bila staljena steklena zapestnica zelene barve z rumeno črto skupaj s parom orehastih nanožnic z velikimi členi in fibulo, ki je imela verjetno dva masivna gumba na zaključku noge (Pridatki iz groba so v postopku restavriranja. Podatki o grobu so v arhivu DM.)

¹²⁷ Pirkmajer 1991, T. 17: 112–115.

¹²⁸ Za datacijo pasnih verig tipa Brežice in fibul z dolgo peresovino glej spodaj.

¹²⁹ Križ 2005, T. 6 (110): 6.

¹³⁰ Gebhard 1989, 171, T. 45: 630.

¹³¹ Gebhard 1989, 175.

¹³² Križ 2005, 85, T. 26 (146): 2. Zapestnica iz groba 228 ni objavljena (neinv.).

¹³³ Moosleitner et al. 1974, T. 172: 5,4.

¹³⁴ Haevernick 1974, 148.

¹¹³ Križ 2005, T. 3 (107): 5; Rapin 1988, 133, Fig. 66. Prim. s suličnimi ostmi iz prejšnje faze (Križ 2005, T. 8 (111): 4; 14: 4; 24: 2).

¹¹⁴ Križ 2005, T. 12 (121): 4; 4: 6; Rapin 1988, 81, Fig. 39.

¹¹⁵ Križ 2005, T. 4: 3.

¹¹⁶ Jovanović 2006, T. 8: 2; 10: 1; 43: 1,2.

¹¹⁷ Križ 2005, T. 43 (163): 1; 3 (107): 2.

¹¹⁸ Križ 2005, T. 63 (220): 3.

¹¹⁹ Križ 2005, T. 63 (220): 4.

¹²⁰ Križ 2005, T. 84 (523): 5; Müller-Karpe 1951, Abb. 7: 1.

¹²¹ Križ 2005, T. 86: 2; Müller-Karpe 1951, Abb. 7: 2; de Navarro 1972, 130–144, 302–305, Fig. 3: 4; 8: 4; 10: 2; 12: 3; seznam na str. 143.

¹²² Müller-Karpe 1951, Abb. 7: 3.

¹²³ Krämer 1985, T. 2: 4–6; Gebhard 1989, 51, Abb. 18.

¹²⁴ Križ 2005, T. 6 (110): 3; 17 (130): 5; Križ 2001, 80, št. 43; Križ 2003, 103, št. 113; Križ 2006, 191, št. 298; Križ et al. 2009, 319, št. 19c, e, 16b. V objavi iz leta 2009 je zapestnica iz groba 11 objavljena kot sporadična najdba. Zapestnici iz grobov 592 in 570 nista objavljena (neinv.). Predmeti iz grobov so v postopku restavriranja.

¹²⁵ Haevernick 1960, 49–50, 124–129, T. 3: 6a,2,9; 4: 6a,33.

V grobovih te faze so bile brezbarvne steklene zapestnice z rumeno črto na notranji strani.¹³⁵ Nekatere imajo enako obliko kot že obravnavane zelene zapestnice, tj. dve ozki robni rebri in širše sredinsko rebro, ki ima lahko greben ali pa ne (skupina 6a, obliki 1 in 3 po Haevernick).¹³⁶ Poleg teh dveh oblik se pojavlja še različica s petimi ozkimi rebri na zunanji strani (skupina 7a, oblika 2 po Haevernick).¹³⁷

Zapestnice z dvema ozkima robnima rebroma in širokim sredinskim rebrom z grebenom so razširjene predvsem na prostoru današnje južne Nemčije, Švice in Avstrije, medtem ko v Panonski nižini niso poznane.¹³⁸ Gebhard je brezbarvne zapestnice z rumeno črto te oblike opredelil kot vrsto 25, ki jo je v obširni razpravi na podlagi grobov 37 iz grobišča Manching-Steinbichel in 109 iz Dürrenberga datiral v čas stopnje LT C2.¹³⁹

Brezbarvne zapestnice, ki imajo na notranji strani rumeno črto, na zunanji strani pa dve ozki robni rebri in široko sredinsko rebro brez grebena, sodijo po Gebhardovi tipološki razdelitvi v vrsto 26, ki jo je na podlagi dvojnega groba iz Dürrenberga datiral v čas stopnje LT C1b.¹⁴⁰

Brezbarvne zapestnice z rumeno črto in petimi ozkimi rebri pa so zlasti pogoste na prostoru današnje južne Nemčije, Švice, jugozahodne Avstrije in severne Italije.¹⁴¹ Po Haevernick so mlajše v okviru srednjelatenskega obdobja, zaslediti pa jih je mogoče še v poznem latenu.¹⁴² Na Manchingu je Gebhard uvrstil brezbarvne zapestnice s petimi rebri in rumeno črto v vrsto 27, ki jo je na podlagi groba 39 iz najdišča Manching-Steinbichel datiral v stopnjo LT C2.¹⁴³ V grobovih iz Berna so bile pogosto skupaj s fibulami vrste Mötschwill in s fibulami z dolgo peresovino, na podlagi česar so prav tako datirane v čas stopnje LT C2.¹⁴⁴ V ta čas uvršča Maciej Karwowski tudi zapestnice iz spodnjeavstrijskega naselja Thunau am Kamp.¹⁴⁵ Prisotne so bile še v LT D kontekstih, kar dokazujejo zapestnice iz poznolatenškega naselja Basel-Gasfabrik, kjer so se

nahajale v spodnjih dveh horizontih naselja (horizonta A in B).¹⁴⁶ Na prostoru mokronoške skupine so zapestnice s petimi rebri zlasti pogoste v Mihovem,¹⁴⁷ znane pa so tudi iz groba 53 z najdišča Zvonimirovo-Veliko polje, brez ohranjenih grobnih celot iz Valične vasi, Stične in Kinclja nad Trbincem pa tudi kot naključna najdba z naselja Etzersdorf na avstrijskem Štajerskem.¹⁴⁸ V grobu 51 iz Metlike je bila steklena zapestnica s petimi rebri najdena skupaj z bronasto fibulo, ki po širokem loku spominja na fibule tipa Mötschwil, ki označujejo stopnjo Mokronog IIb po Božiču.¹⁴⁹

V grobovih 175, 176, 193, 195 in 200 na Kapiteljski njivi so bile brezbarvne steklene zapestnice z rumeno črto odkrite skupaj s pasnimi verigami tipa Brežice,¹⁵⁰ sponkami tipa Brežice,¹⁵¹ fibulami s trikotnimi ali pravokotnimi razširitvami na loku¹⁵² in pa fibulami z nizkim pravokotnim lokom in dolgo nogo z dvema gumboma, od katerih je tisti, s katerim se noga pritrjuje na lok, večji od drugega.¹⁵³

Pasne verige tipa Brežice se od verig tipa Mokronog razlikujejo po manjših pentljah na zaključkih krajšega dela. Pogoste so zlasti na grobišču v Brežicah, kjer so bile zabeležene v moških grobovih 2 in 5 ter v ženskih grobovih 12, 18, 23, 27 in 49.¹⁵⁴ V moških grobovih so bile skupaj z meči v nožnicah, okrašenih v razvitem madžarskem slogu (2. faza po Szabó in Petres), z majhnimi ščitnimi grbami s sredinskim rebrom (tip III po Rapinu) in s fibulami srednjelatenske sheme, ki imajo na zaključku noge gumb in se na lok pritrjujejo z objemalko, peresovina pa ima štiri navoje in prečko na notranji strani.¹⁵⁵ Našteti predmeti označujejo čas LT C1 stopnje.¹⁵⁶ V ženskih grobovih je bila veriga tipa Brežice pogosto sestavljena iz dveh daljših in enega krajšega dela.¹⁵⁷ Razen v zgoraj naštetih ženskih grobovih iz Brežic so bile pasne verige tega tipa še v ženskih grobovih 11, 21 in 25 iz Slatine v Rožni dolini ter 26 iz Dobove.¹⁵⁸ Med inven-

¹³⁵ Križ 2005, 85, T. 48 (176): 3; 49 (179): 3; 55 (193): 3; 57 (195): 2; Križ 2001, 113, št. 242; 116, št. 262; 134, št. 359; 142, št. 407; 153, št. 470; 162, št. 529; 164, št. 541; Križ 2003, 104, št. 128; Križ 2006, 193, št. 313; Križ et al. 2009, 319, št. 11, 12, 16a, 19a–b; Knez 1986, T. 45: 3. Zapestnice iz grobov 206 s Kapiteljske njive, 58 iz Kandije in brez ohranjene grobne celote s Kapiteljske njive niso objavljene: inv. št. 3550 in neiniv.

¹³⁶ Haevernick 1960, 49–50, 124–129, T. 3: 6a,2,9; 4: 6a,33.

¹³⁷ Haevernick 1960, 134–138, T. 4: 7a,12,29,36.

¹³⁸ Haevernick 1960, T. 21: Karte 8; Dizdar 2006, 81.

¹³⁹ Gebhard 1989, 17, 38, 52–55, Abb. 19; 52; T. 24: 320–324; Krämer 1985, T. 23; Moosleitner et al. 1974, T. 172; 173.

¹⁴⁰ Gebhard 1989, 55, op. 181.

¹⁴¹ Haevernick 1960, 134–138, T. 22: Karte 9.

¹⁴² Haevernick 1960, 85–88.

¹⁴³ Gebhard 1989, 18, 52, Abb. 19; 52; T. 24: 327–329; 25; Krämer 1985, T. 25. Za datacijo groba glej zgoraj.

¹⁴⁴ Keller-Tarnuzzer 1952, 76, T. 10: 1; Stähli 1977, 83–87, 112–113, Abb. 22; 36; T. 21 (Grab 2); 15 (Grab 10); 25 (Grab 1); 27 (Grab 3).

¹⁴⁵ Karwowski 2004, 23, 73–74, 77–78, 170–171, Abb. 25; T. 18: 239,240; 81: 239,240.

¹⁴⁶ Rissanen 1999, 151, 158–159, Abb. 3; 10.

¹⁴⁷ Windl 1975, T. 36: 20; 42: 8; 45: 22; 55: 1; 60: 6.

¹⁴⁸ Dizdar 2006, sl. 1; Teržan 1973, T. 5: 9; Frey, Gabrovec 1969, T. 2: 7; Dular J. et al. 1991, T. 40: 19; Karwowski 2004, T. 18: 238; 81: 238.

¹⁴⁹ Šribar 1974, T. 8: 5,7; Božič 1987, 875, sl. 45: 11; Božič 1999, 210.

¹⁵⁰ Križ 2005, T. 48 (175): 2; 55 (193): 4; 60 (200): 3; 57 (195): 6.

¹⁵¹ Križ 2005, T. 55 (193): 5; 57 (195): 7. Sponko iz groba 190 (Križ 2005, T. 54 (190): 4) prim. s sponko iz groba 193.

¹⁵² Križ 2005, T. 57 (195): 3,4.

¹⁵³ Križ 2005, T. 48 (176): 4–6, 10; 60 (200): 5; 55 (193): 6; 48 (175): 3,4.

¹⁵⁴ Jovanović 2006, T. 2: 4; 7: 1; 20: 7; 25: 5; 30: 8; 35: 3; 63: 7; Guštin 1984, Abb. 18: 7.

¹⁵⁵ Jovanović 2006, T. 2: 1–3; 6: 1; 7: 3.

¹⁵⁶ Szabó, Petres 1992, 46–50; Rapin 1988, 80, Fig. 39; Božič 1999, 209–210.

¹⁵⁷ Božič 1999, 210.

¹⁵⁸ Pirkmajer 1991, T. 12: 78–80; 17: 115; 18: 129–131; Guštin 1984, Abb. 20: 1.

tar naštetih ženskih grobov sodijo železne fibule z dvema gumboma na zaključku noge, pri katerih je pritrjevalni gumb večji od drugega, železna fibula z vdolbinico za emajl, železna fibula z dvema diskoma na zaključku noge, železne in bronaste fibule srednjelatenske sheme z dolgo peresovino in pogosto odebeljenim lokom nad njo ter zapestnice iz brezbarvnega ali zelenega stekla z rumeno črto na notranji strani.¹⁵⁹

Fibule z dvema masivnima gumboma na zaključku noge, pri katerih je pritrjevalni gumb večji od drugega, v grobovih praviloma ne nastopajo skupaj s fibulami z dolgo peresovino, iz česar lahko sklepamo, da prve označujejo starejšo fazo stopnje LT C2 (LT C2a), druge pa mlajšo fazo te stopnje (LT C2b). Fibule z dvema gumboma na zaključku noge, pri katerih je pritrjevalni gumb večji od drugega, so se oblikovno razvile iz fibul faze LT C1b, pri katerih sta oba gumba enako velika (npr. pri fibulah iz grobov 194, 114 in 199a s Kapitelske njive).¹⁶⁰ Fibule z dolgo peresovino, ki imajo do 20 navojev, pa so predhodnice poznolatskih fibul stopnje Mokronog III po Božiču, pri katerih se peresovina še podaljša (npr. pri fibulah iz grobov 198, 252 in 284 s Kapitelske njive).¹⁶¹ Iz navedenega sledi, da so verige tipa Brežice prisotne v ženskih grobovih obeh faz stopnje LT C2 (LT C2a in C2b).

V grobu 195 je bila veriga tipa Brežice skupaj z veliko železno fibulo s kvadratnim lokom, ki je nad peresovino odebeljen in ima na spoju z ного profiliran gumb.¹⁶² Fibula ima dobre primerjave v grobovih 1b in 13 iz Slatine v Rožni dolini, kjer so bile fibule te vrste najdene ob mečih skupine B po de Navarru.¹⁶³ Tudi odebeljen lok nad peresovino je značilen za fibule stopnje Mokronog IIb.¹⁶⁴ Drugi dve fibuli iz groba 195¹⁶⁵ pa imata na loku trikotno razširitev oz. polje, ki je izpolnjeno z emajlom. Fibule s pravokotnimi ali trikotnimi razširitvami na loku so znane še iz groba 295 s Kapitelske njive, iz brežiških grobov 12 in 44, iz groba 12 iz Zvonimirova ter iz Sremskih Karlovcev in Boljevcev.¹⁶⁶ Bile so skupaj s fibulami z dvema masivnima gumboma na zaključku noge, fibulami z dolgo peresovino, brezbarvnimi steklenimi zapestnicami z rumeno črto na notranji strani in pasnimi verigami tipa Brežice, v moškem grobu iz

Zvonimirova pa so bili za datacijo pomembni še meč skupine B po de Navarru in dve obročasti pasni sponi s privzdignjenim gumbkom na nogi.¹⁶⁷ Naštetni elementi dobro označujejo čas stopnje LT C2.

V čas 4. faze sodita tudi grobova 173 in 171, ki sta ležala blizu drug drugega.¹⁶⁸ V grobu 173 je bila pasna garnitura, sestavljena iz treh gladkih obročkov in sponse s privzdignjenim gumbkom, skupaj s starejšo obliko fibul, ki ima visoko privzdignjen lok skoraj kvadratne oblike in kratko nogo, na kateri sta masiven kroglast gumb in manjši gumb, s katerim se noga pritrjuje na začetek loka.¹⁶⁹ Skoraj identična fibula izvira iz sosednjega groba 171.¹⁷⁰ Zaradi podobnosti v fibulah in medsebojne bližine grobov menimo, da sta grobova 173 in 171 dokaj sočasna. Druga fibula iz groba 171 ima polkrožen lok in dolgo, usločeno nogo, na kateri sta masiven kroglast gumb in objemalka, s katero je noga pritrjena na lok. Peresovina ima dva navoja in prečko na zunanji strani.¹⁷¹ Po obliki noge in peresovine sta fibuli s Kapitelske njive identični fibula z Rifnika in fibula iz madžarskega grobišča Rezi-Rezicseri, obe brez ohranjenih grobnih celot.¹⁷² Z Rifnika so iz latenskega obdobja znane le redke posamezne najdbe, na grobišču Rezi-Rezicseri pa je pokopavanje potekalo v širokem časovnem razponu med LT B1 in LT C2 stopnjo.¹⁷³

V čas 4. faze lahko okvirno uvrstimo še grobove 135, 97 in 302,¹⁷⁴ v katerih je bila staljena zelena zapestnica z rumeno črto, ki pa so lahko tudi eno fazo starejši. Bikoničen lonček z izvihanim ustjem iz groba 135, ki je izdelan na vretenu, je oblikovno mogoče primerjati z večjimi lonci iz sosednjih grobov 136, 138 in 140,¹⁷⁵ fibula iz groba 136 pa glede na svoj skoraj trikoten lok, ki se nad peresovino odebeli, pripada skupini fibul, ki spominjajo na fibule tipa Mötschwil.¹⁷⁶

Z določeno mero previdnosti postavljamo v 4. fazo na Kapitelski njivi tudi grob 232, v katerem sta bili dve modri stekleni jagodi, ena od njiju z rumeno valovnico.¹⁷⁷ Nahajal se je v neposredni bližini groba 206, ki je vseboval stekleno zapestnico z rumeno črto.¹⁷⁸ Za data-

¹⁵⁹ Jovanović 2006, T. 20: 1–4, 8; 30: 1,2; 35: 1; 63: 4; Pirkmajer 1991, T. 11: 76,77; 17: 112–114; 18: 124–128; Guštin 1984, Abb. 20: 2,3.

¹⁶⁰ Križ 2005, T. 56: 4; 9 (114): 5,6; 59 (199a): 6,7.

¹⁶¹ Križ 2005, T. 58 (198): 4,5; 65 (252): 7,8; 66: 7–9. Prim. tudi: Božič 1987, sl. 16–18.

¹⁶² Križ 2005, T. 57 (195): 4. Prim. tudi s fibulami iz grobov 151, 164 in 155 (Križ 2005, T. 30 (151): 4; 43 (164): 3; 36 (155): 4).

¹⁶³ Pirkmajer 1991, T. 6: 32,33; 7: 37; 13: 84–86, 92; de Navarro 1972, 151–200.

¹⁶⁴ Božič 1987, 876.

¹⁶⁵ Križ 2005, T. 57 (195): 3,5.

¹⁶⁷ Križ 2005, T. 69: 4; Jovanović 2006, T. 20: 3; 52: 3; Majnarić-Pandžić 2001, T. 7: 1; Majnarić-Pandžić 1970, T. 39: 8; 1: 5.

¹⁶⁷ Križ 2005, T. 69: 7,9; 57 (195): 2,6; Jovanović 2006, T. 20: 1,2,8,7; 52: 1,2; Majnarić-Pandžić 2001, T. 7: 4–6; 8: 1,2; 1; 10: 5,6; de Navarro 1972, 154–196, Fig. 2: 3; 4: 1; 6: 4; 7: 2a,2b; 9: 4; 10: 1; 12: 5.

¹⁶⁸ Križ 2005, T. 46 (173); 45 (171).

¹⁶⁹ Križ 2005, T. 46 (173): 4–7,3. Prim s fibulami iz grobov 128, 182 in 132 s Kapitelske njive (Križ 2005, T. 17 (128): 5; 51 (182): 5; 19: 5).

¹⁷⁰ Križ 2005, T. 45 (171): 4.

¹⁷¹ Križ 2005, T. 45 (171): 3.

¹⁷² Pirkmajer 1991, T. 4: 23; Horváth 1987, Pl. 31: 7.

¹⁷³ Pirkmajer 1991, 19; Horváth 1987, 125.

¹⁷⁴ Križ 2005, T. 21 (135): 10; Križ 2001, 84, št. 66; Zapestnica iz groba 302 ni objavljena (neinv.).

¹⁷⁵ Križ 2005, T. 21: 3; 23 (136): 2; (138): 1; 25 (140): 1.

¹⁷⁶ Križ 2005, T. 23 (136): 3; Božič 1987, 875, sl. 45: 11; Božič 1999, 210.

¹⁷⁷ Križ 2001, 103, št. 177.

¹⁷⁸ Pridatki iz groba so v postopku restavriranja. Podatki o grobu so v arhivu DM.

cijo je smiselna primerjava z grobovoma 140 in 135, ki sta se prav tako nahajala eden zraven drugega. V grobu 140 sta bili dve modri stekleni jagodi z belo valovnico, v grobu 135 pa steklena zapestnica z rumeno črto.¹⁷⁹

Sklepamo, da je iz 4. faze tudi grob 161.¹⁸⁰ Žganina je bila zbrana v večjem loncu, okrašenem s plastičnimi aplikami, na vrhu žganine pa je bil na vretenu izdelan lonček.¹⁸¹ Enako razporeditev posod, ki so si podobne tudi po izdelavi in okrasu, zasledimo v grobovih 135 in 131.¹⁸² V vseh treh grobovih je bila večja posoda izdelana prostoročno in okrašena s plastičnimi aplikami, biko-ničen lonček v njej pa bil izdelan na vretenu.¹⁸³ Grob 161 je ležal na robu skupine grobov 171, 173, 175, 176 in 302, ki so vsi iz 4. faze (*sl.* 4).

Med moškimi grobovi velja izpostaviti grob 178, v katerem je bil meč srednjelatenske sheme, skupine C po de Navarru.¹⁸⁴ Meči te skupine po de Navarru združujejo lastnosti mečev skupin A in B in so opredeljeni kot prehodna oblika med njimi.¹⁸⁵ Sulična ost iz groba 178¹⁸⁶ pa sodi v skupino suličnih osti stopnje Mokronog IIb po Božiču, ki po širokem listu spominjajo na sulične osti stopnje Mokronog I, vendar so od njih mlajše.¹⁸⁷

5. FAZA

V 5. fazo lahko opredelimo grobove 203, 162, 180, 189, 152, 156, 158 in 181 z značilnimi prvinami razvite LT C2 stopnje.

V moških grobovih 152, 162 in 203 se pojavljajo meči srednjelatenske sheme, skupine B po de Navarru.¹⁸⁸ Pri vseh ima sponka za pripenjanje meča obliko dveh ščitastih ploščic, od katerih se zgornja ploščica nadaljuje v ojačitev Y oblike.

V grobu 152 je bil meč skupaj s sulično ostjo konveksne oblike (tip II C po Rapinu), v grobu 203 pa s sulično ostjo bikonveksne oblike (tip V A po Rapinu).¹⁸⁹ Obe obliki sta po Rapinu datirani v čas med ca. 170 in 110 pr.n.š., zlasti pogosti sta bili v drugi polovici 2. stol.

¹⁷⁹ Križ 2005, T. 25 (140): 3; 21: 10.

¹⁸⁰ Križ 2005, T. 38 (161).

¹⁸¹ Opis groba: Križ 2005, 68. Skica groba: Križ 2005, T. 38 (161).

¹⁸² Opisa grobov: Križ 2005, 57, 55. Skici grobov: Križ 2005, T. 21 (135); 18 (131).

¹⁸³ Križ 2005, T. 38 (161): 1,2; 21: 1,3; 18: 2,1.

¹⁸⁴ Križ 2005, T. 50: 2,6; de Navarro 1972, 20, 32, 201–210, Fig. 2: 2; 12: 3; 3: 4; 7: 1b.

¹⁸⁵ de Navarro 1972, 305–307.

¹⁸⁶ Križ 2005, T. 50: 3.

¹⁸⁷ Božič 1999, 210. Enako obliko ima sulična ost iz groba 87, ki je bila najdena skupaj s fibulo z dvema masivnima gumboma na zaključku noge. Fibula sodi v 4. fazo. (Grob ni objavljen. Podatki: arhiv DM.)

¹⁸⁸ Križ 2005, T. 35; 42; 61: 4; de Navarro 1972, 20, 151–200, 302–305, Fig. 2: 2; 12: 4–6; 4: 1; 7: 2.

¹⁸⁹ Križ 2005, T. 34 (152): 3; 61: 3.

pr.n.š.¹⁹⁰ V grobu 162 pa je bila sulična ost klasične oblike (tip I po Rapinu),¹⁹¹ ki se po širokem listu navezuje na osti prejšnje faze.¹⁹²

Ščitna grba iz groba 203 ima plosčast srednji del in dolga pravokotna krilca (tip VI po Rapinu), ta oblika pa je datirana v čas od ca. 190 do 120 pr.n.š.¹⁹³ Ščitni grbi iz groba 162 pa imata širok, polkrožno privzdignjen srednji del in kratka pravokotna krilca (tip I B po Rapinu).¹⁹⁴ Takšne ščitne grbe so bile v uporabi v daljšem časovnem obdobju, od 3. do zgodnjega 1. stol. pr.n.š.¹⁹⁵ Tudi na Kapiteljski njivi je ta oblika ščitnih grb znana že od prej, zasledimo jo lahko v grobu 124,¹⁹⁶ ki je iz 2. faze.

Pasna spona iz groba 152¹⁹⁷ sodi v skupino obročastih pasnih spon s privzdignjenim gumbom, ki so značilne za stopnjo Mokronog IIb.¹⁹⁸

Za 5. fazo so značilne majhne železne fibule z visokim pravokotnim lokom in gumbom na spoju noge in loka, ki imajo dvanajst ali več navojev peresovine in prečko na zunanji strani. Znane so iz grobov 156 in 158, verjetno sta imeli enako obliko tudi fibuli iz groba 181.¹⁹⁹

Velika železna fibula iz groba 152 ima visok lok in peresovino s šestimi velikimi zavoji in prečko na zunanji strani, noga pa se pripenja na lok na njegovi sredini s podolgovatim gumbom.²⁰⁰ Fibula manjših dimenzij z enako oblikovanim gumbom je znana iz groba 12 iz Brežic, kjer je bila skupaj z dvema majhnima bronastima fibulama s prav takšnim podolgovatim gumbom, ki sta po dolgi peresovini z dvanajstimi navoji primerljivi s fibulama iz grobov 156 in 158 s Kapiteljske njive.²⁰¹

Iz groba 189 s Kapiteljske njive izvira fibula z nizkim pravokotnim lokom in profiliranim gumbom na spoju noge z lokom,²⁰² ki ima dobri primerjavi v grobovih 22 iz Brežic in 6 iz Darmsheima, kjer so za datacijo pomembne predvsem fibule z dolgo peresovino, meči srednjelatenske sheme skupine B po de Navarru in sulične osti s konveksnim listom tipa II C po Rapinu.²⁰³ V grobu 189 s Kapiteljske njive je bila še železna sulična ost bajonetne oblike, ki jo je mogoče primerjati s suličnimi ostmi iz nekoliko starejših grobov 6 iz Dobove in 39 iz Brežic.²⁰⁴

¹⁹⁰ Rapin 1988, 120–122, 126, 133–134, Fig. 59; 63; 66.

¹⁹¹ Križ 2005, T. 40: 7; Rapin 1988, 133, Fig. 66. Tudi v grobu 180 s Kapiteljske njive (Križ 2005, T. 51 (180): 2).

¹⁹² Prim. npr. s suličnimi ostmi iz grobov 178 in 87 (Križ 2005, T. 50: 3. Predmeti iz groba 87 niso objavljeni: arhiv DM.)

¹⁹³ Križ 2005, T. 62: 5; Rapin 1988, 81, Fig. 39.

¹⁹⁴ Križ 2005, T. 41: 5,6; Rapin 1988, Fig. 39.

¹⁹⁵ Rapin 1988, 79, Fig. 39.

¹⁹⁶ Križ 2005, T. 13 (124): 3.

¹⁹⁷ Križ 2005, T. 34 (152): 6.

¹⁹⁸ Križ 2005, T. 34 (152): 6; Božič 1999, 210.

¹⁹⁹ Križ 2005, T. 36 (156): 3; 37 (158): 3; 49 (181): 3,4.

²⁰⁰ Križ 2005, T. 34 (152): 5.

²⁰¹ Jovanović 2006, T. 20: 4,1,2.

²⁰² Križ 2005, T. 54 (189): 3.

²⁰³ Jovanović 2006, T. 29; Lejars 1994, Fig. 1 na str. 52; de Navarro 1972, 151–200; Rapin 1988, 133, Fig. 66.

²⁰⁴ Križ 2005, T. 54 (189): 2; Guštin 1983, T. 90; Fig. 1:

Omeniti velja še delno ohranjeno železno fibulo iz groba 203, ki ima nizek, izrazito razpotegnjen lok polkrožne oblike. Gumb na spoju noge z lokom se nahaja približno na sredini loka, peresovina pa ima štiri navoje in prečko na zunanji strani.²⁰⁵ Po obliki loka in peresovine ter po poziciji gumba na loku spominja na fibulo iz groba 13 iz Brežic.²⁰⁶ Brežiška fibula ima kratko nogo, ki je značilna za fibule stopnje Mokronog IIB.²⁰⁷

6. FAZA

V 6. fazo uvrščamo grobove 144, 198, 150 in 260. Vzporejamo jo z zgodnjo LT D stopnjo (LT D1).

Meč v nožnici iz groba 144 ima še srednjelatensko shemo in sodi v skupino B po de Navarru.²⁰⁸ Poznolatenški element v grobu 144 pa je okrogla ščitna grba, ki sodi med inventar grobov stopnje Mokronog IIIa po Božiču.²⁰⁹

Na nožnici meča iz groba 150²¹⁰ je sponka za pripenjanje v obliki črke X, ki jo je mogoče dobro primerjati s sponko meča iz Himmelreicha pri Wattensu na Tirolskem in s sponko meča iz Sremskih Karlovcev.²¹¹ Meč s Kapiteljske njive je meril v dolžino približno 1 m, tako dolgi meči pa so bili značilni za pozni laten.²¹²

Skupaj z mečem iz Sremskih Karlovcev se v Arheološkem muzeju v Zagrebu hrani ščitna grba tipa Mokronog – Arquà Petrarca, ki morda izvira iz istega groba kot meč.²¹³ Ščitne grbe tega tipa imajo plosodčast srednji del in močno izrezana krilca; na vsakem krilcu so ali ena ali tri zakovice. Andreas Lippert poroča, da so razširjene od Vojvodine do Tessina.²¹⁴ Kot je pokazal Johann Nothdurfter, se pojavljajo skupaj s srednjelatenskim in poznolatenškim gradivom.²¹⁵ Primerjava z mečem iz Sremskih Karlovcev pa je zanimiva, saj sta bila meč s sponko v obliki črke X in ščitna grba tipa Mokronog – Arquà Petrarca tudi v grobu 150 iz Novega mesta.²¹⁶

Sulični osti iz grobov 150 in 144²¹⁷ sta primerljivi z ostmi iz prejšnje faze.²¹⁸

Bronasta fibula z visokim polkrožnim lokom in veliko spiralo iz groba 198 ima dobro primerjavo v fibuli iz groba 9 na grobišču III na Strmci nad Belo Cerkvijo in v fibuli z Magdalenske gore, ki naj bi izviral iz groba 10/71, vendar je inventar tega groba po vsej verjetnosti premešan.²¹⁹ V grobu iz Strmca je bila fibula skupaj z dvema bronastima bradavičastima obročkoma, ki po Božiču označujejo stopnjo Mokronog IIIa.²²⁰ To datacijo podpirata tudi drugi dve fibuli iz groba 198, ki imata odebeljen lok, peresovina pa ima vsaj šestnajst navojev in prečko na zunanji strani.²²¹ Keramična stekleničasta posoda, izdelana na vretenu, iz groba 198 pa je po velikem premeru trupa in profilaciji vratu primerljiva s posodo iz groba 15 iz Brežic, kjer so bili prav tako dve fibuli z dolgo peresovino in obročki z bradavičastimi izrastki.²²²

V grobu 260 je za datacijo pomemben na vretenu izdelan lonec, ki ima visok, lijakast vrat, kratko rame in močno poudarjen, oster prehod iz rame v trebuh.²²³ Lonci te vrste imajo najboljše primerjave v poznolatenških grobovih 3 iz Mokronoga in A iz Roj pri Moravčah.²²⁴ V grobu iz Mokronoga je bil tak lonec odkrit skupaj z okroglo ščitno grbo in železno fibulo, ki ima nogico v obliki okvirčka; predmeta označujeta stopnjo 5 po Guštinu oz. IIIa po Božiču.²²⁵

ČASOVNE FAZE GROBIŠČA V ABSOLUTNIH DATUMIH

Opređeljene faze lahko zamejimo z absolutnimi datumi le arbitrarno, pri čemer so izhodišče absolutni datumi za stopnje mokronoške skupine, kot jih je utemeljil Božič.²²⁶ Spodaj predlagani absolutni datumi so tako le okvirni in jih na tem mestu ne povezujem z zgodovinskimi dogodki ali kako drugače pridobljenimi absolutnimi datumi.

1. fazo grobišča iz mlajše železne dobe na Kapiteljski njivi lahko datiramo v prvo polovico 3. stol. pr.n.š., morda še nekoliko ožje, od ca. 280 do 250 glede na kontinuiteto, ki jo na obravnavanem predelu grobišča izražajo grobovi naslednje faze. 2. fazo grobišča lahko umestimo v starejši del stopnje Mokronog IIa, 3. fazo pa v njen mlajši del. Če časovni razpon stopnje Mokronog IIa razpolovimo, bi lahko trajanje 2. faze grobišča na Kapiteljski njivi omejili na čas med ca. 250 in 215, 3. fazo pa med ca. 215 in 180 pr.n.š. 4. fazo grobišča lahko

6; Jovanović 2006, T. 45: 2; Božič 1987, 872; Božič 1999, 210.

²⁰⁵ Križ 2005, T. 60 (203): 7.

²⁰⁶ Jovanović 2006, T. 21: 3.

²⁰⁷ Božič 1987, 875–876, sl. 45: 7, 10; Božič 1999, 210.

²⁰⁸ Križ 2005, T. 28; de Navarro 1972, 20, 151–200, 302–305, Fig. 2: 2; 4: 1; 8: 4.

²⁰⁹ Križ 2005, T. 27: 3; Božič 1987, 878, T. 88: 3; Božič 1999, 210.

²¹⁰ Križ 2005, T. 32: 4.

²¹¹ de Navarro 1972, Fig. 28: 2a; Sinnhuber 1949, T. 11: 2a; Majnarić-Pandžić 1970, T. 39: 3.

²¹² Božič 1984.

²¹³ Majnarić-Pandžić 1970, 46, T. 39: 11.

²¹⁴ Lippert 1992, 292, 300, Abb. 3; T. 6.

²¹⁵ Nothdurfter 1979, 89–90.

²¹⁶ Križ 2005, T. 32: 4; 33.

²¹⁷ Križ 2005, T. 32: 2; 27: 4.

²¹⁸ Križ 2005, T. 40: 7; 51 (180): 2.

²¹⁹ Križ 2005, T. 58 (198): 8; Dular A. 1991, T. 52: 13; Hencken 1978, Fig. 355e.

²²⁰ Dular A. 1991, T. 52: 14,15; Božič 1987, 878, sl. 46: 10; Božič 1999, 210–211.

²²¹ Križ 2005, T. 58 (198): 4,5; Božič 1987, 876, 878, sl. 45: 12; 46: 16.

²²² Jovanović 2006, T. 23.

²²³ Križ 2005, T. 65 (260): 1.

²²⁴ Guštin 1977, T. 10: 5; Knez 1977, T. 4: 5.

²²⁵ Guštin 1977, 72, T. 10: 1,4; Božič 1999, 210.

²²⁶ Božič 1987, 881.

Kapiteljska njiva – kronološke faze Kapiteljska njiva - chronological phases	Srednja Evropa Central Europe	Stopnje mokronoške skupine Stages of the Mokronog group (po / after Božič 1987; 1999)
predfaza? / pre-phase? (grobova / graves 116, 104?)	LT B2	MOKRONOG I
1. faza / 1 st phase		
2. faza / 2 nd phase	LT C1a	MOKRONOG IIa
3. faza / 3 rd phase	LT C1b	
4. faza / 4 th phase	LT C2	MOKRONOG IIb
5. faza / 5 th phase		
6. faza / 6 th phase	LT D1	MOKRONOG IIIa

Sl. 2: Prikaz časovnih faz grobišča iz mlajše železne dobe na Kapiteljski njivi v Novem mestu in primerjava s kronološkima shemama za srednjo Evropo in mokronoško skupino.

Fig. 2: Representation of individual phases of the La Tène necropolis at Kapiteljska njiva in Novo mesto and comparison with the chronological schemes for central Europe and the Mokronog group.

vzpostavimo s starejšim delom stopnje Mokronog IIb, tj. z obdobjem med ca. 180 in 145 pr.n.š., 5. fazo pa umeščamo v mlajši del te stopnje, tj. v čas med ca. 145 in 110 pr.n.š. V naslednja desetletja, od ca. 110 do 80 pr.n.š. pa je mogoče datirati redke grobove na Kapiteljski njivi, ki predstavljajo zadnjo fazo tega grobišča. Posamezne faze so trajale približno od 30 do 35 let, kar ustreza obdobju ene generacije. Menjavo faz bi tako lahko povezali s sosledico generacij prebivalstva (sl. 2).

Na tem mestu velja opozoriti na grob 116, ki je ležal pod grobom 115 in ga je nastanek groba 115 delno poškodoval.²²⁷ Grob 116 je torej starejši od groba 115, ki je iz 1. faze grobišča. Iz tega je mogoče sklepati na obstoj horizonta grobov, ki je še starejši od naše 1. faze. V absolutno kronološkem smislu bi ga lahko datirali v čas od ca. 300 do 280, s čimer bi bila dokazana časovna kontinuiteta z grobovi iz starejše železne dobe.

STRUKTURA GROBIŠČA

Kot že uvodoma omenjeno, lahko v prostorski razporeditvi grobov prepoznamo 15 različno velikih skupin in posamične grobove, ki jih ne moremo pridružiti nobeni od njih (sl. 1). V nadaljevanju se bomo osredotočili na nastanek in razvoj skupin št. 1, 2 in 6, parov št. 12 in 15 ter posamičnih grobov 86, 103, 104, 145 in 225, ki se nahajajo na obravnavanem, jugozahodnem predelu grobišča (sl. 3; 4). Zaradi omejenega števila restavriranih grobov in s tem povezanih omejitev pri dataciji,²²⁸ naša analiza ni zajela vseh grobov skupin 1 in 2 (sl. 1; 4).

V skupini št. 1 so se redki grobovi iz 1. faze pokopavanja nahajali na obrobju skupine (sl. 3; 4). Ležali so v bližini grobov 2. in 3. faze ter z grobovi 4.,

5. in 6. faze niso bili v neposredni povezavi (sl. 4). Na podlagi tega je mogoče sklepati, da so bili v grobovih 1. faze pokopani ustanovitelji družin, v grobovih 2. in 3. faze pa njihovi potomci. V času 2. faze se je število grobov močno povečalo (sl. 3). Razporejeni so v lok, ki je potekal od severa proti jugu in je dajal skupini št. 1 značilno krožno obliko (sl. 4). Grobovi iz 3. in 4. faze so bili prav tako številni (sl. 3). Ležali so pretežno ob loku grobov prejšnje faze. Kot kaže, se je pokopavanje v 3. fazi grobišča koncentriralo predvsem v južni polovici tega loka, in sicer na njegovi zahodni strani, medtem ko so v 4. fazi pokopavali izključno v severni polovici loka (sl. 4). V južni polovici loka je tako vidna kontinuiteta med grobovi 2. faze in njihovimi potomci iz 3. faze, nato pa se je pokopavanje v tem predelu končalo. Morda so takrat te družine izumrle ali pa se je zaradi pomanjkanja prostora pokopavanje preneslo v severni del. V severnem predelu loka so številni grobovi 2. in 4. faze, medtem ko so grobovi 3. faze zelo redki, kar nakazuje na to, da je bila v določenem trenutku populacija teh družin ali maloštevilna ali pa so njeni člani pokopani na drugih predelih grobišča na Kapiteljski njivi ali celo kje drugje, kar bi lahko bilo posledica porok ali drugih dejavnikov selitve. Manjše število grobov iz 5. faze (sl. 3) kaže, da se je v tem času populacija močno zmanjšala. Iz 6. faze je v okviru skupine št. 1 ugotovljen le en grob (sl. 3). Grobovi 5. in 6. faze, pa tudi nekateri grobovi 4. faze, se nahajajo vzhodno od loka grobov iz 2. faze, kar kaže na to, da se je grobišče v mlajšem obdobju širilo proti vzhodu.

V skupini št. 2 je bilo mogoče datirati manjše število grobov. V 1. fazi lahko uvrstimo en grob, v fazah 2 do 4 beležimo porast števila grobov, v 5. fazi pa je glede na 4. fazo število grobov ponovno upadlo in je ostalo nizko tudi v 6. fazi (sl. 3). Prostorska razporeditev daje vtis, da so grobovi prvih dveh faz začrtali njeno zahodno mejo, grobovi mlajših faz pa so se zgoščali tako vzhodno od

²²⁷ Križ 2005, 47–48.

²²⁸ Gl. poglavje Izhodišča in cilj raziskave.

Grobovi po fazah in skupinah Graves according to phases and groups	1. faza 1 st phase	2. faza 2 nd phase	3. faza 3 rd phase	4. faza 4 th phase	5. faza 5 th phase	6. faza 6 th phase
Skupina št. 1 Group No. 1	115, 126, 170	109, 111, 117, 123, 124, 127, 128, 133, 134, 137?, 141, 143, 160, 168, 172, 257	107, 108?, 110, 114, 121, 125, 130, 131, 132, 142, 146, 163, 174	135, 136, 138, 140, 151, 155, 161, 164, 171, 173, 175, 176, 179, 206, 232?, 302	152, 156, 158, 162, 203	150
Skupina št. 2 Group No. 2	186?	182, 184, 199	194, 199a, 220	178, 190, 193, 195, 200	180, 181	144, 198, 260
Skupina št. 6 Group No. 6	91	84, 85		87, 97		
Skupina št. 15 (par) Group No. 15 (pair)					189	
Posamični grobovi Individual graves	86	103				
Skupno število grobov Entire number of graves	6	22	16	23	8	4

Sl. 3: Časovno opredeljivi grobovi s Kapitelske njive v Novem mestu po fazah in skupinah.
Fig. 3: Datable graves from Kapitelska njiva in Novo mesto according to phases and groups.

njih kot tudi na obrobju skupine (sl. 4). Razporejenost grobov daje vtis krožne strukture (sl. 4).

V skupini št. 6, ki bi jo v zahodni smeri morda lahko povečali tako, da bi vključevala še grob 87, je bilo mogoče datirati le nekaj grobov. V 1. fazo lahko uvrstimo samo en grob, po dva grobova sta iz 2. in 4. faze. Čeprav ni ugotovljenih grobov iz 3. faze, glede na prisotnost grobov 4. faze sklepamo, da je bil ta predel grobišča v času med 2. in 4. fazo še vedno v uporabi. Pokopavanje je tu verjetno dokončno prenehalo po 4. fazi, saj ni grobov, ki bi jih lahko datirali v zadnji dve fazi grobišča. Grobovi se v skupini št. 6 nahajajo v vencu krožne oblike (sl. 4).

Krožna razporeditev grobov, ki jo je mogoče zaslediti pri vseh treh obravnavanih skupinah (sl. 4) posnema obliko rodovnih gomil iz obdobja starejše železne dobe. Na grobišču iz mlajše železne dobe na Kapitelski njivi so primeri, kjer je mlajši pokop poškodoval starejšega, zelo redki, iz česar je mogoče sklepati, da so bili grobovi v času obstoja grobišča vidni na površini.²²⁹ Glede na način širitve grobišča je tako verjetno, da je bilo grobišče plano, razporeditev grobov pa je sledila starejšim krožnim vzorcem.

Tendenca h krožni razporeditvi se odraža tudi pri manjših skupinah, sestavljenih iz treh do sedmih grobov, ki se nahajajo znotraj in zunaj večjih krožnih koncentracij. Takšne skupinice tvorijo grobovi 143-141-123-124, 134-111-168-169-160-159-157, 126-125-121-120-122, 107-108-110-114, 149-147-148-146-170, 151-155-164, 156-152-158, 219-221-220-264-194 in 178-195-200 (sl. 4). Grobovi so ali vsi iz iste faze ali pa so različno stari. Izven obravnavanega predela grobišča naj za primerjavo

omenim skupino grobov št. 7 (sl. 1), kjer so grobovi prav tako izrazito krožno razporejeni.

Domnevati je mogoče, da so bili v manjših skupinah grobov pokopani pripadniki iste družine, v večjih krožnih koncentracijah (št. 1, 2, 6 itd.) pa so bili po vzoru gomil iz starejše železne dobe pokopani pripadniki istega rodu, tj. več družin, ki so bile med seboj v rodovni zvezi.

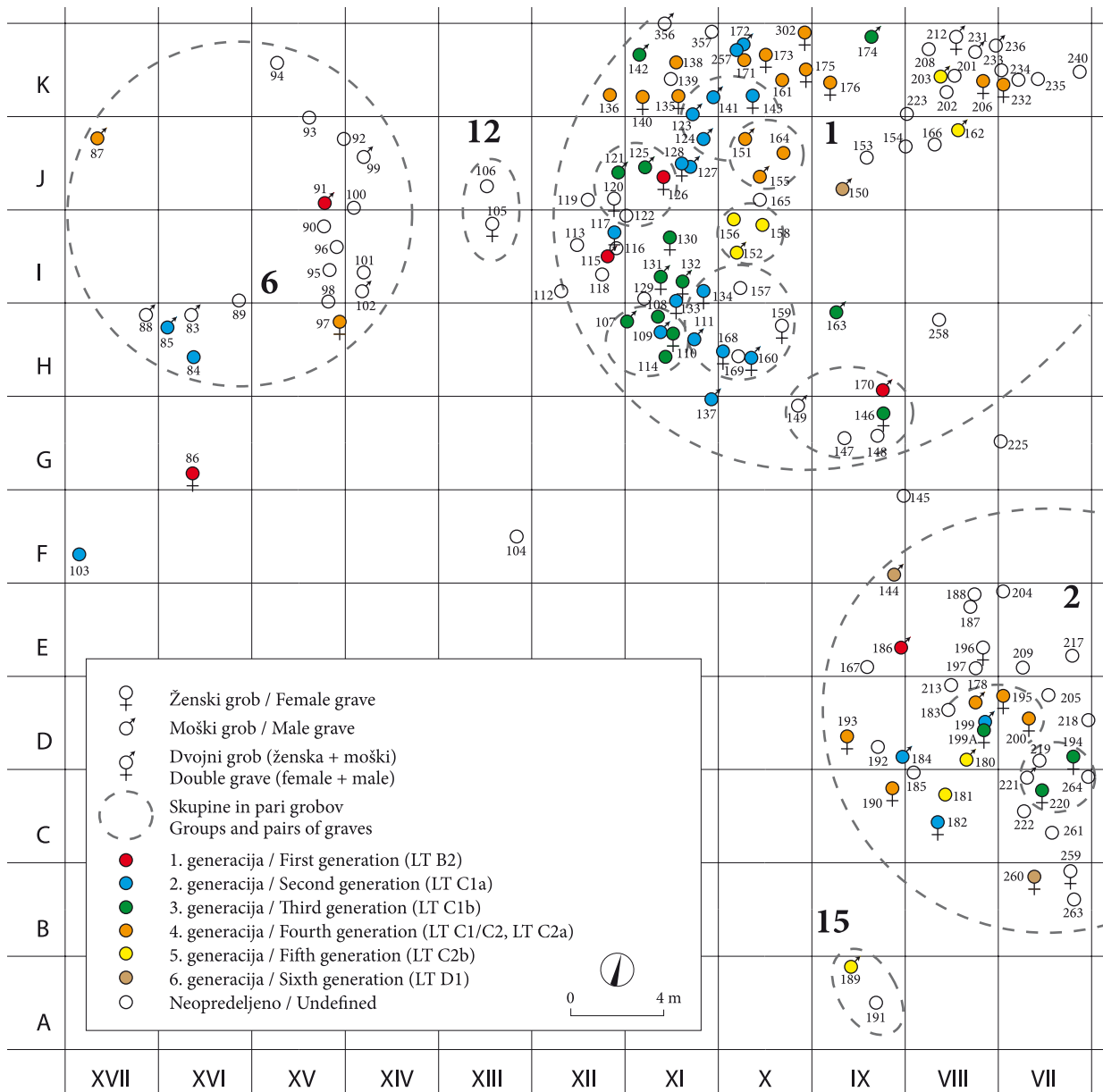
Časovnega odnosa med grobovi v parih št. 12 in 15 še ne moremo ožje opredeliti. Datirati je bilo mogoče samo grob 189 iz para št. 15, ki je iz 5. faze (sl. 3).

Za posamične grobove, ki ležijo izven večjih skupin in parov, je mogoče ugotoviti, da so pripadali najstarejšim fazam grobišča. Grob 86 je iz 1. faze, grob 103 je iz 2. faze grobišča (sl. 3; 4), grob 104 pa bi lahko pripadal horizontu grobov, kamor uvrščamo grob 116.²³⁰

Oglejmo si sedaj strukturo grobov glede na spol in starost. Pri ugotavljanju teh dveh elementov identitete sem se oprla na grobne pridanke, saj potencial za uspeh antropoloških analiz močno zmanjšuje dejstvo, da je bila žganina skoraj v vseh grobovih razmazana po zemlji, od kosti pa so večinoma ohranjeni samo drobci. Grobove z orožjem lahko opredelimo kot pokope bojevnikov, grobove z nakitom in/-ali vretenci za prejo pa je mogoče razlagati kot pokope žensk. Na podlagi tega kriterija je bilo od skupno 154 analiziranih grobov prepoznanih 40 moških bojevnških grobov in 35 ženskih grobov, 5 grobov je bilo dvojnih, 74 grobov pa ni bilo mogoče opredeliti po spolu ali starosti (sl. 5). V skupini neopredeljenih grobov se skrivajo otroški grobovi, verjetno

²²⁹ Ustna informacija Boruta Križa.

²³⁰ Gl. poglavje Časovne faze grobišča v absolutnih datumih.

Sl. 4: Razprostranjenost grobov na jugozahodnem predelu grobišča iz mlajše železne dobe na Kapiteljski njivi v Novem mestu. Označena sta starost grobov in spol pokojnikov. Skupine in pari grobov so nakazani (podlaga: Križ 2005, pril.).

Fig. 4: Distribution of graves in the south-western part of the La Tène necropolis at Kapiteljska njiva in Novo mesto, with marked chronological place of the graves, gender of the deceased and the proposed groups and pairs of graves (adapted from: Križ 2005, Appx.).

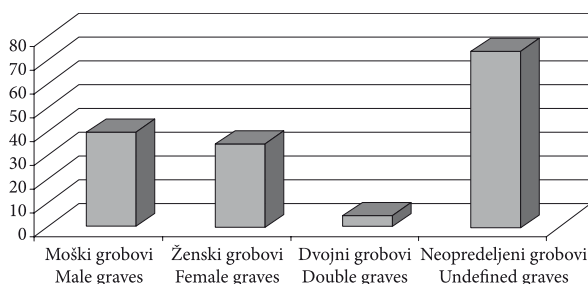
pa tudi grobovi moških brez orožja (nebojnikov) in žensk brez značilnega nakita in vretenc.

Ženski in moški bojovniški grobovi so prisotni v vseh treh analiziranih skupinah (št. 1, 2 in 6) in jih je mogoče zaznati v vseh šestih fazah (sl. 4). Pri parih grobov iz iste faze, kjer sta mož in žena pokopana eden zraven drugega, je mogoče upravičeno domnevati, da sta bili osebi za časa življenja par. Takšen par sta bili po vsej verjetnosti osebi iz grobov 127-128, domnevno pa tudi osebe iz grobov 186-167, 141-143, 109-133,

111-134, 137-168, 172-257, 184-182, 85-84, 178-195, 180-181, 221-222.

Pri parih št. 12 (106-105) in 15 (189-191) je bilo glede na prdatke mogoče ugotoviti spol samo po enega od pokojnikov iz para (sl. 4). Na severnem predelu grobišča, pri parih št. 13 (603-604) in 14 (573-574) (sl. 1), je bilo mogoče ugotoviti samo spol pokojnika iz groba 573.²³¹

²³¹ V grobu 573 je bil pokopan bojevnik, ki ga označujejo meč, ščit in sulica. V grobovih 574, 603 in 604 so bile posode, v grobu 603 tudi nedoločljiv železen predmet. (Predmeti iz

Sl. 5: Razmerje med ženskimi in moškimi grobovi na jugozahodnem predelu grobišča iz mlajše železne dobe na Kapiteljski njivi v Novem mestu.

Fig. 5: Relation between female and male burials in the south-western part of the La Tène necropolis at Kapiteljska njiva in Novo mesto.

Pri dvojnih grobovih sta bila mož in žena v istem grobu. Za razliko od parov grobov, ki so sicer iz iste faze, vendar je med njima lahko več let razlike, sta bila v dvojnih grobovih pokojnika pokopana sočasno. Tak način pokopa je izrazito redek in je moral biti nekaj posebnega. Na obravnavanem predelu grobišča so bili dvojni samo grobovi 160, 162, 131, 132 in 212.²³² Posebej je potrebno opozoriti na lego dvojnih grobov 131 in 132, ki sta se nahajala eden zraven drugega in sta bila verjetno na nek način povezana. Domnevati je mogoče, da je med štirimi pokojniki, ki so pokopani v njih, obstajal poseben odnos.

Glede na predlagano družinsko povezavo med pokojniki iz bližnjih grobov je mogoče sklepati, da so bili v mlajših grobovih, ki so poškodovali starejše, pokopani potomci oseb iz starejših grobov. Tako je pri grobovih 199 in 199a na podlagi bližine grobov in časovnega sosledja 2. in 3. faze mogoče domnevati, da sta bila pokojnika oče in hči.

Posamični grobovi 86, 103, 104, 225, verjetno pa tudi 145, ki so se nahajali izven večjih skupin grobov (sl. 4), so povezani z gomilami iz starejše železne dobe. Če primerjamo načrt grobišča iz mlajše železne dobe z razprostranjenostjo gomil iz starejše železne dobe,²³³ se namreč izkaže, da so grobovi 86, 103 in 104 ležali na obrobju gomile VI, grob 225 (verjetno tudi 145) pa se je nahajal na obrobju gomile VII in je pri nastanku poškodoval grob iz starejše železne dobe.²³⁴ Grobovi izkazujejo časovno kontinuiteto s starejšo železno dobo in predstavljajo najmlajše pokope v gomilah, kar se tiče rodovno-družinske pripadnosti pa lahko v pokojnikih iz teh grobov vidimo potomce rodov, ki so bili pokopani v gomilah. Na enak način si lahko

grobov so v postopku restavriranja. Podatki o grobovih so v arhivu DM.)

²³² Grob 212 ni objavljen. V njem so bili zvit železen meč v nožnici, deli lončene posode, ki so bili raztreseni po vsej površini, in keramično vretence. Opis groba: arhiv DM.

²³³ Križ 2005, pril.; Križ 2013, sl. 1.

²³⁴ Podatki: arhiv DM. Gl. tudi Križ 2005, 15.

razlagamo posamična grobova 80 in 328, ki sta ležala na skrajnih robovih gomil I in VIII.²³⁵

ZAKLJUČKI

Razvoj grobišča je bil vezan na nastanek in razvoj posameznih zgostitev oz. skupin grobov. Na jugozahodnem predelu, ki sem ga podrobneje obravnavala, so te zgostitve oz. skupine grobov nastajale skozi daljše časovno obdobje in bi jih lahko razlagali kot rodovno-družinske skupnosti.

Krožna razporeditev grobov, ki je zlasti izrazita v južnem delu skupine grobov št. 1, posnema obliko rodovnih gomil iz starejše železne dobe. Manjše krožne strukture, ki so sestavljene iz treh do sedmih grobov, bi lahko bile skupine grobov posameznih družin. Sklepamo lahko, da sta bila mož in žena, ki sta bila pokopana v dvojnem grobu ali v dveh sosednjih grobovih iz iste faze, za časa življenja par, v starejših in mlajših grobovih v njeni bližini pa so bili pokopani njuni predniki in potomci.

Posamični grobovi iz zgodnjih faz mlajše železne dobe, ki so ležali izven skupin in parov, so bili na obravnavanem prostoru v povezavi z gomilami iz starejše železne dobe. Nahajajo se na njihovem obrobju. Pokojniki iz teh grobov so bili po vsej verjetnosti potomci rodu, ki je bil v starejši železni dobi pokopan v tej gomili. S tem je izkazana neposredna kontinuiteta med pokopi starejše in mlajše železne dobe, ki jo dobro izpričujejo tudi nekateri elementi materialne kulture. Uhate sekire, narebne bronaste zapestnice dolenjskega tipa in cer-toške fibule negovskega horizonta je mogoče zaslediti še v grobovih iz zgodnje LT C1 stopnje (2. faza).

Od 1. faze mlajše železne dobe (Lt B2) dalje so bili v materialni kulturi močno zastopani elementi keltske oborožitve in noše, kot so meči in fibule zgodnjelatske sheme in verižni pasovi, spremenil pa se je tudi način pokopa. Vse to kaže na prihod novih prebivalcev, ki so s seboj prinesli svojo materialno kulturo in duhovne predstave. Prišleki so se spojili s staroselskim prebivalstvom in skupaj z njim postavili temelje novim rodovno-družinskim strukturam, ki so imele po vzoru gomil krožno zasnovano. Razmeroma majhno število grobov iz 1. faze mlajše železne dobe morda nakazuje na to, da proces homogenizacije ni potekal povsem miroljubno.

Na podlagi analize grobnih pridatkov in prostorskega odnosa med grobovi je bilo mogoče podrobneje razdeliti stopnji LT C1 (Mokronog IIa) in LT C2 (Mokronog IIb) v 4 faze (LT C1a, LT C1b, LT C1/ C2 in LT C2a, LT C2b) (sl. 2), ki na Kapiteljski njivi odgovarjajo fazam 2 do 5. Veliko število grobov iz 2. faze kaže na skokovit porast števila prebivalcev v tem času. Fazo 2 je mogoče razlagati kot obdobje miru in razcveta, ki je sledilo nemirnim časom. Prebivalstvo je bilo številčno še v času 3. in 4. faze. V skupinah št. 1 in 2 je mogoče beležiti upad števila pokopov v času 5. in 6. faze, v

²³⁵ Knez 1993, 17, pril. 2; Križ 2013, sl. 1.

skupini št. 6 pa popolno prenehanje pokopavanja po 4. fazi, kar nakazuje na zmanjšanje števila prebivalcev v rodovno-družinskih skupinah na tem prostoru. Po 6. fazi je bilo grobišče opuščeno. Sledil je začetek pokopavanja na novi lokaciji, na Beletovem vrtu.²³⁶

Za konec naj vendarle poudarim, da so zgornje ugotovitve preliminarne in temeljijo na analizi manjšega dela grobišča. Boljša interpretacija nastanka in širitve grobišča bo mogoča po restavriranju in obravnavi vsega izkopanega gradiva.

²³⁶ Knez 1992.

Zahvala

Članek je nastal v okviru projekta Družbena razslojenost in kulturne identitete v železni dobi na ozemlju Slovenije (J6-4095), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Najlepše se zahvaljujem arheologoma Dolenjskega muzeja v Novem mestu, Borutu Križu in Petri Stipančič, ki sta mi omogočila vpogled v restavrirano gradivo in dokumentacijo.

- BENADIK, B. 1983, *Maňa. Keltisches Gräberfeld. Fundkatalog*. – Materialia Archaeologica Slovaca 5.
- BERNDT, S., A. BERNHARD 1998, *Die Kelten im südweststeirischen Teil des Königreiches Norikum. Sonderausstellung der Gebrüder Steffan-Stiftung im Burgmuseum Deutschlandsberg*. – Deutschlandsberg.
- BOŽIČ, D. 1981, Relativna kronologija mlajše železne dobe v jugoslovanskem Podonavju. – *Arheološki vestnik* 32, 315–336.
- BOŽIČ, D. 1984, Naoružanje ratnika mladeg železnog doba. – V: D. Božič, L. Bakarić (ur.), *Keltoi. Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, 77–82, Ljubljana.
- BOŽIČ, D. 1987, Zapadna grupa. – V: *Praistorija jugoslavenskih zemalja 5. Željezno doba*, 855–897, Sarajevo.
- BOŽIČ, D. 1999, Die Erforschung der Latènezeit in Slowenien seit Jahr 1964. – *Arheološki vestnik* 50, 189–213.
- BUJNA, J. 1982, Spiegelung der Sozialstruktur auf latènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken. – *Památky archeologické* 73, 312–431.
- BUJNA, J. 1995, *Malé Kosihy, Latènezeitliches Gräberfeld. Katalog*. – Archaeologica Slovaca Monographiae 7.
- BUJNA, J. 2003, Spony z keltských hrobov bez výzbroje z územia Slovenska (Typovo-chronologické triedenie LTb- a C1-spôn). – *Slovenská Archeológia* 51/1, 39–108.
- BUJNA, J. 2005, *Kruhový šperk z laténskych ženských hrobov na Slovensku*. – Nitra.
- CASKEY, J. L. 1960, Objects from a well at Isthmia. – *Hesperia* 29, 168–176.
- CESTNIK, V. 2011, *Obročast nakit starejše železne dobe na Dolenjskem*. – Neobjavljena disertacija, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- DIZDAR, M. 2001, *Latenska naselja na vinkovačkom području. Tipološko-statistička obrada keramičkih nalaza*. – Disertacije i monografije 3.
- DIZDAR, M. 2006, Nalazi staklenih narukvica latenske kulture u Podravini. – *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 23, 67–128.
- DULAR, A. 1991, *Šmarjeta 2. Prazgodovinska grobišča v okolici Vinjega vrha nad Belo Cerkvijo*. – Katalogi in monografije 26.
- DULAR, J., B. KRIŽ, D. SVOLJŠAK, S. TECCO HVALA 1991, Utrjena prazgodovinska naselja v Mirenski in Temeniški dolini. – *Arheološki vestnik* 42, 65–198.
- FREY, O. H., S. GABROVEC 1969, K latenski poselitvi Dolenjske. Prvi rezultati izkopavanja na stiškem naselju. – *Arheološki vestnik* 20, 7–26.
- GABROVEC, S. 1966, Srednjelatensko obdobje v Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 17, 169–270.
- GABROVEC, S. 1987, Dolenjska grupa. – V: *Praistorija jugoslavenskih zemalja 5. Željezno doba*, 29–119, Sarajevo.
- GEBHARD, R. 1989, *Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching*. – Die Ausgrabungen in Manching 11.
- GUŠTIN, M. 1977, Relativna kronologija grobov "Mokronoške skupine". – V: M. Guštin (ur.), *Keltske študije*. Posavski muzej Brežice 4, 67–103.
- GUŠTIN, M. 1983, La tomba n. 6 di Dobova e l' ornamento delle lance La Tène. – V: *Popoli e facies culturali celtiche a nord e a sud delle Alpi dal V al I secolo a.C.* Atti del colloquio internazionale, 100–103, Milano.
- GUŠTIN, M. 1984, Die Kelten in Jugoslawien. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 31, 305–363.
- GUŠTIN, M. 2003, Prilog poznavanju ženske nošnje kod Tauriska. Uz djevojački pokop iz groba Lt 12 u Zvonimirovu kod Suhopolja. – *Opuscula Archaeologica* 27, 321–330.
- HAEVERNICK, T. E. 1960, *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatenezeit auf dem Europäischen Festland*. – Bonn.
- HAEVERNICK, T. E. 1974, Die Glasfunde aus den Gräbern vom Dürrnberg. – V: F. Moosleitner, L. Pauli, E. Penninger (ur.), *Der Dürrnberg bei Hallein 2*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 17, 143–152.
- HELLEBRANDT, M. 1999, *Celtic Finds from Northern Hungary*. – Corpus of Celtic Finds in Hungary 3.
- HENCKEN, H. 1978, *The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia*. – American School of Prehistoric Research. Bulletin 32.
- HORVÁTH, L. 1987, The surroundings of Keszthely. – V: *Corpus of Celtic Finds in Hungary* 1, 63–178.
- VON JENNY, W. 1932, Latènezeitliche Grabfunde aus Dalja (Slavonien). – *Praehistorische Zeitschrift* 23, 238–248.
- JOVANOVIĆ, A. 2006, *Kelti u Posavju*. – Neobjavljeno magistrsko delo, Odsjek za arheologiju, Filozofski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

- KARWOWSKI, M. 2004, *Latènezeitlicher Glasringschmuck aus Ostösterreich*. – Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 55.
- KELEMEN, M. H. 1987, Komárom County I. – V: *Corpus of Celtic Finds in Hungary* 1, 179–230.
- KELLER-TARNUZZER, K. 1952, Latènezeit. – *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte* 42, 70–79.
- KNEZ, T. 1977, Keltski grobovi iz Roj pri Moravčah. – V: M. Guštin (ur.), *Keltske študije*, Posavski muzej Brežice 4, 106–125.
- KNEZ, T. 1986, *Novo mesto* 1. Halštatski grobovi / Hallstattzeitliche Gräber. – Carniola Archaeologica 1.
- KNEZ, T. 1990, *Sto let arheoloških raziskovanj v Novem mestu*. – Novo mesto.
- KNEZ, T. 1992, *Novo mesto* 2. Keltsko-rimsko grobišče Beletov vrt / Keltisch – Römisches Gräberfeld. – Carniola Archaeologica 2.
- KNEZ, T. 1993, *Novo mesto* 3. Knežja gomila / Fürstengrabhügel. – Carniola Archaeologica 3.
- KNEZ, T. 1996, Keltische Gräber von Novo mesto. – V: *Die Kelten in den Alpen und an der Donau. Akten des internationalen Symposiums St. Pölten, 14.–18. Oktober 1992*, Archaeolingua, 441–446.
- KRÄMER, W. 1961, Keltische Hohlbuckelringe vom Isthmus von Korinth. – *Germania* 39, 32–42.
- KRÄMER, W. 1985, *Die Grabfunde von Manching und die latènezeitliche Flachgräber in Südbayern*. – Die Ausgrabungen in Manching 9.
- KRIŽ, B. 1997, *Novo mesto* 4. Kapiteljska njiva. Gomila II in gomila III. – Carniola Archaeologica 4.
- KRIŽ, B. 2000, *Novo mesto* 5. Kapiteljska njiva. Gomila IV in gomila V. – Carniola Archaeologica 5.
- KRIŽ, B. 2001, *Kelti v Novem mestu*. – Novo mesto.
- KRIŽ, B. 2003, Jantarni in stekleni nakit Novega mesta. – V: B. Križ, P. Turk (ur.), *Steklo in jantar Novega mesta. Katalog arheološke razstave*, 50–104, Novo mesto, Ljubljana.
- KRIŽ, B. 2005, *Novo mesto* 6. Kapiteljska njiva. Mlajšeželeznodobno grobišče / Late Iron Age Cemetery. – Carniola Archaeologica 6.
- KRIŽ, B. 2006, Jantarni in stekleni nakit Novoga mesta. – V: L. Bakarić (ur.), *Pretpovijesni jantar i staklo iz Prozora u Lici i Novog mesta u Dolenskoj*, 94–139, Zagreb.
- KRIŽ, B. 2013, *Novo mesto* 7. Kapiteljska njiva. Gomile I, XIV in XV / Barrows I, XIV and XV. – Carniola Archaeologica 7.
- KRIŽ, B., P. STIPANČIĆ, A. ŠKEDELJ-PETRIČ 2009, *Arheološka podoba Dolenjske / The Archaeological Image of Dolenjska*. – Novo mesto.
- LEJARS, T. 1994, *Gournay* 3. *Les fourreaux d'épée*. – *Archeologie Aujourd'hui*, Paris.
- LIPPERT, A. 1992, Ein latènezeitlicher Opferplatz in Teurnia bei Spittal an der Drau. – V: A. Lippert, K. Spindler (ur.), *Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 8, 285–304.
- LUBŠINA-TUŠEK, M., B. KAVUR 2009, A Sword Between. The Celtic Warrior Grave from Srednica in North-Eastern Slovenia. – V: G. Tiefengraber, B. Kavur, A. Gaspari (ur.), *Keltske študije 2/ Studies in Celtic Archaeology 2*, Protohistoire Européenne 11, 125–142.
- LUBŠINA-TUŠEK, M., B. KAVUR 2011, Srednica near Ptuj. A contribution to the beginning of the La Tène period in Eastern Slovenia. – V: M. Guštin, M. Jevtić (ur.), *The Eastern Celts. The Communities between the Alps and the Black Sea*, 31–50, Koper, Beograd.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 1970, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*. – *Acta musei Cibalensis* 2.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 2001, Grob ratnika Lt 12 iz srednjelatenskog groblja u Zvonimirovu kod Suhopolja u Virovitičko-podravskoj županiji. – *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 18, 83–101.
- MOOSLEITNER, F., L. PAULI, E. PENNINGER 1974, *Der Dürrnberg bei Hallein* 2. – *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 17.
- MÜLLER-KARPE, H. 1951, Zeugnisse der Taurischer in Kärnten. – V: *Carinthia I* 141, 594–677.
- DE NAVARRO, J. M. 1972, *Scabbards and the Swords Found in Them*. – The Finds from the Site of La Tène 1.
- NOTHDURFTER, J. 1979, *Die Eisenfunde von Sanzeno im Nonsberg*. – *Römisch-Germanische Forschungen* 38.
- PAHIČ, S. 1966, Keltske najdbe v Podravju. – V: P. Petru (ur.), *Kelti v Sloveniji*, 135–200, Ljubljana.
- PAULI, L. 1978, *Der Dürrnberg bei Hallein* 3. – *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 18.
- PAULIK, J., L. ZACHAR 1975, Kultový objekt a hroby z doby laténskej v Palárikove. – *Slovenska Archeologia* 23/2, 283–340.
- PENNINGER, E. 1972, *Der Dürrnberg bei Hallein* 1. – *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 16.
- PIRKMAJER, D. 1991, *Kelti na Celjskem. Arheološka razstava Pokrajinskega muzeja Celje*. – Celje.
- RAPIN, A. 1988, Boucliers et lances. – V: *Gournay* 2, *Revue Archéologique de Picardie*, 7–142, Paris.
- RATIMORSKÁ, P. 1981, Keltské pohrebisko v Chotíně 1. – *Západné Slovensko* 8, 15–88.
- REINECKE, P. 1902, Zur Kenntnis der Latène-Denkmäler der Zone nordwärts der Alpen. – V: *Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz*, 53–109, Mainz.
- REITINGER, J. 1966, Die latènezeitlichen Funde des Braunauer Heimathauses. – *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines* 111, 165–236.
- RISSANEN, H. 1999, Die Glasfunde aus der spätlatènezeitlichen Siedlung Basel-Gasfabrik. – *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte* 82, 149–161.
- SCHAAFF, U. 1990, *Keltische Waffen*. – Mainz.
- SINNHUBER, K. 1949, *Die Altertümer vom "Himmelreich" bei Wattens. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des tirolischen Unterinntales*. – Innsbruck.
- STÄHLI, B. 1977, *Die Latènegräber von Bern-Stadt*. – *Schriften des Seminars für Urgeschichte der Universität Bern* 3.
- SZABÓ, M., E. PETRES 1992, *Decorated weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian Basin*. – *Inventaria Praehistorica Hungariae* 5.
- SZABÓ, M., K. TANKÓ 2006, Nécropole laténienne à Ludas-Varjú-Dülő. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 57/4, 325–343.
- ŠRIBAR, V. 1974, Žgano srednjelatensko grobišče v Metliki. – *Arheološki vestnik* 25, 319–352.
- TERŽAN, B. 1973, Valična vas. – *Arheološki vestnik* 24, 660–729.

- TERŽAN, B. 1976, Certoška fibula. – *Arheološki vestnik* 27, 317–536.
- TODOROVIĆ, J. 1972, *Praistorijska Karaburma 1. Nekropola mlađeg gvozdenog doba*. – *Dissertationes et monographiae* 13, Monografije 3.
- TODOROVIĆ, J. 1974, *Skordisci, istorija i kultura*. – *Monumenta Archaeologica* 2.
- TOMANIČ-JEVREMOV, M., M. GUŠTIN 1996, Keltska lončarska peč s Spodnje Hajdine pri Ptuju. – *Arheološki vestnik* 47, 267–278.
- VOIGT, T. 1966, Neues zu einer latènezeitlichen Kesselkette von Großjena, Kr. Naumburg. – *Ausgrabungen und Funde* 11/1, 32–35.
- WAGNER, E. 1911, *Fundstätten und Funde aus vorgeschichtlicher, römischer und alamannisch-fränkischer Zeit im Grossherzogtum Baden 2. Das badische Unterland*. – Tübingen.
- WINDL, H. 1975, *Das latène- und kaiserliche Gräberfeld von Mihovo (Unterkrain – Dolenjsko)*. – Neobjavljena disertacija, Philosophische Fakultät der Universität Wien.

LA TÈNE NECROPOLIS AT KAPITELJSKA NJIVA IN NOVO MESTO: A CHRONOLOGICAL AND SPATIAL ANALYSIS

Summary

The necropolis from the La Tène period at Kapiteljska njiva in Novo mesto revealed more than 700 cremation graves so far (Fig. 1),¹ which ranks it among the largest and most important necropolises from the La Tène period in Europe. The analysis below is based on 128 of its graves from the south-western part (Fig. 4), the goods from which were mainly restored and published in the sixth volume of the *Carniola Archaeologica* monographic series.² The task was to analyse the chronological and spatial relations in the necropolis.

The analysis allowed me to distinguish between six burial phases (Figs. 2–4). The first phase is represented by Graves 115, 126, 86, 170 and 91, possibly also Grave 186. The typical representatives of this phase are male Grave 115 and female Grave 126. The man from Grave 115 was buried with a sword of the Early La Tène scheme in a scabbard decorated in the early Hungarian Sword Style and an iron fibula of the Early La Tène scheme with a reverted foot. Female Grave 126 contained ribbed bracelets and a Certosa fibula of Type VIII after Biba Teržan, which reflect the Hallstatt tradition, but also an Early La Tène fibula with a wide bow. The La Tène character of the grave is further revealed by the cremation burial rite typical of the graves of the Mokronog group. This phase can be paralleled with LT B2 according to the central European chronological scheme (Fig. 2).

The second phase is represented by Graves 128, 127, 111, 141, 184, 199, 133, 134, 143, 109, 168, 124, 123, 160, 85, 117, 182, 172, 257, 84 and 103, perhaps also Grave 137. The grave goods include several remnants of the Hallstatt era, e.g. shaft-hole axes and Certosa fibulae. The novelty are the swords of Group A of the Middle La Tène scheme after José Maria de Navarro and fibulae of the Middle La Tène scheme. Particularly popular among the latter were iron fibulae with a rectangular bow, a spherical knob on the foot, a tie which connects the foot to the bow and a four-coiled spring with an internal cord. This type of fibulae, as well as the swords of Group A, was also found in the graves of the next phase. Besides the swords, the male graves of the second phase revealed spearheads of the classic form and shield bosses with rectangular wings of Type I B after André Rapin. The female graves contained bracelets and anklets composed of eight hollow knobs, bracelets with a boss and the earliest clasps of the Brežice type. The graves of this phase can be dated to early LT C1 (LT C1a) (Fig. 2).

Attributable to the third phase are Graves 194, 114, 199a, 132, 220, 174, 121, 125, 142, 131, 107, 163, 110, 146, 130, perhaps also Grave 108. In the male graves, the spearheads of the classic form are joined by short, robust spearheads and shield bosses with trapezoid wings of Type V A after Rapin. Anklets composed of three or four large hollow knobs are frequent in the female graves. They are often accompanied by an old form of bracelets with a boss, iron chain belts of the Mokronog type and fibulae with two equally large solid knobs, one on the reverted foot and another on the joint between the foot and the bow. Also typical for this period are fibulae with pseudo-filigree ornaments and fibulae with a round plate on the bow. Green glass bracelets, some with a yellow

¹ The systematic excavations, successively headed by Tone Knez and later by Borut Križ, curators at the Dolenjski muzej, began in 1980s and are ongoing.

² Križ 2005. Apart from the published finds, the unpublished goods are also kept in the Dolenjski muzej. I sincerely thank the museum curators, Borut Križ and Petra Stipančič, to enable me to study them.

line on the inner side came into use. They bear three ribs: a narrow rib at each side and a wide central rib. That rib sometimes bears a ridge (Group 6a, Forms 1 and 3 after Thea Elisabeth Haevernick). Also from this phase are the earliest finger-rings of colourless glass with a yellow line and probably also the earliest colourless bracelets with a yellow line, which have otherwise been positively attributed to the next phase. The third phase can be paralleled with developed LT C1 (LT C1b) (Fig. 2).

The fourth phase is marked by Graves 175, 176, 190, 193, 200, 195, 151, 155, 135, 97, 302, 136, 138, 140, 161, 179, 164, 171, 173, 178, 206, 232 and 87. The male graves contained spearheads with a wide blade, as well as swords belonging to Groups B and C after de Navarro. In the female graves, colourless glass bracelets with a yellow line on the inner side are common. They appear in three variants: with a narrow rib on each side and a wide central rib with a ridge (Group 6, Form 1 after Haevernick), with a narrow rib on each side and a wide central rib without a ridge (Group 6, Form 3 after Haevernick) and with five narrow ribs (Group 7a, Form 2 after Haevernick). The glass bracelets are in graves often associated with chain belts of the Brežice type and iron fibulae with two knobs, with the one on the joint between the foot and the bow larger than the one on the foot. Other forms of fibulae are less common, among them also fibulae with triangular or rectangular widenings on the bow filled with enamel and fibulae with a high bow and a moulded knob on the joint between the foot and the bow. The fourth phase can be correlated with the transitional period from LT C1 to LT C2 and with the early LT C2 (LT C2a) (Fig. 2).

The fifth phase is represented by Graves 203, 162, 180, 189, 152, 156, 158 and 181. The male graves contained swords of Group B after de Navarro and spearheads of convex, biconvex and bayonet forms (Types II C, V A and IV after Rapin), while spearheads with a wide blade still remained in use. The shield bosses have long or short rectangular wings (Types VI and I B after Rapin). The fibulae comprise those with a low rectangular bow and a moulded knob on the joint between the foot and the bow, small fibulae with a high rectangular bow and a long spring and large fibulae with a high bow, to which the foot is attached by an elongated knob. This phase can be correlated with the developed LT C2 (LT C2b) (Fig. 2).

The sixth phase is marked by Graves 144, 198, 150 and 260. In Grave 144, a sword of the Middle La Tène scheme was found together with a Late La Tène round shield boss. Grave 155 contained a sword of the Late La Tène scheme, as well as a shield boss with semicircular wings (Type Mokronog – Arquà Petrarca). Grave 198 revealed a bronze fibula with a high semicircular bow and a long spring, as well as two bronze fibulae with a thickened bow and a long spring. The attribution of Grave 260 is based on a wheel-thrown jar with a high funnel-shaped neck and very pronounced transition

from the shoulder to the belly. These graves can be dated to early LT D (LT D1) (Fig. 2).

In absolute terms, the first phase can be dated roughly between 280 and 250 BC, the second phase between 250 and 215 BC, the third phase between 215 and 180 BC, the fourth phase between 180 and 145 BC, the fifth phase between 145 and 110 BC and the sixth phase between 110 and 80 BC.³ The phases lasted approximately 30 to 35 years, which corresponds to the length of individual generations in this region (Fig. 2). Of importance for the date of the cemetery is also Grave 116, which was found under the Grave 115 of the first phase and could thus be a generation earlier and dated to the beginning of the 3rd century BC (early LT B2).

The graves are arranged in variously sized groups and in pairs, with a tendency towards circular formations. This is especially visible in Group 1 with graves of the second phase forming a well-defined arc running from the north to the south (Fig. 4). The members of the same clan were presumably buried in large circular formations, following the pattern of the Early Iron Age barrows. Inside these large circular formations are smaller groups composed of three to seven graves, sometimes arranged in small circles (Fig. 4).⁴ They can be interpreted as the burials of members of the same family.

A man and a woman buried in neighbouring graves of the same phase were very likely a couple. The same can be assumed for double graves, of a man and a woman. In double graves, the deceased were buried simultaneously, whereas a time difference of several years could have existed between each burial of a grave pair. Double graves were rare (Fig. 5) and thus had to be special.

Graves from the first phase are rare and located on the margins of groups (Fig. 4). The circular groups of graves were first observed in the second phase, accompanied by a distinctive increase in the number of graves. The number of graves continued to be high during the third and fourth phases and their arrangement complies with earlier circular structures. During the fifth and sixth phases, the number of graves decreased notably; the necropolis experienced gradual decline (Fig. 4).

Proof-reading: Andreja Maver

Vojka Cestnik
 Oddelek za arheologijo
 Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
 Zavetiška 5
 SI-1000 Ljubljana
 vojka.cestnik@ff.uni-lj.si

³ The spans are approximate and based on the chronology of the Mokronog group as defined by Dragan Božič (Božič 1987, 881), with Mokronog IIa and IIb subdivided into two equally long phases.

⁴ Cf. also Group 7 on Fig. 1.

STAROSLOVANSKI ŽARNI GROB S KAPITELJSKE NJIVE V NOVEM MESTU

EARLY MEDIAEVAL CREMATION GRAVE FROM KAPITELJSKA NJIVA IN NOVO MESTO, SLOVENIA

Mateja BELAK

Izvleček

Na prazgodovinskem grobišču Kapiteljska njiva v Novem mestu so leta 2003 izkopali lonec, ki je bil precej drugačen od ostalega prazgodovinskega posodja. Mnenje, da gre za v gomilo vkopan zgodnjerednjeveški grob, je potrdila analiza radioaktivnega ogljika C14. Grob sodi v drugo tretjino 7. stoletja in za zdaj predstavlja edini ostanek zgodnjih Slovanov v Novem mestu.

Ključne besede: Novo mesto, Kapiteljska njiva, gomilno grobišče, zgodnji srednji vek, Slovani, lončenina, žgan grob

Abstract

The 2003 excavation of the prehistoric cemetery at Kapiteljska njiva in Novo mesto revealed a pot that was markedly different from all other prehistoric vessels. Radiocarbon analysis confirmed an Early Middle Age grave dug into a prehistoric barrow. The grave is dated to the second third of the 7th century and represents the only known trace of the Early Slavs in Novo mesto.

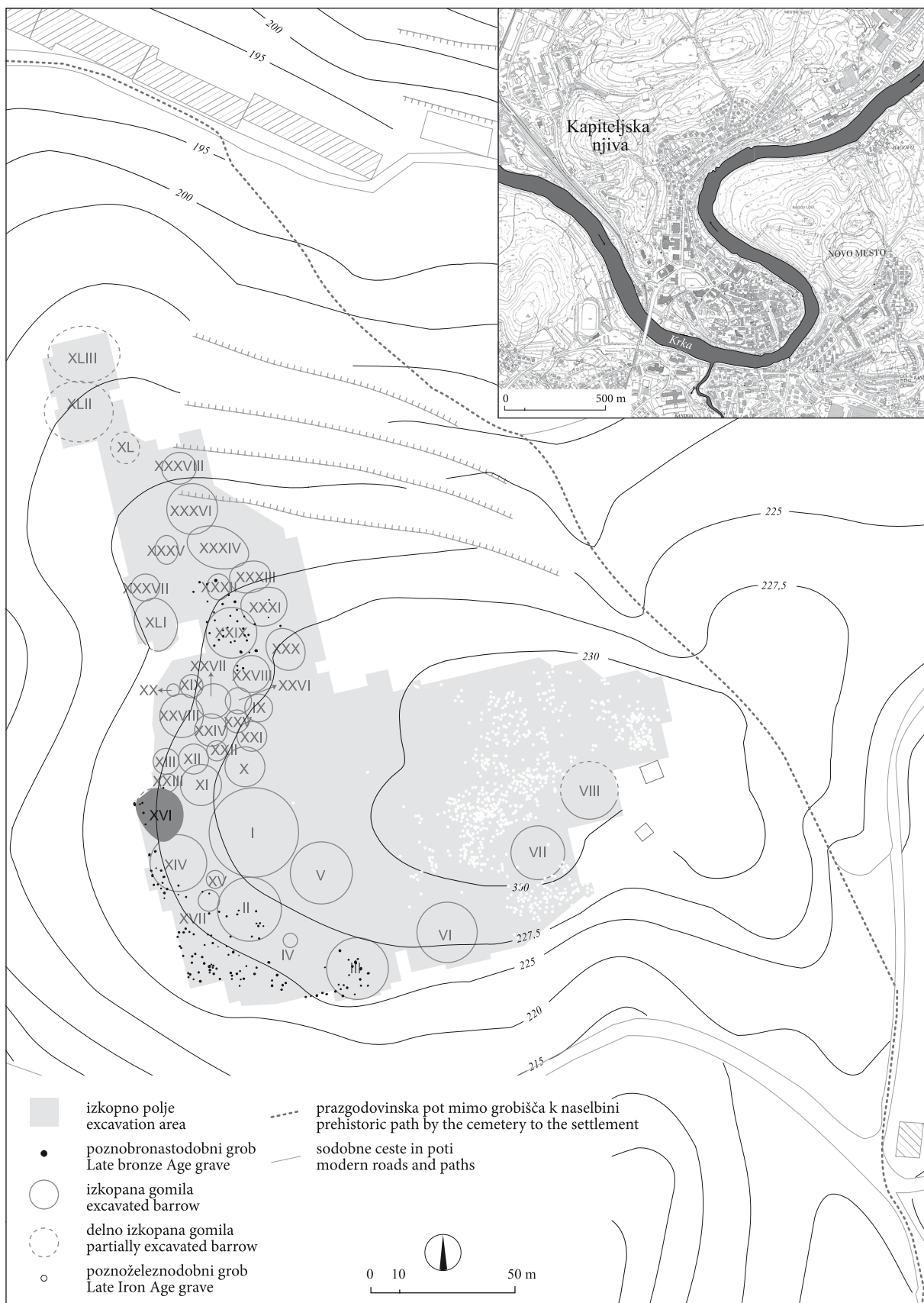
Keywords: Novo mesto, Kapiteljska njiva, barrow cemetery, Early Middle Ages, Slavs, pottery, cremation grave

Naravno zaščitena lega v okljuku Krke, plodna zemlja, obilica vode, bogata površinska nahajališča železove rude in bližina pomembnih poti so omogočile intenzivno poselitev Novega mesta od bronaste dobe skozi vso starejšo in mlajšo železno do rimsko dobo. Prebivalci prazgodovinske naselbine na Marofu so svoje mrtve pokopavali na več grobiščih. Največje med njimi je bilo gotovo na Kapiteljski njivi (*sl. 1*). Razteza se na pobočjih z zaobljenim vrhom hriba, ki leži le nekaj sto metrov severozahodno od srednjeveškega središča Novega mesta. Prve izkopavalce (Hoernes, Brattina in Pečnik) so konec 19. stoletja pritegnile takrat še vidne gomile, v petdesetih letih 20. stoletja so odkrili poznobronastodobne žgane grobove (Šribar), leta 1983 pa je Dolenjski muzej začel z obsežnejšimi izkopavanji gomil (Knez, kasneje Križ). Ob tem so leta 1986 našli še prve mlajšeželeznodobne žgane

grobove. Do konca leta 2013 je bilo tako odkritih skoraj 300 poznobronastodobnih žganih grobov, več kot tisoč starejšeželeznodobnih okostnih grobov v 43 gomilah in dobrih 700 mlajšeželeznodobnih žganih grobov (Križ 2014). Zgodnjerednjeveško grobišče pa se je pokazalo šele med kabinetnim delom.¹

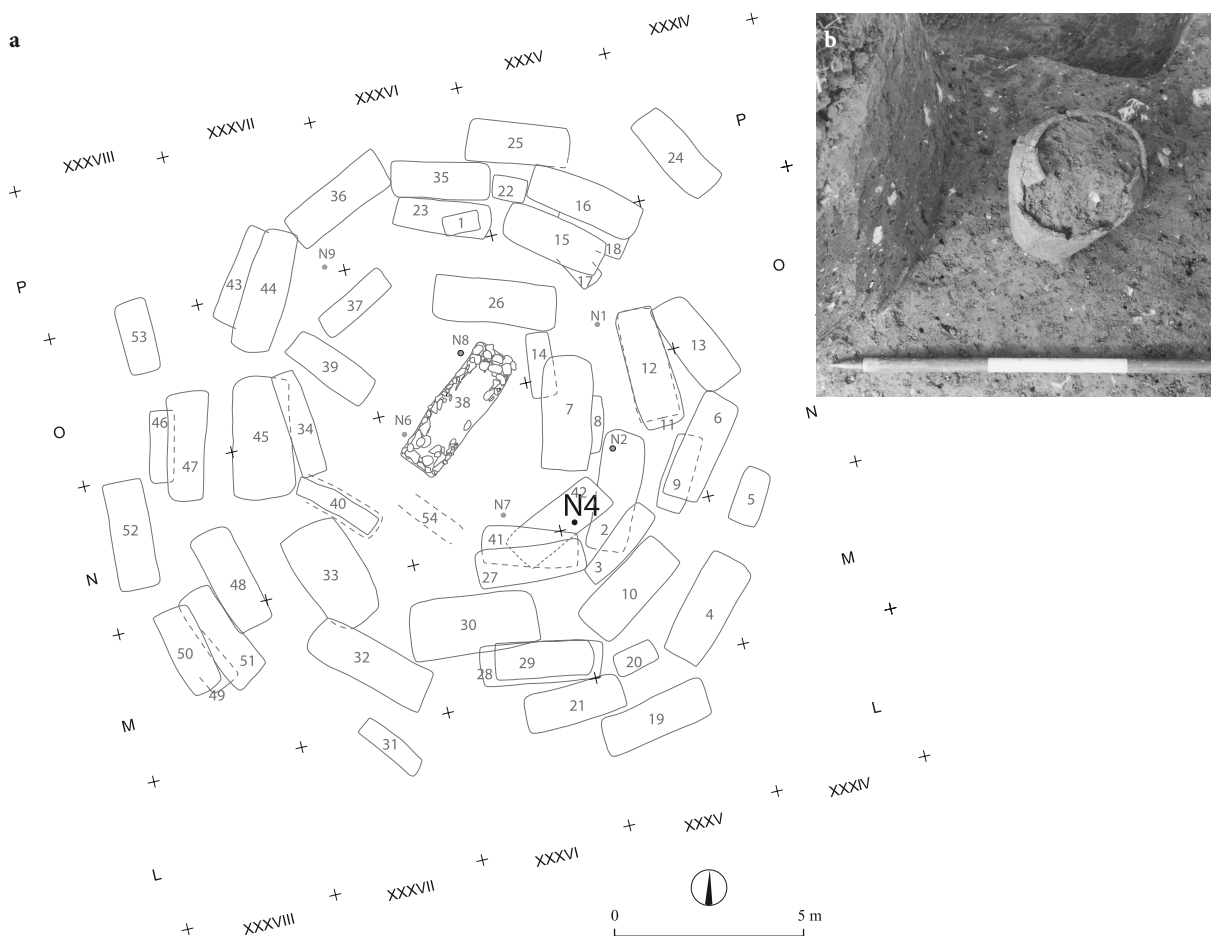
Leta 2003 so v jugozahodnem vogalu kv. N-XXXV nad drugim vencem grobov, ki obkrožajo centralni grob starejšeželeznodobne gomile XIV (*sl. 2a*), od 35 do 40 cm pod površino našli sivorjavo žgano lončeno posodo (*sl. 2b*). Ker grobne jame niso mogli določiti, so

¹ Pristrčno se zahvaljujem Borutu Križu iz Dolenjskega muzeja v Novem mestu, ki mi je lonec pokazal in omogočil objavo.

Sl. 1: Novo mesto, Kapiteljska njiva. Prazgodovinska grobišča. M. = 1:2000 (po Križ 2013, sl. 1; 2014).

Fig. 1: Novo mesto, Kapiteljska njiva. Prehistoric cemeteries. Scale = 1:2000 (after Križ 2013, sl. 1; 2014).

Sl. 2: Novo mesto, Kapiteljska njiva. a – Gomila XIV z označeno najbo N 4/2003. M. = 1:200 (po Križ 2013, pril. 2).
b – najdba N 4/2003 *in situ* (foto: B. Križ).

Sl. 2: Novo mesto, Kapiteljska njiva. a – Barrow XIV with the find group N 4/2003. Scale = 1:200 (after Križ 2013, app. 2).
b – find group N 4/2003 *in situ* (photo: B. Križ).

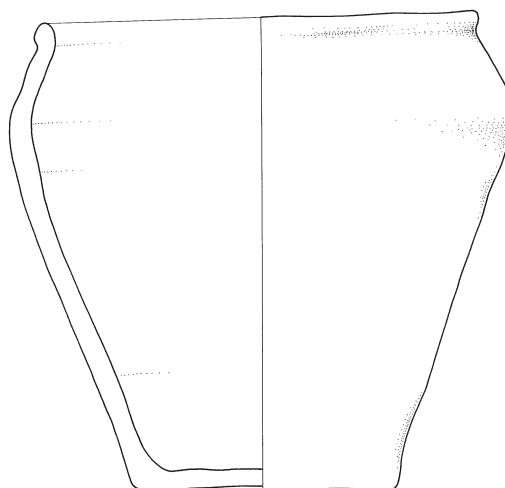
posodo po ustaljeni praksi poimenovali “najdba” (Križ 2013, 23, 137). Dobila je zaporedno št. 4/2003.

Lonec (sl. 3 in 4) z rahlo izvihanim ustjem, oblikovni tip PO2A1,² temne barve zunaj, znotraj in v prelomu; apnenec in organsko pustilo srednje vsebnosti, enakomerne velikosti; premer ustja 17,4 cm, premer dna 10,7 cm, višina 18,7 cm, debelina ostenja 0,8 cm; prostoročno izdelan na mirujoči podlagi in doglajen; prostornina 3,2 l.³ Inv. št. P 5559, hrani Dolenjski muzej Novo mesto. Vseboval je z zemljo premešane sežgane kosti. C14 datacija vzorca Poz-59106⁴ je pokazala datum 1270 ± 90 BP (kalibrirano, 2 Σ razpon 663–826 [68 % verjetnost] oz. 615–905 [95 % verjetnost]).

² Oblikovni tipi in opis lončenine po podatkovni zbirki Zbiva.

³ Izračun prostornine po V. Pleterski 2008.

⁴ Ostanke kosti iz lonca so analizirali v Radiokarbonskem laboratoriju Poznan; po sporočilu vodje laboratorija Tomasz Goslarja laboratorijska napaka velja, če vzorec ni bil okužen iz okolice, sicer bi bila lahko tudi večja.

Sl. 3: Novo mesto, Kapiteljska njiva. Staroslovanski lonec iz gomile XIV. M. = 1:3 (risba: T. Korošec).

Fig 3: Novo mesto, Kapiteljska njiva. Early medieval pot from barrow XIV. Scale = 1:3 (drawing: T. Korošec).

Sl. 4: Novo mesto, Kapiteljska njiva. Staroslovanski lonec iz gomile XIV (foto: B. Križ).

Fig. 4: Novo mesto, Kapiteljska njiva. Early medieval pot from barrow XIV (photo: B. Križ).

Lonec se razlikuje od prazgodovinske lončenine tako na Kapiteljski njivi (Knez 1993; Križ 1997; 2000; 2013 ter ustno B. Križ za še neobjavljeno gradivo) in tudi sicer na Dolenjskem (Dular 1982). Po obliki in izdelavi gre za lonec, kakršen je bil v uporabi pri zgodnjih Slovanih (prim. npr. Nova tabla pri Murski Soboti: Guštin, Tiefengraber 2002, sl. 6–8). Prostorčno izdelano posodje z obrvtenim, malo izvihanim ustjem z ravno odrezanim robom (oblikovni tip PO2A1) Andrej Pleterski uvršča v skupino S2 (2010, 64–65) in jo datira v čas od najpozneje 630 (širša meja je 572) do 946 oz. še naprej v 11. stoletje (Pleterski 2010a, 129–130, 158). Ob tem velja pripomniti, da je novomeški lonec v celoti neokrašen, kar sicer za skupino S2 ni običajno. Prehajanje oblik ustij iz skupine S1 v skupino S2 zaznamujeta namreč obrvtenost in okras (Pleterski 2010a, 64; 2010b, 317). Gubasto ostenje, ki še daje slutiti posamezne trakove, je posledica izdelave, torej lepljenja (Bahor 2010, 182), obrvteno je le ustje, tako da je posoda po izdelavi bliže tistim primerkom tipa PO2A1 iz skupine S1, ki niso bili obrvteni. Skupini S1 in S2 sta precej časa sočasni (prim. Lehen pri Mitterkirchnu v Zgornji Avstriji; Pleterski 2010b, 317). Neokrašen lonec s Kapiteljske njive kaže na čas prehoda skupine S1 v S2, ko lončarji sicer začenjajo uporabljati vlaška lončarska

znanja, vendar so pri tem še negotovi (prim. četrti sklop posodja pri Pleterski, Belak 2002, 103).

Iz zgornjega lahko sklenemo, da so pokojnika iz žganega groba na Kapiteljski njivi pokopali v drugi tretjini 7. stoletja.

***

Zahodni Slovani so svoje mrtve pokopavali v gomilah. Helena Zoll Adamikowa ugotavlja, da so bili pokopi sprva žgani (stopnji I in II), kasneje tudi okostni. Slednji so v IV. stopnji prevladali (Zoll Adamikowa 1979, 205–218). Na območju jugovzhodnih Alp je največ planih okostnih grobov, žgani pokopi niso pogosti, gomilnih okostnih pokopov pa pri nas do nedavna sploh nismo poznali. Na prvo tako gomilo, ki je bila obdana še z obodnim jarkom, so naleteli pozimi 2013/2014 na ledini Na plesi pri Murski Soboti.⁵

Žgane zgodnj srednjeveške pokope na Slovenskem lahko naštejemo na prste roke (Pleterski 2008). Za žgane pokope posebej nasutih staroslovanskih gomil zaenkrat ne poznamo. Številna starejšeželeznodobna gomilna grobišča so bila konec 6. in v 7. stoletju, ko so Slovani prišli v naše kraje, gotovo še zelo prepoznavna, zato ne preseneča, da so nekatera od njih tudi sami izbrali za počivališča svojih mrtvih. Tako se je pokazalo, da sta na blejskih Žalah in na Branževcu pri Dolenjskih Toplicah med prazgodovinske grobove vkopana žgana žarna staroslovanska grobova, v razorano prazgodovinsko gomilo v Družinski vasi⁶ pa je bil vkopan okostni zgodnj srednjeveški grob. Grob s Kapiteljske njive je samo naslednji, ki je bil kot tak prepoznan. Zaenkrat je edini ostanek zgodnjih Slovanov v Novem mestu.

Izkopane starejšeželeznodobne gomile na Kapiteljski njivi merijo od 4 do dobrih 30 m v premeru (Križ 2013, sl. 1), grobovi so bili vkopani v jalovo osnovo od 5 do 125 cm globoko (B. Križ, ustna informacija). Intenzivna poljska obdelava je gomile v celoti sploščila in razorala, zato njihove višine ne poznamo (Križ 2013, 15). Navedeno gotovo velja tudi za zgodnj srednjeveške pokope. Gomile na gomilnih grobiščih zahodnih Slovanov so se ohranile v velikosti od 5 do 8 m v premeru in od 0,5 do 1 m (izjemoma 1,5 m) v višino (Zoll Adamikowa 1979, 77–78), torej so bili grobovi vanje vkopani plitveje kot starejšeželeznodobni na Kapiteljski njivi. Ni nemogoče, da je bilo zgodnj srednjeveških grobov na Kapiteljski njivi še več, pa so bili v letih intenzivne obdelave odorani.

⁵ Hvaležna se Samu Sankoviču iz Pomurskega muzeja Murska Sobota, ki mi je prijazno posredoval podatke.

⁶ Na neobjavljen grob me je opozoril Phil Mason iz ZVKDS, CPA, za kar se mu najlepše zahvaljujem.

Trenutno je na Dolenjskem iz literature znanih le 73 najdišč (Zbiva; preverjanje teh najdišč na terenu je del programa Arheološke raziskave, P6-0064, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS) iz zgodnjega srednjega veka, pri dobri četrtini od njih gre za posamične najdbe. Razcvet, ki ga je zgodnjerednjeveški arheologiji prinesla gradnja avtocestnega križa predvsem v Prekmurju, je Dolenjsko delno obšel, saj so kot nova najdišča zaznane le tri naselbine: Reber pri Zagorici pri Velikem

Gabru (Vičič et al. 2002), Gorenje Skopice (Bavec 2006) in Velike njive pri Veliki vasi (Mason 2006). Zgodnjerednjeveškim dolenskim grobiščem, odkritim v zadnjem času (Perkovo posestvo v Gorenjem Mokronogu (Bavec 2003), Camberk nad Cerovim logom (Breščak 2002) in sv. Andrej v Beli cerkvi (Mason, Tiran 2010)) se pridružujejo grobovi in posamične najdbe, ki odstirajo delčke sestavljanke zgodnjerednjeveške poselitve na Dolenjskem in žgan grob iz Kapiteljske njive je eden od njih.

- BAHOR, I., 2010, Opis tehnologije izdelave posodja praškega tipa z Nove table. – V: Pleterski 2010a, 179–184.
- BAVEC, U. 2003, Predhodno poročilo o poznoantičnem grobišču na Vrajku v Gorenjem Mokronogu (Preliminary report on the late Roman cemetery at Vrajk in Gorenji Mokronog). – *Arheološki vestnik* 54, 325–330.
- BAVEC, U. 2006, Gorenje Skopice. – *Varstvo spomenikov* 39–41. *Poročila*, 50–51.
- BREŠČAK, D. 2002, Slovansko grobišče na Camberku nad Cerovim Logom / Slawisches Gräberfeld auf dem Camberk oberhalb von Cerov Log. – V: Guštin (ur.) 2002, 104–110.
- DULAR, J. 1982, *Halštatska keramika v Sloveniji*. – Dela 1. razreda SAZU 23.
- GUŠTIN M. (ur.) 2002, *Zgodnji Slovani. Zgodnjerednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp / Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*. – Ljubljana.
- GUŠTIN M., G. TIEFENGRABER 2002, Oblike in kronologija zgodnjerednjeveške lončenine na Novi tabli pri Murski Soboti / Formen und Chronologie frühmittelalterlicher Keramik in Nova tabla bei Murska Sobota. – V: Guštin (ur.) 2002, 46–62.
- KNEZ, T. 1993, *Novo mesto 3. Kapiteljska njiva. Knežja gomila / Fürstengrabhügel*. – Carniola archaeologica 3.
- KRIŽ, B. 1997, *Novo mesto 4. Kapiteljska njiva. Gomila II in gomila III / Barrow II and Barrow III*. – Carniola archaeologica 4.
- KRIŽ, B. 2000, *Novo mesto 5. Kapiteljska njiva. Gomila IV in gomila V / Barrow IV and Barrow V*. – Carniola archaeologica 5.
- KRIŽ, B. 2013, *Novo mesto 7. Kapiteljska njiva. Gomile I, XIV in XV / Novo mesto 7. Kapiteljska njiva. Barrows I, XIV and XV*. – Carniola Archaeologica 7.
- KRIŽ, B. 2014, An overview of the Middle La Tène graves of the Kapiteljska njiva cemetery at Novo mesto, *Die Mittellatènezeit zwischen den Alpen, der Adria und der Donau. Entwicklung der Siedlungs-, Verkehrs- und Wirtschaftsstrukturen im mitteleuropäischen / Srednja latenska doba med Alpami, Jadranom in Donavo. Razvoj naselbinskih, prometnih in gospodarskih struktur v povezavi s srednjo Evropo*, Klagenfurt/Celovec 24. –26. 1. 2014 (prispevek na simpoziju; v pripravi za tisk).
- MASON, P. 2006, 351. EŠD: 9325; Naselje: Velike Njive pri Veliki vasi; Občina: Krško; Ime: Velika vas pri Krškem. – *Varstvo spomenikov* 39–41. *Poročila*, 230–231.
- MASON, P., A. TIRAN 2010, Bela Cerkev, Orešje, Vinji Vrh pri Beli Cerkvi. Bela Cerkev - vaško jedro, Vinji Vrh pri Beli Cerkvi - arheološko območje Vinji vrh, Bela Cerkev - cerkev sv. Andreja. – *Varstvo spomenikov* 46. *Poročila*, 23.
- PLETERSKI, A. 2008, Zgodnjerednjeveški žgani grobovi v vzhodnih Alpah. – V: Steinklauber Ulla (ur.), *Frühmittelalterarchäologie in der Steiermark* (Beiträge eines Fachgesprächs anlässlich des 65. Geburtstags von Diether Kramer; Schild von Steier, Beiheft, 4). 33–39.
- PLETERSKI, A. 2010a, *Zgodnjerednjeveška naselbina na blejski Pristavi. Tafonomija, predmeti in čas / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Taphonomie, Fundgegenstände und zeitliche Einordnung*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 14.
- PLETERSKI, A. 2010b, Datiranje zgodnjerednjeveške naselbine Lehen pri Mitterkirchnu v Zgornji Avstriji kot kontrola nove datacijske metode s pomočjo referenčne tabele in korelacijske formule ustij loncev (Die Datierung der frühmittelalterlichen Siedlung Lehen bei Mitterkirchen in Oberösterreich als Kontrolle einer neuen Datierungsmethode mit Hilfe einer Referenztabelle und einer Korrelationsformel für Topfränder). – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. serija, 43, 309–324.
- PLETERSKI, V. 2010, Program za izračunavanje prostornine loncev iz izvihanim ustjem. – V: Pleterski 2010a, 185–186.
- PLETERSKI, A., M. BELAK, 2002 – Lončenina z Gradu na Gorenjem Mokronogu in vprašanje prevzema lončarskih znanj / Keramik vom Grad in Gorenji Mokronog und die Frage der Übernahme von Töpfereiwissen. – V: Guštin (ur.) 2002, 98–103.
- VIČIČ B., B. SLAPŠAK, D. GROSMAN, A. GASPARI, P. NOVAKOVIČ 2002, Zagorica pri Velikem Gabru – rimskodobna in zgodnjerednjeveška naselbina / Zagorica bei Veliki Gaber – die römerzeitliche und frühmittelalterliche Siedlung. – V: Guštin (ur.) 2002, 94–97.
- ZBIVA, arheološka zbirka podatkov za vzhodne Alpe in obrobje v zgodnjem srednjem veku; <http://zrcalo1.zrc-sazu.si/zbiva>.
- ZOLL-ADAMIKOWA, H. 1975, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Cz. I. Źródła*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk.

EARLY MEDIAEVAL CREMATION GRAVE FROM KAPITELJSKA NJIVA IN NOVO MESTO, SLOVENIA

Translation

A naturally protected location in a bend of the Krka river, fertile soil, wealth of water supply, rich surface deposits of iron ore and the vicinity of important communications led to the area of modern Novo mesto being intensely inhabited from the Bronze, Early and Late Iron Ages to the Roman period. The prehistoric inhabitants of the hillfort on Marof hill buried their dead in several cemeteries, the largest of them unearthed at Kapiteljska njiva (fig. 1). This cemetery extends across the slopes of the hill with a rounded summit, which lies only a few hundred metres north-westerly from the medieval centre of Novo mesto. The still visible barrows from the Iron Age drew the first excavators (Hoernes, Brattina and Pečnik) to the cemetery already at the end of the 19th century, while the first Late Bronze Age graves (Šribar) came to light during the 1950s. In 1983, the *Dolenjski muzej* (Dolenjska Museum) embarked on a long-term and extensive excavation of the barrows (conducted by Knez and later by Križ). Until the end of 2013, almost 300 cremation graves from the Late Bronze Age, over a thousand inhumation graves in 43 barrows from the Early Iron Age, as well as over 700 cremation graves from the Late Iron Age were unearthed (Križ 2014). Contrary to these, the cemetery from the Early Middle Ages was only detected during desktop analysis of finds.¹

The excavations conducted at the Kapiteljska njiva cemetery in 2003 revealed, among other finds, a grey-brown ceramic vessel (fig. 2b), in the south-western corner of quadrant NXXXV, above the second ring of graves surrounding the central grave of Early Iron Age Barrow XIV (fig. 2a) and 35 to 40 cm under the surface. The grave pit being undistinguishable, the vessel was marked as a 'find group' according to the usual excavation practice (Križ 2013, 23, 137). It was given successive number 4/2003.

The pot has a slightly everted rim (figs. 3 and 4), Type PO2A1², fracture of a uniform dark colour throughout; medium amount of equal-sized limestone and organic inclusions; rim diameter 17.4 cm, base diameter 10.7 cm, height 18.7 cm, wall thickness 0.8 cm; coiled and smoothed out; volume³ 3.2 l; inv. No. P 5559,

kept in the *Dolenjski muzej* Novo mesto. It contained cremated bones mixed with earth. The bones were sampled (Poz-59106) and C14 results showed a date of 1270 ± 90 BP (calibrated, 2 Σ range of 663–826 [at 68% probability] or 615–905 [at 95% probability]).⁴

The pot differs from the prehistoric pottery from Kapiteljska njiva (Knez 1993; Križ 1997; 2000; 2013 and word by mouth by Borut Križ for unpublished finds) and the Dolenjska region in general (Dular 1982). In its shape and production technique it is comparable to the pots in use with the Early Slavs (e.g. Nova tabla near Murska Sobota: Guštin, Tiefengraber 2002, figs. 6–8). Hand thrown vessels with slightly everted and straight cut rim, finished on a slow wheel (form Type PO2A1) are included by Andrej Pleterski into Group S2 and dated to a time between AD 630 at the latest (a broader date is 572) and 946 or further into the 11th century (Pleterski 2010a, 129–130, 158). It should be noted, however, that the pot from Novo mesto bears no decoration, which is otherwise common for Group S2. The difference between Groups S1 and S2 is in finishing the rim on the slow wheel and adding decoration. The wavy surface of the pot from Kapiteljska njiva indicates individual coils from which it was built (Bahor 2010, 182). Only the rim is finished on the slow wheel, making the vessel, in production technique, closer to the Type PO2A1 examples of Group S1 which were completely hand-built. Both groups were largely contemporaneous (see Lehen near Mitterkirchen in Upper Austria; Pleterski 2010b, 317). Undecorated pot from Kapiteljska njiva can thus be attributed to the transition from Group 1 to Group 2, to a time when potters tentatively began using the indigenous Vlach knowledge (see the fourth set of vessels at Pleterski, Belak 2002, 103).

The observations above lead to the conclusion that the deceased was cremated and buried at Kapiteljska njiva in the second third of the 7th century.

***

The West Slavs buried their dead under barrows. As observed by Helena Zoll Adamikowa, the deceased were initially buried (Phases I and II) and later also

¹ I sincerely thank Borut Križ, *Dolenjski muzej* (Dolenjska Museum) Novo mesto, who showed me the pot and thus contributed to the publication of this article.

² Formal types and pottery description after the Zbiva database.

³ Volume calculation after V. Pleterski 2008.

⁴ The bone remains from the pot were analyzed at the *Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe* (Poznan Radiocarbon Laboratory); according to Tomasz Goslar, head of the laboratory, the lab error is correctly assessed if the sample had not been contaminated, otherwise it could be greater.

inhumed, the latter rite then prevailing in Phase IV (Zoll Adamikowa 1979, 205–218). In the area of the south-eastern Alps, most graves were flat inhumations, cremations are not frequent and, until recently, no inhumations under barrows have been known. The first Early Slav barrow with inhumations (surrounded with a ring ditch as well), was unearthed in the winter of 2013/2014 on site Na plesi near Murska Sobota.⁵

The finds of Early Middle Age cremation burials in Slovenia are scarce (Pleterski 2008). As yet, we know of no new barrows made by the Slavs for their dead – Slavic burials were simply dug into the already existing barrows. Many of the Early Iron Age barrow cemeteries will have been clearly visible at the end of the 6th and in the 7th century, when Slavs came to these lands; it is therefore not surprising that some were chosen as the last resting place for their dead. Individual cremation graves from the Early Slavic period have been unearthed among prehistoric graves at Žale in Bled and at Branževac near Dolenjske Toplice, while in Družinska vas an Early Middle Age inhumation has been dug into a flattened and ploughed out earthen barrow.⁶ The grave from Kapiteljska njiva is only another in the line of the unidentified ones. It is also the only known trace of the Early Slav presence in Novo mesto.

The excavated Early Iron Age barrows at Kapiteljska njiva measure from 4 to over 30m in diameter (Križ 2013, fig. 1) and contain graves that were dug 5 to 125 cm deep into the subsoil (B. Križ, word by mouth). Their original height is unknown due to intensive arable farming in the area which levelled the barrows to the ground (Križ 2013, 15). This most probably also applies to the Early Middle Age burials in the area. The known barrows of the West Slavic cemeteries measure 5–8m in diameter and 0.5–1 m (exceptionally 1.5 m) in

height (Zoll Adamikowa 1979, 77–78), which signifies that the graves were dug less deep than the Early Iron Age ones at Kapiteljska njiva. It is thus possible that the Early Middle Age graves at the site had originally been much more numerous, but were destroyed during the many years of ploughing.

Literature on the Dolenjska region has so far cited only 73 sites (Zbiva database)⁷ from the Early Middle Ages, over a quarter of which have been stray finds. The construction of the Slovenian motorway cross brought a proliferation of such sites mainly in the Prekmurje region. However, this was not the case with Dolenjska, which only yielded three newly documented settlements: Reber near Zagorica pri Velikem Gabru (Vičič et al. 2002), Gorenje Skopice (Bavec 2006) and Velike njive near Velika vas (Mason 2006). Recently discovered Early Middle Age cemeteries in the Dolenjska region (Perkovo posestvo in Gorenji Mokronog (Bavec 2003), Camberk above Cerov log (Breščak 2002) and sv. Andrej (St Andrew) in Bela cerkev (Mason, Tiran 2010)), individual graves, and stray finds piece together the Early Middle Ages settlement in the Dolenjska region. The grave at Kapiteljska njiva represents one piece in this puzzle.

Translation: Andreja Maver

Mateja Belak
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Inštitut za arheologijo
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
mateja@zrc-sazu.si

⁵ I would like to thank Samo Sankovič from the *Pomurski muzej* (Pomurje Museum) Murska Sobota, who kindly imparted the information.

⁶ The notification of this unpublished grave was kindly given by Phil Mason from The Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, Centre for Preventive Archaeology.

⁷ Checking on-site is a part of a program Archaeological Investigations, P6-0064, financed by the Slovenian Research Agency.

KONSTRUKCIJA BREZ SLEDU.
STAROSLOVANSKE ZEMLJANKE IZ PREKMURJA
IN PASTIRSKI STAN Z OBREŽJA SKADRSKEGA JEZERA

TRACELESS CONSTRUCTION.
EARLY SLAVIC PIT-HUTS FROM THE PREKMURJE
REGION, SLOVENIA, AND A SHEPHERD'S DWELLING
ON THE SHORES OF LAKE SKADAR, MONTENEGRO

Mitja GUŠTIN

Izvleček

Na Novi tabli pri Murski Soboti je bila jeseni 1999 odkrita skupina zemljank, ki pripadajo prvi slovanski poselitvi Prekmurja s konca 6. oz. začetka 7. stoletja. Arheološki zapis je pod ornico v geološki osnovi omogočil prepoznavo poglobljene jame, napolnjene z žganino, večjimi prodniki in keramičnimi odlomki lončenine praškega tipa. Pri poskusu rekonstrukcije teh zemljank smo uporabili primer pastirskega stanu z obrežja Skadskega jezera v Črni gori. Šotorasto strešno ogrodje iz količev, postavljeno neposredno na tla brez podporne konstrukcije, je možen primer rekonstrukcije ostrešja zemljank, ki nimajo jam za stojke, opore strešne konstrukcije. V zemljankah ležeče prežgane kamne smemo morda povezati z obtežitvijo strešne kritine. Pri pastirskem stanu so kamni obteževali kritino iz rži ali trsja in jo varovali pred udarci vetra. Zemljanke so v poglobitvi ohranile polnila, prežeta z žganino, pastirski stan pa je izginil za vedno.

Ključne besede: Pomurje, zgodnji srednji vek, zemljanke, praški tip lončenine, šotorasta ostrešja, pastirski stanovi

Abstract

Archaeological investigations conducted in the autumn of 1999 at Nova tabla near Murska Sobota revealed a group of pit-huts, which evidence the first Slavic settlements in the region of Prekmurje from the end of the 6th and beginning of the 7th century. The archaeological record surviving in the geological basement under the topsoil included pits with burnt remains, large gravel stones and ceramic shards of the Prague type pottery, but no postholes. In attempting to reconstruct the roofing of these pit-huts, we used an analogy of shepherd's dwellings from the shores of Lake Skadar in Montenegro. The latter have a roof construction resembling a tent, made up of poles resting directly on the ground, without a supporting construction. They also have large stones used to weigh down the roofing of rye or reeds and thus protect against the gusts of wind. The burnt gravel stones found in the pit-huts may have served a similar purpose. The pit-huts have survived as pits filled with burnt remains, while shepherd's dwelling disappeared for ever.

Keywords: Early Middle Ages, pit-huts, Prague type pottery, tent-like roof constructions, shepherd's dwellings

UVOD

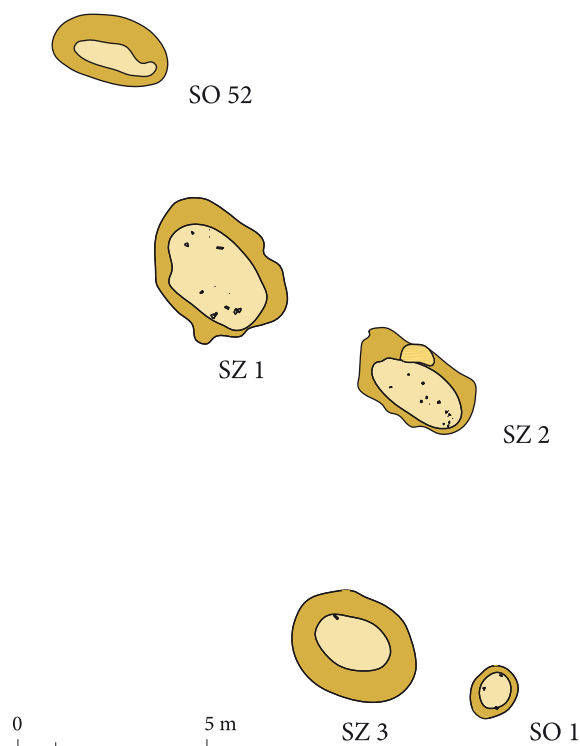
Med zahtevne naloge arheologije sodita interpretacija arheološkega zapisa na terenu in vizualizacija oz. rekonstrukcija naselbinskega prostora. Janez Dular je s svojim življenjskim projektom sondiranj višinskih naselij na Dolenjskem in v Beli krajini prispeval ključna razumevanja k prepoznavanju življenjskih kronoloških ciklov prazgodovinskih naselbin na vzpetinah. Od stereotipa, da gre na takšnih mestih praviloma za gradišča starejše železne dobe, nam je po zaslugi projekta *Utrjena prazgodovinska naselja na Dolenjskem* sistematično sondiranje pokazalo gradbeno in časovno raznovrstnost poselitve, ob tem pa tudi številne podrobnosti utrdbenega graditeljstva v bakreni in železni dobi. Njegove terenske raziskave pa so za obzidji odpirale nova spoznanja in terminološke študije o prazgodovinskih, še posebej železnodobnih bivanjskih objektih (cfr. Dular 2008; Dular, Tecco Hvala 2007).

Interpretacija skromnih sledov zemljank – deloma vkopanih prazgodovinskih bivanjskih in pomožnih objektov – je enako zahtevna, kot to velja za podobne ostaline antike in zgodnjega oz. srednjega veka. Osnovni elementi, ki jih ob terenskih raziskavah pri tovrstnih objektih morda lahko zasledimo, razen same v zemljo

poglobljene jame, so sledovi oboda – stenskega okvirja, morebitnih predelnih sten in jam za vertikalne vogalne, stenske ali slemenske stojke. Ti preprosti in tudi na samem terenu težko opredeljivi objekti so z vidika stavbne analize v slovenski literaturi skromno omenjeni (cfr. Črešnar 2007, 54, 55). V zadnjih dveh desetletjih so bili v nižinskih predelih, po zaslugi arheoloških raziskav na območju avtocest, odkriti številni deloma v zemljo vkopani objekti od neolitika do srednjega veka, ki bodo omogočili vpogled v bivalno kulturo podeželskega prebivalstva posameznega obdobja tudi tam, kjer je v ospredju sicer kakovostno grajena arhitektura.

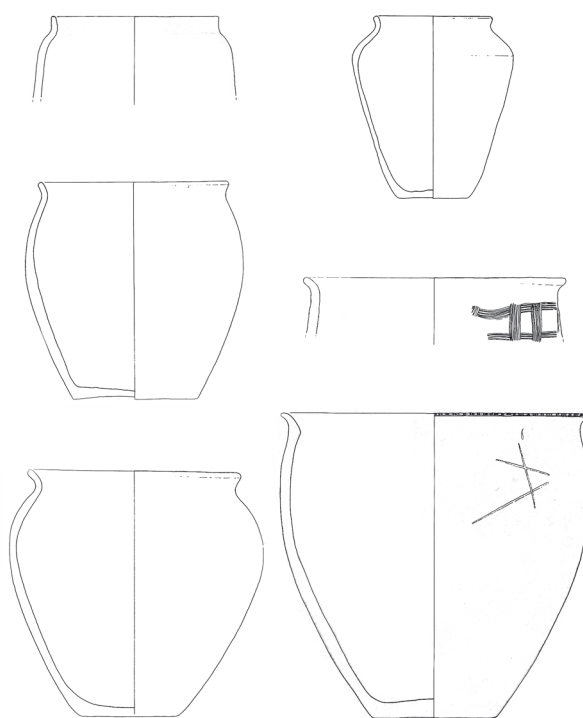
V nasprotju z zemljankami – v zemljo poglobljeni objekti – imamo npr. pri raziskanih prazgodovinskih hišah na Slovenskem na voljo mnogo več stavbnih elementov, ki omogočajo rekonstrukcijo celotnega objekta od kamnitih ali lesenih temeljev do zaključka slemena (pregledi pri Guštin 1996; Črešnar 2007a, 2007b; Dular, Tecco Hvala 2007; Dular 2008).

V jubilejnem zborniku, posvečenem Janezu Dularju, želimo predstaviti arheološke ostaline zgodnje-srednjeveških primerov bivanjske kulture – prvih staroslovanskih zemljank v Prekmurju. Razumevanje teh zemljank sloni delno na rokopisu *Najstarejše zgodnje-srednjeveške zemljanke z Nove table pri Murski Soboti*,

Sl. 1: Murska Sobota-Nova tabla, tloris skupine zemljank. M. = 1:20.

Fig. 2: Murska Sobota-Nova tabla, the ground plan of the group of pit-huts. Scale 1 : 20.

Sl. 2: Murska Sobota-Nova tabla, izbor značilne lončenine praškega tipa (M. = 1:5; risba J. Tratnik Šumi).

Fig. 2: Murska Sobota-Nova tabla, selection of the typical Prague pottery (drawing J. Tratnik Šumi).

ki sva ga pripravila skupaj z Georgom Tiefengraberjem za neobjavljeno publikacijo v sklopu razstave *Med Rimljani in Slovani* leta 2001, na kasnejših odkritjih podobnih objektov tako na Novi tabli kot v Prekmurju ter tudi na izkušnjah, ki smo jih pridobili ob pripravi scenskih objektov za dokumentarno-igrani film *Tisti z vzhoda* scenarista in režiserja Mihe Knifca (Guštin 2005).

V prispevku predstavljamo prvo skupino zemljank, odkrito jeseni 1999 na Novi tabli pri Murski Soboti (sl. 1–3). Arheološke ostaline teh objektov, ki predstavljajo značilno gradnjo zgodnesrednjeveške naselitve, vzporejamo, da bi razumeli njihovo rekonstrukcijo s sorodnimi, še včeraj aktualnimi objekti pastirske transhumance na obalah Skadrskega jezera (sl. 5–7; Guštin 2012).

NOVA TABLA PRI MURSKI SOBOTI

Pomembno arheološko odkritje leta 1999 je bila razgrnitev številnih zgodnesrednjeveških naselbinskih objektov na območju Nove table pri Murski Soboti (odslej Nova tabla) v okviru avtocestnega projekta Maribor-Pince (sl. 1; 3). Zgodovinsko vrednost je pridobilo odkritje tudi zaradi dejstva, da so bili ti objekti takoj

prepoznani kot dobro ohranjene ostaline staroslovan-skih zaselkov, s tem pa tudi dobra osnova za vse sledove prve naselitve teh rodov na Slovenskem (Zgodnji Slovani 2002).

Do leta 2008 so bile na Novi tabli in na sosednjih lokacijah velikega ravninskega poljedelskega območja med Krogom in Popovo raziskane številne zemljanke, pa tudi nadzemni stanovanjski objekti ter različne jame gospodarskega namena, ki pričajo o poselitvi slovanskih rodov v obdobju zgodnjega srednjega veka v Prekmurju.

Staroslovanske zemljanke, o katerih bo govor v nadaljevanju, so po definiciji delno vkopani objekti v zemljo, ki jih je prekrivala konstrukcija, ta pa v arheoloških plasteh ni pustila sledov (Črešnar 2007a, 54).

Arheološko so bile zemljanke na Novi tabli ugotovljive šele pod ornico, na površini te je bilo na istem mestu ponekod najti le posamezne odlomke lončenine. Njihovo ugotavljanje je bilo možno šele po popolni odstranitvi plasti ornice s prepoznavanjem vkopov v geološko osnovo. Jame zemljank so bile vkopane različno globoko v geološko osnovo, v povprečju med 0,40 in 1,00 m pod današnjo površino, pri čemer je treba upoštevati, da so se v sloju ornice v debelini med 0,30 in 0,25 m nad geološko osnovo podatki o vkopu povsem izgubili.

Sl. 3: Murska Sobota-Nova tabla, pogled na tloris dobro ohranjene zemljanke SZ 1.

Fig. 3: Murska Sobota-Nova tabla, view of the well preserved pit-hut SZ 1.

Prav prve odkrite zemljanke SZ 1, SZ 2, SZ 3 in objekta SO 1 in SO 52 z Nove table na parc. št. 5083 KO Murska Sobota so najboljši primeri zgodnje naselbinske arhitekture najstarejšega poselitvenega vala v Prekmurju (Guštin, Knific 2002; Guštin 2005; 2010). Podobni naselbinski objekti z grupiranjem treh, štirih v skupine, ki jih lahko razumemo kot zaključene skupnosti, kmetije, manjše zaselke, so na Novi tabli zastopani še v nekaj primerih; opazimo pa jih v tem obdobju tako na ozemlju med Jadranom in Panonsko nižino kot na širšem območju zgodnje slovanske naselitve (Zgodnji Slovani 2002; Šalkovský 2001; 2009).

Obraavnava skupina štirih objektov in ena manjša jama (*sl. 1*) sta bili postavljeni na plodni ravnici rečne terase, ki jo na tem mestu pod ornico sestavlja plast izredno rahlega in sipkega rumenega peska, zelo drugačna od ilovnatih oziroma predvsem prodnatih tal v neposredni okolici.

Objekti so bili razporejeni strnjeno, le nekaj korakov vsaksebi. Po odstranitvi ok. 25 cm debele ornice jih je bilo mogoče kot zelo dobro vidne črne lise in z ogljem bogata polnila nekdanjih vkopov zlahka prepoznati v geološki osnovi rumenega peska (*sl. 3*). Po obliki gre za podolgovate, ovalne, v pesek poglobljene jame z liso, veliko 5–6 m x 2,5–3 m. Ohranjena globina pod ornico je različna: od 0,15 m (zemljanke 2) do 0,50 m (zemljanki 1 in 2) ter celo več kot meter (zemljanke 3).

Objekte, jame te skupine je bilo zaznati samo kot ovalno-banjasto poglobitev skozi humusno plast v geološko osnovo; vidnih ni bilo nikakršnih gradbeno-konstruktivskih elementov. Vsebina objektov je bila izpolnjena z zemljo, močno premešana z ogljem, kar velja za večino večjih objektov tega obdobja na Novi tabli. Obilna žganina v celotnem polnilu kaže, da so bili objekti uničeni v požaru ostrejša in strešne kritine.

Med z ogljem prežetim polnilom zemljank so ležali po podolžni sredini številni močno prežgani, porozni peščeni prodniki večinoma sive barve, v nekaterih primerih pa tudi rumeno rdeče barve. Prežgani kamni v sredinskem delu zemljank (*sl. 3*) so po našem mnenju služili za obtežitev strešne kritine pred panonskim *ogrščkom*, kar smo prikazali tudi pri gradnji rekonstruiranega zaselka za dokumentarni film (*sl. 3*; Guštin 2005).

Le v primeru zemljanke 2 je bila ob severno-vzhodni vzbočeni stranici polkrožna nišasta razširitev, v kateri je bilo na dnu postavljeno ognjišče. Kurišče je bilo narejeno iz enega sloja za pest velikih robustnih prodnikov, ki se močno razlikujejo od ožganih prodnikov iz polnila, nad katerimi je bila plast od ognja rdeče ožgane gline, dno in del glinene kupole. Pred njim je bila z žganino zapolnjena jama, ki je služila za čiščenje kurišča.

Ognjišča, kurišča, peči so v tej zgodnji fazi naselitve le izjemoma v notranjosti objekta, kot je to v primeru zemljanke 2 na Novi tabli. Šele kasneje se njihovo šte-

vilno poveča, večinoma pa jih najdemo zunaj zemljank. Zemljanke s posebno nišo ob podolžni steni za ognjišče, kakršen je primer zemljanke 2 (*sl. 1*), najdemo npr. na območju karpatske Ukrajine (Chavluk 1974, 211 ss; Rusanova, Timoščuk 1975, 389).

Na dnu jam je bila praviloma razdrobljena lončenina, ki je pri predstavljenih zemljankah izrazito porozna, tipološko opredeljiva kot značilna praška keramika najstarejšega horizonta staroslovanske poselitve na Slovenskem in v sosednjih pokrajinah srednjega Podonavja (*sl. 2*; Guštin, Tiefengraber 2002, primerjaj tudi Kuna, Profantová 2005, 415; Fusek 2008, 645).

Lončenino v obravnavanem sklopu naselbinskih objektov sestavljajo številni odlomki loncev in pekačev. Praviloma neokrašena lončenina, sicer izredno enotno fakturo in močno luknjičasto površino, žgano v niansah od svetlorjave do temnorjave barve, deluje zelo homogeno (Guštin, Pavlovič 2009) in opredeljuje to gradivo tudi s pomočjo radiokarbonskih datumov v enoten oblikovni in časovni horizont, ki smo ga opredelili kot starejši horizont Murska Sobota 1 in zaobjema drugo polovico 6. stol. ter prvo polovico 7. stoletja (Guštin, Tiefengraber 2002; Guštin, Pavlovič 2013).

Za opredelitev najstarejših zgodnesrednjeveških prebivalcev na Novi tabli pri Murski Soboti k slovanskemu delu govore predvsem naslednje oporne točke: nova, prva naselitev, lega objektov v ravnici ob vodotoku, vrsta značilnih bivalnih in gospodarskih objektov – zemljank brez stojk in ognjišč, v enem primeru z ognjiščem v niši, oblikovne lastnosti ročno izdelane, grobe, porozne in predvsem neokrašene lončenine praškega tipa, ki obsega lonce različnih velikosti in pekače.

Objekte, kot jih predstavljamo na *sl. 1*, na Novi tabli pripisujemo prvim slovanskim naseljencem. So razširjen bivalni tip, tudi shrambe in delovni prostori v tem obdobju zgodnjega srednjega veka. Sčasoma se objekti razvijejo tako po oblikah kot velikosti, v nekaterih primerih imamo opravka s povsem nadzemnimi konstrukcijami.

Pri klasičnih zemljankah, kot so obravnavani primeri z Nove table, je pod površino vkopana jama osnovni del objekta. Drugi pomembni deli tovrstnih objektov so lesene konstrukcije, pogosto ohranjene v obliki jam za lesene stojke, ki nosijo strešno konstrukcijo in vezne vogale objekta. Morebitne stene – stenski okvir – nad površino tal so praviloma iz prepleta in ometane z ilovico. O tem pričajo deli t. i. lepa, hišnega ometa.

Že v letih 1996 in 1997 odkrita specifična oblika vkopanih objektov na Dravskem polju v Spodnjih Hočah in Slivnici pri Mariboru (Ciglencečki, Strmčnik 2002) je napovedala prepoznavno staroslovansko poselitev in odstrla ostaline, ki jih je bilo mogoče pripisati najstarejšim zgodnesrednjeveškim zemljankam. Skupaj s prekmurskimi jih je mogoče primerjati tudi s podolgovatimi zemljankami ovalne oblike iz St. Ruprechta na avstrijskem Štajerskem (Schipper 1996, 71 ss).

Sl. 4: Ob Muri v okolici Doklevžja, rekonstrukcija slovanskega zaselka za igrano dokumentarni film *Tisti z Vzhoda*.
 Fig. 4: Ob Muri near Doklevžje, reconstruction of a Slavic hamlet made for the documentary film entitled *Tisti z Vzhoda*
 (*Those from the East* in translation)

V predstavljenih primerih na Novi tabli (sl. 1) je očitno, da objekti znotraj zemljank niso imeli v zemljo zabite podporne strešne konstrukcije, ki je sicer pri tovrstnih objektih samoumevna in se kaže v tleh z lisami jam za pokončna bruna – stojke. Ob odsotnosti te konstrukcije smemo domnevati, da so imele zemljanke te skupine le lažjo nadzemno šotorasto konstrukcijo. Gre za neke vrste samostojne ostrešje, postavljeno oz. zapičeno v tla; sledovi o tej konstrukciji v 25 do 30 cm debeli ornici na Novi tabli in drugod v Prekmurju se niso ohranili.

Podobno zemljanko – veliko ovalno jamo – s polnilom z močno žganino in nekaj polomljenimi prodniki predstavlja zemljanka J1 iz Nedelišča-Stara ves pri Varaždinu. Vsebovala je številne odlomke lončenine praškega tipa in je bila radiokarbonsko datirana v čas okrog cal. AD 655±7 (Bekić 2006, 211–218, T. 6–9).

Nepravilno podolgovate, ovalne zemljanke poznamo tudi v Bosni na zgodnjerednoveških naselbinah Mušići pri Višegradu in Žabljak pri Doboju, v Batkovičih/Jazbinah ter v Ostojičevu pri Bijeljini (Čremošnik 1970; 1977; 1980, 136 s), kjer se kasneje, v razviti fazi, podobno kot na Novi tabli, pojavijo tudi pravilne, štirioglate oblike. Pri teh objektih so s številnimi luknjami za stojke izpričani močni nosilni stebri strešne konstrukcije.

Za primerjavo naj omenimo tudi bližnje naselbine, npr. že omenjeni St. Ruprecht an der Raab, Komberg (Hebert 1996, 67 ss) in Enzelsdorf (Gutjahr 1998, 841) na avstrijskem Štajerskem; pa bolj oddaljene, kot so Sommerein (Friesinger 1971–1974) in Mannersdorf (Kern 1993, 776) na Spodnjem Avstrijskem; Staré Mesto (Hrubý 1961, 488 ss) in Březno na Češkem (Plainerová 1965, 121 ss) ter Pohansko na Moravskem (Dostál 1967, 81 ss). Podolgovate, nepravilne ovalne oblike zemljank, prav tako brez konstrukcije nosilnih stojk, poznamo

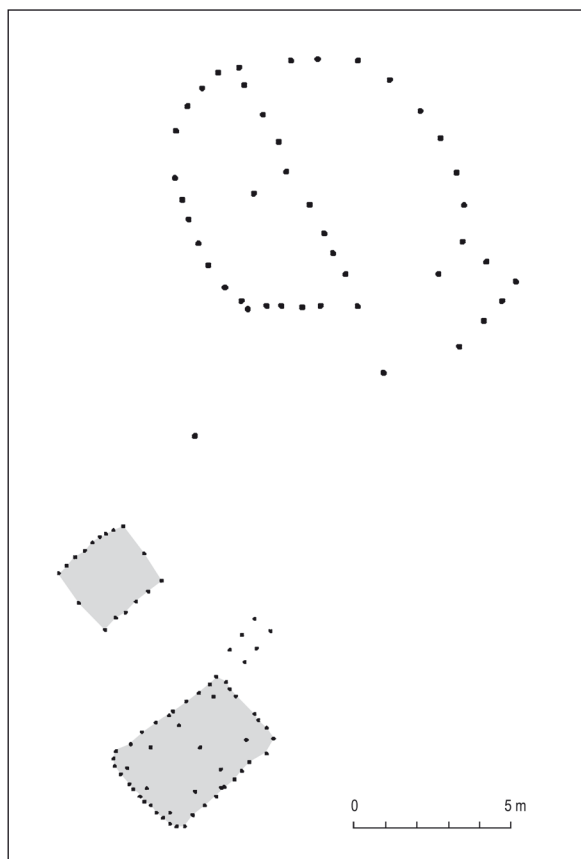
tudi v oddaljeni poljski kulturni skupini Sukow-Dziedzice (Donat 1980, 184). Sistematičen pregled te vrste naselbinskih, bivalnih objektov oblik, ki sodijo v skupino zemljank, pa je v nizu objav razdelal Peter Šalkovský (npr. 2001; 2009).

Opisana skupina zemljank z Nove table sodi med pionirje slovanske poselitve v Prekmurju. Preproste zgradbe, postavljene takoj ob prihodu za najnujnejše potrebe bivanja in kmečkega gospodarstva, so del kolonizacije prostora, ki je sicer bil že tisočletja priljubljeno naseljitveno območje. V daljših obdobjih opuščena polja so bila na teh rodovitnih rečnih terasah verjetno vedno znova kultivirana.

PASTIRSKA TRANSHUMANCA NA ZELENEM OBREŽJU JEZERA

Spomladanska migracija živinorejcev z visokih pobočij Rumije, planine, ki deli Jadransko morje in Skadrsko jezero, na obrežja jezera je bila življenjska nuja, saj je le tako bilo mogoče preživiti živino v težkih razmerah poletne prežgane planinske krajine.

Za razumevanje tradicionalne selitvene paše (transhumance) na teh ozemljih dajemo primer družine Muratović, ki se je vsako pomlad spustila po strmi, 16 km dolgi poti iz Gornjih Muričev na livade pod Virpazarjem, majhnim trgov ob reki Crmnica in obrežjem Skadrskega jezera. Desetletja so prihajali s čredo, povprečno 70 ovcami, 30 kozami in 6 kravami, za nekaj mesecev na isto mesto (število velja za leto 2003). S psi čuvaji in z vso opremo, potrebno za življenje pastirjev, so se vedno znova vračali na isto mesto, kjer sta jih še od prejšnjega poletja čakala postavljeni obor in ogrodje pastirskega stanu (sl. 5; 7).

Sl. 5: Virpazar, tloris širšega območja s pastirskim stanom, "kupatihom" in oborom za živino (risba J. Lorber, T. Lauko, M. Guštin, obdelava A. Preložnik).

Fig. 5: Virpazar, ground plan of the wider area of the shepherd's dwellings with a cattle pen (drawing J. Lorber, T. Lauko, M. Guštin; preparation of illustration A. Preložnik).

Po sestopu iz domače vasi je bilo najprej treba napojiti živino in jo spustiti na pašo. Potem je bila na vrsti priprava stanu za takojšnje prenočevanje. Na novo je bilo treba prekriti ogrodje (skeletno konstrukcijo glavnega in pomožnega objekta) z jezerskim trsjem, da se notranjost stanu zaščiti pred močnim soncem in poletnimi nevihtami (sl. 6).

Dom Nesle in Selima Muratović je bil za naslednje štiri mesece pastirski stan, objekt iz količev in trsja, ki je imel nad zemljo pritrjen pod za ležišče (sl. 7). Pred vhomodom sta pod majhen nadstrešek postavila štedilnik. Nekoliko manjši, podoben objekt je služil za shrambo, v katero sta pospravila zalogo, posebej sta opremila "toalet".

Ob jesenskem odhodu sta Nesla in Selim oba objekta razkrila in povsem odstranila strešino. Ogrodje iz dolgih količev so zalile poplave, prepihali močni vetrovi in pozimi ga je prekril sneg, a je pričakalo naslednjo pomlad.

Ogrodje pastirskega stanu tlorisne velikosti 4,5 x 3 m je bilo slabe 3 m visoko. Zgrajeno je bilo simetrič-

no iz dveh vrst količev: 11 poševnih, nosilnih količev (špirovcev) je bilo v pravilnem razmiku zatakajeno v tla in njihov zgornji konec je bil pritrjen na vzdolžni močnejši kol (slemensko lego) na vrhu. Nanje so bili v pravilnem razmiku pritrjeni vodoravno, z vrbovimi viticami, s srobotom, v zadnjem času tudi z žebli, nekoliko tanjši količi (letve). Krajši stranici sta bili zapolnjeni s pokončnimi in prečno povezanimi količi, na sprednji strani stanu je bila odprtina, na katero so bila obešena vrata iz desk.

Celotno ogrodje stanu je imelo v višini slabega metra čez polovico notranjosti objekta posteljni pod iz vodoravnih količev, podprt z dvema kratkima pokončnima brunoma. Vse skupaj je bilo povezano v trden skelet, ki je zlahka nosil težko strešno kritino (sl. 7).

Pred stanom sta bila na vhod naslonjen nadstrešek (sl. 6) in 1,2 x 0,5 m velika klopca, kar pa je bilo vsako poletje nekoliko drugače, saj so nosilce (stojke) za nadstrešek in klopcje jeseni ob odhodu pospravili.

Manjši objekt, "kupatiho", velikosti 2,6 x 2,4 m, je bil zgrajen podobno, z enakimi količi kot glavni objekt.

S povsem drugačnimi stojkami, v zemljo zabitimi, mnogo močnejšimi koli, pa je bil postavljen trden obor za živino. S premerom dobrih 8 m je bila notranjost razdeljena na tri prostore: za govedo in drobnico, kjer pa so bile koze in ovce ločene s pregrado. Za lažje večerno zganjanje živine je bil vhod v obor posebej razširjen (sl. 6).

V obdobju uporabe stanu – se pravi v obdobju poletne paše na obrežjih jezera – je bila konstrukcija skeleta povsem pokrita z rženo slamo ali rečnim trsom. Za to je bilo potrebno mnogo rži oz. trsja, za krpanje strehe pa so uporabili tudi staro železno pločevino in plastično folijo (sl. 6).

Proti močnemu vetru je bila kritina ob vznožju obtežena s kamenjem na vsaki stranici, povezanim prek slemena z vrvjo. V zadnjih letih so kamenje zamenjali betonski tlakovci ali priročne avtomobilske gume.

S podobnim objektom (ogrodjem) je bila transhumanca pastirjev s spustom s planine na letno pašo še pred desetletjem vidna tudi v albanski vasi Zuzi, ki leži na južnih obronkih planine Rumije na jadranski strani, nedaleč od reke Bojane. Stan, podoben tistemu pri Virpazarju, je sicer bil nekoliko manjši in s pomočjo stojk dvignjen dobrega pol metra nad močvirnatim poljem (Guštin 2012, sl. 22).

Ko je Selimu in Nesli Muratović starost onemogočila, da bi s planine z živino sestopala na zeleno in z vodo bogato obrežje Skadrskega jezera, je prenehal tradicionalen običaj pastirske transhumance. Že desetletja sta bila edina, a tudi poslednja.

Njuno letno bivališče je jeseni postalo golo ogrodje sredi livade, ki je z jesenskimi poplavami pogosto izgnilo pod vodo, pozimi pa ga je prekril sneg. Pred nekaj zimami, v času močnega deževja, je Skadrsko jezero poplavelo in visoke vode so odnesle poslednje pričevanje in sledove tradicionalnega pastirstva na obrežju pod obronki Rumije.

Sl. 6: Virpazar, pogled na pastirski stan.
Fig. 6: Virpazar, shepherd's dwelling.

IZKUŠNJI NA ROB

Obe vrsti objektov, staroslovansko zemljanko in pastirski stan, želimo na podlagi arheološkega zapisa in rekonstrukcije na Novi tabli (sl. 1; 3; 4) ter dokumentiranega stanu na Virpazarju (sl. 5–7) primerjati predvsem v razumevanju gradnje njunega strešnega ogrodja. Lesena strešna konstrukcija v arheoloških slojih ni ohranjena; njen obstoj zasledimo praviloma le s pomočjo jam, v

katere so bile vkopane oporne stojke (nosilni stebri ostrešja), ki pa v primeru staroslovanskih zemljank prve naselitve v Prekmurju niso dokumentirane oz. jih dejansko ni bilo. Tako nam za t. i. šotorasto streho nad zemljankami preostaja kot možna interpretacija vzor, ki smo ga predstavili s primerom ogrodja pastirskega stanu iz Virpazarja.

Pri tem je očitno: če bi danes širše območje pastirskega stanu raziskali z arheološko metodo, bi vsekakor in

Sl. 7: Virpazar, ogrodje pastirskega stanu v zimskem času.
Fig. 7: Virpazar, bare frame of the shepherd's dwelling in winter.

zlahka v obliki jam za stojke zasledili zabite močne kole za obor; medtem ko bi položaj obeh objektov, pastirskega stanu in "kupatila", morda dokumentirali le s pomočjo izgubljenih drobnih najdb, razbite lončenine, žebeljev ipd.

Na podlagi te izkušnje želimo poudariti, da so v našem primeru na Novi tabli zgodnjerednjeveški poljedelci ob priselitvi na nov življenjski prostor poskrbeli najprej za zasilno prebivališče, ki ga arheološko prepoznamo v obliki večje jame z različnimi drobnimi najdbami. V nadaljevanju je bilo vse usmerjeno v gospodarstvo: na postavitev obora in takojšnjo oskrbo črede s pašo ter na krčenje površin za njivsko obdelavo. To je bil sam po sebi, glede na izpovednost gradiva arheoloških raziskav, dolgotrajen proces in šele potem je prišel čas za izboljšavo bivalnega okolja, postavitev trdnjšege in udobnejšega doma.

Ta proces odseva tudi v materialni kulturi. Lončeni-na ima v tem prvem obdobju starinske oblike, nekatere med njimi celo prinesene s seboj. Masovnost istih oblik

se začne potem, ko se kmečka gospodarstva postavijo na noge in pridejo na vrsto specializirane dejavnosti, kar izdelava lončenine v tem času tudi je. Podobno velja tudi za grobišča, v tem prvem valu naseljencev so grobovi težko ugotovljivi; grobišča pa so že odsev skupnega delovanja priseljencev.

Pastirsko gospodarstvo z obrežja Skadrskega jezera nas uči, da gre pri številnih ugotovljenih stojkah v prazgodovinskih in mlajših naseljih pogosto morda samo za pomožne gospodarske objekte, kot je v tem primeru obor za živino.

Za opredelitev nadzemnih objektov samo na podlagi razporeditve stojk, naj gre za bivališče, hlev ali delavnico, je treba v številnih predlogih rekonstrukcij tlorisov s prekmurskih najdišč poiskati dodatne argumente. Povezanost pokončnih vogalnih, stenskih ali notranjih stojk potrebuje natančno branje celotnega najdišča ali pa moramo počakati na dobro ohranjene primere, ki bodo v pomoč razumevanju odkritega.

BEKIČ L. 2006, *Zaštitna arheologija u okolici Varaždina. Arheološka istraživanja na autocesti Zagreb-Goričan.* – Zagreb.

CHAVLUK, P. I. 1974, Slovjanske poselenija v bassejse Južnogo Buga (Slawische Siedlungen im Becken des südlichen Bug). – V: *Rannesrednevekove vostočnoslavjanske drevnosti*, Leningrad.

CIGLENEČKI S., M. STRMČNIK GULIČ 2002, Sledovi zgodnje slovanske poselitve južno od Maribora. – V: M. Guštin (ur.), *Zgodnji Slovani*, 67–75, Ljubljana.

ČREMOŠNIK, I., 1970, Istraživanja u Mušićima i Žabjaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas. – *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*. N. s. 25, 45–111.

ČREMOŠNIK, I., 1977, Ranoslovensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine. – *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 15/13, 227–308.

ČREMOŠNIK, I. 1980, Tipovi slavenskih nastambi nađenih u sjeveroistočnoj Bosni. – *Arheološki vestnik* 31, 132–158.

ČREŠNAR M. 2007a, Načini lesenih gradenj v času bronaste in starejše železne dobe v Sloveniji. – *Arheo* 24, 39–68.

ČREŠNAR M. 2007b, Wooden house construction types in Bronze Age and Early Iron Age Slovenia. – *Situla* 44, 321–339.

DAIM, F. A., DISTELBERGER 1996, Die awarische Siedlung von Zillingtal. Die Grabungen 1994–95. – V: F. Daim (ur.), *Hunnen und Awaren. Reitervölker aus dem Osten. Burgenländische Landesausstellung 1996 Schloß Halbturn vom 26. April bis 31. Oktober 1996. Begleitbuch und Katalog*, 372–378, Eisenstadt.

DOSTÁL, B. 1967, Typy slovanských sídlištních objektů z Břeclavi-Pohanska (Zur Typologie der slawischen Siedlungsobjekte in Břeclav-Pohansko). – *Sborník prací Filosofické Fakultety Brněnské University. E, Řada archeologicko-klasická* 16, 81–132.

DULAR J. 2008, Prazgodovinske lesne gradbene tehnike in njihova terminologija. – *Annales. Series historia et sociologia* 18, 337–348.

DULAR, J., S. TECCO HVALA 2007, *South-eastern Slovenia in the early Iron Age. Settlement, economy, society / Jugovzhodna Slovenija v starejši železni dobi : poselitev, gospodarstvo, družba.* – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 12.

FRIESINGER, H., 1971–1974, Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich. – *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* 15–16.

FUSEK, G. 2008, Frühe Slawen im Mitteldonauebiet. – V: J. Bemmann, M. Schmauder (ur.), *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slaven*, 645–656, Bonn.

GUŠTIN, M. 1996, Eisenzeitliche Siedlungs- und Hausstrukturen im Südostalpengebiet. – *Archaeologia Austriaca* 80, 215–220.

GUŠTIN, M., 2012, *Na obroncima Rumije: osvrt na život uz Skadarsko jezero i na vernikularnu arhitekturu / Nē shpatijet e Rumisë: qasje mbi jetën pranë Liqenit të Shkodrës dhe arkitekturën vernikulare / On the slopes of the Rumija mountain: an overview of the life by Lake Skadar and vernacular architecture.* – Ljubljana.

GUŠTIN, M., T. KNIFIC 2003, Zgodnjerednjevska naselbina zemljank. – D. Prešeren (ur.), *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik po najdiščih.* – Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, 84–89, Ljubljana.

GUŠTIN, M. 2005, *Tisti z Vzhoda / Those from the East.* – Knjižnica Annales 41, Koper.

GUŠTIN, M. 2010, Odtisi prvih slovanskih rodov na območju med vzhodnimi Alpami in zgornjim Jadranom. – V: P. Štih, B. Balkovec (ur.), *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, Zbirka Zgodovinskega časopisa, 45–58, Ljubljana.

GUŠTIN, M., D. PAVLOVIČ, 2009, Karakteristike najstarije slavenske keramike: primjer lonca SO 11 s nalazišta Murska Sobota - Nova tabla. – *Archaeologia Adriatica* 3, 293–303.

GUŠTIN, M., D. PAVLOVIČ 2013, Die slawische Einwanderung ins Prekmurje- Mura Gebiet (Pannonisches

- Südostrand) auf Grund der 14C Daten. – V: M. Du-
linic, S. Moździoch (ur.), *The early Slavic settlement
in Central Europe in the light of new dating evidence*,
Interdisciplinary medieval studies 3, 217–221, Wrocław.
- GUŠTIN, M., TIEFENGRABER, G., 2002, Oblike in
kronologija zgodnesrednjeveške lončenine na Novi
tabli pri Murski Soboti / Formen und Chronologie
frühmittelalterlicher Keramik in Nova tabla bei Murska
Sobota. – V: M. Guštin (ur.), *Zgodnji Slovani. Zgodnje-
srednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp / Die
frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand
der Ostalpen*, 46–62, Ljubljana.
- GUTJAHR, C. 1998, Mellach. – *Fundberichte aus Öster-
reich* 37, 841.
- HEBERT, B. 1996, Zu Neufunden frühmittelalterlicher
Siedlungskeramik aus der Steiermark, *Archäologie
Österreichs* 7. Sonderausgabe, 67–70.
- HRUBÝ, V. 1961, Příspěvek k poznání velkomoravského
obydlí. – *Památky archeologické* 52/2, 495–497.
- KERN, A. 1993, Mannersdorf. – *Fundberichte aus Öster-
reich* 32, 776.
- KUDRNÁČ, J. 1966, Die slawischen eingetieften Wohnstät-
ten. – V: *Vznik a počátky slovanů. Sborník pro studium
slovanských starožitností* 6. K počtě 100. narozenin Lubora
Niederle, 197–221, Praha.
- KUNA, M., N. PROFANTOVÁ 2005, *Počátky raného stře-
dověku v Čechách*. – Praha.
- PAVLOVIČ, D. 2012, The settlement and organization
of early Slavic hamlets in Prekmurje, Slovenia. – V: T.
Šeparović, N. Uroda (ur.), *Dani Stjepana Gunjače 2.
Zbornik radova sa Znanstvenog skupa "Dani Stjepana
Gunjače 2". Hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološ-
ka baština, međunarodne teme, Split 18.–21. listopada
2011*, 317–333, Split.
- PLEINEROVÁ, I. 1965, Germanische und slawische
Komponenten in der altslawischen Siedlung Březno
bei Louny. – *Germania* 43, 121–137.
- RUSANOVA, I. P., V. A. TIMOŠČUK 1975, Slavjanske
poselejenija Kodyn na Bukovine. – *Archeologičeskie
otkrytja 1975 godine*.
- SCHIPPER, F. 1996, Ad rapam. Frühgeschichtliche Sied-
lungsspuren bei St. Ruprecht an der Raab/Steiermark.
– *Archäologie Österreichs* 7. Sonderausgabe, 71–76.
- ŠALKOVSKÝ, P. 2001, Häuser in der frühmittelalterlichen
slawischen Welt. – *Archaeologica Slovaca Monographiae*
6, Nitra.
- ŠALKOVSKÝ, P. 2009, Frühmittelalterliche Grubenhäuser.
Probleme der Terminologie, Typologie und Rekonstruktion.
– *Archaeologia Adriatica* 3, 273–292.
- ZGODNJI SLOVANI 2002, M. Guštin (ur.), *Zgodnji Slovani.
Zgodnesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp
/ Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am
Rand der Ostalpen*. – Ljubljana.

TRACELESS CONSTRUCTION. EARLY SLAVIC PIT-HUTS FROM THE PREKMURJE REGION, SLOVENIA, AND A SHEPHERD'S DWELLING ON THE SHORES OF LAKE SKADAR, MONTENEGRO

Summary

Archaeological excavations conducted in the autumn of 1999 at Nova tabla near Murska Sobota revealed a group of pit-huts (SZ 1, SZ 2, SZ 3, as well as Structures SO 1 and SO 52). These represent the best examples of the settlement architecture of the earliest Slavic settlement wave in Prekmurje from the end of the 6th and beginning of the 7th century (Guštin, Knific 2002; Guštin 2005; 2010). The archaeological record surviving in the geological basement under the topsoil included pits filled with burnt remains, large gravel stones and ceramic fragments of the Prague type pottery.

The whole site of Nova tabla revealed several groups of three or four pit-huts that may be seen as communities, farmsteads or small hamlets. In this period, such remains can be found in the area between the Adriatic and the

Pannonian Plain, but also wider, in areas settled by the Early Slavs (Zgodnji Slovani 2002; Šalkovský 2001; 2009).

The basic part of a classic pit-hut is the dwelling pit. The other important part is the wooden construction above ground, indicated by the holes for the posts supporting the roof. The existence of vertical walls is indicated by finds of daub or walls plaster, which reveal a wattle-and-daub construction.

The first typical pit-huts and associated finds in Slovenia were unearthed already in 1996 and 1997 on the Drava Plain, more precisely at Spodnje Hoče and Slivnica near Maribor (Ciglencečki, Strmčnik 2002). They attested to the Early Slavic settlement, more precisely to the first settlements from the Early Middle Age. The huts from the Drava Plain and Prekmurje are comparable to the

long oval pit-huts from St. Ruprecht in the neighbouring Steiermark region in Austria (Schipper 1996, 71 ff).

Remains of pit-huts in this period usually include postholes. These, however, were not detected at Nova tabla (Figs. 1; 3). The absence of postholes indicates that the roof was not supported by posts. This leads us to infer a lighter, tent-like roof construction, a sort of a self-supporting construction, set onto or not very deeply into the humus ground, the traces of which have either not survived or not been detected in the 25–30cm thick topsoil either at Nova tabla or elsewhere in Prekmurje.

Outside Slovenia, a similar pit-hut, with a large oval pit containing a thick layer of burnt remains and several broken gravel stones, was found at Nedelišče-Stara ves near Varaždin, Croatia. This Hut J1 revealed numerous fragments of the Prague type pottery and was radiocarbon dated to cal. AD 655±7 (Bekić 2006, 211–218, T. 6–9).

Further analogies come from the already-mentioned site at St. Ruprecht an der Raab, but also from Komberg (Hebert 1996, 67 ff) and Enzelsdorf (Gutjahr 1998, 841) in Steiermark; Sommerein (Friesinger 1971–1974) and Mannersdorf (Kern 1993, 776) in Nieder Österreich; Staré Mesto (Hrubý 1961, 488 ff) and Březno in Bohemia (Pleinerová 1965, 121 ff) and Pohansko in Moravia (Dostál 1967, 81 ff). Long and irregularly oval pit-huts without post construction are also known in the distant Polish cultural group of Sukow-Dziedzice (Donat 1980, 184). An overview and typology of such pit-huts has been proposed by Peter Šalkovský (2001; 2009).

The date of these dwellings is suggested by the numerous fragments of very porous pottery, typologically determined as characteristic Prague pottery of the earliest horizon of the Early Slavic settlement on the territory of Slovenia and neighbouring regions of the middle Danube Basin (fig. 3; Guštin, Tiefengraber 2002, cf. also Fusek 2008, 645; Kuna, Profantová 2005, 415).

The usually undecorated pottery comprises numerous fragments of jars and baking dishes of a uniform fabric and a very porous and light to dark brown fired surface (Guštin, Pavlovič 2009). The pottery is very homogenous and allows us, together with the obtained radiocarbon dates, to establish a formal and chronological horizon of Early Murska Sobota 1 that spans the second half of the 6th and first half of the 7th century (Guštin, Tiefengraber 2002; Guštin, Pavlovič 2013).

In attempting to reconstruct the pit-huts, we found analogies in the shepherd's dwellings from the shores of Lake Skadar in Montenegro (Guštin 2012). These dwellings have a tent-like roof with a frame of wooden poles set directly onto the ground, without a supporting construction (figs. 4–6).

The gabled frame of such a shepherd's dwelling is symmetrically constructed of rafters, stuck into the ground at regular intervals, and somewhat thinner purlins. The short sides are made up of vertical and hori-

zontal bars, with the front side also holding the entrance with the door made up of wooden boards.

In the interior, the frame includes a raised platform of horizontal bars for sleeping, at the height of roughly a metre above the ground. The platform is supported in the centre by two short vertical struts. All this makes for a very sturdy frame that could easily carry the roofing (fig. 6).

Apart from the frame, an analogous feature for the reconstruction is also large stones, which are used in the shepherd's dwelling to weigh down the roofing of rye or reeds and protect it from the gusts of wind. The burnt stones found inside the pit-huts may have served a similar purpose.

The pit-huts have survived as pits filled with burnt remains. As for the area of the shepherd's dwelling, the archaeological method would easily detect the cattle pens associated with the dwelling as a series of postholes, while the bathing area and the dwelling itself may only be detectable through the small finds, such as pottery shards, nails and so forth.

Based on this comparison, it seems reasonable to assume that the Early Middle Age farmers first put up temporary dwellings upon arrival to new lands. These dwellings are visible today only as large pits containing various small finds. With a roof over their heads, they proceeded with subsistence activities: putting up pens and rearing animals, but also preparing land for growing crops. The evidence of the archaeological finds suggests this was a lengthy process. Only after this did they turn to improving their living accommodation and constructing more solid and comfortable homes.

This process is reflected in the material culture. The pottery shows old forms and some pots may have been carried along from previous habitations. Mass production of pottery only begins when subsistence is secured and attention can be paid to specialized activities such as pottery making. A similar observation can be made for cemeteries. The graves of the settlers that came here in the first wave are very difficult to be discerned, while later common cemeteries already reflect the joint efforts of the population.

Apart from the above-discussed analogies, the shepherding structures on the shores of Lake Skadar also show that numerous postholes found in the settlements from prehistory and later may often represent the remains of outhouses, such as pens for cattle.

Translation: Andreja Maver

Mitja Guštin
Univerza na Primorskem
Znanstveno-raziskovalno središče
Inštitut za dediščino Sredozemlja
Bolniška ulica 20, p. p. 14
SI-6330 Piran
mitja.gustin@zrs.upr.si

Opera Instituti Archaeologici Sloveniae

1. Janez Dular, Slavko Ciglencečki, Anja Dular, Kučar. Železnodobno naselje in zgodnjekrščanski stavbni kompleks na Kučarju pri Podzemlju / Eisenzeitliche Siedlung und frühchristlicher Gebäudekomplex auf dem Kučar bei Podzemelj, 1995. (EUR 14.60)
2. Ivan Turk (ed.), Moustérienska "koščena piščal" in druge najdbe iz Divjih bab I v Sloveniji / Mousterian "bone flute" and other finds from Divje Babe I cave site in Slovenia, 1996. (EUR 14.60)
3. Jana Horvat (with contributions by Vesna Svetličič, Meta Bole, Metka Culiberg, Draško Josipović, Marko Stokin, Nina Zupančič), Sermin. Prazgodovinska in zgodnjorimska naselbina v severozahodni Istri / A Prehistoric and Early Roman Settlement in Northwestern Istria, 1997. (EUR 14.60)
4. Slavko Ciglencečki (with contributions by Zvezdana Modrijan, Andreja Dolenc Vičič, Ivan Turk), Tinje nad Loko pri Žusmu. Poznoantična in zgodnjerednjevska naselbina / Tinje oberhalb von Loka pri Žusmu. Spätantike und frühmittelalterliche Siedlung, 2000. (EUR 14.60)
5. Janez Dular, Irena Šavel, Sneža Tecco Hvala, Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu / Bronzezeitliche Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš, 2002. (EUR 14.60)
6. Janez Dular, Halštatske nekropole Dolenjske / Die hallstattzeitlichen Nekropolen in Dolenjsko, 2003. (EUR 20.70)
7. Irena Lazar, Rimsko steklo Slovenije / The Roman glass of Slovenia, 2003. (EUR 27.40)
8. Anton Velušček (ed.), Hočevarica. Eneolitsko kolišče na Ljubljanskem barju / An eneolithic pile dwelling in the Ljubljansko barje, 2004. (EUR 52.40)
9. Ivan Turk (ed.), Viktorjev spodmol in / and Mala Triglavca. Prispevki k poznavanju mezolitskega obdobja v Sloveniji / Contributions to understanding the Mesolithic period in Slovenia, 2004. (EUR 42.40)
10. Anton Velušček (ed.), Resnikov prekop. Najstarejša koliščarska naselbina na ljubljanskem barju / The oldest pile-dwelling settlement in the Ljubljansko barje, 2005. (EUR 40.00)
11. Andrej Gaspari (ed.), Zalog pri Verdu. Tabor kamenodobnih lovcev na zahodnem robu Ljubljanskega barja / Zalog near Verd. Stone Age hunters' camp at the western edge of the Ljubljansko barje, 2006. (EUR 43.00)
12. Janez Dular, Sneža Tecco Hvala, South-Eastern Slovenia in the Early Iron Age. Settlement – Economy – Society / Jugovzhodna Slovenija v starejši železni dobi. Poselitev – gospodarstvo – družba, 2007. (EUR 58.00)
13. Ivan Turk (ed.), Divje babe I. Paleolitsko najdišče mlajšega pleistocena v Sloveniji. I. del: Geologija in paleontologija / Divje babe I. Upper Pleistocene Palaeolithic site in Slovenia. Part I: Geology and Palaeontology, 2007. (EUR 82.00)
14. Andrej Pleterski (with Timotej Knific, Borut Toškan, Janez Dirjec, Benjamin Štular and Mateja Belak), Zgodnjerednjevska naselbina na blejski Pristavi. Najdbe / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Funde, 2008. (EUR 51.00)
15. Benjamin Štular, Mali grad. Visokosrednjeveški grad v Kamniku / Mali grad. High Medieval Castle in Kamnik, 2008. (EUR 51.00)
16. Anton Velušček (ed.), Koliščarska naselbina Stare gmajne in njen čas. Ljubljansko barje v 2. polovici 4. tisočletja pr. Kr. / Stare gmajne pile-dwelling settlement and its era. The Ljubljansko barje in the 2nd half of the 4th millennium BC, 2009. (EUR 56.00)
17. Jana Horvat, Alma Bavdek, Okra. Vrata med Sredozemljem in Srednjo Evropo / Ocra. The gateway between the Mediterranean and Central Europe, 2009. (EUR 51.00)
18. Janez Dular, Marjana Tomanič Jevremov (with contribution by Borut Toškan and Janez Dirjec), Ormož. Utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe / Ormož. Befestigte Siedlung aus der späten Bronze- und der älteren Eisenzeit, 2010. (EUR 57.00)

19. Andrej Pleterski (with contributions by Igorj Bahor, Vid Pleterski, Marko Žagar and Veronika Pflaum), Zgodnjesrednjeveška naselbina na blejski Pristavi. Tafonomija, predmeti in čas / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Taphonomie, Fundgegenstände und zeitliche Einordnung, 2010. (EUR 39.00)
20. Jana Horvat and Andreja Dolenc Vičič (with the contribution of Marjana Tomanič Jevremov and Marija Lubšina Tušek), Arheološka najdišča Ptuj. Rabelčja vas / Archaeological Sites of Ptuj. Rabelčja vas, 2010. (EUR 45.00)
21. Borut Toškan (ed.), Drobci ledenodobnega okolja. Zbornik ob življenjskem jubileju Ivana Turka / Fragments of Ice Age environments. Proceedings in Honour of Ivan Turk's Jubilee, 2011. (EUR 45.00)
22. Anton Velušček (ed.), Spaha, 2011. (EUR 47.00)
23. Slavko Ciglenečki, Zvezdana Modrijan, Tina Milavec (with contributions of Benjamin Štular, Saša Čaval and Ivan Šprajc), Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Naselbinski ostanki in interpretacija / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Settlement remains and interpretation, 2011. (EUR 55.00)
24. Zvezdana Modrijan, Tina Milavec (with contributions of Peter Kos, Dragan Božič, Matija Turk, Petra Leben Seljak, Borut Toškan, Janez Dirjec, Francesco Boschini and K. Patrick Fazioli), Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Finds, 2011. (EUR 55.00)
25. Maja Andrič (ed.), Dolgoročne spremembe okolja 1, 2012. (EUR 30.00)
26. Sneža Tecco Hvala, Magdalenska gora. Družbena struktura in grobni rituali železnodobne skupnosti / Magdalenska gora. Social structure and burial rites of the Iron Age community, 2012. (EUR 57.00)
27. Jaanez Dular, Severovzhodna Slovenija v pozni bronasti dobi / Nordostslowenien in der späten Bronzezeit, 2013. (51 EUR)
28. Andrej Pleterski, The Invisible Slavs, 2013. (EUR 62.00)
29. Ivan Turk, Divje babe I. Paleolitsko najdišče mlajšega pleistocena v Sloveniji. II. del: Arheologija / Divje babe I. Upper Pleistocene Palaeolithic site in Slovenia. Part II: Archaeology, 2014. (EUR 62.00)